شىنجاڭ ئالىي مەكتەپلىرى بىر تۆتاش قوللىنىدىغان دەرسلىك
(سىناق نۇسخىسى)

شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتىنىڭ
ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەتروزى ھېيت

شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتىنىڭ
ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت كوچا №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 24.75 قىستۇرما ۋاراقى: 6
1992 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1992 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 50500 — 5001
ISBN 7-5631-0285-X/G·173
باھاسى: 4.90 يۈەن

كىرىش سۆز

دۆلەت مائارىپ كومىتېتىنىڭ يەرلىك دەرسلىكلەرنى تۈزۈش توغرىسىدىكى يوليورۇقنىڭ روھىغا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى رىياسەتچىلىك قىلىپ، «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» دەرسلىكىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر بىر تۈتاش قوللىنىدىغان دەرسلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە ئوقۇتۇش ئوبيېكتى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇم، ھەر خىل چوڭلار ئالىي مەكتەپلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبارەت.

«شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ناملىق بۇ كىتابنى تۈزۈشتە ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق تارىخ قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە مەدەنىيەت قارىشى يېتەكچى قىلىنىپ، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلىنىش، ئىلىم ـ پەنگە ۋە تارىخقا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا، تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەر ئۈستىدە توغرا تەھلىل يۈرگۈزۈش، ئۇنىڭغا توغرا باھا بېرىشكە تىرىشىش ئارقىلىق، شىنجاڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور مەسىلىلەر ئۈستىدە ئوبيېكتىپ، ئىلمىي ھەمدە تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن يەكۈن چىقىرىلدى.

بۇ كىتابتا تۆۋەندىكى مەسىلىلەر نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈ-

رؤلدى: بىرىنچى، شىنجاڭ — قەدىمدىن بۇيان جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. مەيلى مەركىزىي خانداڭلىق سۇلالىلەر بىرلەشتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر بولسۇن، مەسىلەن خەن، تاڭ، يۈەن، چىڭ سۇلالىلىرى، ياكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر باشقۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر بولسۇن، مەسىلەن ئۇسۇن، قۇچۇ خانلىقى، قارا خانىيلار خانلىقى، يەكەن خانلىقى قاتارلىقلار، ئۇلار باشقۇرغان رايونلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ تارىختىكى زېمىنلىرى؛ ئىككىنچى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدە بولۇشتىن ئىبارەت ئالاھىدىلىككە ئىگە، قەدىمدىن تارتىپ شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ زېمىندا ئەمگەك قىلىپ، ياشاپ ۋە روناق تاپقان ھەر مىللەت خەلقى — جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرى. شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئاچقان، ئورتاق قۇرغان ۋە چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ ياراتقان تارىخ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى شىنجاڭ تارىخىغا زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، پارلاق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بىرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ئالغا ئىلگىرىلەشتىن ئىبارەت. بۇ ئىككى نۇقتا ئوبيېكتىپ تارىخىي پاكىت، شۇنداقلا بىزنىڭ بۇ دەرسلىكنى تۈزۈپ چىقىشىمىزدىكى ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيە.

بۇ دەرسلىكنى ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئوقۇغۇچىلارنىڭ شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئاساسىي نەزەرىيە، ئاساسىي تارىخىي پاكىت ۋە ئاساسىي يېپ ئۇچىنى ئىگىلەپ، ئاڭلىق ھالدا ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى

كۆچەيتىش، شىنجاڭنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ئەقىدىسىنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك شىنجاڭنى قوغداش ۋە قۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشىدىغان قىلىشنى ئەملگە ئاشۇرۇش بىزنىڭ بۇ كىتاب تۈزۈشتىكى يەتمەكچى بولغان مەقسىتىمىزدۇر. بۇ كىتاب ئاممىۋى دەرسلىك بولغاچقا، سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، تۈزۈش جەريانىدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بۈگۈنگە قەدەر بارلىققا كەلگەن شىنجاڭ تارىخىغا دائىر تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق ۋە ئۇنىڭدىن ئۈزۈق قوبۇل قىلدۇق، زور تارىخىي ۋەقەلەر، مۇھىم تارىخىي شەخسلەر، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى سىستېمىلىق ھەم مېغىزلىق بايان قىلدۇق. ئادەتتىكى مەسىلىلەرنى قىسقارتىپ ۋە ئىخچاملاپ بايان قىلدۇق ياكى بايانىمىزدىن ساقىت قىلدۇق.

ۋاقىت قىس، ۋەزىپە ئېغىر، ماتېرىيال كەمچىل ۋە تۈزگۈچىلەرنىڭ سەۋىيىسى چەكلىك بولۇش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نامۇۋاپىق جايلاردىن خالى بولۇش تەس. كېيىنكى نەشرىدە تۈزۈتۈۋېلىشىمىزغا پايدىلىق بولۇن ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ قىممەتلىك پىكىر بېرىشىنى قارشى ئالىمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ماارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

1991 - يىل 8 - ئاي

1981 - 1 - 8

مؤندەرىجە

I باب. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت..... 1

§1. يېڭى تاش قورال دەۋرى 1

1. جۇغرافىيىلىك مۇھىتى..... 1

2. يېڭى تاش قورال دەۋرى 5

§2. قەدىمكى ئاھالىلەر 10

1. قەدىمكى ئاھالىلەر 10

2. يىراق قەدىمكى زامانىغا ئائىت رېۋايەتلەر ۋە غەربىي يۇرتتىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى..... 18

II باب خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت.... 25

§1. ھونلار ۋە غەربىي يۇرت..... 26

1. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر..... 26

2. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى... 38

3. جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىشى..... 43

4. ئۇسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىشى..... 49

§2. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى..... 55

1. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى..... 55

2. غەربىي خەن سۇئالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىمدارە قىلىشى..... 60
3. شەرقىي خەن سۇئالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى..... 67
4. بەن چاۋ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەن يۇڭنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىشى..... 71
§3. خەن سۇئالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى..... 82
1. ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى..... 82
2. خەن سۇئالىسى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى»..... 96
III باب ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇئالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت..... 102
§1. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇئالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كەلكۈن قوشۇلۇشى..... 103
1. غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى..... 103
2. غەربىي يۇرتتىكى سىيانپىي، جۇجان، قاڭقىل، ئېفتالىتلار..... 106
3. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى..... 118
4. تۈرك خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە پارچىلىنىشى..... 125
§2. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇئالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى..... 132
1. مەدەنىيىتى..... 132
2. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت..... 138

IV باب سۆي ۆه تالاڭ سۆلالىلىرىنىڭ غەربىي يۈرتىنى
بىر تۆتاش باشقۇرۇشى..... 148
§1. تالاڭ سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈشى 149
1. سۆي سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈش يولىدا كۆرسەتكەن ئىرىشچانلىقى... 149
2. تالاڭ سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈشى..... 153
3. تالاڭ سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتا يولغا قويغان
غەربىي ھەمۈدىي تۈزۈلمىلىرى 163
4. تۆبۈتلەرنىڭ غەربىي يۈرتىدىكى
پائالىيەتلىرى..... 174
§2. تالاڭ سۆلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۈرتنىڭ ئىگە-
لىكى ۆه مەدەنىيىتى 179
1. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى..... 179
2. مەدەنىيەت ۆه سەنئەت..... 185
3. غەربىي يۈرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
ئوتتۇرىسىدىكى ئىگىلىك، مەدەنىيەت
ئالماشتۇرۇش..... 194
§3. ئۇيغۇر (回纥) خانلىقى ۆه ئۇيغۇر (回鹘)
لارنىڭ غەربكە كۆچۈشى..... 199
1. ئۇرخۇن ئۇيغۇر (回纥) خانلىقى..... 199
2. ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تالاڭ سۆلالىسىنىڭ
مۇناسىۋىتى..... 207
3. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى..... 224
V باب سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۆلالىلىرى دەۋرىدىكى

غەربىي يۈرت 235
§1. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى 235
1. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى 235
2. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى 237
3. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت 240
4. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە يۈددا دىنىنىڭ تارقىلىشى 243
5. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 246
§2. قاراخانىيلار خانلىقى 249
1. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 249
2. ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى 252
3. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى 255
4. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت 261
5. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 264
§3. قاراقىتان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 266
1. يوللىغ تاشتىنىڭ غەربكە كۆچۈشى 266
2. قاراقىتان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 269
3. قاراقىتان خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى 273
§4. موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە يۈن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى 279
1. چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە

غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى..... 279
2. قايدۇ، دۇۋا توپلىشى..... 283
3. يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى
باشقۇرۇشى..... 285
§5. چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى
بۆلۈنمىچىلىكى..... 298
1. چاغاتاي خانلىقى..... 298
2. چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى ۋە
مەدەنىيىتى..... 306
3. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى شىنجاڭ
ئاھالىلىرى..... 308
§6. يەكەن خانلىقى..... 317
1. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى..... 317
2. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى..... 323
3. مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى..... 327
4. يەكەن خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە
يىتىكى سۇلالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت... 330
VI باب. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە
كەلتۈرۈشى..... 336
§1. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى... 336
1. جۇڭغارلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى..... 336
2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىي
قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى..... 340
3. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي
قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى..... 350
4. تۇرغۇنلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى..... 357

§2. چىك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭنى
ئىدارە قىلىشى..... 364
1. ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى..... 365
2. مەمۇرىي تۈزۈلمە..... 373
3. ئىقتىسادىي تەدبىرلەر..... 381
4. مەدەنىيەت سىياسىتى..... 391
§3. چىك سۇلالىسىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭنى
تىنجىتىشى..... 397
1. قوقەن خانلىقىنىڭ خوجىلار ئەۋلادلىرىنىڭ
بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى قوللىشى..... 397
2. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جاھانگىر خو-
جا توپىلىڭنى تىنجىتىشى..... 400
3. چىك سۇلالىسىنىڭ قالدۇق ئىشلارنى بىر تە-
رەپ قىلىش تەدبىرلىرى..... 407
VII باب ئىككى قېتىملىق ئەيپۇن ئۇرۇشى مەز-
گىلىدىكى شىنجاڭ..... 417
§1. ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ ئەيپۇن كىرگۈزۈپ
شىنجاڭغا بالايىئاپەت كەلتۈرۈشى..... 418
1. ئەنگلىيە، روسىيە ئەيپۇنىنىڭ شىنجاڭدا ياپ-
راپ كېتىشى..... 418
2. ئەيپۇننى مەنئى قىلىش ۋە مەنئى قىلىشقا
قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش..... 420
§2. چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا
رايونلىرىغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى..... 425
1. چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگ-
را رايونلىرىغا قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى

تاجاۋۇزچىلىقى..... 425
2. تەڭسىز شەرتنامە-«جۇڭگو - روسىيە ئىلى، تار-
باغاتاي سودا نىزامنامىسى»..... 428
3. «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمالىي چېگرىلار-
نى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»..... 432
4. شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈ-
رەشلىرى..... 434
§3. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىما-
ئىي ئەھۋالى..... 437
1. ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىشى..... 437
2. ئېغىر ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە..... 440
3. خوجىلار توپىلىڭى..... 442
§4. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۇز بەرگەن شىنـ
جاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى..... 445
1. ئۇزلۇكسىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان دېھقانلار قوزغـ
لىڭىنىڭ كۆرەش يالقۇنى..... 445
2. 1864- يىلى شىنجاڭدا يۇز بەرگەن دېھقانلار
قوزغىلىڭى..... 450
VIII باب غەربىي شىمال چېگرا رايوندىكى خەۋپ-
نىڭ ئېغىرلىشىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئۆلكە
بولۇپ قۇرۇلۇشى..... 461
§1. ياقۇپ بەگ ۋە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز
قىلىپ كىرىشى..... 461
1. ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى..... 461
2. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ ياقۇپ بەگنى
يۆلىشى..... 477

3. چارروسيەنىڭ ئىلىنى بېسىۋېلىشى ۋە ئىلى خەلقىنىڭ روسىيەگە قارشى كۆرىشى..... 484
§ 2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى..... 497
1. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەسىنىڭ ياقۇپ بەگنى قوغلاپ چىقىرىشى..... 497
2. جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى ۋە «ئىلى شەرتنامىسى»..... 504
§ 3. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى..... 512
1. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى..... 512
2. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى..... 519
§ 4. ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ پامىرنى يەكئىچىدە بۆلۈشۈۋېلىشى..... 525
1. ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۆرىشى..... 525
2. ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىشى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقسىزلىكى..... 536
IX باب مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى شىنجاڭ..... 544
§ 1. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى شىنجاڭ..... 545
1. شىنخەي ئىنقىلابى ھارپىسىدىكى شىنجاڭ..... 545
2. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى..... 552
3. شىنجاڭ تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى..... 560
§ 2. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا

قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى..... 566
1. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى فېئودالىزمغا قارشى كۆرەش..... 566
2. چىرا يېزىسىدا كۆتۈرۈلگەن چارروسىيىگە قارشى كۆرەش يالقۇنى..... 574
§3. يالڭزېڭشىن ۋە جىنشۇرېننىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى..... 582
1. يالڭزېڭشىننىڭ ئىچكى ـ تاشقى سىياسىتى..... 582
2. « 7ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى »ۋە جىن شۇرېننىڭ تەختكە چىقىشى..... 596
3 قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ بېرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىشى..... 602
4. « 12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى »..... 606
§4. « 12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى » دىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى..... 610
1. شېڭشىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇشى..... 610
2. « شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيتى »نىڭ قەپەستىن چىقىشى ۋە يوقىلىشى... 618
3. شېڭشىسەينىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە دېبىرلىرى..... 623
X باب ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى شىنجاڭ..... 642
§1. شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ شەكىللىنىشى..... 643
1. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى..... 643
2. شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى

تىسكى ئورلى..... 667
§2. شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي
بىرلىك مەيدانىنىڭ بۇزۇلۇشى..... 674
1. شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ مېڭىشى... 674
2. گومىنداڭ شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىنكى سىياسىي ۋەزىيەت..... 678
3. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى..... 683
XI باب ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىدىكى شىنجاڭ... 693
§1. شىنجاڭ بىرلەشمە ئوكۇمىتى..... 694
1. تىنچلىق سۆھبىتى ۋە تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشى..... 694
2. شىنجاڭدا بىرلەشمە ئوكۇمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇلۇشى..... 697
§2. پائىتورگىزىم ۋە پائىسلامىزمنىڭ شىنجاڭدا غالىب چىقىشى..... 703
1. پائىسلامىزم ۋە پائىتورگىزىم..... 703
2. پائىسلامىزم ۋە پائىتورگىزىمنىڭ شىنجاڭدا قوتىرىشى..... 706
§3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى..... 714
1. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىشى..... 714
2. تىنچلىق بىلەن ھەمكارلاشقا قايتىشنىڭ غۇلغۇلا قىلىنىشى..... 717
3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى..... 728
چولاق ئىشلار يىلنامىسى..... 736
ئاخىرقى سۆز..... 768
ئەسىرياتتىن..... 772

I باب ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

1§. يېڭى تاش قورال دەۋرى

1. جۇغراپىيەلىك مۇھىتى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان شىنجاڭ — زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول جاي. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى — مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلكە رايونلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن بىر مىليۇن 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي شىمال، شىمال، غەربىي شىمال، غەرب، غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى موڭغۇلىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش؛ شەرقى، شەرقىي جەنۇب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى گەنسۇ، چىڭخەيي ئۆلكىلىرى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ.

شىنجاڭ قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى زېمىن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نام ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، «خەنناما». غەربىي

يۇرت تەزكىرىسى» دە پەرغانە پەتھى قىلمىغاندىن كېيىن، «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قورقۇپ كېتىپ، كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتقا بېرىپ ۋەزىيەت ئۆتمىشىگە پايدىلىق شارائىت تۇغۇلدى» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىگىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە «غەربىي يۇرت» دېگەن نام قوللىنىلغان.

قەدىمكى كىشىلەر «غەربىي يۇرت» دېگەن سۆزنى كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە قوللانغان. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ شىنجاڭ، ئۇنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا، يۇمېنگۈەن قوۋۇقى بىلەن يانگۈەن قوۋۇقىنىڭ غەربىي، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىي، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي، يەنى مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ دائىرىسىمۇ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ دائىرىسىدىن خېلىلا چوڭ. ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چېگرىسى يەنىقى زامانداكاپىتال - جاھانگىرلار تاجاۋۇز قىلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ كۆپلىگەن زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن. لېكىن، تارىختىكى «غەربىي يۇرت» ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، تارىخىي ماتېرىيالنىڭ روھ بويىچە، تارىخىي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىشىمىز كېرەك، چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇ ھەقىقەتەن جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى. بۇ تارىخىي پاكىت تىلغا ئېلىنمىغاندا، نۇرغۇنلىغان تارىخىي مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

شىنجاڭ ــ تاغ، دەريالىرى كۆپ، ئويمانلىقلىرى بوسـ تانلىقلار بىلەن بېزەلگەن، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاق بىلەن قاپـ لانغان بىپايان بىر جاي.

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان كۇئېنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى شىنجاڭ بىلەن شىزاڭنى ئايـ رىپ تۇرىدۇ، ئۇ يەردىن چىققان چ.رايلىق قاشتېشى دۇنياغا مەشھۇر. ئالتاي تاغلىرى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مۇـ ھىم بىر تەبىئىي توسالغۇ بولۇپ، ئالتۇنكۆپ چىقىدۇ، شۇڭا خەنـ زۇچە قەدىمكى كىتابلاردا بۇ تاغ ئالتۇن تاغ دەپ ئاتالغان. شەرقتىن غەربكە سوزۇلۇپ ياتقـان تيانشان تاغلىرى شىنجاڭـ نى تەبىئىي ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالـي شىنـجاڭ دەپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. شىنجاڭ، يەر شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئوچ چوڭ تاغ بىلەن ئىككى چوڭ ئويمانلىقتـىن ئىبارەت. تيـانشاننىڭ شىمالىدا جۇڭغار ئويمانلىقى، جەنۇبـ دا تارىم ئويمانلىقى بار. تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇـ رىسىغا قۇملار توختىماي كۆچۈپ، غەلىتە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشـقان، بۇ قۇملـۇق 330 مـىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ تېگىدە نېفىت زاپـسى ئىنتايىن مول.

ئوچ چوڭ تاغ تىزمىسىدىن باشلانغان دەريالار ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مول سۇ بايلىقى بىلەن قاسناقتىكى مۇنبەت بوستانـ لىقنى سۇغىرىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد باتۇر، ئەمگەكچان ھەر مىلـ لەت خەلقىنى بېقىپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە پارلاق قەدىمـكى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان. ئىرتىش دەرياسى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇب ئېتىكىدىن باشلىنىپ، شەرقتىن غەربكە قا-

راپ ئېقىپ زايسان كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى ياقىسى ئوت ۋە سۈيى مول، نەچچەمىڭ يىلدىن بېرى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مۇھىم پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلگەن بىر جاي. تېيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدىغان ئەڭ چوڭ داۋانلىق دەريا ئىلى دەريالىسى بولۇپ، بۇ دەريا غەربكە قاراپ ئېقىپ بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى ياقىسى ئۆزەننىڭ مۇنبەت ئېتىزلىرى، مول ئوت ـ سۈيى ۋە ئوبدان ئىقلىملىرى بىلەن ئەزەلدىن «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جياڭنەن» دەپ نام ئالغان. تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىدىغان قايدۇ دەريالىسى، ئاقسۇ دەريالىسى ۋە كۇئېنلۈن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان قەشقەر دەريالىسى، يەكەن دەريالىسى، خوتەن دەريالىسى قاتارلىق نۇرغۇن دەريالار بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى دەريا بولغان تارىم دەريالىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، تارىم دەريالىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدا، ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتنى تۇپەيلىدىن ھاۋا قۇرغاق بولۇپ، ھۆل ـ يېغىن ئاز ياغىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 80 مىللىمېتىرغا ئاران يېتىدۇ. ئەسلا، تېيانشان، كۇئېنلۈن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان دەريالارنىڭ سۇ بايلىقى مول، تارىم دەريالىسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ ئىككى ياقىسى ياپيېشىل بوستانلىقلار بىلەن قاپلانغان. يىراق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا، ھەر مىللەت خەلقى مۇشۇ بوستانلىقلاردا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەرب ئەللىرىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرغان چوڭ يول «يىپەك يولى» تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ياقىلىرىنى بويلاپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، بوستان

لىق ۋە قەدىمىي شەھەرلەردىن تۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكى تار-
قىلىق غەربكە سوزۇلۇپ، قەدىمكى زامانىدىكى ھەرقايسى ئەل،
ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان
بەلباغقا، شۇنىڭدەك دوستانە بېرىش - كېلىش ۋە مادىدىي
ئەشيا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم يول بولۇپ
قالغان.

شىنجاڭ، باي ۋە گۈزەل شىنجاڭ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇلۇغ
ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى، جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى.

2. يېڭى تاش قورال دەۋرى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز - ئۇزاق تارىخقا ۋە شاندا-
لىق مەدەنىيەتكە ئىگە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇ-
رۇنقى ماكانلىرىدىن بىرى. ھازىر تېپىلغان قەدىمكى ئىنسان-
لارغا دائىر يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، يۇنىنەن «يۈەنمۇ ما-
مۇنسىمان ئادىمى» بۇنىڭدىن بىر مىليون 700 مىڭ يىل
ئىلگىرىلا ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە
تىرىكچىلىك قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن «لەنتىيەن
مايمۇنسىمان ئادىمى»، «بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادىمى» مۇ
پەيدىنپەي تارقالغان. ئۇلار تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بول-
غان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش جەريانىدا چېنىقىپ، ئاستا-
ئاستا تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش
قوراللىرى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن ئۇرۇپ - سوقۇپ ياسالغان
قوپال تاش قورال بولغاچقا، ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە
بۇ دەۋر كونا تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتالغان. ئىنسانلار-
نىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشى ۋە ئەقىل -
پاراسىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش
قوراللىرىنى ياساش تېخنىكىسىمۇ ئۆزلۈكسىز ياخشىلانغان.
ھۇنىڭدىن تەخمىنەن 7000 — 8000 يىل ئىلگىرى، مەملىكىتى-

ھەز يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىشكە باشلىغان. ئارخېئو-
لوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، يېڭى تاش
قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ
ھەممە جايلىرىدىن تېپىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراك-
تېرىگە ئىگە بولغانلىرىدىن سەنشىدىكى ئىماۋ كۇ، خېبېيدىكى پېي-
لىگاڭ، شەنشىدىكى لاۋگۇەنتەي ۋە شىئەندىكى بەنپو، خې-
نەندىكى يانشاۋ، جېجىياڭدىكى خېمۇدۇ، جياڭسۇدىكى ساۋشيېشەن
ھەمدە گەنسۇ، چىڭخەي ۋە نىڭشيا رايونلىرىدىكى ماجىياۋ قاتار-
لىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، لياۋنىڭ، ئىچكى موڭغۇل، شەندۇڭ،
جياڭشى، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى، فۇجيەن، تەيۋەن، شىنجاڭ قاتار-
لىق جايلاردىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت
خارابىلىرى ۋە يادىكارلىقلىرى كۆپ مىقداردا تېپىلدى. مانا
بۇ خارابە ۋە يادىكارلىقلار شۇ مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، ئىدېئولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي تەش-
كىلاتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئەجدادلىرىمىز-
نى تەتقىق قىلىش ۋە چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك ما-
تېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابىلار ئازادلىق-
تىن كېيىن ئالاھازەل شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن، مەسە-
لەن، قۇمۇل رايونىدىكى تارانچى، يەتتىقۇدۇق؛ تۇرپان ئويە-
مانلىقىدىكى ئاستانە، يارغول، سىڭىر؛ ئۇرۇمچى ناھىيىسىدىكى
سەييوپو؛ تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى موري، گۇچۇڭ،
جىمسار، ئاراتۇرۇك، بارىكۆل ۋە ئىلى ۋادىسى؛ تيانشان-
نىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كۇچا، ھارالبېشى، كەلپىن؛ بايىن-
غولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى باغراش كۆلىنىڭ بوي-
لىرى، كۇئېنلۇن، قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى، تا-
رىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى چەرچەن، نىيە،

كېرىيە، گۈما قاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى. ئارخېئولوگلار بۇ خارابىلىقلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ، ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئۇچ چوڭ تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى.

(1) كۆپلىگەن سېپتا تاش قوراللارنى بەلگە قىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت.

بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت خارابىلىرى ئاساسەن قۇمۇلدىكى تارانچى، يەتتىقۇدۇق؛ ئۈرۈمچى ناھىيىسىدىكى سەييوپو؛ موري ناھىيە، بازىرىنىڭ جەنۇبى، شۇنىڭدەك تۈرپاندىكى ئاستانە، يارغۇل قاتارلىق جايلارغا، يەنى ھەممىسى تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ۋە شىمالىي ئېتىكى ياكى ئوتتۇرا قىسمىدىكى كىچىك ئويمانلىقلارغا جايلاشقان. تېپىلغان تاش قوراللار تاش ساقا، تاش پاپراق، يونۇش، تېشىش قوراللىرى، تاش چوت، ئۇچ قىرلىق تاش نەيزە، تاش باشاق (يا ئوقنىڭ باشىقى) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ تاش قوراللارنىڭ ھەممىسى ئېنىق ئىكىنچى قېتىملىق پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانىدىن ئۆتكەن، ئۇلارنى سېپتا تاش قوراللارنىڭ ئۈلگىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ سېپتا تاش قوراللار بىلەن بىرگە يەنە سىيغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان ئاز ساندىكى ساپال قاچىلار، مەسىلەن تېگى يۇمىلاق ھېچىر، جام، ئىدىش، كومزەك قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش قىياپىتىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك، لېكىن بەزى ئېپتىدائىي دېھقانچىلىقىمۇ مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

(2) سۈركەپ ياسالغان چوڭ تاش قوراللارنى ئاساسىي بەلگە قىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت.

بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت خارابىلىرى ئاساسەن قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا، ئۆتكۈلەك، قۇرۇقدالا، دۆۋىلەك ۋە ئاقسۇ ناھىيىسىدىكى قارا يۇلغۇن قاتارلىق جايلاردا بولغان. تاش قوراللار بىر قەدەر چوڭ، ھەممىسى سۈركەپ ياسالغان. تاش قوراللاردىن تاش پالتا، تاش سوقماق، تاش يارغۇچاق، تاش چاق (يىپ ئىگىرىدىغان)، تاش ساقا، تاش پىچاق، تاش ئورغاق قاتارلىقلار بار. تاش پىچاقلار تۆشۈكسىز، يېرىم ئاي شەكلىدە، تاش ئورغاق ئەگمەچ بولۇپ ئىچ تەرەپكە بىر چىقىرىلغان، ئەنىئاڭدىكى يىن خارابىسىدىن تېپىلغان ئورغاقتا ئوخشايدۇ. تاش قوراللار بىلەن بىرگە كۆپلىگەن ساپال قاچىلار، كومزەك، ھېجىر، ساپال كاسا، ئىدىش، جام، چۆگۈن قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاز ساندا قۇم ئارىلاش ساپالنى ئاساس قىلغان، سىرغىزدىن ياسالغان كۈل رەڭ ساپاللارمۇ بولۇپ، ھەممىسى قولدا ياسىلىپ، سۇس ئوتتا پىشۇرۇلغان، گۈل سىزىقلىرىمۇ ئىنتايىن ئاز. تېپىلغان يادىكارلىقلار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىن قارىغاندا، دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغاندەك تۇرىدۇ.

(3) ھەر خىل رەڭلىك ساپاللارنى مۇھىم بەلگە قىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت.

بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت خارابىلىرىنىڭ جايلىشىشى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى، يانبۇلاق؛ ئاراتۇرۇكنىڭ تۈز كۆل چارۋىچىلىق مەيدانىدىكى تۇرگۇن؛ بارىكۆلنىڭ شىرىنزا، كۇيسۇ رايونلىرى؛ پىچاندىكى لەجىن، لۇكچۇن؛ تۇرپاندىكى ئاستانە، يارغول، ئايدىڭكۆل؛ ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن رايونىدىكى ئۈچبۇرغۇل، ئاراغول؛ گۇچۇڭدىكى بەنجىگو جىلغىسى؛ موريدىكى بەييا ئىچى

فېرمىسى ۋە خوشۇت، كۆچا، كۆما قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت. تېپىلغان ساپال قاچىلاردىن ئىككى قۇلاقلىق قىزىل ساپال كومزەك، رەڭدار ساپال كومزەك، بىر قۇلاقلىق قاراساپال جام، ئىدىش، ساپال كاساك قاتارلىقلار بار. ساپال قاچىلار بىلەن بىرگە ساقلانغان بۇيۇملاردىن يەنە سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللار، تاز سانىدىكى مىس قوراللارمۇ بار. تېپىلغان يادىكارلىقلار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي تۈرمۇشتىن قارىغاندا، بۇ يادىكارلىقلار دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلگە مەنسۇپ، بەزىلىرى مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگە مەنسۇپ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تۆۋەندىكىدەك خۇلاسە چىقىدۇ: يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە جايلاشقان، ئەمما تاش قوراللارنىڭ شەكلى، ياسىلىش تېخنىكىسى، تۈرى، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە تاش قوراللار بىلەن بىرگە ساقلانغان ساپال قاچىلارنىڭ رەڭگى، گۈللىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئۇلار ئىچكى موڭغۇل، نىڭشيا، چېڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان سىپتا تاش قورال مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاش. ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن بەزىلىرى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، سۇ ۋە ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۇلارنىڭ مۇقىم تۇرار جايى بولمىغان؛ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ، نىسپىي ھالدا ئولتۇراقلاشقان. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئايرىلغان. مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش بارلىققا كېلىپ، ئىچكى

زايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قويۇقلاشقان. كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى تۈرمۇشىنى كەچۈرگەن، ئاۋۋال ماتىرىئارخاللىق سىستېمىدا بولغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كېيىنكى مەزگىلدە پاترىئارخاللىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان.

§2. قەدىمكى ئاھالىلەر

1. قەدىمكى ئاھالىلەر

شىنجاڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى زامانداا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى ئىدى. شۇنداقلا تاريخىتىكى ھەر خىل ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان، قوراللىق توقۇنۇشۇپ تۇرىدىغان ۋە ئۆزئارا تالىشىپ تۇرىدىغان جاي ئىدى. تەبىئىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن ياكى يېغىلىق سەۋەبىدىن بەزى ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئولتۇراقلىشىپ، تىرىكچىلىك قىلغان ۋە كۆپەيگەن؛ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن ئۇلار باشقا ئورۇنلارغا كۆچۈپ كەتكەن، يا بويسۇندۇرۇلغان ياكى بىر قىسىم شۇ ئورۇنلاردا قېلىپ، كېيىن كەلگەن ئىرق، قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، يېڭى ئىرق، مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. دېمەك، ھەر ياقتىن كۆچۈپ كېلىش ۋە ھەر ياققا كۆچۈپ كېتىش شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى مۇرەككەپ ئاھالىلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بىز بۇ يەردە قەدىمكى ئاھالىلەر ئۇستىدە توختالدۇق، بۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرق، مىللەت تەۋەلىكىدىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە ئاساسلىقى

قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىسكەلمىتلىرى. ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن يادىكارلىقلار، قەدىمكى يازما ماتېرىياللار، شۇنداقلا، تارىخىي ئومۇملىق، تىل ۋە ئىرقشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلدۇق، كەڭ كىتابخانلارنى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەجداللىرىدىن ئومۇمەن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن بۇ مەلۇماتلارنى يىغىنچاقلاپ بايان قىلدۇق.

ئىرقشۇناسلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخىي ئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭنىڭ كۆنچى دەريالىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، تېيانشاندىكى ئالغۇي قەبرىستانلىقى، قۇمۇلنىڭ لىيۇشۇچۇەن دېگەن يېرىدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، كروران خارابىلىقىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىق، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى، تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شامبابا قەبرىستانلىقى ۋە ئىلى دەريالىسنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى موڭغۇلكۈرە توپادۆڭ قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان 186 قەدىمكى ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تەۋەلىك سىستېمىسىنى ئۆلچەپ، تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنى بۈنىڭدىن تەخمىنەن 2000 — 3800 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى ئاھالىلەر دەپ قارىدى؛ كۆنچى دەريالىسنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئادەمنىڭ باش سۆڭەكلىرىدە غەرب ئىرقلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى ناھايىتى ئېنىق بولغاچقا، سوۋېت ئالىملىرى ئۇلارنى «ئېپتىدائىي ياۋروپا ئادىمى» تىپى دەپ ئاتىدى. تېيانشاندىكى ئالغۇي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئادەمنىڭ سۆڭىكىدە، غەرب ئىرقلىرىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدىغانلىرى 85% نى تەشكىل قىلىدۇ، لېكىن ئۇلاردا بۇ تىپتىن چەتلەشكە يۈزلىنىش

ئالامىتى ئېنىق بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ياۋروپا ئىرقى تارمىقىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى ھادىسىسى كۆرۈلگەن. ئوندىن باشقا، بۇ قەبرىستانلىقتىن چىققان سۆڭەكلەردە يەنە ئاز ساندا موڭغۇل ئىرقى تارمىقى ياكى ئىككى چوڭ ئىرقنىڭ ئارىلاشما تىپىمۇ بار؛ لېكىن ئوچۇقچىلىقىدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ كۆپ قىسمىدا شەرقىي موڭغۇل ئىرقنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يەنە، ئاز ساندا غەرب ئىرقلىرىنىڭ ئامىللىرىمۇ مەۋجۇت، بۇ ئىككى خىل ئىرقنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 7:3 بولغان؛ كىشىلەرنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىقتىن چىققان باش سۆڭەكلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا غەربىي ياۋروپا ئىرقنىڭ ئالاھىدىلىكى ناھايىتى ئوچۇق؛ لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن چىققان باش سۆڭەكلىرىدە ئوتتۇرا دېگىزنىڭ شەرقىي تارمىقىغا خاس تىپ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، ئىلى دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى موڭغۇلكۆرە توپادۆڭ قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربتىكى كاۋكاز ئىرقى تارمىقىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئۇلار ئىرقشۇناسلىق تېپى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زامانداش ساكلار ۋە ئۇسۇنلارغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ ياكى ئۇلاردىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تۆۋەندىكىدەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇ:

(1) ئاز دېگەندە مىس قورال دەۋرىدە بەزى قەدىمىي شەكىل ۋە غەرب كاۋكاز ئىرقى تەركىبىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئاھالىلەر شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى لوپنۇر كۆلى رايونىغا ئېچىرىلەپ كىرگەن.

(2) تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچەئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى چاغلاردا، تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئوتتۇرا دېگىز ئىرقىنىڭ شەرقىي تارمىقى تېپىغا يېقىن بولغان يەنە بىر خىل تەركىب ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن شىنجاڭنىڭ غەربىگە كىرگەن ھەمدە غەربتىن شەرقىقە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى بويلاپ، پەيدىنپەيي لوپنۇر كۆلى رايونىغا كۆچكەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاشقان ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ، قەدىمكى كىروران بەگلىكى خەلقىنىڭ ئاساسىي ئىرقى بولۇپ قالغان. يەنە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېگىز ئىرقى تەركىبى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ تېيانشان رايونىغا كىرگەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاشقان ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن (مەسىلەن، ئالغۇي قەبرىستانلىقى).

(3) تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىرقانچە ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى چاغلاردا، باش سۆڭىكىنىڭ ئۇزۇنچاقلىقى بولۇشى بىلەن خاراكتېرلەنگەن غەرب ئىرقىنىڭ بەزى تەركىبلىرى ئىلى دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا ھەتتا تېخىمۇ شەرقتىكى تېيانشان رايونلىرىدىمۇ ياشىغان (مەسىلەن، موڭغۇلكۆرە، ئالغۇي قەبرىستانلىقى).

(4) تەخمىنەن بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن، موڭغۇل ئىرقىنىڭ تەركىبلىرى شەرقىي شىمالىڭ رايونىدا ياشىغان (مەسىلەن، قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقى) ھەمدە پەيدىنپەيي غەربكە سۈرۈلگەن.①

شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكى

① خەنزۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى توغرىسىدىكى ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تەن تۈزۈلۈشى ئالاھىدىلىكى» دېگەن سىيۇرت تەتقىقاتى» زۇۋانلىرىنىڭ 1991 - يىل 2 - سانى.

لىكى قانداق ئىدى؟ ۋەسىقەشۇناسلىق جەھەتتىن ئېيىتقاندا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى بىرقانچە رايونىنىڭ دەسلەپكى ئاھالىلىرى ئاساسەن چاڭلار ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە «ياڭگۈەن قووۋقىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ياشايدىغان قووملەر نوپچانلار دەپ ئاتىلىدۇ. نوپچان بەگلىكىنىڭ بېگى چۈيخۈلەي ۋاڭ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، ئاشلىقتا پىشامشان بىلەن چۈرچان بەگلىكىگە تايىنىدۇ» دېيىلگەن. چاڭ ــ قەبىلىسىنىڭ نامى، نوپ بولسا چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى (خۇددى سېرىق كالىلىق، ئاق ئاتلىق چاڭلار دېگەنگە ئوخشاش)، شۇڭا نوپچان دەپ ئاتالغان. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ئەندىر بەگلىكىنىڭ شەرقى، روڭلۇ بەگلىكىنىڭ جەنۇبى، توخارا بەگلىكىنىڭ غەربى، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ جەنۇبى، داردا بەگلىكىنىڭ جەنۇبى نوپچان بەگلىكى بىلەن چېگرىداش. بۇ ئەھۋال تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتى، كۇئېنلۇن تېغىنىڭ ئېتەكلىرى شەرقتىن غەربكە پامىر غەچە بولغان نەچچە مىڭ چاقىرىملىق كەڭ زېمىندا چاڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ مۇشۇ جاينىڭ دەسلەپكى ئاھالىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

توخرىلار. توخرىلار جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى قەبىلە بولۇپ، ئۇلار ئەسلى خۇاڭجۇڭ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ خۇاڭشۇي دەريا ۋادىلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ ــ م) دېگەن جايدا چاڭلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار تىل ۋە ئۆرپ ــ ئادەت جەھەتتە پەيدىنپەي چاڭلار بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چاڭلارغا ئەگىشىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە كەلگەندىن كېيىن نوپچانغا قوشنا بولۇپ ياكى ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان.

ئۇلار ئۆزئارا قۇددىلىشىپ، ئىناق يېقىن ئۆتۈپ، چاڭلار بىلەن بىللە ياشىغان.

چاڭ «خەنىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «يۆلۈمبەرىقلىقلار غۇزلاردىن پەرقلىنىدۇ، ئۇلار چاڭلارغا ئوخشاش كۆچمەن ئەل، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يۆلۈمبەرىقلىقلارنىڭ ھون (غۇز) لارغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى، چاڭلارغا ئوخشاش كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە شۇ كىتابتا يۆلۈمبەردىق بەگلىكى بىلەن بىر مىللەت تۈرىگە مەنسۇپ بەگلىكلەردىن سارىقول، سىغناق، مالور، لىچخەۋىر، دېرو بەگلىكلىرىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەھۋال چاڭلار قەبىلىلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى، خەن دەۋرىگە بارغاندىمۇ تەسىر كۈچىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، قۇرغان بەگلىكنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۇبىلار. سۇبىلارنىڭ نامى سۇنبۇ بولۇپ، زاڭزۇلارنىڭ بىر تارمىقى. كاروشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇلار ئومۇمەن تىبەتنىڭ غەربى، ئۇدۇنىنىڭ جەنۇبى، سەنپو دەريالىرىنىڭ شەرقىدە تېرىكچىلىك قىلىدىغان بىر قەدىمكى قەبىلە ئىدى.

ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار. ساكلار ــ ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ناھايىتى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ بىرى، ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىلا ياۋروپا ـ ئاسىيا ئېچىكى قۇرۇقلۇقىنىڭ بەزى رايونلىرىدا پەيدا بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە جەنۇبىي روسىيە يايلىقى، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ياۋروپا ۋە قارا دېڭىز بويلىرىغا كۆچكەن، ئاز دېگەندە ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۷ ـ III ئەسىرلەردە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كىرگەن. ساكلارنىڭ كۆچى زور، تارمىقى

ئاھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇچىلۇق تۇماقلىق ساكلار، سۇبويەدىكى ساكلار، يايلاقتىكى ساكلار... دەپ ئاتىلاتتى. 1983- يىلى ئىلىنىڭ كۈنەس ناھىيىسىدىكى كۈنەس دەريالىسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن قېزىۋېلىنغان تارىخىي لوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىلى دەريالىق ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان ساكلارنىڭ ئۇچلۇق تۇماقلىق ساكلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئىلى دەريالىق ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ تەرىكىبىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى توغرىسىدا «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بىر قەدەر ئېنىق ھالدا «ئۇسۇن بەگلىكىنىڭ كۈنبېگى قىزىل قورغان شەھىرىدە تۇرىدۇ... ئۇسۇنلار ئېكىنچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانمايدۇ، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، ئۆرپ- ئادەتلىرى ھونلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ...» بۇ جايى ئەسلى ساكلارنىڭ يېرى ئىدى، تۇخرىلار غەربىكە كۆچۈپ، ساك بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ساك بېگى جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ پامىردىن ئۆتۈپ كەتتى، تۇخرىلار ئۇلارنىڭ زېمىنىغا ماكانلاشتى. كېيىن ئۇسۇن كۈنبېگى تۇخرىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، تۇخرىلار غەربكە كۆچۈپ تۇخارغا بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇسۇن كۈنبېگى ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ماكان تۇتتى، شۇڭا ئۇسۇنلار ئاتىسىدا ساكلار نەسلى، تۇخرىلار نەسلى بار» دېيىلگەن. بۇ ساكلارنىڭ ئىلگىرى ئىلى دەريالىق ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، كېيىن خېشى كاربىدورىدىن غەربكە كۆچكەن تۇخرىلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن، ساكلار ئۆز زېمىنىنى تاشلاپ چەقىپ كەتكەنلىكىنى، كېيىن ئۇسۇنلارنىڭ غەربكە ھۇجۇم قىلىپ ئىلى دەريالىق ۋادىسىغا بېسىپ كىرىپ، تۇخرىلارنى قوغلاپ چىقارغانلىقىنى، قالغان ساك قوۋملىرى بىلەن تۇخرىلار قوۋملىرىنىڭ كېيىن كەلگەن ئۇسۇنلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا

«تۇسۇنلار ئارىسىدا ساكلار، توخرىلار نەسلى بار» دەپ قەيت قىلىنغان. توخرىلار غەربكە كۆچۈپ تۇخارلارغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، شەرققە قايتىپ كېتمىگەن خالىمىغان. ئۇنداقتا، ساكلارنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى نەگە كەتتى؟ تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەچە، ئۇلارنىڭ ئاساسىي تارمىقى جەنۇبقا كۆچۈپ كەشمىرگە كېتىۋاتقاندا، يول ئۈستىدە بۆلۈنۈپ «بىر نەچچە بەگلىك بولۇپ كەتكەن»، سۇلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەركەشتام، جۇەندۇ بەگلىكلىرىنىڭ خەلقى ئەسلىدە ساك نەسلىدىن، جۇەندۇ بەگلىكىدىكى خەلقنىڭ «كىيىم ـ كېچەكى ئۇسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ، پادىسىنى تېغىغا تاپىنىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ نەسلىمۇ ساكلاردىن» دەپىلەنگەن. ئۇنىڭدا يەنە ئەركەشتام بەگلىكى ھەققىدىمۇ «خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بىلەن كىيىم ـ كېچەكى ئۇسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلار ئەسلىدە ساك نەسلىدىن» دەپىلگەن. ھەمدە، جەنۇبقا كۆچكەن بۇ ساكلار يەنە شەرقە كېلىپ بۆلۈنۈپ كېتىپ، سەپەربايى، سۇلى، ساكارائول، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى خەلقنىڭ ساكلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئايلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. يەنە، توخرىلار غەربكە كۆچكەندە كىشىگىت، كۇسەن قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى ئاھالىلەر توخرىلار بىلەن قانداش بولۇپ قالغان.①

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزگىلدە تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۈركىچىلىك قىلغان خەلقلەردىن يەنە ھونلار، دىڭلىڭلار، ئوغۇزلار ۋە خەنزۇ قاتارلىقلار بار.

① خۇاڭ شېنجياڭ «شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئاھالىلىرى، مىللەت ئەۋلىنىكى ۋە ئۇلار غەربىي يۇرتتا قۇرغان بەگلىكلەر».

تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئالغاندا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا، خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

تارىخىئولوگلار بىلەن تىلشۇناسلار تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى دەسلەپكى ئاھالىلەرنىڭ تىلىنى ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا تەۋە دەپ قارايدۇ. ئالىملار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، بۇ خىل تىلنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ ساك تىلى، ۋە كۇسەن ـ كىمىرىيەت تىلىغا بۆلدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا قوللىنىلغان تىل ـ ساك تىلى، يەنى قەدىمكى ئۇدۇن تىلى دەپ ئاتالدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدا قوللىنىلغان تىل كۇسەن ـ كىمىرىيەت تىلى دەپمۇ ئاتالدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىن دۇنخۇاڭ-خەنچە بولغان جايلاردا سوغدى تىلى قوللىنىلغانىدى. خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق چاڭلار بىلەن خەنزۇلار ئىدى. ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق ھونلار بىلەن ئۇسۇنلار ئىدى.

2. يىراق قەدىمكى زامانغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە غەربىي يۇرتتىكى قىياتاش سۈرەتلىرى

مىلادىدىن ئىلگىرى 60 ـ يىللىرى، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا باش قۇرۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن، بۇ شىنجاڭنىڭ جۇڭگو خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئەمما، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى بىرىش ـ كېلىش مۇناسىۋىتى خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى. قەدىمكى ھىندى ۋەسقىلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۷ ـ ۴ ئەسىرلەردە، مەملىكىتىمىزدە ئىشلەنگەن مەشھۇر ۋە

ئاۋار ـ دۇردۇنلار ھىندىستانغا چىقىرىلغان. قەدىمكى يۇنان خاتىرىلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى يۇنان بازارلىرىغا سېلىنغان. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى يۇنانلىقلار جۇڭگونى يىپەك ئېلى دەپ ئاتىغان. ھالبۇكى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋەسىقىلىرىدە، مەسىلەن، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»، «تاغ ـ ئېزىسىملار قۇرئى»، «گۈەنزى» قاتارلىق كىتابلاردىكى خاتىرىلەر بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئىلگىرى ئىدى. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى. 3 ـ جىلد» دا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 950 — 1000 يىللار ئارىلىقىدا) «چاشقان يىلىنىڭ خەيرىلىك كۈنىدە جۇمۇڭاڭ شى ۋاڭمۇنىڭ ھۇزۇرىدا مېھمان بولغان»، بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈش ئاھايىتى تەنتەنىلىك بولغان بولۇپ، جۇمۇڭاڭ شى ۋاڭمۇغا ئاق مەرمەر قاشتېشى بىلەن نۇرغۇن يىپەك رەخت ئالغاچ بارغان. شى ـ ۋاڭمۇ بۇ سوۋغىلارنى ئاھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغان، ئەتىسى ياۋچى كۆلى ئۈستىدە بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، بەزمە ھەمدە ئىككىيلەن تەزمە ئارقىلىق جەمئىيەتكە بارىكاللا ئېيتىشقان. شى ۋاڭمۇ ئۆز غەزىلىدە: ئاسماندا ئاق بۇلۇتلار لەرزان ئۇزۇشەر، يەردە تاغ چوققىلىرى گويا كۆككە تاقىشار، ئاجايىپ يىراقتۇر بۇ يول، تۇمەنمىڭ تاغ ـ دەريالار يىزنى ئايرىپ تۇرۇشار، دەپ كېلىش ئۇنچىلا ئاسان ئەمەستۇر. تېلەپ سىزگە ئۆمۈر ھەم زىيادە دۆلەت، قايتا كېلىشىڭىزلارنى قارىشى ئالۇرمەن، دەپ جۇمۇڭاڭمۇ نەق جاۋاب غەزەل ئوقۇپ: بارغىنىمدا قايتىپ ئوتتۇرا تۇزلەكلەككە، ئىناقلىق ئورنىتۇرمەن، قىلۇرمەن كۆپچىلىكنى بەختلىك ھەم شادىمان. ئۆتكەندە يەنە ئوچ يىل كېلۇرمەن يەنە سىزنى كۆرگىلى، دېگەن. بۇ ئۇچرىشىشتىن كېيىن، جۇمۇڭاڭ ھاياجان ئىلكىدە يەنزى تېغىغا چىقىپ، بىر توپ توخۇمەك تىكتى، بىر تاش

ئابىدە تۇرغۇزدى ھەمدە بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشنىڭ داغدۇغىسىنى تاش ئابىدىسىگە خاتىرىلەپ قىلىپ ئويدۇردى دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا «تاغ - ئېزىملار قۇرئى»، «كۆەنزى» قاتارلىق كىتابلاردا، غەربىي يۇرت مەقىدە يەنە نۇرغۇنلىغان ۋەقەلەر تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، يىراق قەدىمكى دەۋرگە ئائىت بۇ كۆپلىگەن رىۋايەتلەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك كىشىلىرى بىلەن غەربىي يۇرت كىشىلىرىنىڭ دوستلۇقى ۋە ئالاقىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

غەربىي يۇرتتىكى قىياتاش سۇرەتلىرى، ئازادلىقتىن كېيىن ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بىلەن تارىخشۇناسلار شىنجاڭدىكى ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسى — ئالتاي، تيانشان ۋە كۇئېنلۇن تاغلىرىدا نۇرغۇنلىغان قىياتاش سۇرەتلىرىنى تاپتى، بۇ قىياتاش سۇرەتلىرىنىڭ بەزىلىرى غارلاردا، بەزىلىرى تاش تامىلاردا، بەزىلىرى رەڭلىك قىلىپ سىزىلغان، بەزىلىرى نەقىشلەنگەن، بەزىلىرى ئويۇلغان. سۇرەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن ۋە ئويۇش - سىزىش تېخنىكىسىدىن قارىغاندا، بەزىلىرىنىڭ ۋاقتى بۇرۇنراق، بەزىلىرىنىڭ ۋاقتى كېيىنرەك. قىياتاش سۇرەتلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، مۇتلەق كۆپ قىسمى سۇيى مول، ئوت - چۆپى ئۆسكىلەك، ھايۋانلارنىڭ ياشىشىغا بىاپ، مۇھىتى گۈزەل، كىلىماتى ياخشى تاغلىق رايونلارغا ۋە دەريا ۋادىلىرىغا، مەسىلەن، ئالتاي تاغلىرىدىكى ئالتاي، بۇرچىن ئەتراپى؛ تيانشان تاغلىرىدىكى قۇمۇل، باربكۆل، مورى، سانجى، قۇتۇبى، شىخو، جىڭ، ئارشاڭ ۋە ئىلى دەريا سى ۋادىسىدىكى ناھىيىلەر؛ پامىر ۋە كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى تاشقورغان، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان. شۇبەھسىزكى، بۇ قىياتاش سۇرەتلىرى شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى

دەۋرلەردىكى، كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى چىنلىق بىلەن سۈرەتلەپ بەرگەن. بۇ قىياتاش سۈرەتلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئىنتايىن مول ۋە چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يېغىنچاقلىغاندا، ئۇ تۆۋەندىكى بىرنەچچە جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، باقمىچىلىققا ئائىت قىياتاش سۈرەتلىرى. ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق — ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتى ۋە ئاساسلىق كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇقلۇق مەنبەسى، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ـ قالالماسلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىللار ئىدى. كوللېكتىپ ئوۋ ئوۋلاۋاتقان كۆرۈنۈشتە، مەسىلەن كۆنىسى ناھىيىسى زېكىتى بازىرىنىڭ خوتۇنشار جىلغىسىدىكى قىياتاش سۈرىتىدە، قولىغا ئوقيا ئالغان بىر نەچچە ئەر چارۋىچىنىڭ ئات، كالا، قوي، بۇغىلارنى قورشاپ تۇتماقچى بولغانلىقى، قورشاۋدا قالغان ھايۋانلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقى، بەزىلىرىنىڭ قورقۇپ تۇرۇپ قالغانلىقى، ئوۋچىلارنىڭ پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئوق بەتلەپ تۇرغان ھالەتلىرى تەسۋىرلەنگەن. مال بېقىۋاتقان كۆرۈنۈشتە، مەسىلەن تېكەس ناھىيىسىنىڭ چولاقتېرەك يېزىسىدىكى قىياتاش سۈرىتىدە چارۋىچىلارنىڭ يىلقىلارنى ئاتلىق قوغلاپ كېتىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن. چوپانلارنىڭ كۆرۈنۈشىدە، مەسىلەن چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ قىزىلتاش ئارشىدىكى قىياتاش سۈرىتىدە، چېتىلاق قوتانلاردىكى ئات، كالا، قويلار ۋە ئۇلارغا قاراپ تۇرۇۋاتقان ئادەملەر، ئىتلار تەسۋىرلەنگەن.

چىنىپي تېۋىنىشقا ئائىت قىياتاش سۈرەتلىرى. بۇ خىل تېـ

ۋىنىش ماتېرىئارخاللىق جەھەتتىدە، ئانىسىنىلا بىلىپ، ئاتىسىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئايال جىنسىغا تېۋىنىش ئىپادىلەنگەن؛ پاتېرىئارخاللىق جەھەتتىدە، ئەرلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا ئاساسىي يېتەكچىلىك ئورۇنىنى ئىگىلىگەچكە، بۇ ئەر جىنسىغا تېۋىنىشقا ئۆزگەرگەن، بۇنداق ئەھۋال بۇرۇلقىراق دەۋرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ قىياتاش سۈرەتلىرىدە تېخىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تېكەس ناھىيىسىدىكى ئۇسۇن تېغىنىڭ ئاقتاش غارىدىكى رەسىملىك قىياتاش سۈرىتىدە، ئايال جىنسىغا تېۋىنىش ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ماتېرىئارخاللىق جەھەتتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ بالداكۆل تېغىدىكى قىياتاش سۈرىتى بىلەن قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ قىزىلتاشتىكى قىياتاش سۈرەتلىرىدە ئەر جىنسىغا تېۋىنىش ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، پاتېرىئارخاللىق جەھەتتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئىپتىدائىي ئۇسۇلغا ئائىت قىياتاش سۈرەتلىرى. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش مەزمۇنلىرىنى چىرايلىق ۋە قولۇپۇقلۇق ھەرىكەتتىن ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزىلىرى غەلىبىنى تەنتەنە قىلغان بولسا، بەزىلىرى يات جىنسىنىڭ مۇھەببىتىگە تەلپۈنگەن. بۇ خىل قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى شەخسلەردىن ئەرلەرنىڭ مەردانىلىقى ۋە ئەرلەرگە خاس قەيسەرانە گۈزەللىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئاياللارنىڭ پۈت-قوللىرى زىلۋا، كۆكرىكى كۆتۈرۈلگەن. ساغرىسى تولغان ھالەتتىكى گۈزەل-جەلىپدارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنغان. قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ قىزىلتاش دېگەن يېرىدىكى تاش سۈرەتلىرىدە ئىپادىلەنگەن يالىڭاچ ئاياللارنىڭ ئۇسۇلى تىنىپ مىسالسىزدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، كۆپلىگەن قىياتاش سۈرەتلىرىدە، يەر

له تەتبىم ئېتىقادى، پەرىخۇنلۇق، ئەرۋق ۋە قەبىلىلەرنىڭ بەلگىلىرى، يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن بولغان كەسكىن ئېلىشىشلار، كۈن، ئاي ئۇرۇلرىغا ئوقۇلغان مەدھىيە قاتارلىقلار- مۇ ئىپادىلەنگەن. كېيىنكى دەۋرگە مەنسۇپ قىياتاش سۈرەتلىرىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كىيىم-كېچەك، گىرىم-بېزەك ئادەتلىرى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن ئۇچلۇق تەلپەك كىيىش، زىننەت ئۇچۇن پەي قادىش، ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ بېلىنى باغلاش، ئۆتۈك كىيىش، قاراقاش، قاڭ-شارلىق، كۆزى چوڭقۇر ۋە يوغان بولۇش قاتارلىق ئالاھىدە-لىكلەر ئىپادىلەنگەن.

دېمەك، بۇ قىياتاش سۈرەتلىرى ئېتىتىدائىي كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى، تۇرمۇشى، ئىجتىما-ئىي ئەھۋالى، تەپەككۇرى، پەرىخۇنلۇق ماھارىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۇسسۇل سەنئىتى، نەققاشلىق سەنئىتى ۋە ئۆرپ-ئادەتى، كىيىم-كېچەك، زىننەت بۇيۇملىرى، مىللەت ۋە ئىرق تەۋەلىكى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۇچۇن ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر، شۇنداقلا بۇرۇنقى كىشىلەر بۇگۈنكى كىشىلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن بىباھا رەڭدار سىزما قامۇستۇر. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قىياتاش سۈرەتلىرى بىر تا-رىخىي خەزىنە، بىز ئۇنى داۋاملىق قېزىشىمىز، تەتقىق قىلىش-مىز ۋە ئاسرىشىمىز، ئۇنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرۇشىمىز لازىم.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: بۇ بابتا، ئالدىنقى چىن سۇ-لالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت، جۈملىدىن ئۇنىڭ جۇغراپە-يىلىك مۇھىتى، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابە ۋە يادە-كارلىقلار، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ۋە مىللەت تەۋەلىكى، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخىغا دائىر رىۋايەت ۋە قىياتاش سۈرەتلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يىراق

قەدىمكى زاماندىكى غەربىي يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، كۆڭۈل ئېچىش ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەسىلىلەر بىزنى قەدىمكى شىنجاڭ توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق، مۇكەممەل چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى كۆز ئالدىمىزدا ناماياں قىلىدۇ.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ دائىرىسى.

2. يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى خارابىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى.

3. ئېيتىمدائىي ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىي ۋە مىللەت تەۋەلىكى ھەم ئۇلارنىڭ ئومۇمىي جايلىشىش ئەھۋالى.

قوشۇمچە ئىزاھات: قىياتاش سۈرەتلىرىگە داۋاملىق ماتېرىياللار ۋاقىتىمۇ-لىلىق دەۋرىنى ئاھىيىتىنىڭ قىزغىلتاش دېگەن يېرىدىكى تاشقا ئويۇلغان جىنسىي ئەۋزا سۈرەتلىرى» دېگەن ماقالىسى بىلەن سۈپىتىنىڭ «شىنجاڭنىڭ ياغاچتىن قاي ئاھىيىتىنىڭ يالداكۆلى تېمىدىكى قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى بەدەن سەپ-رىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىنىدى.

II باب خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

خەن سۇلالىسى دەۋرى—غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206-يىلى لىيۇباڭ خەن سۇلالىسىنى قۇردى، چاڭئەنى پايتەخت قىلدى، بۇ، تاردختا غەربىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. مىلادى 25 - يىلى لىيۇشيۇ خەن سۇلالىسىنى قايتا قۇرۇپ، لويادنى پايتەخت قىلدى. بۇ، تاردختا شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. مىلادى 220-يىلى ساۋپى ۋېي بەگلىكىنى قۇرغاندىن كېيىن، شەرقىي خەن سۇلالىسى يوقالدى. ئىككى خەن سۇلالىسى جەمئىي 426 يىل دەۋران سۈردى.

خەن سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ تەرەققىي قىلغان مۇھىم باسقۇچ. غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقى بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇقلىشىش ئاساسىدا، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا باش قوروقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بۇ يۇرتنى سىياسىي جەھەتتىن باشقۇردى. شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن، غەربىي يۇرت بىلەن سۇلا-

لسىنك تېررىتورىيىسگە قوشۇلۇپ، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ ئايرىلماس مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى.

§8. ھونلار ۋە غەربىي يۇرت

1. غەربىي يۇرتنىڭ بەگلىكلەر

«خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي يۇرتنى تا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۆلۈنمە ھالەتتىكى شەھەر بەگلىكى ۋە كۆچمەن قەبىلە بولۇپ، ئۇلار تارىختا «36 بەگلىك» دەپ ئاتالغان. كېيىن - 50 نەچچە بەگلەكىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. كۇچىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا نۇپچان، كروران (كېيىن پىشامشان دەپ ئۆزگەرتىلگەن)، چۇرچان، پەندە، نىيە، روكلۇ، ئۇزۇن تات، توخرا، ئۇدۇن، پاسىئان، ساكارا ئۇل بەگلىكلىرى بولغان. تيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا قۇرۇقتاغ بەگلىكى، كىنگىت، ئۇشاق، ۋائىرىيە، چېدىر، ئۇرۇيار، كۇچە، ئۇۋزىن سۇ، قۇم، سەپەرباي، سۇلى بەگلىكلىرى ئىدى. تيانشاننىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدا باربكۆل، ئارقا باربكۆل، ئالدى قۇس، قۇس كاھىبەگلىكى، خوزخوۋ، ئارقا قۇس، ئارقا قۇس قەلئە بەگلىكى، ئۇرۇمىستى، براكى، ئارقا مە براكى، جامبالىق، شەرقىي چۇمۇل، غەربىي چۇمۇل، تورپانى،

ئوتەنزى، ئۇسۇن بەگلىكلىرى بولغان. پامىر ۋە ئۇنىڭ غەربىدە ئۇدىيانا، داردا، يۆلئىبردق، لىچخەۋىز، ساربقول، سىغناق، مالور، ئەركەشتام، جۇەندۇ، دارۇاز، پەرغانە بەگلىكلىرى بولغان. ئۇنىڭمۇ غەربىدە يەنە كەشمىر، ئىسكەندىرىيە، توخرى، كانگىيە، ئارساك قاتارلىق بەگلىكلەر بولغان. بۇ بەگلىكلەرنىڭ چوڭلىرىنىڭ نەچچە يۈز مىڭدىن، كىچىكلىرىنىڭ بىر نەچچە مىڭدىن، ئەڭ كىچىكلىرىنىڭ ئاران بىر-ئىككى يۈز ئاھالىسى بولغان.

غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق ئاھالىلەر ساكلار، ئۇسۇنلار، چاڭلار، ھونلار ۋە خەنزۇ، دىڭلىڭ قاتارلىقلار ئىدى.

تەبىئىي شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۇپەيلىدىن، غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئومۇمەن ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىر خىلى—دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان، ئاھالىلىرى شەھەر ۋە يېزا-كەنتلەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بولۇپ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتالغان. تارىم ئويمانلىقى، تەتراڭ چىدىكى پىشامشان، روڭلۇ، ئۇزۇن‌تات، ئۇدۇن، ساكارائۇل، سۇلى، چېدىر، كىنگىت، كۇسەن، قۇم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇس، پامىر نىڭ غەربىدىكى پەرغانە قاتارلىق جايلار مانا شۇنداق «شەھەر دۆلەتلىرى» ھېسابلىناتتى. بۇ جايلاردا بۇغداي، تېرىق، سۆك، پۇرچاق، بېدە، ئۇزۇم، ئانار ۋە قوغۇن-تاۋۇز قاتارلىق مەھسۇلاتلار چىقاتتى. يەنە بىر خىلى—

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان، ئاھالىلىرى سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن رايونلار بولۇپ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «كۆچمەن ئەللەر» دەپ ئاتالغان. تىيانـشاننىڭ شىمالىدىكى ئۇسۇن، ئوغۇز، ئارقا قۇس؛ پامىر ئېگىزلىكىدىكى ساربقول، يۆلتۇزدىق قاتارلىقلار، كۇئېنلۇنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى نوپچان قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى «كۆچمەن ئەل» لەر بولۇپ، ئات، كالا، قوي، ئېشەك، تۆگە قاتارلىق چارۋا مالىلارنى باقاتتى. بۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قاشتاشچىلىق، ساپالچىلىق، كۆنچىلىك، مەيزاپ ئىشلەش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، مېتال تاۋلاش قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بولۇپ، ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە راۋاج تاپقان. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا، سودا-تىجارەتمۇ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلغان. سۇلىدا «سودا بازىرى» بار ئىدى؛ پەرغانىلىكلەر «سودىغا بەك ماھىر، بىر مىسقال نەرسىنىمۇ كەتكۈزۈۋەتمەيدۇ». دېمەك، بازار ئىگىلىكى خېلى جانلانغان، تاۋار ئالماشتۇرۇش تا مېتال پۇل ئىشلىتىلگەن.

ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشىدا، ھۆكۈمرانلاردىن بەگ، مەنسەپدار، پاساۋۇللار بار ئىدى.

ئاۋام خەلق، ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئېلىپ سېتىشقا بولىدىغان قۇل-لار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئىدى. ھەر قايسى بەگلىكلەردە ھەربىي قۇشۇن، جىنايى ئىشلار جازاسى ۋە تۇرمىدىن ئىبا-رەت ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى بار ئىدى.

غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر چۆل-جەزىرە ۋە تاغلارنىڭ تۇسالغۇسى تۈپەيلىدىن، تارقاق ۋە بېكىنمە ھالەتتە بولۇپ، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم سۈرەتتى. خۇددى تارىخىي كىتابلاردا يېزىلغاندەك: ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان، ئەسكىرى ۋە خەلقى تارقاق، ئاجىز، بىرلىك يوق»① ئىدى.

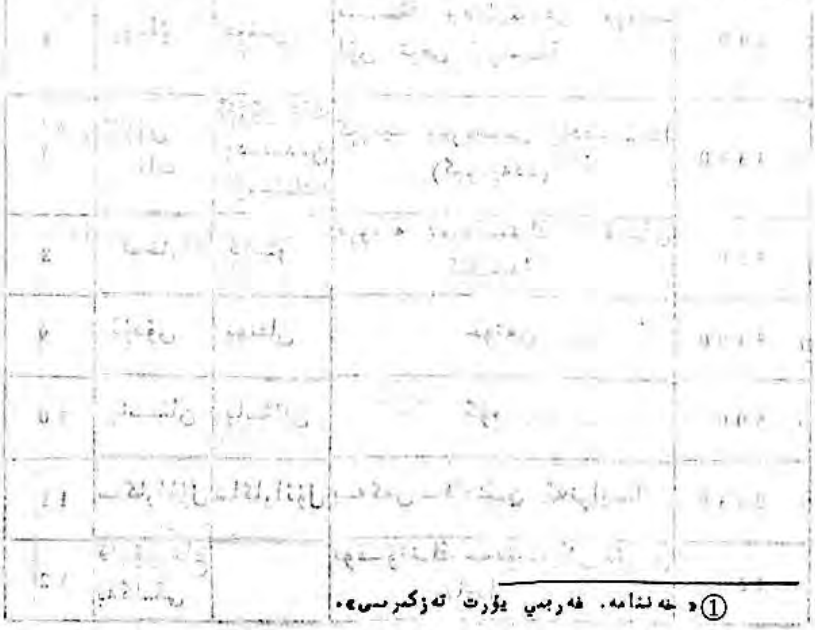

① «جەنئەمە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

غەربىي يۇرتتىكى

رەت نومۇرى	بەگلىك نامى	ئاستانىسى	جۇغراپىيىلىك ئورنى (ھازىرقى نامى)	تۇتۇن سانى
1	نوبچان	نوبچان	چارقىلىق ئاھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا	450
2	كروران	مەرەن	چارقىلىق ئاھىيىسە بازىرى ئەتراپىدا	1570
3	چۇرچان	چۇرچان	چەرچەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا	230
4	ئەندىر (كىچىك قەرغانە)	يۇيلىن	چەرچەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا	150
5	نىيە	نىيە	نىيە	480
6	روئلۇ	بەمىن	نىيەنىڭ جەنۇبىدىكى كۆنىلۇن تېغى ئارىسىدا	240
7	ئۇزۇن تات	ئۇزۇن تات (دەندەن ئۆيلىك)	كەرىيە دەرياسى ۋادىسىدا (كەرىيەدە)	3340
8	توخارا	كامتو	كەرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا	310
9	ئۇدۇن	يوتقان	خوتەن	3300
10	پاسمان	پاسمانى	گۇما	500
11	ساكارائۇل	ساكارائۇل	يەكەن - قاغلىق ئەتراپىدا	2339
12	قۇرۇق تاغ بەگلىكى		تۇقۇلۇنىڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇق تاغدا	450

نومۇرى	ئەسكىرى	ئىگىلىكى	ئىزاهات
1750	500	چارۋىچىلىق	چاتقالار
14100	2912	چارۋىچىلىق دېھقانچىلىق	مىلادىدىن ئىلگىرىكى 77 - يىلى نامىنى پىشامشانغا ئۆزگەرتكەن
1610	500	دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋردە پىشامشانغا قوشۇلغان
1050	200		شەرقىي خەن دەۋردە پىشامشانغا قوشۇلغان
3360	500	دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋردە پىشامشانغا قوشۇلغان
1610	300	چارۋىچىلىق دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋردە پىشامشانغا قوشۇلغان
20040	3540	دېھقانچىلىق	ئۇچ پادىشاھلىق دەۋردە ئۇدۇنغا قوشۇلغان
2170	300	چارۋىچىلىق دېھقانچىلىق	ئۇچ پادىشاھلىق دەۋردە ئۇدۇنغا قوشۇلغان
19300	2400	دېھقانچىلىق	
3500	500	دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋردە ئۇدۇنغا قوشۇلغان
6373	3049	دېھقانچىلىق	
5000	1000	چارۋىچىلىق	

13	كىنگست	شورچوت	قارا شەھەرنىڭ شەرقىدە	400
14	ئۇشاق	ئۇشاق (چۇققۇ)	خوشوت	700
15	ۋائىرىيە	ۋائىر	كورلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	1200
16	چېدىر	چېدىر	كورلىنىڭ غەربىدە	130
17	ئۇرۇياپ	ئۇرۇياپ	بۈگۈرنىڭ شەرقىدە	110
18	كۇسەن	يام	كۇچا	6970
19	ئۇرنۇ	ئۇرنۇ	ئۇچتۇرپان	220
20	قۇم	جەنۇبىي قەلئە	ئاقسۇ	3500
21	سەپەرباي	سەپەرباي غولى	ئاقچى	300
22	سۇلى	سۇلى	قەشقەر	1510
23	باربكۆل	سىياۋغول	باربكۆل	325
24	ئارقا باربكۆل		موري	154
25	ئالدى قۇس	يارغول	تۇرپانىنىڭ غەربىدە	700
26	قۇس كاھبەگلىكى	قۇچۇ	تۇرپانىنىڭ غەربىدىكى ئىدىقۇت خارابىسىدا	40
27	خۇزخور	لۇكچۇن	تۇرپانىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە	55

غەربىي يۇرتتىكى تۆتىنچى چوڭ بەگلىك	دېھقانچىلىق	6000	32100
كېيىن كىنگىتتكە قوشۇلغان	دېھقانچىلىق	2000	4900
كېيىن كىنگىتتكە قوشۇلغان	دېھقانچىلىق	2000	9600
غەربىي خەن دەۋرىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەركىزى	دېھقانچىلىق	150	1480
غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ تۈرۈشلۇق ئورنى	دېھقانچىلىق	300	1200
غەربىي يۇرتتىكى ئۈچىنچى چوڭ بەگلىك	دېھقانچىلىق	21076	81317
	دېھقانچىلىق	1500	8400
	دېھقانچىلىق	4500	24500
شەرقىي خەن دەۋرىدە كۈسەنگە قوشۇلغان	دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق	800	2300
	دېھقانچىلىق	2000	18640
ھونلار قۇرغان بەگلىك	چارۋىچىلىق دېھقانچىلىق	799	2032
	چارۋىچىلىق	334	1070
	دېھقانچىلىق	1865	6050
مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى قۇستەمن بۆلمىسى چەققان، كېيىن ئالدى قۇسقا قوشۇلغان	دېھقانچىلىق	84	330
	دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق	54	264

28	ئارقا قۇس	قاغان بۇت	جەمەتسارنىڭ جەئۇبىدا	595
29	ئارقا قۇس قەلئەسىنىڭ شىمالىدا		چەتەللىك شىمالىدا	154
30	ئۇرۇمچى شەھىرى	ئىدوغول	جەمەتسار	190
31	بىراكى	كاندارغول	قۇكاك	227
32	ئارقا بىراكى	يەنجىل غولى	قۇكاكنىڭ شەرقىي شىمالىدا	462
33	جامبالىق	تەگىرمەغول	ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدا	99
34	شەرقىي چۇمۇل	داپخوغول	ئۇرۇمچى	191
35	غەربىي چۇمۇل	قۇتغول	قۇتوبى	332
36	ئۇرپامى	ئۇرپامى	سانجى	27
37	ئوتەنزى	قاراغول	ماناس	41
38	ئۇسۇن	قىزىل قورغان	ماناسنىڭ شەرقىددىن غەربىي تەرىپى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىچە	120 مىڭ
39	ئۇددىيانا	ئۇددىيانا	ھازىرقى كانجوت رايونى (كەشمىرنىڭ شىمالىدا)	490
40	داردا		پامىرنىڭ لاداق تېغى بىلەن ۋاخان دەريا سى ۋادىسىدا	5000
41	يۆلتىبرىق	ۋاخخان غول	قاغىلتىنىڭ غەربىدە، يەكەن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا كۈئېنلۇن تېغى ئېتىكىدە	350

4774	189	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	مىلادىددىن ئىلگىرىكى 60-يىلى قۇرۇلغان
460	260	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	كېيىن ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
1445	331	چارۇدچىلىق	كېيىن ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
1387	422	چارۇدچىلىق	كېيىن ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
1137	350	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	كېيىن ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
500	115	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	كېيىن ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
1948	572	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋرىدە ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
1926	738	چارۇدچىلىق دېھقانچىلىق	شەرقىي خەن دەۋرىدە ئارقا قۇسقا قوشۇلغان
194	45	چارۇدچىلىق	غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ كىچىك بەگلىك
231	57	چارۇدچىلىق	غەربىي يۇرتتىكى ئىككىنچى كىچىك بەگلىك
630 مىڭ	188000	چارۇدچىلىق	غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ چوڭ بەگلىك، مىلادىددىن ئىلگىرىكى 3-5-يىلى ئىمكى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن
2733	740	دېھقانچىلىق چارۇدچىلىق	
31000	800	دېھقانچىلىق	غەربىي يۇرتتىكى بەشىنچى چوڭ بەگلىك
4000	1000	چارۇدچىلىق	شەرقىي خەن دەۋرىدە ساكسارا ئۇلغا قوشۇلغان، چاڭ قوۋمىدىن

42	لەچەخەۋز	ۋاخخان غول	پامىر ئېگىزلىكىدە، كەچمەك پامىر نىڭ شەرقىدە	2500
43	ساريقول	ساريقول	تاشقورغان	650
44	سىغناق		پامىر (تاشقورغانىنىڭ جەنۇبىدا)	125
45	مالور	لور	تاشقورغاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى پامىر رايونىدا	1000
46	ئېركەشتام	ساريتاش	ئاقتۇنىڭ غەربىي قىسمى، پامىر نىڭ شىمالى قىسمىدىكى تاغدا	358
47	جۈەندۇ	يەندۇغول	ئۇلۇغچاتنىڭ شىمالى، ئۇلۇغچات ئەترىپىدا	380
48	دارۋاز		پەرغانىنىڭ شەرقىگە يېقىن تاغلىق رايونىدا	700
49	فەرغانە	كاسان	فەرغانە ئويمانلىقىدا	60 مىڭ
50	كەشمىر	ناگارا	كابول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى كىشمىر ئەترىپىدا	
51	ئىسكەندىرىيە		ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى ھىراتتا	
52	توخرى	كۆك رابات	ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا	
53	كانگمىيە	باتار	بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا	
54	ئارساك	ئېكىباتانا شەھىرى	ئېران ئېگىزلىكىدىكى مېسوپاتا مەيدانى	

10000	300	چارۇبچىلىق	شەرقىي خەن دەۋرىدە ساكسارا ئۇلۇغا قوشۇلغان، چاك قوۋمىدىن
5000	2000	چارۇبچىلىق	
670	350	چارۇبچىلىق	چاك قەۋمىدىن
7000	3000	چارۇبچىلىق	چاك قوۋمىدىن
1030	480	چارۇبچىلىق	
1100	500	چارۇبچىلىق	
5000	1000	چارۇبچىلىق	
300 مىڭ	60 مىڭ	دېھقانچىلىق	غەربىي يۇرتتىكى ئىككىنچى چوڭ بەگلىك
		چارۇبچىلىق دېھقانچىلىق	باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئەمەس
			باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئەمەس
		دېھقانچىلىق چارۇبچىلىق	باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئەمەس
		دېھقانچىلىق چارۇبچىلىق	باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئەمەس
		دېھقانچىلىق چارۇبچىلىق	باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئەمەس

2. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى.

ھونلار قەدىمكى زامانىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدا ياشىغان بىر مىللەت. ئۇلار ئەينىيەتتىكى دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770-يىللىدىن 476-يىلىغا قەدەر بولغان دەۋر تارىخىغا چۈنچىيۇ دەۋرى دەپ ئاتالغان—م)، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر (جەنگو. دەۋر نامى. جۇ سۇلالىسى يۈەن ۋاڭ پادىشاھلىقىنىڭ تۇنجى يىللىدىن چىن شىخۇاڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان دەۋر (مىلادىدىن بۇرۇن 468—221) دىكى بەگلىكلەر زومىگەرلىك تالىشىپ تۇزاق ۋاقىت توختىماي ئۇرۇشقانلىقى ئۈچۈن بۇ دەۋر تارىخىغا شۇنداق دەپ ئاتالغان—م) دەۋرىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئەينى زامانىدا ھەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھاكىمىيەت تالىشىش بىلەن بەند بولغاچقا، ئۇلارنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەن، ھونلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ، چوغاي تېغى ۋە خېتاۋ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ، ھاۋاسى مۆتىدىل، يېزى مۇنبەت ۋە كەڭ، ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلىرى ئۆسكىلەك، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا ئەپلىك رايون ئىدى. ھونلار مۇشۇنداق پايدىلىق شارائىتلارغا تايىنىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق ناھايىتى تېز كۈچەيدى. ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى، خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، ھونلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق تۈزۈمگە قەدەم قويدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھونلارنىڭ تۈمەن

تەڭرىقۇتى موڭغۇل ئىگىزلىكىنى بەرلىككە كەلتۈردى. تۈمەد-
بالىق (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسى ئەت-
راپى) ئۇنىڭ سىياسىي مەركىزى ئىدى.

چىن سۇلالىسى دەۋرىدە، ھونلار خېتاۋدىن ئۆتۈپ ئىچكى رايونلارغا بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇرغانلىقتىن، چىن شىخۇاڭ ئۇلۇغ سانغۇن مىڭ تېمىنى 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شىمالغا ئاتلىنىپ، ھونلارغا قايتۇرما زەربە بېرىپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى (ئىچكى موڭغۇل، خېتاۋ رايونلىرىنى) قايتۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇدى. «تۈمەن تەڭرىقۇت چىن سۇلالىسىگە تەڭ كېلەلمەي شىمالغا كۆچكەن» ئىدى ①. ئۇ 350 كىلومېتردىن ئارتۇق يىراقتا چېكىنىپ، موڭغۇل ئىگىزلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. چىن سۇلالىسى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خۇاڭخې دەرياسىنى ئىھاتە قىلىپ 44 قەلئە قۇردى. ئۇ جايلارغا ئاھالە كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ بوز يەر ئاچقۇزۇپ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسلىدىكى چىن، جاۋ، يەن پادىشاھلىقلىرىنىڭ سېپىللىرىنى تۇتاشتۇرۇپ، غەربتە لىنتاۋدىن شەرقتە لياۋدۇڭ ئايمىقىغىچە (ھازىرقى يالۇجياڭ دەرياسى قىرغىقىغىچە) بولغان سەددىچىن سېپىلىغا ئايلاندۇردى. چىن شىخۇاڭ مىڭ تېمىنگە ئۇستۇن ئايماق (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يۇيلىن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى جايلار) دا تۇرۇپ بۇ جايلارنى ساقلاشنى بۇيرۇدى.

ئەينى زاماندا، ھونلار «شەرقىي خۇلار كۈچلۈك كەتكەن، توخرىلار رونىق تاپقان» ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. تۈمەن تەڭرىقۇت ئالدىراچ شەرقىي خۇ ۋە توخرىلارغا ئەل بولدى

① «خەنناممە. ھونلار تەزكىرىسى»

ھەمدە تۇنجى ئوغلى مودۇننى توخرىلارغا تۇرغاقلىققا ئاپىرىپ بەردى. كېيىن تۇمەن تەكرىقۇت قوشۇن ئەۋەتىپ توخرىلارغا ھۇجۇم قىلدى، توخرىلار مودۇننى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، مۇدۇن توخرىلارنىڭ بىر ئېتىنى ئوغرىلاپ ھونلار تەرەپكە قېچىپ باردى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى مودۇن ئۆز دادىسىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى تەكرىقۇت بولدى ①. جۈملىدىن ئۇ ھونلارنىڭ قوللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپ قالدى.

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىدا، تەكرىقۇت ئالىي ھۆكۈمران ئىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئوڭ - سول تۇغمەت بەگ (ئوڭ - سول بىلەكخان) ئوڭ - سول قول خان، ئوڭ - سول باش سانغۇن، ئوڭ - سول باش كاھىبەگ، ئوڭ - سول تۇتۇن بەگ، ئوڭ - سول قۇت بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلار بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەربىي باشلىق بولۇپ، ھەر قايسىسى ئۆز قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، ئۇرۇشلاردا قوماندانلىق قىلاتتى. چوڭ سەردارلارنىڭ قول ئاستىدا تۇمەنلىگەن چەۋەندازلار بولسا، كىچىك لىرىنىڭ ئىلكىدە بىر نەچچە مىڭ چەۋەنداز بولاتتى. تۇمەن چەۋەندازدىن يۇقىرى ھەربىي قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلىدىغان باشلىقتىن 24ى بولۇپ، ئۇلار «تۇمەن چەۋەنداز بېشى» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئون بېشى، باسقاقبەگ، دورغا كاھىبەگ، ياساقبەگ، مىراپبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغانىدى ②.

---

① «تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»

② «خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»

هون قۇلدارلىرى ياش - قۇرامىغا تولغان قاۋۇل يىگىت-لەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىق قوشۇن قىلىپ تەشكىللىگەن. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، «ئوقيا ئېتىشقا ماداري يېتىدىغانلىكى ياشلارنىڭ ھەممىسىنى چەۋەندەز قىلغان»، «ئۇلار ئۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللانغان»، «ئۇرۇشتا ئالغان ئولجىلار ھەر كىشىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان، ئەسىرلەرنى قۇل، دېدەك قىلغان، شۇڭا ئۇلار ئۆز نەپسىنى دەپ بەس - بەستە جەڭگە ئاتىلانغان»①. ئۇرۇش ئارقىلىق ئادەم ۋە بايلىق بۇلاش ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدىن قۇللۇق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان كۆچمەن چارۋىچى ياكى ئوۋچى مىللەتلەرگە خاس ئومۇمىي تارىخىي ئالاھىدىلىكتۇر.

مودۇن تەخرىقوت دەۋرىدە، ھونلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شەرقىي خۇلارنى يوقاتتى، غەربتە توخرىلارنى مەغلۇپ قىلدى، جەنۇبتا ئالۋ بانشاد ۋە بەييائىخېنىڭ جەنۇبىدىكى بەگ-لىكنى يەم قىلدى. شىمالدا خۇنيۇ، چۇشى، دىڭلىڭ، گېكۇن، شىنلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، ئارقىدىنلا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177 — 176 - يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسى ۋېنىدى پادىشاھى چەنيۈەن 4 - يىلى) ئوك قول بىلىكخانىنى تەۋەتىپ غەربكە كېڭەك كۆلىمىلىك يۇرۇش قىلىدۇرۇپ، خېشى كارىدورىدىكى توخرىلارنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن توخرىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ، چوڭ توخرىلار دەپ ئاتالدى. كىچىلىمەي قالغان ئاز سانىدىكى توخرىلار جەنۇبتىكى چىلەنشەن تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بۇ جايدىكى چاڭلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى. بۇلار كېيىچە توخرىلار دەپ ئاتالدى.

ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا ماكانلاشقان ساكىلار چوڭ

① «خەنشۇ. ھونلار تەزكىرىسى»

توخرىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، «ساك خانى جەنۇبقا يۆتكىلىپ كەشمىرگە ئەل بولدى، ساكلار پارچىلىنىپ بىر قانچە بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتتى، سۇلىدىن غەربىي شىمالدىكى ئەركەشتام، جۇەندۇغىچە بولغان جايلار شۇلارغا تەۋەلۈك بولۇپ كەتكەچكە، بۇ جايلارنىڭ ئاھالىسى ساكلار دەپ ئاتالدى» ①، يەنە بىر قىسىم ساكلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى.

ھونلار خېشى كارىدورىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، غەربكە كەڭ كۆلەمدە يۇرۇش قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، كىمروران، ئۇسۇن، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى، شۇنىڭ بىلەن، تيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى بەگلىكلەر ھونلار تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىندى.

شۇنداق قىلىپ، ھونلار شەرقتە لياۋخې دەرياسىدىن غەربتە پامىرغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان كەڭ زېمىننى كونترول قىلدى. ئىلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان تارقاق ھالەتنى تۈگىتىپ، شىمالىي رايوننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، جۇڭگونىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى چوڭ بىرلىكى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى.

تەڭرىقۇت مودۇن بۇ كەڭ زېمىننى ئوتتۇرا، ئوڭ، سول دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلدى. ئوتتۇرا قىسمىنى تەڭرىقۇت بىۋاسىتە باشقۇردى؛ سول قىسىم شەرق تەرەپتە بولۇپ، ئۇنى سول بىلىكخان باشقۇردى؛ ئوڭ قىسىم غەرب تەرەپتە بولۇپ، ئۇنى ئوڭ بىلىكخان باشقۇردى. تيانشاننىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلار ھونلار تەرىپىدىن ئوڭ قىسمىنىڭ

① «خەنشۇ. غەربىي يورت تەزكىرىسى»

ىمغا تەۋە ئىدى. باتىسقان بۇ رايونىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قىلىپ ئەۋەتىلدى. باتىسقان چاكارلار كاھىبگى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلدى: ئۇ دائىم كىنگەمت، ئۇشاق، ۋائىرىيە ئارىلىقىدا ئۇرۇپ، ھەر قايسى بەگلىكلەردىن باج-سېلىق ئالدى»①. چاكارلار كاھىبگىنىڭ ۋەزىپىسى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن باج-سېلىق يىغىش ئىدى.

3. جاڭ چيەنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىشى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى ھونلارنىڭ كۈچى مىسلىسىز زورايغان دەۋر ئىدى. ھونلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى دائىم ھازىرقى شەنشى، سەنشى، شىمالىي خېبېي ۋە خېتاۋ رايونلىرىغا ئۇشتۇمتۇت بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئاۋانگارت قىسىملىرى ھەتتا پايتەخت چاڭئەنگىمۇ يېقىنلاپ بېرىپ، غەربىي خەن سۇلالىسىگە ئىنتايىن قاتتىق تەھدىت سالغانىدى. ئۇ چاغدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئەھۋالى تېخى ئەسلىگە كەلمىگەن، غەربىي خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملەنمىگەن بولغاچقا، غەربىي خەن ھۆكۈمىتى ھونلارغا مۇرەسسەچىلىك سىياسىتىنى قوللانغانىدى.

خەن سۇلالىسى دەسلەپكى مەزگىلدە 60 — 70 يىل دەم ئېلىپ دەرمان توپلىغاندىن كېيىن، پادىشاھ خەنۋۇدى زامانىغا كەلگەندە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلدى، «تارىخنامە» كىتابىدا دايېزلىشىچە، خەنۋۇدى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مۇنداق گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن: پايتەخت ۋە يېزا-كەنتلەردىكى سانائىلار ئاشلىققا لىق تولغان، مەھكىمە ئامبارلىرى بايلىققا توشۇپ

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

كەتكەن، پايتەختتە پۇل ھەددى - ھېسابسىز كىشىگەن، پادىشاھلىق ئاشلىق ئامبىرىدىكى گۈرۈچ يىلسايىن بېسىلىپ تۇرۇۋېرىپ كۆكىرىپ كەتكەن، خەلق ئىچىدە ئات - ئۇلاغلار كۆپەيىپ كەتكەن، «جىمى جاھان بايىشادلىققا تولغان، مالىيە كۈچ راسا ئاشقان، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى ئۇلغىيىپ كەتكەن»①. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن سۇلالىسى «يەتتە بەگلىك توپىلىڭى» نى تىنجىتىپ، يەرلىك تەپرىقىچى كىشىلەرگە قاتتىق زەربە بەردى، بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، خەن سۇلالىسى مىسلىسىز قۇدرەت تاپتى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 141 - يىلى خەنزۇدى لىيۇ چې تەختكە چىقتى. ئۇ بۇرۇنقى مىزەسىچىلىك سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، ھونلارغا ھەربىي ھۇجۇم قوزغىدى.

ئەينى زاماندا خەنزۇدى ئىلگىرى خېشى كارىدورىدىكى دۇنخۇاڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن يېشايدىغان تۇخرىلارنىڭ ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى دەريياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا ھونلارغا قارشى كىنتايىن چوڭقۇر ئۆچمەنلىكنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، چوڭ تۇخرىلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قانات كۈچىنى يوقىتىپ، ھونلارنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بېرىشنى خالايدىغان ئەربابلارنى ئىزدىدى. جاڭ چىيەن ۋاياندىن كەپتاۋۇللىق سالاھىيىتى بىلەن چاقىرىققا ئاۋاز قوشقانلىقى ئۈچۈن، تۇخرىلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى»②.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى ئىمپېراتورى 3 - يىلى) جاڭ چىيەن پەرمانغا بىنائەن غەربىي

① «خەنناممە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

② «خەنناممە. جاڭ چىيەنىڭ تەرجىمھالى».

يۇرتقا ئەلچىلىككە يولغا چىقتى. تو غۇزلاردىن گەنىغۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن، يۈز نەچچە ئادەمنىڭ ھەمراھلىقىدا چاكىنە-دىن يولغا چىقىپ، لۈكشى ئايمىقتىدىن ئۆتۈپ ھونلار كونترولىغا قەدەمكى خېشى كاربىدورىدا كېتىۋاتقاندا، بەختكە قارشى ھونلارغا ئەسىر چۈشۈپ، ھونلار تەكرىقوتى ئوردىسى (ئۇلانباتۇر ئەتراپى)①غا يالاپ ئاپىرىلىپ ئون يىل قاماللدى، شۇ ئاردا «ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ، پەرزەنت كۆردى». جاڭ چيەن ئۆزىنىڭ مۇقەددەس يۇرتىنى ئۇنتىماي، ئاخىر يۇرەت تەپىپ ھونلار ئىلكىدىن قېچىپ چىقتى. ۋە غەربكە قاراپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇردى، ئۇ نەچچە ئون كۈن يول يۈرۈپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم مۇساپىنى بېسىپ، قۇس، كۈسەن ئارقىلىق پامىردىن ئۆتۈپ، پەرغانىگە يېتىپ بارىدى. بۇ چاغدا چوڭ توخرىلار ئۇسۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى دەريالىق ۋادىسىدىن يەنە ئوكسۇس (سۇۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدىكى ئامۇ دەريالىق) ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. پەرغانە تەرەپ جاڭ چيەنگە يول باشلىغۇچى قوشۇپ، ئۇنى كانگيۈگە يەتكۈزۈپ قويىدى. كانگيۈ، تەرەپ ئۇنى يەنە چوڭ توخرىلارغا ئاپىرىپ قويىدى. بۇ مەزگىلدە چوڭ توخرىلار باكتىرىيە بەگلىكىنى يوقاتقىپ، ئۇنىڭ پۇقرالىرى ۋە زىمىنلىرىنى ئىگىلەپ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. بۇ جاي تۇپرىقى مۇنبەت، تۇرمۇشى خاتىرجەم ھەم خەن سۇلالىسىدىن يىراق ئىدى. شۇڭا، چوڭ توخرىلارنىڭ ئىشىنىڭ تەكتىنى بىلمەيدىغان يېڭى خانىدا ئاتا - بوۋىلىرى ئۆچۈن ئىنتىقام ئالىدىغان خىيال يوق ئىدى. نەتىجىدە جاڭ چيەن چوڭ توخرىلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىش مەقسىتىگە يېتەلمەي، يەر يىلدىن كېيىن ئوردىغا قايتىش ئۆچۈن يولغا چىقتى. جاڭ چيەن چوڭ توخرىلار رايونىدىن

① لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى»، ۲۵۰ - بەت.

يولغا چىققاندا، جەنۇبىي يول بويىچە، پادىمردىن ئۆتۈپ، ئۇدۇن، ئۇزۇن تات، چۇرچان، نوپچان قاتارلىق جايلارنى بېسىپ، چاڭلار يۇرتىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يەنە، ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى، بىر يىلدىن كېيىن، ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالسىنچىلىق يۈز بېرىۋاتقان پەيتتە، جاڭ چيەن بىلەن گەنفۇ قاماقتىن قېچىپ چىقىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 126 - يىلى چاڭئەنگە يېتىپ بارىدى.

جاڭ چيەننىڭ بۇ قېتىم غەربكە ئەلچىلىككە كېلىشى ئۇچۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 13 يىل ۋاقىت كەتتى، بۇ جەريانىدا ئۇ ھەممىر مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈردى، گەرچە كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسىنىڭ رەسمىي ئەلچىسى سۈپىتىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن تۇنجى قېتىم ئالاقە قىلدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ پەرغانە، كانگىيە، چوڭ توخرىلار، باكتىريە قاتارلىق بەگلىكلەرنى بىۋاسىتە زىيارەت قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت ئەھۋاللىرى توغرىسىدا چۇشەنچە ھاسىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئۇچۇن يول ئاچتى. خەنۇۋدى جاڭ چيەن بىلەن گەنفۇنىڭ تۆھپىسىنى مۇكاپاتلاش يۈزىسىدىن، جاڭ چيەنگە «مۇشاۋۇر بەگ» (پادىشاھنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان مەسلىھەتچى بەگ) دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى، كېيىن يەنە ئۇنىڭغا ئابرويلۇق تۆرە دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. گەنفۇغا «غۇلامبەگ» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىشى خەن سۇلالىسىنىڭ ئىپلىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىنى يېڭى باسقۇچقا يۈكسەلدۈردى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى خەنۇۋدىنىڭ بەلگىلىشى

بىلەن، خۇچۇبىك لۇكشىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خېشى كاربىدوربىدا چارۇپچىلىق قىلىۋاتقان قۇنشارخان بىلەن سۇتۇقخاننى تارمار قىلدى، قۇنشارخان 40 نەچچە مىڭ ئادەمى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خېشى كاربىدورى تىنچلاندى، غەربىي خەن سۇلالىسى خېشى كاربىدوربىدا ۋۇۋەيي، جيۇچۇەندىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنى تەسىس قىلدى (كېيىن بۇ ئايماقلار ۋۇۋەيي، جاڭيې، جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماققا ئۆزگەرتىلدى). شۇنداق قىلىپ ھونلارنىڭ دېيى، چاڭ قەبىلىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈپ تاشلاندى، غەربىي يۇرتقا باربىدىغان يولىمۇ ئېچىلدى.

شۇ چاغلاردا، غەربىي يۇرتىكى كۆپلىگەن جايلار يەنىلا ھونلارنىڭ كونترولللۇقىدا ئىدى، ھونلار بۇ جايلاردىكى ئادەم كۈچى ۋە بايلىققا تايىنىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشماقتا ئىدى. خەنۇدى ھونلارنى تەلتۈكۈس تارمار قىلىش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتىتىن داۋاملىق تۇردە ئىتتىپاقداش ئىزدىمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا يولىنىڭ ئېچىلىشىنى ئارزۇ قىلىۋاتقان غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە سودىگەرلىرىمۇ خەنۇدى دىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ سودا يولىنى راۋانلاشتۇرۇشىنى ئاكتىپ قوللىدى. بۇ چاغدا جاڭ چيەن خەنۇدىغا ئۇسۇن بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ھونلارغا بىرلىكتە، زەربە بېرىش تەۋرىسىدا تەكلىپ بەردى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى، خەنۇدى ئۇسۇنلارنى شەرقتىكى ئەسلى ماكانىغا قايتىپ كېلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاكا - ئۇكا بولۇشۇپ، ھونلارغا بىرلىكتە ئاربىغا ئېلىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئۇنىتىش ئۈچۈن، جاڭ چيەنىنى غەربىي

يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. جاڭ چىەن 300 نەچچە، ئادەمنى باشلاپ سەپەرگە ئاتلاندى، ئۇلار قىممەت باھالىق ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇن، مال ۋە ئون نەچچە مىڭ تۈيلۈق كالا، قويلارنى ئېلىپ ماڭدى. جاڭ چىەن بىللە بىللە مەپەرگە چىققانلار ئىچىدە يەنە بىر مۇنچە يانداش ئەلچىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ چاغدا خېشى كارىدورى خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، يوللار راۋان بولغاچقا، جاڭ چىەن ئۇسۇنلار ماكانىغا ئوكۇشلۇق يېتىپ باردى. ئۇلار ئۇسۇن يېرىدە ئۇرغان مەزگىلدە، جاڭ چىەن «يانداش ئەلچىلەرنى دوستانە زىيارەتتە بولۇش ئۈچۈن پەرغانە، كانگىيە، چوڭ تومۇرلار، باكتىرىيە، ئارسىاك، ھىندۇ، ئۇدۇن، ئۇزۇن تىات بەگلىكلىرىگە ۋە ئۇلارغا قوشنا بەگلىكلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى» ②. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ بەگلىكلەرمۇ ۋەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن، چاڭئەنگە نۇرغۇنلىغان سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 115 ـ يىلى جاڭ چىەن ئۇسۇنىدىن چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇسۇننىڭ نەچچە، ئون ئەلچىسى بىر نەچچە، ئون خىل ئاتنى تارتۇق قىلىپ جاڭ چىەنگە ھەمراھ بولۇپ بىللە كەلدى. ئىككىنچى يىلى جاڭ چىەن ئالەمدىن ئۆتتى②.

جاڭ چىەن ئالىيجاناب پىداكارلىق روھ ۋە قەيسەر ئىرادە بىلەن غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە بېرىپ، جۇڭگو تارىخىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. جاڭ چىەننىڭ ئەلچىلىكى، بېرىشى نەتىجىسىدە، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ تەبىئىي مۇھىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكى، سىياسىي تۈزۈمى، قاتناش يوللىرى توغرىسىدا كۆپلىگەن چۈشەنچىگە ئىگە بولدى. تېخىمۇ

① «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى».

② «خەتنامە. جاڭ چىەن تەزكىرىسى».

مۇھىم بولغىنى شۇكى، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە ئالاقە ئورناتتى. جاڭ چيەندىن كېيىن خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ «ئايىغى ئۇزۇلمىدى»، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرىمۇ كەينى-كەينىدىن شەرق تەرەپكە كېلىپ تۇردى، شۇنداق قىلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇقلاشتى.

4. ئۇسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىشى

ئۇسۇنلار ئەسلىدە خېشى كارىدورىدىكى دۇنخۇاڭ، چىلىيەنشەن تېغى ئارلىقىدىكى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 11ئەسىردە ناندوبېي ئاتامان بولۇپ تۇرغان مەزكىلدە، ئۇسۇنلار ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك قوشنىسى توخرىلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان. تارىخىي كىتابلاردا يېزىلىشىچە، «چوڭ توخرىلار ناندوبېينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ يەر زىمىنلىرىنى تارتىۋالغان»①، شۇندىن باشلاپ ئۇسۇن قەبىلىسى پىتىراپ، خەلقى تەرەپتەرەپكە تاراپ كەتكەنىدى، شۇ چاغدا ناندوبېينىڭ ئوغلى مەرگەن جايمىر (كۈنبېگ) ئەمدىلا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنى ھون تەڭرىقۇتى مودۇن بېتىۋالغانىدى.

ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبېگى مەرگەن جايمىر چوڭ بولغاندىن كېيىن، ھون تەڭرىقۇتى ئۇنى ھون زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇسۇنلارغا باش قىلىپ، ھونلار ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا

① «خەنشۇ. جاڭ چيەن تەزكىرىسى».

ئەۋەتتى، ئۇ جەڭلەردە ئارقا - ئارقىدىن خىزمەت كۆرسەتتى، مەرگەن جايمىر توخرىلاردىن دادىسىنىڭ ئەنئەنىسى ئېلىشقا بەل باغلاپ، «تەڭرىقۇتتىن ئاتا قىياسىنى ئېلىشقا ئىجازەت سورىدى»①. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ھون تەڭرىقۇتى روشاتلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 161 - يىلى مەرگەن جايمىر قۇشۇنى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا باستۇرۇپ كىردى. «چوڭ توخرىلار يەنە غەرب تەرەپكە قېچىپ، باكتىرىيە زېمىنىغا بارىدى»②. ئۇسۇنلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئۇسۇن بەگلىكىنى قايتا تىكلىدى. بۇ بەگلىكنىڭ پايتەختى قىزىل قورغان (ھازىرقى ئىستى كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىستاغ) ئىدى. ئۇسۇنلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشىپ قالغان ساڭ ۋە توخرىلارنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، پەيدىنپەي قۇدرەت تاپتى. ئۇسۇنلارنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقتە ھونلار بىلەن، شىمالدا كانگۈيە بىلەن، غەربتە پەرغانە بىلەن، جەنۇبتا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇتىشاتتى. ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپ ئىدى، 120 مىڭ ئائىلە، 630 مىڭ نوپۇس، 188 مىڭ 800 كىشىلىك خىل قۇشۇنى بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت سانىلاتتى.

جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىپ ئۇسۇنغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مەرگەن جايمىرنى شەرقتىكى قەدىم جايىغا قايتىپ بېرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئاكا - ئۇكا بولۇشۇپ ھونلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇسۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجىراسى بولۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇسۇنلار خەن سۇلالىسىنى چۈشەنمەيتتى، شۇڭا، مەرگەن جايمىر جاڭ

①② «خەننامە. جاڭ چيەن تەزكىرىسى».

چېدىنى تاپمىدىم قويغاچ، خەن سۇلالىسىنىڭ سىرىنى بىلىپ كېلىشكە ئەلچى ئەۋەتتى.

ھونلار ئۇسۇنلارنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 105 - يىلى (خەنۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ 6 - يىلى) ئۇسۇنلار «ئەلچى ئارقىلىق ئات تارتۇق قىلىپ، خەن سۇلالىسى مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى.»① شۇنىڭدىن كېيىن ئۇسۇنلار خەن سۇلالىسىگە بىر نەچچە قېتىم مىڭلاپ ئات سوۋغا قىلدى. خەنۋۇدى ئۇسۇنلارنىڭ بۇ تەلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، جياڭدۇ ۋاڭى لىيۇ جەننىڭ قىزى مەلىكە شىجۇننى ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبېگى مەرگەن جايمىرغا ياتلىق قىلدى. مەلىكە شىجۇننى كۆچۈرۈپ ماڭغانداء، خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا «شاھانە مەپە كىيىم - كېچەك ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئىنئام قىلدى، ھەم ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ئۈچۈن، ئەمەلدار - تۆرە ۋە ئۇل - دىدەكلەردىن نەچچە يۈز ئادەمنى قوشۇپ، ناھايىتى ھەشەمەت بىلەن ئۇزاتتى»②. مەلىكە شىجۇن ئۇسۇن بەگلىكىنىڭ پايتەختى قىزىل قورغانغا يېتىپ كەلگەندە، ناھايىتى تەنتەنىلىك قارشى ئېلىندى.

ياشىنىپ قالغان كۈنبېگ مەرگەن جايمىر خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مەلىكە شىجۇننى ئۆزىنىڭ ۋارىسى — نەۋرىسى سەنزۇرغا نىكاھلاندۇرماقچى بولدى. مەلىكە شىجۇن خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇنۇپ يولىيورۇق سورىغانداء، خەنۋۇدى «شۇ ئەلنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىش قىلغاي.»③ دەپ يولىيورۇق بەردى، نەتىجىدە مەلىكە شىجۇن

① «خەنشۇ. خەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

②③. «خەنشۇ. خەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

بولیورۇقغا بمنائەن سەنزۇرنىڭ نىكاھىغا ئۆتتى. مەرگەن جايمىر ۋاپات بولۇپ، سەنزۇر تەختكە چىقىقاندىن كېيىنمۇ مەلىكە شىجۇن ئۇنىڭ ئەمرىدە بولۇۋەردى ۋە ئۇنىڭدىن بىر قىز تۇغدى.

شىجۇن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەنزۇدى چىيۇ ۋاڭ لىيۇۋونىڭ نەۋرە قىزى جىيىيۇنى مەلىكە قىلىپ تەيىنلەپ، كۇنشىبەگ سەنزۇرغا ياتلىق قىلدى. مەلىكە جىيىيۇ خۇشخۇي ئوچۇق چىراي قىز ئىدى، ئۇ ئۇسۇنلار بىلەن 50 يىل ياشىدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۇنشىبەگ، ئۇڭكۇ بەگ، نىبەگ قاتارلىق ئۇچ كۇنبېگ بىلەن نىكاھلىشىپ، تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغدى، كېيىن تۇنجى ئوغلى يۇەنگۇيمى ئۇسۇنلارنىڭ ئۇلۇغ كۇنبېگى بولدى. ئىككىنچى ئوغلى ۋەننيەن كېيىن ساكارائۇل بەگلىكىنىڭ بېگى بولدى. ئۇچىنچى ئوغلى دالې كېيىن سول قول باش سانغۇن بولدى. كەنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى چىمى ئىدى. چوڭ قىزى نىڭ ئىسمى دىشى بولۇپ. ئۇ كۇسەن بېگى جىياكىبىنغا ياتلىق بولدى. كىچىك قىزى سۇ گۇاڭ نوخۇبەگكە ياتلىق بولدى. مەلىكە جىيىيۇنىڭ نەۋرىلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۇسۇنلارنىڭ ئۇلۇغ كۇنبېگى بولدى①.

مەلىكە جىيىيۇنىڭ كىچىزىكى ئوغلى لياۋ تارىخنامىلەردىن مۇكەممەل ساۋاتقا ئىگە، زېرەك، قابىل قىز ئىدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئېھتىرامىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ ئۇسۇنلارنىڭ ئوڭ قول باش سانغۇنغا ياتلىق بولدى. ئۇ مەلىكە جىيىيۇغا ھەمراھ بولۇپ، خەن سۇلالىسىدىن كەلگەن خىزمەتچىلەرنى خانىش جىيىيۇنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىگە پات - پات ئەۋەتىپ،

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»...

مەلىكىنى تاپشۇرۇپ بېرىگىلار دەپ ئەلچى ئەۋەتىدۇ، كەمىنگىز كۈنبېگى دۆلىتىنىڭ خىل قوشۇنلىرىنىڭ تەڭ يېرىمىنى يەنى 50 چەۋەندازنى ئاتلاندۇرۇپ، كۈچىنىڭ بارىچە، ھونلارغا زەربە بېرىشكە تەييارلەن. ئالىيلىرى قوشۇن ئەۋەتىپ، مەلىكە بىلەن پېقىر كۈنبېگىنى قۇتقازغايلا① دەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى ذەرھال 150 مىڭ ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن بەش نەپەر سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا باشقا-باشقا يول بىلەن تەڭلا ئاتلاندى. خەن سۇلالىسى يەنە، تويۇبېشى چاڭ خۇينى شاھ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇسۇنلارنىڭ جەڭ قىلىشىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇسۇنلار قوشۇنىنىڭ بىرلەشىپ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، ھونلار مەغلۇپ بولدى. شۇ يىلى قىشتا ھون تەڭرىقۇتى ئۆزى بەۋاستە قوشۇن باشلاپ ئۇسۇنغا ھۇجۇم قىلغاندا، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرت بەگلىكلەرگە بولغان دوستانىلىقىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇسۇن ۋە باشقا بەگلىكلەرنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ۋە ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولۇپ، «فېڭ خانىم» دېگەن ئاتاقتا نائىل بولغان.

ئۇسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشى ۋە قۇدرەت تېپىشى، ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى زور تەھدىت بولدى. ھونلار ئارقاقۇس بەگلىكى بىلەن بىرلىشىپ ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قوزغىدى، ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبېگى ئۈگكۇ بەگ بىلەن مەلىكە جېيېۋۇ خەن سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇسۇننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن غەربىي قوشۇن ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى، لېكىن پادىشاھ خەنجاۋدى تۈيۈقسىز ئاغرىپ ۋاپات بولغانلىقتىن، خەن سۇلالىسى دەل ۋاقتىدا ئەسكەر ئەۋەتەلمىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 72 - يىلى خەنشۇەندى تەختكە چىقتى. مەلىكە جېيېۋۇ بىلەن ئۈگكۇ بەگ يەنە: «ھونلار زور

① دەسلىنامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى.

قوشۇن بىلەن ئۇسۇنغا قايتا ـ قايتا ھۇجۇم قىلىۋاقتا، ئۇلار جۇۋىيەن، ئېشى دېگەن جايلارنى بېسىۋېلىپ ئاھالىلەرنى ھەيدەپ كەتتى. يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈش ئۈچۈن، قاتتىق قارغا دۇچ كېلىپ، لەشكەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلىرىنىڭ ئاران ئوندىن بىرى ئامان قايتىپ كېتەلىدى، ھونلار شۇنىڭدىن باشلاپ زەئىپلىشىشكە يۈزلەندى، ئۇنىڭغا بېقىندى بەگلىكلەرمۇ پارچىلىنىپ كەتتى.

ئۇسۇن كۈنبېگى ئۇۋگۇ بەگ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قۇدىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، مەلىكە جيېيۈنىڭ چوڭ ئوغلى يۈەنگۇيمېينى تەخت ۋارىسى قىلىپ بەلگىلىدى ھەمدە ئۇنىڭمۇ خەن سۇلالىسى مەلىكىسى بىلەن نىكاھلىنىشىنى ئۈمىد قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64 ـ يىلى (خەن سۇلالىسى يۈەنكاڭنىڭ 2 ـ يىلى) ئۇۋگۇبەگ خەن سۇلالىسىگە: «خەن سۇلالىسىنىڭ نەۋرىسى يۈەنگۇيمېينى تەخت ۋارىسى قىلىپ بەلگىلەشنى، يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىپ، ئوغقان ئۇستىگە ئوغقان بولۇشنى، ھونلار بىلەن ئادا ـ جۇدا بولۇشنى خالايمەن»① دەپ مەكتۇپ سۇندى. خەنشۇەندى ئۇسۇنلارنىڭ بۇ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، مەلىكە جيېيۈنىڭ جيەن قىزى شياڭ فۇنى يۈەنگۇيمېيگە ياتلىق بولىدىغان مەلىكە قىلىپ بېكىتتى ھەمدە ئۇنى دارىلئۇلۇمغا «ئۇسۇن تىلىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى». ئۇسۇنلار 300 نەچچە كىشىلىك كېلىن كۆچۈرۈش ئەلچىلەر ئۆمسكى تەشكىللىدى، ئۇلار سوۋغا ـ سالام ئۈچۈن مىڭ ئات، مىڭ قېچىر ئېلىپ، قىزنى كۆچۈرۈش ئۈچۈن پايتەخت چاڭئەنگە باردى، خەنشۇەندى چاڭئەندە تەنتەنىلىك ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى.

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

چاك نۇي باشچىلىقىدىكى بىر يۇرۇش تادەم مەلىكىنى ئۇزىتىپ دۇنياۋاڭغا يېتىپ كەلگەندە، ئوسۇنلارنىڭ كۈنبېگى ئوڭكۇ - بەگنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى، ئوسۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سەنزۇر - نىڭ ھونلاردىن ئالغان خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىبەكنى كۈنبېگ قىلىپ تىكلىگەنلىكىنى ئاڭلىدى. خەنشۇەندى مەلىكە شاڭ فۇنى قايتۇرۇپ ئەپكەتتى، قۇددىلىشىش شۇنىڭ بىلەن قالدى.

ئوسۇنلار ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئاساسىي ئەجدادلىرىدىن بىرى، ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى ئېچىش ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشلىرىدا زور تۆھپە قوشقان.

§2. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ ھەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

خەن سۇلالىسى خېشى كارىدورىنى ئىلكىگە ئېلىپ، غەربىي يۇرتقا كېلىدىغان يولنى ئاچتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چىڭخەيدىكى چاڭلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى، شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى.

كروران بىلەن قۇس خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئۇتتىدىغان شىمالىي ۋە جەنۇبىي يوللاردىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى غەربىي يۇرتقا كېلىپ - كېتىشتە مۇقەررەر ئۇتتىدىغان بوغۇز ئىدى. ئەينى

زامانلاردا بۇ ئىككى بەگلىك ھونلارنىڭ تەھدىستى ئاستىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى كۆپ قېتىم تۇستى ۋە ئۆلتۈرگەن. دۇنخۇاڭدىن غەربىي يۇرتقىچە بولغان قاتناش يولىنى قوغداش ئۈچۈن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 108 - يىلى (خەن سۇلالىسى يۇەنفېڭنىڭ 2 - يىلى) خەنۇدىنىڭ پەرمانى بويىچە باش سانغۇن جاۋ پونۇ ئەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ خېشى كارىدورىدىن چىقىپ قۇرسنى تارمار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سەركەردە ۋاڭ خۇي پەرمانغا بىنائەن، 700 كىشىلىك ئىخچام ئاتلىق قوشۇن بىلەن كروران بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئەل قىلدى، كروران خانىنى ئەسىر ئالدى، شۇنىڭ بىلەن كروران غەربىي خەن سۇلالىسى تەۋەلىكىگە رەسمىي ئۆتتى.

ھونلار ئۇسۇنلاردىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، پەرغانە قاتارلىق بەگلىكلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، چوڭ توخرى ۋە ھىندۇلاردىن خەن سۇلالىسىگە كېتىۋاتقان ئەلچىلەرنى تۇتۇپ قالغان ياكى ئۆلتۈرگەن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن ئەمەلدارلىرىنىمۇ ئۆلتۈرگەن، شۇ سەۋەبتىن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلگەنىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 104 - يىلى خەنۇدى لى گۇاڭلىنى ئەۋەتىپ شەھەرنىڭ سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، بىرنەچچە تۈمەن قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. لېكىن، يول يىراق، ئاشلىق، يەم - خەشەك كەمچىل، سەپەر جاپالىق بولغانلىقتىن، خەن سۇلالىسى قوشۇنى ئوكۇشسىزلىقتا ئۇچراپ، نەتىجىسىز قايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، خەن سۇلالىسى 50 نەچچە توپىبېشىنى يۆتكەپ، 60 نەچچە مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ ئات، 100 مىڭ كالا، بىرەر تۈمەنچە ئېشەك، قېچىر ۋە تۆگىنى ئېلىپ، يېتەرلىك ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك ۋە قورال-ياراقلارنى

تەق قىلىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 102 - يىلى لى گۇاڭلىنى ئىككىنچى قېتىم پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى قوشۇنى پەرغانىنىڭ پايتەختىنى 40 نەچچە كۈن مۇھاسىرىگە ئېلىپ، پەرغانە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇنىڭ بىلەن «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر سارايسىمىگە چۈشۈپ، خەن سۇلالىسىگە ئارقا-ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىدىغان، ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا كەلگەن ئەلچىلىرىنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشىغا قولايلىق شارائىت تۇغۇلدى»①.

خەن سۇلالىسى پەرغانىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا غەلبە قىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. «دۇنخۇاڭدىن لوپنۇر كۆلىگىچە، مۇداپىئە قۇرغانلىرىنى قۇردى»②، تۇرلارنى داۋاملىق غەربكە ئۇزارتىپ، لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىدىكى چېدىر، بۈگۈر رايونىغىچە ياسىدى. بۇ مۇداپىئە قورغانلىرى بىلەن تۈرلار بىر - بىرىگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇكەممەل بولۇپ، قوراللىق كۈچمۇ جايلاشتۇرۇلغان. بۇ مۇداپىئە قۇرغانلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئالاقىلىشىش، خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرى ھەم بىر خىل ئەمەلىي مۇداپىئە ئىنىيىسى ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101-يىلى، ئۆتكەن - كەچكەن ئەلچىلەرنىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى بۈگۈر، چېدىردا لەشكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچتى ھەمدە چاۋۇشبېشى يەنى مۇشۇ رايوندىكى بوز يەر ئىچىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە قوغدايدىغان ئامبال تەسىس قىلىپ، خۇددى «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلغانىدەك،

①② «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

«ئۆتكەن - كەچكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەش ئۈچۈن، بۇنىڭدىن ۋە چېدىردا بىرقانچە يۈز ئىككىنچى ئەسكەر ۋە چاۋۇشىبېشى تۇرغۇزۇلغان»، «ئەلچى چاۋۇشىبېشى» خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تىمىنىڭ غەربىي يۈرتتا تەسىس قىلغان ئەڭ بۇرۇنقى يەرلىك ئەمەلدارى ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 89 - يىلى، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى كروران، ئۇشاق، ۋائىرىيە، قاتارلىق جايلاردىكى قوشۇنلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، ھونلار قوللاپ تۇرغان قۇس بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇس خانىنى بويسۇندۇردى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 73 - يىلى ھونلار قۇس بەگلىكىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا زورلىدى. ئىككىنچى يىلى، خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇنلار بىرلىشىپ ھونلارنى تارمار قىلدى. شۇ يىلى قىشتا بىر تۈمەن كىشىدىن ئارتۇق ھون چەۋەندازلىرى ئۆچ ئىلىش ئۈچۈن ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى، لېكىن قايتىش سەپىرىدە قاتتىق قارغا دۇچ كېلىپ، ئىنتايىن ئېغىر چىقىم تارتتى. «شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ بۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ دىڭلىڭلار شىمالدىن، ئوغانلار شەرقتىن، ئۇسۇنلار غەربتىن ھونلارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى»①. مۇشۇ زەربىدىن كېيىن ھونلار ھوشىغا كېلەلمىدى. «تەۋەلىكىدىكى بەگلىكلەر پارچىلىنىپ كەتتى». شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرىتى غەربىي يۈرتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. كۆپ سانلىق بەگلىكلەر غەربىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 68 - يىلى، خەن سۇلالىسى پانداش بەگ جېنىك جى، چېرىكچى بەگ سىماشىنى لەشكەر باشلاپ

① «خەنناما. ھونلار تەزكىرىسى».

بەرىپ بوز يەر ئەچىپ ئاشلىق توپلاش ئۇچۇن چېدىرغا ئەۋەتتى. جېك جى بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلەر بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئون نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ، قۇس بەگلىكىنىڭ ئاستانىسى يارغۇلنى يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلغان. قۇسنىڭ بېگى ۋۇگۇي جېك جىگە تەسلىم بولدى. ياندۇرقى يىلى جېك جى 300 لەشكەرنى يارغۇلغا بوز يەر ئەچىشقا ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى جېك جىنىڭ ئۆچەسىگە بىنائەن، ئۇنى ئەمىر لەشكەرلىكە ئۆستۈرگەن ۋە پىشامشانىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جايلارنى قوغداشقا مەسئۇل قىلغان. بۇ ئەلچى چېرىكچى بەگ دېگەن مەنسەپنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى ئىدى. جېك جى چېدىر ئەتراپىدا ئۇرۇپ، ئاساسەن بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلەرگە ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلىپ، دوئلار بىلەن قۇستىن ئىبارەت بۇ مۇھىم جايىنى قوراللىق تالاشقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 62 - يىلى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇستا بوز يەر ئېچىش ئۇچۇن يەنە بىر قېتىم قوشۇن ئەۋەتكەن ھەمدە بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋۇجى چېرىكچى بەگ تۇرغۇزغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەنشۇەنىدىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى) ھونلارنىڭ روشات تەگرىقۇتى ئۆلگەنىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى. غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق باتىسقان بىلگى تەگرىقۇت ئۆز بېشىدىن قورقۇپ، جېك جىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جېك جى دەرھال كۈسەن، چېدىر قاتارلىق بەگلىكلەردىن 50 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ باتىسقان بىلگى تەگرىقۇتنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 12 مىڭ ئادەمنى قارشى ئالغان ۋە ئۇلارنى قوغداپ

پايتەخت چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويغان. خەن سۇلالىسى بىلىگى تەڭرىقۇتقا بەيئەتچى بەگ دېگەن ئۇنۇڭانىنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى «چاكارلار كاھىبگى ئەمەلدىن قالغان. ھونلار بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۇرتقا يېقىن كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالغان».① ئارقىدىنلا خەن سۇلالىسى جېڭ جىنى قۇسنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جايلارنى قوغداشقا ھەم جەنۇب ۋە شىمالدىكى جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. بۇ «باش قورۇقچى بەگ» دەپ ئاتالغان. جېڭ جى كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «يىراقتا ئەمىنلىك ئورناتقۇچى تۆرە» دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. جېڭ جى ئۆز مەھكىمىسىنى ئۇرۇياپ شەھرى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدە) گە قۇرغان. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتا تولۇق تىكلەنگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسى تەرىپىدىنمۇ رەسمىي قوشۇلۇپ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان.

2. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشى

غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئورگىنى ئىدى. باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى «خەنشۇ» دە مۇنداق دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن: غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە، بەگلىك

① «خەنشۇ. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

ئىچىدە كانگىيە، چوڭ توخۇلار، ئارسالدى. كەشمىر، ئىسكەندە-
رىيە بەگلىكلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىتىن «بەك يىراق»
بولۇپ، غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ
باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولمىغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان
بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ
مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدۇ. يەنى تيانشاننىڭ جە-
نۇبىي، شىمالىي، پامىر ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جە-
نۇبىدىكى كەڭ رايونلار غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ
مەھكىمىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولدۇ.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتا ئاساسەن
تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللانغان:

ئەمەلدار ئەۋەتىش. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگى
خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا دائىر ئىشلارنى باشقۇرۇشى
ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدارى ئىدى. باش قورۇقچى
بەگنىڭ دەرىجىسى ئايماق ۋالىيسىغا باراۋەر بولۇپ، ئۇنىڭ
ماڭاشى ئىككى مىڭ داڭدەن ئاشلىق ئىدى، بۇ مەنسەپكە تەيىن-
لەش ۋە ئۇنىڭدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى مەركىزدىي ھۆكۈمەتتە
ئىدى. «خەننامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي خەن سۇلالىسى
غەربىي يۇرتقا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ جەمئى جى، خەن شۇەن،
گەن يەنشۇ، دۇەن خۇيزۇڭ، لىەن باۋ، خەن لى، گو شۇن،
سۇن جىەن، دەن چەن، لى چۇڭ قاتارلىق 18 نەپەر باش
قورۇقچى بەگ ئەۋەتكەن. باش قورۇقچى بەگلىنىڭ ۋەزىپە
ئۆتەش مۇددىتى ئادەتتە ئۈچ يىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن
دۇەن خۇيزۇڭ مۇشۇ ۋەزىپىگە ئىككى قېتىم تەيىنلەنگەن.
غەربىي يۇرتتا قورۇقچى بەگدىن قالسا چېرىكچى بەگ چوڭ
ئىدى. ئۇ يەنە مۇئاۋىن باش قورۇقچى بەگ ياكى ياندىش
قورۇقچى بەگ دەپمۇ ئاتىلاتتى. دەرىجىسى باش قورۇقچى

بەگ بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بۇ مەنسەپكە بېرىلىدىغان مائاش ئىككى مىڭ دادەن ئاشلىق ئىدى، بۇ مەنسەپكە تەيىنلەش ۋە مەنسەپتىن قالدۇرۇشنى مەركىزدىي ھۆكۈمەت بەلگىلەيتتى. باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا يەنە بىر نەپەر ياساۋۇل بېشى، ئىككى نەپەردىن ئەمىر لەشكەر، لەشكەر بېگى، مىڭبېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار بار، ئۇلار باش قورۇقچى بەگ تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەن سۇلالىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 48 - يىلىدىن باشلاپ يەنە ۋۇجى چېرىكچى بەگ دېگەن مەنسەپنى تەسىس قىلدى، بۇ مەنسەپكە تەيىنلەش ۋە مەنسەپتىن قالدۇرۇشنىمۇ مەركەزدىن بېڭاسىتە بەلگىلەيتتى، مائاشى ئىككى مىڭ دادەن ئاشلىق ئىدى. ئۇنىڭ مۇئاۋىنى پۇتۇكچى بەگ دەپ ئاتىلاتتى.

يەرلىك سەردارلارنى تەيىنلەش ۋە ئۇلارغا تامغىلىق لاتا تارقىتىپ بېرىش. غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەمۇرىي تەشكىلاتلارنىڭ بۇرۇنقى «بەگلىك» دېگەن نامى داۋاملىق ساقلاپ قېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى بەگلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ تەيىنلەپ بېرىلدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «ئۇمۇمىي بەگلىك 50 تىلماچبەگ، ھىسار بېگى، تۆرە، نازارەتچى، خىزمەتچى، خەزىنچى، يۇزبېشى، مىڭبېشى، كاھبەگ، كۆك بېشى، ياساق بېگى، سانغۇن، ۋەزىردىن بەگ ۋاڭغىچە بولغان 376 ئەمەلدارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن تارقىتىپ بېرىلگەن تامغىلىق لاتىنى ئاسىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەرىپىدىن بىر تۇتاش باشقۇرۇلاتتى. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە

ۆەكالەتەن غەربىي يۈرت بەگلىكلىرىنىڭ بەگلىرى ۋە ئەمەلدار-لىرىنى تەيىنلەش، ئۇلارغا ئۇنۋان بېرىش، ئۇلارنى ئۆستۈرۈش، يۆتكەش، تۆۋەنلىتىش ۋە قالدۇرۇش، مۇكاپاتلاش، جازالاش قاتارلىق ھوقۇقلارنى بىۋاسىتە ئىجرا قىلاتتى. خەن شۇەندى دەۋردە، مەلىكە جېيىۋۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ۋەننىيەننى ساكارائۇل بەگلىكىنىڭ بېگى ياخشى كۆرۈپ قالغان، ساكارائۇل بېگىنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا، ئۇ قازا تاپقاندىن كېيىن، ساكارائۇل خەلقى «ئوردىغا ۋەننىيەننى بىزگە خان قىلىپ تەيىنلەپ بەرسە دەپ مەكتۇپ سۇنغان، خەن سۇلالىسى بۇنىڭغا قوشۇلغان»①. خەن يۈەندى زامانىدا، خەن شۇەن غەربىي يۈرتنىڭ باش قورۇقچى بېگى بولۇپ تۇرغاندا، ئۇ ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ «ئۇلۇغ كۈنبېينىڭ يۇز-ئابرويىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇسۇننىڭ چوڭ ئەمەلدارى باش خەزىنچى، باش نازارەتچىگە سۆسۈن پۇپۇكلۇك ئالتۇن تامغا بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، خەن سۇلالىسى بۇنىڭغا رۇخسەت قىلغان»②. كېيىن باش قورۇقچى بەگ خەن شۇەن ئوردىغا يەنە مەكتۇپ يوللاپ «يۇلتۇزبەگ ئاجىز چىقىپ قالدى، ئۇنى قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئۇنىڭ كىچىك تاغىسى سول قول باش سانغۇن لې نى كۈنبېگ قىلىپ تەيىنلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، خەن سۇلالىسى رۇخسەت قىلمىغان»③. شۇنىڭدىن ھالۇمكى، غەربىي يۈرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئەمەلدارلىرىنىڭ مەنسەپكە تەيىنلىنىشى غەربىي يۈرت باش قورۇقچى بېگىنىڭ ئوردىغا مەلۇم قىلىشى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلگەن.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر-

①②③ «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى».

نىڭ سەردارلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىغا تارقىتىپ بەرگەن تامغا-لىق لاتا ئىككى خىل بولغان: بىرخىلى، ئالتۇن تامغىلىق سۆسۈن يۈپۈكلۈك لاتا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئاسىدىغان، ئىككىنچى خىلى، دەرىجىسى تۆۋەنرەك ئەمەلدارلار ئاسىدىغان مىس تامغىلىق قارا لاتا. ئارخېئولوگلار شىنجاڭنىڭ شايار ناھىيىسىنىڭ شېگىت دېگەن يېرىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت خارابىدىن تاپقان «خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان چاڭ سەردارىنىڭ تامغىسى» بولسا خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى چاڭ مىللىتى خانىغا ئىنئام قىلغان تامغا ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە تېپىلغان ئۇچ دانە مىس تامغا «ياساق بېگى» لەرگە بېرىلگەن تامغىلاردۇر.

غەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇش. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بېگىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى تېيان شاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرۇپ، «يىپەك يولى» نىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى، ھەربىي قۇرۇلۇش ۋە ئىشلەپ-چىقىرىش قۇرۇلۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەدبىرى ئىدى. خەنۇۋۇدى زامانىسىدا، خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتقا ئەمدىلا ئىچىكىرىلەپ كىرگەن ئىدى، ئۆتكەن-كەچ-بەن ئەلچىلەرنىڭ ئىزۇق-تۈلۈك ۋە قونالغۇ جاي مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەربىي بوز يەر ئېچىش ئىشى يولغا قويۇلدى. «بۈگۈردىكى بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلەرنىڭ سانى نەچچە يۈزگە يېتمىدۇ، بۇ جايدا تەسىس قىلىنغان يالۇاچ تېرىقچى بېگى ئاشلىق تۇپلاپ، كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنى تەمىنلىدى» ①. پادىشاھ

① «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى».

ھەيجاۋدى ساقچى خوجايىنىڭ ھەربىي بوز يەر تۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى كېڭەيتىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزۈن تات شاھزادىسى لەيدەننى چېرىكچى بەگ قىلىپ تەينىلەپ، لەشكەر باشلاپ بېرىپ بۇگۇر، چېدىر رايونلىرىدا بوز يەر ئېچىشقا ئەۋەتتى. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ ھەھكەمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش غەربىي يۇرتنىڭ ھەممە يېرىگە ئومۇملاشتى، بۇگۇر، چېدىر، كىنگىت، كۈسەن، ئالدى قۇس، كروران، مەرەن، قۇم، قەزىل قورغان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى مۇھىم ھەربىي بوز يەر ئېچىش رايونلىرى ئىدى.

بوز يەر تۆزلەشتۈرۈش ئىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرۇش ئۈچۈن مىلادىدىن ئىلگىرى 48 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەننىڭ 1- يىلى) قۇس بەگلىكىدە «قايتىمدىن ۋۇجى چېرىكچى بەگ تەسىس قىلدى». ۋۇجى چېرىكچى بەگنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچەر ياسا-ۋۇل بېشى، بىر نەچەر ئەمرلەشكەر، بەش نەچەر لەشكەر بېگى بار ئىدى. ۋۇجى چېرىكچى بەگنى مەركەز بىۋاسىتە تەينىلەيتتى، ماڭاشى ئىككى مىڭ دادەن ئاشلىق ئىدى. ئۇنىڭ مۇئاۋىنى پۈتۈكچى بەگ دەپ ئاتىلاتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەربىي بوز يەر تۆزلەشتۈرۈش ئىشىدا، يەيدىنچەي باش قورۇقچى بەگ، ۋۇجى چېرىكچى بەگ، كۆكېبىشى بەگ ۋە مەھەللە باشلىقلىرىدىن ئىبارەت تۆت دەرىجىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شەكىللەندى. بۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانچىلىق مەھكىمىسى تەرىپىدىن بىۋاسىتە باشقۇرۇلدى. جايلاردىكى بوز يەر ئېچىش لەشكەرلىرى ئىدەتتىكى

چاغلاردا بوز يەر ئېچىش، تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇرۇش بولغاندا جەڭگە قاتناشتى. ئېكىنچىلىق ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ ھەم كېيىنكى - كېيىنكى تۇرغان ئەلچىلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە قوناغۇ، ئاش - ئوزۇق مەسىلىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى، خەنزۇلار بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق لاشتى، چېگرا مۇداپىئەسى كۈچەيدى.

«يىپەك يولى» نىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتتىكى سودا يوللىرى ئۈستىگە، ئورغانلارنى ۋە ئوزۇندىن ئوزۇنغا سوزۇلغان تۇرلارنى ياساتتى. ئۇنىڭغا ھەربىي ۋەزىپە ئوتەيدىغان ۋە قوشۇمچە قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي قىسىملارنى ئورۇنلاشتۇردى. مۇھىم جايلاردا يولۇچىلارنى تەكشۈرىدىغان چازىلارنى قۇردى. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قورۇلغاندىن كېيىن، تۇر، قورغان ۋە چازىلار غەربىي يۇرتنىڭ ھەممە يېرىگە ئومۇملاشقان.

غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ سەردارلىرى خەن سۇلالىسىگە ئوز ئوغۇللىرىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ تۇردى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن تارتۇق يوللاپ تۇراتتى. غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قورۇلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بەس - بەستە خاس مۇلازىملىققا ئوز ئوغۇللىرىنى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بولغان ئىشەنچىنى بىلدۇردى. ئولپان بېرىش بىر خىل دائىملىق تۇزۇم قىلىپ بېكىتىلگەن. يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئولپان ئاپىرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ

ئايدىن ئۆزۈلمەيدىغان بولدى. ئولپان قىلىنغان بۇيۇملارنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، جايلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن باشقا، مەرۋايىت، ئونچە - مارجان، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، تۈكشى، قاشتېشى، ئىلى ئېتىسى، پىل، شىر، توز قاتارلىق ئالاھىدە نەرسىلەرمۇ بولغان. خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جايلاردىن كەلگەن خاس مۇلازىم، ئەلچى، ئولپانچىلارغا بەرگەن ئىنئاملىرى ئۇلار ئەكەلگەن ئولپانلارنىڭ قىممىتىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ چۈشەتتى.

خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھون ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «ئېغىر باج - سېلىق ئېلىپ، ھەر قايسى بەگلىكلەرنى جان باقالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان» لىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەڭچىلىك قىلىپ ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن ئاساسەن باج - سېلىق ئالمىدى. مانا بۇمۇ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسىنى چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ئىدى.

3. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى

غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ 70 نەچچە يىلغىچە، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا مۇھىم ۋە ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، پادىشاھنىڭ شىرەم تۇغقىنى ۋاڭ مالۇ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى، ئۇ مىللىي كەمسىتىش ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. ھونلار بۇ پۇرسەتتىن

پايدىلىنىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدا ھونـ
لارغا ئەڭ ئاۋۋال ساكارائۇلنىڭ بېگى يەن قارشىلىق
كۆرسەتتى. چۈنكى ئۇ خەنيۈەندى دەۋردە خاس مۇلازىم
بولۇپ پايتەخت چاڭئەندە ئۇزاق تۇرغاچقا، خەنزۇ مەدە-
نىيىتىنىڭ تەسىرىنى چوڭقۇر سىڭدۈرگەن ئىدى. ئۇ ئۆز بەگلىـ
كىگە قايتىپ كېلىپ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خەن
سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىەت ۋە ئەمـ
پېرماتورلىرىنى ئاكتىپ يولغا تويۇپلا قالماستىن، بەلكى
بەگلىكنى خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن تۈزۈملىرى بويىچە
ئىدارە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەترايىدىكى بەگلىكلەر ئىچىدە
«ساكارائۇل بېگى يەن ئەڭ قۇدرەت تاپقان» ئىدى. ھونلار
تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كۆپ قىسىم جايلارغا قايتا ھۇجۇم
قىلىپ كىرگەندە، ساكارائۇل بېگى «ئەل بولۇشقا ئۇنىمـ
خان»، ئۇ قوشۇن چىقىرىپ ھونلارغا قارشى كۆرەش قىلىش-
نى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ئۇنىڭ ساداقەتلىكى ۋە تىرىشچانلىقىدىن ئەدىرلەش ئۈچۈن،
ئۇنىڭغا «سادىق جەسۇر بەگ» دەپ نام بەرگەن. ئۇ ئۆلگەندىن
كېيىن، ئوغلى كاك تەختكە ئولتۇردى، ئۇ ئەترايىدىكى
كىچىك بەگلىكلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا داۋاملىق
قارشى تۇردى. ئۇ خەن سۇلالىسىگە چىن كۆڭلىدىن سادىق
بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى باش قوروقچى
بەگ مەھكىمىسىنىڭ قالدۇق ئەمەلدارلىرى، لەشكەرلىرى
ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ئىمكىدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆز پانا-
ھىغا ئېلىپ ساقلاپ قالدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ
دەسلەپكى يىللىرى، ساكارائۇل بېگى كاك خېشى كابىدورىغا
ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەھۋالىنى تەڭ-
تىكلىغان ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە

تورلاتقان. خېشى رايونىمىنىڭ باش سانغۇنى دۇرۇڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن كاڭغا «خەن سۇلالىسى ئۇچۇن ساكارائۇلدا خىزمەت كۆرسەتكەن غەربىي يۇرتتىكى پەزىلەتلىك ئۇلۇغ كاھىبەگ» دەپ نام بەرگەن.

كاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى شىيەن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. مىلادى 38-يىلى ساكارائۇل بېگى شىيەن پىشامشان بېگى ئەن بىلەن لويانغا باش قورۇقچى بەگ ئەۋەتمىشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار نەتىجىسىز قايتىپ كەلدى. مىلادى 41-يىلى ساكارائۇل بېگى شىيەن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنى غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بېگى قىلىپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلدى. گۇاڭ ۋۇدى لىۇ شيۇ شيەننى باش قورۇقچى بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭغا تاغملىق لاتا ئىنئام قىلدى. كېيىن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي زۇنشيەن باش قورۇقچى بەگلىكىگە تەيىنلەنسە باشقا بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشى مۇمكىن دېگەچكە، بۇرۇنقى قارارنى ئۆزگەرتىپ، شيەنگە «خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك سانغۇنى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن. شيەن بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئۆزىنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچى بېگى دەپ جاكارلاپ، ھەرقايسى بەگلىكلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

مىلادى 45-يىلى (گۇاڭ ۋۇدى جيەنۇۋۇنىڭ 21-يىلى) ئالدى قۇس، پىشامشان، كىنگىت قاتارلىق 18 بەگلىكنىڭ بەگلىرى ئوغۇللىرىنى مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن باش قورۇقچى بەگ تەيىنلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، لېكىن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىتا بۇنىڭغا تىپىخى

چامىسى يەتمەيتتى. ساكارائۇل بېگى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باش قورۇقچى بەگ ئەۋەتمەگەنلىكىگە قاراپ مىلادى 46 - يىلى پىشامشانىنى بېسىۋالدى. شۇ يىلى يەنە، كۈسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى كۈسەنگە بەگ قىلىپ تىكلىدى. مىلادى 50 - يىلى شەن ئولپان بىلەن باجنى تاپشۇردى دېگەنىنى باھانە قىلىپ، ئۆزى بىر نەچچە بەگلىكنىڭ بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ پەرغانىنى بېسىۋالدى. مىلادى 55 - يىلى ساكارائۇل بېگى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇدۇننى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى ئۇ يەنە، ئۇدۇن، ئۇزۇن تات، قۇم، لىچەڭ، قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ خانلىرىنى ساكارائۇلغا چاقىرتىپ كېلىپ، ھەممىسىنى نابۇت قىلدى ھەمدە بۇ بەگلىكلەرگە قايتا بەگ تىكلەپ، ئۇ يەرلەرنى ساقلاشقا ئۆزىنىڭ سانغۇنلىرىنى ئەۋەتتى. ساكارائۇل بېگى شەنىنىڭ باشقىلارنى يەم قىلىشى ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى. كېيىنرەك ئۇدۇنىنىڭ لەشكەر بېشى شۇمۇمبا ئۇدۇن بەگلىكىنى قايتا تىكلىگەن. مىلادى 62 - يىلى ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې قوشۇن باشلاپ بېرىپ ساكارائۇننى مەغلۇپ قىلىپ، ساكارائۇلنىڭ بېگى شەنىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن توخارا، پاسىئان، يۈلئېردى، لىچەڭ، ساربقول، ئۇزۇن تات قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى ئاقارئارقىدىن يۇتۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پىشامشان بەگلىكى نوپچان، چۇرچان، ئەندىر، نىيە، روئىلۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنى قوشۇۋالغان. قۇس بەگلىكى ئۇرۇمچىنى، ئۇرپامى خۇزخۇر، ئۆتەنزى قاتارلىق بەگلىكلەرنى يوقاتتى، دەسلەپتىدە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى بىر مەھەل قالايمىقانلىشىپ كەتتى. مىلادى 61 - يىلى ھونلار قۇس، كىنگمت، كۈسەن،

قۇم، سۇلى قاتارلىق 15 بەگلىك قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ ئۇدۇنىنى تەسلىم قىلدى. ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې ئۆزىنىڭ شاھزادىسىنى شىمالىي ھونلارغا تۇرغاق قىلىپ بېرىشكە ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار پۈتۈن غەربىي يۇرتنى يەنە كونترول قىلدى.

4- بەن چاۋ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەن يۇڭنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىشى

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ھونلار-نىڭ تەسىر كۈچى تېنىشۋې، فۇ فېڭ رايونلىرىغىچە يېتىپ باردى، «چېگرا رايون خاراپلىشىپ، ئادەم ئايىغى ئۈزۈلگەن» دېگەندەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن، بۇ ھال شەرقىي خەن سۇ-لالىسىگە ئېغىر تەھدىت بولغان.

دەل مۇشۇ پەيتتە ھونلار ئۇدا بىر نەچچە يىل قۇرغاق چىلىق ۋە چىكەتكە ئاپىتىگە دۇچ كېلىپ، ئوت - چۆپ ۋە دەل - دەرەخلەر قۇرۇپ، ئادەم ۋە چارۋا ماللار ئاچارچىلىققا ۋە كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى. بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا ھون ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈم-رانلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ ئۆز ئىچىدە ماجىرا قوزغىدى. مىلادى 48 - يىلى ھونلارنىڭ جەنۇبىي تەرەپتىكى سەككىز قە-بىلىسى باتىسقان بېيىنى جەنۇبىي تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى، باتىسقان ئۆزىنى بوۋىسىنىڭ نامى بىلەن قوغمشار تەڭرىقۇت دەپ ئاتىدى ۋە 40 — 50 مىڭچە ئادەم بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھونلار جەنۇبىي ھون ۋە شىمالىي ھون دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى جەنۇبىي ھون ئاھالىلىرىنى ئىچكى رايونغا كۆچۈرۈپ كەلدى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى دەسلەپتە يۈنجۇڭ (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى توكتونىڭ

شەرقىي شىمالى) رايونىغا تۇرۇنلاشقانىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە شىخې ئايىمقىنىڭ مېيىجى ناھىيىسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ جۇڭغار خوشۇنى ئەتراپى) گە كۆچۈپ كەلگەن، ئۇنىڭ قەبىلىسى بەيدى، سۇفاڭ، ۋۇ يۈەن، يۈنجۇڭ، دىڭشياڭ، يەن مېن، دەيجۇن قاتارلىق جايلارغا ماكانلىشىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىغا ياردەملەشتى.

شىمالىي ھونلار موڭغۇل يايلىقىدا قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچى كۆپ ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن ئادەم كۆچى ۋە ماددىي كۈچ توپلاش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى كونترول قىلىشنى كۆچەيتتى ھەمدە قويانغانىنى تىيانشان، باركۆل رايونىدا تۇرۇپ چارۋىچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى.

مىلادى 73 - يىلى (خەن ھېكدىنىڭ يۈكپىڭ 16 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زور قوشۇن ئەۋەتىپ، شىمالىي ھونلارغا تۆت يۆنىلىشتىن ھۇجۇم قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە دۇگۇ، گېبىڭ جۈڭ 12 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن جيۇ چۈەندىن چىقىپ، قويانغان قوشۇنىغا غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. شەرقىي خەن قوشۇنى تيانشاندا (تۇرپاننىڭ شىمالىدا) قويان خانىنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى باركۆلگىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇيغۇرغۇل (قۇمۇل) نى ئىشغال قىلدى ھەمدە بۇ جايدا ئۇيغۇرغۇل كاھىبگى تەسىس قىلىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇگۇ بەن چاۋنى غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن.

بەن چاۋ فۇفېڭنىڭ ئەنلىڭ (شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي) دېگەن يېرىدىن ئىدى، ئۇنىڭ دادىسى بەن بياۋ، ئاكىسى بەن گۇ، سىڭلىسى بەن جاۋ ھەممىسى

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تارىخشۇناس ۋە ئەدەبىلەردىن ئىدى. بەن چاۋ بالا چېغىدىلا ئۇلۇغۋار ئىراد دىلىك بولۇپ، جاڭ چيەن، فۇجيېزى قاتارلىقلارنى ئۇلۇگە قىلىپ، چېگرا رايونىدا دۆلەت ئۈچۈن تۆھپە يارىتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. خەن مىڭدى لەشكەر توپلىغاندا بەن چاۋ «قەلەمنى تاشلاپ، قولىغا قورال ئېلىپ»، دۈگۈنىڭ قېشىغا مۇۋەققەت ئەمرىلەشكەر بولدى. ئۇ باريكۆل، ئۈچۇرغۇللاردىكى جەڭدە باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسەتىپ، دۈگۈنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىغا سازاۋەر بولدى.

مىلادى 73 ـ يىلى كۈزدە، بەن چاۋ ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرىدىن 36 كىشىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلدى، ئۇلار ئالدى بىلەن پىشامىشانغا كەلدى، پىشامىشان بېگى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن پىشامىشان بېگىنىڭ مۇئامىلىسى بىردىنلا سوۋۇپ قالدى، بەن چاۋ ھون ئەلچىلىرى كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىپ، دەرھال پىشامىشانلىق مۇلازىملاردىن سوراۋشتۇرۇپ ھون ئەلچىلىرىنىڭ پىشامىشانغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى، شۇ كۈنى كەچتىسى بەن چاۋ لەشكەرلىرىنى باشلاپ تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شىمالىي ھونلارنىڭ ئەلچىسى ۋە لەشكەرلىرىدىن 100 نەچچە ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى، بۇنىڭ بىلەن، ئارىسالدا بولۇپ تۇرغان پىشامىشان بېگى غەمدىن خالاس بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى.

دۈگۈ بەن چاۋنىڭ بۇ تۆھپىسىنى ئوردىغا مەلۇم قىلدى خەن مىڭدى بەن چاۋنى ئەمىر لەشكەرلىككە ئۆستۈردى. ئۇزاق ئۆتمەي، بەن چاۋ پەرمانغا بىنائەن ئۈدۈنغا بېرىپ، ئۈدۈن بېگىنى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشقا ماقۇل كەلتۈردى.

مىلادى 74 - يىلى بەن چاۋ ھەمراھلىرىنى باشلاپ سۇلىغا باردى، بۇ چاغدا سۇلى خانى، دۇتى ئەلنىڭ ئەزەردىن چۈشۈپ قالغانىدى. بەن چاۋ سابىق سۇلى بېگىنىڭ جىيەن ئوغلىنى جۇڭنى سۇلىغا بەگ قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلىنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى.

شۇ يىلى خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن دۇگۇ، گېن‌يەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن دۇنخۇاڭدىن چىقىپ ئالدى قۇس ۋە ئارقا قۇس قەبىلىلىرىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى كۆپ سانلىق بەگلىكلەر ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى ۋە ۋۇ جىي چېرىكچى بەگ (غەربىي يۇرتقاخاس مەنسەپ نامى، ئېكسىپىدىتسىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەڭ چوڭ ئەمەلدار — م) مەھكىمىسىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى. چېن‌مۇ غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. گېن گۇڭ ۋۇ چېرىكچى بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. ۋە ئارقا قۇسنىڭ ئالتۇنبالدىق (ھازىرقى جەمىسار) شەھىرىدە تۇرۇپ بوز يەر ئېچىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، گۇەن چۇڭجى چېرىكچى بەگ بولدى ۋە ئالدى قۇسنىڭ لۇكچۇن شەھىرىدە تۇرۇپ بوز يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللاندى. گېن گۇڭ ئۇسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقىلەشكەندىن كېيىن، ئۇسۇن خانى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە خىل ئات سوۋغا قىلدى. ھەمدە ئوغلىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتتى، شۇنداق قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلۇپ قالغىلى 60 يىل بولغان قاتناش يولى قايتا ئەسلىگە كەلگەن.

مىلادى 75 - يىلى باھاردا، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئارقا قۇسنىڭ ئالتۇنبالدىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋۇ چېرىكچى بەگ

گېن گۈك تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى. شۇ يىلى ۶ - ئايدا، ھونلار ئالتۇنبالىق شەھىرىگە قايتا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر- نىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. گېن گۈك شەھەر ئىچىدە قۇدۇق قازدۇرۇپ سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، بۇ- نىڭدىن خەۋەر تاپقان ھونلار گېن گۈكنى ئەۋلىيا ئىكەن دەپ، قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. قىشتا، ھونلار ئۆز كونترول- لۇقىدىكى كۈسەن، كىنگىتقا غەربىي يۈرتىنىڭ باش قورۇقچى بېگى چېن مۇنى يوقىتىش ئۈچۈن، قوشۇن ئەۋەتىشكە بۇيرۇق بەردى. شىمالىي ھونلارمۇ ئۆكچۈندە تۇرۇشلۇق جى چېرىكچى بەگ گۈەن چۈكنى قورشىۋالدى. كېيىن شەھەر قولدىن كېتىپ گۈەن چۈك ئۆلتۈرۈلدى. ھونلار بىلەن قۇس قوشۇن- لىرى ۋۇ چېرىكچى بەگ گېن گۈكنى ئىككىنچى قېتىم مۇھا- سىرىگە ئېلىپ بىر نەچچە ئايغىچە ھۇجۇم قىلدى، گېن گۈك- نىڭ قوشۇنلىرى ۋە مەنسەپدارلىرى ئۇزۇق - تۈلۈكى ئۆكسە- گەندە ساۋۇت، ئوقيا تاسمىلىرى ۋە ئاياغ چەملىرىنى پىشۇرۇپ يەپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن يارەمچى قوشۇنلار يېتىپ كەلگۈچە قەيسەرلىك بىلەن قار- شىلىق كۆرسەتتى. شۇ مەزگىلدە كۈسەن، قۇم قوشۇنلىرى سۇلىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى، سۇلىنىڭ يېنىدىكى پەنتو قورغىنىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان بەن چاۋ سۇلىنىڭ بېگى جۈك بە- لەن ھەمكارلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەسكىرىي كۈچى بەك ئاز بولغانلىقتىن، خەتەرلىك ۋەزىيەتتە قالدى. بۇ چاغدا، خەن جاڭدى يېڭىلا تەختكە ئولتۇرغانىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قاتتىق قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغاچقا، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۈرتقا قارىغۇدەك مىقدارى يوق ئىدى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى باش قورۇقچى بەگ ۋە ۋۇجى چېرىكچى بەگنى قايتۇرۇپ كېتىشنى، ئۇيغۇرغۇلدا بوز

یەر ئېچىشنى توختىتىشنى قارار قىلدى ھەمدە بەن چاۋغا قايتىپ كېتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. مىلادى 76-يىلى بەن چاۋ يارلىققا بىنائەن سۇلىدىن چېكىنگەندە، پۈتۈن سۇلى بەگلىكى سارايسىمگە چۈشتى، سۇلىنىڭ كاھىبگى لى خى «خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىزنى تاشلاپ كېتىپ قالسا، بىز كۈسەنلىكلەرگە يەنە يەم بولۇپ كېتىمىز. شۇڭا خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ كېتىشىگە زادى چىداپ تۇرالمايمەن» دەپ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋالدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا يېتىپ بارغاندا ئۇدۇن بېگى بەن چاۋغا «بىز خەن سۇلالىسىنى ئاتا-ئانا ئورنىدا ھېسابلايمىز، سىز زادى كەتمەك»① دەپ، ئېتىنىڭ بېشىنى تۇتۇۋېلىپ ماڭغىلى قويمىدى. بۇنىڭدىن چۆچۈگەن تەسىرلەنگەن بەن چاۋ غەربىي يۇرتتا قېلىشقا بەل باغلاپ، يەنە كەينىگە يېنىپ سۇلىغا قايتىپ كەلدى.

مىلادى 78-يىلى بەن چاۋ سۇلى، ئۇدۇن، ئۇزۇن تات قاتارلىق بەگلىكلەردىن توپلانغان ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، شىمالىي ھونلارغا تەۋە بولغان قۇم بەگلىكىنىڭ تاش شەھىرى (ھازىرقى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) نى ئىشغال قىلدى.

شۇ يىلى بەن چاۋ پادىشاھ خەن جاڭدىغا مەكتۇپ يوللاپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە غەربىي يۇرتنى قوغداش ئۈچۈن لەشكەر تولۇقلاپ ئەۋەتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. مىلادى 80-يىلى خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، شۇيگەننى مۇۋەققەت ئەمرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ، مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى، كېيىن يەنە خې گۇڭنى 800 ئەسكەر بىلەن يەنچاۋغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن سۇلىغا ئەۋەتتى. مىلادى

① «كېيىنكى خەنناما. بەن چاۋ تەزكىرىسى».

87-يىلى بەن چاۋ غەربىي يۇرتتىكى ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىك-
لەردىن توپلانغان 25 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، ھون
ۋە كۈسەنگە بېتىنغان ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلىدى. كۈسەن
بېگى 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، ساكارائۇلنى قۇت-
قۇزۇشقا كەلگەندە، بەن چاۋ شەرقتىن شەپە بېرىپ غەربتىن
ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، كۈسەن يارده‌مچى قو-
شۇنلىرىنى تارمار قىلىدى، «شۇنىڭ بىلەن ساكارائۇل بەگلىكى
تەسلىم بولدى، كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنى پىت-
راپ كەتتى.»① شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇ-
بىدىكى يوللار راۋانلاشتى. مىلادى 90-يىلى توخرىلار قۇز-
غان كۇشان خانلىقى 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن پامىر-
دىن ئۆتۈپ بېسىپ كىرىپ، غەربىي يۇرتنا ئۆز ھۆكۈمرانلى-
قىنى تىكلەشكە ئۇرۇنغان. بەن چاۋ ئەسكەرلىرى بىلەن مۇداپە-
ئەده چىڭ تۇرۇپ كۇشان قوشۇنلىرىنىڭ يەرلىكتىن ئوزۇق-
تۇلۇك ھازىرلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. شۇنىڭ
بىلەن كۇشان قوشۇنلىرى ئوزۇق - تۇلۇكتىن قىسىلىپ، گۇ-
ناھىنى گەدىنىگە ئېلىپ، تەسلىم بولۇپ قايتىپ كېتىشكە
مەجبۇر بولدى.

مىلادى 91-يىلى كۈسەن، قوم، ئۇرۇنسۇ قاتارلىق جايلار
ئۆزلۇكسىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى.
شۇنىڭ بىلەن تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلارنىڭ
كۆپ قىسمى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. شەرقىي
خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەن چاۋنى غەربىي يۇرتنىڭ باش
قورۇقچى بېگى قىلىپ تەينىلىدى. ئۇنىڭ مەھكىمىسى كۇ-
سەنىڭ تاجىيەن شەھىرى (كۇچانىڭ غەربىي جەنۇبى) دا
قۇرۇلدى. شۇي گەننى دورغاپلىققا تەينىلىدى ھەمده ۋۇ جى

① كېيىنكى ھەقنامە، بەن چاۋ تەرجىمىسى.

چېرىكىچى ب.ك ت سىس قىلدى. مىلادى 94 - يىلى، بەن چاۋ قوشۇن باشلاپ كىنگىتقا ھۇجۇم قىلىپ، كىنگىت بېگىنى ئۆلتۈردى. كىنگىت، ئۇشاق، ۋائىرىيە، قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى.

شۇنىڭ بىلەن، غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە بەگلىكنىڭ ھەممىسى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە قاراشلىق بولدى.

بەن چاۋ كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «يىراقتا تىنچلىق ئورناتقۇچى تۆرە» دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشتى. «يىپەك يولى» يېڭىباشتىن راۋانلاشقان بۇ پايدىلىق ۋەزىيەتتە، بەن چاۋ مىلادى 97 - يىلى گەن يېڭنى داكچىسىن (شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى) گە، ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. گەن يىڭ يىپەك يولىنى بويلاپ مېڭىپ، تياۋچى بەگلىكى (国条支—قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىك ۋە يەر نامى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئارسات بەگلىكىگە تەۋە بولغان. كېيىن سۇرىيە دەپمۇ ئاتالغان. پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىر ئىراق دۆلىتى چېگرىسى ئىچىدە — م) نىڭ دېڭىزىغا يېتىپ بېرىپ، دېڭىزدىن ئۆتۈپ كېچى بولۇپ تۇرغاندا، ئارساكلىقلار تەسقانلىقتىن قايتىپ كەلدى. بۇ جۇڭگو ئەلچىسىنىڭ يىراقتىكى پارس قولتۇقىغا بارغانلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. گەن يىڭ گەرچە داكچىنغا بارالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يول بويى نۇرغۇن ئەھۋاللارنى ئىگىلىگەن، بۇ كېيىنكى چاغلاردا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىتتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن بىر پايدىلىق سىناق بولۇپ قالدى.

102 - يىلى 70 ياشتىن ئاشقان بەن چاۋ لوياڭغا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. ئۇ

غەربىي يۇرتتا 30 يىل كۆرەش قىلدى. بەن چاۋنىڭ غەربىي يۇرتنى ئاشۇنداق مۇۋەپپەقىيەتلىك باشقۇرالمىغانلىقى سەۋەب، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە زىچ مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىقىدا. خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئېھتىياجى ئىدى، غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بولسا غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ ئارزۇسى ئىدى. بەن چاۋ كىشىلىرىنىڭ رايىغا ئويغۇنلاشقانلىقى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىناۋىتىگە ۋە غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا تايانغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېگىلمەس - سۇنماس روھ ۋە قالتىس تالانتقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاجايىپ زور تۆھپە يارىتىپ، تارىختا كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ۋە مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر زات بولۇپ قالغان. ۋۇ جى چېرىكچى بەگ رىن شاڭ بەن چاۋدىن كېيىن غەربىي يۇرتقا باش قورۇقچى بەگ بولغان. خىزمەت ئۆتەكۈزۈش ۋاقتىدا رەسمىيەتلەرنى ئۆتەۋاتقاندا، رىن شاڭ بەن چاۋدىن قانداق قىلغاندا باش قورۇقچى بەگلىك ۋەزىپىنى ياخشى ئۆتىگىلى بولىدۇ دەپ تەلىم سورىغان. بەن چاۋ ئۇنىڭغا جاۋابەن ئۇزۇنىڭ غەربىي يۇرتتا 30 يىل تۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەجرىبىلىرىنى يېغىنچاقلاپ، ئەمەر - پەرمانلار ئارقىلىق ئىجرا قىلىشقا ئاسان بولۇشى كېرەك، ئادەم ۋە ئىشقا مۇناسىۋەتلىك قىلغاندا كەڭ قورساق بولۇش لازىم، كىچىك سەۋەنلىكلەرنى ئارتۇقچە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەسلىك كېرەك دېگەن ئۇمۇمىي پرىنسىپنى سۆزلەپ بەرگەن. رىن شاڭدىن كېيىن باش قورۇقچى بەگلىكىنى دۇەنشى داۋاملاشتۇرغان. كېيىنكى مەزگىلدە، گەنسۇدىكى چاڭلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، لۇكشى يولى توسۇلۇپ قالدى. شۇنىڭ

بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتنىڭ يولى يېراق ھەم خەتەرلىك، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ بوز يەر ئېچىشىغا كۆپ خىراجەت كېتىدۇ دېگەننى سەۋەب قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى باش قوروقچى بەگنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. 107 - يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەن چاۋنىڭ ئوغلى يەن شۇك بىلەن يۈكنى ئىچكىرىدىگە قايتىپ كېلىۋاتقان باش قوروقچىيەگ ۋە بوز يەر ئاچقۇچى ئەمەلدار - لەشكەرلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن لەشكەر بىلەن دۇنخۇاڭغا ئەۋەتكەن.

چاڭلار رايونى تىنچلانغاندىن كېيىن، دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى ساۋزۇك 119 - يىلى دورغاپ سوبەن باشچىلىقىدا مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى ئېكىنزارلىق بەرپا قىلىشقا ئۇيغۇرغۇلغا ئەۋەتتى ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلدى. بىرقانچە ئايدىن كېيىن، شىمالىي ھونلار ئۇيغۇرغۇلغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، سوبەن باشچىلىقىدىكى ئىككىنچى لەشكەر ۋە ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىنى قىرىۋەتتى. پىشامشان بېگى ساۋزۇك خاندىن ياردەم سورىغاندا، ساۋزۇك ئوردىغا يارەمچى قوشۇن ئەۋەتمىشنى تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ سۇندى. بۇ ئىش تۇپەيلىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا كەسكىن مۇنازىرە قوزغالدى. بەنچاۋنىڭ ئوغلى بەن يۈك باشقىلارنىڭ پىكرىنى قەتئىي رەت قىلىپ، دۇنخۇاڭدا باندىش چېرىكچى بەگ تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 120 - يىلى خەن سۇلالىسى (يۇڭنىڭنىڭ 1 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دۇنخۇاڭدا غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇدىغان غەربىي يۇرت باندىش چېرىكچى بەگى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى غەربىي يۇرتنىڭ

غەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان چېگرا رايون ئەمەلدارى بولۇپ قالغان.

123 - يىلى، بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق شىمالىي ھون بېگى قويان قۇس بەگلىكى بىلەن بىرلىشىپ دۇنخۇاڭ، جيۇچۈەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى بەن يۈكۈنى غەربىي يۇرتنىڭ دورغاپلىقىغا تەينىلەپ، 500 ئەسكەر بىلەن غەربىي يۇرت ئېكسىچىلىق رايونىدىكى لۇكچۈن شەھرىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ياندۇرقى يىلى بەن يۈك قوشۇن باشلاپ كروراننغا كىردى، كۈسەن، قۇم، ئۇ رۇنسۇ، پىشامشان قاتارلىق جايلار خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. بەن يۈك كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەردىن توپلانغان ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئالدى قۇس بەگلىكىنىڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ بېگى يى لىنى قورقۇلاپ چىقاردى. 125 - يىلى (خەن سۇلالىسى يەنگۇاڭنىڭ 4 - يىلى) بەن يۈك غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەرىپ ئارقا قۇس قەبىلىلىرىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا ھونلارنىڭ قويان بېگىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغاندا، قويان بەگ چېكىنىپ قاچقان. 127 - يىلى (خەن سۇلالىسى يۈگجيەنىڭ 2 - يىلى)، بەن يۈك كىنگىتكە يەنە ھۇجۇم قىلىپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇردى. «شۇنىڭ بىلەن كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن، ساكاراتۇل قاتارلىق 17 بەگلىكنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى»①. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى قايتا بىرلىككە كەلتۈردى.

بەن يۈك غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، غەربىي يۇرتنىڭ يولىنى يەنە بىر قېتىم ئېچىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈ-

① «كېيىنكى خەتنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

شى ئۇچۇن زور تۆھپە قوشتى. بەن يۇك كېچىكتىن تارتىپلا دادىسى بىلەن بىللە غەربىي يۇرتتا ياشىغانلىقى ئۇچۇن، ئۇ ئاياغ باسمىغان يەر قالمىغان، ئۇ ئۆزىنىك يۇرت ئاردىلاپ، ئەمەلي تەكشۈرۈش ۋە بىۋاستە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن، «غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ كىتاب كېيىن جەنۇبىي سۇلالە دەۋرىدىكى ئەن يى تەرىپىدىن «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلۈپ، ئۇ قەدىمكى غەربىي يۇرتنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە تا بۈگۈنگە قەدەر قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ كەلمەكتە.

§3. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى

1. ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى

جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ كەلگەندىن بۇيان، غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇق بولغان. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالى ئىچكى رايونلارغا تۈتىشىپ بىر گەۋدىگە ئايلاندى. بىراق ئاساسىدا تەسىس قىلىنغان ئورگانلارنىڭ مەمۇرىي ئىدارە قىلىشى ئاستىدا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەجىر سىڭدۈرۈپ ئۇرۇق ئېچىشى نەتىجىسىدە، غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىدا مىسلىسىز گۈللەنگەن ۋەزىيەت بارلىققا كېلىپلا قالماستىن، يەلكى غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى.

بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن كەڭ

كۆلەمده شۇغۇللىنىش ، مەلىكە شىجۇن ۋە ئۇنىڭ نەچچە يۈز مۇلازىملىرىنىڭ ئاش - ئوزۇق مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 105 - يىلىدا شۇەنتىلگە قوشۇن ئەۋەتىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشىنى يولغا قويغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى خەن سۇلالىسى بۈگۈرده تەسىس قىلغان يالۋاچ چېرىكچى بەگ نەچچە يۈز لەشكەرنى باشلاپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن تەڭ چېدىرىدىۇ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش باشلانغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي يۈرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئېكىنزارلىق رايونلىرى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىلىپ، ئۇنىڭ دائىرىسى بۈگۈر، چېدىردىن كىروران، مىرەن، ئالدى قۇس، نىيە، كىنگىت، قۇم، قىزىل قورغان قاتارلىق كەڭ رايونلار- غىچە تەرەققىي قىلغان. جايلاردىكى ئېكىنچى لەشكەرلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ بىرنەچچە يۈزدىن بىرەر مىڭغا يېقى بىرنەچچە مىڭغا كۆپەيگەن. بۈگۈرده بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى راسا ئەۋج ئالغان چاغلاردا، لەشكەرلەرنىڭ سانى ئۇچ مىڭدىن ئاشقان، خەن شۇەندى زامانىسىدا، چاڭ خۇي 3000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ بېرىپ ئۇسۇن رايونىدىكى قىزىل قورغاندا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان لەشكەرلەرنىڭ سانى 20 مىڭدىن ئاشقان. كەڭ كۆلەمده بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش نەتىجىسىدە، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆلىمى كېڭىيىپ، ھەربىي قوشۇن ۋە ئۇيان - بۇيان ئۆتكۈچى ئەلچىلەر، سودا كارۋانلىرىنىڭ ئوزۇق- لۇق مەسلىسى ھەل قىلىنغان. كۆپلىگەن خەنزۇ لەشكەرلەر ۋە ئېكىنچى لەشكەرلەر بوز يەر ئېچىش ۋە چېگرا ساقلاش ئۈچۈن

غەربىي يۈرتقا كەلگەندە ئۇچۇق رايونلارنىڭ قىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ۋە تەجرىبىلىرىنى، مەسىلەن، تۆمۈر ساپان، جوتۇ، ئورغاق، ئوتخۇچ قاتارلىق تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە يەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى قاتارلىق قىلغار تېخنىكىلارنى ئېلىپ كېلىپ، غەربىي يۈرتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

تارىخىي كىتابلاردا يېزىلىشىچە، ئەينى زامانىدا غەربىي يۈرتتا ئاساسەن شال، قوناق، بۇغداي، ئارپا، ئاق قوناق، پۇرچاق، زىغىر قاتارلىق ئاشلىق ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، پىياز، سامساق، تەرخەمەك (خاڭگا)، سەۋزە، پالەك، يۇمغاقسۈت قاتارلىق كۆكتاتلار تېرىلغان؛ مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۈزۈم، ياڭاق، ئامۇت، شاپتۇل، ئانار، ئۇرۇك قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلگەن؛ يەنە بىدە قاتارلىق يېم-خەشەك ئۆسۈملۈكلىرى تېرىلغان. جاڭ چيەن ئەلچىلىككە كەلگەندە، پەرغانىدىن ئۈزۈم، بىدە ئۇرۇقىنى ئالغاچ كېتىپ پايتەخت چاڭئەن ۋە گۇەنجۇڭ رايونلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرگەن، پادىشاھ خەنۋۇدى غەربىي يۈرت ئەلچىلىرىنى ئۈزۈم بىلەن مېھمان قىلغان، ئوردا ئاتلىرى بىدە بىلەن بېقىلغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى زىغىر، پۇرچاق، ئانار، سامساق، پىياز، يۇمغاقسۈت، ياڭاق قاتارلىق زىرائەتلەر ئۇچۇق رايونلارغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى زىرائەتلەرنىڭ تۈرىنى زور دەرىجىدە بېيىتىپ، ئۇچۇق رايون خەلقىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ياخشىلىغان، يېزا ئىگىلىكىنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرتتا كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆپلىگەن ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرغان. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى چارقىلىق،

لوپنۇر، بۇكۇر، شايار، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بەرمۇنچە قەدىمكى ئېرىق-ئۆستەڭ خارابىلىرىنى تاپقان. مەسىلەن، شايار ناھىيىسىدىن تېپىلغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتر بولۇپ، قاشلىرى قىزىل توپىدىن ياسالغان. ئۆستەڭگە يېتمىن جايدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن نۇرغۇن لىغان پۇل، يېپەك رەخت تېپىلغان ۋە خەن سۇلالىسى دەۋ- رىدىكى ئېتىزلارنىڭ ئىزلىرى ئۇچرىتىلغان، ئەينى زاماندا مەرھۇم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى يولغا قويۇلغان جايدىن بىرقەدەر مۇكەممەل سۇغىرىش ئىنشائاتى سىستېمىسى تېپىل غان. غەرب ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلاردىن تەركىب تاپقان بۇ سۇ يوللىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 37 كىلومېتر، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق. بۇ سۇغى- رىش ئىنشائاتلىرىنى قوغداش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلاردا يە- نە «توسما ساقلىغۇچى ئىسكەر» تۇرغۇزۇلغان. «دەريالار تەپ- سىراتى. ئۆستەڭ ھەققىدە» دە خاتىرىلىنىشىچە، دۇنخۇاڭلىق سومەي خەن سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كروراندا بوز يەر ئاچقان ھەمدە مەرھۇمكى بوز يەر ئېچىش رايونىدا جۇبىڭ دەرياسىغا چوڭ توسما ياساپ، ئېتىزلارنى سۇغىرىپ، ئۈچ يىل ئىچىدە بىر تۈمەن دادەن ئاشلىق توپلىغان. غەر- بىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، غايەت زور نەتىجە قازانغان.

«تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە قەيت قىلىنىشىچە، مىلادىددىن ئىلگىرىكى 102-يىلى لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، پەرغانە شەھىرى ئىچىدە قۇدۇقنىڭ يوقلۇقى- نى، پۈتۈنلەي سىرتتىن كىرىدىغان ئېقىن سۇغا قاراشلىق

ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، لى گۇاڭلى ئادەم ئەۋەتىپ شە-
ھەرگە كىرىدىغان ئېرىقنى توسۇۋېلىپ، پەرغانىنى تەسلىم بو-
لۇشقا قىستاپ شەھەرنى 40 كۈن مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ،
لېكىن شەھەردە سۇ ئۇزۇلمىگەن. لى گۇاڭلى شەھەرنى ئالغان-
دىن كېيىن، سەۋەبى «پەرغانە شەھىرىدە چىن بەگلىكىدىن يې-
قىندا كەلگەن قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسىنى بىلىدىغان بىر ئادەم-
نىڭ بولغانلىقى» دىن ئىكەنلىكىنى بىلگەن. دېمەك، قۇدۇق
قېزىش تېخنىكىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا يېتىپ كېلىشى خەلقنى
تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە ناھايىستى زور قولاي
شارائىتقا ئىگە قىلغان.

مېتالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى غەربىي
خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كې-
يىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار مېتالچىلىق تېخنىكىسىنى
غەربىي يۇرتقا ئېلىپ كىرىپ، بۇ جايلاردا مېتالچىلىق ئىشلىرە-
نى تېز راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئارخېئولوگىيە
خادىملىرى كۆچا، نىيە، لوپ قاتارلىق جايلاردا خەن سۇلالە-
سى دەۋرىگە ئائىت مېتالچىلىق خارابىلىرىنى ئۇچراتقان. مەسە-
لەن، كۆچانىڭ ئاغىر تېغىدىكى مېتالچىلىق خارابىسىدىن چاناق،
داشقال، رۇدا ۋە ساپال نەيچە (كۆرەك نەيچىسى) تېپىلغان.
نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسىدىن رۇدا، تۆمۈر داشقىلى،
رۇدا ئۇۋاقلىرى، تاش ئۈسكۈنە، تاش ساقا، سۇنۇق تۆمۈر
گۈرجەك قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان. كۆچادىن يەنە مىس
كان خارابىسى تېپىلغان، بۇ مېتالچىلىق خارابىلىرىدىن يەنە
خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەش جۇ① لۇق يارماق پۇل قېزىۋې-

① جۇ (銖) ئېغىرلىق بىرلىكى بولۇپ، بىر جۇ بىر $\frac{1}{24}$ لىڭ تەڭ كې-

لىدۇ—م.

لىنغان. خەن سۇلالىسى دەۋردە كۈسەللىكلەر كۆمۈر بىلەن رۇدا ئەرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل ئەسۋاب ۋە قورال-جابدۇق-لارنى ياساپ، باشقا جايلارنى تەمىنلىگەن. شۇڭا بۇ جاي غەر-بىي يۇرتنىڭ مېتالچىلىق مەركىزى بولۇپ قالغان. شۇبھىسىز-كى، مېتالچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى غەربىي يۇرتنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائىتىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولغان.

چارۋىچىلىق خەن سۇلالىسى دەۋردە غەربىي يۇرتنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىدى. ئۇسۇن «دۆلىتىدە ئات كۆپ بولۇپ، بايلارىدا 4000 — 5000 ئات بولغان»①. پەرغانە-دە «ئېسىل ئات كۆپ» بولۇپ، «دۇلدۇل» دەپ ئاتالغان. «چۆل كېمىسى» دەپ ئاتالغان تۆگە غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم ترانس-پورت كۈچى ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەرقايسى بەگلىكلەردە يەنە كۆپلىگەن ئېشەك، قىچقىر، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مالىلار بىقىلاتتى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64 - يىلى ئۇسۇن خانى مەلىكە جيېيۇدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغلى يۇەن گۇيمېيگە خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1000 ئات ۋە 1000 قىچقىر تويلۇق بەر-گەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئۇسۇنلار قەبىرىسىدە ھەمدەپنە قىلىنغان چارۋا ئاساسەن ئات ۋە قوي بولغان. ئۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئىنتايىن راۋاجلانغان.

خەن سۇلالىسى دەۋردە غەربىي يۇرتنىڭ ئات، كالا، ئېشەك، قىچقىر قاتارلىق چارۋا مالىلىرى ئېچكى رايونلارغا ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ ئۇسۇن، پەرغانە ئاتلىرى ئولپان ۋە سودا - سېتىق شەكىللىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭ-

① «خەنناممە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

لىككە زور مىقداردا كىرگۈزۈلەتتى، بۇ، بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكى رايونىدىكى ئات بېقىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرۈش، دېھقانلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش جەھەتتە، ئىنتايىن پايدىلىق رول ئويناغان. بۇ غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىخىي تەرەققىياتىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى.

قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ غەربىي يۇرتتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم بىر خىل تارمىقى ئىدى. مېتال تاۋلاشتىن تاشقىرى، يەنە كۇلالچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، قاشتېشى، مۇڭگۈز ۋە سۆڭەك بۇيۇملىرىنى ئىشلەش، كۆنچىلىك قاتارلىق كەسىپلەر بولغان. يۇڭ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى جەھەتتە غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى كىگىز، گىلەم ۋە يۇڭ رەخت قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقارغان. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار جەريانىدا، ھەر خىل يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. ھەسىلەن، تاشپاقا قېپىغا تەقلىد قىلىنغان چاسا يولۇق ۋە ئادەم، ھايۋان، ئۆزۈم شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن يۇڭ رەختلەر. شۇ زاماندا غەربىي يۇرتتىكى يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

سودا ـ تىجارەتمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ گۈللەنگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، شىمالىدىكى جايلاردىن ۋە يېپەك يولى لىنىيىسىدىكى جايلار-

ددن خەن سۇلالىسىنىڭ بەش جۇلۇق يارماق پۇلى، خوتەن يار-
مىقى ۋە ئارساكنىڭ كۆمۈش پۇلى قاتارلىق مەدەنىيەت يا-
دىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سودا
ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆچلۈك تۈردە چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھۆكۈمەت دائىرلە-رى خەنزۇ يېزىقىنى ئومۇميۈزلۈك قوللانغان. I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي يېقىنىدىكى بىر قىسىم بەگلىكلەر خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىش بىلەن تەڭ ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ئىشلىتىلگەن كاروشتى يېزىقىنى قوللانغان. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى خوتەن رايونىدىن نۇرغۇنلىغان «خەنزۇ يېزىقى ۋە كاروشتى يېزىقى چۈشۈ-رۈلگەن يارماق» لارنى تاپتى، بۇ خوتەن يارمىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پۇلنىڭ ئوك تەرىپىدە خەنزۇچە يۆگىمەچ شەكلىدىكى خەت بىلەن يارماقنىڭ ئېغىرلىقى ئىزاھلانغان بولۇپ، چوڭىغا «4 2 جۇلۇق مىس يارماق»، كىچىكىگە «ئالتە جۇلۇق يارماق» دېگەن خەت چۈشۈ-رۈلگەن، پۇلنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئات ياكى تۆگە سۈرىتى چۈشۈ-رۈلگەن، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇدۇن خانىنىڭ ئىسمى ۋە خانلىق نام-شەرىپى كاروشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان.

غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن ئىچكى را يونلاردىن كەلگەن كۆچمەنلەر بىر-بىرىنىڭ تىلىنى ئۆگە-نىش ئارقىلىق ئۆزئارا چۈشىنىشكەن ۋە بىرىش-كېلىش قى-لىشقان. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇنغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىسى ۋە ئۇنىڭ مۇلازىملىرى چاڭئەندىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ئوردىدا «ئۇسۇن تىلىنى ئۆگەنگەن». غەربىي يۇرت-تىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇ تىلىنى ئۆگەنگەن ۋە

ئىشلەتكەن. بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر ئاھايىتى كۆپ، غەربىي يۇرتتىكى بەزى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى خەنزۇچە ئىسىم قويۇۋالغان. مەسىلەن، ساكارائۇل بېگى «يەن»، «كالې» دېگەن ئىسىملارنى، پىشامشانىڭ بېگى «ئەن» دېگەن ئىسىنى، سۇلەنىڭ بېگى «جۇڭ» دېگەن ئىسىنى قوللانغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئەيە خارابىسىدىن سوۋغات بۇيۇملىرىغا ئېسىپ قويۇۋالغان سەككىز دانە تارشا پۇتۇك تېپىلدى، بۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە پۈكۈنى نەرسە پالانى كىشىگە سوۋغا قىلىندى دېگەن خەت يېزىلغان. مەسىلەن، كەمىنلىرى شيۇۋۇ سۇڭيى ئۇشبۇ مارجان تاشنى تەقدىم قىلىدۇ ۋە سالام يوللايدۇ (ئوك تەرىپىدە)، شياۋ دازى جيۇجەنتېيدىن (تەتۇر تەرىپىدە).

كەمىنلىرى جۇن خۇا ئۇشبۇ مارجان تاشنى تەقدىم قىلىدۇ ۋە سالام يوللايدۇ (ئوك تەرىپىدە). چۇرچان خانىمىدىن (تەتۇر تەرىپىدە)

كەمىنلىرى چېك دې تەزىم بىلەن ئۇشبۇ قىزىلگۈلنى تەقدىم قىلىدۇ ۋە قايتا ـ قايتا سالام يوللايدۇ (ئوك تەرىپىدە) ئۇلۇغ ۋاڭدىن (تەتۇر تەرىپىدە).

يۇقىرىدىكى تارشا پۇتۇكتىكى ئىسىم ۋە مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، بۇلارنىڭ شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن قالغان نەرسىلەر ئىكەنلىكى ئېنىق. «مارجان تاش»، «قىزىلگۈل» دېگەن سۆزلەر ئىسسىل ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنىڭ نامى. «شيۇۋۇ سۇڭيى»، «شياۋدازى جيۇجيەنتېيى» دېگەن سۆزلەر ئادەمنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، مانا بۇ ئەينى زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى چۈشىنىدىغان ۋە ئىشلىتەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.①

① ۋاڭ لىگۇەنىڭ «خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيىتى»، «تارىخىيۇلوگىيە ژۇرنىلى» نىڭ 1977-يىل 1-سانىدىن، «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» غا دائىر ماتېرىياللاردىن ئېلىندى.

شۇ چاغلاردا، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بەس - بەستە ئوغۇللىرىنى مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان سىياسىي جەھەتتىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈردى. يەنە ئۇرغۇنلىغان يۇقىرى تەبىقىدىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئىچكى رايونغا بېرىپ خەنزۇ يېزىقىنى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن تۈزۈملىرىنى ئۆگەنىدى. ئۇلارغا خەن سۇلالىسى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدى، ناھايىتى ياخشى ئۆگىنىش شارائىتى ۋە سىياھەت، ئېكسكۇرسىيە قىلىش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرقەدەر يۇقىرى بولغان فېئودالىق مەدەنىيەت تەربىيىسىنى قوبۇل قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنە لوياڭدا ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن مۇلازىم ئوغۇللارنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن، جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن مەخسۇس مېھمانخانا سالدۇردى. بۇ مۇلازىم ئوغۇللار يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى پائال يولغا قويىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنى ئاكتىپ تارقاتتى. ئۇزۇن‌تات بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى لەيدەن چاڭئەندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوردا تەرىپىدىن چېرىكچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىپ، بۈگۈر، چېدىر قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 89 - يىلى خەن سۇلالىسى قوشۇنى قۇس بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇشاق، چېدىر، كروران قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ مۇلازىم ئوغۇللىرى قايتىپ كېلىپ خەن سۇلالىسى قوشۇنىنى چارۋا مال، ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن قارشى ئالدى ھەمدە بىۋاستە لەشكەر تارتىپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قۇس بەگلىكىنى تارمار قىلدى. ئۇسۇن بېگىنىڭ خانىشى مەلىكە جيېيۈدىن ئوغۇلغان دىشى ئىسىملىك

قىزى چاڭشەنگە ساز ئۆگىنىشكە بېرىپ، كېيىن كۈسەن بېگى جياڭ بىلەن توي قىلدى. تويىدىن كېيىن ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن چاڭشەنگە بېرىپ پادىشاھقا تەزىم بەردى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئىنتايىن ھەۋەس قىلغان. يۇر-تىغا قايتار چاغدا خەن سۇلالىسى ئوردىسى ئۇلارغا «ئات-ھارۋا، تۇغ-ئەلەم ۋە دۇمباق، نەچچە ئونلىغان سازەندە-ناخشىچى، ئۇرغۇنلىغان تاۋار-دۇردۇن ۋە نەچچە يۈز مىڭ دانە ئۇنچە-مەرۋايىت ئىنئام قىلغان»①. كېيىن ئۇلار ئوردىغا يەنە بىر قانچە قېتىم تەزىمگە ۋە ئۆگىنىشكە بارغان. جياڭ بىلەن كۈ-سەندە خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا تەقلىد قىلىپ ئوردا سالدۇرغان، خەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈم ۋە قائىدە-يوسۇن، كىيىم-كېچەكلىرىنى دوردىغان، خەن سۇلالىسىنىڭ مۇزىكا-ئۇ-سۇلىلىرىنى يارىتىپ قالدى. ساكارائۇل بېگى يەن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۇەندى پادىشاھى زامانىدا چاڭشەندە ئۇزاق مەزگىل خاس مۇلازىم بولۇپ تۇرغان. يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلىنى خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە تۈزۈم-لىرى بويىچە ئىدارە قىلغان، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇ-لالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان تەسىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتىنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان ھەم-دە ئىچكى رايونلارغا تەسىر كۆرسەتكەن.

ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۆڭكۈرلەردىكى تام سۈرەتلە-رىدىن ئەينى زامانىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ بەرباپ، چار-تار، غوڭقا، نەي، سونايى، بۇرغا، ناغرا، بەلدۇمباق، داپ قاتارلا-

① «خەلىنامە». غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

لىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چېلىشقىتۇرۇش مۇمكىن. يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن بالىمان، نەي، سامتۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارمۇ بار.

غەربىي يۇرتنىڭ مۇزىكا سەنئىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كە تارقالغانلىقىدىن كېيىن، ئۆزگىرىپ ياساش ئارقىلىق يەنىمۇ نۇرغۇنلىغان يېڭى مۇزىكىلار ئىجاد قىلىنغان. لى يەنشيەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر مۇزىكانت بولۇپ، ئۇ خانلىق مۇزىكا سارىيىدا رەھبەرلىك قىلغان. ئۇ جاڭ چيەن غەربىي يۇرتتىن ئالغاچ بارغان چوڭ تېپتىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇزىكا «موكا دول» غا ئاساسەن 28 مۇزىكا ئىجاد قىلىپ، ئىچكى رايونلارنىڭ مۇزىكا سەنئىتىنى بېيىتقان.

خەن سۇلالىسى دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر شامان دىنى، زوروئاستىر دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان.

شامان دىنى — بىر خىل ئېپتىدائىي دىن. «شامان» سۆزى توڭگۇس تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «ياخشى» دېگەنلىك بولىدۇ. شامان دىنى ئالەمدىكى جىنى مەۋجۇداتلار-نىڭ روھى بولىدۇ دەپ ئىشىنىدۇ؛ ئادەمدە روھ بولىدۇ. ھەمدە مەڭگۈلۈك، قايتا دۇنياغا كېلىدىغان ۋە ۋاقىتلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئۆچ خىل روھ بولىدۇ، ئالەم — ئەرش، دۇنيا ۋە دوزاخ دەپ ئۆچ قىسىمغا ئايرىلىدۇ، ئەرشتە ئىلاھ تۇرىدۇ، دۇنيادا ئىنسان ۋە ھايۋانلار تۇرىدۇ، جىن - ئالۋاستىلار دوزاختا تۇرىدۇ دەپ قارايدۇ؛ بۇ ئالەمدىكى بالايىئاپەت بىلەن بەخت - سائادەتنى ئىلاھ بىلەن جىن - ئالۋاستىلار بىلگىلەيدۇ دەپ ئىشىنىدۇ. شامان دىنى ھون، ئۇسۇنلار ئارىسىدا كەڭ ئەۋج ئالغان. مىلادىدىن ئىلگى-

ئەسىردىلا، شامان دىنى تېيانشانىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردا تارقالغان.

زورو ئاستېر دىنى (ئوتقا چوقۇنۇش دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) — زورو ئاستېرلار كۈن، ئاي، يۇلتۇزغا چوقۇنىدۇ، ئوتقىمۇ چوقۇنىدۇ. بۇ دىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۷ — ۶ ئەسىرلەردە پېرسىيەدە بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ ئىجادچىسى زورو ئاستېر، «ئاۋېستا» بۇ دىنىنىڭ ئاساسلىق دەستۇرى. بۇ دىن ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەچىلىكنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى قىلغان. ياخشىلىق ئىلاھى يورۇقلۇق، پاكلىق، ئىجادكارلىق، ھاياتقا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ يامانلىق ئىلاھى زۇلمەتلىك، ئىپلاسلىق، بۇزۇقچىلىق، ھالاكەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ياخشىلىق ئىلاھى بىلەن يامانلىق ئىلاھى داۋاملىق ئۇرۇشىدۇ، ئاخىردا يامانلىق ئىلاھى مەغلۇپ بولىدۇ. ئىنسانلار ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن بىرىنى تاللايدۇ ۋە ئۆلگەندىن كېيىن ياخشىلىق ئىلاھىنىڭ سوراق قىلىشىدىن ئۆتىدۇ، ھايات ۋاقتىدىكى ئىپادىسىنىڭ ياخشى — يامانلىقىغا قاراپ، يا جەننەتكە كېرىدۇ، يا دوزاخقا تاشلىنىدۇ. زورو ئاستېر دىنىنىڭ ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەچىلىك ئىدىيىسى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئايرىلغاندىن كېيىن ئەينى زاماندىكى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن قالاق كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئىنكاسىدۇر.

زورو ئاستېر دىنى مەيدانغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا سى، ئامۇ دەريا سى ئەتراپىدىكى جايلارغا تارقىلىپ كىرگەن، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۷ ئەسىردە شىنجاڭغا كىرگەن، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئالغۇيدىنكى تېك قېزىلما قەبرىلەردىن زورو ئاستېر دىنىغا خاس نەزىر — چىراغ تەكچىسىنى ئۇچراتقان. غەربىي خەن

سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە زورو-
ئاستېر دىنى شىنجاڭدا كەڭ تارقالغان.

بۇددا دىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە، قەدىمكى
ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ ياراتقۇچىسى گاۋتاما
سىددارتا. بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى دۇنيا «ئازاب - ئۇقۇبەت»
بىلەن تولغان، «ئازاب - ئۇقۇبەت دېگىزىدىن چىكى يوق»،
ئىنسانلار ئازاب - ئۇقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بۇددا
دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، تائەت - ئىبادەت قىلىشى كېرەك، شۇنداق
قىلغاندا ئاندىن ئازاب - ئۇقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلۇپ، يا
تۇغۇلمايدىغان، يا ئۆلمەيدىغان نىرۋانا (ھايات - ماماتتىن
خالى دۇنيا) دەرىجىسىگە يېتەلەيدۇ دەپ قارايدۇ. مىلادىدىن
ئىلگىرىكى II ئەسىردىن باشلاپ بۇددا دىنى ئارسالا، باكتىرىيە،
توخرى، كانگىيە ۋە كەشمىر رايونلىرىغىچە تارقالغان، يەنە
كەشمىر ئارقىلىق تېيانشاننىڭ جەنۇبىغا تارقالغان. ئۇدۇن
بىلەن كۇسەن بۇددا دىنىنىڭ تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى
مەركىزى ئىدى. مىلادى I ئەسىردە، بۇددا دىنى خوتەن،
قەشقەر قاتارلىق جايلارda دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلىنىشقا
باشلىغان، يېقىنقى زامانda خوتەن رايونىدىن تېپىلغان كاروش-
تى يېزىقىدا يېزىلغان «دارما سۇترا» مىلادى I ئەسىردىكى
بۇددا نوملىرىنىڭ يازما نۇسخىسى ئىدى. شەرقىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇنلىغان كامىل
راھىبلار ئىچكى رايونلارغا بېرىپ بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە
قىلىش ۋە بۇددا دىنىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان.
مەسىلەن، قەندىھارلىق سىرو - كاشا، ئارساكلىق كامىل راھىب
ئەنشىگاۋ لويائىغا بېرىپ نوملارنى تەرجىمە قىلىپ دىن
تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان.

2. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى»

«يىپەك يولى» قەدىمكى زامانداردا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىن شەرقتىن غەربكە، كېسىپ ئۆتىدىغان، جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى چوڭ كارۋان يولى ئىدى. جۇڭگو-نىڭ يىپەك بۇيۇملىرى غەربكە، مۇشۇ يول ئارقىلىق زور مىقداردا توشۇلغانلىقتىن، كىشىلەر بۇ مۇھىم قاتناش لىنىيىسىنى «يىپەك يولى» دەپ ئاتىغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى» شەرقتە، خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن باشلىنىپ، غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ خېشى كارىدورى ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ، دۇنخۇاڭدىن يەنە غەربكە سوزۇلۇپ جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. جەنۇبىي يول دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن باشلىنىپ كۇروان، ھەرەن، پىشامشان، نوپچان، چورچان، نىسىيە، ئۇزۇن تاغ، ئۇدۇن، ياسان، ساكارائۇل، سارىقۇل، مالۇر، پامىر، توخرى، ئارسالا، تىياۋجى ئارقىلىق ئەڭ ئاخىردا داكچىن (رىم ئىمپېرىيىسى)غا تۇتىشىدۇ، شىمالىي يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ يۈيمېنگۇەن قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ ئالدى قۇسقا يەتكەندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ ئۇشاق، كىنگىت، ۋائىرىيە، ئوردا، بۈگۈر، كۇسەن، قۇم، سۇلى، غەربىي پامىر ئارقىلىق پەرغانە ۋە كانگىيىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن ئانئۇرسى (ھازىرقى ئارال دېڭىزىدىن كاسپى دېڭىزىغىچە، بولغان جايلار) غا تۇتىشىدۇ.

جاڭ چيەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ئەللەرگە داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ جايلاردىكى دۆلەتلەرنىڭ دائىم دوستانە زىيارەت قىلىپ

تۇردى. ئەينى زاماندا «بۇ يولدا ئەلچىلەر ھەمىشە ئۇچراپ تۇراتتى»، «ھەر بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىدە كۆپ بولغاندا ئەچچە يۈز، ئاز بولغاندا يۈز ئەچچە ئادەم بولاتتى». بىر يىل ئىچىدە «ئەلچىلەر ئۆمىكى ئاز دېگەندە 5 - 6 تۈركۈم، كۆپ بولغاندا ئون ئەچچە تۈركۈم بولاتتى». سەپەرى يېراق ئەلچىلەرنىڭ بىر قېتىملىق كېلىپ - كېتىشى ئۇچۇن 8 - 9 يىل كەتسە، يېقىنىدىكىلىرى ئۇچۇن بىر قانچە يىل ۋاقىت كېتەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرىمۇ ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇراتتى.

سودا - سېتىق ئىشلىرى دەسلەپتە ھۆكۈمەت سودىسى شەكلىدە ئېلىپ بېرىلغان. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ھەمىشە، تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرغان، ئۇلار «ئولپان تاپشۇرۇش» نامىدا سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار« ئولپان نامىدا ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنى بازارغا سالاتتى» ①.

ھۆكۈمەت سودىسىدىن تاشقىرى، خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىمۇ ئىنتايىن كۆپ ئىدى. جۈگۈ ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى يىپەك سودىسىدىن كېلىدىغان غايەت زور پايدىنى كۆزلەپ، يولنىڭ يېراق، جاپالىق، خەتەرلىك بولۇشىدىن قورقماي، ئۇزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ، قاتار - قاتار تۆگە كارۋانلارغا ئەگىشىپ، جۈگۈ بىلەن غەرپ ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولدا ئۇزۇلمەي قاتناپ تۇراتتى. تۈركۈم - تۈركۈم سودىگەرلەر «ئۆتەڭلەردىكى دەڭلەرگە تىنىشۇپ كېتەتتى، يىل بويى ئايىغى ئۇزۇلمىگەن سودىگەرلەر ۋە ئېلىپ ساتارلار ھەر كۈنى قورۇللاردا سودا - تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى»②.

① «خەنشامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

② «كېيىنكى خەنشامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»

يۇزىگىدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ئايان ئىدى.
يىپەك رەخت مەملىكىتىمىزدىن چەتكە چىقىرىلىدىغان ئاساسلىق تاۋار ھىسابلىنىاتتى. زور مىقداردىكى يىپەك مالىلار ئىچكى رايونلاردىن غەربىي يۇرتقا توشۇلاتتى، ئاندىن كېيىن ھىندىستان، ئارسىك، گرېتسىيە ۋە رىمغا توشۇلۇپ سېتىلاتتى. بۇ تاۋارلار ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر ئىدى. رىمنىڭ ئاقسۆڭەك خېنىملىرى جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇنلىرىدىن تېكىلگەن كىيىملەرنى بەس - بەستە كىيىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئېسىللىقى ۋە زەردارلىقىنى كۆز - كۆز قىلاتتى. رىم دۆلىتى ھەر يىلى نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلىپ، جۇڭگونىڭ يىپەك مالىلىرىنى سېتىۋالاتتى. يىپەك رەخت سودىسى ئەينى زاماندا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىدىغان دۇنياۋى چوڭ سودا بولۇپ قالغانىدى.
يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىگە ئائىت يىپەك توقۇلما بۇيۇملارنى تاپتى. مەسىلەن، 1959 - يىلى نىيە ناھىيىسىدىكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىگە تەۋە قەۋرىدىن قېزىۋېلىنغان بىر جۈپ ئەر - خوتۇننىڭ چاپان، ئىشتان، يەكتەك، پايپاق، ياستۇق، ئۇزۇن كۆڭلەك، قول ياغلىق، كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇ - زىننەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكى رايونىنىڭ يىپەكىدىن ئىشلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل، ئاق، سېرىن، كۆك، يېشىل بەش خىل مەشۇت يىپتىن توقۇلغان، «ھەممە ئىشلىرىڭىز كۆڭۈلدىكىدەك بولغاي» دېگەن خەتلەر كەشتىلەنگەن ۋە قىزىل، ئاق، كۆك، ئەت رەڭ، قىزغۇچ سېرىقتىن ئىبارەت بەش خىل رەڭدار مەشۇت يىپىدىن «ئۇمۇرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، ئەۋلادلىرىغا شاپائەت يەتكۈزگەيلا» دېگەن خەتلەر كەشتىلەنگەن كىمخاپلار بولغان. يىپەك توقۇلما بويۇملار-

نىلك كۆپلاپ چىقىشى خەۋىپى يۇرت بىلەن ئىچكى رايون ئوتتۇر-
رىسىدىكى يىپەك سودىسىنىڭ ناھايىتى جانلىق بولغانلىقىنى
نامايان قىلىدۇ.

دۆلىتىمىزدە چەت ئەلگە چىقىرىلىدىغان تاۋارلار ئىچىدە
يىپەك رەختلەردىن باشقا يەنە ئالتۇن - كۈمۈش، تۆمۈر ئەسۋابلار،
مىس ئەينەك، سىرلانغان جابدۇقلار، فار - فور قاچا قاتارلىقلار
بار ئىدى. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنىڭ سۈپىتى
ياخشى، ساپلىق دەرىجىسى يۇقىرى ئىدى. بۇنداق ئالتۇن -
كۈمۈشلەرنى سېتىۋالغان دۆلەتلەر ئونى تىللا - تەڭگە ياساشقا
ئىشلىتىشكە كۆزى قىيمىماي، مەخسۇس ئاقسۆڭەكلەر ۋە بايلار-
نىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ھەر خىل قاچىلارنى ياساشقا ئىشلەتـ
كەن، شۇ سەۋەبتىن ئەينى چاغلاردا ئالتۇنمۇ
سودىگەرلەر قولىغا چۈشۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان
ئەتىۋارلىق بايلىق ئىدى.

يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان
مالالار ئاساسەن يۇڭ تېرىقۇلا بۇيۇملىرى، خۇش پۇراق ماتـ
رىياللار، ئونچە - مەرۋايىت، ئات ۋە ئەتىۋارلىق ھايۋانلار-
دىن ئىبارەت ئىدى. ئۇسۇن، ئۇدۇن، پىشامشاندىكى ھەر مىل-
لەت ئەمگەكچى خەلقى خەۋپىنىڭ يۇڭ تېرىقۇمچىلىق تېخنىكـ
سىنى قوبۇل قىلىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرلىرىنى تېخىمۇ بە-
يىتقان. بۇ مەھسۇلاتلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىنـ
تايىن ئالتىشىغا سازاۋەر بولغان. تارىخچى بەنگۇ ئىنىسى بە-
چاۋغا 300 تۈپ شايى ئەۋەتكەنلىكىنى، ئونى توخرىلارغا سە-
تىپ، پۇلىغا ئۇدۇن ۋە پىشامشان زىلچىسىدىن ئىلىپ ئەۋە-
تىپ بېرىشنى تاپىلاپ خەت يازغان. خەۋپىنى يۇرت يۇڭ تو-
قۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆرۈشى ئىچكى رايون
خەلقىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتقان.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي يۇرت مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمكى مىللەت ھونلارنىڭ كونترول قىلۇقىدا بولغان، ھونلار باج - سېلىق تۆلىگۈچى بەگلىكلەرگە چاكارلار كاھىبەگى قويغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى بىر تۇتاش باشقۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ئىتىجىسى. شۇنداقلا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى كۆپ تەرەققىي قىلغان. خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوللانغان باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ۋە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەشكىلىك مۇناسىۋەتنىڭ كۈچەيىشى غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. جاڭ چيەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچى قىلىشىنىڭ سەۋەبى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى نېمە؟

2. خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىن

ئىبارەت بۇ جاينى قانداق بىر تۈتاش باشقۇرغان؟

3. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى قانداق ئىدى؟ بۇنىڭ سەۋەبلىرى نېمە؟

4. نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن ئىبتىبارەن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولغان دەيمىز؟

III باب ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر 220 - يىلى ساۋېيې قۇرغان ۋېي پادىشاھلىقىدىن 581 - يىلى ياڭجىيەن قۇرغان سۇي سۇلالىسىگە قەدەر بولغان تارىخىي دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ 360 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي جەريانىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەر تولا ئالماشقان، ۋېي، شۇ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق، قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى، جەنۇب بىلەن شىمال تىرەكمىشىپ تۇرغان مەزگىلدىكى 16 پادىشاھلىق ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى، شۇنىڭدەك جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سۇڭ، چى، لياڭ، چېن پادىشاھلىقلىرى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالىي ۋېي، شەرقىي ۋېي، غەربىي ۋېي، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقلىرى قاتارلىق فېئودال سۇلالىلەر ئۆتكەن. بۇ مەزگىل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ داۋالغۇش، چوڭ بۆلۈنۈش ۋە سوقۇشلار ئارا چوڭ قوشۇلۇش بولغان دەۋر ئىدى.

بۇ دەۋردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھاكىمىيەتلەرمۇ بىر - بىرىنى يۇتۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقتىن، يەتتە بەگلىك تىركەشكەن ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. سىيانپېي، جۇجان، قاڭگىل، ئېفتالىت قاتارلىق مىللەتلەر غەربىي يۇرتتا خېلى ئۇزاقتىچە زومىگەرلىك، غوجىلىق ئۇرۇ-

شى ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەرنىڭ كەڭ تۈردە تارىلىشىشى ۋە قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

18. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كەڭ تۈردە قوشۇلۇشى

1. غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھونلار تەۋەلىكىدىكى كەڭ رايونلاردا ئۇدا بىر قانچە يىل چېكەتكە ئاپىتى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەردى، نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان كەڭ زېمىندا ئوت-چۆپ ۋە دەل-دەرەخلەر قۇرۇپ كېتىپ، ئادەم ۋە چارۋا مالالار ئاچارچىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ھون ھاكىمىيىتى ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. بۇنداق مۇشكۈل ئىقتىسادىي ۋەزىيەتتە، ھون ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلىرى گۈرۈھى ئىچىدە يەنە يېغىلىق يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەت جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھونلار شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. ئۇلارنىڭ قوۋملىرى بېيىدى، شۇفاك، ۋۇيۇەن، يۈنجۈك، دىڭشاك، يەنمېن، دەيجۇن قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، خەنزۇلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلىشىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى پەيدىنپەي قوبۇل قىلدى. تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ مۇقىم بولۇشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە، شىمالىي ھونلارنىڭ ئاھالىلىرىمۇ داۋاملىق

تۇرده جەنۇبىي ھونلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيىپ، سەددىچىن-نىڭ ئىچىگە كۆچۈپ ملادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، بارغان چاغدىكىدىن تەخمىنەن تۆت - بەش ھەسسە كۆپەيدى ①.

جەنۇبىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشى بىلەن شىمالىي ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى. قۇلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەنلىكتىن، ئۇزاقتىن بۇيان ھونلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنىپ كەلگەن ئوغانلار، دېڭلىكلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر قوزغىلىپ ھونلارغا قارشى كۈرەش قىلدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» دە «شۇ ۋاقىتتا شىمالىي ھونلار زەئىپلىشىپ، ئىچىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن. جەنۇبىي ھونلار ئۇلارنىڭ ئالدى تەرىپىدىن، دېڭلىكلار ئارقا تەرىپىدىن، سىيانپىيلار سول تەرىپىدىن، غەربىي يۇرتتىكىلەر ئوڭ تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلغان» دېيىلگەن. مۇشۇنداق تۆت تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ھونلار پاتىپاراق بولۇپ كەتتى، بۇ ۋاقىتتا شەرقىي خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى شىمالىي ھونلارغا سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاش، ھەربىي جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى ئۇنۇملۇك يولغا قويغانلىقتىن، ھون ھاكىمىيىتى ملادى 91 - يىلى (پادىشاھ خېي-دىنىڭ يۈكىيۈەن 3 - يىلى) ئۇزۇل - كېسىل يىمىرىلدى. شىمالىي ھونلار «ئەسلىگە كېلەلمەي، يىراقتا كەتتى»② ئۇ-لارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا بېرىپ، جەنۇبىي ھونلارغا قو-

① «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى».
② «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى».

شۇلدى، يەنە بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ، دۇنسۇنلار تەرەپكە كەتتى» ①. قالغان بىر قىسمى كانادىيگە باردى②، شىنجاڭ رايونىدا تۇرۇپ قالغان ھونلار بولسا غەربىي يۇرتلۇقلار تەرىپىدىن «كۆەيخۇ» دەپ ئاتالدى.

184 - يىلى (پادىشاھ لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 7 - يىلى) كەڭ ئونتۇرا تۈزلەڭلىكتە داغدۇغىلىق سەپرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە لىڭشىپ قالدى. سەپرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا، زوراۋان كۆچمەرنى ئاساس قىلغان فېئودال مىلىتارىستلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇ مىلىتارىستلارنىڭ كۆپ يىل ئۇرۇشۇشى ۋە بىر-بىرىنى يەم قىلىشى ئارقىسىدا، ۋېي، شۇ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پارالليل بۆلۈنمە ھاكىمىيەت بىرلەشمە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەت شەكىللەندى. ئۈچ پادىشاھلىقىدىن كېيىن بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى تەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرى بەك قىسقا بولدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا بەش غوزا، 16 پادىشاھلىق ۋە ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر مەيدانغا كېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە 300 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان چوڭ داۋالغۇش ۋە چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى كېلىپ چىقتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلارنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش كۈچى غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن كۆپ ئاجىزلاپ كەتتى. شۇڭا، غەربىي يۇرتتىكى بىرقانچە ئون يەرلىك ھاكىمىيەتلەرمۇ بىر-بىرىنى يۇتۇۋېلىش يولىدا كەسكىن ئۇرۇش ئېلىپ باردى. نەتىجىدە، تىيانشاننىڭ شىمالىدا ئوسۇن بىلەن

① «كېيىنكى خەننامە. يۇەن تەنتەك تەرجىمھالى».
② «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

قۇس بەگلىكى، جەنۇبىدا كىنگىت، كۈسەن، پىشامشان، ئۇدۇن ۋە سۇلى بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، تيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا يەتتە بەگلىكنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇيغۇرلاردىن سىرت، ئالتاي رايونىدا ئوغۇز، خاككاس، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى، كۈنلۇن، قاراقۇرۇم تېغى ئەتراپىدا چاچىلار قاتارلىق قەبىلىلەر بولغانىدى. بۇ خىل سىياسىي ۋەزىيەت سىيانپىي، جۇجان، قاڭقىل، ئىفتالىت قاتارلىق كۈچلىگەن مىللەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتلىرىنى ئىگىلەت بۇ سىياسىي، تارىخىي سەھنىدىكى پائالىيىتى ۋە قوراللىق جاڭجاللىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى.

2. غەربىي يۇرتلىكى سىيانپىي، جۇجان، قاڭقىل، ئىفتالىتلار

سىيانپىيلار مەملىكىتىمىزدە قەدىمكى دەۋردە ياشىغان شەرقىي خۇلارنىڭ قالدۇق قىسمى ئىدى. ئۇلار ئەڭ بۇرۇن سىيانپىي تاغلىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جىرىم ئايمىقىنىڭ كورچىن سول قانات سول قوشۇنىنىڭ غەربىي قىسمى) دا ياشىغان، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇگۈنكى سارامورۇن دەريا ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار ھونلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغانىدى. مىلادى 54 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنۋۇ 30 - يىلى) سىيانپىيلارنىڭ چوڭلىرىدىن چۇفېن، مانتۇ قاتارلىق قەبىلە باشلىقلىرى لويانغا كېلىپ ئولپان تەقدىم قىلىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى تەلەپ قىلدى، لېيۇشۇ چۇفېنغا ۋاڭلىق، مانتۇغا تۆرىلىك ئۇنۋان بەردى. مىلادى 1 ئەسىردە ھونلارنىڭ

قۇللۇق تۇزۇمىدىكى ھاكىمىيەتنى يېمىرىلىگەندىن كېيىن، سىيانپىيلار شىمالىي ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىغا كىرىپ، شىمالىي چۆللۈكنىڭ كەڭ رايونلىرىنى ئىگىلىدى ھەمدە قالدۇق ھونلارنىڭ 10 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى قوشۇۋېلىپ، يەيدىنپەي كۈچەيدى. 1 ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى (شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى) گە بارغاندا، سىيانپىيلارنىڭ كاتتا-كىچىك تائىشخۇەي شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يانگاۋ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىدا ئوردا قۇرۇپ، تۈزۈم ئورنىتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى شەرق، ئوتتۇرا ۋە غەرب دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ، ھەربىر جايغا ئۆز ئاقساقاللىرىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ۋاقىتتا، سىيانپىيلارنىڭ «قوشۇنلىرى 100 مىڭغا يېتىپ، كۈچى ئىنتايىن زورايغانىدى، ئەسكەرلىرى خىل، ئاتلىرى سېمىز بولۇپ، ھونلارنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى»①، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، سىيانپىيلارنىڭ ئىچىدىكى تۇبالار، يۈۋېن، مورۇڭ، چىفۇ، تۇفا قاتارلىق قەبىلىلەر كەينى-كەينىدىن شىمالدا ھاكىمىيەت قۇرغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى تۇبالار ئىدى. 338 - يىلى (جىن چېكىدىنىڭ شەنكاڭ 4 - يىلى) تۇبالارنىڭ ئاقساقلىشى يىجىيەن دەي بەگلىكىنىڭ ۋاكالىتەن تەختىگە چىقىپ، «ھەر خىل مەنسەپدار تەسىس قىلىپ، تۇرلۈك ۋەزىپىلەرگە مەسئۇل قىلدى»②. تۇبالار قەبىلىسى مۇشۇنداق تەرەققىي قىلىۋاتقان پەيتتە، 376 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيىۋەن

① «ۋەيشۇ. مۇقەددىمە».
② «ۋەيشۇ. مۇقەددىمە».

1 - يىلى) ئالدىنقى جەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى فۇجيەن توبا قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى، دەپ بەگلىكىنىڭ بىرىگى شى يىجيەن ئوغلى شى جۇن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن قەبىلىلەرى تارقىلىپ كېتىپ، دەپ ھاكىمىيىتى كۆمۈران بولدى. 386 - يىلى (جەن سۇلالىسىنىڭ تەيزۇەن 11 - يىلى) شى يىجيەننىڭ نەۋرىسى توباگۇي ئالدىنقى جەن سۇلالىسىنىڭ ئەيشۇي دەرياسى بويىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھاكىمىيىتى پارچىلىنىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىملې شەھرىدە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۇنگېر شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئۆزىنى بەگ دەپ جاكارلاپ، دەپ بەگلىكىنى قايتا قۇرۇپ، شۇ يىلى دۆلەت نامىنى ۋېي قىلىپ ئۆزگەرتىپ، پايتەختىنى پىڭچېڭ شەھرى (ھازىرقى سەنشىنىڭ داتۇڭ دېگەن يېرى) گە كۆچۈردى، بۇ ھاكىمىيەت تارىختا شىمالىي ۋېي دەپ ئاتالدى.

جۇجانلار، يەنە چۇرچانلار ياكى ئاۋارلار دەپمۇ ئاتالغان. جۇجان ھۆكۈمرانلىرى يۇجۇلۇ ئۇرۇقىنى يادرو قىلغان، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادى مۇگۈلۈ ئىدى. 1 ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا، مۇگۈلۇ سىيانپىيلار تەرىپىدىن قۇللۇققا تۇتۇلغان. كېيىن قۇللۇقتىن بوشتىلىپ، ئەركىن پۇقرا بولغان. ئەركىن پۇقرالىقتىن يەنە ئاتلىق ئەسكەر بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى جۇلۇخۇي باتۇر، قەيسەر ئادەم بولغانلىقتىن، ئەتراپىغا قەبىلىلەرنى توپلاپ، نامىنى جۇجان دەپ ئاتاپ، داۋاملىق سىيانپىيلارنىڭ ئىلكىدە بولغان.

402 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيەن شىڭ 5 - يىلى) سەللان جۇجانلارنىڭ باشلىقى بولدى، ئۇ شىمال تەرەپتە دەشتى قۇمدىن ئۆتۈپ، قاكتىللارنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ھونلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلەرى بىلەن باشقا ئاجىز،

كىچىك قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، كۈچىنى زورايتتى. كېيىن تۇلا دەرياسىنىڭ غەربىي تارمىقى بولغان خالىسغا دەريا سى بويىدا ئوردا قۇرۇپ، ئۆزىنى چۇدىبا قاغان دەپ جاكارلاپ، جۇجان خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى فېئودال خانلىق سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنى تەقلىد قىلىپ يىلنامە بېكىتىپ، شىغاۋۇل، يانداش شىغاۋۇل قاتارلىق مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى.

قاڭقىللار غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭ دەپ ئاتالغان. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، دىڭلىڭلارنىڭ خېلى كۆپ قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ كەلگەن. شىمالىي قىلار دىڭلىڭلارنى تېلىلار دەپمۇ ئاتىغان، تېلىلار ئوت، سۇ قوغلىشىپ، ھارۋا بىلەن يايلاقلار ئارا كۆچۈپ يۈرۈپ مال باققانلىقى، شۇنىڭدەك ھارۋىلىرىنىڭ چاقى چوڭ، شادىسى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى دەۋردە يەنە قاڭقىللار دەپمۇ ئاتالغان. قاڭقىللار ئومۇمەن سېلىنگا، تۇغلا ۋادىلىرىدا ۋە ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان تېلې قەبىلىلىرى ئىدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، قاڭقىللار ئۆز ئىچىدە ئالتە قەبىلە، 12 جەمەتكە بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يۈەنخې ئۇرۇقى (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، خاككاس ئۇرۇقى (قەدىمكى قىرغىزلار) بار ئىدى. يۇۋۇرغۇر ئۇرۇقىمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ بىرى ئىدى. 487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) جۇجان قاغانى دولۇن قەشۇن باشلاپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايونلىرىغا كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغاندا، يۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇر قاتارلىقلار بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قارشى چىقىقان. قانچە، نەسىھەت

قىلىشىدۇ تۇنىمىغان. ئاپۇرغۇر ۋە ئۇنىڭ بىر نەچچە ئىنىسى چۆكچى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەبىلىلىرىنى باشلاپ «ئاشىيلىق قىلىپ غەرب تەرەپكە كەتكەن»، ئۇ موڭغۇل يايلاقلىدىن ئۆتۈپ، ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق تۇرپان رايونىدىكى يارغول- نىڭ غەربىي شىمالىغا جايلىشىپ، ئۆزىنى ۋاڭ قىلىپ تىكلەپ، قاڭغىل خانلىقىنى قۇرغان. ئاپۇرغۇر ئۆزىنى «كۈل بىلگە» يەنى چوڭ خان دەپ ئاتىغان، چۆكچىنى ئۆزىنى «نائىب قاغان» دېگەن مەنىدە «كۆل بەگ» دەپ ئاتىغان.

ئېفتالىتلار يەنە يەنىدا، يىي دان، يىي تەن دەپمۇ ئاتالغان①. دەسلەپتە خۇاگو بەگلىكى دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى ئېفتالىت بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ۋاڭ جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى دۆلەت نامى قىلىۋالغان②. ئېفتالىتلار ھىندىستان ۋە شەرقىي رىم تارىخچى- لىرى تەرىپىدىن ئاق ھۇن دەپمۇ ئاتالغان.

۷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئۇلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جە- نۇبىغا ئورۇنلاشقان. 484 - يىلى پېرسىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلەت نامىنى ئېفتالىت دەپ ئاتاپ، بەدەخشان (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى فەيز ئاباد) شەھرىنى پايتەخت قىلغان.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سىيانپىي، جۇجان، قاڭغىل، ئېفتالىت بەگلىكلىرى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىپ، مۇشۇ تارىخىي سەھ- نىدە بىر ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت قوراللىق ئۇرۇشقان.

غەربىي يۇرتقا ئەڭ ئاۋۋال سىيانپىيلار كىرگەن بولۇپ،

① بۇ تارىخىي كىتابلاردا 悒闐、挹怛、噘哒 دېگەن ئىبارىلەر بىلەنمۇ تەپادە قىلىنغان.

② «قانۇنلار ئامۇسى. چېگرا مۇداپىئە قامۇسى».

تۇلار مىلادى I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تىيانشان ئەتـ
راپلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. سىيانپىيلار قۇرغان شىما
لىي ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر چوڭ دۆلەت
بولغانلىقتىن، ئۇلارمۇ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرمەك
چى بولغان. ئەمما بۇنىڭغا جۇجانلار ئەڭ زور توسالغۇ بول
غان. 402 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيەنشىڭ
5 - يىلى) جۇجانلارنىڭ باشلىقى يۇ جۇلۇي سەللان قاغان
بولغاندا، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى كىنگىتتىنىڭ شىمالىدىكى رايونـ
لارغا يېتىپ بارغان. 414 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى
نىڭ يۈەندىنىڭ شېن رۇي 1 - يىلى) غا بارغاندا، سەللان
نىڭ قېيىن ئاغىسى داتان قاغان بولغان، ئۇ چاغدا، جۇ
جان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتى غەربىي يۇرتتىكى
ئۇيغۇرغۇل، قۇچۇ، قۇس، كىنگىت، كۇسەن، قۇم قاتارلىق
جايلارنى كونترول قىلغان. ۷ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا،
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي چۆللۈكتە ھەربىي جەھەتـ
تە جۇجانلار ئۈستىدىن بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلغان بول
سىمۇ، ئەمما جۇجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى
تەۋرىتەلمىگەن. ئۇ سەۋەبتىن ئىككى تەرەپنىڭ غەربىي
يۇرتتا زىتلىشىپ قېلىشى ۋە ئۇرۇشۇشى مۇقەررەر بولۇپ
قالغان.

435 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيىيەن
1 - يىلى) كۇسەن، سۇلى، ئۇسۇن، ياپبان، پىشامشان، كىنگىت،
قۇس قاتارلىق بەگلىكلەر جۇجانلارنىڭ زۇلۇمىغا نارازى بو
لۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. شىمالىي
ۋېي سۇلالىسى ۋاڭ ئېنشىڭ، شۇي گاڭ قاتارلىق 12 نەپەر
ئەلچىنى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى، ئۇلارنى يېرىم يولدا
جۇجانلار توتۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن كۇسەن، پىشامشان بەگ

لىرى سىياسىي جەھەتتە يەنە جۇجانلارغا ئېغىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇجانلار يەنە ھونلارنىڭ خېشى كارىدورىدا قۇرغان شىمالىي لىياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق جورچىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا تىرىشىقۇق قىلدى. 439 - يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ، شىمالىي لىياڭ ھاكىمىيىتىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا يوقىتىپ، خېشى كارىدورىنى ئىگىلىدى، ئاۋانگارت قوشۇنى ئېۋىرغولغىچە يېتىپ باردى. 445 - يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش سانغۇنى ۋەن دۆگۈي غەربىكە يۈرۈش قىلىپ، پىشامشانىنى بويسۇندۇردى، پىشامشان بېگى ئېيندا تەسلىم بولدى. 448 - يىلى كىنگىتتىنى مەغلۇپ قىلدى. ئىككىنچى يىلى يەنە كۈسەننى مەغلۇپ قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا جۇجانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئارقىسىغا ئارقا غەلىبىگە ئېرىشتى.

شىمالىي ھونلار غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ كۈسەنلەرنىڭ شىمالى، ئۇسۇننىڭ غەربىدە قېپقالغان قېرىنداشلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسى كۆپىيىپ 200 مىڭغا يەتكەن. ئۇلار مىڭ يىل كېلىدىغان كەڭ زېمىننى ئىگىلەپ، ياپبان بەگلىكىنى قۇرغان. 448 - يىلى ياپبانلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى تەرەپ ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلىكتە ئەسكەر چىقىرىپ جۇجانلارغا ھۇجۇم قىلدى. جۇجانلار مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى. جۇجانلارنىڭ ھەربىي جەھەتتە كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇشى ۋە غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن ھاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە يۇرۇلۇش ياسىشى ئارقىسىدا، جۇجانلار ۲ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىغىچە غەربىي يۇرتتا بىرەر چوڭراق

ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارالمىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت، شۇبھىسىزكى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا سىياسىي تەسىر كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا پايدىلىق ئىدى. ئەمما، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپى ئىچىدە زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، كەينى - كەينىدىن ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى بولۇپ تۇرغاچقا ۋە ئوردا ئىچىدە ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەچكە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ھەربىي يۈرۈش قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويدى.

460 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېپىڭ 1 - يىلى) جۇجانلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتقا قايتا ھەربىي ھۇجۇم باشلىدى. قۇچۇنى ئىشغال قىلىپ، شىمالىي لياڭ بەگلىكىنىڭ بېگى جورچىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، جۇجانلارغا ئىتائەت قىلمىغان كەن بوجۇنى قۇچۇغا خان قىلىپ تىكلىدى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، جۇجان قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا قىستاپ كېلىپ، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇنلىغان جايلارغا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى چۇڭچى تۇرپان ئويمانلىقىدا قاڭقىل بەگلىكىنى قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار بىر - بىرى بىلەن 30 يىل ئۇرۇشتى. 490 - يىلى (تەيخېنىڭ 14 - يىلى)، قاڭقىللار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئىتتىپاق تۈزۈپ، جۇجانلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېلىشتى. 491 - يىلى قاڭقىل خانى ئاپۇرغۇر جۇجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇچۇ بىلەن پىشامشان رايونىغا بېسىپ كىردى، كەن بوچۇنىڭ ئوغلى، قۇچۇنىڭ بېگى كەن شۇگۈينى

ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مىڭمىڭنى قۇچۇغا خان قىلىپ تىكلىدى. بۇ ئىشقا نارازى بولغان قۇچۇ خەلقى قوزغىلىپ جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مارۇنى خان قىلدى. مارۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولۇش تەلىپىنى ھەم خەلقنى شەرققە كۆچۈرۈپ كېتىش تارزۇسىنى بىلدۈرۈپ ئەلچى ئەۋەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مارۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، قۇچۇنىڭ شەرققە كۆچكەن ئاھالىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىۋېرغۇل ئەتراپىدىكى 500 يىل كېلىدىغان جايىنى بوشتىپ بەرمەكچى بولدى. ئەمما، قۇچۇدا نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن خەنزۇ خەلقى شەرققە كۆچۈشكە قارشى تۇردى. جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى قۇچۇ خەلقىنىڭ بۇ خىل كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، 497 - يىلى قۇچۇنى ئىشغال قىلىپ، مارۇنى ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ ئورنىغا جىنچىڭ (لەنجۇ) نىڭ يۈجۇ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان چۇجيانى خان قىلىپ، جۇجانلارغا ئىتائەتچان چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىدىكى قۇچۇ خاندانلىقىنى قۇردى. بۇ خاندانلىق ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا داۋام قىلىپ، بىر يېرىم ئەسىرگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، 640 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن 14 - يىلى) يىمىرىلدى.

قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەش تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي كۈچلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىپتالىتلارغا پۈرسەت يارىتىپ بەردى. ئىپتالىتلار پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ۷ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەرققە قاراپ كېڭىيىپ، جۇجانلارنىڭ قولىدىن كۈسەن، قۇم، سۇلى، جۇجۇق (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە)، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنىڭ تىزگىنلەش ھوقۇقىنى بىر مەھەل

تارتىۋالدى ھەمدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ ئورۇنباسار بېگى چۈڭچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى — مىئوتو بىلەن يى پۇنى ئەسىر ئالدى. كېيىن ئېپتالىتلار ئەسىر ئالغان مىئوتونى قۇيۇپ بېرىپ، ئۇنى قاڭقىلغا خان قىلدى. بۇ ۋاقىتتا جۇجانلار يەنە باسىتۇرۇپ كىردى.

VI ئەسىرنىڭ بېشىدا، ئېپتالىتلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جۇجانلارغا ئورتاق قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، قاڭقىللارنىڭ جۇجانلارغا قارشى تۇرۇشىنى قوللىدى. چۇ جەمەتىدىكى قۇچۇ خانلىقى جۇجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە مايىل بولدى، ئۇلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بىرقانچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە شەرققە كۆچۈش ئارزۇسىنى بىلدۈردى. بۇ ۋاقىتتا ئېپتالىتلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋە قاڭقىللار غەيرىي رەسمىي سىياسىي — ھەربىي ئىتتىپاق بولۇپ ئۈيۇشتى. ۋەزىيەت جۇجانلارغا ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى. قاڭقىللار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلدى، ئىككى تەرەپ بارىكۆل كۆلى بويىدا قاتتىق ئېلىشتى، جۇجانلار پاجىئەلىك مەغلۇپ بولۇپ، جۇجان خانى فۇتۇ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇجانلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. 516 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېپىڭ 1 - يىلى) جۇجان خانى فۇتۇنىڭ ئوغلى چۇنۇ قايتا كۈچ توپلاپ، قاڭقىلغا ھۇجۇم قىلدى. قاڭقىل خانى مىئوتو مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. قاڭقىل قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ بېرىپ ئېپتالىتلاردىن پاناھ تىلىدى، ئېپتالىتلار قاڭقىللارنى يۆلەپ، مىئوتونىڭ ئىنىسى يى پۇنى قاڭقىل خانى قىلىپ تىكلىدى،

شیمالي ۋېي سۇلالىسىنۇ قاتقاللارنى قوللاپ، يى پۇغا غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، قاتقال خانى دېگەن نامنى بەردى. بۇ ۋاقىتتا يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۈرك قەبىلىسىنۇ جۇجانلارغا قارشى كۈرەشكە قاتناشتى. جۇجان قوشۇنلىرى 520 - يىلى (شىمالي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېنگۇي 3 - يىلى) مەغلۇپ بولۇپ، جۇجان خانى ئاناشياڭ شىمالي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ باردى. شىمالي ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا شۇفاڭ بېگى ۋە جۇجان خانى دېگەن نامنى بېرىپ، شۇفاڭ قەلئەسىگە ئورۇنلاشتۇردى. جۇجان قەبىلىرى براھمانىنى سەردار قىلىپ تىكلىدى. يانداۋرقى يىلى يى پۇ جۇجانلارغا ھۇجۇم قىلدى. براھمان 10 قەبىلىنى باشلاپ لياڭجۇ (ھازىرقى ۋۇۋۇي) غا قېچىپ بېرىپ، شىمالي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، شىمالي ۋېي سۇلالىسى ئاناشياڭنىڭ جۇجانلارغا قايتىپ بېرىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى قوللىدى. 522 - يىلى (شىمالي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ 3 - يىلى) ئاناشياڭ قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قاتقاللارنى مەغلۇپ قىلدى. قاتقال ئاقسۆڭەكلىرىدىن يۆجۈي دېگەن كىشى يى پۇنى ئۆلتۈرۈپ قاتقىلىغا ئۆزى خان بولدى. يۆجۈي جۇجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، يى پۇنىڭ ئوغلى بىشى يۆجۈنى ئۆلتۈردى. 539 - يىلىدىن 542 - يىلغىچە، بولغان بىرقانچە يىل ئىچىدە، بى شى جۇجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، قوشۇنلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاتقاللار ئاجىزلىشىپ كەتتى.

W ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، شىمالي ۋېي سۇلالىسى شەرقىي ۋېي ۋە غەربىي ۋېي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىكەنلىكتىن، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. بىر مەزگىل

قۇدرەت تاپقان جۇجان خانلىقىنىڭ كۈچىمۈ تۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ، قوتقازغۇسىز دەرىجىگە يېتىپ قالغان. بۇ چاغدا، جۇجانلارغا قۇل بولۇپ كېلىۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرى بۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتتىن ئۆزىنىڭ كۈچىنى تېز تەرەققي قىلدۇرۇپ، بىر دەمدىلا جۇجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بىر كۈچكە ئايلانغان. 546 - 555 - 563 - يىللىرى، ئۇلار غەربىي يۇرتتا ئۇرۇشقان. قاڭقىل، جۇجان ۋە ئېفتالىتلارنى ئىلگىرى - كېيىن يوقاتقان.

سىيانپىي، جۇجان، قاڭقىل، ئېفتالىت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتا بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلغان خوجىلىق تالىشىش ئۇرۇشلىرى بۇ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى قاتتىق ئېگىز - پەس قىلدى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەتكۈزدى، ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار بەۋقۇلئاددە مۇھىمت ۋە ۋەزىيەت شارائىتىدا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ھال مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى، تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتمىشى، بىر - بىرىنىڭكىنى قوبۇل قىلىشى ھەتتا قانداشلىق جەھەتتە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىگە تۈرتكە بولدى. مانا بۇلار تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق تەبىئىي چوڭ قوشۇلۇشقا ۋە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشقا سەۋەب بولدى. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ بۇ مەزگىلدىكى قوشۇلۇشى ۋە ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى ئېنىق تېلېلىشىش تۇسىنى ئالغان. بۇ يۈزلىنىش ئىككى جەھەتتە گەۋدىلىنىدۇ: بىر جەھەتتىن،

تېلې مىللىتى بىلەن يېقىن قانداش بولغان ياكى تىلى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولغان مىللەتلەر ئۆزئارا قوشۇلغان، مەسىلەن، جۇجان، ياپىبان، ئىغىتانلار ئاساسىي جەھەتتىن تېلې مىللىتىگە سىڭىشىپ كەتكەن. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ دەۋردە غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن غەيرىي قاڭقىل مىللەتلەر، مەسىلەن، سوغدىئانلار، ئۇسۇنلار، توخرىلار ۋە بىر قىسىم خەنزۇلار پەيدىنپەي تېلىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. بۇ ئەھۋال ئەسىرنىڭ 40 يىللىرىدا شىمالىي قۇمۇلۇقتىكى ئۇيغۇر (乞回) لار ئاساسىي كۆچمىنىڭ غەربكە كۆچۈشى، بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئاساس بولغان.

3. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشى

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 400 يىلغا يېقىن تارىخىي جەريانىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي كۆچى گاھ ئاجزلاپ، گاھ كۆچەيىپ تۇرغان، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ كۆچى كۆپ ئاجىز ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشىمۇ نىسپىي ھالدا ئاجىزلاپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ بۇ دەۋردىكى كۆپلىگەن تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا مەنسەپ تەسىس قىلىپ، ئەمەلدار ئەۋەتىپ، ئەمىر-پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشى ھەرگىز ئۈزۈلۈپ قالمىغان. غەربىي يۇرتتىكى پەرلىك ھاكىمىيەتلەر-

مۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتىنى ئاۋالقىدەكلا ساقلاپ كەلگەن.

220 - يىلى، ساۋپى ۋەيي بەگلىكىنى قۇرۇپ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى «خۇاڭچۇ» غا ئۆزگەرتكەن.

221 - يىلى (خۇاڭچۇنىڭ 2 - يىلى)، دۆڭخۇاگنىڭ دورغاپى جاڭ گۈڭنى غەربىي يۇرتنىڭ ۋۇ-جى چېرىكچى بېگى قىلىپ ئەۋەتكەن، ئۇ قۇچۇدا تۇرۇپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ۋە قۇچۇنى قوغدىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پىشامشان بەگلىكىنىڭ خەيتو شەھىرىدە تۇرۇشقا غەربىي يۇرت دورغاپىنى ئەۋەتكەن. غەربىي يۇرت دورغاپىنىڭ قارىمىقىدا غەربىي يۇرت چېرىكچى بېگى ۋە ئۇيغۇل چېرىكچى بېگى تەسىس قىلىپ، غەربىي ئىشلار بىلەن خەلق ئىشلىرىنى ئايرىم-ئايرىم باشقۇرغان. 222 - يىلى پىشامشان، كۇسەن، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر خەن ئوردىسىغا سوۋغات ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ، «ئەل بولۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن.» بۇنىڭغا جاۋابەن ساۋپى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، «ئۇلاردىن ھال سورىغان»① ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىگە نام ۋە تامغا بەرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «كۇسەن، ئۇدۇن، كانگمى»، ئۇسۇن، سۇلى، توخرى، پىشامشان ۋە قۇس بەگلىكلىرى ئەل بولۇپ، خۇددى خەن سۇلالىسى ۋاقتىدىكىدەك ھەر يىلى ئولپان ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولغان»②.

265 - يىلى سىما جەمەتىنىڭ غەربىي جىن سۇلالىسى ۋەيي پادىشاھلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. غەربىي جىن سۇلا-

① «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋەيي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ۋېندى خان لەسەپنامىسى».

② «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ئوغان، سىمايىنىڭ شەرقتىكى مىللەتلەر ھەققىدە قىسسە».

لىسى غەربىي يۇرتقا ۋۇ - جى چېرىكچى بەگ بىلەن غەربىي يۇرت دوغاپى ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتقا ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كانگىيە، پەرغانە، كىنگشىت، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇزۇلمەي ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىلله، ئالدى قۇس، پىشامشان، كۈسەن بەگلىرى ئۆز ئوغۇللىرىنى چاكىرلىققە «مۇلازىم ئوغۇل» بولۇپ ئەۋرۈشقا ئەۋەتتى. پىشامشان، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىگە «جىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ياساۋۇل بېگى، ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ، جىن خاندانلىقىدىن پەرمان ئالغان ئۇلۇغ تۆرە، جىن سۇلالىسىگە ئىخلاسمەن زات»① دېگەن نام ئاتا قىلىندى.

291 - يىلى (جىن سۇلالىسى يۈكپىڭ 1 - يىلى) غەربىي جىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «سەككىز بەگ ئوپلىڭى» يۈز بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى قالايمىقانلاشتى. لياڭجۇنىڭ ئايماق بېگى جاڭ گۇي 301 - يىلى غەربىي جىن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، ئەسكەرلىي كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ، «غەربىي يۇرتلۇقلارنى تەسلىم قىلدۇردى»②. جاڭ گۇي ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لى بونى غەربىي يۇرتنىڭ دوغاپى، جاڭ چى بىلەن جاڭ جىنى غەربىي يۇرتنىڭ چېرىكچى بېگى، سوفۇنى ئۇيغۇرغۇلنىڭ تۇتۇق بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىدى. 327 - يىلى (ئالدىنقى لياڭنىڭ تەييۇەن

① ژاڭ گوژېي «گۇەنتاڭ توپلىمى»، 17 - جىلد.

② «جىن سۇلالىسى ھەققىدە خاتىرىلەر»، 26 - جىلد.

4 - يىلى)، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى خەنزۇلار مەركەزلەشكەن قۇچۇدا قۇچۇ ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. ۋىلايەتنىڭ قارىمىقىدا قۇچۇ، تيەندى، خىڭجى، گاۋنىڭ قاتارلىق ناھىيىلەرنى تەسىس قىلدى. ناھىيىنىڭ تۆۋىنىدە يېزا، مەھەللە تەسىس قىلدى. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، مەھەللىلىدىن ئىبارەت مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇنجى قېتىم يولغا قويۇلۇشى ئىدى. 329 - يىلى ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ پادىشاھى جاڭ جۇن يەنە قۇچۇ، دۇنخۇاڭ، جىنچاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت بىلەن غەربىي يۇرت قوروقچى بەگ كۆرەسى، ۋۇ - جى چېرىكچى بەگ كۆرەسى، يۇمېن ھىساتچى قوشۇن كۆرەسىدىن ئىبارەت ئۈچ كۆرەنى بىرلەشتۇرۇپ شاجۇ ئايمىقىنى قۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى بىلەن ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئايماق، ۋىلايەت، ناھىيىدىن ئىبارەت مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۇرتتا يەنمۇ كېڭەيتىلىشى ئىدى.

376 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيسىزۇەن 1 - يىلى)، دى مىللىتىنىڭ باشلىقى فۇجيەن شىمالىنى بويلىكە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى خېشىدىكى ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى قۇچۇلۇق پاك گەننى قۇچۇنىڭ ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى. ھەمىدە لياڭ شىنى خان پەرمانى بىلەن غەربتە تۇرغۇچى يانداش كەپتاۋۇل، لياڭ جۇتۇنىڭ ئايماقبېگى، غەربىي چاڭلارنىڭ ھىماتچى چېرىكچىبېگى قىلىپ تەيىنلەپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلدى. لياڭ شى 378 - يىلى قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى نۇرغۇنلىغان يىپەك، تاۋار - دۇردۇن ۋە باشقا بۇيۇملار بىلەن غەربىي يۇرت

قا ئەۋەتىپ، فۇجيەنىنگ شۆھرىتى ۋە پەزىلىتىنى تەشۋىق قىلدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە سوۋغات ئىنئام قىلدى، پىشامشان، ئالدىنقى قۇس، پەرغانە، كانگىيە قاتارلىق 11 بەگ لىكنىڭ بەگ ياكى ئەلچىلىرى فۇجيەنىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن چاكىنەنگە بېرىپ، ئىلى ئېتى ۋە غەرب ئەلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن 400 خىلدىن ئارتۇق ئېسىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمىگە ئوخشاش باش قورۇقچى بەگ تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى. 382 - يىلى پىشامشان ۋە قۇس بەگلىكىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى لۇي گۇاڭنى خانغا ۋەكالەتەن غەربىي يۇرتنىڭ جەمئى ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تۈتۈق بەگ قىلىپ تەيىنلىدى، لۇي گۇاڭ 70 مىڭ پىيادە ئەسكەر، 5000 چەۋەندازغا قوماندانلىق قىلىپ كۈسەن بىلەن كۆيخۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تازمار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر كەينى - كەينىدىن ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتىگە بەيئەت قىلىپ، ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى بەرگەن تامغىنى قوبۇل قىلدى. لۇي گۇاڭ ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن خان پەرمانىنى ئالغان چەۋەنداز مەھرەم، يۇمېن قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلار تۈتۈقىمچىگى، ئەنشى سانغۇنى، غەربىي يۇرت چېرىكچى بېگى قىلىپ تەيىنلىنىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى.

383 - يىلى ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى فېي شۇي دەريا-سى بويىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن پارچىلىنىپ كەتكەن. 386 - يىلى لۇي گۇاڭ ئۆزىنى كېيىنكى لىياڭ بەگ-لىكىنىڭ ۋاڭى دەپ جاكارلاپ، ئوغلى لۈ فۇنى خان پەرمانىنى ئالغان غەربنى تەمنچىلاندۇرغۇچى سانغۇن، يۇمېن قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى تۈتۈق بەگ، غەرب-

بەي يۇرتنىڭ باش قورۇقچىبىگى قىلىپ تەيىنلىدى، ئۇ قۇ-
چۇدا تۇرۇپ پۈتۈن غەربىي يۇرتنى باشقۇردى.

400 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تىيەنشىڭ 3 - يىلى) دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى لى سۇڭ غەربىي لياڭ خانـ دانلىقىنى قۇردى. ئۇنىڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئوردىـ سىغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدا «دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى چوڭ ۋىلايەت، ئاھالىسى كۆپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلالايدۇ، ئۇنىڭ داـ ئىرىسى تۇمەن مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. شۇڭا بۇ يەر قوشۇن ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ»① دېيىلگەن. بۇنىڭدا غەربىـي يۇرتنىڭ غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرـ گۈزۈلگەنلىكى ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. ئۇ دۇنخۇاڭ ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئوغلى لى ئاۋنى شىمالدا ئەمەـ لىك ئورناتقۇچى سانغۇن، غەربىي يۇرت چېرىكچىبىگى، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر»دىكى ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي لياڭ خانلىقى قۇچۇ رايونىدا ئىچكى رايونلارنىڭكىگە ئوخشاش بىرىيۇرۇش ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، مەھەللىدىن ئىبارەت مەمۇرىي تەشكىلىي سىستېمىلارنى قۇرغان②.

401 - يىلى لۇشۋي غۇزلىرىدىن جۇر - جى مۇنسۇن شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنى قۇردى. 420 - يىلى غەربىي لياڭ بەگلىكىنى يوقاتتى. «16 بەگلىك يىلنامىسىگە تولۇقلىما. شىمالىي لياڭ ھەققىدە خاتىرىلەر» دە «پىشامىشان بېگى بىلۇن قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بەگلىرى مۇنسۇننىڭ پۇقراسى دەپ، ئولپان تەقدىم قىلغان» دېيىلگەن. شىمالىي لياڭ خانلىقى كۆي رېنىنى قۇچۇغا ۋالىي قىلىپ

① «جىنشۇ. لى ۋەنشىبىڭنىڭ تەرجىمھالى».

② «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ھۆججەتلەر» 1 - كىتاب، 14 - بەت.

تەيسىلەپ، قۇچۇدا خەن، جىن سۇلالىسىدىن بۇيان يۇرگۈزۈلۈپ كەلگەن بىر يۇرۇش سىياسىي تۈزۈملەرنى يولغا قويغان.

سيانپىيلاردىن بولغان تۇبا جەمەتلىرى شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىنى قۇرغانىدىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا جۇجان ھاكىمىيىتى بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىشقان. 439 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيىپەن 5 - يىلى) دوڭۈەن، گاۋمىڭ قاتارلىق ئالتە كىشى غەربىي يۇرتتا ئۇنۇملۇك پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقتىن، غەربىي يۇرتتىكى پىشادىشان، قۇس، كىنگمىت، كۈسەن، سۇلى، كاۋانتا، ئۇسۇن، ياپيان، پەرغانە، شەچې، سوغدى قاتارلىق بىر تۈركۈم يەرلىك ھاكىمىيەتلەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى پىڭچىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي لياڭ خانلىقىنى يوقىتىپ، خېشى رايونىنى ئىگىلەپ، ئېۋرغولنىچ، باردى. 445 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ جېنجۈن 6 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قېشۇن ئەۋەتىپ، ئۆزىدىن يۈزئۆرىگەن پىشامشانىنى بېغىلۇپ قىلدى. خەن بانى خانىنىڭ پەرمانى بىلەن غەربىي بويسۇندۇرغۇچى سانغۇن، غەربىنىڭ ھىمايىچى قورۇل چېرىكچى بېگى، پىشامشان بېگى قىلىپ ئەۋەتىلى ھەمدە پىشامشاندا ھەربىي قورغان تەسىس قىلدى. پىشامشانغا ئىچكى رايونلاردىكى ئولايەت ۋە ناھىيىلەرگە ئوخشاش ① ھۆكۈمرانلىق قىلدى. 448 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۈننىڭ 9 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كىنگمت بېگى تارجۇنا-كوشىبنانى مەغلۇپ قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كىنگمت-تىمۇ ھەربىي قورغان تەسىس قىلدى ②. شىمالىي ۋېي

① «ۋېيشۇ. پىشامشان تەزكىرىسى».

② «ۋېيشۇ. جۇي يىلنو تەزكىرىسى».

سۇلالىسىنىڭ پادشاھى شىياۋزۇبندى تۇباخۇن لەلۈننىڭ خانى يۇەن جېننى غەربىي يۇرتنىڭ چېرىكچى بېگى قىلىپ لەينىلەپ، غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.

جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، غەربىي يۇرتتىكى پىشامشان، كىنگىت، كۈسەن، سۇلى، كاۋانتا، جۇجۇن، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر شىمالىي ۋېي، غەربىي ۋېي، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى شياۋ جەمەتتىكىلەر قۇرغان لياك بەگلىكلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، بولۇپمۇ قۇچۇ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ زىچ بولۇپ، تاريختا قۇچۇ خانلىرىنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىدىكى خاندانلىقلار بەرگەن ناملارنى قوبۇل قىلغان. قۇچۇ رايونىغا كەلگۈچى ھۆكۈمرانلىق قىلغان چۇجيا جەمەتىنىڭ خانلىقى يولغا قويغان ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەل تۇزۇمى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە تەقلىد قىلىنغان.

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار شۇنى تولۇق چۈشەندۈرىدۇكى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە گەرچە ئۇزاققىچە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى داۋام قىلىپ، سۇلالىلەر ئالمىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى قويۇق مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

4. تۈرك خانلىقىنىڭ ئوللىنىشى ۋە پارچىلىنىشى

تۈركلەر — قەدىمكى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي شىمالىدا ياشىغان مۇھىم بىر مىللەت. ئۇلار مىلادىي VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھاكىمىيەت تىكلەپ،

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىگەنگە قەدەر، تۈرك خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇ ئەڭ قۇدرەت تاپقان چاغدا، موڭغۇل يايلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ئىبارەت كەڭ زېمىننى ئىگىلىگەن بولۇپ، مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا تارىخىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن كۈچلۈك بىر خانلىق ئىدى.

تۈركلەرنىڭ ئېتنىمك مەنبەسى توغرىسىدا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا، ئۇلارنىڭ ئەجدادى «ئاشنا» نى فامىلە قىلغان (تۈرك خانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇرۇقنى مەنبە قىلغان)، بۆرىنى تۇتېم① قىلغان قەبىلە دەپ خاتىرىلەنگەن. تۈرۈكلەرنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپ يېنىسەي دەريا سىنىڭ باش تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان، ھونلارنىڭ زۇلۇمى ۋە پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن، تېيانشاننىڭ ئاساسىي چوڭ قىلىرىدىن بولغان بوغدا تېغى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. 7 ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچى جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرگەن. تۈركلەر ئالتۇن تاغ (بۈگۈنكى ئالتاي تېغى)نىڭ جەنۇبىدىكى ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئالتۇن تاغنىڭ شەكلى دۇبۇلغىغا ئوخشىغاچقا، كىشىلەر دۇبۇلغىنى تۈرك دەپ ئاتىغان. تۈرك دېگەن نام مانا مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. تۈركلەر جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاپ، تۆمۈر قورالىرىنى ياسىغاچقا، جۇجان خانى تەرىپىدىن «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتالغان.

جۇجان ئاقسوڭەكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە،

① تۇتېم — ئېتىتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر تەبىئىي دەرىخىنى ئەجدادلىرىنىڭ پاكى قەبىلىمىنىڭ چوقۇنۇشى بەلگىسى قىلىشى.

ئۇلار قۇل قىلىپ كەلگەن مىللەتلەر ئۇلارغا قارشى ئۆزلۈكسىز كۆرەش قىلغان، بولۇپمۇ قاتقىللار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدا 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش جۇجان هاكىمىيىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە خوراتقان. تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باشلىقى ئاشنا تۇمەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تۈركلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە جۇجانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەر بىلەنمۇ قويۇق ئالاقە قىلغان. تۇمەننىڭ تەلىپىگە بىنائەن، غەربىي ۋەي سۇلالىسى مەلىكە چاڭ لېنى تۇمەنگە ياتلىق قىلغان، تۈركلەر بىلەن غەربىي ۋەي سۇلالىسى ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىككى تەرەپ يېپەك ۋە ئات سودىسى مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان. 546 - يىلى تۈركلەر ئالدى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تېلېلارنى بويسۇندۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ 50 مىڭ ئۆيلۈكىتىن ئارتۇق ئاھالىسىنى قوشۇۋېلىپ، تۈركلەرنىڭ كۆپمىشىگە ئاساس سالغان. 552 - يىلى (ۋەي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 1 - يىلى) تۇمەن قوشۇن باشلاپ جۇجانلارنى خۇەيخۇاڭنىڭ (ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسىنىڭ جاڭبەي ناھىيىسى) شىمالىدا مەغلۇپ قىلىپ، جۇجان هاكىمىيىتىگە قاتتىق زەربە بەرگەن، جۇجان خانى ئاناشاڭ ئائىلاج ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. تۇمەن ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ ئاتاپ، تۈرك خانلىقىنى رەسمىي قۇرغان.

553 - يىلى (شىمالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 2 - يىلى) ئېل قاغان تۇمەن ئۆلگەن، ئورنىغا ئوغلى قالا تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى ئېل ئىشىگ قاغان دەپ ئاتىغان. ئۇ جۇجانلار بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، جۇجانلارنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ قىلىپ، تەسىر كۈچىنى كېڭەيتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي، قالا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن، ئۇنىڭ تەختىگە ئىنىسى يەندۇ

ۋاردىلىق قىلىپ، ئۆزدىنى مۇقان قاغان دەپ ئاتىغان (553 — 572-يىللار). مۇقان قاغان ئاۋۋال جۇجان خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچ-لىرىنى يوقىتىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. كېيىن يەنە غەربتە ئېغىتالىتلارنى، شەرقتە قىتانلارنى مەغلۇپ قىلغان، شىمالدا خاككاسلار (قىرغىزلار) نى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. مۇقان قاغان قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە تۈرك خانلىقىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، شىمالىي قۇملۇقتىكى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرغان. ئۆز ۋاقتىدا تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنى جەشرقتە لياۋخېنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، غەربتە، ئابىسە-كۈن دېڭىزى بۇگۈنكى كاسپىي دېڭىز) غىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان 5 — 6 مىڭ چاقىرىم»① يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھۆنلاردىن كېيىن مەملىكەتىمىزنىڭ شىمالدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قۇرغان يەنە بىر قۇدرەتلىك خانلىق بولۇپ قالغان.

تۈرك خەنلىقىنىڭ ئىگىلىكىدە، چارۋىچىلىق ئاساس، تۆمۈر ئېرىتىش ۋە كىگىز ھارۋا ياساش قاتارلىق ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قوشۇمچە قىلىنغان. ئۇلار تۈرغان جاي مەمىلە-كىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئارىلىقىدا بولغاچقا، ئوتتۇرا تۇزلۇقلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا سودا ئىشلىرىدا كۆڭۈلۈكلۈك رول ئويناغان. ئۇلار يېزىق ئىجاد قىلىپ، قانۇن تۈزۈپ چىقىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل ئەمەل تۈزۈمىنى يولغا قويغان. تۈرك خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قاغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇقى چەكسىز ئىدى. قاغانىنىڭ خوتۇنى خاتۇن دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭمۇ خانلىقتا يۇكسەك ئورنى ۋە مۇئەيىيەن بۈيرۇق، ئەمىر - پەرمانلارنى

① «جۇغلامە. تۈركلەر تەزكىرىسى».

چىقىرىش ھوقۇقى بولاتتى. قاغانىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرى «تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى، تېكىنلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئېچكى جەھەتتە قائىدە - قانۇن ئىشلىرىنى، تاشقى جەھەتتە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى، باشقۇرۇش ئىدى. قاغاندىن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ چوڭ مەمۇرىي ئەمەلدار «يابغۇ» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ۋەزىپىنىڭ كۆپىنچىسىنى قاغانىڭ ئىنىلىرى ئۈتەيتتى، ئۇلار ئومۇمەن غەربتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنى ئىدارە قىلاتتى، بۇ قاغانلىق تەختىگە چىقىشنىڭ مۇھىم پەلەمپەيى ئىدى. يابغۇنىڭ تۆۋەندىكى ۋەزىپە ۋە ئەمەلدىن يەنە چورۇقچور، ئاپار، ئېلتەبىر، تارقان، ياغۇندا قاتارلىق 28 خىل دەرىجە بار ئىدى. تۈركلەرنىڭ ئەمەل - ۋەزىپىلىرى ۋارىسلىق بىلەن داۋاملىشاتتى، ئەمەلدارلارنىڭ سانى چەكلەنمەيتتى، ئىش تەقسىماتىمۇ ئېنىق ئەمەس ئىدى، ئەمما ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارنىڭ بەلگىلەنگەن خىزمەت ھوقۇقىدىن باشقا، ھەممىسىنىڭ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەسئۇلىيىتى بار ئىدى. قەبىلىلەرنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى بولۇپ، ئۇلار ھەم قاغانىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار، ھەم ئۆز قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى، ئۇلار ئاقسۆڭەكلەر يىغىنىغا قاتنىشاتتى. ئاقسۆڭەكلەر يىغىنىدا ئۇرۇش، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىق زور مەسىلىلەر قارىلاتتى ۋە قارار قىلىناتتى. بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەر ئۇستىدىن نازارەت قىلىش ئۈچۈن، «تۇتۇق» دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدار ئەۋەتىلەتتى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى نازارەتچىلىك قىلىش ۋە باج - سېلىق سۈيلەش - يىغىش ئىدى.

تۈركلەرنىڭ قەبىلە تەشكىلىنى ئاساس قىلغان، ئونلۇق سىستېمىسىنى شتات پرىنسىپى قىلغان، سول، ئوتتۇرا، ئوڭ قانات تۈزۈلگەن نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. قوشۇننىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى «شاد» ئىدى، ئۇ

ھەربىي چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلەپ، خانلىقنىڭ ئىچكى قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلاتتى. شۇڭا «شاد» لىق ۋەزىپىسىگە قاغانىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى ياكى ئىشەنچلىك بولغان كىشىلەرلا تەيىنلىنەتتى.

تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىدا داۋام قىلىپ كەلگەن مالىمانچىلىق - بۆلۈنمىچىلىككە خاتىمە بېرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىنىڭ سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى چېگرا رايونلىرىنى كېڭەيتىشتە غايەت زور تۆھپە قوشقان.

تۈرك خانلىقى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، قاغان تۇمەن ئۆز ئىنىسى ئىستەمىنى 567 - يىلى 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنغا باش قىلىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئىستەمى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇپ ۋە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلغان. ئامۇ دەرياسى تۈرك خانلىقى بىلەن پېرسىيىنىڭ پاسىلى بولۇپ قالغان، كېيىن ئىستەمى ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلەپ، مۇستەقىل بىر سىياسىي گەۋدە شەكىللەندۈرگەن. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» دا تۇمەن ۋە ئىستەمىلەر، تۈرك خانلىقىنىڭ ياراتقۇچىلىرى دەپ ھۆرمەتلەنگەنلىكى دەل ئەنە شۇ تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەمەلىيەتتە تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. 576 - يىلى ئىستەمى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى تامكۇت

ۋاريسلىق قىلىپ، ئۆزىنى تاردۇش قاغان دەپ ئاتىغان. 583-يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشبارا 400 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن بىلەن سۇي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، تىيەنشۇي، يەنئەن قاتارلىق جايلارنى تالان - تاراج قىلغان. سۇي سۇلالىسى ياڭ خۇڭ، گاۋجيۇڭ قاتارلىقلارنى تەرەپ - تەرەپتىن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرۇپ، ئىشبارا غا زەربە بەرگەن، ئىشبارا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەن. غەرب تەرەپتىكى تاردۇش قاغان ئىشبارانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئاپار، تەڭرىخان، دىچىنچار قاتارلىق قاغانلار بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي يۇرتتىكى جايلارنى ئىگىلەپ، ئىشبارا قاغان بىلەن پۈت تېپىشكەن. بۇنىڭ بىلەن تۈركلەر شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككىگە رەسمىي بۆلۈنگەن. شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئاساسەن ئالتۇن تاغنى پاسىل قىلغان. غەربىي تۈركلەر ئالتۇن تاغنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى زېمىنىنى ئىگىلەپ، غەربىي كۆسەنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا تىيانشان تاغ تىزمىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ۋە سۇيى ئەلۋەك، ئۈت - چۆپلىرى مول بولغان يۇلتۇز ۋادىسىدا (ھازىرقى قارا شەھەر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يۇلتۇز جىلغىسى) ئوردا قۇرۇپ، ئۆزىنى قىشلىق پايتەخت (جەنۇبىي بارگاھ) قىلغان. كېيىن يەنە شاش بەگلىكىنىڭ شىمالىدىكى مىڭ بۇلاقتا (بۈگۈنكى چۇ دەريا سىنىڭ غەربىي، قىرغىز تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى) يازلىق پايتەخت (شىمالىي بارگاھ) قۇرغان. غەربىي تۈركلەر تۇن يابغۇ قاغانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئىنتايىن كۈچىيىپ، ئوقيالىق ئەسكىرى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەن، سۇياپ شەھىرى

(هازىرقى توقماق ئەترابى)① دە چوڭ قارارگاھ قۇرغان، تۇن يابغۇ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، شەرىپى تۈركلەر ئۇزاققىچە بۆلۈنۈش، مالىمانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار زاۋاللىققا يۈزلەنگەن.

2§. ۋەي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى

دېھقانچىلىق. يەر ئىگىدارچىلىقى تۈزۈمى جەھەتتىن ئالغاندا، ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان دۆلەت ئىگىدارچىلىقى، فېئودال پومېشچىكلار ئىگىدارچىلىقى ۋە يەككە دېھقانلار ئىگىدارچىلىقى مەۋجۇت بولغان. بۇ ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ئۆسكەن بولۇپ، جۇڭخار ئويمانلىقى ئەترابىدا ياشايدىغان تۈركلەر تۆمۈر قورالارنى ياساش ۋە ئىشلىتىشنى بىلگەن②؛ ئۇيغۇرلار ئىلى دەريا ۋادىسىدا خېلى بۇرۇنلا تۆمۈر ساپان ئىشلەتكەن③. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى لوپنۇردىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكلەردە جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بىر تۈركۈم ئۇي ۋە تۆمۈر ساپان ئۈچەتكەنلىكى يېزىلغان. باي ئاھىيىسىنىڭ قەزدل مەكتۇپىدىكى تام سۈرەتلەنگەن قوش ئۆكۈز بىلەن يەر ھەيدەۋاتقان كىشىنىڭ

① «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىدە تىبەتتىن ئىبارەت تاغلىق ئوم ئۇستازىنىڭ تەرجىمھالى».

② لىۋزىشياۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، خەلىزۇچە نەشرى، 15 - بەت.

③ «شىنجاڭ تارىخىنى ئوگىنىشنىڭ 30 يىللىقى» دېگەن 15 - رەسىم.

ۋە ھازىر شىنجاڭدا ئىشلەتىلىپ كېلىۋاتقان «كەتمەن» گە ئوخشايدىغان يەر چاناش قوراللىرى بولغان، تارشا پۈتۈك-لەردە يەنە ۋەي، جەن سۇلالىرىنىڭ بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلىرى شۇ جايلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان «غۇزچە» تۆمۈر كۆرجەك»، «غۇزچە» تۆمۈر قول ھەرە» نى ئىشلەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن ۋە ھاكازالار. بۇ تارىخىي پاكىتلار شۇنى چۈشەن-دۈرىدۇكى، بۇ دەۋردىكى غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق ئىش-لەپچىقىرىش قوراللىرى تۆمۈردىن ياسالغان ئادەتتىكى قورال-لاردىن باشقا، يەنە تۆمۈر ساپان ئىشلىتىش ۋە كالا بىلەن يەر ھەيدەش تېخنىكىسىمۇ قوللىنىلغان.

غەربىي يۇرتنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغانلىقتىن، سۇ ئىشلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر سۇ ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇ ئىشنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئەمەلدار تەسىس قىلغان. 1957 - يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان غەربىي لياڭ بەگلىكىنىڭ چىەنچۇ ئىك-كىنچى يىلى (406 - يىلى) گە ئائىت يازما ھۇججەتلەردە مىراپ دەيدىغان ئەمەلدارنىڭ بارلىقى يېزىلغان. مىراپ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارى ئىدى. بۇ دەۋرگە ئائىت تارشا پۈتۈكلەر بىلەن كاروشتى يېزىقىدىكى ۋەسقىلەردە «تۇغان ساقلاش»، «ئېچىق ئېتىش»، «يەر سۇغىرىش» ۋە سۇغىرىش، سۇ باشلاش، سۇ تۇتۇش، «ئوسا قىلىپ بۇغداي تېرىش»، «ئېتىزغا سۇ باش-لاش» دېگەنگە ئوخشاش ئىبارىلەر كۆپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ-يالقۇن ماكانى دەپ ئاتالغان قۇچۇ رايونىدا سۇ باشلاندى دېيىلگەن سۆزدىكى «سۇ» ئېھتىمال كارىز سۇيى بولۇشى مۇمكىن.

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ بولۇپ

ئارپا، بۇغداي، تېرىق، سۆك قاتارلىق نەرسىلەر تېرىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە، پۇرچاق، كەندىر، ئۇزۇم، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - قاپاقمۇ بولغان. قوچۇ، كىنگىت، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا شال تېرىش ئومۇملاشقان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزيدىغىنى شۇكى، غەربىي يۇرت مەملىكىتىمىزنىڭ سامان غوللۇق كېۋەز تېرىش رايونى. ئەينى ۋاقىتتا قۇچۇدا كېۋەز كۆپلەپ تېرىلغان بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر پاختىنى «بەي دېيىزى» دەپ ئاتىغان، بەزى جايلاردا بولسا «جىبى» ياكى «گۈبى» دەپ ئاتىغان. خوتەننىڭ دەندان ئۆيلۈك ئىبادەتخانا خارابىسىدىكى تام سۈرەتلىرىدە، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ۋە تۇبۇت يېزىقىدىكى رېۋايەت، چۆچەكلەردە، ئۇدۇننىڭ ئۇجمە ئۆستۇرۇپ، پىلە بېقىش ئىشلىرى جانلىق خاتىرىلەنگەن ۋە تەسۋىرلەنگەن.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك. غەربىي يۇرتتا كېۋەز تېرىلغانلىقتىن، پاختا يىپ بابكارچىلىقى بارلىققا كەلگەن. قۇچۇنىڭ رەختلىرى ئىچكى رايونلارغا ئاپىرىپ سېتىلغان. قېزىۋېلىنغان يازما ھۆججەت ۋە ماددىي بۇيۇملاردىن ئىسپاتلىنىشىچە، تارىم ئويمانلىقى ۋە تۇرپاننىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىدىغان رايونلىرىدا خېلى تەرەققىي قىلغان يىپەك بابكارچىلىقى بولغان. قۇچۇ، كۈسەن ۋە سۇلنىڭ كىمخابلىرى ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى ھېسابلانغان. غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يەنە، يۇقىرى توقۇلما بۇيۇملىرىمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان، بولۇپمۇ كۈسەننىڭ كەڭمۇ گىلەملىرى ھەممىدىن مەشھۇر ئىدى. كان مەھسۇلاتلىرىنى قېزىشمۇ بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە بولغان. كۈسەننىڭ كانلىرىدىن مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، كۆمۈز چىقاتتى، سۇلدا

مىس، تۆمۈر، قەلەي ئىشلەپچىقىرىلاتتى. مېتالدىن ئىشلەنگەن لەرسىلەر ئىچىدە، تۇركىلەر ئىشلەپ چىقارغان كۈنددىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك تۆمۈر ئەسۋابلار بىلەن ھەرخىل ھەربىي قوراللار ۋە ئۇدۇنلۇقلارنىڭ مىس سايمانلىرى بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئۇدۇنلۇقلارنىڭ قاشتېشى بۇيۇملىرى، قاڭقىللارنىڭ كەگىز ھارۇلىرىمۇ بولغان. تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا مەيزاپ ئىشلەپچىقىرىلغان. قۇچۇلۇقلار مۇسەللەس ئىشلەپ چىقارغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى داڭلىق مەھسۇلاتلار ئىدى.

سودا. دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، غەربىي يۇرت يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا سودا يولىنىڭ تۈگۈنى بولغانلىقى ئۈچۈن، سودا ئىشلىرىمۇ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان. بۇ ۋاقىتتىكى سودا «ئولپان سودىسى» ۋە «ئالماشتۇرۇش سودىسى» دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. سودىگەرلەر سەييارە سودىگەر ۋە تۇراقلىق سودىگەر دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان.

بۇ ۋاقىتتىكى پوللار يالغۇز خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي يول بىلەن جەنۇبىي يول بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ساۋ جەمەتى قۇرغان ۋېي خاندانلىقىدىن كېيىن ئېچىلغان يۈمېن قوۋۇقىدىن چىقىپ لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي چېتىدىنى بويلاپ ماڭىدىغان يەنە بىر سودا يولىمۇ بولغان. ۷ ئەسىرگە كەلگەندە، يەنە شىنمىڭ ئارقىلىق سەيدام ئويمانلىقىدىن پىشامشان ۋە چۇرچاتقا بارىدىغان يەنىكى بىر يول ئېچىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خاندانلىقلىرى «يىپەك يولى» غا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي لياڭنى يوقاتقان چاغدا، ئۇلارنىڭ 12 جىنايىتىنى كۆرسەتكەن. شۇ جىنايەتلەرنىڭ بىرى شىمالىي لياڭنىڭ «غۇز سودا

گەرلەرنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ، كار-
ۋانلارنىڭ يولىنى ئۈزۈپ قويغان①» لىقى ئىدى. سودا
يوللىرىدىن ئۆتىدىغان كىشىلەرنى تىزگىنلەش، تەكشۈرۈش
ۋە ئولاردىن باج ئېلىش ئۈچۈن، جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەر
مۇھىم ئۆتكەللەرگە چاڭا قۇرغان. يولۇچىلاردا (سودىگەر-
لەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چوقۇم مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەت ئور-
گانلىرىدىن بېرىلگەن ھەمدە شۇ كىشىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى،
يېشى، چىراي ئالاھىدىلىكى، كىيىم ـ كېچەكلىرى، بىللە
ئېلىپ ماڭغان مالىلىرى ۋە مىللىتى يازىلغان تەۋەلىكى
يېزىلغان يول خېتى بولۇشى كېرەك ئىدى، تەكشۈرۈشتە
بۇلار توغرا چىققاندا ئولار ئاندىن ئۆتكۈزۈلەتتى.

ئۆز ۋاقتىدا غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى بىلەن چەت
ئەل سودىگەرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. يالغۇز شىمالىي
لياڭ خاندانلىقىنىڭ پايتەختى گۈسياڭ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ
ۋۇۋېي شەھىرى) دا تۇرۇشلۇق سوغدى سودىگەرلىرىلا مىڭ-
دىن ئاشاتتى. غەربىي يۇرت سودىگەرلىرىدە شىمالىي ۋېي
سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە بارغانلىرى تېخىمۇ كۆپ ئىدى. شىما-
لىي ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەخسۇس ئاجرىتىپ بەرگەن
«مويىلى» كوچىسىدا تۇرۇشلۇق سودىگەرلەرلا 10 مىڭ ئۆي-
لۈككە يەتكەن. ئولار غەربىنىڭ گۈھەر، خۇش پۇراق ماتې-
رىيال، ئات، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتنىڭ مۇسەللەس، قۇرۇق
ئۈزۈم، مەي، قاشتېشى بۇيۇملىرى، تەرەنجۈبىل، بۆز رەخت
قاتارلىق مالىلىرىنى ئېچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتقان. قايە-
تىشىدا ئېچكى ئۆلكىلەرنىڭ تاۋار ـ دۇردۇن، مىس ئەينەك
قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى غەربىي يۇرتقا ئالغاچ كېلىپ،
ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاپىرىپ ساتقان، بۇنىڭ ئىچىدە شايى بىلەن

① «ۋېينامە»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

ئاتتىن ئىبارەت ئىككى خىل تاۋارنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئاتلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىلغان، بىر سودىگەر نەچچە مىڭ توپ يىپەك رەخت سېتىۋېلىپ قايتقان.

تاۋارنى كۆپلەپ ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن پۇل كېرەك ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا شىنجاڭدىن پارس سارسانلار خاندانلىقىنىڭ تەڭگىلىرى، ۋىزانتىيىنىڭ تىللالىرى، شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ «بۇچۇەن» پۇلى، غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىدە قۇيۇلغان «بەش جۇلۇق پۇل»، چاسا تۆشۈكلۈك يېرىقسىز مىس يارماق ۋە غەربىي يۇرتنىڭ يارماق پۇلى دېگەنگە ئوخشاش پۇللار تېپىلغان، پۇللارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلگەن. قېزىۋېلىنغان يازما ھۆججەتلەر يەنە شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتا يەنە گىلەم، رەخت ۋە ھاراق مال ئالماشتۇرۇشتا ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنغان.

ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سودىنىڭ تەرەققىياتى غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. قۇچۇدا بۇرۇن سەككىز شەھەر بولغان بولسا، تاڭ تەيزۇڭ قۇچۇنىڭ چۆجيا جەمەتى خاندانلىقىنى يوقاتقاندا تۆت ۋىلايەت، 13 ناھىيە، توققۇز شەھەر بولغان بولۇپ، شەھەرلەر زور دەرىجىدە كۆپەيگەن. ئۇدۇننىڭ دائىرىسىدە بەش چوڭ شەھەر، بىرقانچە ئون كىچىك شەھەر بولغان. ئەينى ۋاقىتتا شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنىڭ زىننىتىگىمۇ بىرقەدەر ئەھمىيەت بېرىلگەن. كۈسەنىڭ خان قەلئەسىنىڭ ئۆيلىرى «ئاجايىپ گۈزەل»①. ئۇدۇننىڭ خان قەلئەسىدە «ئۆي ـ ئىمارەت ۋە رەستىلەر بار»②. خاتىمە قەلئەسى

① «جىنشىنامە. لوي گۈاڭ خاتىرلىرى».
② «ۋېيشىنامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى».

«ئۆز تەتراپىدىكى مەۋجۇدلىق باغلىرى بىلەن لويالق شەھرىدىكى ئوخشايدۇ، پەقەت ئۆي ـ ئىمارەت تاملىرىنىڭ لايدىن سېلىنغانلىقى، ئۆگزىلىرىنىڭ تۈزلۈكسىزلا پەرقلىنىپ تۇرىدۇ»③.

2. مەدەنىيەت ۋە مائارىپ

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيىتى رەڭگارەڭ، مەزمۇنغا باي ئىدى.

يېزىق. غەربىي يۇرتتىكى مىللەت كۆپ، ئۇلارنىڭ تىلى خىلمۇ خىل ئىدى. ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا، ھەرقايسى مىللەت ئۆزىگە باپ كېلىدىغان يېزىق قوللانغان. ئومۇمەن ئېيتقاندا، خەنزۇ يېزىقى ئاساسەن ھازىرقى تۇرپان، لوپنۇر ۋە نىيە ناھىيىلىرىدە قوللىنىلغان. خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قۇچۇدا ھۆكۈمەت ھوجەتلىرى خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغاندىن باشقا، خەلق ئارىسىدىكى توختام، ھېسابات، ئەرزنامە، تىلخەت، قەبرە تەزكىرىسى، ئابىدە قاتارلىقلارنىڭ تولىسىمۇ خەنزۇچە يېزىلغان. قېرىنداش مىللەتلەرمۇ خەنزۇچىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئۆگەنگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، قۇچۇدا «نەزمىنامە»، «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «ۋاپانامە» قاتارلىق كىتابلارنى ئەمەلدارلارنىڭ بالىلىرىغا ئۆگەتكەن. گەرچە بۇ كىتابلار خەنزۇچە ئۆگىتىلسىمۇ، لېكىن غۇز تىلىدا ئوقۇلىدۇ دېيىلگەن. بۇددىزىمدىكى «غۇز تىلىدا ئوقۇلىدۇ» دېگەن سۆز، روشەنكى، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ خەنزۇچىنى

① «لويالق شەھەرلىكىنىڭ تەزكىرىسى»، «سۇ يۇلنىڭ سايامەت خاتىرىسى» دىن ئېلىندى.

تۆگەنلىكىنى كۆرسىتەتتى، خوتەندىكى نىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى خارابلىكتىن خەنزۇ يېزىقىدا پۈتۈلگەن نۇرغۇن ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، يول خەت ۋە يولۇچىلارنى تىزىملاش دەپتىرى تېپىلدى. بۇ يەردىن تېپىلغان تارىخى پۈتۈكلەردە، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇ يېزىقىدا يازغان خەت - چەكلەرمۇ بولغان.

I ئەسىردىن IV ئەسىرگىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە كاروشتى يېزىقى قوللىنىلغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر فراگمېنتلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇددا نومىغا ئائىت كلاسسىكلار بولغاندىن سىرت، قالغانلىرىنىڭ تولىسى ئەل ئىشلىرىغا ئائىت ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ئىكەن.

مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل. غەربىي يۇرت خەلقى ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر. غەربىي يۇرتنىڭ مۇزىكىلىرى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپلا قالماي، ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ تارقالغان. كۈسەن مۇزىكىسى، سۇلى مۇزىكىسى، شۇنىڭدەك كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ تەسىرى بىلەن تەرەققىي قىلغان غەربىي لياڭ مۇزىكىسى ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي جۇڭگو مۇزىكىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان.

«كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە «چىن، لياڭ سۇلالىرىنىڭ كونا مۇزىكىلىرىغا ۋۇ، چۇ دىيارىنىڭ مۇزىكىلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن، جۇ، چى بەگلىكلىرىنىڭ كونا مۇزىكىلىرىدا غۇز ۋە رۇڭلار مۇزىكىلىرىنىڭ تەسىرى كۆپرەك ئىدى» دېيىلگەن. بولۇپمۇ كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە كەڭرىسەتكەن تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى

مول بولۇپ، ناخشا ـ مۇزىكىسى، نەغمە مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇل مۇزىكىسى بولغان. تىك غۇڭقا، بەرباپ، پەنجىتار، بالمان، نەي، تىزمانەي، داپ، جاك قاتارلىق 15 خىل چالغۇ ئەسۋابى بولغان. سازلارنىك «ئاۋازى ئاجايىپ جارانلىق بولۇپ، قۇلاقنى يايدۇرىدۇ، يۈرەكنى تىترىتىدۇ». ناخشىنىك «ئاھانگلىرى يېقىملىق ۋە مۇڭلۇق»، «ئانگلىغان ئادەمنىك كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈلمەي قالمايدۇ»①. غەربىي يۇرتنىك داڭلىق مۇزىكانتلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكە بارغاندا، ئۇلارنىك نام ئاتىقى كەك تارقىلىپ، ئىنتايىن چوك تەسىر قوزغىغان. غەربىي يۇرتنىك مۇزىكانتلىرىدىن ساۋېپولمان، ساۋسكنۇ، ساۋمياۋادىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاد كىشىنىك ھەممىسىگە شىمالىي چى خانلىقى تەرىپىدىن «مۇزىكا سارىيى ئېچىپ بېرىپ، مۇزىكانتلار بىرى دېگەن نامنى ئاتا قىلغان». كۈسەنلىك سۈجۈپ شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، ئۇزاقتىن بۇيان بۇزۇلۇپ كەتكەن يەتتە ئاھاڭ رېتىمىنى تەكشۈرۈپ تۈزىتىپ ۋە كۈسەن مۇزىكا رېتىمىنى سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىك ئوردا ۋە خەلق مۇزىكىلىرىنىك تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان. غەربىي يۇرت ئۇسسۇل ـ مۇزىكىلىرىدىن ھازىرغىچە ئايان بولغانلىرى «ئۇدۇن بۇددا كۈيلىرى»، كۈسەنلىك «كىچىك پەر»، سۇلىنىك «يىراقتىكى ئەسكەرلەر كۈيى» ھەمدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىك مۇزىكا مەھكىمىسىدە ئورۇندالغان ياپبانلارنىك داپ ئۇسسۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سەنئەت. بۇ دەۋردىكى غەربىي يۇرت سەنئىتىنىك كۆپ قىسمى بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ،

① «قانۇنلار قامۇسى. نەغمىنامە».

ئاساسەن ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ياسالغان بۇت ۋە رەڭ-گارەڭ تام سۈرەتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئىسىل سەنئەت بۇيۇم-لىرىنىڭ تولىسى باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭئۆيى، كۆچا-دىكى قۇمتۇرا مىڭئۆيى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك مىڭئۆيى قاتارلىق جايلاردا ساقلانغان.

دىن. بۇددا دىنى. ۋەي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، بۇددا دىنى غەربىي يۇرتتا تازا گۈللىنىش دەۋرىگە يەتكەن، ئۇلار مۇنۇ جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، مۇخلىسلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغان، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پۇقرالىرى ئاران بىرنەچچە، تۆمەن بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئىچىدە راھىبلار 10 مىڭدىن ئاشقان. چۈما ناملىق بىر ئىبادەتخانىدىلا 3000 راھىب بولۇپ، غىزالىنىش ۋاقتى دۇمباق چېلىش ئارقىلىق ئۇقتۇرۇلغان. كۆسەن ئەينى ۋاقىتتا بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، راھىب-لىرى 10 مىڭدىن ئاشقان. ئىككىنچى، بۇت ياساش جەھەتتىكى ھەيكەلتىراشلىق تېخنىكىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان، ئىبا-دەتخانا مۇنارلىرى ناھايىتى ھەشەمەتلىك سېلىنغان. مەسىلەن، ئۇدۇندىكى بۇتلار شۇنداق تەكشاشسىز ئۇستىلىق بىلەن ياسال-غانكى، ئۇنىڭ بەزى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن ئۇچار بۇتىنىڭ ئېگىزلىكى ئون نەچچە غۇلاچتىن ئاشىدۇ. پۇقرالارنىڭ ئىشەك ئالدىغىسۇ بۇت مۇنارلىرى ياسالغان، ئۇلارنىڭ كىچىكلىد-رىمۇ ئىككى غۇلاچتىن ئېگىز بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆتكەن-كەچكەن راھىبلارنى كۈتىدىغان خاس ھۇجرىلار سېلىنغان. كۆسەندە مۇنارلىق ئىبادەتخانىلار ناھايىتى كۆپ ھەم كۆركەم بېزەلگەن. خان ئوردىلىرىغىمۇ بۇت ياسىلىپ، خۇددى بۇتخا-نىلاردەك بېزەلگەن. ئۇچىنچى، ئىبادەت پائالىيەتلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ راھىبلىرى ھەر كۈنى

كۆجه كۆيدۈرۈپ، ئايەت ئوقۇغان، ھەر ئايدا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەن، ھەر يىلى تەنتەنىلىك بۇددا يەشىلىرىنى ئۆتكۈزگەن. تۆتىنچى، پەشىۋا راھىبلار كۆپلەپ يېتىشىپ چىققان، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. غەربىي يۇرتنىڭ بۇددىزم دولقۇنى تېزلا شەرققە تارقىلىپ، مىڭلىغان راھىبلار تەلىمات ئېلىش ئۈچۈن غەربكە يۈرگەن، يىپەك يولىدا راھىبلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. ساۋ جەمەتىنىڭ ۋېي بەگلىكى دەۋرىدىكى جۇشىشىڭ، غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇفاخۇ، سىڭجيەن، كېيىنكى چىن دەۋرىدىكى فاشيەن، جى مىڭ، لىيۇ جەمەتىنىڭ سۇڭ بەگلىكى دەۋرىدىكى تەن ۋۇجى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇي شېڭ، سۇڭ يۈن قاتارلىقلار غەربكە بارغان راھىبلارنىڭ ۋەكىللىرى بولۇپ، بۇددا مەدەنىيىتىنى تارقىتىش جەھەتتە تۆھپە قوشقان. فاشيەننىڭ «بۇددىزم ئېلىكە سایاھەت»، سۇڭ يۈننىڭ «سۇڭ يۈننىڭ سایاھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسەرلىرىدە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىياللار قالدۇرۇلغان. شۇ چاغلاردا، غەربىي يۇرتتىن كۆپلىگەن كامىل راھىبلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، نوم تەرغىباتى ۋە نوم تەرجىمىسى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلاردىن كېيىنكى جاۋ خانلىقى پادىشاھىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولۇپ كامىل راھىب دەپ ئاتالغان فوتو چېڭ، بولۇپمۇ سانسكرىت ۋە خەنزۇ تىلىنى پىششىق بىلىدىغان كۇسەنلىك بۇددىست كۆمراجىۋا جۈڭگونىڭ بۇددا دىنى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، ئۇنىڭ تەسىرىمۇ ئىنتايىن چوڭقۇر. كۆمراجىۋادىن باشلاپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش فېئودالىق دۆلەتنىڭ مەبلەغ ئاجرىتىشى ۋە كۆچ تەشكىللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان رەسمىي دىنىي مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ئايلانغان. كۆمرا-

جۇا 74 قىسىم 384 جىلدتىن ئارتۇق بۇددا نومىلى «ەرجىمە قىلغان، «سۆز ئىبارىلەرنى توغرا ئىشلىتىپ، «غەربىي يۇرت تىلىـ نىڭ تەبىئىي گۈزەللىكى»نى ساقلاپلا قالماي، بەلكى جۇڭگو بۇددا دىنىنىڭ دىنىي پەلسەپىسى ۋە ئەقىدىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. جۇڭگودا كېيىنكى چاغلاردىكى بۇددا دىنى ئىلمىي ئىقسىملىرى بىلەن مەزھەپلىرى ئاساسلانغان مۇھىم نوملارنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن كۇمراجىـۋا تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان. كۇمراجىۋانىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن قۇرۇلغان راھىب ـ راھىبەلەرنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى كېيىنكى مەزگىلدىكى راھىبلىق مەنسەپ تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئاساس بولغان. كۇمراجىۋا بىلەن بىر- لىكتە، نوم تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان بىر قانچە يۈز شاگىرت ۋە كۇمراجىۋادىن تەلىم ئېلىپ نوم تەھسىل قىلغان ئىككى - ئۈچ مىڭ تالىپ مەملىكىتىمىزنىڭ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جە- نۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلىرىغا تارقالغان. كېيىنكى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن «ئەل ئۇستازى» دەپ ھۆرمەتلەنگەن. بـۇ كامىل راھىبنىڭ ئېلىمىزنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىگە ۋە جۇڭگو بىلەن ھىندىستانىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

داۋجياۋدىنى. مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋـ رىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بارلىققا كەلگەن. مىلادىيە7ئەسىردە غەربىي يۇرتقا كىرىپ، ئاساسەن قۇچۇ رايونىدا تارقالغان. 1960-يىلى شىنجاڭ مۇزېيى تۇرپاندىكى ئاستانىدىن داۋجياۋ دىنىغا ئائىت بىر تۇمار تېپىۋالغان. قۇچۇ خانلىقىنىڭ خېيىڭ 1- يىلى (551 - يىلى) غا مەنسۇپ قەبرىدە سىرىق قەغەزگە قىزىل رەڭدە يېزىلغان بىر تۇمار بولغان، تۇمارنىڭ ئۈستىگە سول قولىدا شەمشەر، ئوڭ قولىدا ئارا ئۇتقان بىر ئىلاھ سىزىلغان، ئۇنىڭ

تۆۋەندىكە «سەردىق تەڭرى ئىلاھى» دېگەن سۆزدىن باشلىنىپ، «كېچىكتۇرمەي ئىجرا قىلىش» دېگەن سۆز بىلەن ئايالاشقان ئەپسۇن پۈتۈلگەن. مەزكۇر تۇمارنى چوڭ جەمەتى خانلىقىنىڭ مۇلكي ۋازارىتىنىڭ مەسئۇلىيەتچىسى جاۋلىدا دېگەن كىشى ئاسقان. بۇنداق تۇمار ئىسىش تۇزۇمى جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى داۋجياۋ دىنىنىڭ «بېي تېيەنشى» مەزھىپىنىڭ قۇچۇ رايونىغا تارقالغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ دەۋردە ئۆلگەنلەر بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنىڭ «سول تەرىپىدە ئەجدىھا (داۋجياۋ دىنىدىكىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان شەرقىي ئىلاھ - م)، ئوڭ تەرىپىدە ئاق يولۋاس (داۋجياۋ دىنىدىكىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي ئىلاھ - م)، ئالدى تەرىپىدە تۇمۇچۇق (داۋجياۋ دىنىدىكىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان جەنۇبتىكى ئىلاھ - م)، ئارقا تەرىپىدە تاشپاقا (داۋجياۋ دىنىدىكىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان شىمالىي ئىلاھ - م)» نىڭ سۈرەتلىرى بولغان. بۇنىڭدىكى سول، ئوڭ، ئالدى، ئارقا دېگەن سۆزلەر ھەرگىز تەرەپنى كۆرسەتمەستىن، داۋجياۋ دىنىنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھلىرىنى كۆرسەتكەنلىكى ئېنىق؛ «كېچىكتۇرمەي ئىجرا قىلىش»، «ئەمرىپەرمانلارغا ئوخشاش بەجاكەلتۈرۈش» دېگەن سۆزلەر داۋجياۋ دىنىنىڭ تۇمارلىرىدىكى دائىملىق سۆزلەر ئىدى.

زورو ئاستېر دېدى: زورو ئاستېر دېنى شۇ دەۋردە سۇلى، ئۇدۇن، كۇسەن ۋە كىنگىت قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق تارقىلىپ، شۇ چاغدا بۇ رايونلارغا تارقالغان بۇددا دېنى بىلەن ئۆزەكتە سوقۇشتۇرغان. تۇرپاندىن تېپىلغان يازما ھۆججەتلەردە قۇچۇ رايونىنىڭ كۆپلىگەن ئورۇنلىرىدا زورو ئاستېر دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بارلىقى ھەمدە سابو دېگەن مەنسەپ تەسىس قىلىنىپ، بۇ جايدىكى زورو ئاستېر دىنىغا ئائىت ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇرغانلىقى ئېنىق. شىمالىي سۇلالە پادىشاھلىرىنىڭ زورو ئاستېر

دىنىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى «غەربىي يۇرتتىكىلەر-نى جەلىپ قىلىش» ئۈچۈن ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلغانلىقى ئىدى. بۇنىڭدىن زورو ئاستېر دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتا خېلىلا زور تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شامان دىنى. شامان دىنى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىغا داۋاملىق تارقالغان. باخشىلار خەلق ئارىسىدا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، كېسەل داۋالايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي تەدبىر ۋە ھەربىي ھەرىكەتنىڭ ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن بېشارەت بېرىش - بەرمەسلىكى تۇغرىسىدا پال ئاچاتتى.

خەلق ئىچىدىكى چوقۇنۇشلار ئەسلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-تىكى خەنزۇلارنىڭ ئاددىيتى ئىدى، ھالبۇكى، تۇرپاندىن تېپىلغان يازما مەنبەلەردە شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ «شامال ئىلاھى»، «دەل - دەرەخ ئىلاھى، تاش ئىلاھى»، «ئاشلىق ئىلاھى» ۋە «تاغ - دەريالار» غا چوقۇنغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. چوقۇنغۇچىلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارلا بولۇپ قالماستىن، يەنە شىكۇغۇ، كالۇ شىك، ئاشىشىپ دېگەنگە ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمىمۇ بار، بۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەۋەنىش ئادەتلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى بىر قىسىم قەبىلىداش مىللەتلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ بابتىكى قىسقىچە خۇلاسە: بۇ بابنى ئۆگىنىش ئارقىلىق بىز تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن تارىخىي ئىلھامغا ئىگە بولىمىز:

(1) ھونلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي

كۆچى زاۋالغا يۈز تۇتقان ۋەزىيەتتە، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەمىنىيە يېغىلىق دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئۇششاق بەگلىكلەرنىڭ بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن.

(2) بۇ دەۋردە ئېلىمىزدىكى سىيانپېي، جۇجان، قاڭقىل، ئېغتالىت قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھاكىمىيەتلىرى غەربىي يۇرتتا بىر ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت غوجىلىق تالىشىش ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان. ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان بۇ ئۇرۇش يامان تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئوبيېكتىپ جەھەتتە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ۋە قوشۇلۇش جەريانىدا تېلىلىشىش يۈزلىنىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئاخىرى شىنجاڭدا ئاساسىي گەۋدە بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن سەل قاراشقا بولمايدىغان رول ئوينىغان.

(3) بۇ 360 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەر گەرچە چوڭ داۋالغۇش، چوڭ بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەكى خاندانلىقلار مىللەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى باشتىن - ئاياغ ئۈزۈلمىگەن. غەربىي يۇرتتىكى ھەرمىللەت خەلقى ئۆزىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلارنىڭ سىرتىدا قويمىغان. بۇ جۈملىدىن مىللەتلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاقلىق كۆچمەنلىك كونكرېت گەۋدىلىنىشىدۇر.

(4) بۇ دەۋردىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىغا ئائىت تارىخىي پاكىتلار ۋەتىنىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەن

مىزىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتقانلىقىنى مۇنا-
زىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈڭ؟

2. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىڭ؟

3. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ئۇنۇملۈك باشقۇرۇشىنى تولۇق تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاڭ. بۇنداق باشقۇرۇش نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟

IV باب سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرتۇتاش باشقۇرۇشى

سۇي سۇلالىسى (581 — 618) ئاران 38 يىل دەۋر سۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمەل - مەنسەپ، قانۇن - تۈزۈملەرنى تەسىس قىلىپ، چېگرا رايونىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئېچىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىپ رونىاق تېپىشى ۋە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئاساس سالغان. 300 يىلغا يېقىن دەۋر سۈرگەن لى جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) دەۋرى — جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى. تاڭ سۇلالىسى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەينى زامانىدا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. پۈتۈن دۇنيا تاڭ سۇلالىسىگە ھۆرمەت نەزەرى بىلەن قارايتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى چېگرا رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، ئىناقلىقى ۋە دوستلۇقى جەھەتتە شانلىق تارىخىي سەھىپە قالدۇرغانىدى.

§1. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى

581 - يىلى شىمالىي جۇ بەگلىكىنىڭ ھەربىي - ھەمۇرىي ھوقۇقىنى كونترول قىلىۋالغان باش ۋەزىر يىڭ جىيەن جۇ بەگلىكىنىڭ سەكسىز ياشلىق پادىشاھى جىڭ دىنى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى، دۆلەت نامىنى سۇي دەپ ئاتىدى، يىلنامىنى كەيخۇاڭ قىلىپ ئۆزگەرتتى، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى.

سۇي سۇلالىسى چىن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، جۇڭگودا نەچچە يۈز يىل داۋاملاشقان بۆلۈنمە ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىمۇ ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

583 - يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 3 - يىلى) تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككى بۆلەككە رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتتى. 599 - يىلى دۇلان قاغانى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىچىدە زور قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى تاردۇش يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلتابەرنى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركنى بىرلىككە كەلتۈردى، ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتاپ، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى بولۇۋالدى. 600 - يىلدىن 601 - يىلغىچە تاردۇش قاغان جەنۇبقا

ئۇچ قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ، سۇي سۇلالىسى چېگرىسىغا چې-
قىلغاندا، جىن بەگلىكىنىڭ بېگى يالاڭ كۇالاڭ ۋە ھەربىي يۇ-
رۇش قوماندانى يالاڭ سۇ قاتارلىقلار تەرىپىدىن كەينى-كەي-
نىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، تاردۇش قوشۇنلىرىنى باشلاپ
يىراقتا كۆچۈپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى چىمەن قاغان را-
خانىنى شى ۋانسۇي باشچىلىقىدىكى قوشۇننىڭ مۇھاپىزەتچىلىـ
كىدە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئەسلى ماكانىغا قايتۇرۇپ كەلدى.

603 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىد-
دىيەت ئىنتايىن كەسكىنلەشتى، تېلې، ئىزگىل، بارغۇت قا-
تارلىق ئون ئەچچە قەبىلە بىرلىكتە قوزغىلىپ قارشى چىقتى.
بۇنىڭ بىلەن تاردۇش پۈت تىرەپ تۈرىدىغان زېمىنىدىن
مەھرۇم قېلىپ، قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ غەربتىكى تۇيغۇن-
لار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىس-
مىدا زور مالىمانچىلىق يۈز بەردى. بىرقانچە قېتىملىق
ئۇرۇش قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن، ئاخىرى تاردۇش قاغانىنىڭ
ئەۋرىسى تارمان غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق تەختىنى
تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى نىزۇك چۇلۇ قاغان دەپ ئاتىدى.

نىزۇك چۇلۇ قاغان ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چېغىدا
ئىنتايىن ۋەھشىيلىك ۋە ئىچى تارلىق قىلدى. ئۇ تېلې
قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن ئېغىر باج-سېلىق سىياسىتىنى قوللا-
نىپ، تېلې قەبىلىلىرىنى زار-زار قاقشاتتى. نىزۇك چۇلۇ
قاغان يەنە 605 - يىلى تېلې، سىرتاردۇش قەبىلىلىرىنىڭ
باشلىقلىرىدىن 600 دىن ئارتۇق كىشىنى تىرىك كۆمۈۋەتتى.
بۇنىڭ بىلەن تېلې قەبىلىلىرى تېخىمۇ كۈچەپ قارشىلىق
كۆرسەتتى، نەتىجىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق
كۈچى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاشتى. تېلې قەبىلىلىرى قىبچاق
قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قىبچاق خالىنى ئۇتۇش باغا قاغان قىلىپ

سايلاپ، سىرتاردۇشلار باشلىقى ئىلدىرنى كىچىك قاغان قىلىپ سايلاپ، تېلىي خانلىقىنى قۇردى.

605 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى) سۇي ياڭدى تەختكە چىقىپ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى پائال قانات يايدۇردى. ئەينى زامانىدا خېشى كاربىدورىدىكى جاڭيې غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى جەم بولىدىغان جاي ئىدى. سۇي ياڭدى مەلىسەپ - تۆتۈق پىرقىسىنىڭ ۋەزىرى پېي جۇينى ۋۇۋۈپي بىلەن جاڭيې ئارىلىقىدا يۇرۇپ غەربىي يۇرتنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تاغ - دەريا، قاتناش، ئورمۇش، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەشكە، بولۇپمۇ دۇنخۇاڭدىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئۇچ سودا يولىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلەپ، قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنى يېزىپ، سۇي ياڭدىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش چارە - تەدبىرلىرىنى بېكىتىشتە پايدىلىنىشىغا ئۆتتى. پېي جۇي چۇلۇ قاغانىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، سۇي ياڭدىنىڭ چۇلۇ قاغانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش ھەققىدە مەكتۇپ يوللىدى. سۇي ياڭدى سۇي جۇنسۇنى خان يارلىقى بىلەن چۇلۇ قاغاندىن ھال سوراشقا ئەۋەتتى. چۇلۇ قاغان يارلىقىنى قوبۇل قىلىپ، سۇي سۇلالىسىگە بويسۇنىدىغان بولدى.

608 - يىلى سۇي ياڭدى، بىرتەرەپتىن، شۆ شىيۇڭنى يۇيمېنىدىن چىقىپ ئۇيغۇرغۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى، شۆشىيۇڭ ئۇيغۇرغۇلنى ئىگىلەپ، يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ، يېڭى ئۇيغۇرغۇل دەپ ئاتىغان. يەنە بىر تەرەپتىن، تېلىي قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى (تۇيغۇنلار ئەسە-

لى سىياڭپىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاقساقال تۇيغۇننىڭ باشچىلىقىدا ھازىرقى لياۋنىڭدىكى جەنۇبىي ئاھىيىسىدىن گەنسۇ - چىڭخەي ئارىلىقىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ تۇيغۇن دەپ ئاتالغان)، ئاندىن كېيىن بۇ جايدا تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. بۇلار-دىن پىشامشان ۋە چۇرچان شىنجاڭ دائىرىسىدە ئىدى. 609-يىلى سۇي يادىدى پەپي جۇينى قۇچۇ بېگى چۇ بويا ۋە غەر-بىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ئەۋەتتى. سۇي يادىدى غەرب تەرەپنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئاتلىنىپ، خېشىدىكى ئالچى تېغى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى شەنـ دەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) غا كەلگەندە، قۇچۇ بېگى چۈبويا، كىنگىت بېگى لۇنتو تۇركەش، كۇسەن بېگى بېسۇنچە، سۇلى بېگى ئامىجۇ ۋە ئۇدۇن، كانگىيە، شاش، كېش قاتارلىق بەگـ لىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن بەزىلىرى سۇي يادىدىنىڭ ئالدىغا ئۆزى چىقتى، بەزىلىرى ئەلچى چىقارتتى. سۇي يادـ دى ئۇلارنى داغدۇغلىق قارشى ئېلىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ قۇدرىتى ۋە بايلىقلىقىنى كۆز - كۆز قىلدى. بۇ ئىشتىن كې-يىن، قۇچۇ بېگى چۈبويا سۇي يادىدى بىلەن بىللە پايتەختكە بېرىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسى خۇاروڭنى نىكاھىغا ئالدى. سۇي يادىدى ئۇنىڭغا كېچىش بېگى، بىيەن بەگلىكىنىڭ تۆۋـ-سى، قۇچۇ ۋالىي دېگەن مەرتىۋىنى بەردى.

610 - يىلى سۇي سۇلالىسى ئىمپېرىيە ۋىلايىتىنى تەـ-سىس قىلدى. غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلارغا ئىمپېراتورغا كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئاچقۇـ زۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. 611 - يىلى ئۇسۇنلار ماكانىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان غەربىي تۈرك-لەرنىڭ قاغانى چۇلۇنى ئۇنىڭ تاغىسى شېكۇي مەغلۇپ قىلىپ،

ئۆزىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. سۇي يانگدى پېي جۇي بىلەن شياڭ خاندىنى ئەۋەتىپ، چۈلۇ قاغانىنى لويانگغا ئەكەلدۈرۈپ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى ھەمدە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى خۇيىنىڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ جىڭبيەن ناھىيىسى)، لۇفەن (ھازىرقى سەنشىدىكى يەنبىنگۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى) قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە شىنيى مەلىكىنى چۈلۇ قاغانغا ياتلىق قىلدى. چۈلۇ قاغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ قىلىپ، سۇي يانگدى بىلەن بىللە كۆرىشىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ بەرگەن خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئاشيانا قاغان دېگەن نامغا نائىل بولدى.

شېكۇي غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولغانىدىن كېيىن، نەچچە تۈمەن ئوقياچى لەشكەرگە ئىگە بولۇپ، ئىستەمى ۋە تاردۇش قاغان دەۋرىدىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، غەربىي تۈركنى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرگە ئېلىپ كىردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، سۇي يانگدى ئۆلتۈرۈلۈپ، سۇي سۇلالىسى يوقالدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ۋەزىپە لى جەمەتىي قۇرغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئورۇندىشىغا قالدى.

2. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

سۇي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربىسى بىلەن ھالاكەتكە يۈزلەندى، بۇ چاغدا تەيىيۈەننىڭ مۇداپىئە قىلىۋاتقان گۈەنلۇك (گۈەنجۇ - لۇگشى رايونى) لۇق ئاقسۆڭەك لى يۈەن 617 - يىلى تەيىيۈەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ تەيىيۈەندىن ئۇدۇل چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىردى. 618 - يىلى سۇي يانگدى جيانگ

ھۇدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، لى يۈەن چاڭئەندە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى، يىلنامىنى ۋۇدى دەپ ئۆزگەرتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇ پادىشاھى لى يۈەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (618 — 626) تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ ئىشلىرىغا قارىغۇدەك مادارى يوق ئىدى. 626 - يىلى لى يۈەننىڭ ئىككىنچى ئوغلى لىشىمىن «شۈەن ۋۇمىن ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن پادىشاھ بولدى، ئۇ تاريختا تاڭ تەيزۇڭ دەپ ئاتالدى، يىلنامىسى جېنگۈەن دەپ ئاتالدى. تاڭ تەيزۇڭ يىراقنى كۆرىدىغان، دانا ۋە ئىستېداتلىق پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئىچكى سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، زېمىن دائىرىسىنى پاتال كېڭەيتىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. شۇڭا، ئۇ بىڭجۇنىڭ تۈتۈق بېگى لى شىجىنى قۇملۇق يولى ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى، لەشكىرى پىرقە دۆۋان بېگى لى جىڭنى دىڭشىياڭ يولى ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى، خۇاجۇنىڭ ئايماق بېگى سەي شاۋنى جىنخې يولى ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى، لىڭجۇنىڭ تۈتۈق بېگى شۆۋەنچېنى چاڭۋۇ يولى ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى قاتارلىقلارنى 100 مىڭ لەشكەرنىڭ شىجىنىڭ باش قوماندانلىقىدا، شىمالىي چۆللۇكتىكى قەبىلىلەرنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ھۇجۇمغا ئاتلاندۇردى. ھەربىر يۆنىلىشتىكى قوشۇنلار غالىبىيەت خەۋەرلىرىنى كەينى - كەينىدىن يەتكۈزۈپ تۇردى، 630 - يىلى لى جىڭ چوغاي تېغىدىكى ئۇرۇشتا شەرقىي تۈرك قاغانى ئىلىكنى مەغلۇپ قىلدى، ئارقىدىنلا لى جىڭ لى شىجى بىلەن بىللە بەي داۋچۈەن قاتارلىق جايلاردا قورشاپ ئىككى تەرەپتىن

هۇجۇم‌قىلىپ، شەرقىي تۈركلىەرنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقاتتى، ئىلىك قاغانىنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى قەبىلىەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز پۇقرالىرىنى باشلاپ ئارقا - ئار- قىدىن تەسلىم بولدى، شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقالدى.

شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ يوقىلىشى شىمالدا ۋە غەر- بىي يۇرتتا ئىنتايىن زور زىلزىلە پەيدا قىلدى، بۇ جايلاردىكى بەگلىكلەر تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەل بولۇشنى بەس - بەس- تە تەلەپ قىلدى ھەمدە تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىنىڭ ھۇرمەتلەپ «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاڭ سۇلالە- سىدىن شىمالغا ۋە غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ ۋە تامغىلارنىڭ ھەممىسىگە «تەڭرى قاغان» دەپ يېزىلىدىغان بولدى ھەمدە: «بۇنىڭدىن كېيىن قايسىبىر قارام بەگلىكنىڭ سەركەردىسى ئۆلسە، ئىزباسارى پادىشاھنىڭ پەرمانى بە- لەن تۇرغۇزۇلۇشى كېرەك»① دەپ بەلگىلەندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسى، «تەڭ- ري قاغان» دېگەن ھۇرمەت نامىنىڭ تىكلىنىشى، چېگرا رل- يونلاردىكى قەبىلىەرنىڭ ۋارىسلىرىنى يارلىق بىلەن تۇرغۇزۇش تىوغرىسىدىكى بەلگىلىمىنىڭ چىقىرىلىشى غەربىي يۇرتتىكى بەگ- لىكلەرگە ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. دەل شۇ يىلى غەربىي تۈركلەر تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇل شەھىرىنىڭ بېگى شې ۋەنىيەن يەتتە شەھەرنى ئەگەشتۇرۇپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى بۇ جايدا غەربىي ئۇيغۇل ئايمىقى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتى. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشى بىر قاتار تەسىرلەر- نى قوزغىدى، قۇچۇ، كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن ۋە

① «تاڭ سۇلالىسىگە داىر مۇھىم خاتىرىلەر»، ۱۰۵ - جىلد، «ھەرخىل ئىنلار- دىن خاتىرىلەر».

كانگيره، ئارسالك، شاش قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تالاق سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. قۇچۇ بېگى چۇۋېنتەي ئۆزى بىۋاسىتە چاڭئەنگە بېرىپ تالاق تەيزۇك بىلەن كۆرۈشتى، ئۇنىڭ خانىش يۇۋېن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، تالاق سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىگە قوشۇلۇش ئارزۇسىنى بىلدۈردى. تالاق تەيزۇك يارلىق چۈشۈرۈپ، خانىش يۇۋېننىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلاپ، ئۇنىڭ فامىلىسىنى لى دەپ ئۆزگەرتتى. ھەمدە ئۇنىڭغا چاڭلى مەلىكە دەپ نام بەردى. چۇۋېنتەيگىمۇ ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، كۆپلىگەن سوۋغات ئىنئام قىلدى. ئارقىدىنلا، ئىسىق كۆل ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قىبچاق قەبىلىسى ئۆز ئاقساقىلى قىبچار قولىنىڭ باشچىلىقىدا 632 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى) تالاق سۇلالىسىنىڭ شاجۇ ئايمىقىغا كېلىپ ئەل بولدى، تالاق سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئالتە مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئاھالىسىنى گەنسۇ، لياڭجۇ رايونلىرىغا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى. قىبچار قولىنى سول قانات ئارمىيىنىڭ سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. 635 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 9 - يىلى) شەرقىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئاشناشېرمۇ قەبىلىلىرى بىلەن تالاق سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. شۇ يىلى ئۇدۇن بېگى، سۇلى بېگىمۇ تالاق سۇلالىسىگە رەسمىي تەۋە بولدى. بۇنداق ۋەزىيەت تالاق سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

مۇشۇ مەزگىلدە تۇن يابغۇ قاغانلىقىنىڭ ئوغلى دىللى ئۆزىنى ئىس يابغۇ قاغان دەپ، غەربىي تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلماقتا ئىدى. ئۇ ئىنتايىن زالىم بولغانلىقتىن ئۆز قەبىلىسىنى قاتتىق نارازى قىلغان. غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقى

ئارقىسىدا ئىس يابغۇ قاغان ھۆكۈمرانلىق ئاساسىدىن مەھرۇم بولۇپ، كانگىيىمگە قېچىپ بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي شۇ جايدا ئۆلدى. غەربىي تۈركلەر نىشۇنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئالىپ ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغان دەپ نام بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي تۈركلەر بىرەر چوڭ ئىشقا دۇچ كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەلۇم قىلىپ، يارلىققا بىنائەن ئىش قىلىدىغان بولدى. 638 - يىلى غەربىي تۈركلەر ئىلى دەرياسىنى چېگرا قىلغان ھالدا ئۆزئارا تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىشنى ئىچكى جەھەتتە مەسلىھەتلىشىپ بېكىتتى. دەريانىڭ شەرقى ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغانغا تەۋە بولۇپ، قاغان ئوردىسى زۇخې (ھازىرقى قىرغىز تېغى) نىڭ غەربىگە قۇرۇلۇپ، شىمالىي ئوردا دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭغا چۈۋاش، باسمىل، بوما، قىرغىز، خوشۇن، چۆمكۈن قەبىلىلىرى تەۋە ئىدى. دەريانىڭ غەربىي ئىشىارا ئىلتىرىش قاغانغا تەۋە بولۇپ، قاغان ئوردىسى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغا قۇرۇلدى ۋە جەنۇبىي ئوردا دەپ ئاتالدى. كۈسەن، پىشامشان، چۇرچان، توخار، كىنگىت، شۇنىڭدەك كۇشان، شاش، خىۋە ياۋرائۇننەھىر، كانگىيە قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنىڭ كونترولىغا قىدا بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي تۈركلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ ئىككى بۆلەكنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايتتى. جەنۇبىي ئوردىنىڭ باشلىقى ئىلىتىرىش تاڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلدى؛ شىمالىي ئوردىنىڭ باشلىقى قېيىلىگە قۇتلۇق بولسا تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇردى. ئىل بىلگە

قوتلوق قاغان قوچو ببگی چوڤبنته‌ینی ئسکه‌نجگه ئیلمپ، تالڤ سؤلالسگه قارشی تؤروشقا قستاپ، بیرلکته ئه‌سکه‌ر چقدرمپ ئیڤیرغؤلغا هؤجوم قلمپ، غه‌ربمي یؤرت یملمه‌ن ئیچکی ئؤلکمله‌ر ئوتتؤرسیدیکی مؤناسیڤه‌تنی ئؤزؤپ تاشلیدی. تالڤ ته‌یزؤك یارلیق چڤشؤرؤپ، چوڤبنته‌ینیك ؤه‌دسیده تؤرمه‌غان قلمیشلرینی ئه‌یبلیدی هه‌مده ئؤنیگدین تؤرك سانغؤنی ئاشنا جونی چاگئیه‌نگه یه‌تکؤزؤپ قویؤشنی، سؤیي سؤلالسنیك ئاخیرقی مه‌زگمللریده قوچوغا کیلمپ قالغان، ئه‌مدی ئیچکی رایونغا قایتمشنی ئیلتیماس قلڤاتقان سه‌رگه‌زدانلارنیمؤ یه‌تکؤزؤپ قویؤشنی ته‌لپ قلدی، لیکین چوڤبنته‌ي بؤ ئیشلارنی بیجیرمیگه‌نیك ئؤستمگه، غه‌ربمي تؤرکیله‌رگه هه‌مده‌ملشپ، کینگیت قاتارلیق ئوچ شه‌هه‌رگه بیسپکیرپ، کؤپ‌لیگه‌ن ئاهالیله‌رنی بؤلاپ، یپه‌یك یولدیکی نورمال سودا ئیشلیرینغا بؤزغؤنچیلیق قلدی. 640-یملی (جینگؤه‌نیك 14-یملی) تالڤ سؤلالسی مه‌نسه‌پ- تؤتؤق پیرقیسی ؤه‌زیری خوجونجینی یارغول یولی هه‌ربمي یؤرؤش باش بؤغی قلمپ ته‌یینله‌پ، چوك سانغؤن قبیلار قولی باشچیلیقیدیکی نه‌چچه یؤز میك کیشیلیك قوشؤنني باشلاپ قوچوغا جازا یؤرؤش قیلیشقا ئه‌وه‌تتی. تالڤ سؤلالسنیك زور قوشؤنیسیك کیلیپ ؤاتقانلیقیدین خه‌وه‌ر تاپقان چوڤبنته‌ي قورقوپ کیتیپ ئؤلدی. ئؤنیك ئوردیغا دیسسگه‌ن ئوغلی چوجیشك شه‌هه‌رنی بیرپ ته‌سلیم بولدی. ئؤزاق ئؤتمه‌یلا، قاغان بؤت شه‌هیرده تؤروشلؤق غه‌ربمي تؤرکیسك بیر تارماق قوشؤنیمؤ تالڤ سؤ-

لالىسغا تەسلىم بولدى. تاڭ سۇلالىسى بۇ ئىككى جاينى ئىگىلىگەن-
دىن كېيىن، غەربىي ئايماق بىلەن بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس
قىلدى. ئايماقنىڭ تەۋەلىكىدە ناھىيىلىك، يېزىلىق، مەھەللىلىك
ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى، شۇ يىلى يەنە غەربىي
ئايماقتا ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

641-يىلى (جېنگۈەننىڭ 15-يىلى) ئىل بىلگە قۇتلۇق
قاغان شاشتا تۇرۇشلۇق تۇتۇقىقا بۇيرۇپ، غەربىي تۈركلەر-
نىڭ جەنۇبىي ئۇرۇدىدىكى يېڭى قاغانى ئىشبارا يابغۇنى تۇ-
يۇقسۇز ھۇجۇم بىلەن ئۆلتۈرگۈزگەن. ياندۇرقى يىلى يەنە
تۇخار بەگلىكىنى (ھازىرقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا) يو-
قىتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى قاماپ قويغان. ئاندىن
ئۇيغۇرغۇل ئايمىقىغا ھۇجۇم قوزغىغاندا ئەنشى قورۇقچى بېگى
گو شياۋكې تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان. 644-يىلى گوشياۋكې
تاڭ تەيزۇڭنىڭ پەرمانى بويىچە، كىنگىتكە قوشۇن تارتىپ بە-
رىپ، كىنگىت بېگى لۇنتۇ تۇرگەشنى ئەسىر ئالغان ۋە كىنگىت-
تە تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. 647-يىلى ئاشناشىر
ۋە قىبىئارقولى پەرمانىغا بىنائەن كۇسەنگە جازا يۈرۈشى قى-
لىپ، كۇسەن بېگى بىغار پوسيانى ئەسىر ئېلىپ، ئۇنىڭ ئى-
نىسى يابغۇنى بەگ قىلىپ تىكلەپ، كۇسەن تۇتۇق بەگ مەھ-
كىمىسىنى تەسىس قىلدى. ئاشناشىر تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى
غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ،
مەغربىي يۇرۇش قىلغۇچى دورغابى شۆ ۋە نېپىنى ئۇدۇن بې-
گىنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. ياندۇرقى يىلى، تاڭ سۇلالىسى

تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى تاماق مەن كونترول قىلىپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى كۆسەنگە يۆتكىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىنگىت، كۆسەن، ئۇدۇن، سۇلىدىن ئىبارەت تۆت شەھەرنى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە تەۋە قىلغان. بۇ تاريختا ئەنشى دىكى تۆت قورغان دەپ ئاتالغان.

تاڭ سۇلالىسى كىنگىت، كۆسەنلەرنى تىنچلاندۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغان ئوتتۇرا ئاسىيادا تالان-تاراج قىلىۋاتاتتى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە زالىملىق قىلىپ خالىغىنىنى، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈگەن ۋە ئۇ-رۇشقا قارشى چىققان. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركىلەر ئارا-سىدا چوڭ مالىمانچىلىق يۈز بەرگەن. ئىل بىلگە قۇتلۇق ئىسپىجاپ شەھىرىگە (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنتنىڭ شەرقىي شىمالىدا) چېكىنگەن. نوشىبى قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە ئەڭ چى ئۆتەتىپ، ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغانىنى بىكار قىلىپ، باشقا قاغان تىكلەپ بەرمىشنى تەلەپ قىلغان، تاڭ سۇلالىسى بۇ ئىل-تىماسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا ئىل بىلگە شىكۆينى قاغان قىلىپ تەيىنلىگەن. بۇ مەزگىلدە، ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغان تەرىپىدىن يابغۇلۇقىقا تەيىنلەنگەن ئاشنا قولى 648-يىلى نەچچە مىڭ تۈتۈن ئاھالىسى بىلەن تاڭ سۇ-لالىسىگە ئىل بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنى نايىپ ئىشبارا يابـ-غۇلۇقىقا تەيىنلەپ، بەشبالىقىقا ئورۇنلاشتۇرغان. ياندۇرقى يىـ-لىنى، تاڭ سۇلالىسى بەشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قى-

لىپ، ئاشنا قولىنى سول قول قوغدىغۇچى قوشۇن سانغۇلى، بەشىنالدق تۇتۇق بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. 649-يىلى 5-ئاي-دا، تاڭ تەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا گاۇزۇڭ پا-دىشاھ لىجۆ تەختكە چىقتى. ئاشنا قولى ئۆز بەشىمچىلدق بىلەن قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىل بىلگە شېكۈي قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ قەبىلىسى بىلەن زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتاپ، غەربىي تۈركلەرنى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈرۈپ، نەچچە يۈز مىڭ لەشكەرگە ئىگە بولغان ۋە قاس دەريانى بىلەن مىڭبۇلاق دېگەن جايدا بار-گاھ قۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاشنا قولى تاڭ سۇلالە-سىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا بويسۇنمايدىغان بولۇۋالغان. 651- يىلى (تاڭ گاۇزۇڭ يۇڭخۇيىنىڭ 2-يىلى) ئاشنا قولى بەش مالىققا بېسىپ كىرىپ، ئۇرۇمتاي، باربكۆل قاتارلىق جايلار-نى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. لياڭجېيەنغاڭ، قىبتار قولى باشچى-لىقىدىكى قوشۇنلار تاڭگاۇزۇڭنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئاشنا قولىغا جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇ بەسۇالغان جايلارنى قايتۇۋ-رۇۋالغان. 653- يىلى تاڭ سۇلالىسى بەشبالىق تۇتۇق مەھ-كىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چوڭ سانغۇن چېكىجۈچى (چېكىياۋجىن)نى كۆكئارت ھەربىي يۈرۈش باش بۇغىي قى-لىپ تەيىنلەپ، ئاشنا قولىغا جازا يۈرۈش قىلىشنى پۈتۈن كۈ-چى بىلەن داۋاملاشتۇردى. 656-يىلى (تاڭ گاۇزۇڭ شېيەنچېڭ-نىڭ 1-يىلى)، سانغۇن چېكىجۈچى غەربىي تۈرك تەۋەلە-كىدىكى قارلۇق ۋە چىگىل قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغ-

لۇپ قىلدى.

657- يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈش قوزغىدى. ئىلى يولى غەربىي يۈرۈش باش بۇغى سۇدىڭغاڭ يەنەن قورۇقچى بېگى رېن يا-شياڭ،دەشتى ماكان تۇتۇق بېگى ئۇيغۇر ئاتامانى بايان قاتار-لىقلارنى باشلاپ شىمالىي يول بىلەن يۈرۈشكە ئاتلاندى. سا-ئۇن ئاشنامىش ۋە ئاشنا بۆكىنلەر كىنگىتىنىڭ سلاۋچى بەگلىك سالاھىيىتى بىلەن جەنۇبىي يول ۋە غەربىي ئايماقتىكى غەربىي يولدىن چىقىپ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم ياسىدى. ئېرتىش دەريا-سىنىڭ غەربىدىكى جەڭدە ئاشنا قولىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى تارمار بولدى. سۇدىڭغاڭ قوشۇنى ئۇلارنىڭ كەينى-دىن توختىماي قوغلاپ، سويۇپ دەريا سى بويىدا ئاشنا قولىنى يەنە ھەلۇپ قىلغاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارقا-ئارقىدىن تەسلىم بولغان. ئاشنا قولى بالىسى بىلەن شاش بەگلىكى (ھازىرقى تاشكەنت) گە قېچىپ بارغاندا، سۇدىڭغاڭ-نىڭ سەركەردىسى شياۋسيې ئۇلارنى قوغلاپ تۇتۇپ، چاڭ-ئەنگە يالاپ ئاپارغان. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈرك خانلىقى يوقىتىلىپ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى پۈتۈنلەي بىرلەك-كە كەلتۈرگەن. ئەسلىدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يەر-زېمىنىنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيە تەۋەلىكىگە ئۆتتى. ئەسلى غەربىي تۈركلەرگە بەقمەندى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەرمۇ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي

يۇرتتىكى زېمىنى غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كېڭىيىپ، شەرقتىن يۈمېن قوۋۇقى، ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن تارتىپ غەربتىكى سىر دەريا بويىغا بولغان ئاموۇ دەريا ۋادىلىرىنىڭ شەرقى ۋە ئىراننىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

3. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان ھەربىي-مەمۇرىي تۈزۈلمىلىرى

640- يىلى، تاڭ سۇلالىسى قۇچۇدىكى چۇ جەمەتى خانلىقىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، غەربىي ئايماق بويىچە بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلىش بويىچە بىر ۋاقىتتا، غەربىي ئايماق (ھازىرقى تۇرپان) دا تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر بەگلىكلىرىنى ھەم كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى تۈتۈق بەگ مەھكىمىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەلشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. 657- يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاشنا قولنىنى تىنجىتىپ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر ياشىغان جايى تېخىمۇ ئۇ ئىسسىق كۆلدە ئىككى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى ئاشنا مىشېنى روناق تاپقۇزغۇچى قاغان قىلىپ تىكلىگەن ۋە ئۇلى قوشۇمچە ئوك قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى، ئىسسىق كۆل قورۇقچىبېگى قىلىپ بەلگىلەپ، سويۇپ دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى بەش تۇغلوق ئوق قەبىلىسىنى باشقۇرۇشقا قويغان. ئۇ-

نىڭ ئىندىسى ئاشنا بۆكىننى ئىشلارنى داۋاملاشتۇرغۇچى قاغان، قوشۇمچە ئوق قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى ۋە تېنىمقنۇر قورۇقچىبېگى قىلىپ تەينىلەپ، سويۇپ دەريا-سىنىڭ غەربىدىكى نۇشىبى بەش ئوق قەبىلىسىنى باشقۇرۇشقا قويغان. 658- يىلى ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى كۈسەنگە يۆتكەلىپ، ئۇنىڭ دەرىجىسى «ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى» قىلىپ ئۆستۇرۇلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچىڭ يىللىرى بېشىبالىق ئايمىقىدا ئالتۇن تاغ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى تيانشاننىڭ شىمالى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، ئالتۇن تاغ-نىڭ غەربىي، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى جايلار بولۇپ، ھەممىسى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسگە قارايتتى. 702- يىلى (ۋۇزېتيەن چاڭئەننىڭ 2-يىلى) ئالتۇن تاغ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنىغا بېشىبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىغان، غەربىي تۈركلەر ياشىغان جايى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. لېكىن ئۇ يەنىلا ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسگە قارام بولغان. 711- يىلى بېشىبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ دەرىجىسى بېشىبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆستۇرۇلۇپ، غەربىي يۇرتتىكى كەڭ رايونلارنى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن بىللە باشقۇرغان.

ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى: «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» ۋە پامىرنىڭ غەربىي، پېرسىيىنىڭ شەرقى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى 20 تۈۋ-تۈق مەھكىمىسگە قاراشلىق رايونلار، يەنى پامىرنىڭ شەرقىدىكى كىنگىت، كۈسەن، سۇلى، كېرىيىدىن ئىبارەت

نىڭ ئىنىم
غان، قوشۇ
ۋە تېنىمىزنى
نىڭ غەربى
غان. 658
يۆتكەلىپ،
مەھكىمىسى
يىللىرى ب
كىمىسى ت
تېيانشاننىڭ
نىڭ غەربى
دىكى جايل
كىمىسىگە ئ
ئالتۇن تاغ
قورۇقچى ب
ياشىغان ج

ئەنش
ئىزدىسى: ه
پېرسىيىنىڭ
تۇق مەھكە
دىكى كە

تۆت تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە پامىرنىڭ غەربى، پېرسىيىنىڭ شەرقى، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى توخرى، تياۋجى، قۇم، پېرسىيە قاتارلىق 16 تۈتۈق مەھكىمىسىدىن ئىبارەت. بۇ 16 تۈتۈق مەھكىمىسىدە جەمئىي 88 ئايماق، 110 ناھىيە، 126 مەربىي مەھكىمە، بولغان.

بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىسسىقكۆل تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە تېنىسقۇر تۈتۈق مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان تيانشاننىڭ شىمالى، چۈ دەريانىڭ غەربىدىن كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئىسسىقكۆل تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش تۈغلۇق قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان فۇيەن، تۈزكۆل، قاش دەريالىرى، يېڭسار، لۇجۇ، جىشەن قاتارلىق ئالتە تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە چۈغاي، دەشت ئايماق، شۇەندى، جىنفۇ، ئۇرۇمتاي، جىمسار، پىڭلۇ، ساتۇ، يەنمىيەن، يەنلۇ، گېشى، گۈشۇ، شىيەن، چېيەن، جالې، جاسى، دالەن قاتارلىق 17 ئايماق تۈتۈق مەھكىمىسى بولغان. بۇ 23 تۈتۈق مەھكىمىسى تيانشاننىڭ شىمالىدىن تارتىپ غەربتە چۈ دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تېنىسقۇر قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى چۈ دەريانىڭ غەربىدىن كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان جايلاردىكى ئاسكىل كۆل قەبىلىسى، قوشۇكۆل قەبىلىسى، باسادغا تۈن شانبۇل قەبىلىسى، ئاشكىنىزۇن قەبىلىسى ۋە قوشۇ چوپان قەبىلىسى قاتارلىق بەش قەبىلىنى باشقۇرغان.①

① قەن ۋېنلەن «قىدارتەڭ تۈزۈلكەن جۇڭگو تۇمۇمىي تارىخى»، 1 - قىسىم، 296 - 297 - بەتلەر.

قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تاغ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگىنى بولدى. بۇ ئورگاننىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، ئەمەلدارلىق سانى بەلگىلىك بولۇپ، ھەربىر ۋەزىپىنىڭ ئۆزىگە خاس مەسئۇلىيىتى بار. بارلىق ھەربىي ئىشلار ۋە خەلق ئىشلىرىغا مەخسۇس ئاپپارات مەسئۇل قىلىنغان. باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىدە بىر نەپەر باش قورۇقچى بەگ تەسىس قىلىنغان، ئۇ 2 - دەرىجىلىك تۆرە بولۇپ، تاغ سۇلالىسىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك رەسمىي پەرماندار ئەمەلدارى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچ ھەزرەتنىڭ كەينىدە بولۇپ، دىۋان بېگى، يانداش ۋەزىر بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ئىدى. باش قورۇقچى بەگنىڭ ئىھتىياق مەسئۇلىيىتى تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغان قەبىلىلەرنى قوجۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى ساقلاش، تاشقى ھەربىي مۇداخىلە ۋە پاراكەندىچىلىكلەرگە تاقابىل تۇرۇش، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ يۇقىرىغا يوللاپ، تۆھپە ياراتقانلارنى تەقدىرلەش، گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالاشتىن ئىبارەت ئىدى. قورۇقچى بەگنىڭ خىزمىتى ھوقۇقى چوڭ، مەرتىۋىسى يۇقىرى، مەسئۇلىيىتى زور بولغاچقا، تاغ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئەمەلگە قويىدىغان تاداۋمنى ئىنتايىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن تالايتتى. 711 - يىلى (كەيىۋەننىڭ 4 - يىلى) دىن كېيىن، تاغ سۇلالىسى تاداۋتىتە بۇ قورۇقچى بەگگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىشقا پادىشاھ جەمە-

ئەدەبىن نادەم تەيىنلەيدىغان بولغان. باش قورۇقچى بەگنىڭ قول تاستىدا ئىككىسى لەپەر ۋ ـ دەرىجىلىك تۆرە مەرتىۋىلىك مۇتاۋىن باش قورۇقچى بەگ، ئىككى لەپەر رەسمىي 4 ـ دەرىجىلىك تۆرە مەرتىۋىلىك مۇتاۋىن قورۇقچى بەگ ئەمەلدارلار بولغان. قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئورنىغا بىۋاستە قاراشلىق ئەمەلدارلاردىن بىر لەپەر دورغاپ، بىر لەپەر ئەمىر لەشكەر، بىر لەپەر پۇتۇكچى ھەربىي مەسلىھەتچىسى ئىككى لەپەر پۇتۇكچى، يەنە رەسمىي 7 ـ دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن بىردىن مەنسەپ بېگى، ئامبار بېگى، نوپۇس بېگى، لەشكەر بېگى، ئەدلىيە بېگى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار مەھكىمە ئورگىنىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى شۇنىڭدەك خەلق ئىشلىرى، باج ـ سېلىق، ھەربىي ئىشلار، ئەدلىيە، ئەمەلدارلار ئىشلىرى ۋە پۇتۇكچىلىك، ئالاقە قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولغان.

قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قارىمىقىدا ھەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىي ئىشلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بولغان.

ھەربىي ئىشلار سىستېمىسى. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى كۈسەن، ئۇدۇن، سۇلى، كىنگىست ۋە سويابېتىن ئىبارەت بەش مۇھىم قورغانغا بىر تۈتاش قوماندانلىق قىلغان. بۇ قورغانلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن باسقاۋۇل تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەمەل دەرىجىسى 3 ـ دەرىجىلىك تۆرىگە تەڭ ئىدى. باسقاۋۇللۇقنى كۆپىنچە مۇتاۋىن باش قورۇقچى بەگ قوشۇمچە ئۈتىگەن. يۇقىرىقى بەش چوڭ ئالاھىدە ھەربىي قورغاندىن تاشقىرى، تېمىسباۋ يىللىرىدىن ئىلگىرى

غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىلىرى ئادەتتە «ئەڭ چوڭى جۇن، ئۇنىڭدىن كىچىكى قورۇل، ئۇنىڭدىن قالغانلىرى قەلئە، قورغان بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ داۋ دەپ ئاتالغان»① جۇن باشلىقى باسقاق بەگ بولۇپ، بۇ ۋەزىپىنى كۆپىنچە ئايماق بېگى قوشۇمچە ئۆتىگەن. چوڭ جۇننىڭ لەشكىرى 10 مىڭغا يېتەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئارمىيىسى سويابتا تۇرۇشلۇق باۋداجۇنى، ئۈبرغۇل ئايمىقىدا تۇرۇشلۇق ئۈبرغۇل جۇنى، غەربىي ئايماقتا تۇرۇشلۇق تيانشان جۇنى، ئۇرۇمتايدا تۇرۇشلۇق جىڭسەي جۇنى، بورتالا بىلەن ئىلى دەريالىسى ئوتتۇرىسىدىكى جىنيا جۇنى، ھازىرقى قاش دەريالىسى ئەتراپىدىكى يۇيىجى جۇنى، شۇنىڭدەك دەشتى ماكان جۇنى، چىڭخەي جۇنى، تېنىقنۇر جۇنى، قاتارلىق جۇنلەردىن ئىبارەت ئىدى. جۇننىڭ ئاستىدا قورۇل بولغان، مەسلەن، لاپچۇق ناھىيىسىدىكى چىتىڭ قورۇلى، قۇچۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇششاقتال قورۇلى، بەشبالىق ئايمىقىدىكى ئىشبارا قورۇلى؛ ئۇدۇنىدىكى نىنا قورۇلى قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆكئارت قورۇلى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. قورۇلدا قورۇل بېگى بار ئىدى. قورۇلنىڭ ئاستىدا قەلئە بولغان، مەسلەن ئالمالىق قەلئەسى، تالاس قەلئەسى قاتارلىقلار. قەلئەنىڭ ئاستىدا قورغان بولۇپ، قورغان بوز يەر ئاچقۇچى چېگرا مۇداپىئە ئارمىيىسى تۇرىدىغان ئاساسىي قاتلام ئورۇن ئىدى. مەسلەن، كانجۇت قورغىنى، پاسىئان قورغىنى قاتارلىقلار. قورغاندا رەسمىي 6 ـ دەرىجىلىك تۆرىگە

① دېيىلى تاغنەمە. مەربىي ئىشلار تەزكىرىسى.

تەك باسقاق سانغۇبدىن بىرى، دەسمىي 7 - دەرىجىلىك تۆرىگە تەك مۇئاۋىن باسقاق سانغۇبدىن بىرى، بىر پوتوكچى، يەنە بىرىن ئامبار بېگى، لەشكەر بېگى بار ئىدى. قورغان ئاستىدا تۆر، تۆر ئاستىدا قاراۋۇلخانا بار ئىدى. مەسىلەن، سوياپ قاراۋۇلخانىسى، تۆرۈۋە قاراۋۇلخانىلار نىڭ شۇەي دەپ ئاتىلىدىغان باشلىقى بار ئىدى.

داۋ - غەربىي پوتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش. ئۇرۇشى جەريانىدا مولغا قويۇلغان تەشكىلىي تۈزۈلمە بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى باش بۇغ دەپ ئاتىلاتتى. مەسىلەن، سول قول بوز-يەر ئېچىش، مۇھاپىزەت قىلىش قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنى سۈدىكغاك ئىلى، داۋسىنىڭ ھەربىي ئورۇش باش بۇغى ئىدى، چېك جېچىي كۆكئارت داۋسىنىڭ ھەربىي ئورۇش باش بۇغى ئىدى.

741 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى غەربىي ئورتا ئەنشىدىكى تۆت قورغان ھېراۋۇلى ۋە بىشبالىق ئېغىزغۇل ھېراۋۇلى تارىمى قىلغان، ئەنشى ھېراۋۇلى كۇسەن، تۇدۇن، سۇلى، كېنەگىتتىن ئىبارەت تۆت قورغاننى بىرتۇتاش باشقۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە كۇسەننىڭ 24 مىڭ لەشكىرى بولغان. بىشبالىق ھېراۋۇلى تۇرۇكەش، خاككاسلار ئۇستىدىن نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولۇپ، دوشىت ماكان جۇنى، تىيانشان جۇنى، ئېغىز-غۇل جۇنىدىن ئىبارەت ئۈچ جۇنىنى بىرتۇتاش باشقۇرغان، ئۇنىڭ مەھكىمىسى بىشبالىق ئايمىقىدا بولغان، 20 مىڭ لەشكىرى بولغان. ھېراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى كۆپىنچە باش قوروقچى بەگ قوشۇمچە ئۆتىگەن. ھېراۋۇل مەھكىمىسىدە بىر ھېراۋۇل، بىر

مۇئاۋىن ھىراۋۇل، بىر ھەربىي يۇرۇش ئەمىر لەشكەر، ئىككى باسقاق‌بەگ، بىر پوتۇكچى، بىرقانچە نەپەر لەشكەر مۇشاۋۇرى ۋە تۆت نەپەر ياساۋۇل بولغان. ئەنشى ۋە بېشىبالىق ھىراۋۇلى ئۆز ھوقۇقىنى ئۇزاققىچە ئۇنۇملۇك يۈرگۈزگەن.

تالاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قوشۇنىدىن ھەرقايسى جۇن، قورۇل، قەلئە، قورغانغا مەنسۇپ بولغانلىرى يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلغان. «ھەرقايسى تۇر ۋە قاراۋۇلخانىلار نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىققىچە سوزۇلغان، لەشكەر ئۇزۇلمەگەن»①، بۇ قاراۋۇلخانىلاردا تۇرۇشلۇق لەشكەرلەر ئىۇرۇش بولسا جەڭ قىلغان، ئادەتتىكى چاغلاردا چېگرا ساقلىغان ھەم «بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ ئۆزلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەن ۋە كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مال باققان.»② ھەربىر يىزىدا بىنا قىلىنغان ئېكىنزارلىق تەخمىنەن 50 گېكتار (بىر گېكتار 100 موغا تەڭ) ئىدى. ئەنشى بىلەن بېشىبالىق-نىڭ ھەربىرى مىڭ گېكتاردىن ئارتۇق ئېكىنزارلىققا ئىگە ئىدى. ئېكىنزارلىقلارنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن. يەنە مەخسۇس ئېكىنچىلىك بېگى تەسىس قىلىنغان.

ھەرقايسى تۇتۇق بەگ قويۇلغان قارام ۋىلايەت ۋە ئايماقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قوراللىق كۈچى بولۇپ، ئەسكەر سانىغا چەك قويۇلمايتتى، بۇ قوشۇنلارمۇ تالاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆز تەۋەلىكىنى قوغداش، ئۆز رايونىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش

① ، ② «كونا تاڭنامە. تۇبۇتلەر تەزكىرىسى».

شدی؛ ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، ئۇلارنى ئەنشى، بېشبالدق قورۇق-چىبەكلىرى مەركەزدىن بېرىلگەن «شاھ پەرمانى» (بىرخىل ھەربىي ھوقۇق بەلگىسى) غا ئاساسەن يۆتكەپ ئۇرۇشقا ئاتلاندۇراتتى.

قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق مەمۇرىي سىتىما ئىككىگە بۆلۈنگەن. بىرى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا، يەنى خەنزۇلار بىرقەدەر مەركەزلىك بولغان رايونلاردا ئايماق، ناھىيىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش يولىغا-قو-يۇلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرغۇل ئايمىقى، دەسلەپتە غەربىي ئۇيغۇرغۇل ئايمىقى دەپ ئاتالغان، مەھكىمە ئورنى ھازىرقى قۇمۇلدا بولۇپ، قارىمىقىدا ئۇيغۇرغۇل، لاپچۇق، يامىدۇم ناھىيىلىرى بولغان.

غەربىي ئايماق، ئەسلى شىچاڭ ئايمىقى دەپ ئاتالغان. مەھكىمە ئورنى قۇچۇ (ھازىرقى تۇرپان) دا بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە لۈكچۈن، يارغول، پىچان، تيانشاندىن ئىبارەت تۆت ناھىيە بولغان.

بېشبالدق ئايمىقى، مەھكىمىسىنىڭ ئورنى ھازىرقى جىمى-سار ناھىيىسى بازىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، قارىمىقىدا ئالتۇنبا-لىق، ئۇرۇمتاي، خۇتبلىق، شىخەيدىن ئىبارەت تۆت ناھىيە بولغان. ناھىيىدىن تۆۋەن يەنە يېزا، مەھەللە، قورۇق قاتارلىق ئاسا-سىي قاتلام تەشكىلاتلىرى بولغان.

ئايماقتا بىر ئايماق بېگى قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئايماق-نىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈچۈن بىر مۇئاۋىن ئايماق بېگى، بىر دورغاپ، بىر تەمىر لەشكەر قويۇلغان بولۇپ، بۇلار يارەمچى تەمەلدارلار

ئىدى، بىر نەپەر مىزان بولۇپ، ئايماق بېگىنىڭ يازدىمىچىسى ئىدى، ئۇ، باش مەھكىمىنىڭ كۈندىلىك مەمۇرىي ئىشلىرى ۋە خەت-چەك، ئالاقىلىرىنى باشقۇراتتى، ئايماقنىڭ ۋەزىپىدار تارماقلىرىدىن ئەمەلدارلار ئىشلىرى مەھكىمىسى، ئاشلىق مەھكىمىسى، تۇتۇن مەھكىمىسى، لەشكەر مەھكىمىسى، ئەدلىيە مەھكىمىسى، تۆرەلەر مەھكىمىسى بار بولۇپ، مەھكىمىنىڭ باشلىقلىرى ئىشقاۋۇل دەپ ئاتىلاتتى، يەنە بىر نەپەر مۇنەججىم، بىر نەپەر ھۆكۈما بار بولۇپ، ئۇلار شاگىرت يېتىشتۇرۇش، كېسەل داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ناھىيىدە ئامبال بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىگىسى ئىدى، يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن ئامبال بولۇپ، ئۇ ئامبالنىڭ يازدىمچىسى ئىدى. ناھىيىنىڭ ئاساسلىق ئىش باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىرىغا يىگىرمە بەش دىرىدىغان جىر كاتىپ، بىردىن ئىككىگىچە مەرىپى چاپارمەن بار بولۇپ، ئۇلار ئەمەلدارلار ئىشلىرى، ئاشلىق، تۇتۇن، مەرىپى ئىشلار، تۆرەلەر مەھكىمىلىرىگە تەئەللۇق ئىشلارنى يۈگۈشۈپلىپ ئورۇندايتتى. يېزىلاردا يېزا ئاقساقىلى، مەھەللىدە مەھەللە باشلىقى بار ئىدى.

ئايماق، ناھىيىلەردە يەر تەڭشەش تۈزۈمى، ئىجارە-ھاشار-سېلىق قانۇنى ۋە مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمى قەتئىي ئىجرا قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇھىم قاتناش تۇگۈنلىرىدە ئۆتەڭ قۇرۇلغان. بەزى جەت ياقا يوللاردا دەڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دېمەك، بۇ رايوندا سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەرىپى ئىشلار ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەشكىلىي تۈزۈملەر ئىچكى ئۇلكىلەر بىلەن بىرخىللاشتۇرۇلغان. يەنە بىرخىل ئەھۋال بار كى، مەرىپى تۈركىلەر ۋە باشقا

مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، تاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىگە قارىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، رام بولغۇچى ۋىلايەت، ئايماق تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈپ، ھەرقايسى مىللەتلەر باشلىقلىرىنىڭ ئەسلىدىكى سىياسىي ئورنىغا چېقىلماي قەبىلە ياكى رايونلار-نىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ رام بولغان ۋىلايەت، ئايماق ۋە ناھىيىلەرنى تەسىس قىلغان. بۇ تۈزۈم بويىچە، مىللەتلەرنىڭ چوڭ - كىچىك باشلىقلىرى قورۇقچى بەگ ياكى تۇتۇق بەگ، ئايماق بېگى، ناھىيە ئامبىلى قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەينىلەنگەن. بۇ مەنسەپلەردە باقىۋاتقىنىڭ ۋە ۋارىسلىق تۈزۈمى بولغا قويۇلغان. رام بولغۇچى ۋىلايەت، ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ قورۇقچى بەگ، تۇتۇقبېگى، ئايماق بېگى قاتارلىقلار تاك سۇلالىسىنىڭ پەرماندار ئەمەلدارى بولۇپ، دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مۇقىم مائاشتىن بەھرىمەن بولغان ۋە ئوردىغا جاۋابكار بولغان. «ئوردىنىڭ ئەسىر - پەرمانلىرى يېتىپ بارغانلىكى يەردە-كى قورۇقچى بەگ ۋە تۇتۇق بەگلەر ئۇنى قوبۇل قىلىپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرگەن»①، ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارغا بولغان باشقۇرۇشىنى كۈچەيتكەن. رام بولغۇچى ۋىلايەت، ئايماقلاردىكى ئولچان تاپشۇرۇش، نوپۇسقا قاراپ باج - سېلىق ئېلىش ئىشلىرىنى تاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كونكرېت سۇرۇشتۇرمەيتتى ھەمدە بۇ ئىشلارنى تاك سۇلالىسىنىڭ مەنسەپ - تۇتۇق دېۋانىغا مەلۇم قىلىماياتتى. تاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ رايونلاردىن باج - سېلىق ئالمايتتى، قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي خىراجىتى ۋە ھەربىي تەمىناتىنى قامداش ئۈچۈن رام بولغۇچى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ پەقەتلا ئەنشى ۋە بېشىبالىقتىن ئىبارەت ئىككى باش

① «يېڭى تاڭنامە. جۇڭرابىيە تەزكىرىسى».

قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە چەكلىك مىقداردا بىر نەرسە تاپشۇرۇپ تۇرۇشىلا بەلگىلەنگەن.

غەربىي يۇرتتىكى لوپنۇر رايونىدا تەسىس قىلىنغان مەرەن، ۋاششەھرى، چارقىلىق ۋە چەرچەنتىك قەدىمكى ئوردىغا قۇرۇلغان باسارات شەھرى قاتارلىقلار غەربىي ئىشلار جەھەتتە ئەنشى باش قورۇقچىبېگى مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان بولسىمۇ، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەمۇرىي جەھەتتە ئىزچىل شاجۇ ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلگەن.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنا يولغا قويغان غەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىدىن ئىبارەت تەشكىلىي تۈزۈلمە ئۇزۇنتىك تەشكىلىي سىستېما جەھەتتىكى مۇكەممەللىكى، خىزمەت مەسئۇلىيىتىنىڭ ئېنىقلىقى، ئەمرى پەرمانلارنىڭ بىر تۇتاش ئۇنۇملۇك ئىجرا قىلىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردە، بۇرۇن ئۆتكەن سۇلالىلەر تەسىس قىلغان ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ۋەتەنتىك زېمىنىنى قوغداش، غەربىي يۇرتنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى نەتىجىلىك ئورۇندىغان.

4. تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى

تۇبۇت خەنزۇچە 特图伯، 退摆特، 叶蕃، دەپمۇ ئاتالغان، ئۇلار زاكزۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ، ئاساسەن چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىگە ئورۇنلاشقان، تۇبۇتلەر گەنسۇ، چىڭخەيدىن جەنۇبقا كۆچكەن غەربىي چاكلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان فاچاكلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن. 7 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى لاگىرىلۇنزەن دۆلەت قۇرغان. 629 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى) لاگىرىلۇنزەننىڭ 13 ياشلىق ئوغلى چې-

سۈڭزەن (چىنۈڭزەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) زەنبۇ (خان) لىق تەخت كە ئولتۇرغان. چىسۈڭزەن ياش قۇرامىغا توشمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنتايىن باتۇر ۋە دانالىق بىلەن شىزاڭنى بىرلىكە كەلتۈرۈپ، پايتەختنى لوشى (ھازىرقى لاسا) غا يۆتكىگەن. ئۇ پۇختا ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈم بەرپا قىلىپ، خەل لەشكەرنى 400 مىڭغا يەتكۈزگەن. يېزىق ئىجاد قىلغان، قانۇن تۈزۈپ چىققان. تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسى ۋېنچىڭ بىلەن توي قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ تۆھپىسىنى تەرىپلەپ ئۇنى «گەنبۇ» يەنى پەزىلەتلىك خان دەپ ئاتىغان. سۈڭزەن گەنبۇ دېگەن سۆز «سەلتەنەتلىك - پەزىلەتلىك» دېگەنلىك بولىدۇ.

650 - يىلى (تاڭ گاۋزۇڭ يۈڭخۇيىنىڭ 2 - يىلى) سۈڭزەن گەنبۇ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ نارەسىدە نەۋرىسى ماڭ سۈڭماڭزەن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۇبۇت خانلىقىنىڭ چوڭ ھوقۇقى ۋەزىر غالدۇڭزەن جەمەتىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ئۇلار تۇبۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىگە تامامەن ئاسىيلىق قىلىپ، سۈڭزەن گەنبۇنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىش قىلغان، 662 - يىلى (لۇڭسۇنىڭ 2 - يىلى) تۇبۇتلەر غەربىي تۈرك گۈڭيۆ قەبىلىسىنىڭ ۋە سۇلىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇدۇن رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. 663 - يىلى تۇبۇتلەر تۇيۇغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، چىڭخەينى ئىگىلەپ، بۇ مۇھىم ستراتېگىيىلىك جاينى كونترول قىلدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا، تۇبۇتلەر يەنە ئالتۇن تېغىدىن ئۆتۈپ پىشامشان ۋە چۆرچان رايونلىرىنى بېسىۋالغان. 670 - يىلى تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا

ئىگىلىگەن، ئايماقلىرى 18 گە يەتكەن. ئۇدۇن تۈبۈتلەرگە تەسلىم بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، كۈسەنگە ھۇجۇم قىلغان. 675 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇنداغا كېرىيە تۈتۈق مەھكىمىسى، سۇلىدا سۇلى تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. 679 - يىللىرىغا بارغاندا، تۈتۈتلەر ئاخىرى تۆت قورغانىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە، ۋۇزېتىيەن گەرچە غەربىي يۇرتقا ۋېي دەيجيا باشچىلىقىدا ئىككى قېتىم قوشۇن ئەۋەتسە، غەربىي يۇرتتىكى قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشمىغان. 692 - يىلى لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۈتۈق بېگى تاڭ شيۇجىڭ ئەنشىدىكى تۆت قورغانىنى قايتۇرۇۋېلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ۋۇزېتىيەن تۈبۈتلەرنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان ۋاڭ شياۋجيېنى ۋۇ ۋېي قوشۇنىنىڭ باش بۇغىسى قىلىپ تەينىلەپ، غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن. ۋاڭ شياۋجيې قوشۇنلىرىنى باشلاپ تيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ ئەنشىدىكى تۆت قورغانىنى تارتىۋېلىپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى يەنە كۈسەنگە كۆچۈرگەن. 696 - يىلى (ۋۇجۇۋەنسۇيىنىڭ تۈكتيەن 1 - يىلى) ۋاڭ شياۋجيې سۇلۇخان تېغىدىكى جەڭدە تۈبۈتلەردىن يېڭىلىپ قالغان. تۈبۈتلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىگە سۇلھىلىشىش شەرتىنى قويۇپ؛ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەنشىدىكى تۆت قورغاندىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى كېرەك؛ تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش نۇشىبىي قەبىلىسىنى تۈبۈتلەرگە ئايرىپ بېرىشى كېرەك، دېگەن. ۋۇزېتىيەن گويۇەنجېننى تۈبۈتلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتكەن. گويۇەنجېن تۈبۈتلەرنىڭ ھوقۇقدارى لۇن چىنلىگغا مۇنداق دېگەن: «تاڭ سۇلالىسى ئەنشى

مەھكىمىسى ۋە ئون ئوق قەبىلىسى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى قوغداپ، سۇلالىمىزنى تاسىرسىماقچى ئىدى، بۇلىڭدىن باشقا ھەپچقانداق سۇددىسا يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايوندىكى قوۋملار تۇھمەتلەرگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ئۇزاق زامانلاردىن بېرى تاڭ سۇلالىسى تەۋەلىكىدە ياشاپ كېلىۋاتقان پۇقرالار»①.

722 - يىلى تۇبۇتلەر كىچىك بولور (ھازىرقى قىرغىز زىستان) غا ھۇجۇم قىلغان. بېشبالىق ھىراۋۇلى جاڭ سۇڭ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى قوۋملار ۋە كىچىك بولور خانى موجىنماڭ بىلەن بىرلىشىپ، تۇبۇت قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. 737 - يىلى تۇبۇتلار كىچىك بولورنى ئىككىنچى قېتىم بېسىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق 20 نەچچە بەگلىك تۇبۇت بەگلىكىگە ئولپان تاپشۇرىدىغان بولغان. 747 - يىلى تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى گاۋ شەنجى كىچىك بولورنى ئىشغال قىلىدى ھەم ئۇنىڭ خانى ۋە تۇبۇت لەزنىڭ خانى ۋە مەلىكىسىنى ئەسىر ئېلىپ، زور غەلىبە قازاندى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قايتىدىن تاڭ سۇلالىسى قارىمىقىغا ئۆتتى.

755 - يىلى (تىەنباۋنىڭ 14 - يىلى) «ئۇڭلۇك شۇيگون توپىلىڭى» يۈز بەردى. تاڭ سۇزۇڭ بۇ توپىلاڭنى تىنجىتىش ئۈچۈن، ئەلشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى، بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەكىمىسى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر، شۇنىڭدەك لۇگيۇ (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئايماق نامى، ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى، لىيۇپەنشەن تېغىنىڭ غەربى، چىڭخەي كۆلىنىڭ شەرقى ۋە شىنجاڭنىڭ شەرقىي رايونلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — م)

① دېمەك تاڭنامە، تۇبۇتلەر مەركىزىسى.

قارىمىقىدىكى ھەربىي كۈچلەرنى ئورۇشقا قاتناشتۇرۇش ئۇچۇن ئىچكى رايونلارغا يۆتكىگەن. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتا بىر مەھەل ئەسكىرىي كۈچنىڭ يوق بولۇپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تۇبۇتلەر لۇكچۇ، خېشى (تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ دائىر يىسىدىكى خۇاكخەي دەريالىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلار كۆزدە تۇتىلاتتى، بۇ رايونلار تارىختا خېشى كارىدورى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن — م) ۋە ئەنشىدىكى تۆت قورغانىنى يەنە بىر سۇلغان. 790-يىلى تۇبۇتلەر قارلىق ۋە بايان تۇركلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، غەربىي يۇرتنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى. ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، تۇبۇت ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئارىسىدا بۇددىزمغا چوقۇنغۇچىلار بىلەن بۇددىزمغا قارشى تۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلەشكەن. 838 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىنىڭ خانلىرىنى ئۆلتۈرۈش يېغىلىقى يۈز بېرىپ، تۇبۇت خانلىقى پۈلۈنۈپ كەتكەن. تۇبۇت خانلىقىنىڭ لۇكيۇنىڭ لومبىنچۇەن دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق سەركاۋۇل بېگى لۇن كۇڭرې ئۆزىنى باش ۋەزىر دەپ جاكارلاپ ئىسيان كۆتۈرگەن. 843 - يىلى لۇن كۇڭرې چوڭ قوشۇن باشلاپ شەنجۇ ئايمىقى (چىڭخەيدىكى لېدۇ) نىڭ ھىراۋۇلى شاڭ بېيىبېيگە ھۇجۇم قوزغىغان، ئىككى تەرەپ بىرقانچە يىل ئۇرۇشقاندىن كېيىن، شاڭ بېيىبېي مەغلۇپ بولۇپ، گەنسۇ، ئىۋېرغۇل ۋە غەربىي ئايماقلارغا چېكىنىپ كەتتى.

849 - يىلى ھازىرقى نىڭشيا رايونىنىڭ تۇڭشىن ئەتراپىدىكى شىمبىن، لىۋېپەن قاتارلىق جايلاردىكى خەلق قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. يانىدۇرقى يىلى شاجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ شەھىرى

ئەتراپى) رايونىدا تۈبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى، 866 - يىلى لۈن كۈڭربىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىلىپ، تۈبۈتلەرنىڭ غەربىي يۇرتىنىكى تەسىر كۈچى پەيدىنپەي چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن.

§2. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى

1. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى

سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت جەمئىيىتى بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرلەردە ھاسىل بولغان فېئودالىق تۈزۈم ئاساسىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلانغان.

دېھقانچىلىق جەھەتتە، ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان مۇنداق ئۆچ ئۆزگىرىش بولغان. بىرىنچىسى — ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىدىكى ئۆزگىرىش. تەبىئىي ۋە تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇرۇنقى زامانلاردا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ تولىسىدا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقان شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە بولسا دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغانىدى. سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، تىيانشاننىڭ شىمالىدا كۆپلىگەن دېھقانچىلىق رايونلىرى مەيدانغا كەلگەن. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن "شۇغۇللانغۇچىلار" بوز يەر ئاچقۇچى ھەربىيلەر، خەنزۇ ئاھالىلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەلۇم ساندا بۇرۇنقى قەبىلە ئاھالىلىرىمۇ بولغان. ئىگىكىنچىسى — تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى «مەيلى كۆلىمى جەھەتتىن بولسۇن ياكى خىللىرى ۋە ياكى سۇ قۇرۇلۇش ئىنشائاتلىرى جەھەتـ

تمن بولسۇن خېلى تەرەققىياتقا ئىگە بولۇپ قالغان»① ئىدى. مانا بۇنداق زور تەرەققىيات غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم مادداي شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. ئۈچىنچىسى ــ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە سىنىپىي قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىش. سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۇرغۇنلىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كىرىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە يېتىپ بارغان، بىرمۇنچە قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى مەلۇم مەزگىلگىچە قەبىلە شەكلىنى يەنىلا ساقلاپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەر ۋە يەر ئىجارىسى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئۇلاردا كۈچلۈك قىزىقىش پەيدا قىلغان. شۇڭا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىمتىيازىغا تايىنىپ، كەڭ كۆلەمدە يەر زېمىن ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە سىنىپىي قۇرۇلما جەھەتتە يېڭى ئۆزگىرىش پەيدا بولغان.

بۇ مەزگىلدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى جەھەتتە، تۆمۈر ساپان ۋە پالتىدىن تاشقىرى، چوڭ تېپىتىكى تاش تولۇق قاتارلىقلار ئىشلىتىلگەن، ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى تېخىمۇ يۇرۇشتۇرۇلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى ھاۋاسىدىن كېلىپ چىققان قۇرغاقچىلىق مۇھىتى تۆۋەنلىدىن، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سۇغىرىشقا تايىنىپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلگەن. شۇڭا، ھۆكۈمدارلار بىلەن يەر ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسى ئېتىز ـ ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. قېزىلما پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەنشى

① لىۋزىشياڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، ١١١ ـ بەت.

باش، قورۇقچى بەگ مەھكەمىسى قارىمىقىدا، ئېزدىق ـ ئۆستەڭ چېپىش، تۇغان ياساش ۋە رېمونت قىلىشنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان «قېزىش ـ ئېچىش ئورنى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئىشلارنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار قېزىش ـ ئېچىش بېكى دەپ ئاتىلىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش، سۇ مەقبى ئېلىش ۋە سۇ تۇزۇمىگە خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالاش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. قېزىش ـ ئېچىش بېكنىڭ قول ئاستىدا «مىراپ» لار بولۇپ، ئۇلار ئۆز تەۋەسىدىكى دېھقانلارنىڭ كۈندىلىك ئىشلىتىدىغان سۇيىنى ئۇچاسىمكىلار بويىچە باشقۇرغان. سۇ باشقۇرۇش ئورگانلىرى سۇ ئىشلىتىش ئېلان تاختىسىنى يولغا قويۇپ، قايسى ئائىلىنىڭ قايسى ۋاقىتتا سۇ ئىشلىتىشىنى ئېلان تاختىسىنى ئۆرۈش ئارقىلىق كۆرسەتكەن. بۇ «تاختىنىڭ ئايلىنىشىغا قاراپ سۇ ئۆۋدىتىنى كۆتۈش» دەپ ئاتالغان. ئېتىز ـ ئېرىق سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە سۇ ئىشلىتىشنىڭ ئۇنۇملۇك باشقۇرۇلۇشى غەربىي پۈرتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتا بۇغداي، پۇرچاق، شال، تېرىق قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بولغان، بولۇپمۇ ئۇزۇم، قوغۇن، شاپتۇل، ئانار، ئۈرۈك ھەم سىلا جايدا بار. ئىندى، زىغىر، كېۋەز قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرمۇ بولغان. ئۇدۇن، قۇچۇ قاتارلىق جايلاردا ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلۈپ، پىلە قورتى بېقىلغان ۋە كەنىدىر تېرىلغان. چارۋىچىلىقتا ئات، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق مالىلارنى بېقىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ قول ھۈنەر-

ۋەنچىلىكىدە تۆمۈر، مىس، پولات، ئالتۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، قەلەي مەدەنلىرىنى ئېچىش، ئاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ئىشلىرى بار ئىدى. كۈندەلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملار- دىن مېتال قازان ـ قاچىلار، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، كۈمۈش پۇل ۋە مىس پۇل قاتارلىق نەرسىلەر ئىشلەپچىقىرىلە- غان. كۈسەن، دۆلىتىمىز بويىچە كۆمۈر بىلەن مېتال ئاۋلاش- نى ئەڭ بالدۇر يولغا قويغان رايونلارنىڭ بىرى، ئۇدۇن- لۇقلار «مىس ئىسۋابلارنى ياساشقا ماھىر» ئىدى.

ئىگىرىش ـ توقۇش قول سانائىتىدە مەشۇت يىپ چەمبە- رىش، پاختا يىپ ئىگىرىش ئەسلىدىكى ئاساسىدا ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان. قۇچۇ (غەربىي ئايماق)چەكمىنى تالاسۇلالىسىگە تاپشۇرىدىغان ئولپاننىڭ مۇھىم بىر خىلى بولغان. غەربىي يۇرتتا چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلغاچقا، يۈك توقۇمىچىلىق قول سانائىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ راۋاج تاپ- قان. كۈسەندىكى بارقۇتان شەھىرىنىڭ يۈك توقۇلما بۇيۇم- لىرى ئەڭ داڭلىق بولۇپ، شەرقتە ئېچكى رايون بازارلىرىدا، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بازارلىرىدا كەڭ بازار تاپقان.

كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش قول سانائىتى مول خام ئەشيا مەنبەسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ زۆرۈر بۇيۇم بولۇپ قالغان. چەك داچاڭنىڭ «تاجايىپ ـ غارايىباتلار» دېگەن كىتابى- دا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە ياۋا ئات ۋە بۆكەن تېرە- سىدىن ئىشلەنگەن قىزىل خۇروم شۇنداق سىلىق، پارقىراق ئىدىكى، كىشىنى تولىمۇ زوقلاندۇراتتى، ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك، ئىگەر قاتارلىق بۇيۇملار ناھايىتى ئەپچىل ۋە سېپتا، دەپ يېزىلغان.

غەربىي يۇرتتىن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قاشتېشى

چىقاتتى، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئىشلەپچىقارغان ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن كالا، قاشتېشى ئويما سەنئەت بۇيۇملىرى كىشىنى جەلپ قىلىدىغان قىممەتلىك بۇيۇملار ئىدى.

تاك سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا قەغەزچىلىك بارلىققا كەلگەن، مانا بۇ، قەغەز ياساش تېخنىكىسىنىڭ بۇ جايغا يېتىپ كېلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تاك سۇلالىسى ئۆزىنىڭ غەربىي ۋە سىياسىي ئەھمىيىتىنى جىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ قاتناش تىرانسپورت ئىشلىرىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. مۇھىم قاتناش يوللىرىدا، ھەر 30 چاقىرىم ئارىلىقتا ئۆتەڭ ياكى دەڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئۆتەڭلەردە ئۆتكەن - كەچكەن يولۇچىلار ئۈچۈن ئات، ئىشەك ھازىرلاپ قويۇلغان. دەڭلەردە بولسا يېمەك - ئىچمەك ۋە قونالغۇ جاي تەييارلاپ قويۇلغان، ئۆتەڭ ۋە دەڭلەردە ئىشلەيدىغانلار خەلقتىن كەلتۈرۈلگەن، ئۇلار نۆۋەتلىشىپ ئىشلەيدىغان ھاشارچىلار ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي ئايماقتىن كىنگىستكەچە بولغان يولدا لۇي كۇڭ سارىيى، شىنچىڭ سارىيى؛ غەربىي ئايماقتىن بېشبالىققىچە بولغان يولدا لۇكچۇەن سارىيى؛ بارقوتاندىن سۇلىغىچە بولغان يولدا جىجۇ سارىيى؛ سۇلىدىن ئۇدۇنغىچە بولغان يولدا كېش ئاشخانىسى دېگەن ساراي، ئاشخانىلار بولغان. تىرانسپورت جەھەتتە، يەنە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان مەخسۇس ئورگان - كىراخانا بار ئىدى. قاتناش قورالى ئاساسەن كالا ھارۋىسى ئىدى. يىراقتا ماددىي بۇيۇم توشۇش ئىشلىرىنى سەپەر يالنۇاچى مەخسۇس باشقۇراتتى.

يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى سودا - سېتىق ئىشلىرى ئۈچۈن بىر يېڭى ۋەزىيەت ياراتقان.

جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە مەشھۇر «ۋېنچەك يولى» ئەينى چاغدا «سۇيياپ يولى»، «ئەنشى يولى» ۋە «جەنۇبىي يول» دېگەن ئىبارەت بولغان. بۇ ئۇچ يولدا قاتنايدىغان ھەربىي ھەيئەت (ھەر خىل ئىشلار ئىشىنى)، ئەرەب، پەرەڭ (شەرقىي رىم)، ھىندىستان ۋە غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى، غەربنىڭ قېسىملىرى بىلەن دوراپ دەرمەكلىرى، خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى، ئاتلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ كىشمىش، مەيزاپ، چەكمەن، يۈك توقۇلمىلىرى بۇيۇملىرى، قاتارلىق مال-مۈلۈنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بارغان. ئىچكى رايونلاردىن ئالىنغان تۆمۈردىن ياسالغان قاچىلار، يېزىش-سىزىش قوراللىرى، قەغەز ۋە چاي، بولۇپمۇ كىشىلەر ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان ئاۋار-دوردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى توپ-توپى بىلەن غەربىي يۇرتقا ۋە گىرېتسىيە، رىم، ئارىلىق، تۇخارىستان (ئافغانىستان) قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بارغان. ئالغا سۈرۈلىشى دەۋرىدىكى شائىر چاك جىنىڭ جاراڭلايىتتى سانسىز قوڭغۇراق قۇلاق سالغاق دەشتى ماكانغا، باراتتى. تۆگە كارۋان شايى ئارتىپ ئەنشى تاماغىغا دېگەن شېئىرى ئەنە شۇ ئاۋاتچىلىقنىڭ ھەقىقىي تەسۋىرىدۇر.

ئاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى پۇلنىڭ پارقىرىشى ۋە ئوبوروت قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەينى چاغلاردا، چاك سۈلالىسى ھۆكۈمىتى تارقاتقان پۇل ۋە كۆسەن، كىننگبۇ قاتارلىق جايلاردا قۇيۇلغان تىللا، تەڭگە، يارماق قاتارلىق پۇللار ئىشلىتىلگەن. يەنە تۈركەشلەرنىڭ كىچىك يارمىقى ۋە چەت ئەل تىللا-تەڭگىلىرىمۇ ئۇچرىتىلغان.

سودا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشنىڭ قويۇقلىشىشى، يالغۇز غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ۋە خەلقنىڭ مادداي تۇرمۇشىنى بېيىپ

يېتەكچىلىك پايدىلىقلا بولۇپ قالماي، يەنە كىشىلەرنىڭ ئەزەلدىن دائىم ئىستىنى كېڭەيتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ روھىي قىياپىتىنى پەيدا قىلىشتا ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

بۇ دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئۆزلەكنىڭ مەدەنىيىتى ۋە غەرب مەدەنىيىتى بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا ئۆچرىشىپ، ئۆزئارا قوشۇلۇپ، مەزمۇن جەھەتتە تېخىمۇ بېيىغان.

تىل. بۇ دەۋردە، ئەسلىدىكى تىل ئاساسىدا تۈرك تىللىق بىرقىسىملا ئوتتۇرىغا چىقىپ دەۋر سۈرگەن. «تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئۆز تەسىرىنى تېزلىكتە جەنۇبىدىكى رايونلاردا ھەمدە ساھەگە كەڭ سىڭدۈرگەن. بۇ ئەھۋالنىڭ تىل جەھەتتىكى ئىپادىلىرى ناھايىتى روشەن. تۈرك تىلى مۇشۇ رايونلاردا ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ قالغان، تۈرك لېكسىسى، بولۇپمۇ سىياسىي ئاتالغۇلىرى بۇ جايلاردا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان.»①

يېزىق. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتا، كۆپ خىل يېزىق قوللىنىلغان. ھازىر بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، خەنزۇ يېزىقى ئاساسەن تۇرپان، لوپنۇر رايونلىرى ۋە ھازىرقى نىيە ناھىيىسى دائىرىسىدە قوللىنىلغان. «سوغدى يېزىقى قوچۇدا قوللىنىلغان. كېنگىت، كۆسەنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىراھمى يېزىقى سىستېمىسىدىكى قىيپاش شەكىلدىكى كۇچا يېزىقى قوللىنىلغان»، «بىراھمى يېزىقىنىڭ تېك شەكلى بولسا خوتەندە قوللىنىلغان»②. بۇ دەۋردە كۆپ خىل يېزىق

① لىۋ زىشياۋ «ئۇيغۇر تارىخى» 195-بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قەدىمقى تارىخى» 1-كىتاب، ئۇيغۇرچە نەشرى، 223-بەت.

نىڭ تەڭ قوللىنىشى تۈرپان رايونىدا ئەڭ تىپىك بولغان، بەل-
زى ئالىملارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، تۈرپاندا «شۇ ۋاقىتتا
قەدىمكى تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، سۇ-
رىيە يېزىقى، پارس يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، يۇنان يېزىقى
قاتارلىق 16 خىل يېزىق تەڭ قوللىنىلغان»①.
ھەر خىل يېزىقلارنىڭ غەربىي يۇرتتا تەڭلا ئىستېمال قىلى-
نىشى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە بىر-بىرىدىن
ئۆلگە ئېلىشى ۋە قوبۇل قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان. X
ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى
تۈرپان رايونىدا ئومۇملاشقان سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ
يېڭى يېزىقى — ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل. غەربىي يۇرت مۇزىكىسى كۆپىنچە
ئۇسسۇل بىلەن ماسلاشقان بولۇپ، مۇزىكا بولغان يەردە ئۇسسۇل
ھۆ بولغان، ئۇسسۇل بولغان يەردە جەزمەن مۇزىكا تەڭكەش
قىلىنغان. بۇ ئىككىسى جىپسلىشىپ «مۇزىكىلىق ئۇسسۇل» دەپ
ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، مۇزىكا، ئۇسسۇل، سېرىكچە-
لىك ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «نەغمە» دەپ ئاتالغان. غەربىي يۇرت-
تا مۇزىكا ئىنتايىن چوڭقۇر ئاساسقا ئىگە. ئۇزاق تارىخىي
تەرەققىيات نەتىجىسىدە پۇختا ۋە سىستېمىلىق مۇزىكا نەزە-
رىيىسى شەكىللەنگەن. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى يەن
لېنىنىڭ 28 كۈيى ئۇنە شۇ مۇزىكا نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلىش
ۋە تولۇقلاش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ بارلىققا كەلگەن. غەر-
بىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردە ساز تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى،
پەقەت كۈسەنىدىلا چارتار، بەشتار، نەي، بىلى، جاڭ، بىي،
تەك غۇڭقا، بالمان، تىزما نەي، داپ، دۇتەن دۇمبىقى،

① لەۋزىمشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» 1- قىسىم، 239-بەت.

كېيىچە دۇمباق، تالدۇمباق، سامتۇر قاتارلىق 10 نەچچە خىل چالغۇ ئەسۋابى بولغان، يۇقىرى سەۋىيىلىك كومپوزىتور ۋە مۇزىكانتلارمۇ تۇرغۇملەپ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، مەشھۇر «ھاھار بۇلبۇلى ناۋاسى» قاتارلىق 14 نەغمىنى ئىجاد قىلغان ماندا ئاقارى؛ ئۇستا بىلىچى ۋايىراچىن؛ كومپوزىتور ۋە بالىمانچى ۋايىراكان؛ «شىك مەن نۇر»، «ئاتەش سۇمرۇغ»، «قەدەھ نەغمىسى» قاتارلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان ماھىر چارتارچى سۇللىق يېپى شېنغۇ؛ ئاتا-بالا ئۇچ ئەۋلاد چارتار چېلىش بىلەن ئۆتكەن ساۋباۋ، ساۋشەنسەي، ساۋگاك؛ بولۇپمۇ چارتارچىلار پىركاملى دەپ نام ئالغان كاك كۇنلۇن قاتارلىقلار. غەربىي يۇرت كومپوزىتورلىرى يازغان مۇزىكىلار ناخشا مۇزىكىسى، ئۇسۇل مۇزىكىسى ۋە نەغمىدىن ئىبارەت ئۇچ خىلغا بۆلۈنگەن. «سۇينامە» مۇزىكا تەزكىرىسى»، تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇي لىڭچىن يازغان «ئوردا ئورکېستىرى خاتىرىلىرى»، تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى لەن جو يازغان «كېشچە دۇمباق خاتىرىسى»، «تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، «نەغمە ـ ناۋا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى» كۆپەن قىسىمى» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا غەربىي يۇرتتا 37 مۇزىكىلىق ئەسەر بولغان دەپ ئېنىق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ①. ئۇلارنىڭ ئۇسۇلىغا مەخسۇس مۇزىكا ئەسەرلىرىمۇ بولغان، مەسىلەن، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرپانلىق خې تو بىر تومۇلۇق «مۇزىكا مەقىدە مۇھىم خاتىرىلەر» ۋە تاك سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «كۆپەن نوتىسى»② قاتارلىقلار. بۇ چاغدا سۇلى،

① گۇ باۋ «قەدىمكى شىنجاڭنىڭ مۇزىكا ئۇسۇلى ۋە قەدىمكى زامان جەمئىيىتى»، 18-19-بەت.

② «مۇزىكىدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، 12-جىلد.

كۆسەن، قوچۇ قاتارلىق جايلارنىڭ مۇزلىقلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى خاس سىستېمىسى بولغان. تاغ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى 10 قىسىملىق مۇزلىقنىڭ ئۇچ قىسمى سۇلى، كۆسەن، قوچۇ مۇزلىقلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بولۇپمۇ كۆسەننىڭ «لەغمە ـ ناۋاسى بەگلىكلەر ئارا داڭق چىقارغان»①.

غەربىي يۇرت ـ جۇڭگودىكى ئۇسسۇل ماكانلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، ئەينى زاماندا چەش ئۇسسۇلى، غۇزلار پىروقىرىما ئۇسسۇلى، غۇزلارنىڭ سىيەكىرىمە ئۇسسۇلى، باش ئېتىمىش ئۇسسۇلى بولغان. ئۇسسۇلچىلار كۆزنى ئاچقىنىمىدىغان رەڭگا ـ رەڭ ئۇسسۇل كىيىملىرىنى كىيەتتى، قاشلىق ئېپتەتتى، ئۇتۇك كىيەتتى، ئۇسسۇل ھەركەتلىرىنىڭ چەبدەس ـ گۈزەللىكى، مۇزىكا ريتىمىنىڭ تېزلىكى، قوبۇندەك پىرقىراشلىرى، ئۇزگىرىشىنىڭ خىلمۇ خىللىقى غەربىي يۇرت ئۇسسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى.

رەسساملىق. غەربىي يۇرتنىڭ رەسساملىقى ئىچكى رايونلارنىڭ ئىجادىيىتى تەجرىبىسىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ سېھرىي ماھارىتىنى، بولۇپمۇ قىياپىتىنىڭ چانلىقلىقى، سىزىقچىلىرىنىڭ نەپىسلىكى، كىنىم ـ كېچەك ۋە چىرايىنىڭ روشەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان «قەندىھار سەنئىتى» نىڭ ئىپادىلەش ماھارىتى قويۇق قىلىپ، پەيدىنپەي يۇز ئالىدىغا يېرىم سەنئەت ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرۈپ، بۇت، بۇددا رېۋايەتلىرى، ئادەم، تاغ ـ دەريا، گۈل ـ گىياھ ۋە بۇلبۇل ـ تورغايلار، ئىنچە تىمسالىي يۇرۇپ ـ ئادەت قاتارلىقلارنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تام سۈرەتلىرى، تورۇس سۈرەتلىرى، ئويما سۈرەتلەر، ھەيدە قەغەز، شايى ۋە ماتالارغا سىزىلغان سۈرەت قاتارلىق نۇرغۇن نەپىس ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. تېياتىرنىڭ جانلىقى

① دېيىلگەن تاغ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى غەربىي يۇرت خانىزادىلىرىنىڭ ئۇسسۇلى

ۋە شىمالىدىكى نۇرغۇنلىغان تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە بۇ سۈرەتلەرنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغان. تۇرپاندا قېزىلغان تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن رەڭلىك سۈرەت چۈشۈرۈلگەن بىر قانچە پارچە شايى تېپىلدى، بۇ سۈرەتتىكى ئادەملەرنىڭ قىياپىتى ئىنتايىن جانلىق تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ھەشىمەتلىك كىيىنگەن بىر كىنىز زەك قىزنىڭ سۈرىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا تاڭ سۇلالىسىگە خاس شەخسنىڭ قىياپىتى تولۇق ئىپادىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ئاجايىپ - غارايىپ ھايۋانلارنى سىزىشقا ماھىر بولغان كاڭ ساتوفا ئوخشاش نۇرغۇن ئۇستا رەسساملار مەيدانغا كەلگەن. بولۇپمۇ كۆپۈلكى ۋە پېتىنىقى سۈرەت سىزىش ماھارىتى بىلەن داڭقى چىقارغان ئۇدۇنلۇق چوڭ رەسسام ۋايجىرا ۋېچىرنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز زامانىدا پەر ئۇستا تازنىڭ ئىجادىيىتى دەپ ئەزىزلىنىپ ئالدىنقى قاتارغا قويۇلغان. مەسىلەن ، ئۇنىڭ چاڭئەندىكى خەيرى - ساخاۋەت ئىبادەتخانىسىنىڭ مۇنارىغا سىزغان «مىڭلىغان كۆز ۋە قول لىك ، ھەسرەت - نادامەتنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغانكى، ئۇنىڭدىكى كۆرۈنۈشلەرنىڭ نەپىسلىكىنى تەسۋىرلەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ». چاڭئەندىكى شاپائەت بۇتخانىسىغا سىزىلغان رەسىمدە «بويسۇندۇرۇلغان ئالۋاستىلارنىڭ سىياقى ھەزىل - ھەزىياڭزا تەسۋىرلەنگەن». ۋاپادار بۇتخانىسىغا سىزىلغان «ئۇچ جادۇگەر، توت ئۇلۇغ تەڭرى ھەيكىلى» ئىنتايىن جانلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئادەمنى ئەڭ قايىل قىلىدىغىنى شىمالىي تەڭرى ھەيكىلى بولۇپ، بۇ سۈرەتتىكە گويا جان كىرگۈزۈۋېتىلگەن. ۋايجىراۋېچىر ئەينى زامانىدا دۆلىتىمىزنىڭ رەسساملىق مۇنبىرىدە مەشھۇر رەسسام دېگەن نامغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ رەسساملىق سەنئىتى

تاغ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام ۋۇداۋزىنغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

تاغ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلگەن جەھەتتە، كۆپ خىل دىن بىلەن كۆكزىچىلار تەلىماتى تاغ مەۋجۇت بولغان. ھازىرقى قۇمۇل، تۇرپان، جىمىسار قاتارلىق جايلاردا كۆكزىچىلار ئىدىيىسى بىرقەدەر كەڭ تارقالغان. بولۇپ-مۇ تۇرپاندا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان. تاريخنامىدىكى خاتىرىلەرگە ۋە قېزىلما يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، قۇچۇدىكى چۇي جەمەتى خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىدە ئۇركۇن بەگ، مۇددەررىس، كۆكزىچى ئۆلىما مۇشاۋىرلىرى قاتارلىق مەنسەپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەنسەپدارلار ئايماق، ناھىيىلەردىكى مەكتەپلەرنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا كۆكزىچىلارنىڭ «ماۋچاڭ - ماۋخېڭ نەزمىلىرى»، «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «ۋاپانامە» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلىرىنى ھەمدە ھېساب، تارىخ، رەسىم ۋە مۇزىكا ساۋاتلىرىنى ئۆگەتكەن. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش داۋامىدا تۇرپاندىن كۆكزىچىلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىلىرى تېپىلدى.

بۇددا دىنى. بۇددا دىنى غەربىي يۇرتتا جەنۇبىي ۋەشىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى تەرەققىياتلار ئاساسىدا يەنە كەڭ تارقالغان. VI ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربىي تۈرك خانلىقى بۇددا دىنىغا نىسبەتەن قوغداش پوزىتسىيىسىدە بولغان. بۇ مەزگىلدە غەربىي يۇرتتا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش راھىب بولغانلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىمۇ كەڭ كۆلەمدە سېلىنغان. «بۇيۇك تاغ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇر خانى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، يەرلىك راھىبلار بىلەن خەنزۇ راھىبلار بىر ئىبا-

دەتخاندا تۇرغان. قۇچۇ خانى چۈي ۋېنتەينىڭ بۇدد دىنىغا بولغان ئېتىقادى ناھايىتى چىڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ بەگلىكىدىكى راھىبلار نەچچە مىڭغا يەتكەن. كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن رايونلىرىدا مىڭلىغان، تۇمەنلىگەن راھىب ۋە بۇددىست بولغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ۋەجەنۇبىي،شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدەبۇددا دىنىغەزىمي يۇرتتىن شەرقە تارقالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن تەڭ، بۇددا دىنى بىر مەھەل ئىچكى رايونلاردىن غەربىي يۇرتقا تارقىلىشقا يۈزلەنىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئەمەلدارى ۋاڭ يەندې قۇچۇغا كەلگەندە، قۇچۇ رايونىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن 50 بۇتخانىدا تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغان بېغىشلىما تاختىلىرىنىڭ ئېسىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆرگەن. بۇددا نوملىرى خەنزۇ يېزىقىدا غەربىي يۇرتقا تارقالغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي يۇرتتىكى راھىبلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا نوملىرىنى خەنزۇ تىلىدا يادقا ئوقۇيالايدىغان بولغان. بېشىبالىق، قۇچۇ، كۇسەن قاتارلىق جايلاردا بۇددا نوملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنغان. تەرجىمە قىلىش ئورۇنلىرىدا كۆسەنلىك، ئۇدۇنلۇق راھىبلارمۇ، ئىچكى رايونلاردىن كەلگەن راھىبلارمۇ بولۇپ، ئۇلار بىرلىكتە بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ۋۇزېتىيەن زامانىدا، مەملىكەت بويىچە، دايۇن ئىبادەتخانىسى قۇرۇش تۇغرىسىدە يارلىق چۈشۈرۈلگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭزۇڭ پادىشاھى لى دەن لۇڭشىڭ ئىبادەتخانىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان، سوپاپ، سۇلى، كۇسەندىكى دايۇن ئىبادەتخانىلىرى، ئۇدۇن، بېشىبالىق قاتارلىق جايلاردىكى لۇڭشىڭ ئىبادەتخانىلىرى

ئەنە شۇ پەرمانلارغا ئاساسەن سەلىنغان. كۆسەندىكى دايۇن ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىبى شيۇ شىك، دۇۋېي نايىچاۋ، شاڭزو مىكيۇن قاتارلىقلار چاڭئەنلىك كامىل راھىبلاردىن ئىدى. كۆسەن لۇڭشىك ئىبادەتخانىسىنىڭ باش راھىبى فاخەي كۆسەندە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان كۆسەنلىك خەلزۇ راھىب ئىدى. ئۇدۇندىكى لۇڭشىك ئىبادەتخانىسىنىڭ باش راھىبى خېبېينىڭ جىجۇ ئايىمقىدىن ئىدى. كۆسەن شەھىرىنىڭ غەربىي دەرۋازىسى سىرتىدىكى چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېگىزلىكى 90 چەندىن ئاشىدىغان كاتتا زور بۇددا ھەيكەللى قوپۇرۇلغان. ھەر يەللى كۆزلۈك كۆن - تۈن تەڭلىشىش نۇقتىسىدىن كېيىنكى بەرنەچچە ئون كۈن ئىچىدە كۆسەندىكى بۇددىستلار خاندىن تارتىپ پۇقرالارغىچە مۇشۇ بۇددا ھەيكەللى ئەتراپىغا جەم بولۇپ، ئىنتايىن تەنتەنىلىك بۇتقا سېغىنىش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن. بۇددا دىنى غەربىي يۇرتتا راسا ئەۋج ئىلىۋاتقان چاغلاردا، غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن كامىل راھىبلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، بۇددا ئەقىدىلىرىنى كېڭەيتىش ياكى بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭ بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ رىياسەتچىلىك قىلغان بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ئورنىدا قۇچۇلۇق سىرامان شۇنجۇ، كۆسەنلىك كامىل راھىب لى يەنلەر بار ئىدى. ۋۇزېتيەن زاماندا، ئۇدۇنلۇق كامىل راھىب، مەشھۇر تەرجىمان شېجانەنتو چاڭئەنگە بېرىپ، بۇددا ئەقىدە - ئەھكاملىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئاخىرى چاڭئەندىكى داجيەنفۇ ئىبادەتخانىسىدا كېيەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كامىل راھىبلارمۇ غەربىي يۇرتقا

كەلگەن، ياكى غەربىي يۇرت ئارقىلىق ھىندىستانغا بە-
رىپ، بۇددا نومىلىرىنى ئېلىپ كەلگەن. داڭلىق راھىب شۈەنزاڭ
ھىندىستانغا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن 17 يىل ۋاقىت سەرىپ
قىلىپ، 50 مىڭ چاقىرىم يول باسقان، «138 بەگلىكنى كۆز-
دىن كەچۈرگەن ۋە بېسىپ ئۆتكەن». ئۇ بۇددا دىنى مىزان-
لىرى ۋە قائىدىلىرى بايان قىلىنغان كىتابتىن 520 قۇتا،
657 پارچە ئېلىپ جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
20 يىل ئىچىدە نوم بايانىدىن 75 پارە، 1335 جىلدىنى
تەرجىمە قىلغان. ئۇ يەنە «لاۋزى» ۋە «ماخاناياناڭ كېلىپ
چىقىشى توغرىسىدا» نى سانسكرىت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ،
ھىندىستانغا تارقاتقان ھەم سەپەر جەريانىدا كۆرگەن-ئاڭ-
لىغانلىرىغا ئاساسەن 12 جىلدلىق «ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نى يازغان.

داۋجياۋ دىنى. تاڭ سۇلالىسى بىر مەزگىل داۋجياۋ
دىنىنى بەرپىنچى ئورۇنغا، كۇڭزىچىلىقنى ئىككىنچى ئورۇنغا،
بۇددا دىنىنى ئۈچىنچى ئورۇنغا قويۇشنى بەلگىلىگەنلىكتىن،
تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە داۋجياۋ دىنى راسا ئەۋج ئالغان.
شۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن غەربىي يۇرتتىمۇ نۇر-
غۇنلىغان داۋ جياۋ دىنى ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغان. تاڭ
سۇلالىسىنىڭ گۈاڭچى 1 - يىلى (885 -يىلى) «شاجۇ ۋە ئۈيغۇر
ئايماقلىرى تەزكىرىسى» نىڭ پارچىلىرىدا، ئۈيغۇرغۇل
ناھىيىسىدە شاڭ مو ئىبادەتخانىسى، دالو ئىبادەتخانىسى؛
لاپچۇق ناھىيىسىدە شاڭمو ئىبادەتخانىسى؛ يامدۇم ناھىيە-
سىدە تېيەنشاڭ ئىبادەتخانىسى؛ قۇچۇدا كۇۋتاڭ ئىبادەتخا-
نىسى ھەم جۇلۇ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.
ئازادلىقتىن كېيىن، تۇرپاندىن قېزىلغان تاڭ سۇلالىسى دەۋ-
رىدىگە ئائىت قەبرىلەردىن داۋجياۋ دىنىغا خاس تومار، داۋ-

جياؤ دىنى نوملىرىنىڭ پارچىلىرى شۇنىڭدەك زور بىر تۈركۈم جەسەتلەرنىڭ كېيىم ـ كېچەكلىرىگە يېزىلغان داۋجياؤ دىنىغا خاس سۆز ـ ئىبارىلەر تېپىلغان. بۇ نەرسىلەر تاڭ سۇلالىسى دەۋردە داۋجياؤ دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىمۇ كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيىتى ئىشلىرىدا، ئويما مەتبەئە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. مىلادى VII ـ VIII ئەسىرلەر دۆلىتىمىزنىڭ ئويما مەتبەئەچىلىكى راۋاجلانغان بىر دەۋر ئىدى، دىنىي كەڭ ئەۋج ئالدۇرۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، تۇرپان ئويمانلىقى رايونىدا ئويما مەتبەئە تېز تەرەققىي قىلغان. نازادلىقتىن كېيىن، بۇ رايوندىن نۇرغۇنلىغان ئويما مەتبەئە بۇيۇملىرى تېپىلدى، بۇنىڭ ئەپسىلىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىن قېلىشمايدۇ. شۇبھىسىزكى،ئويما مەتبەئەنىڭ غەربىي يۇرتتا كەڭ ئىشلىتىلىشى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى پائال ئالغا سىلجىتىش رولىنى ئوينىغان.

3. غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش

تاڭ سۇلالىسى 400 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋاملىشىپ كەلگەن بۆلۈنمىچىلىككە خاتىمە بېرىپ، دۆلەتنى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈرگەن. سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۈچقاندەك تېز راۋاجلانغان، ھەربىي ئىشلاردا زور مۇۋاپىقىيەتلەر قولغا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تەسىرى يىراق جايلارغىچە تارقالغان، مەدەنىيەت ئەنجىلىرى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرى جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ

ئەك گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپلا قالماستىن، ئەينى زامانىدا دۇنيا مىقياسىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان.

تاك سۇلالىسىغەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ۋە بۇ يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، سودا ـ تىجارەت راۋاجلانغان، كىشىلەر ئارىسىدىكى بېرىش ـ كېلىش قويۇقلاشقان. شۇڭا، تاك سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆلىمىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتە ئۆتكەنكى سۇلالىلەردىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن.

تاك سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىبىرلىككە كەلتۈرۈپ غەربىي يۇرتتا ئۆزىنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي تۈزۈملىرىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇپ، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنى تارقاتقان. بۇ غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ئومۇميۈزلۈك، چوڭقۇر ۋە ئۇزاق مۇددەت تەسىر كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن قەغەز ۋە قەغەز ياساش تېخنىكىسى، ئويما مەتبەئە تېخنىكىسى، مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى، مېتال ئەسۋابلار، پىلە بېقىپ مەشۇت چىقىرىش ۋە يىپەك توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى، ئىلغار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، تېرىقچىلىق تېخنىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەمدە خەنزۇ يېزىقىنىڭ تارقىلىشىنى ۋە ئىشلىتىلىشى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

غەربىي يۇرتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆپلەپ كىرگەن، مەسىلەن، تۈزۈم ۋە تۈزۈم ھاۋىقى ياساش تېخنىكىسى تاك تەيزۇك دەۋرىدىلا ئىچكى رايونلارغا كىرگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» 975-

جىلدىنىڭ «ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇش» قىسمىدا: «ئۇ چۇ ئىشغال قىلىنغاندا، مۇناقا ئۇزۇم ئۇرۇقى باققا تېرىلىپ ئۆسسە تۇرۇلگەن ھەم ئۇنىڭدىن ھاراق ئىشلەش تېخنىكىسى ئۆگىنىۋېلىنغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ «شۇەنزۇڭ پادىشاھى زامانىدىكى لۇڭگاۋ ھاربىقىمۇ ئەسلى غەربىي يۇرتتىن كەلگەن»، بۇ ھاراقنىڭ «رەڭگى قارا، ئۇ ئىچكەن كىشىگە بىر خىل ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ»① بۇ دەۋردە قۇچۇدىن چىقىدىغان چەكمەن، غەربىي يۇرتنىڭ بەلەن ئاتلىرى ۋە بېدە، ئانار، ياڭاق قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە زور مىقداردا توشۇلغان.

غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرىگە بەك ئەرزىپ كەتكەن، بولۇپمۇ «غۇزچە تۇماق كىيىش» بىر خىل مودىغا ئايلانغان. غۇزلارنىڭ كىيىم ۋە تۇماقلىرىنى خاس ئەرلەر كىيىپلا قالماي، بەلكى يۇقىرى تەبىقىدىكى زاتلارنىڭ خانىملىرىمۇ ئەرلىرىنى دوراپ غۇزلارنىڭ ئۇتۇق، كۆڭلەك، تۇماقلىرىنى كىيىپ، قوللىغا قامچا تۇتۇپ يۈرۈشكەن. «تاڭ نەزمىلىرى» دىكى خۇا رۇي خېنىمنىڭ ئوردا نەزمىسىدە «12 - ئايدىكى نەزىر - چىراغ مۇراسىمىغا بېرىشتىن بىر كۈن ئاۋۋال، ئەمەلدارنىڭ مۇلازىملىرى ئالدى بىلەن خېنىملارنى ياساندۇراتتى؛ ئۇلار ئۇيغۇرچە كىيىنىپ، ئۇيغۇر ئاتلىرىغا مىنىپ مېڭىشاتتى، شۇڭا ئۇلار ئەل ئىچىدە زىلۇۋا خېنىملار دەپ ئاتىلاتتى» دەپ تەسۋىرلەنگەن. مانا بۇ يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

رەسساملىق جەھەتتە، تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى رەسساملىقتا سىزىقچە ئاساس قىلىناتتى، ۋايجىرا-

① ئىبنۇل داللا «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، 51 - بەت.

ۋىجدانىك پەتمەنقى ۋە اكۆپونكى ئۇسلۇبىدىكى ماھارىتى ھاسىل بولماندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رەسسامچىلىقى ئادەم سۈرىتى سىزىش تېخنىكىسى جەھەتتە ۋايجىراۋچىرنىك ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلىپ، رەسىم سىزىش ماھارىتىنى ئۆستۈرگەن ۋە رەسىم مەزمۇنىنى بېيىتقان.

غەربىي يۇرتنىك ئۆڭكۈر سەنئىتىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى كەڭ ئاھانىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. «ئىچكى رايوندا ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان ئۆڭكۈر سەنئەتلىرىدىن دۇنخۇاڭدىكى مىڭ ئۆي، ئەنشىدىكى تۇمەن ۋېت چىلىغىسى، لىنشىيادىكى بېڭلىك بۇتخانىسى، تىيەنشۇيدىكى مەيجىشەن تېغىغا ۋە يۇنگاڭ، لوڭمېن قاتارلىق جايلاردىكى تام سۈرەتلىرى، ھەيكەل، ئۆڭكۈر بۇتخانىلىرى قۇرۇلما جەھەتلىرىدە شىنجاڭنىڭ باي، كۆچا، قارا-شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئۆڭكۈر سەنئىتىنى بەلەن ئوخشاش بولۇپ، ئولار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت»①.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتنىك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە كۆرسەتكەن ئەڭ چوڭ تەسىرى مۇزدىكا جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى تاڭ گاۋزۇدىن تارتىپلا غەربىي يۇرتنىڭ مۇزدكىپىغا ئىنتايىن زوقمەن بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ناخشا - ئۇسسۇل مەستانىسى بولۇپ، غەربىي يۇرت نەغمە-ناۋالىرىغا ئىنتايىن ھېرىسمەن ئىدى. ۋاڭ جىيەن «لىياڭجۇغا سەپەر» ناملىق شېئىرىدە: «شەھەر چېتىدە سايىسا قىرغاۋۇللىلار بەس - بەستە، لوياڭلىقلار ئۆگىنەتتى غۇز مۇزدكىسىنى.

① شىالە دا «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ 2000 يىلدىن بۇيانقى دوستانە مۇناسىۋىتى»، رېۋگونىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى، 423 - بەت.

ھەۋەستە» دېگەنسدى. تاغ سۇلالىسىنىڭ ئون ئوردا مۇزىكىسىدىن ئۇچى كۈسەن، سۇلى، قۇچۇ مۇزىكىسى بولۇپ، بۇلىڭ ئىچىدە ئەڭ ئومۇملاشقىنى كۈسەن مۇزىكىسى ئىدى. ئوردا ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكىسىنى باشقۇرۇش ئۇچۇن «دەرسخانا» دېگەن مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ قارىمىقىدا يەنە «مەشقخانا» ۋە «باھار سەيلگاھى» تەسىس قىلىنغان. نەچچە يۇزلىگەن تاللانغان رەققاس قىز ۋە كېنىزەكلەر بۇ يەردە قاتتىق مەشق قىلدۇرۇلاتتى، ئۇلار «مەشقچى بالىلار» دەپ ئاتالغان.

غەربىي يۇرتنىڭ كەيىم ـ كېچەك، زىبۇ ـ زىننەتلىرى، يېمەك ـ ئىچمەكلىرى، ئوردا ـ سارايلىرى، ئۇسسۇل ـ مۇزىكىلىرى، رەسساملىقلىرى ئوتتۇرا ئۇزلەڭلىكە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، چاڭئەن، لويادا ھەتتا بىر مەھەل «غۇزلىشىش» ئەۋجىگە چىقىپ، «غۇز مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاش، غۇز ئاتلىرىغا مىنىش ۋە غۇزچە ياسىنىش 50 يىلچە دەۋران سۈرگەن»①. ئوتتۇرا ئۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت بىر ـ بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىش، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، بىر ـ بىرىنىڭكىنى قوبۇل قىلىش، بىر ـ بىرىگە سىڭىشىش ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ماددىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تېزلەتكەن.

① شاڭ دا «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، 52 ـ بەت.

3§. ئۇيغۇر (回纥) خانلىقى ۋە ئۇيغۇر (回鹘) لارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

1- ئۇرخۇن ئۇيغۇر (回纥) خانلىقى

ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادى 605 - يىللىدىن 788 - يىللىغىچە بولغان تارىخىي مەزگىلدە خەنزۇچە خۇيخې (回纥) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر دېگەن سۆز «بىرلەشمەك»، «ئۇيۇشماق»، «ئىتتىپاقلاشماق» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلىنىڭ بىرى، بۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دېگلىگلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تېلېلارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان يۇەنخې قەبىلىسىگىچە سۈرۈش مۇمكىن. مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تېلېلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لەشكەر تۇتۇشىغا قارشى تېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە، يۇەنخې قەبىلىسى پەيدىنپەي ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىپ، تېلېلار ئارىسىدا بىرقەدەر كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ تونۇلغان. ۷I ئەسىردە، تۈركلەر زورايغاندىن كېيىن، تېلې قەبىلىلىرى تۈركلەرگە بويسۇنغان. 605 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دا يې 1 - يىلى) غەربىي تۈرك قاغانى چۇلۇ قاغان تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى يىغىپ كېلىپ «ھەممىنى ئۆلتۈرۈۋېتكەن»①. تېلېلار ئىچىدىكى ۋېيخېلار (ئەينى زاماندا يۇەنخېلار دەپ ئاتالغان) «بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلىردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆز تېكىنىنى تىكلەپ، ئۆزلىرىنى خۇيخې دەپ ئاتىغان»②. بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى زور ۋەقە ئىدى.

① «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تېلېلار. تەرجىمىسى».

② «تىكلى ئاتالغانلار خۇيخې، خۇيكۇلار ھەققىدە قىسسە».

ئىككى تاڭنامە ۋە «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم ھادىسىلەر» گە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ئىچكى توقتۇز ئوغۇز (توققۇز ئۇيغۇر دەپمۇ ئاتالغان) ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىلەر (توققۇز ئوغۇز دەپمۇ ئاتالغان) دىن تەركىب تاپقان. ئىچكى توققۇز ئوغۇق ياغلاقار (ئوپوغۇر)، قۇرتارغار، دەرىمار، بايىرىسبەگ، ئابدال، قاسار، قوغۇرسۇ (قولاس)، ئوۋوغار، ساباز (ساروزغار) لار دىن ئىبارەت، تاشقى توققۇز قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، قۇدرەتلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساس قىلىپ بىرلىشىش يولىدا قوشۇۋېلىش يولى بىلەن شەكىللەنگەن. ئۇلار: بارغۇت، غون، توڭرا، بايىرقۇ، ئۇزگىل، قىبتار، باسمىل، قارلۇقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلارغا ئاتېمىز قەبىلىسى قوشۇلۇپ «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇرلارنى ئەڭ بۇرۇن بىرلەشتۈرگەن كىشى ياغلاقار قەبىلىسىدىن تېركىن ئىدى («كونا تاڭنامە»دا تېڭىن ئېرىكىن دەپ ئاتالغان). ئۇ 605 - يىلى شۇ چاغدىكى بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇلار بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ چۇلۇ قاغانلىقىدىن يۈز ئۆرۈپ، قەبىلە ئىتتىپاقى تەشكىللەپ، ئۆزى ئاقساقال بولۇپ سايلانغان. تېرىكىن ئېرىكىن پەم - پاراسەتلىك ئەرباب ئىدى، «يېڭى تاڭنامە» خۇيگۇلار ھەققىدە قىسمەن دە تېرىكىن ئېرىكىننىڭ ئايالى ئۇرقۇن ناھايىتى تەدبىرلىك، كەسكىن ئايال بولۇپ، «قوۋملار ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى قەتئىيلىك بىلەن تىنچىتاتتى» دەپ قەيت قىلىنغان. تېرىكىن ئېرىكىننىڭ ئوغلى بوسات تېكىن باتۇرلۇق ۋە پەم - پاراسەتتە تەڭ يېتىلگەن بولۇپ، ئۇرۇشلاردا دائىم لەشكەرلەرنىڭ ئالدىدا يۈرەتتى. تېرىكىن ئېرىكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بوسات تېكىن ئاقساقاللىق ئورۇنغا ئولتۇرغان. بوسات تېكىننىڭ بىر تۇتاش باشچىلىقى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي كۈچەيگەن. 627 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەنلىنىڭ 1 - يىلى) ئۇيغۇرلار سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلغان. شەرقىي تۈرك قاغانى

تېلىك 100 مىڭ چەۋەندار بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن. بوسات تېكىن ئۆزى بىۋاستە 5 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ جەڭگە كىرىپ، مالىيىشەن تېغىدا تۈركلەرنىڭ قوشۇننى تارمار قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بوسات تۇغلا دەرياسى بويىدا ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى بەرپا قىلىپ، كېيىنكى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاساس سالغان. 629 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى)، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەغدىم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇنجى قېتىم سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورناتقان. 630 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى شىمالىي چۆللۈكتىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتقان. بوسات تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى قۇتلۇق ئېلتەبىر تۇمەت ۋارىسلىق قىلغان. 646 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى) تۇمەت بارغۇت، تۇڭرا، ئىزگىل، ئاتېنىز قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلەشكەن ۋە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ سىرتاردۇشلارغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىپ، سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقاتقان. ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ زېمىنىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىگەن، تۇمەت ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۇمەت تېلىلارنىڭ 13 قەبىلىسىنى باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ خېلەنشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن ھەمدە شىمالىي رايوندا مەنسەپ ۋە ئۆتەك تەسىس قىلىپ، بۇ رايونىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغان. تاڭ تەيزۇڭ بۇ ئىشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، لىگجۇ (ھازىرقى نىڭشيادىكى لىڭۋۇ)، جىنشياڭ (گەنسۇدىكى

پەللىياك) شەھە كېلىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆرۈپ سەرتاردۇش، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئولتۇراقلىشىپ چارۋىچىلىق قىلغان رايونلاردا ئالتە ۋىلايەت، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان. ۋىلايەتكە ئۆتۈقبەگى، ئايماقلارغا ئايماق بەگى تەيىنلىگەن. ئۇيغۇر قەبىلىسىدە دەشتى ماكان ئۆتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇمەتنى مەردىپەت قۇچقان باش سانغۇن، قوشۇمچە دەشتى ماكان ئۆتۈق بەگى دېگەن بەنىەپ بىلەن تارتۇقلىغان. باشقا قەبىلە ئاقساقاللىرىغمۇ ئۆتۈق بەگى، ئايماق بەگى، دورغاپ، ئەمر لەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەرنى ئاتا قىلغان. ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ھەممىسى يەنەن باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەۋەلىكىدە بىر تۇتاش باشقۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ جەنۇبىدىن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بارىدىغان «تەڭرى قاغانغا تاۋاپ قىلىش يولى» نى ياسىغان، يول بويىدا رابات-لارنى قۇرغان، كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان مەخسۇس ئەلچىلەر ئۈچۈن ئات ـ ئۇلاق ۋە يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلاتقان.

648 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى)، ئۇمەت ئۆزبەك جەيەن ئوغلى ئۇگۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇگۇرنىڭ ئۇمەتنى ئۆلتۈرۈشتىكى مەقسىتى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تۈركىلەرنىڭ چۆبە قاغانىغا ئەل بولۇشقا مەجبۇرلاش ئىدى. تاڭ سۇلالىسى يەنەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن بەگى يۈەن لىچېڭ بۇ ئىشنى سېزىپ قېلىپ، دەرھال ئۇگۇرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ شېرىكى كۈلۇبەينى قولغا ئېلىپ، بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا يارەملەشكەن. شۇندىن كېيىن تاڭ تەيزۇڭ لەشكەرنى پەرقىنىڭ دۆڭان بەگى سۇيدۇنلىنى ئۇيغۇرلار رايونىغا ئەۋەتىپ، ئۇمەتنىڭ ئوغلى

بايانى قاغان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان ۋە دەشتى ساكسان تۈتۈق بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن.

651 - يىلى تاڭ گاۇزۇڭ (يۇڭخۇيىنىڭ 2 - يىلى)، ھەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئاشنا قولى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى جىمىسار) نى بېسىۋالغان. تاڭ سۇلالىسى لياڭ جيەنفاڭ بىلەن قىبچار قولىنى قوشۇن تارتىپ بارا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر قاغانى بايانمو 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن بۇ ئۇرۇشقا قاتناشىپ، ئاشنا قولىنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشبالىق ئايمىقىنى قايتۇرۇۋالغان. 656 - يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 1 - يىلى)، ئاشنا قولى يەنە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوشۇن تارتقان. ياندۇرقىي يىلى، بايان بىۋاستە قوشۇن باشلاپ، ئىلى يولى ھەربىي يۈرۈش باش بولغى سۇ دىڭفاڭ بىلەن بىرلىكتە بەدىگە ئاتلىنىپ، ئاشنا قولىنى چوغاي ۋە جىنياشەن ئاغلىرىدا پاجىئەلىك مەغلۇپ قىلغان. بايان نەچچە، ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ سۇ دىڭفاڭ بىلەن بىرلىكتە ئاشنا قولىنى ئىپرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىچە قوغلاپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى زور غەلبە قازانغان ۋە ئاشنا قولىنى لوياڭغا ئېلىپ كەتكەن. بايان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى زور تۆھپە يارىتىقانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بايانغا يەنە سول قول ھىمايىچى ئۇلۇغ سانغۇن دەپ نام بەرگەن.

661 - يىلى (يۈەنشۇنىڭ 1 - يىلى) بايان قوشۇن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈرىيەگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىنا قاتناشقان ۋە شۇ يىلى ۋاپات بولغان. بايان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بەي سوغۇردۇ،

تۇغۇچۇق، ۋود دىسرىبەك، چېگىزۇك، فودىنان قاتارلىقلار ئىلگە-رى - كېيىن ئۇيغۇرلارغا ئەمىر بولغان. بۇ جەريانداء كېيىنكى تۈرك خانلىقى ئۇيغۇرلارغا ۋە ئەسلىدە تېلىلارغا تەۋە بولغان قەبىلىلەرگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. شۇنىڭ بى-لەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەزىلىرى تۇغلا دەريا سى ۋادىسىغاء بەزىلىرى تالاس سۇلالىسى رايونىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماق-لىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. 742 - يىلى (تەڭنباۋنىڭ 1 - يىلى) ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىلدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە كېيىنكى تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، قۇتلۇق يابغۇ قاغانىنى ئۆلتۈرگەن. 744 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق-ساقىلى گۇربالا قارلۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، بېشى جالىقنىڭ يېنىدىكى باسمىل قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، باس-مىلارنىڭ قاغانى ئىلتەرىشنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگەكۆل قاغان دەپ جاكارلىغان. ئۇ 745 - يىلى ئورخۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئۆتۈكەن تېغىغا ئېتىلگەندە بارگاھ تىكىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. تالاس شۇەنزۇك بىلگەكۆل قاغانىغا رەھىمدىل قاغان دەپ نام بەرگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى تۇمەت قاغانىدىن تارتىپ قوشۇ ۋوشات قاغانىدا خانلىق يوقالغانغا قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 200 يىل دەۋران سۈرگەن. گۇربالا قۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندىمۇ بىر ئەسىردىن ئاشمىدۇء ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىدا تۇمەت، گۇربالا، مويۇنچۇر، ئېدىكىن، تۇنيۇقۇق، تاراس قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەشھۇر قاغانلار ئۆتكەن. مۇشۇ قاغانلارنىڭ زور كۈچ بىلەن تىرىش-چانلىق كۆرسەتمىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىكى زېمىن ئىنتايىن كەڭ بولغان. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم

بولۇشىچە، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى «شەرقتە شىرۇددىن غەربتە ئالتۇن‌تاغقىچە، جەنۇبتا چولۇق قۇملۇققىچە بولغان تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان» ①. بۇ ئاساسەن شەرق تەرەپتە ھىنگان تېغىغا، غەرب تەرەپتە ئالتاي تېغىغا، شىمال تەرەپتە بايقال كۆلىگە، جەنۇب تەرەپتە تاغ سۇلالىسى زېمىنىغچە يانداشقان.

ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى تۈركۈزنى ئۇرۇقىنى ئاساس قىلىپ، تاشقى تۈركۈزنى قەبىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قۇرۇلغان. ئىچكى تۈركۈزنى ئۇرۇقتىن ياغلاقار قەبىلىسى خان جەمەتى گۈرۈھى ئىدى. بۇ خان جەمەتى گۈرۈھىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تاكى 795 - يىلى (تاڭ دېزۇڭنىڭ جېنيۈەن 10 - يىلى) ساداقەتمەن قاغان ئىل كۈر ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر داۋاملىشىپ، دېيانەتمەن قاغان قۇتلۇق خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئاندىن بۇنداق ئىمتىيازلىق ئاتېمىزلار جەمەتىگە ئۆتتى. بۇ خانلىق ئەمەل تۈزۈمى جەھەتتە ئاساسەن تۈرك خانلىقىنىڭ تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغان، ئەمەل - مەنسەپلەرنى كۆپىنچە تۈركچە ناملار بىلەن ئاتىغان. خانلىقنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قاغان دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئايالى خاتۇن، پەرزەنتلىرى «تېكىن» دەپ ئاتالغان. چولۇق سەركەردە «شاد» دەپ ئاتالغان. يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپ يابغۇ، ئىلتەبەر، ئاپار، چۇرۇقچۇر، ئېركىن، تارخان قاتارلىق 28 دەرىجىگە بۆلۈنگەن. مەنسەپلەرنىڭ شتات سانى مۇقىم بولمىغان، ھەممىسىگە ۋارىسلىق قىلمىغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل تۈزۈمىمۇ ئۆرنەك قىلىنىپ، ئۇچ ئىچكى ۋەزىر تەسىس قىلىنغان. بۇنىڭغا خان جەمەتىدىن تاللاپ قويۇلغان، تاشقى ۋەزىرلىككە ئالتە كىشى قويۇلغان،

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇرنەكلىرى» 215- جىلد، «ئۇيغۇرلار خانلىقى تەرىخى» ماقالىسى.

بۇنىڭغا بارغۇت، خۇن، بايبۇرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىبتاق قاتارلىق ئالتە قەبىلىدىن تاللاپ قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە سانغۇن، ئەمىرلەشكەر قاتارلىق ۋەزىپىلەرمۇ تەسىس قىلىنغان، ئۇيغۇر خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان قۇمۇق، قىتان، شىرۋى، ساتۇ، ئاق تۈرك قاتارلىق قەبىلىلەرگە قاغان تەرىپىدىن باش ئەمىر (شاد ياكى يابغۇ) ئەۋەتىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان ھەمدە خان ئوردىسىغا ھەر يىلى ئولپان ۋە سوۋغا-سالام تاپشۇرغۇزۇلغان، بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلىدىغان «نازارەتچى بەگ» ئەۋەتىلگەن.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتنىڭ كەلسەك، ئاساسەن «ئېل»، «بىي» ۋە «قارا بودون» ھەم «قوۇل» قاتارلىق تەبىقىلەر بولغان. «ئېل» ئاساسەن نەسەبى ئاقسۆڭەك، جۈملىدىن خاقان جەمەتى سىستېمىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. «بىي» ھەرقايسى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى، يەرلىك ھېئۇداللار ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن «بەگ» لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «قارا بودون» دېگەن سۆز قارا خەلق يەنى ئاۋام خەلق دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىدى، «قوۇل» لار ئاساسەن قارا خەلق ئىچىدىكى سۈنغانلار، يېتىم بالىلار، ئۇرۇش ئەسىرلىرى، شۇنىڭدەك تۈرك خانلىقىدىن قېچىپقالغان خەنزۇلار ۋە بىر قىسىم غەربىي يۇرتلۇقلار ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىدا چارۋىچىلىق ئاساس، ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئىدى. چارۋىچىلىقتا قوي ۋە ئات ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، سانى ئون مىڭلاپ ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىكىدىكى تۇرى بىرقەدەر ئازبولغاچقا، ئالماشتۇرۇش ئىقتىسا-

سادىي تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان بولۇپ قالغان. بۇنداق ئالماشتۇرۇش «ئولپان - ئىنئام» ۋە «تېگىشىش» دىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان. «ئولپان - ئىنئام» دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلار ئوردىغا ئولپان ئەۋەتىش شەكلى بىلەن تاك سۇلالىسىگە ئات، تېرە، قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلىپ تۇرغان، تاك سۇلالىسى بولسا بۇنىڭ ھىسابىغا ئۇيغۇرلارغا يىپەك رەختلەرنى ئىنئام قىلغان. «تېگىشىش»دا شايى بىلەن ئات، چاي بىلەن ئات ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا مەھسۇلاتلارمۇ ئالماشتۇرۇلغان. بۇنداق تېگىشىش پەقەت ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەنلا بولۇپ قالماي، بەلكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى بىلەنمۇ بولغان.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىغا ۋە بايلىقىنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، بىرقىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى سارايۋەشەھەرلەرنى سېلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، قاراقاغان سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىدا بايبالىق شەھىرىنى بىنا قىلغان. بۆگۈقاغان ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا بۆگۈخان شەھىرىنى بىنا قىلغان، بۇلاردىن باشقا، ئورخۇن دەرياسى سوگنۇر كۆلى بويىدىكى بىرقانچە جايدا «خاتۇن» شەھەرلىرىنى بىنا قىلغان.

2. ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاك سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى

مۇشۇ تارىخىي دەۋردىن قارىغاندا، دۆلىتىمىزنىڭ ئەتراپىدىكى ھەر مىللەت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ تاك سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تارىخى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاك سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى جۈملىسىدىن مىللەتلىرىنىڭ ئەۋلادتىن ئەلادقا ئېسىدە چىڭ ساقلىنىشىغا، راسا مەدھىيىلىشىگە

ۇه تىللاردا ئالاھىدە داستان قىلىشىغا ئەرزىيدىغان نەرسە-نىدۇر. بۇ خىل مۇناسىۋەت تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ:

(1) نام - ئاتاق بەرىش ۋە ھەربىي ياردەم بەرىش.

نام - ئاتاق بەرىش پادىشاھنىڭ يات قەبىلىلىك پادىشاھ، ئۇرۇق، تۆرە - بەگلەرگە نام - مەرتىۋە ئىنئام قىلىدىغان بىر خىل قائىدە - يوسۇن. بۇنداق قائىدە - يوسۇن بويىچە، ئوردا ئەلچىسى پادىشاھ تەرىپىدىن بەرىلگەن نام - مەرتىۋە نامى يېزىلغان يارلىقنى نام ئالغۇچىنىڭ ئالدىدا ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر دانە تامغا بىلەن بىللە شۇ كىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. تامغا ئەرىشكۈچى ھەر مىللەت قەبىلىدار ۋە ئەبىدارلار خاقان، تۇتۇق بەگ، باش سانغۇن ياكى باشقا ئەبىلدار بولۇشىدىن، شۇنىڭدەك ئەمەل - مەرتىۋە دەرىجىسى ۋە ھوقۇق دائىرىسىنىڭ قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى نامغا ئەرىشكەن كۈندىن ئېتىبارەن پادىشاھنىڭ پەرماندار ئەمەلدارى ھېسابلانغان.

نام بەرىش جەددىي ۋە تەنتەنىلىك دۆلەت مۇراسىمى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسى بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، 646 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ 20 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ تۇمەتكە ھەربىيەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن، دەشتى ماكان تۇتۇق بېگى دېگەن نامنى بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئالمىدىن كىم ئۆلۈپ كەتسە، دەرھال تاڭ سۇلالىسىگە مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۈزۈش، يېڭى قاغان تەختكە ئولتۇرغاندا ئەلچى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىش بىر خىل قائىدە بولۇپ قالغان. بۇنداق تۈزۈم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پۈتۈن تارىخىدا دەۋرلىرىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ

مەلۇم قىلىشقا بارغان ئەلچىسى پايتەختكە يېتىپ بارغاندا، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاتتا زىياپەت بەرگەن، نەغمە ـ ناۋا بىلەن تەنتەنىلىك قارشى ئالغان ھەمدە ئوردىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ كېڭىشىپ، قاغانغا ياكى باشقا ئەمەلدارلارغا بېرىلمىدىغان مەرتىۋەنامىنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، تۇمەتكە مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانخۇن، دەشتى ماكان تۇتۇق بېگى؛ ئۇنىڭ ئوغلى بايانغا سول قول ھىمايىچى ئۇلۇغ سانخۇن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار نازارەتچىسى، دەشتى ماكان تۇتۇقبېگى؛ چىكزۇڭغا دەشتى ماكان باش تۇتۇقبېگى؛ گۇربالاغا رەھمىدىل قاغان، سۇيىنگىل قاغان؛ مويۇنچۇرغا دانىشمەن، باتور بىلگەكۇل قاغان؛ ئېدىكىنىگە دانىشمەن، باتۇر تۆھپىكار بىلگە قاغان دېگەنگە ئوخشاش ناملارنى بەرگەن. پادىشاھ نام بېرىشنى بەلگىلىگەندىن كېيىن، دەرھال نام بېرىش پەرمانىنى يەتكۈزىدىغان ئەلچىلەر ئۆمەكى تەشكىللەنگەن. بۇ ئۆمەكنىڭ باشلىقلىرى ئادەتتە ئىنتايىن يۇقىرى ئىجتىمائىي ئورۇنغا ۋە سىياسىي ئابرۇيغا ئىگە كىشىلەردىن تەيىنلەنگەن. ئۇلار پادىشاھنىڭ ئالاھىدە ئەلچىسى دېگەن سالاھىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۆمەك ئەزالىرىنىڭ كۆپ چىلىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ مۇھىم ئەربابلىرىدىن تەركىب تاپاتتى. 758 ـ يىلى (تاڭ سۇزۇڭ چىيەنيۈەننىڭ 1 ـ يىلى)، ئۇيغۇر خانى مۇيۇنچۇرغا دانىشمەن باتور بىلگەكۇل قاغان دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەندە، پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى، خەنجۇڭ ئايىمقىنىڭ بېگىلىق يۇيىنى ئالاھىدە باش تەپتىش بېگى، نام بەرگۈچى ئەلچى قىلىپ بەلگىلىگەن، بىر نەۋرە جىيەنى سول قول مەھكىمە كاتاۋۇلى لىشۇننى لەشكەرنى پەرقە كاتاۋۇلى، يارداەمچى تەپتىش بېگى، مۇراسىم بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن.

بۇلاردىن تەركىب تاپقان نام بەرگۈچى ئەلچىلەر ئۆزلىرى بىلەن بىللە تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نام ئىنئامىنى قىلىش يارلىقىنى ۋە ئور-دا تەربىيىدىن بېرىلگەن تامغىنى ئېلىپ ماڭغاندىن تاشقىرى، يەنە نۇرغۇن ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق قىممەت باھا-لىق ئېسىل سوۋغا - سالامىلارنى ئېلىپ بارغان. نام بېرىش پەرمانىنى يەتكۈزۈش ئۆمىكى سەپەرگە ئاتلانغاندا، ھەيۋەتـ لىك ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. تارىخچى خاتىرىلەردە مۇنداق يېزىلغان: «تاشقى ئوردىنىڭ ئالدىدا ھۆرمەت قاراۋۇللىرى تۇرغۇزۇلغان، باش مۇنشى نام بېرىش پەرمانـ نى ئەلچىگە تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئەلچى دىۋانىدىن چىقىپ مەيدانغا ئولتۇرۇپ، ئوردىنىڭ دەرۋازىسىغا بارغان، ئوردا دەر-ۋازىسى ئالدىدا مەيدىدىن چۈشۈپ، ئاتقا مىنىپ، توغ - ئەلەمـ لەرنىڭ باشلامچىلىقىدا سەپەرگە ئاتلانغان» ①.

ئۇيغۇر خانلىقىدا، تۇمەت قاغان دۆلەت قۇرغاندىن تار-تىپ قوشۇۋۇشات قاغان دەۋرىدە خانلىق مۇنقەرز بولغۇچە جەمئىي 24 قاغان ئۆتكەن. بۇلاردىن توققۇزىدىغا تاڭ سۇلالـ سى دەشتى ماكان تۇتۇق بېگى مەنسىپىنى، 12 سىگە قاغان دېگەن نامنى بەرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەخت ئالمىشىش تېز بولۇپ كېتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىشقا ئولگۈرەلمەي قالغان ئۈچ قاغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسى تەربىيىدىن بېرىلگەن نامنى قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى تۇمەت قاغانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل تۇزۇمىنى يولـغا قويۇش توغرىسىدىكى ئىلتىماسىغا ئاساسەن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ماكانلاشقان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دەشتى ماكان، يەنرەن،

① قارىڭ تاڭنامە خۇيگۇلار ھەققىدە قىسمى.

جەن ۋى، يۇلتاش، گۈيلىن، لۇشەن قاتارلىق ئالتە تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىغان ۋە گاۋلەن، گاۋجۇ، جەنتيەن، يۈشى، جىلۇ، جۆلىن، تىيەنيەن قاتارلىق يەتتە ئايماق تەسىس قىلىغان. بۇ مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ تۈتۈق بەگلىرى، ئايماق بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى دورغاپ، ئەمىرلەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەرگە قويۇلغانلار «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل تۈزۈمى بويىچە تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يەتكەن». تۈتۈق بەگ ۋە ئايماق بەگلىرىگە قارا ئالتۇن بېلىقسىمان تۇمار، ئالتۇن يېزىقلىق دەستەك...خاسىيەتلىك كىمخاب تون، مىسران قىلىچ، ئېسىل قاچا-قۇچا قاتارلىق نەرسىلەر ئىنئام قىلىنغان»①.

ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن سىياسىي مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ جەنۇبى ۋە تۈركلەر رايونىنىڭ شىمالىدا «تەڭرى قاغانغا ئاۋاپ قىلىش يولى» نى ياسىغان. يول بويى 68 ئورۇنغا ئۆتەڭ تەسىس قىلىغان. ھەرقايسى ئۆتەڭلەرنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم قويغان، ئۇلار ئۇيان-بۇيان ئۆتۈپ-ئۆتۈپ ئەلچىلەر ئۈچۈن ئات-ئۇلاق، ھاراق-شاراب ۋە گۆش قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم تۇرغان. بۇ «تەڭرى قاغانغا تاۋاپ قىلىش يولى» ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇپ بەرگەن، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ بەرگەن ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەپ بەرگەن چوڭ يول بولۇپلا قالماستىن، ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنىمۇ تۇتاشتۇرۇپ بەرگەن داغدام يول ئىدى.

① «يېڭى تاڭنامە، خۇيگۇلار» 217-قىسىم.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى يەنە ئۇيغۇرلار ئىچىدە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ بەرگەنلىكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەنلىكى، ئىككى ئۇلۇغ مىللەتنىڭ مۇشكۈل كۈنلەردە بىر - بىرىگە ھەقىقىي تۈرده ياردەملەشكەنلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنباۋ يىللىرىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭى» يۈز بەرگەن. توپىلاڭچى قوشۇن لوياڭنى بېسىۋېلىپ، چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىغان ۋە خېبېيدىكى 13 ئايماقنىمۇ بېسىۋالغان. دۆلەت ئىچى راسا قالايمىقانلىشىپ، سىياسىي ۋەزىيەت ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋالدا قالغان. تاڭ شۇەنزۇڭ ئالاقزادە بولۇپ سىچۈەنگە قېچىپ كەتكەن، تاڭ سۈزۇڭ لىڭشۇ دېگەن جايدا پادىشاھلىق تەختىگە چىققان «گوزىيى ئۇيغۇرلارنىڭ لەشكەرلىرى خەلقىنىڭ ياسىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن شۇلاردىن ھەربىي ياردەم سورىساق دەپ مەسلىھەت بەرگەن». مانا مۇشۇنداق پەيتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ قاراقاغانى ھۇيۇنچۇر تەشەببۇسكارلىق بىلەن لىڭ ۋۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشى ئۈچۈن يارەمچى قوشۇن ئەۋەتسەك دەپ ئىلتىماس قىلغان. 757 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جۇڭبىنىڭ 2 - يىلى) قاراقاغان ئوغلى يابغۇ بىلەن سانغۇن دى دېنى 4000 كىشىلىك خەلق ئاتلىق قوشۇن بىلەن فىڭشياڭ ۋىلايىتىگە ئەۋەتكەن. بۇ قوشۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ باش قوماندانى گۇاڭچېڭژاڭ لى شۇ، مۇئاۋېن باش قوماندانى گوزىيى بىلەن كۆرۈشكەن. گۇاڭچېڭژاڭ بىلەن يابغۇ قەسەم ئىچىپ ئاكا - ئۇكا بولۇشقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى

قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىدىن ئۈيغۇشتۇرۇلغان 150 مىڭ لەشكەر توپىلاڭچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلانغان. بۇ قوشۇن ئۇ فېڭ دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، گوزىيى ئۇرۇشقا كىرىشمىگەن ئاۋۋال ئۇچ كۈن زىياپەت بېرىپ، لەشكەرلەرنى تارتۇقلىماقچى بولغان. خانزادە يابغۇ «دۆلەتنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، بىز يىراقتىن يارىدەمگە كەلگەن تۇرساق، يەپ - ئىچىپ ئولتۇرۇشقا ۋاقىت ئەدە تۇرۇپتۇ»① دەپ، زىياپەتتىن كېيىنلا، دەرھال سەپەرگە ئاتلانغان. 9 - ئايدا، ئۇيغۇرلار قوشۇنى قاتناشقان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى چاڭئەننىڭ جەنۇبىدىكى شياڭجى بۇتخانىسىنىڭ يېنىدا ئۆڭلۈك - سۈيگۈننىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىغا تۇنجى قېتىم كەڭ كۆلەمدە قايتۇرما ھۇجۇم باشلىغان. «كونا تاڭنامە» نىڭ 120 - جىلىدىدا «گوزىيى باش قوماندانىنى ھىمايە قىلىپ ئوتتۇرا يول قوشۇن بولۇپ توپىلاڭچىلارنىڭ سەركەردىلىرىدىن ئەن شۇ جۇڭ، لى گويرېنلار بىلەن پايتەختنىڭ غەربىدىكى شياڭجى بۇتخانىسىنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلدى»، «ئۇيغۇرلار قوشۇنى ئاسىيلار قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئۇشتۇمتۇت چېقىپ ھۇجۇمغا ئاتلانغاچقا، ئاسىيلار قاتتىق مەغلۇپ بولدى. چۈشتىن تارتىپ قاراڭغۇ چۈشكىچە ئاسىيلاردىن 60 مىڭ كىشىنىڭ بېشى ئېلىندى» دەپ خاتىرىلەنگەن. نەتىجىدە توپىلاڭچى قوشۇن تۆڭگۈەندىن ئىلاجسىز چېكىنگەن، پايتەخت چاڭئەن قايتۇرۇۋېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، تۆڭگۈەندىن چېقىپ توپىلاڭچى قوشۇنىغا داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەرگەن. ئەن چىڭشۇي لوياڭغا بېرىش يولىدىكى مۇھىم قەلئە شىندىيەن (خېنەن - شەنشى چېگرىسىدا) گە 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىشىنى

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلىدىكى ھەققىدە قىسسە.

توسماقچى بولغان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور ئۇرۇش شىددىيەتلەندە بولغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» نىڭ 220 - جىلدىدا شىددىيەن ئۇرۇشى مۇنداق تەسىرلىك ۋە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن: 10 - ئايدا «گوزىيى باشچىلىقىدىكى قوشۇن شىددىيەتلەندە توپىلاڭچىلار بىلەن ئېلىشقاندا، توپىلاڭچىلار تاغنى بويلاپ سەپ تۈزگەن، گوزىيى قاتارلىقلار دەسلەپكى جەڭدە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان. بۇنى كۆرگەن توپىلاڭچىلار قوغلاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن تاغ-دىن چۈشكەن. ئۇيغۇرلار قوشۇنى تاغنىڭ جەنۇبىدىن چىقىپ، توپىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ يەر-جاھاننى چاڭ - توزان قاپلاپ كەتكەن ئەھۋالدا، توپىلاڭچى-لار قوشۇنىغا ئون نەچچە ئوق ئۇزگەن، توپىلاڭچىلار بۇنىڭ-دىن ھودۇقۇپ، ئۇيغۇرلار قوشۇنى كەلدى دەپ چۇرقىرىشىپ، پىتىراپ كەتكەن. پادىشاھ قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇرلار قوشۇنى ئىككى تەرەپتىن قىستاپ زەربە بەرگەچكە، توپىلاڭچىلار قو-شۇنى تېرە - پېرەن بولۇپ كەتكەن، دۇشمەن جەسەتلىرى پۈتۈن دالىنى قاپلاپ كەتكەن». ئۇيغۇرلار قوشۇنى تولۇپ تاشقان جاسارەت بىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەملىشىپ شەرقىي پايتەخت لوياڭنى قايتۇرۇۋالغان. 11 - ئايدا ئۇيغۇرلارنىڭ شاھزادىسى يابغۇ لوياڭدىن چاكىنەنگە كەلگەندە، تاڭ سۇزۇكىنىڭ پەرمانى بويىچە ئوردا ئەھلى شەھەرنىڭ سىرتىغىچە ئالدىغا چىقىپ، يابغۇنى مۇزىكا سادالىرى ئېچىدە قارشى ئالغان ۋە ئۇنىڭ شەرىپىگە پەرمان سارىيىدا زىياپەت بەرگەن. ئاندىن يابغۇ ۋە باشقا ئۇيغۇر سەركەردىلىرىگە ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دوردون ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملارنى ئىنئام قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يابغۇغا ساداقەتمەن ۋاڭ دېگەن نامنى ئىنئام قىلغان ھەم ھەر يىلى ئۇيغۇرلارغا

20 مىڭ توپ يېپەك رەخت بېرىشنى بەلگىلىگەن. تاڭ سۇزۇڭ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ، دۆلەتنى خەۋپ - خەتەر-دىن قۇتقۇزۇش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى مەدھىيىلەپ يارلىق چۈشۈرگەن، يارلىقتا مۇنداق دېيىلگەن: «خەۋپ - خەتەر كەلگەندە باشقا بولدى ھەمدەم بەرنىيەت، جەڭدە كۆرسەتتى جاسارەت، تۆھپىسى بولدى بەھەت. گەرچە تۇرساقمۇ يىراقتا كۆڭلىمىز رىشتى تۇتاش، تائەزەلدىن كۆرۈلۈپ باققان ئەمەس بۇنداق سۈيەت. قەددى - قامەتلىك، پاراسەت-لىك، ۋەدىسىدىن يانمايدىغان ئۇيغۇر خانى يابغۇ، تۆمەنلىگەن ياۋ ئۈستىدىن كەلگەن غالىب، شۇڭا ئۇ بەگلەر سەردارى بولۇشقا لايىق... ئۇ پەم - پاراسەت بىلەن ئاتلاندى جەڭگە، قالدى ئون مىڭ لى مۇساپە ئارقىدا، قىلىدى شىددەتلىك سەپەر، توختىماي سۈرگەچكە شۇنچە جاسارەت بىلەن، ياندى قولغا يىگىرمە كۈندە ئىككى پايتەختىمىز... ئاي - كۈن كەبى ئۆچمەس تۆھپىسى شۇنچە نۇرانە، ياشىغاي پەزىلىتى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تائەبەت»①. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى-نىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا قىلغان ياردىمىگە ئىنتايىن يۇكسەك باھا بېرىلگەن.

762 - يىلى (باۋيىڭنىڭ 1 - يىلى) يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغان تاڭ دەيزۇڭ لى يۈي ئۇيغۇرلار قوشۇنىنى ئىككىنچى قېتىم يۆتكەپ ئورۇشقا ئاتلاندۇرغان، تەڭرى قاغان ئېدىكىن (مۇيۇنچۇر ۋاپات بولغان) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاقىرىقىغا بىنا-ئەن، خىللانغان 4000 چەۋاندازنى باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىپ، تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى لىگۇاڭبى، بۆكۆخۇەيئېن قاتارلىق-لارنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىرلا ھۇجۇم بىلەن

① «يېڭى تاڭنامە» 195-جىلد.

لويانىڭ قايتۇرۇۋالغان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇر-لار قوشۇنى خېبېي رايونىدا ئۇزلۇكسىز جەڭ قىلىپ، توپىلاڭچى قوشۇننى تازىلىغان. ئاخىرى، پىكجۇ ئايىمىقىنىڭ شىجىڭ دېگەن يېرىدە (هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لۇەنشىيەن ناھىيىسى ئەتراپىدا) بولغان ئۇرۇشتا توپىلاڭچى قوشۇننى ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلىپ، شى چاۋيىنى ئۆلتۈرگەن. ئۆگىلۈك-سۈيگۈن توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا ئۇيغۇرلار ئۆچىمەس تۆھپە ياراتقان. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى تەكرى قاغانغا دانىشمەن باتۇر، تۆھپىكار بىلگە قاغان دەپ، خاتۇنىغا گۈزەل، لاتاپەت-لىك بىلگە خاتۇن دەپ نام بەرگەن؛ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۈچ - سول شادلىرى قۇتلۇق تۇتۇق، بايغا ناسانغۇن قاتار-لىقلارغا ئايرىم - ئايرىم هالدا قەيسەر شىمال ۋالىسى، شىمالنى ئەمىن قىلغۇچى ۋاڭ، ئالتۇن ئىرماق ۋاڭ ۋە دەشتنى تىنچىتقۇچى ۋاڭ دەپ نام بەرگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستانە ۋە ئىناق مۇناسىۋىتى ئۇيغۇر قاغانى تۇنباغانىڭ ئۆمۈملۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، دۆلەت مەنپەئىتىنى هەممىدىن ئەلا بىلىپ، هەقىقەتنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، شەخسىي ئادالەتنى كۆڭۈلدە ساقلىماي، تەكرى قاغانىنىڭ «باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلماقچى بولغان» لىقىنى ۋە «تۇدۇڭ ۋەقەسى»نى تۈگرا بىر تەرەپ قىلىغانلىقى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. 779 - يىلى (دالىنىڭ 14 - يىلى)، پادىشاه دەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتكەندە، تەكرى قاغان ئىدىكىن سوغدىلارنىڭ قۇتراتقىشى ئارقىسىدا، تاڭ سۇلالىسى پۇتۇن دۆلەت بويىچە مۇسىبەت ئېچىلىپ تۇر-غان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقچى بولغان» ①. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، ئىدىكىنىڭ

① «ئالنى ئىمپراتور قىلىش ئۈرپەكلىرى»، 226-جىلد.

تاغىسى تۇنيۇقۇغا: «تاڭ سۇلالىسى چوڭ دۆلەت، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ بىزگە ياماناتلىق قىلمىدى، بىز ئالدىنقى يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەندە، نەچچە تۈمەنلىگەن ئات، قويلارنى ئېلىپ قايتتۇق، مانا بۇ بىز ئۇچۇن زور غەلىبە، يول ئىنتايىن مۇشەققەتلىك، كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە قوشۇنلار يول ئازابىدا ئۆز ئۆزىدىن خوراپ تۈگىشىپ كېتىدۇ، ناۋادا بىز ئۇرۇشقان بىلەن غەلىبە قىلالماي قالساق، ئامان قايتىپ كېلەلەيمىزمۇ؟» ① دەپ نەسىھەت قىلغان. لېكىن، ئېدىكۇت بۇنداق چوڭقۇر مەنالىق نەسىھەتكە قولاق سالمىغان. چوڭ ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتقان «تۇنيۇقۇغا مۇشۇنداق پەيتتە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئېدىكۇتنى ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى سوغدىلار ئالداپ ئەكەلگەن 2000 چە ئادەمنى ئۆلتۈرگەن. تۇنيۇقۇغا ئۆزىنى ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتىغان ۋە ئۆزىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى جەنداگەنىنى ۋېزىر قىلىپ تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن» ② ھەمدە ئۆزى «چاچ - ساقلىنى چۈشۈرمەستىن، يارلىق كۈتكەن» ③. تاڭ سۇلالىسى تۇنيۇقۇغانىڭ ئادالىتى يولىدا ئۆز قەبىلىدىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قاغان قىلىپ تىكلىگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال يۇمشىيۇنى ئۇيغۇرلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ تۇنيۇقۇغا قاغانغا باتۇر رەھمىدىل خىزمەت كۆرسەتكەن قاغان دېگەن نامنى ئىنئام قىلغان.

780 - يىلى ئۇيغۇرلار ئەلچىسى، تۇنيۇقۇغانىڭ تاغىسى تۇدۇڭ ئۆز ئىلىگە قاراپ يولغا چىققان. مال - دۇنيا بىلەن لىق تولغان ھارۋىلارنى ۋە نۇرغۇن ئايالالارنى ئېلىپ ماڭغان

①② «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەسۋىر».

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇرنەكلەرى»، 226- جىلد.

بۇ قوشۇن جەنۇبۇ (ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۈنگىرنىڭ غەربىي شىمالى) غا يېتىپ كەلگەندە، جەنۇبۇنىڭ مۇداپىئەچى سانغۇنى جالاڭ گۇڭچېڭ تەرىپىدىن توسۇپ سۇرۇشتە قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ توقۇنۇشۇپ قالغان. توقۇنۇش جەريانىدا تۇدۇڭ ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئىچىدە بەزىلەر تاڭ سۇلالىسى ئەلچىسى يۈەنشىيۇنى ئۆلتۈرۈپ قىساس ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغان، لېكىن تۇنىباغا قاغان بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ، ھەققانىيەتنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «سىلەر قىساس ئېلىش ئۈچۈن يۈەن شىيۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتىسىلەر، مېنىڭچە، ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. بۇلار تۇدۇڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ، بىز يەنە يۈەن شيۇنى ئۆلتۈرۈپ، قانىنى قان بىلەن يۇساق، ئاداۋەت تېخىمۇ كۈچەيىپ كەتمەمدۇ! مەن قانىنى سۇ بىلەن يۇيۇشنى تەشەببۇس قىلىمەن. مانا بۇ ئىشنىڭ توغرا يولى»①. ئۇيغۇرلار يۈەن شيۇنى قويۇپ بەرگەن. تۇنىباغا يەنە پەخرى سانغۇن كاڭ چىشىننى يۈەن شيۇغا قوشۇپ پايتەختكە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. تاڭ سۇلالىسى تۇدۇڭ ۋەقەسىدە كېلىپ چىققان زىيانىنى تۆلەش ھېسابىغا، ئۇيغۇر خانلىقىغا بىر مىليون 800 مىڭ توپ يىپەك رەخت بەرگەن.

(2) يىپەك رەخت — ئات سودىسى

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ قۇمۇلدىكى شىمالىدىكى كەڭ يايلاقتا ماكانلىشىپ، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئات ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم تۇرۇن تۇتۇپ كەلگەن. ئات، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، كۆچۈش، ئۇرۇش قاتارلىق ئىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاتنى ئۇيغۇر-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىش تۈرلىرىدىن»، 229-جىلد.

لارنىڭ تىرىكچىلىك ئاساسى دېيىشكە بولاتتى. شۇڭا، ئۇيغۇر-
لار ئات بېقىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. لى جەمەتىنىڭ
تاغ خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىكە جايلاشقانلىقتىن، ئات
قاتناش - ترانسپورت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا
ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، مۇھىمى ئۇرۇشقا ئىشلىتىلەتتى.
تاغ سۇلالىسى ئۆزىگە كېرەكلىك ئاتلارنى دۆلەت بىچىدە
مەخسۇس ئورۇندا باققاندىن تاشقىرى، ئاساسلىقى ئەتراپ-
دىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئولپان ھېسابىغا ئالاتـ
تى ۋە ئات بازىرىدىن سېتىۋالاتتى. ئۇيغۇرلار ئات بېقىش-
تا ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى، ئات ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تا-
ۋارلىرىدىن بولۇپ، ھەر يىلى 100 مىڭچە ئاتنى ئالماشتۇ-
رۇش ئارقىلىق تاغ سۇلالىسىگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى، ئۇيغۇر-
لار ئۆزلىرىنىڭ كىيىم - كېچىكى ئۈچۈن زور مىقداردا تا-
ۋار - دۇردۇنغا موھتاج ئىدى ھەمدە بۇ يىپەك رەختلەر
ئۇيغۇرلار قولدىن - قولغا ئوتكۈزۈش يولى بىلەن غەربكە
يۆتكەپ ساتىدىغان مۇھىم مال ئىدى. تاغ سۇلالىسىنىڭ
ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئات - يىپەك رەخت سودىسى ئول-
چان تاپشۇرۇش ۋە تېگىشىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شە-
كىلدە ئېلىپ بېرىلاتتى. ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شا-
رائىتلاردا بۇ سودا شەكىللىرىنىڭ سالمىقىمۇ ئۆزگىرىپ تۇ-
راتتى. تاغ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، دۆلەتنىڭ
ئىچكى سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم بولغانلىقتىن، ئاتقا بولغان
ئېھتىياجىنى ئۆزى قامداپ كېتەلىگەن ئىدى، شۇڭا ئات
سودىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئولپان تاپشۇرۇشى كۆپرەك بولدى.
تاغ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە «ئۆڭلۈك - سۆيگۈن
توپىلىڭى» دىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەتتە داۋالغۇش يۈز
بېرىپ، ئۇرۇش كۆپ بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاتقا بولغان

ئېھتىياجىنى ئۆزى قامدىيالمىدى. شۇڭا تېگىشىش يولى بە-
لەن ئۇيغۇرلاردىن ئات ئېلىش كۆپ بولدى. يازما مەلۇماتـ
لارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تاك سۇلالىسىنى ھەر يىلى 100
مىڭ ئات بىلەن تەمىنلىگەن، ھەر بىر ئاتنىڭ نەرقى 40
توپ يىپەك رەخت بولغان ①. تاڭ شۇەنزۇڭدىن تاڭ ۋېنزۇڭغىچە
بولغان 100 يىل ئەتراپىدا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلاردىن
ئالغان ئات ئۇچۇن ئالتە مىليون توپ يىپەك رەخت، 100
مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈش تۆلىگەن. يىپەك ۋە ئات سو-
دىسى جەريانىدا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ھەر يىلى دې-
گۈدەك نەچچە ئون مىڭ تۇياق ئات يەتكۈزۈپ بېرىپ، تاڭ
سۇلالىسىدىن يىپەك رەخت، چاي قاتارلىق مالالارنى تېگىشـ
ۋالاتتى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ يىپەك رەخت —
ئات سودىسىدا ئۇيغۇرلار كۆپرەك پايدا ئالاتتى. بەزى چاغـ
لاردا، ھەتتا بۇ جەھەتتىكى چىقىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيـ
سى ئۇچۇن بىر يۈك بولۇپ قالغانىدى. يىپەك رەخت — ئات
سودىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ئاتقا
بولغان ئېھتىياجىنى ھەل قىلغان، شۇنىڭدەك خەنزۇ رايونـ
لىرىدىكى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى خەنزۇ خەلقىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئات - ئۇلاققا بولغان ئېھتىيا-
جىنىمۇ قىسمەن ھالدا قاندۇرغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە،
ئۇيغۇرلار ھەر يىلى زور مىقداردا يىپەك رەختكە ئېرىشىپ
ھەم ئۆزىنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قامدىغان، ھەم بۇ مال-
لارنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئېخىمۇ كۆپلىگەن
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئىگە
بولغان. شۇڭا، يىپەك رەخت - ئات سودىسى ئۇيغۇرلارنىڭ

---

① «ئىككى تاڭنامە» خۇيخېلار ھەققىدە تەسۋىر، «يىپەك - ئېچىنىڭ مال تەڭكىرىسى».

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

(3) قۇدلىشىش

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىبەتنىڭ يىللىرى، ئۆگلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن تاڭ شۇەنزۇڭ سىچۈەنگە قېچىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى لى خىڭ لىگۈۇ دېگەن جايدا تەختكە چىققان. شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر قاغانى قارا قاغان لىگۈۇغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭىنى تىنچىتىشقا ياردەملەشسەك دەپ ئىلتىماس قىلغان. تاڭ سۇزۇڭ دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىنىڭ بېگى لى چىڭسەي ۋە بۆكۆخۇەيئىننى ئۇيغۇرلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە ئەۋەتكەن. بۇنىڭدىن خۇشاللانغان قارا قاغان خاتۇنىڭ سىڭلىسىنى ئاسراندى قىزى سۈپىتىدە لى چىڭسەيگە ياتلىق قىلماقچى بولغان، ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ئەزىز تۆرىسى تۆلەن قاتارلىق كىشىلەرنى تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش توغرىسىدا مەسلىھەتكە ئەۋەتكەن. پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇيغۇر مەلىكىسىنىڭ سالاھىيىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، لى چىڭسەيگە دىۋان ۋازىرى (ۋەزىر دەرىجىلىك)، رەسمىي تۆرە دەپ نام بەرگەن، بىلگە مەلىكىگە بولسا خانىئىم دەپ نام بەرگەن. ئۇيغۇر قاغانىمۇ لى چىڭسەيگە «يابغۇ» دەپ نام بەرگەن.

756 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى قۇدىلىشىش تەلىپىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، ئۆزىنىڭ كىچىك قىزىنى ئىگىسى دېگەن مەرتىۋە بىلەن قارا قاغانغا ياتلىق قىلغان ھەمدە رۇكۇڭاڭ لى يېنىڭ قىزىنى كىچىك خوتۇنلۇققا بەرگەن. قارا قاغان

بۇ قۇدىلىشىشنى ئىنتايىن قەدىرلەپ، تاڭ سۇلالىسى مەلىكە-سىگە خاتۇن ئۇنۇڭانىنى بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن سەلىنگې دەريانى بويىدا بىر بايبالىق بىنا قىلدۇرغان. ئۇيغۇرلار «مەملىكەت بويىچە چوڭ توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈش، پۈتۈن خەلق قارشى ئېلىش» كەيپىياتى بىلەن نىكگو مەلىكىنى داغ-دۇغىلىق كۈتۈۋالغان. ياندۇرقى يىلى قارا قاغان ۋاپات بولغان، كىچىك ئوغلى ئىدىكىن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، تەڭرى قاغان دەپ ئاتالغان. نىكگو مەلىكە تاڭ سۇلالىسىگە قايتقان. رۇكۈڭانىڭ قىزى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قېلىپ، كىچىك نىكگو مەلىكىسى دەپ ئاتالغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ئادىتى بويىچە تەڭرى قاغانغا خاتۇن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارا-سىدا 33 يىل ياشاپ، ئىككى ئوغۇل تۇغقان.

762 - يىلى (باۋيەنىڭ 1 - يىلى)، تاڭ دەيزۇڭ تەختكە چىققان. بۇ چاغدا شى سىمىڭنىڭ ئوغلى شى چاۋيى يەنە توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، لويانڭ خەۋپ ئاستىدا قالغان. ئىككىنچى يىلى، تەڭرى قاغان خىلانغان 4000 چەۋەندا-زىنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى سەركەردىسى لى گۇاڭبېي، بۆكۈ-خۇەيئېن قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار بىلەن بىرلىكتە جەڭگە ئاتلىنىپ، لويانى قايتۇرۇۋالغان، خەبەرنى تىنچ-تىپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن يەنە بىر چوڭ خىزمەت كۆرسەتـ كەن. تاڭ سۇلالىسى تەڭرى قاغانغا دائىشمەن باتۇر تۆھپە-كار بىلگە قاغان دەپ نام بەرگەن، قارا قاغان ھايات چې-غىدا، ئىدىكىنىنى ئۆيلەپ قويۇش ئۈچۈن، قىز سوراپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇڭا، تاڭ دەيزۇڭ بۆكۈ-خۇەيئېننىڭ قىزىنى تەڭرى قاغانغا ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا نۇرانە سۇيۇنگىل خاتۇن دەپ نام بەرگەن.

768 - يىلى (پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ دالىنىڭ 3 - يې-

لمى) نۇرانە سۆيۈنگىل خاتۇن ۋاپات بولغان. تەڭرى قاغان يەنە قۇدىلىشىنى ئىلتىماس قىلغاندا، تاك دەيزۇك يانـ دۇرقى يىلى بۆكۈخوەيئېنىنىڭ كىچىك قىزىنى چۇڭخۇي مەـ لىكە دېگەن مەرتىۋە بىلەن تەڭرى قاغانغا ياتلىق قىلغان.

787 - يىلى (تاك سۇلالىسى جېنيۈەننىڭ 3 - يىلى) ئالتىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان تۇنباغا قۇدىلىشىش ھەققىدە بىرـ نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلغان، تاك دېزۇك ئۆزىنىڭ سەكـ كىزىنچى قىزى شىيەن ئەن مەلىكىنى تۇنباغا قاغانغا بېرىشـ كە ماقۇل بولغان. ياندۇرقى يىلى تۇنباغا قاغان ئۆز سىڭـ لىسى بىلگە مەلىكە، ۋەزىر شىيادىيى باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلارـ نىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرى (50 نەچـ چە كىشى) ۋە باشقا ئۇلازىملاردىن بولۇپ جەمئىي 1000 دىن ئارـ تۇق كىشىنى 3000 تۈياق ئاتۋە باشقا قىممەت باھالىق سوۋغا - سالاملار بىلەن مەلىكىنى كۆچـۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. دېزۇك پادىشاھ ئۆزى تىڭ شىيەمن دەرۋازىسىغا كېلىپ قىز كۆـ چۈرگۈچى بۇ چوڭ ئەلچىلەر ئۆەكىنى قارشى ئالغان ھەمدە «ئۇلاردىن 700 ئادەم ئوردىغا تەزىمگە كىرسۇن ۋە تۇرالغۇ جاي ھۆددىچى مەھكىمىسىدە بولسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرـ گەن. شۇ يىلى 10 - ئايدا، دېزۇك پادىشاھ تۇنباغاغا قۇتـ لۇق، ئۇزاق ئۆمۈرلۈك، رەھىمدىل بىلگە قاغان دەپ نام بەرگەن. شىيەنئەن مەلىكىگە پاراسەتلىك، دىيانەتلىك، ئۇزاق ئۆمۈرلۈك ۋاپادار خاتۇن دەپ نام بەرگەن. ئاندىن تېڭ ۋاڭ جەنرەلنى توي مۇراسىم بېگى قىلىپ بەلگىلىگەن، ئوڭ قول يانداش ۋەزىر گۇەنبو قاتارلىقلارنى مەلىكىنى قوغداپ مېڭىشقا ئەۋەتكەن. مەلىكە شىيەنئەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 21 يىل ياشىغان، مەللىي ئۆرپ - ئادەت بويىچە ئىلگىرى - كېيىن تۇنباغا، تاراس، ئىل كۇر، قۇتلۇدىن ئىبارەت تۆت

قاغانغا خاتۇن بولۇپ، 808 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

821 - يىلى، تاڭ مۇزۇڭ تەيي خې مەلىكىنىڭ ئۇيغۇر-لارنىڭ ئەخلاقىمەن قاغانىغا ياتلىق قىلغان. ئەخلاقمەن قا-غان بۇرۇنقى قائىدە - يوسۇن بويىچە تۇتۇق، ئىزگىل ۋە يابغۇ، مەلىكە قاتارلىقلار باشچىلىقىدا 2000 كىشىنى 20 مىڭ ئات، 1000 تۆگە قاتارلىق تويلۇق بىلەن مەلىكىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەن، مەلىكە تەيي خې ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 23 يىل ياشىغان.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تاڭ سۇزۇڭ، تاڭ دېزۇڭ يىللىرىدىن باش-لىنىپ، تاڭ دەيزۇڭ، تاڭ دېزۇڭ، تاڭ شۇنزۇڭ، تاڭ شىيەنزۇڭ، تاڭ مۇزۇڭدىن ئىبارەت ئالتە پادىشاھلىققىچە جەمئىي 90 نەچچە يىل داۋاملاشقان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نىگگو، شىيەن ئەن، تەيخېدىن ئىبارەت ئۈچ مەلىكە ۋە تۆت چوڭ تۆرە جەمەتىنىڭ قىزلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان؛ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ خاتۇنىنىڭ سىڭلىسى بىلگە مەلىكىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايماق بېگى لى چېڭ-سەيگە ياتلىق قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالە-سىنىڭ قۇددىلىشىش قەدىمكى زامانىدىكى بۇ ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىناق دوستلۇق مۇناسىۋەتنىڭ تېپىك گەۋدىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

839 - يىلى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىنەيۇن كۈل بىلەن شاھزادە سايغا پادىشاھلىق تەختىنى تارتىۋېلىش قەستىدە بولغاندا، ئىناۋەتمەن قاغان قۇت تېكىن تەرىپە-

دىن سەزىلمەپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. شاھزادە سايغا بىلەن يېقىن ئۆتكەن مۇئاۋىن ۋەزىر قارا قوۋۇ قوشۇن باشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئىناۋەتسەن قاغانىنىڭ ئىنىسى يۇن‌كۈل بىلەن سايغانى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئات سوغا قىلىش ئارقىلىق ساتارلاردىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ، ئىناۋەتسەن قاغانغا بىرلەشىپ ھۇجۇم قىلغان. ئىناۋەتسەن قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. قارا قوۋۇ شاھزادە قوۋۇ تېكىننى قوشۇۋۇشات قاغان قىلىپ تىكلىگەن. شۇ يىلى ئۇيغۇرلار رايونىدا ۋابا كېسىلى تارقالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، ئات - ئۇلاغلار كۆپلەپ قىرىلىپ كەتكەن. ئادەم ۋە چارۋا - ماللارغا كەلگەن بۇ ئاپەتتە پۇقرالار تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچى جىددىي تۇردە زەئىپلەشكەن. 840 - يىلى (كەيچېكنىڭ 5 - يىلى) ئۇيغۇر سانغۇنى كۈلۈگ باغا قارا قوۋۇدىن قاتتىق رەنجىپ، خاككاسلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن.

خاككاسلار ھازىرقى قىرغىز مىللىتىنىڭ تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى، ئۇلار ئەسلى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مىلادىدىن ئىگىرىكى II ئەسىردە گې دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جيەنكۇن دەپ ئاتالغان. ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە جېگۇ دەپ ئاتالغان، تاك سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە خاككاس دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قوشۇمچە دېھقانچىلىق قىلغان، ئۇلارنىڭ ئادىمى

تەخمىنەن نەچچە 100 مىڭغا يېتەتتى، تىل - يېزىقى ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇلاردىك ئاقساقىلى تارىخ دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ تۆۋەندە ۋەزىر، تۈتۈق بەگ، ئايماق بېگى، دورغاپ، سانغۇن، تارخان قاتارلىق كۆپ دەرىجىلىك مەنسەپ بولغان. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن كېيىن، خاككاسلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۈركلەر ۋە سرتار دۇشلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان. 648 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى) خاكاسلارنىڭ ئاقساقىلى ئىشبارا چوي ئاجەن تاڭ سۇلالىسىگە ئۆزى بېرىپ ئولپان تاپشۇرغان. تاڭ سۇلالىسى خاككاسلار رايونىدا جەنكۇن تۈتۈقبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئىشبارا چوي ئاجەننى سول قول بوز يەر ئاچقۇچى قورۇقچى باش سانغۇن ۋە تۈتۈق بەگ قىلىپ تەينىلىگەن، بۇ تۈتۈق بەگ مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنەن باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. VII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، ئۇيغۇر خانلىقى خاككاسلارنى بېسىۋېلىپ، خاكاس ئاقساقىلىنىڭ قاغان دېگەن نامى ۋە تۈتۈقبېگى دېگەن ئەمىلىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭغا بىلگە تېكىن دەپ نام بەرگەن، خاككاسلار ئۇيغۇر خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ قالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كۈچى پەيدىنپەي ئاجىزلاشقان. ئارىز ئۆزىنى قايتا قاغان دەپ ئاتىغان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى 20 نەچچە يىل داۋاملاشقان ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار غەلبە قازىنالمىغان، خاككاسلار بولسا ئۇرۇش داۋامىدا پەيدىنپەي كۈچىيىۋالغان. خاككاسلار قاغانى ئارىز 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارگاھى قارا بالغا-

سۇن ئىشغال قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قاغانى قوۋۇشات ھەم قاراقوۋۇ ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇلارنىڭ قوشۇنى ۋە پۇقرالىرى ۋەيران بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئومۇميۈزلۈك كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك كۆچۈشتە، بىر بۆلىكى جەنۇبقا، بىر بۆلىكى غەربكە كۆچكەن.

جەنۇبقا كۆچكەنلەر ئاساسەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ ماڭغان ①. بىر بۆلىكى قوۋۇشات قاغانىنىڭ ئىنىسى ئونىمش، شاھزادە نايا چۇر ۋە ۋەزىر چىچەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبقا مېڭىپ تىبەتدىكە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيەن ناھىيىسى) كەلگەن. ئونىمش چىچەننى ئىنتايىن ھېيلىگەر نەرسە، باشقۇرۇش تەس دەپ قاراپ، تىبەتدىكە ئۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ سەرگەردىسى تىبەن مو بىلەن خۇپىيانە مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، چىچەننى بارگاھقا ئالداپ ئەكىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شاھزادە نايا چۇر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چىچەننىڭ ئىلكىدىكى 7000 تۇتقۇن ئاھالىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، ئاندىن شەرققە ئاتلىنىپ جەنۇبقا داتۇڭ دېگەن جايغا بېرىپ، شەرۋىلارنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ يۇجۇنى ئىشغال قىلماقچى بولغاندا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن زەربە يەپ مەغلۇپ بولغان. نايا چۇر يالغۇز جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىۋاتقاندا، جەنۇبقا قاراپ كېلىۋاتقان شاھزادە ئۇكانىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئونىمش 2000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. تاڭ ۋۇزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ، ئونىمشقا «سول قانات مۇھاپىزەتچىسى باش

① تاڭ بىلىياڭ، «جۇڭگو مىللەتلىرى تارىخى».

سانغۇن»، مەربىەت قۇچقان ئىنانچىخان دەپ نام بەرگەن. تىيەندىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنغا بەيئەتچىلەر قوشۇنى، ئونىنشى قا بەيئەتچى مەربىي باشلىق دەپ نام بەرگەن. باشقا ئاقساقاللارغىمۇ ئايرىم - ئايرىم تۇردە ئەمەل - مەنسەپ بەرگەن ۋە 5000 دادەن گۇرۇچ، 3000 توپ تاۋار - دۇردۇن ئىنئام قىلغان. كېيىن ئونىنىش ئوردىغا بەيئەتكە كىرگەندە، تاك ۋۇزۇك ئولارنىڭ سادىقلىقىنى مەدھىيىلەپ، ئونىنىش قاتارلىق كىشىلەرگە لى فامىلىسىنى ئىنئام قىلغان. ئونىنىشنى يەنە خېنى تاڭغۇتلىرىنىڭ باش سانغۇنى، غەربىي جەنۇبى تەرەپنىڭ جازا يۇرۇش بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن.

جەنۇبقا كۆچكەن يەنە بىر بۆلەكى شاھزادە ئۇكا باشلاپ ماڭغانلار قاغان باركاھىغا بىۋاستە قاراشلىق بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ 13 قەبىلىسى ئىدى. ئۇلار جەنۇبقا كۆچۈش جەريانىدا تاك سۇلالىسى مەلىكىسى تەي خېنى خاكاسلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ ئونى باريمتاي قىلغان، ئۇلار قەبىلىلىرىنى باشلاپ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، تىيەندي شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغانداۋ تاك سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. ئۇلار تاك خانلىقى ئوردىسىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، تىيەندي شەھىرىنى ئارىيەتكە بېرىشنى ۋە ئاشلىق، كالا، قوي بېرىشنى، بولۇپمۇ تاك سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئونىنىشنى ئۇيغۇرلارغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. تاك ۋۇزۇك ئونىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك بېرىشكە قوشۇلغان، باشقا تەلەپلىرىگە قوشۇلمىغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇكا ئۆزىنىڭ قولىدىكى 100 مىڭ تۇتۇن ئاھالىدىن پايدىلىنىپ، داتۇك (شەنشىدىكى داتۇك) قورغىنىنىڭ شىمالىدىكى لۇيىمىنشەن تېغىدا باركاھ قۇرۇپ، شيەنجۇ، تىيەندي، جىنۇ، يۇنشۇي

قاتارلىق جايلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالغان. 846 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى يېيىنچور ئۇكانى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ئوكنېر تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىگەن. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 5000 غىمۇ يەتمەيتتى، شۇڭا ئۇلار نائىلاج قومۇقلارنى پاناھ قىلغان. 847 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ لۇلۇك ھىراۋۇلى جاڭ جۇڭۇ قۇمۇق قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغان. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنە تاراپ كەتكەن. ئوكنېر ۋە ئاقسۆڭەك تۆرىلەردىن 500 كىشى شىرۋى قەبىلىسىگە پاناھ ئىزدەپ بارغان. جاڭ جۇڭۇ شىرۋى قەبىلىسىگە ئوكنېر قاتارلىق كىشىلەرنى چىقىرىپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندە، ئوكنېر ۋە ئۇنىڭ ئايالى قارلۇي، ئوغلى دوس تېكىن قاتارلىق و كىشى غەربكە قېچىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىز - دېرىكى بولمىغان. خاكاسلار شىرۋى قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغاندا، قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى شىمالىي قۇملۇققا ئېلىپ كەلگەن. بۇ جەريانداا يېرىم يولدا قېچىپ كەتكەن بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاغ، ئورمانلارغا يوشۇرۇنۇپ، ئىز - دېرەكسىز يوقالغان.

غەربكە كۆچكەنلىرى ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنگەن: بىر بۆلىكى خېشى كاربىدورىغا كېلىپ، ۋۇزېتىيەن دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ خېشى كاربىدورىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار خېشى كاربىدورىغا كەلگەندىن كېيىن، گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې شەھىرى) دا باربگاھ قۇرغان، شۇڭا ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى خېشى ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەسلەپكى مەزگىلدە

تۇبۇتلەرگە بېقىنغانىدى. 848 - يىلى (تاڭ شۇەنزۇڭ داجۇڭ-
نىڭ 2 - يىلى) خېشى رايونىنىڭ يەرلىك ئاقساقىلى
شاجۇ (گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) لۇق جاڭ يىچاۋ قوشۇن
توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقار-
غاندىن كېيىن، ھازىرقى شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق
ئۇچ ئۆلكە (رايون) دىكى شاجۇ، يىجۇ، گۇاجۇ، شىجۇ، گەنجۇ،
سۇجۇ، لەنجۇ، مىنجۇ، كوجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنى ئىشە-
غال قىلغان، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە جاڭ يىچاۋنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنغان. كېيىنكى يىللاردا خېشى ئۇيغۇر-
لىرى سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، پۈقرالىرىنى يىغىپ كۆچ
توپلاپ، پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان. 872 - يىلى
(شىەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى) خېشى ئۇيغۇرلىرى گەنجۇنى ئىشە-
غال قىلىپ، ئۆز ئالدىغا خان تىكلەپ، X ئەسىرنىڭ ئوتتۇر-
لىرىغىچە دەۋران سۈرگەن. بۇ چاغلاردا تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى
زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇيغۇرلار شۇ چاغدا خېشى رايونى
بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى
شەرقتە لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشيادىكى لىڭژۇ) دىن تارتىپ
غەربتە دۇنخۇاڭ، يۈمېن، ئەنشىگىچە بولغان رايونلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، غەربىي يۈرت بىلەن ئىچكى
رايون ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ مۇھىم بۆلۈتە-
كەللىرىنى كونترول قىلىۋالغانىدى. XI ئەسىر-
نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، خېشى ئۇيغۇرلىرى
تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان. 1227 - يىلى موڭغۇللار
تاڭغۇتلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە
موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان، خېشى ئۇيغۇرلىرى
بۇ جايدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللى-

ىمىپ، كۆپەيمەپ روناق تاپقان، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۈگۇ مىللىتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

يەنە بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى باركۆل يايلىقى ئارقىلىق تيانشاننىڭ شىمالىغا كېلىپ جايلىشىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ مەزگىلدە بېشىبالىق، غەربىي ئايماق تۇبۇتلەرنىڭ كونترولىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كىرەلمىگەن. كېيىنكى مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقاللىنى بۆكۈتېكىن بېشىبالىقتا تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاندىن يەنە غەربىي ئايماق (يەنى قۇچۇ، ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى)، ئۇرۇمچاي (ھازىرقى مەچۇەن ناھىيىسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان. بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆرەش قىلىش داۋامىدا كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، ئاخىرى غەربىي ئايماق (قۇچۇ) نى مەركەز قىلغان ھالدا قۇچۇئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. ئۇلار تاريختا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى (شىجۇ ئۇيغۇرلىرى) ياكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تېزلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ئۆزگەرگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايغان. قۇچۇ خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاقسۇ، شىمالدا ئىلى دەرياسىدىن جەنۇبتا تۇبۇتكىچە (ھازىرقى خوتەن بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ ئارىلىقى) بولغان جايلانى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ،① بۇ خانلىق تۇرپان، تارىم ۋە جۇڭغاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ھاكىمىيەت بولۇپ قالغان. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇيغۇر

① ۋالىخانوف، جۇڭبىجۇەن تەرجىمە قىلغان ئوھزدۇدۇلئالەم، 63- بەت.

مىللىتى شۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە ياشاپ، بىللە ئەمگەك قىلىپ كۆپەيمەپ، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، پەيدىنپەيي سىڭىشىش ئىنارقىلىق زاۋاجلىنىپ، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىگە ئايلانغان.

غەربكە كۆچكەن ئۇچىنچى بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كەلىپ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرى بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىسىگە قوشۇلغان. ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى پامىرنىڭ غەربىدە بولغاچقا، ئۇلار تاريختا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XI ئەسىرگىچە قارلۇق، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، قۇدرەتلىك قاراخانىيلار خاندانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق دەسلەپ بالاساغۇن (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى باشلىنىدىغان يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى، كېيىن قەشقەرنى پايتەخت قىلغان. بۇ خانلىق كۈچەيگەن مەزگىللەردە، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى زېمىن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، كېرىيە، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت بولغان.

بۇ باپتىن قىسقىچە خولاسە: سۇيي سۇلالىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئىنتايىن قىسقا بولغانلىقتىن، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرەلمىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە كۆرسەتكەن تۈرلۈك تىرىشچانلىقلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاساس سالغانىدى.

تاڭ سۇلالىسى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان فېئودال ئىقتىسادىي كۈچكە ۋە قۇدرەتلىك غەربىي كۆچكە تايىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا،

پادىشاھ تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنى ئورۇندىدى. دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئۇنۇملۇك يۈرگۈزۈش ۋە ئۆزىنىڭ سىياسىي ئەمەر - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، بۇ جايدا غەربىي يۇرتنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. غەربىي يۇرتنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھەر خىل باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللاندى، ئۇيغۇر، غەربىي ئايماق ۋە بېشىمالدىق ئايماقلىرىدا ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىك زاۋۇنىدىكى ئوخشاش ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنى ئورناتتى، ئىلگىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىلكىدە بولغان كەڭ رايونلاردا قارام ۋىلايىتى، ئايماقلارنى تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى مىللەت ئاقساقاللىرىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پەرماندار ئەمەلدارى سۈپىتىدە باش قورۇقچى بەگ، قورۇقچى بەگ، ئايماق بېگى قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەيىنلىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئەمەر - پەرمانلىرى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ۋە ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلەر ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەپىك مىللىي ئىناقلىق ۋە دوستلۇق مۇناسىۋىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئەستە ساقلىنىشىغا ۋە مەدھىيىلىشىگە ئەرزىيدىغان ئۇرغۇن تەسىرلىك سەھىپىلەرنى قالدۇرغان.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش

جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى بايان قىلىڭ.

2. تاڭ سۇلالىسى نېمە ئۈچۈن غەربىي يۇرتتا ئايماق، دا-
ھىيە تۈزۈمى ۋە قارام ۋىلايەت، ئايماق تۈزۈمىدىن ئىبا-
رەت ئىككى خىل مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويغان؟ قارام
ۋىلايەت، ئايماق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەنىشى،
بېشىبالىقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ باش قورۇقچى بەگ مەھكە-
مىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى قىسقىچە سۆزلەپ بېرىڭ.

3. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت ئىقتىسادى-
نىڭ راۋاج تاپقانلىقى توغرىسىدىكى ئاساسلىق تارىخىي پاكىت-
لارنى ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەتىجىلەرنى
كۆرسىتىپ بېرىڭ.

4. ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى
يېقىن دوستلۇق ۋە ئىناقلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تېپىك ئۇلگە-
لىرىنى تارىخىي پاكىتلارنى مىسال كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈڭ.

7 باب سۇك، يۇەن، مىك سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت

840 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، پان تېكىن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ كۆچۈپ، غەربىي يۇرتقا كىرگەندىن تارتىپ 1678 - يىلى يەكەن خانلىقى يىمىرىلگەنگە قەدەر 800 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى.

بۇ ۋاقىت ئىچىدە، غەربىي يۇرتتا، غەربىي ئايماق ئۇيغۇر هاكىمىيىتى، قارا خانىيلار خاندانلىقى، ئۇدۇن پادىشاهلىقى، قارا قىتتان (غەربىي لياۋ)، يۇەن سۇلالىسى، چىڭگىز خان ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىنى يېزىپ قالدۇردى، غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى ئىزلەتتى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ كەلدى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە يارىتتى ۋە بېيىتتى.

§1. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر هاكىمىيىتى

1. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر هاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى

غەربىي ئايماقنىڭ ئەسلى نامى قۇچۇ (هازىرقى تۇرپاندىكى

قەدىمىي شەھەر) بولۇپ، بۇ نام «يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئېگىزلىكى، ئاھالىسىنىڭ بايلىقى تالىقى» غا قويۇلغان، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخ كىتابلىرىدا خېجۇ، خۇجۇ، خالا خۇجۇ، خالاخوجې، خالا خوجۇ دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەن.

840 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ۋە سۈنئىي ئاپەتلەر ھەم خاككاسلارنىڭ بېسىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن گۈمران بولدى، 15 ئۇيغۇر قەبىلىسى غەربكە قاراپ كۆچۈپ بېشىبالىق (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمىسار ناھىيىسى) ئەتراپىغا كېلىپ، تېيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشتى، تاڭ سۇلالىسى نام بېرىش ئۈچۈن ۋاڭ دۆنجاڭنى ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. بىراق ئۇ سەپەر ئۈستىدە تۇرسۇلۇپ قېلىپ، نام بېرىش ئىشى ئەمەلگە ئاشمىغان.

866 - يىلى (تاڭ يىزۇڭنىڭ شىيەنداۋ 7 - يىلى) باھاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بۆكۈجۈن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ تۆبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇلارنىڭ باشلىقى كۈگشارنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، پايتەختە چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى، ئاندىن بېشىبالىق، غەربىي ئايماق ئۇرۇمىتايدىن تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان كەڭ رايونىنى ئىگىلەپ، قۇچۇنى مەركەز قىلغان غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ شىمالدا ئىلى دەرياسىغىچە، غەربتە ئاقسۇنىڭ مۇزات داۋىنىغىچە يېتىپ باراتتى، جەنۇبتا ئەينى زامانداتۆبۈتلەر كونترول قىلىپ تۇرغان ئورۇن بىلەن تۇتىشىپ تۇراتتى.

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى

خاقان دەپ ئاتىلاتتى ۋە ئارسلانخان دەپمۇ ئاتىلاتتى، ئۇ خانلىقتىكى ئالىي قانۇن چىقارغۇچى ۋە قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى بولۇپ، ئىستىبداتلىق ۋە ۋاراسلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى. خاننىڭ قول ئاستىدا توققۇز ۆەزىر، زوراغالىق بېگى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتدار تۆرە، مۇپەتتىش خەلىپ بېگى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى باش سانغۇن، ساراي مۇپەتتىشى، نازارەتچى، ئايماق بېگى، تۈتۈق، زالىم ھەكەم قاتارلىق ئەمەلدارلار بار بولۇپ، ئۇلار پادىشاھنىڭ ھەربىي، ھەمۇدىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان يارەمچىلىرى ئىدى. جايلارنىڭ ئىشلىرىنى ھەردەربەجلىك چوڭ ـ كىچىك بەگلەر بىر تەرەپ قىلاتتى.

2. ئىجتىمائىي ئەگىلىكى

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى تەۋەسىنىڭ يېرى مۇنبەت، ئىقلىمى قاقتىق ئىسسىق، سۇ مەنبەسى تولۇق، بايلىقى مول بولۇپ، بۇلار يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەۋزەل شارائىت ھېسابلىناتتى.

يېزا ئىگىلىكى، خانلىقتا ئىنتىداللىق يانچىلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، خانلىقتا يەرگە بولغان ئىگىدارلىق شەكلى ئاساسەن خانلىق ئىگىدارلىقىدىكى يەر، ئىبادەتخانىلار ئىگىدارلىقىدىكى يەر، پۇمپىشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەر ۋە ئۇششاق دېھقانلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان يەر دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنەتتى.

خانلىق ئىگىدارلىقىدىكى يەر: خانلىق تەۋەسىدە ئومۇمەن تېخى تەقسىم قىلىنمىغان ۋە ئېچىلىمغان يەر، مۇسادىرە قىلىنغان يەر، شۇنىڭدەك باغ، ئورمان، ئوتلاق، دەريا ئېقىنلىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىدارلىقىدا ئىدى.

ئىبادەتخانىلار ئىگىدارلىقىدىكى يەر: غەربىي ئايماق ئۇيغۇر-

لەری بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ۋە ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، خان تەرىپىدىن ئىبادەتخانىلارغا مەلۇم كۆلەمدە يەر ۋە دېھقانلارنى ئاجرىتىپ بېرەتتى، بۇ يەرنى دېھقانلار تېرىيتتى. ئۇنىڭدىن چىققان ھوسۇلنىڭ بىر قىسمى ياكى كۆپ قىسمى راھىبلارنىڭ تەمىناتى ۋە ئىبادەتخانىنىڭ خراجىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى.

پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەر: بۇنىڭدا يەر پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولاتتى. يەرگە بولغان بۇ خىل ئىگىدارچىلىق شەكلى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئىلىمىزدىكى ئەنئەنىۋى يەر مۇلۇكچىلىكى تۈزۈمىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇششاق دېھقانلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان يەر: دېھقانلار خانلىق يەرلەرنى ياكى فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ، خانغا ياكى فېئودالالارغا ئىجارە ھەققى تۆلەيتتى، قېزىۋېلىنغان ئۇيغۇر يېزىتىدىكى ئىجارە توختامىلىرىدىن قارىغاندا، تېرىلغۇ ئۇچۇن كېتىدىغان بارلىق خراجەتنى ئىجارىكەش ئۈستىگە ئالاتتى. لېكىن، يەردىن چىققان ھوسۇلنى پومېشچىكلار بىلەن تەڭ بۆلۈشەتتى.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن بۇغداي، ئارپا، شال، پۇرچاق ۋە كېۋەز، ئۈزۈم، مېۋە ـ چېۋە، كۈنجۈت قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئىدى. پاختا رەخت بىلەن مۇسەللەس خانلىقنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى بولۇپ، كىشىلەر راسا ياقتۇرىدىغان مەھسۇلاتلار ئىدى، شۇنداقلا ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلىدىغان بازىرى ئىنتىك ماللار ھېسابلىناتتى.

چارۋىچىلىق. خانلىقنىڭ تەۋەلىكىدىكى شىمالىي شىنجاڭ رايونى، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپلىرى مول بولغان تەبىئىي چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ھېسابلىناتتى. چارۋىلاردىن ئات، كالا، قوي، تۆگە،

ئېشەك قاتارلىقلار بېقىلاتتى. سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ يەندېنىڭ «قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «چارۋىلار يۈز نەچچە چاقىرىم يەرگىچە سوزۇلغان تۈزلەڭلىكتە بېقىلىدىكەن، ئۇلار ئۆز خىلى بويىچە، پادىغا ئايرىلىدىكەن، سانىنى بىلگىلى بولمايدىكەن»، بۇ ھال خانلىقتا چارۋىچىلىقنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇردىن باشقا، تارىخىي كىتابلاردا تۆۋۈر رۇدىسى، نۆشۈدۇر، قىزىل تۈز، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي چىقىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇلار يەرلىك قول سانائەتنىڭ ئاساسلىق خام ئەشيالىرى ئىدى. قول سانائەت بۇيۇملىرىدىن پاختا، يۇڭ، يىپەك، كاناپ توقۇلمىلىرى ۋە كۆن خۇرۇمىدىن ناھايىتى سىپتا ئىشلەنگەن ئوقىدان، ئۆتۈك، ئىگەر - جابدۇق، كەمەر قاتارلىقلار بار. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئۈنچە - مارجان نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن قوش گۈللۈك كىمخاپ، ئارخېئولوگلارنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىچە، غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مەھسۇلات بولۇپ چىققان.

يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودىسى بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق بولدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى — يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) ۋە شاڭجىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ جاۋۇدا ئايمىقىدىكى بارىن سول خوشۇنى) دا سودا قىلالايتتى. مەمدە، پايتەختتە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن مەخ

سۈس «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» قۇرۇپ بېرىلگەن. قۇچۇ، كۇسەن ئوردىلىرىدۇ تۈركۈم - تۈركۈم ئەلچىلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ، قاشتېشى، ئۈنچە - مەرۋايىت، كەركىدان، كەھرىۋا، تەپىشكى رومى، دورا - دەرمەك، سىرلىق ساپال قاتارلىق ئەجنەبىلىق تاۋارلارنى شاڭجىڭغا ئاپىرىپ، قىمتانلارنىڭ يارماق پۇللىرىغا تېگىشىپ كېلەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى يەنە ئورغۇنلىغان ئاتلارنى لوياڭ، كەيفېڭغا ھەيدەپ بېرىپ، كېيىنكى لياڭ، كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، كېيىنكى جۇ ھاكىمىيەتلىرى بىلەن ھەم سۈڭ سۇلالىسى بىلەن سودا قىلاتتى. ئەڭ كۆپ بولغاندا بىر قېتىمدىلا نەچچە مىڭ تۇياق سېتىلاتتى، سودا سوممىسى 1 مىليون 200 مىڭ تىزىق يارماققا يېتەتتى. قۇچۇدا ئىشلەنگەن كىيىم - كېچەك، رەخت، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ۋە دورا ماتېرىياللىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭ لىك رايونىدىكى كىشىلەر ياقتۇرىدىغان ئەتىۋارلىق تاۋار ھېسابلىناتتى.

3. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان. بۇ رايون شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان ھەم جەم بولىدىغان جاي ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تېز گۈللەندۈرگەن.

قىل - يىزدق ۋە مەتبەئەچىلىك. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقىدا دەسلەپكى دەۋردە تۈرك يېزىقى قوللىنىلغان، كېيىن

رەك سوغدى يېزىقى ئېلىپبەسى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىجاد قىلىندى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 22 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرىسىغا يېزىلىدىغان ۋە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ تىك يېزىلىدىغان ئىككى خىل شەكلى بار ئىدى. خەت شەكلىدە ــ باسما شەكلى، سۆترا شەكلى ۋە يازما شەكلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل بار ئىدى. ئوردا ئىچىدە ۋە خەلق ئارىسىدا بۇ يېزىق ئالاقىلىشىش قورالى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ ھۆججەت، توختامنامىلەر ۋە كالېندار قاتارلىقلار مۇشۇ يېزىق بىلەن يېزىلغان.

مەتبەئەچىلىك جۈڭگودىكى تۆت چوڭ كەشپىياتنىڭ بىرى بولۇپ، تىزما ھەرپ مەتبەئەچىلىكىنى سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بىشىك دېگەن كىشى كەشپ قىلغانىكەن. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان نۇرغۇنلىغان ياغاچ ئويمىغا چوشۇرۇلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىزما ھەرپىدىن قارىغاندا، بۇ خىل ئىلغار مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى تۇرپان ئويمانلىقىدا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان.

ناخشا ــ ئۇسسۇل، رەسساملىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق. ئۇيغۇرلار ناخشا ئېيتىشقا، ئۇسسۇل ئويناشقا ئەزەلدىنلا ماھىر مىللەت، قۇچۇ رايونى بولسا قەدىمدىن تارتىپ ناخشا ــ ئۇسسۇل تەرەققىي تاپقان جاي ئىدى. ئۇيغۇرلار قۇچۇدا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ناخشا ــ ئۇسسۇلنى داۋاملىق راۋاجلاندۇردى. ۋاڭ يەندېنىڭ «قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا: ئۇيغۇرلاردا «بەرباپ» ئۇقىمى قاتارلىق چالغۇلار كۆپ»، «ئۇلار سەپەرگە چىققاندا، يول ئۈستىدە ھۈزۈرلىنىش ئۈچۈن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ»، «زىياپەت-بەزمىلەرنى ئەغمە ــ ناۋا بىلەن ئۆتكۈزىدۇ، ئۇيۇنغا خۇشتار...

كېيىنكە چۈشۈپ كۆل سەيلىسى قىلغانىدا، كۆل ئەتراپىدا داقا - دۇمباق چېلىنىپ تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، كۆپلىگەن بۇد دىزم تام سۈرەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا بىلەن ئۇسسۇلنى بىرلەشتۈرگەنلىكى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، قىزىل مىڭئۆيدىكى «ئايال سازەندە» سۈرىتىدە تەسۋىرلىگەندەك سازەندىلەر غۇڭقا، تىزما نەي، نەي قاتارلىقلارنى چالاتتى، ئۇسسۇلچىلار بولسا سازەندىلەرنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن لەززان ئۇسسۇل ئويناياتتى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى ناھايىتى كۆپ تەرەققى قىلغان. تۇرپان بېزەكلىكتە 24 ئۆڭكۈر رەسىملىرى مۇشۇ دەۋرگە كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كۇچادىكى قۇمتۇرا مىڭئۆيى، بايدىكى قىزىل مىڭئۆيى ئۆڭكۈرلىرىدىكى تام رەسىملىرىمۇ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىكى رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىقنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

كالېندارچىلىق ۋە تىبابەتچىلىك. تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كالېندارنىڭ فراگمېنتلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا «ھەپتىلىك كالېندار» ئىشلىتىلگەن. «ھەپتىلىك كالېندار» قۇياش، ئاي ۋە بەش پىلانېت بىلەن كۈننى خاتىرىلەيدىغان كالېندار بولۇپ، ئۇنىڭ تەرتىپى قۇياش، ئاي، مېركۇرىي، مارس، يۇپېتېر، ۋېنېرا ۋە ساتۇرنىنىڭ دەۋر قىلىپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت، بۇخىل كالېندار قەدىمكى بابىلوندا بارلىققا كەلگەن، بۇ خىل كالېندار جۇڭگوغا ئوتتۇرا ئاسىيالىق مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئېلىپ كىرىلىشى بىلەن 719 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن 7 - يىلى) تارقالغان. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى كالېندارنىڭ فراگمېنتلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ كالېندار

سوغدىچە، تۈركچە ۋە خەنزۇچە يېزىق بار بولۇپ، سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدىچە ئىشلىتىلگەن. ۋاڭ يەندېنىڭ «قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دا، قۇچۇدا «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيپۇەن 7 - يىلىدىكى كالېندارى»، يەنى «ھەپتىلىك كالېندار» نىڭ قوللىنىلغانلىقى ئېنىق قەيت قىلىنغان. يىل ھېسابىدىكى 12 مۆچەلنى ئىپادىلىشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ 12 مۆچەلىدىن ئازراق پەرق قىلغان.

تەبابەتچىلىك ۋە دوختۇرلۇك. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تەبابەتچى ئەسرى «بەباھا رېتسېپ» گە «غەربىي ئايماقنىڭ ئۆمۈر ئۈزارتمىش دورىسى» كىرگۈزۈلگەن، بۇ تۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كېسەللىكلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ. بەش دەۋر، سۇئ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، قۇچۇ ئۇيغۇر رايونىنىڭ دورا ماتېرىياللىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ سېتىلىپ ئىنتايىن قارشى ئېلىنغان. ھەربىي تېبىۋىپ يۇچلانچى قايسا سىچۈەننىڭ خېجۇ ئايمىقىدىكى دياۋ يۈشەندە «قوشۇندىكى كېسەللىكلەرنى بۈيرۇقىغا بىنائەن تۇرپان دورىلىرى بىلەن داۋالىغان». خەنزۇچە «قىيىن كېسەللىكلەر دەستۇرى»، «دورا گىياھلىرى» قاتارلىق كىتابلار ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، قۇچۇدا كەڭ تارقالغان.

4. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى

ئۇيغۇرلار دەسلەپتە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى. بۇ دىن خەنزۇچە كىتابلاردا يورۇقلۇق دىنى ياكى مۇنى دىنى دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ دىننى ئەسىرده بېرسىيەلىك مانىي دېگەن كىشى تەكلىگەن. بۇ دىننىڭ

ئاساسىي ئەقىدىسى «ئىككى كۈچ ۋە ئۈچ كۆچۈرمەش» تىن ئىبارەت. «ئىككى كۈچ» دېگىنى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى، «ئۈچ كۆچۈرمەش» دېگىنى دەسلەپكى، ئاردىدىكى، ئاخىرىدىكى كۆچۈرمەشلەرنى، يەنى ئۆتۈمۈشنى، ھازىرقىنى ۋە كېلەچەكنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، مانىي دىنى غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئاردىسىدا داۋاملىق تارقالغان. سۇك سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قۇچۇغا كەلگەندە بۇ خانلىقتا «مانىي دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى، پېرىسىملىك راھىبلارنىڭ ئۆز ئەھكاملىرى بويىچە ئىش كۆرىدىغان» لىقىنى كۆرگەن.

بۇددا دىنى. بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتا تارقىلىشى ئۇزاق تارىختا ئىگە. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى زاماندا قۇچۇ تەۋەسىدىكىلەر بۇددا دىنىنىڭ مايانا مەزھىپىگىمۇ، ھىنايانا مەزھىپىگىمۇ ئېتىقاد قىلغان. بۇددا دىنىنىڭ ئاساسلىق نوملىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇيغۇر خانلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ۋە ئۇنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن، بۇددا دىنى خانلىق تەۋەسىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگىلىگەن. بۇنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە داڭلىرىنىڭ چوڭلۇقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قۇچۇ، يارغول، بېشبالىق، كۇچا قاتارلىق جايلار بۇددا دىنىنىڭ ئەينى زامانىدىكى مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ جايلاردا نۇرغۇنلىغان ئىبادەتخانىلار قۇرۇلغان. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئوردىسىدا مېھمان چاقىرىلغاندا كۆپىنچە بۇددا راھىبلىرى قاتناشتۇرۇلاتتى ۋە مېھمانلارنى ئىبادەتخانىلارغا ئاپىرىپ ئېكسكۇرسىيە

قىلدۇراتتى. باھار كېلىپ گۈل - گىياھلار تېچىلغان ۋە كۆن ئىسسىغان چاغلاردا ئاھالىلەر سەپ تارتىپ، ئىبادەتخانىلارغا بېرىپ سەيلە قىلاتتى ھەمدە يول بويى «ۇزىكا چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى، بۇددىزم تۆسىنى ئالغان پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارـ راتتى. بۇددا دىنىنىڭ ئەنئەنۋى بايراملىرى، مەسىلەن، بەش يىللىق يىغىلىش، سوغۇق تىلەش بايرىمى قاتارلىق بايرامـ لار ئاساسا ناھايىتى چوڭ بىلىدىغان بايراملار ئىدى. بۇ دەۋرـ دىكى ئۇيغۇرچە بۇددا نوم-سۈترالىرى ئاساسەن خەنزۇچىدىن ۋە كۇسەن - كىنگىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن، 1959 - يىلى قۇمۇلدىن تېپىلغان «مايترى سىمىت» ئاۋۋال سانسكرىتچىدىن كىنگىتچىغا، ئاندىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنـ غان. خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىرى ئاساـ سەن ماھايانا مەزھەپ نوملىرى ئىدى، مەسىلەن، «ئالتۇن ئۆڭـ لۈك ياروق يالتىراقلىق قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىكى ئاتـ لىق نوم بىتىك» (قىسقارتىلىپ «ئالتۇن ياروق» دېيىلىدۇ)، «سەددارما پۇندارىكا سۈترا»، «بۇددا ۋاتام ساكاماخا ۋايپۇلـ يا سۈترا» ۋە باشقىلار. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۈەنزاڭـ نىڭ تەرجىمىسىدىكى «شاپائەت ئىبادەتخانىسىدىكى پىركامىلىنىڭ تەرجىمىسى» نىمۇ بېشىبالىقلىق تەرجىمان، راھىب سېڭقـۇ سەلى تۇتۇق ① خەنزۇچىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر گۇسالى «ئالتۇن ياروق» نى تەرجىمە قىلغان. يۇەن ۋۇ تاڭغۇت (خەربىي شىيا) سۇلالىسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر راھىبلىرىنى ئېگىز پەشتاقلىق ئىبادەتخانا دەپ ئاتالغان كاتتا ساڭرامغا تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ نوملارنى تاڭغۇت تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ

① شىنجاڭ نەشرىياتىي بۆلۈمى ئاكادېمىيەسى دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەـ رەپىدىن تۈزۈلگەن «شىنجاڭدىكى دىنلار» نامىك 54-بەتتىكە قارالسۇن.

شۇ زاماندا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى پائال تۇردە تارقاتقانلىقىنىمۇ چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئەينى زاماندا بۇددا، مانى دىنلىرىدىن باشقا ئاز سانلىق كىشىلەر يەنە نېستورىيان دىنى، شامان دىنى ۋە زورو-ئاستېر دىنى قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. خانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئىسلام دىنى بۇ رايوندا تارقىلىشقا باشلىدى.

5. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇ-لالىلەر بىلەن سىياسى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قو-يۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلگەن. خانلىق قۇرۇلغان دەسلەپ-كى مەزگىلدە، ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپكە تەيىنلىشىنى تەلەپ قىلغان. 857 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ۋاڭ دۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمسكىنى غەربىي ئايماقتا ئەۋەتكەن، بىراق ئۇيغۇرغۇل ئايمىقىغا كەلگەندە يولدا تو-سۇلۇپ قېلىپ قايتىپ كەتكەن. ئەينى زاماندا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىمۇ تارخان مى خۇەييۇينى تاڭسۇلالىسىگە سوۋغا-سالام بىلەن ئەۋەتكەن، قاغانلار تاڭ سۇلالىسىنى ئاغا، ئۆزىنى بولسا جىيەن دەپ ئاتىغان. «كونا بەش دەۋر تارىخى» كېيىنكى جۇ سۇلالىسى تەي-زۇ خانىنىڭ تەزكىرىسى» دە «گۈڭگشۇننىڭ 1 - يىلى (951 - يىلى) 2-ئايدا، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى يەر-لىك مەھسۇلاتلىرىدىن تارتۇق ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇر-لار بۇرۇن تارتۇقلارنى يىل ئارىلاپ سۇناتتى، پۇقرالارنىڭ ئۇلار بىلەن ئەتىۋارلىق مال-لارنى ئالماشتۇرۇشى ھەتتا خۇسۇسىي سودا قىلىشى چەكلەنگەنىدى. ئەمدى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلدى». يەنە «كىتابلار جەۋھىرى. يات ئەللەر قىسمى، ئولپان تاپشۇرۇش-

5» ده مۇنداق دەپ قەيت قىلىنغان: «جۇتەيزۇ كۇاڭشۇنىڭ 1-يىلى 2-ئايدا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى ئەۋەتكەن تۆتۈق بەگ ئوردىغا كىرىپ، ئالتە دانە چوڭ قاشتېشى، بىر دانە كىچىك قاشتېشى، توققۇز جىڭ كەھرىۋا، 1329 توپ چەكمەن، 280 توپ ئاق يۇڭ رەخت، ئالتە تىزدىق مارجان، 2632 پارچە ئاق سۇسەر (بۇلغۇن) تېرىسى، 250 پارچە قارا سۇسەر تېرىسى، 530 پارچە يېشىل سۇسەر تېرىسى، تۆت كونا سۇسەر جۇۋا، بىر دانە ئاق قاشتېشى بىلەيزۈك ۋە بىر دانە زۇمرەت ھالقا، ئىككى دانە تۇمۇر ئەينەك، 69 دانە قاشتېشى جابدۇق، قاشتېشىدىن يېزىلگەن بىر دانە كەمەر، خۇش پۇراق دورا-دەرمەكلەر ... تارتۇق قىلدى.» يەنە «ئۇيغۇرلار ئەلچىسى مانىي 77 دانە قاشتېشى، 350 توپ چەكمەن، 28 دانە يېشىل-قارا سۇسەر (بۇلغۇن) تېرىسى...، 424 دانە كالا قۇيرۇقى، 20 دانە چوڭ كەھرىۋا، 300 جىڭ قىزىل تۇز، 390 جىڭ تۇغرۇغا (توغراق شولتىسى) تارتۇق قىلدى، قالغان دورا-دەرمەكلەر بۇنىڭ سىرتىدا».

947-يىلى قىتانلار ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا لياۋ سۇلالىسىنى بەرپا قىلدى، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قېلىپ، غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى لياۋ سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندى. بۇ مەزگىلدە غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى لياۋ سۇلالىسىگە 24 قېتىمدىن كۆپرەك تارتۇق ئەۋەتتى.

سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇچۇ تەزكىرىسى»دە مۇنداق دەپ قەيت قىلىنغان: «جيەنلۇڭنىڭ 3-يىلى (962-يىلى) 4-ئايدا، غەربىي ئايماقلىق ئۇيغۇرلاردىن ئاتۇتۇق قاتارلىق 42 كىشى

يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ تارتۇق قىلدى»، «چىيەندىنىڭ 3 - يىلى (965 - يىلى) 11 - ئايدا، غەربىي ئايماقلىرىق ئۇيغۇرلاردىن راھىب — فايۇەن ساكيامۇنىنىڭ چىشى، ئەينەكتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلار، كەھەرىۋادىن ياسالغان پانۇس تەقدىم قىلدى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇرنەكلىرى»نىڭ قوشۇمچىسى»دا بۇ ئەھۋال تېخىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: «تەيپىڭ شىڭگۇنىڭ 6 - يىلى (981 - يىلى) 3 - ئايدا، قۇچۇ قاغانى ئارسلانخان ئۆزىنى غەربىي ئايماقنىڭ جەمەن قاغانى دەپ ئاتاپ، تۈتۈق مەنسۇرنى يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن تارتۇق قىلىپ ئەۋەتكەن». بۇنىڭغا جاۋابەن سۇڭ تەيزۇڭ شۇ يىلى كۈتكۈچى ئەمەلدارى ۋاڭيەندېنى ۋە ساراي پەرمانبەردار ئەمەلدارى بەي شۇننى ئەلچى قىلىپ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەۋەتكەن، ئىككىنچى يىلى 2 - ئايدا ۋاڭ يەندې قۇچۇغا يېتىپ كەلگەن، ئۇ چاغدا غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانى بېشبالىقتا دەم ئېلىۋاتاتتى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئۇنىڭ تاغىسى ئادويۇيۇ قوبۇل قىلغان، كېيىن ۋاڭ يەندې قاتارلىق كىشىلەرنى بېشبالىققا تەكلىپ قىلغان، ئارسلانخان ئەلچىلەرگە ئالاھىدە زىياپەت بېرىپ، نەغمە - ناۋا بىلەن كۈتىۋالغان ۋە ئۇلارنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان بۇددىزم ساڭرامىغا باشلاپ بېرىپ ساڭرامنى ۋە ئۇنىڭدا ساقلانغان بۇددىزم نوم - سۈترالىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرغان. ۋاڭ يەندې سۇڭ سۇلالىسىگە ۋەكالىتەن ئۇلارغا كىيىم - كېچەك، ئالتۇن كەمەر، تاۋار - دۇردۇنىلارنى سوۋغات قىلغان. ۋاڭ يەندې غەربىي يۇرتقا قىلغان بۇ قېتىمقى سەپىرىنى «قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»دېگەن كىتابمدا تەپسىلىي بايان قىلدى.

§2. قاراخانىيلار خانلىقى

1. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

قاراخانىيلار خانلىقى تەخمىنەن X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇرۇلۇپ، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېتىلگەن، XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە مۇنتەزز بولغان. ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن قارلۇق، تۇركەش، ياغما، چىگىل، ئۇيغۇر، سوغدى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە قاراقۇم چۆللۈكىدىن شەرقتە لوپنۇر كۆلىگىچە، شىمالدا بالقاش كۆلىدىن جەنۇبتا پامىر دەريالىرىغىچە يېتىپ بارااتتى. خانلىقنىڭ ئالدىنقى مەركىزلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى چۈ دەريالىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بالاساغۇن (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي) دا ئىدى. كېيىن قەشقەرگە كۆچۈرۈلدى.

840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كېلىپ قارلۇقلار تەرەپكە باردى. X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بۇ ئۇيغۇرلار قارلۇق خانلىقى ئاساسىدا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى.

قاراخانىيلار خانلىقى خانلىقنىڭ ئىككى قىسىمىغا بۆلۈپ، خاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن كىچىك ئوغلى بۆلۈپ سوزۇلدى، چوڭى چوڭ خاقان بولۇپ، ئاۋسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتالدى، بۇ خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى، كىچىكى ئۇرۇنباسار خاقان بولۇپ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى، بۇ دەسلەپ تالاستا تۇردى، كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى، يۇقىرىدىكى ئىككى نەپەر ئالىي ھۆكۈمرانلاردىن باشقا يەنە

باشلىقتىن تۆتى بار ئىدى، ئۇلار ئېلىكخان، بۇغرا ئېلىك، ئارسلان تېكىن، بۇغرا تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. خانلىقنىڭ باش ۋەزىرلىرى ئوگار (يۇگە)، تېكىن، سانغۇن، ئىناجبەگ دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مەركەزنىڭ ئەمەل تۇتۇۋالغان يەنە ۋەزىر، سانغۇن، ئوردا بېگى، باش مىرزا، ئاغىچى (مالىيە ۋەزىرى) قاتارلىقلار بار ئىدى.

يازما ھۆججەتلەردە بايان قىلىنىشىچە، قاراخانىيلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى بىلگە قادىرخان ئىكەن، بىلگە قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ زېمىننى تەڭ بۆلۈشۈۋالغان. چوڭ ئوغلى بازىر ئۆزىنى ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتاپ، يالاساغۇندا تۇرۇپ، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىنى سورىغان؛ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتاپ، تالاستا تۇرۇپ، خانلىقنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنى سورىغان. ئوغۇلچاق سامانىيلار خانلىقى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلغان. 893 - يىلى سامانىيلار خانلىقى تالاسنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوغۇلچاق قەشقەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

ئوغۇلچاق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جىيەنى ساتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىغان. ساتۇق بۇغراخانلىقنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم ئىش شۇ بولدىكى، ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي پائالىيىتىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندۇردى. ساتۇق خان دەۋرىدە قاراخانىيلار خانلىقى پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىپ، سامانىيلار خانلىقى بىلەن تالاسنى قايتۇرۇۋالدى ۋە 944 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بالاساغۇندىكى چوڭ خانغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلىپ، بالاساغۇنىنى ئىشغال قىلىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە قەشقەرنى پايتەخت

تەخت قىلدى.

955 - يىلى ساتۇق ۋاپات بولغانىدىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلان-خان دەپ ئاتاپ، قەشقەردە تۇردى، ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى.

مۇسا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، بۇددىزمنىڭ مەر-كىزى بولغان ئۇدۇننى ئىستېلا قىلىش ئۈچۈن دىنىي ئۇرۇش قوزغىدى. مۇسا 977 - يىلدىن باشلىغان ئۇدۇنغا قارشى دىنى ئۇرۇشنى 1001 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئاياغلاشتۇردى. بۇ ئۇرۇش ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى. ئىستېلا قىلىنغان ئۇدۇن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى.

1041 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى ئامۇ دەرياسى رايون-ىنى ھۆكۈمرانى بۆرتېكىن بىلەن ئىبراھىم شەرق قىسىم چوڭ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى ۋە ئۆزىنى «تابغاچ» خان دەپ ئاتىدى. بىرلىكىگە كېلىپ بولغان خانلىق شۇنىڭدىن باشلاپ يەنە شەرقىي خانلىق بىلەن غەر-بىي خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي خانلىقنى ھەسەن جەم-تىنىڭ ئەۋلادلىرى سوردى، ئۇنىڭ تەررىتورىيىسى تالاس، ئىسپىجاب، تاش قەلئە (ھازىرقى تاشكەنت)، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەتتىسۇ ۋادىلىرى ۋە قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەربىي خانلىقنى ئەلى جەمەتى ئەۋلادلىرى سوردى، ئۇنىڭ تېررىتو-رىيىسى ئامۇ دەرياسى رايونى ۋە پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بۇخارا پايتەخت بولدى. 1089 - يىلى سالجۇقىيلار خانلىقى بۇخارانى بېسىۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي خانلىق سىياسىي جەھەتتە سالجۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى. 1128 - يىلى يوللىغ تاشىن قەش-

قەر شەھەرى ئەترابىدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خاقانى ئەخمەدنى مەغلۇپ قىلدى. قەشقەر قاتارلىق جايلار قاراقىتانلارغا تەۋە بولدى. 1137 - يىلى قاراقىتانلار خوجەند (ھازىرقى تاجىكىستاندىكى خوجەند) دە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى، ئەسلىدىكى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە تېررىتورىيىسىنى قاراقىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

2. ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خان ساتۇق بۇغراخان بولدى. ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تاغىسىنىڭ قولىدىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

ساتۇق بۇغراخان 955 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئاتۇشقا دەپنە قىلىندى، ئۇنىڭ قەبرىسى «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان مازىرى» دېگەن نام بىلەن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

ساتۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇسا دادىسىنىڭ باقى قالغان ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام دىنىنى داۋاملىق تەرەققىي زور كۈچ بىلەن يولغا قويىدى ۋە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. 960 - يىلى مۇسا قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى 200 مىڭ چېدىرلىق تۈركىلەرنى مەجبۇرىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى.① تېيانشانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئىسلام دىنىغا قارشى قوزغىلاڭ ئىككى چوڭ كۈچ بار ئىدى: ئۇنىڭ بىرى، غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى، يەنە بىرى ئۇدۇن ۋىلايىتىدە كۈزدىكان ھاكىمىيىتى ئىدى.

ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر پارچە مۇستەقىل، يېگانە بوستانلىق ئىدى. «يىپەك

① ۋېي لىياڭشاۋ: «قاراخانىيلار خانلىقى تارىخى»، 78-بەت.

يولى» ئېچىلىغاندىن كېيىن، ئۇدۇن تەرەققىي قىلىپ مۇھىم شەھەرگە ئايلاندى. ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇدۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئەينى زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى چوڭ دۆلەت سۈپىتىدە دەۋران سۈرگەن ئىدى. I ئەسىردە، بۇددا دىنى ئۇدۇنغا تارقىلىپ تېزكېتىپ ئۇدۇن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بۇددا دىنى مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سوي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە، نۇرغۇن لىغان مەشھۇر بۇددا شۇناسلار ۋە راھىبلار بۇ يەردە ساۋام قۇرۇپ، بۇددىزمنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى تەشۋىق قىلدى. ئۇدۇننىڭ خان جەمەتى بولغان ۋىسارا جەمەتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇدۇندا 1000 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈردى، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خانلىقلارنىڭ يىلنامىلىرىگە ئوخشاش «تۆڭچىك» دېگەن يىلنامىلەرنى قوللانغان، خەنزۇچە كېيىم ـ كېچەك ۋە خەنزۇچە تاج كىيگەن، خەنزۇچە ئوردا قەسىرلەردە ئولتۇرغان. 938 ـ يىلى، ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىدىن ماجىرۇڭنى كېيىنكى جىن سۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قاشتېشى سۇۋغات قىلغان ھەمدە كېيىنكى جىن سۇلالىسى بەرگەن «ئۇلۇغ ئاغىرلىق ئۇدۇن دۆلىتى پەخىرى» نامىنى قوبۇل قىلغان. 987 ـ يىلى ئۇدۇن قىتان سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، قىتانلار ئۇدۇندا ئۇدۇن پادىشاھلىقى ـ ئىلچى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى.

ساتۇقنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدە زورلۇق بىلەن ئىسلام دىنىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۇدۇندا ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. ئۇدۇن قەشقەردىكى بۇددىستلارنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىشىگە ياردەم بەرگەن ۋە ئۇلارنى قوللىغان. شۇ سەۋەبتىن ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقان، ئۇدۇن خانى ۋىسارا

تەڭرىخان دەۋرىدە ئىككى دۆلەتنىڭ قېرىنداشلىرى تۇتۇشۇپ قالدى. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئۇدۇن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ئۇستۇنلۈك قازاندى. 969 - يىلى، ئۇدۇن قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلدى، 970 - يىلى 1 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى ۋىساراسۇر شاجۇ ئايىمىقىدىكى ساۋ يۈنجۇڭغا خەت يېزىپ، ئۇدۇننىڭ غەلبىسە قازانغانلىقىنى يەتكۈزدى ۋە ئەلچى بىلەن مەكتۇپ ئەۋەتىپ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى. خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلىنىشىچە 971 - يىلى «ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ رامىيى جىشياڭ دۆلەت مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلگەن، ئۇنىڭدا، سۇلى دۆلىتىنى ئالغانلىقى، ئۇسۇل ئويناشنى بىلىدىغان بىر پىلنى تارتۇق قىلغانلىقى ئېيتىلغان»①، بۇ شۇ پاكىتنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

Ⅱ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى خوتەن شەھىرىنى ئالدى ۋە ئۇدۇن رايونىنى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر قىلدى②. بىراق شىمالدا قاراخانىيلار خانلىقى غايەت زور توسالغۇغا ئۇچرىدى. ئەينى زاماندا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۇچا، چەرچەن، قۇچۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئۇزاق ۋاقىتقىچە (تاكى XI، XII ئەسىرگىچە) كۇچانىڭ نېرىسىغا ئۆتەلمىدى.

قاراخانىيلار خانلىقى ئۆزىنىڭ زېمىنى دائىرىسىدە زور

①② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى».

كۆلەمدە مەسچىتلەرنى سالدۇردى، دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، دىن تارقاتقۇچى تايانچلارنى تەربىيىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتىنى ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن بىللە غەربىي يۇرتقا ئۆزلۈكسىز سىڭىپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىگە يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى تۈس قوشۇلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، ئۇزاق تاريخقا ئىگە بولغان، ئىزچىل تۇرده ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى ئەجەللىك زەربىگە ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق قاتارلىق نەپىس سەنئىتى جەھەتتە يۇز يىلغىچە سوزۇلغان ئۇزاق بىر بوشلۇق پەيدا بولدى.

ئىسلام دىنىنىڭ X ئەسىردىن باشلاپ شەرقتە تارقىلىشى، مەيلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تاريخىدا بولسۇن ياكى غەربىي يۇرت تاريخى ۋە پۈتكۈل ئىسلام دىنى تاريخىدا بولسۇن، چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. ئۇ XII ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ تېيانشانىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلەش ئۈچۈنلا ئاساس سېلىپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ئۈچۈنمۇ ۋاستىلىك ۋە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى، بۇنى تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ.

3. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى

قاراخانىيلار خانلىقى ئۇمۇمىيۈزلۈك «ئېكتاع» تۈزۈمىنى يولغا قويىدى ۋە ئۇنى يەرگە بولغان ئىگىدارلىق تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلىق شەكلىگە ئايلاندۇردى. ئېكتاع تۈزۈمى سۇيۇرغال

لىق تۈزۈمى ئىدى، بۇنىڭدا دۆلەت يەرنى بىرقانچىلىغان چوڭ - كىچىك سۇيۇرغاللىق يەرگە بۆلۈپ، بىرقىسمىنى ئۇرۇسلىق ئاقمدىن بالىغا مىراس قالدۇغان سۇيۇرغاللىق يەر سۇپىتىدە، يەنە بىر قىسمىنى ئۆمۈرلۈك مۇلۈك يەر سۇپىتىدە ئاقسۆڭەك ۋە ئەمەلدارلارغا ئىنئام قىلىپ بېرەتتى. سۇيۇرغاللىق يەرگە ئىگە بولغۇچىلار دۆلەت تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە بېرىلىدىغان مائاش ھېسابىغا سۇيۇرغاللىق يەردىن دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان باجنى يىغىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. بىراق سۇيۇرغاللىق يەردىكى ئادەم ۋە مال - مۇلۈككە قارىتا ئىگىدارچىلىق قىلىش ياكى ئىسپىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى.

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىلدىن ئىبارەت ئىدى:

1. دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر: بۇ ئاساسەن قاراخانىيلار خانلىقى باشقا رايونلارنى بويسۇندۇرغاندا دۇشمەن تەرەپتىن مۇسادىرە قىلغان دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر بىلەن بەزى ئەمەلدارلارنىڭ يېرى، شۇنىڭدەك ئۆز دۆلىتىدىكى خۇسۇسىيلارغا تەئەللۇق بولمىغان يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

2. ھەسەنلەر ۋە دىنىي مەكتەپلەرگە تەۋە يەر: بۇ ئاساسەن دىنىي ئېھتىياجلار ھەددىيە قىلغان يەر ئىدى.

3. ئېھتىياجلارنىڭ يېرى: بۇنداق يەرلەر ئېھتىياجلارنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىقىدا بولاتتى، ئۇنى يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، ئىجارە ھەققى ئېلىناتتى.

4. ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ يېرى: بۇ خىل يەر ئىگىدارچىلىقى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئومۇمىي يەر مىقدارى ئىچىدە ئانچە كۆپ سالماقنى ئىگىلە-

مەيتتى. ئۇلار خانلىققا باج ـ سېلىق تۆلەيتتى. ئۇلارنىڭ يېرىنى فېئودالالار ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇلارنى يەرسىز دېھقانلارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش ئېغىر مىسالى ھەرقاچان مەۋجۇت ئىدى.

5. يېزا جامائەسىنىڭ يېرى: قاراخانىيلار خانلىقىدا يېزا جامائەسىنىڭ يېرى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۇ يەـ قەت جامائەت تۈزۈمىدىن قېپقالغان قالدۇق يەر ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يەر ئىگىدارچىلىق شەكلىنى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى يېزا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈردى. مەيلى روھانىي فېئودالالار، دەھرىي فېئودالالار بولسۇن ياكى دۆلەت بولسۇن، ھەممىسى ئۆز يېرىنى يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى، ئىجارىكەش دېھقانلار ئېغىر فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ئاستىدا نامرات تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى قەشقەرگە كۆچۈرۈلۈشتىن ئاۋۋال، بۇ يەردە دېھقانچىلىق، پەلەچىلىك، توقۇمىچىلىق ۋە كانچىلىق ئىشلىرى تەرەققىي قىلىغانىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۇەنزاڭ بۇ يەرگە كەلگەندە، بۇ جايىنىڭ «تۇپرىقى مۇنبەت، زىرائەتلىرى بولۇق، دەل ـ دەرەخلىرى باراقسان، مېۋە ـ چېۋىلىرى كۆپ» ئىكەنلىكىنى كۆرگەن؛ خوتەن رايونىنىڭ «ئاشلىق زىرائەتلىرى ئوخشايدىغان، مېۋە ـ چېۋىلەر كۆپ چىقىدىغان»، «توقۇمىچىلىرى شايى ـ ئەتلەس توقۇشقا ماھىر»، «پۇقرالىرى بايلىقى، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق كەسپى بار» ئىكەنلىكىنى كۆرگەن①. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىنى تەشكىل قىلغان ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىمۇ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە كانچىلىق

① «يۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، 2 ـ جىلد،

ئىشلىرى راۋاج تاپقان. بۇ يەردە سۇ ئىنشائاتى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ، ئېتىزلار، باغلار ۋە ئورمانلار سۇغىرىلاتتى. شەھەرلەر، سۇ بىلەن تەمىنلىنەتتى. سەمەرقەند شەھىرىنىڭ ئەتراپى نەچچە ئون چاقىرىم يەرگىچە ھەممىسى باغ بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ يۇز نەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇققا باراتتى. ھەممە ئائىلىدە باغ، باغدا مېۋە بار ئىدى، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز مول ئىدى. ئاشلىق زىرائەتلىرى بۇغداي، كېۋەز، ئارپا، كۆممىقوناق، پۇرچاق قاتارلىقلارنى ئاساس قىلاتتى. يەتتىسۇ رايونى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېرىم ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلىق ۋە ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۈرمۇشىغا كۆچكەن.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاراخانىيلار خانلىقى ئىگىلىكىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كان قېزىش، مېتال تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، كۈلالچىلىق، ئەينەك بۇيۇملار، قەغەز ياساش قاتارلىق كەسىپلەر خانلىق ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى تۆمۈر، قەلەي، ئالتۇن، كۈمۈش، نۆشادۇر ۋە ھەر خىل ياقۇتلار بار ئىدى. ھۈنەرۋەن ئۇستىلار ھەرخىل تۆمۈر قورال - سايمانلارنى ياسىيالايتتى، كۈمۈش ئايرىيتتى، ئالتۇن دىن تۈرلۈك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى، مەسىلەن ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوقدان قاتارلىقلارنى ياسىيالايتتى. مېتال بۇيۇملار ئىچىدە يەنە ھەربىي قورال - ياراق، ساۋۇت، ئېگەر - جابدۇق قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بارئىدى؛ خەلق تۈرمۇشىدا ئىشلىتىدىغان بۇيۇملاردىن ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، قاچا - قۇچا، قازان - قومۇچلار؛ ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىدىن چىراغ، سىياھدان - قەلەمدان بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە

قىزىل مىللەتنى چاقىرىش پۇللارنى قۇيىلايتتى①. توقۇمىچىلىق يۈك توقۇمىچىلىقى ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنەتتى. شەرقىي قىسمدىكى رايونلاردىن ئاساسلىق پاختا رەخت چىقاتتى، بولۇپمۇ چەكمىنى دۇنياغا داڭلىق ئىدى. پاختا رەختكە يەنە بوياق بېرەلەيتتى، گۈل باسالايتتى. قەشقەر، ئۇدۇن، يەكەنلەردە رەڭگى ۋە نۇسخىسى ناھايىتى چىرايلىق گىلەملەر توقۇلاتتى.

ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىدا مۇئەييەن ئورۇندا تۇراتتى. قەشقەر شەھىرىدىكى خانىشۆي قەدىمىي شەھىرى خارابىسى ۋە قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سوسەن قەدىمكى قەلئە خارابىسىدىن ئەينەك قاچىلارنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ توققۇزساراي خارابىلىقىدىن بىر دانە تاج سىرىق قەدەھ تېپىلدى، ئۇ نەپىس، گۈزەل ئىشلەنگەن بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ قىممەتلىك مىراسىدۇر. چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ۋاشىشەرى خارابىسىدىن بىر ئەينەكچىلىك دۈكىنى ۋە بۈزۈلمىغان ئېگىز بويۇن خۇمرا قېزىۋېلىندى.

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ساپال كۈلالچىلىق گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. تارخېئولوگلار قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىن نۇرغۇنلىغان خۇمدان ۋە كولالچىلىق سايمانلىرىنى تاپتى. ئەينى زامانىدىكى كۈلالچىلىقتا ئومۇمىيۈزلۈك پىرقىرىغۇچ ئىشلىتىلەتتى. ئىشلەپچىقىرىلغان ساپال قاچىلار ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتە نەپىس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەھسۇلات مىقدارىمۇ كۆپ ئىدى، تاغلىق جايلار ۋە چەت يېقا يۇرتلاردىمۇ ناھايىتى ياخشى ئىشلەنگەن سىرلىق ساپال قاچىلارنى تاپقىلى بولاتتى. سىرلىق ساپال

① «ئۇيغۇرلار نىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 190 - بەت.

قاچىلار كۆنددىلىك تۇرمۇشتىكى مۇھىم قاچا ـ قۇچا بولۇپ ھېسابلىنىـ
ناتتى. بۇ قاچىلار نېپىز، نۇسخىلىرى خىلمـۇخىل بولۇپ، ئۇلارغا
گېئومېتىرىيىلىك شەكىل، ئۆسۈملۈكلەر شەكلى، ئۇچار قۇشلارـ
نىڭ سۈرىتى، ئادەم سۈرىتى ۋە ئېسىللەردىكى ئوبرازلار
چۈشۈرۈلەتتى. تۇرلىرىدىن ئىشرىق، لوڭقا، كوزا، تاۋاق، تەخـ
سە، جام، كۈپ، پەتنۇس قاتارلىقلار بار ئىدى.

قاراخانىيلار خانلىقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربنىڭ
قاتناش تۇگۈنىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە سۇڭ، لياۋ سۇـ
لالىلىرى بىلەن، جەنۇبتا ھىندىستان، ئافغانىستان، غەربتە
ئىران ۋە غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، شەرقىي جەنۇبى
ياۋروپا بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى قىلىپ كەلگەنىدى. ئەيـ
نى زاماندا سودا ـ سېتىق ۋە مال ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى
بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ خىل كىشـ
لەر ئىدى: بىرى ـ بىۋاسىتە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، مەسـ
لەن، ھۈنەرۋەنلەر؛ ئىككىنچىسى ـ ئۇششاق ھۆپىگەرلەر ۋە تىجارەتچىلەر؛ ئۈچىنچىسى ـ چوڭ
سودىگەرلەر. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھېئودالار ياكى خانلىق
بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلار. چېگرىدىن چىقىپ سودا
ـ گەرچىلىك قىلىشقا تەڭرا كېلىپ قالغاندا ئەلچىلىك سالاھىيەتـ
كە ئىگە بولۇۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ كارۋانلىرىغا «ئەلچىلەر ئۆمىكى»
بولۇۋالىدۇ.

سودا تەرەققىياتى پۇل ئوبوروتىنى ئىلگىرى سۈردى.
تارىخىي لوگلار ھازىرقى شىنجاڭ، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان
ۋە تاجىكىستان قاتارلىق جايلاردىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ
پۇللىرىنى زور مىقداردا قېزىپ تاپتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، سۇڭ
سۇلالىسى، غەزنىۋىيلەر خانلىقى ۋە سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ
پۇللىرىنىمۇ ئۇچراتتى.

4. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا شانلىق بىر سەھىپە ئېچىلغان دەۋر، «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» بۇ دەۋردىكى ئاساسلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندا تۇغۇلغان. 1068 - يىلى بالاساغۇندىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ دىداكتىك داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» («بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم») نى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يازغان. ئۇ كىشىلەرنى بىلىم ئىزدەشكە، ئەقىل - پاراسەتنى ئاشۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەن ئىبارەت بۇ مەشھۇر كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەر شەھىرىيەت ئۇسلۇبىدىكى ئىنتايىن قىممەن بولغان ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىب بەھرى ۋە مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە يېزىلغان، بەزىلىرى «رۇبائىي» (تۆتلىك) شەكلىدە يېزىلغان. بۇ داستان 85 باب، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان. داستاندا ئادالەت، بەخت، ئەقىل ۋە قانائەت قاتارلىق يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلەتكە ئىگە تۆت پېرسوناژ يارىتىلىپ، ئۇلارغا سىمۋول خاراكتېرلىك نام قويۇلغان، ئاپتور ئۇلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش ۋە جەمئىيەتكە بولغان مۇلاھىزىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدېيىسىنى ئىپادىلىگەن ۋە شەرھىلىگەن.

داستاننىڭ «نەزمى مۇقەددىمىسى» دە ئۇنداق دەپ يېزىلغان:

ئەدىلگە «كۈنتۇغدى» ئىلىگ،
ئىتى بېرىلىپ، پادىشاھ ئورتىغا قويۇلغان.
دەۋلەتكە «ئايتولدى» دەپ ئات قويۇلۇپ،

ۋەزىر ئورنىغا قويۇلغان؛
ئەقىلگە «ئۇگدۇلمىش» دەپ ئات قويۇلۇپ،
ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويۇلغان؛
قانائەتكە «ئودغۇرمىش» ئېتى بېرىلىپ،
ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى دەپ ئېيتىلغان.①

مەزكۇر كىتابنىڭ جەۋھىرى مۇشۇ تۆت ئەخلاق ـ پەزىلەت بولۇپ، ئۇ باشتىن ـ ئاياغ مۇشۇ كىتابنىڭ سىگدۇرۇلگەن. پادىشاھ ـ كۈنتۇغدى ئادالەت ۋە قانۇنغا، ۋەزىر ـ ئايتولدى بەخت ـ سائادەتكە، ئۇگدۇلمىش ـ ئەقىل ـ پاراسەتكە، ئۇدغۇرمىش ـ زاھىدلىق ـ «قانائەت»، «باقى ئالەم»گە سىمۋول قىلىنغان. داستاننىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى ـ كىشىلەرنى ھەققانىيەتنى ياقلاش، بەخت ـ سائادەتكە ئىنتىلىش، ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئاشۇرۇشقا دەۋەت قىلىش، كىشىلەرگە قانائەتچان بولۇش، باتۇر بولۇش تۇغرىسىدا تەربىيە بېرىش، كىشىلەرنى بىلىم ئۆلىشقا ۋە ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئىلھاملاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇ پەلسەپە، لوگىكا، ئەخلاق، ئېستېتىكا، سىياسىي، قانۇن، ئىجتىمائىيەت قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى نامايەندە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېخىمۇ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى ھەم مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

XIX ئەسىردىن بۇيان، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قول يازما نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى

① «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ «ئەسىرىي مۇقەددىمە»سى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 7ـ بەت.

تالىملارنىڭ ئىنتايىن زور دىققىتىنى قوزغىدى، ئۇرغۇنلىغان تالىملار ۋە جەمەتتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارىدى. ۋە ئەسەر نېمىس، ۋوس، ۋېنگر، تۈرك تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. ھازىر «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇچ خىل ئۇسخىسى مەۋجۇت: بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئۇسخىسى، ھازىر ۋېنادا ساقلانماقتا. قالغان ئىككىسى ئەرەبچە ئۇسخا، ئۇلاردىن بىرى 1897 - يىلى مىسىرنىڭ قاھىرە شەھىرىدىن تېپىلغان بولۇپ، قاھىرە ئۇسخىسى دەپ ئاتالغان، يەنە بىرى 1924 - يىلى ئۆزبېكىستاننىڭ لەمەنگەن (پەرغانە) شەھىرىدىن تېپىلغان بولۇپ، لەمەنگەن ئۇسخىسى دەپ ئاتالغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى قەشقەرلىك مەھمۇد. ئۇ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كېزىپ، بىۋاستە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىلمى دەرىجىسى ۋادىلىق رىددىن تارتىپ ئالىي دەرىجىسى بىلەن بىر دەرىجىسى ئارىلىقىدىكى ماۋرائۇننەھر رايونىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تىل ۋە ناخشا - قوشاقلىرىنى خاتىرىلەپ، 1072 — 1074 - يىللىرى بۇ مەشھۇر ئەسىرىنى باغداد شەھىرىدە ئەرەب تىلىدا يېزىپ چىققان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» قامۇس شەكلىدىكى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ. ئۇنىڭغا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ 200 دىن كۆپرەك قەدىمكى ناخشا - قوشاقلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپلا قالماي، بەلكى قاراخانىيلار خانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى، ئۆرپ - ئادىتىنى، دىنىي - ئېتىقادىنى، مىللەتلەر-

نىڭ كېلىپ چىقىشىنى، جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىرىنى ۋە مەدەنىيىتى ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزنىمۇ مول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن. 1266 ـ يىلىدىكى كۆچۈرمە نۇسخىسى 1914 ـ يىلى تېپىلغان، بۇ ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل مىللەتلەر كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئېلىمىزدە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە يەشمىسى نەشر قىلىندى.

5. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

قاراخانىيلار خانلىقى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن يەرلىك ھاكىمىيەت بولسىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن يېقىن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. 1009 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ شياڭفۇ 2 ـ يىلى) «قاراخان ئۇيغۇر روزۇن قاتارلىق كىشىلەرنى سۇڭ سۇلالىسىگە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تارتۇق قىلىشقا ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسىدىن «ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ چەت دىيارنىڭ ھالىنى سوراش» ئۆمىدىنى ئىزھار قىلغان. 1063 ـ يىلى (جيايۇئەنىڭ 8 ـ يىلى) «يەنە روساۋنىنى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تارتۇق ئېلىپ بارىدىغان ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن»، سۇڭ رېنزۇڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانىغا «سادىق، ئىتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق شۇڭقار قاراخان» دېگەن نامنى بەرگەن. 1081 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يۈەنفېڭ 4 ـ يىلى) قاراخان «ھەسەننى سۇڭ شېنزۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشقا بۇيرۇغان»، سۇڭ شېنزۇڭنى «كۈنچىقىشتىكى ئۇلۇغ دۇنيانىڭ خوجىسى، يىغىنىزۇ ئاغىمىز، ئۇلۇغ شاھ دەپ ئاتىغان.»①

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، ئودۇن تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ ئىسمىغا دائىم «تابغاچ» دېگەن ئۇنۋاننى قوشاتتى. «تابغاچ» شىمالىي ۋېي خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى «توبا» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، «جۇڭگو» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ باشلىقلىرى ئۆز ئىسمىغا «تابغاچ» دېگەن ئۇنۋاننى قوشۇپ ئۆزىنى «جۇڭگو پادىشاھى» دەپ ھېسابلايتتى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئىبراھىمخان ئۆزى قۇيدۇرغان پۇلنىڭ ئۈستىگە چوشۇرۇلگەن خەتتە ئۆزىنى «شەرق ۋە جۇڭگونىڭ سۇلتانى» دەپ ئاتىغان، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تابغاچ» نى «ماچىن» دېگەن نام بىلەن ئىزاھلىغان، قاراخانىيلار خانلىقى تۇرۇۋاتقان جايىنى «تۆۋەنكى چىن» دەپ ئاتىغان. مۇئەللىپ مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىمۇ چىنلىق (جۇڭگولۇق) دەپ ئاتىغان.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ لىياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئىنتايىن قويۇق بولغان. 933 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى لىياۋ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن، بۇ ئىش تارىخنامىلەردە «ئۇيغۇر ئارسلان تارتۇق ئىلىپ كەلدى» دەپ يېزىلغان. 940 - يىلى تەيشۇ «مولىخۇ مولى دېگەن كىشىنى ئۇيغۇرلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئۇ قايتقاندا، كىيىم - كېچەك ئىنئام قىلىپ ھال سورىغان.» «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، قاراخانىيلار خانلىقى لياۋ سۇلالىسىگە جەمئىي 16 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن، ئۇنىڭ ئىچىدە 13 قېتىملىقى ئوردىغا «ئولپان تاپشۇرۇش» دەپ ئاتالغان. لياۋ سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن ئالغان زور مىقداردىكى «كۈمۈش پۇل» نى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا ئاپىرىپ ساتقان. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سودىگەرلىرىمۇ لياۋ سۇلا-

لىسىنىڭ شائجىڭ (ئۇستۇن تاستانە) سىگە كېلىپ سودا قىلغان. لياۋ سۇلالىسى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە ئۇزاق ۋاقىت تۇرۇپ قېلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا قەلايىلىق يارلىق بېرىش ئۈچۈن، شائجىڭنىڭ جەنۇبىي قەلئەسىدە «ئۇيغۇرلار مەھەللىسى» قۇرۇپ بەرگەن.

§3. قاراقىتان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

1. يوللىغ تاشىنىڭ غەربكە كۆچۈشى

قاراقىتان خانلىقى — لياۋ سۇلالىسى (907 — 1125) گۈمران بولۇش ھارپىسىدا، قىتان تاقىۋىدىن يوللىغ تاشىنى ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ بېرىپ، ئىمىل دەرياسى ۋە بالاساغۇندا قۇرغان ھاكىمىيەت. قىتانلار — شەرقىي غۇز سىياسىي يۈرۈشىن قەبىلىلىرىنىڭ بىر تارمىقى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، قىتانلارنىڭ ئاقساقىلى يوللىغ ئاباگا قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كۈندىن-كۈنگە قۇدرەت تېپىپ، 907 - يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى. 916 - يىلى ئۇ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى، يىلنامىنى شېنشې، دۆلەت نامىنى قىتان دەپ ئاتىدى. 947 - يىلى دۆلەت نامىنى بۈيۈك لياۋغا ئۆزگەرتتى؛ 983 - يىلى يەنە بۈيۈك قىتانغا ئۆزگەرتتى؛ 1066 - يىلى يەنە بۈيۈك لياۋ دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

پادىشاھ تەيزۇ دەۋرىدە، خېيلوئۇجياڭ ۋە سۈگخۇاجياڭ دەريالىرى ئەتراپىدىكى جورجىتلار كۈنسېرى قۇدرەت تاپتى. 1122 - يىلى قەبىلە باشلىقى ئاگۈدانىڭ قوماندانلىقىدا ئۆز-لۈكسىز جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، قىتانلارغا ھۇجۇم قىلدى. 1124 -

يىلى قىتانلارنىڭ پايتەختى نەنجىڭ (يەنجىڭ) نى بېسىۋالدى. پادىشاھ تىيەنزو جىياشەن تېغىغا قاچتى. باش ۋەزىر لىچۈڭبېن ۋە قىتان جەمەتىدىن بولغان يوللىغ تاشىن قاتارلىقلار يەنە جىڭدا قالغان يوللىغ چۈننى خان قىلىپ تىكلەپ، يىلناسىنى جىيەنفۇغا ئۆزگەرتتى، 12 - ئايدا جورجىت قوشۇنلىرى جۇيە يۈگگۈەن ئېغىزىغا كەلىشى بىلەن، قىتاننىڭ پايتەختى نەنجىڭ قولدىن كەتتى. 1123 - يىلى يوللىغ تاشىن قىتان قوشۇنىنى باشلاپ تىيەندې قوشۇنى تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى، جۇيە يۈگگۈەن ئېغىزىدا جورجىت قوشۇنى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى. و - ئايدا يوللىغ تاشىن ئەسكەرلىرى بىلەن قېچىپ چىقىپ، پادىشاھ تىيەنزونىڭ ئالدىغا بارىدى. تىيەنزو تاشىننىڭ ئەسكەرلىرىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئەسكەر تارتىپ چىقىپ يەنە جىڭنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى، تاشىن قارامىلىق قىلىشقا بولمايدۇ دەپ ھېسابلاپ، سىياسىي كۆز قاراشتا ئوخشاش بولماي قالدى. تاشىن قىتان سۇلالىسىنىڭ گۈمران بولۇشىغا كۆزى يېتىپ، ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ غەربكە كەتتى.

1124 - يىلى يوللىغ تاشىن 200 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ، خاتۇنباللىقتا چېگرا رايونىدىكى يەتتە ئايماق - شەھەر (ۋۇۋېي، چۈگدې، خۇيغەن، شىن، دالىن، زىخې، تو قاتارلىق ئايماقلار) ۋە داخۇاڭ شەرقى، دىلا، قوڭجۇرات، مېركىت، ئايمان قاتارلىق 18 قەبىلە خانلىرىنىڭ قۇرۇلتىسىنى چاقىردى، قۇرۇلتايدا تاشىن مۇنداق دېدى: «ئاتا - بوۋىلىرىمىز مىڭ تەستە ئىگىلىك تىكلەپ، تۇققۇز پادىشاھ، 200 يىل ۋاقىت ئۆتتى. جىن سۇلالىسىنىڭ ئىستىلا قىلىشى تۈپەيلىدىن ئېلىمىز قېيىن - قىستاق ئىچىدە قالدى. پۇقرالىرىمىز دەپسەندە قىلىندى، يۇرتىمىز تالان - تاراج قىلىندى، پادىشاھىمىز تىيەنزو ياقا يۇرتتا

مۆكۈنۈپ يۈرۈۋاتىدۇ، كىچە - كۈندۈز قاتتىق ئازاب ئىچىدە ئۆتىمەكتىمىز. ئەمدى مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىمدىكى مەقسەت ھەرقايسى ۋاسسالارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئەشەددىي دۈشمىنىمىزدىن ئىنتىقام ئېلىپ، زېمىنىمىزنى قايتۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت.»① ئۇنىڭ دۆلەت - خەلق ئۈستىدە قايغۇرۇپ سۆزلىگەن بۇ مەردانە سۆزلىرى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشتى، ھەممىسى ئەسكەر چىقىرىپ، يوللىغ تاشىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى، ئۇ 10 مىڭ كىشىلىكتىن كۆپ رەڭ خىل قوشۇنغا ئېرىشتى. ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، قوشۇننى بەرپا قىلىپ، قورال - ياراغ تەييارلاپ، قايتىدىن يېڭى ھەربىي كۈچ تەشكىل قىلدى.

1130 - يىلى يوللىغ تاشىن شەرققە يۈرۈش قىلىپ دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، غەربكە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خاقانى بىلگىكە خەت يېزىپ، ئەرەبلەر تەرەپكە ئۆتۈشكە يول بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بىلگە خاقان يوللىغ تاشىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي تەقدىم قىلدى. يوللىغ تاشىن ئۇيغۇرلار يۈرتىدىن چىقىپ، ئىمىل (ھازىرقى چۆچەك ئەترابى) غا يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇ يەردە قورغان - قەلئە سالدۇردى ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك ئادەم ۋە مادديي كۈچىگە تايىنىپ سىياسىي ۋەزىيەت قالايمىقان بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ رايوندا پۈت تىرەپ تۇردى. بۇ چاغدا، بالقاش كۆلى ئەتراپىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شىمالىي باش ۋالىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقتى. يوللىغ

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. پادىشاھ تەزكىرىسى» 4-، 30-جىلد.

تاشىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شىمالىي باش ۋالىيسىنىڭ قوزغىلاڭىنى باستۇرۇشىغا ياردەم بەرگەندىن كېيىن، بالاساغۇن شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسىنىڭ ئورنىنى بېسىپ، سىر دەرياسى ۋادىلىرىدىكى كەڭ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، قاراقىتتان سۇلالىسىنىڭ ئۇلىنى تىكلىدى.

2. قاراقىتتان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

يوللىغ تاشىن بالاساغۇنغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، سىياسىي ۋە ھەربىي ۋاستىگە تايىنىپ، بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشتى.

سىياسىي ۋاستىنى ئاساسەن غەربىي ئايماقتا قوللاندى. غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى بىرىنچىسى بولۇپ يوللىغ تاشىننى قوللىغان. شۇڭا، تاشىن بالاساغۇندا قۇدرەت تاپقان ۋە تەرەققىي قىلغان چاغدا، غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى تەبىئىلا قاراقىتانلار خانلىقىنىڭ بىرىنچى تۈركۈم پۇقرالىرىغا ئايلاندى.

ھەربىي ۋاستىنى ئاساسەن قاراخانىيلار خانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرگە قوللاندى. 1128 - يىلى قاراقىتتان قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئارقىلىق تىيانشاندىن ئۆتۈپ، توپتوغرا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى جايلارغا كىردى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئەخمەد قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا قاراقىتتان قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. قاراقىتتان قوشۇنلىرى قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئەخمەد جەڭدە قازا تاپتى. قاراقىتتان قوشۇنلىرى ئارقىدىنلا

يەنە يەكەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ھۇجۇم بىلەن بېسىۋالدى.

1132 - يىلى يوللىغ تاشىن ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى كېرمان شەھىرىدە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، گۇرخان دەپ ئاتىدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا تېيەنيۇخان (تەڭرى ساقلىغان خان مەنىسىدە) غا، يىلنامىسىنى يەنچىگىغا ئۆزگەرتتى. ئۆز بوۋىسىنى تۇنجى ۋارىس پادىشاھ، مومىسىنى ئادالەتچى خانىش دەپ ئاتىدى. يوللىغ تاشىن بەرپا قىلغان بۇ ھاكىمىيەت تارىخىتا «غەربىي لياۋ» ياكى «قاراقىتان خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

يوللىغ تاشىن چۈڭدى دېگەن تەخەللۇسىنى قوللانغان بولۇپ، لياۋ خانلىقى پادىشاھى يوللىغ ئاباگېنىڭ 8 - ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇ «قىتان، خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق بىلىدۇ. ئۇستا چەۋەندار ۋە مەرگەن» دەپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئۇنىڭ ياش ۋاقتىدا قەلەم ۋە ئەلەم جەھەتتە قاتتىق تەلىم ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ تەشىرىپقارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، مەربىيەتچىلىككە كۆتۈرۈلگەنلىكتىن، كىشىلەر ئۇنى باش ئۆلىما مەنىدە تاشىن دەپ ئاتاشقان. ئۇ يەنە ماھىر چەۋەندار ۋە مەرگەن بولۇپ، ئەلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئەرباب ئىدى.

1134 - يىلى يوللىغ تاشىن بالاساغۇنغا قايتىپ كەلدى ۋە بۇ يەردە ئوردا قۇردى، ئۇنىڭ نامىنى قوز ئوردۇغا (قىتانچە قۇدرەتلىك ئوردا دېگەن مەنىدە)، يىلنامىنى يەنچىگىنىڭ 3 - يىلىدىن كانگونىڭ تۇنجى يىلىغا ئۆزگەرتتى، ئەتراپىدىكى شەھەر - قەلئەلەرگە ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراقىتانلارنىڭ پايتەختى قۇزئوردۇدا بولدى. شۇ يىلى يوللىغ تاشىن لياۋ سۇلالىسىنى قايتا تىكلەش مەقسىتىدە سائۇلىلانى باش ئەمرلەشكەر قىلىپ تەيىنلىدى ۋە 70 مىڭ كىشىلىك چەۋەندار بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، جورجىتلار

قۇرغان جەن سۈلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەۋەتتى. كېيىن بۇ قوشۇن چۆللۈكتە كەزدۈپ قېلىپ، تاتار كالىلىرىنىڭ تولىسىنىڭ قەرىلىپ كەتمىشى تۈپەيلىدىن ئالغا ئىلگىرىلىيەلمەي، لەتتجەسىز قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن يوللىغ تاشىن لياۋ سۈلالىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانىدىن ۋاز كېچىپ، غەربتىكى جايلارنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. 1137 - يىلى قاراقىتانلار قوشۇنى غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، بۇ ئۇرۇشتا قاراقىتانلار قوشۇنى غەلىبە قىلدى. شۇ يىلى يەنە شەرقتىكى قۇچۇغا يۇرۇش قىلىپ، بېشبالىقنى ئىشغال قىلدى، ئۇيغۇر خانى تەسلىم بولۇپ، خان دېگەن نامدىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتايدىغان بولدى. 1141 - يىلى قاراقىتانلار قارلۇقلارنىڭ سالجۇقىيلار خانلىقىغا قارشى كۈرىشىگە ياردەم قىلىپ، سالجۇقىيلارنى سەمەرقەندتە مەغلۇپ قىلدى، يوللىغ تاشىن سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى، غەربىي قاراخانىيلار قاراقىتانغا تەۋە بولدى.

قاراقىتانلار قەشقەرگە ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا، بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى ئاجرىتىپ ئامۇ دەرياسى قىرغىقىغا ئەۋەتىپ، سەمەرقەند سۇلتانى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىپ، غەلىبە قىلىزاندى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالغا قاراپ غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، خارەزىمگە ھۇجۇم قىلدى. خارەزىم پادىشاھى ئاتسىز تەسلىم بولۇپ، قاراقىتانلارنىڭ بېقىندىسى بولۇشقا ۋە ھەر يىلى 30 مىڭ دىنار، زور تۈركۈم مال ۋە چارۋىلارنى تارتۇق قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە بەردى. شۇنىڭ بىلەن قاراقىتانلار ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى فېئودال بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنى يوقىتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك فېئودال دۆلەت ھاسىل قىلدى.

قاراقىتانىنىڭ چېگرىسى شىمالدا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى باقىت تاغلىرىدىن غەربتە خارەزىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە، شەرقىي جەنۇبتا خوتەنگىچە، غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدى.

1143 - يىلى (كانگونىڭ 10 - يىلى) يوللىغ تاشىن كېسەل بىلەن ئۆلدى، ئۇنىڭ ھەدىگەلىكىنىڭ نامىنى خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە دېزۇڭ دەپ ئاتىدى. يوللىغ تاشىنىڭ ئوغلى يوللىغ ئىلە تېخى گۆدەك بولغاچقا، ئەلنى خانىش تابويەن سوردى. 1150 - يىلى تابويەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ياندۇرقى يىلى يوللىغ ئىلە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، يىلنامىنى شاۋ شىڭغا ئۆزگەرتتى، ئۇ تەختتە 13 يىل ئولتۇردى، ئۇنىڭ ھەدىگەلىكىنىڭ نامىنى رېنزۇڭ دەپ ئاتىدى. 1163 - يىلى (شاۋشىنىڭ 10 - يىلى) رېنزۇڭ كېسەل بىلەن ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى گۆدەك بولغاچقا، رېنزۇڭنىڭ سىڭلىسى پوسوۋەن ۋەسىيەت بويىچە ۋەكالىتەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، ئۆزىنى چىڭتىيەن خانىدانا دەپ ئاتىدى، يىل نامىنى چۈڭفۇغا ئۆزگەرتتى. 1178 - يىلى رېنزۇڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جىلۇگو خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، يىل نامىنى تىيەنشىگە ئۆزگەرتتى، ئۇ قاراقىتانلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى بولۇپ، ئىقتىدارسىز، كالۋا ئادەم بولغاچقا، ئوردا ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، بەتەھجىلىك قىلىپ، دۆلەت خەزىنىسىنى ئۆزۈتۈۋەتتى، خەلق ئۇنىڭغا نەپرەت ياغدۇرۇپ، ئۆزلۈكسىز قارغىش چىقتى.

ئەينى زاماندا قۇدرەت تاپقان موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش داۋامىدا 1204 - يىلى نايمان قەبىلىسىنى يوقىتىپ، قەبىلە باشلىقى

تايانغ‌نى ئۆلتۈردى. تايانغانىنىڭ ئوغلى كۆچلۈك قاراقىتانلار تەرەپكە قېچىپ باردى. 1211 - يىلى كۆچلۈك جىلغۇگونىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. 1218 - يىلى چىڭگىزخان جەنۇبىيانىنى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ كۆچلۈكنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى، كۆچلۈك پامىرغا قېچىپ كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدە جەبەنويان تەرىپىدىن تۈتۈپ ئۆلتۈرۈلدى. غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا 94 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراقىتانلار ھاكىمىيىتى ئاخىرى گۇمران بولدى. شۇندىن باشلاپ غەربىي يۇرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

3. قاراقىتان خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى

قاراقىتانلار ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى لياۋ (قىتان) خاندانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى داۋامى ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمىدە لياۋ خاندانلىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى داۋاملىق ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ بەش ئەۋلاد پادىشاھىنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە ھۆرمەتنامى، يىلنامى ۋە ھەدىگەلىك نامنى قوللانغان. ھەربىي تۈزۈمىدىمۇ لياۋ دەۋرىدىكى ھەربىي ئەمەل نامىنى ۋە تاكتىكا ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. قاراقىتانلار ئوردىسىدا ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا قىتان يېزىقىنى بىلەن خەنزۇچە يېزىق تەڭ قوللىنىلغان. ئۇنىڭ پۇلىغىمۇ خەنزۇچە يىلنامە بېسىلغان.

قاراقىتانلار ھۆكۈمرانلىرى بېقىندى قوشنا دۆلەتلەرگە تىزگىنلەش سىياسىتىنى قوللانغان، بۇ ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ خىل شەكىل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان: بىرىنچى، دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، نازارەت قىلىش. مەسىلەن،

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى، قارلۇقلار ۋە سەمەرقەندە ئەنە شۇنداق قىلىندى؛ ئىككىنچى، ۋەكىل ئەۋەتىپ باج - سېلىق ئېلىش، مەسلەن، خارەزىمگە ئەنە شۇنداق قىلىندى؛ ئۈچىنچى، يەرلىك باشلىقلار ئارقىلىق باج - سېلىق يىغىش، مەسلەن، بۇخاراغا شۇنداق قىلىندى. ئومۇمەن، قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار، مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۆزىنىڭ قاراقىتانلارغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، قاراقىتانلار تەرىپىدىن بەرپا قىلغان ئەن ۋە تامغىلارنى يېنىغا ئېلىپ يۈرۈشى كېرەك. قاراقىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلاردىن ئېلىنغان باج - سېلىق ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، تۇتۇننى ئاساس قىلىپ، ھەر بىر تۇتۇندىن بىر دىنار ئېلىناتتى؛ يەنە بىرى، مو بېشى ئاساس قىلىنىپ، ھەر بىر مو يەردىن مەھسۇلاتنىڭ $\frac{1}{10}$ ى ئېلىناتتى①.

قاراقىتانلار دەۋرىدە، غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇ بولدىكى، ئىلگىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايونلاردا دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ۋە شەھەر - بازارلار كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن.

لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چوچوچىنىڭ غەربكە زىيارىتى» ۋە لیۇ يۈ يازغان «غەربكە قىلىنغان زىيارەت» دېگەن كىتابلاردا يېزىلىشىچە، دېھقانچىلىق جەھەتتە تېرىقچىلىق تېخنىكىسى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان، زىرائەت ئۇرۇقلىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيگەن. ھازىرقى ئۇلۇغئور دەريا سى ۋادىسىدا ياشايدىغان ھەر مىللەت دېھقانلىرى دېھقانچى-

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 171 - بەت.

لمق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان، بۇ يەردە ئارپا، بۇغداي، تېرىق، شال قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. ئۇلۇنگۇر دەريا‌سى بويىدا ياشايدىغان خەنزۇلار تۇنگەن چۆرىگەن. ھاۋا زىرقى غۇلجا ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ كۆچىلىرىدا «ھەر تەرەپكە ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بار» ئىدى. ھەر خىل مېۋە ـ چېۋىلەر كۆپ ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزۈم، ئانار، ئالما قاتارلىق مېۋىلەر ئالاھىدە ياخشى ئىدى؛ دېھقانلار يەر تېرىشتا ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېچىپ، سۇنىڭ سۇغىرىشقا تايىنىاتتى. «ئېتىزلار ئېرىق ـ ئۆستەڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىگەن، يەرلىك ئادەملەر كېرا ـ كۆزەكلەر بىلەن سۇ تۇشۇيدىگەن. ئوتتۇرا ئۇزۇنلۇقلىكتىكىلەرنىڭ سۇ تارتىش چىغىرىقىنى كۆرۈپ تاپقاچلار ھەممە ئىشتا چېۋىر ئىكەن دېيىشىدىگەن، تاپقاچ دېگىنى خەنزۇ دېگىنى ئىكەن. قۇچۇ رايونىنىڭ زېمىنى كەڭ ھەم ئىسسىق، ئۈزۈملىرى مول ئىكەن، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەر بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىكەن»①. قۇزغۇردۇنىڭ يېرى تەپتەكشى ئىكەن، ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق، ئۈجمىچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىگەن، كۆپ خىل مېۋە ـ چېۋە، ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدىكەن.

قول ھۈنەرۋەنچىلىكى: مەمەتتىن بۇرۇن يەرلىك ئەنئەنىۋى پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سانى كۆپەيگەن، ھۈنەر تەخنىكىسى ئۆسكەن. يېپەك توقۇلما مەھسۇلاتلىرىدىن «ئەتلەس» نىڭ رەڭگى ئوچۇق بولۇپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. خوتەن گىلىمى نەپىس، سىلىق، چىداملىق، ئۈجمە قۇۋۇرۇلقىدىن ئىشلەنگەن خوتەن قەغىزىمۇ مەشھۇر ئىدى. كۆچا كۆر-

① خۇاڭ ۋېنبى، «تارىم ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»، 109 ـ بەت

پسسدىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەكلەرگۆركەم‌ھەم‌سىلىق ئىدى.①

قاراقىتانلار دەۋرىدە سودا تەرەققىي سىلغان، شەھەرلەر ئاۋاتلاشقان. ئەينى زامانىدىكى قۇمۇل قارا قۇچۇ ئايمىقى، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، قەشقەر، ئالمالىق (ھازىرقى قورغاس)، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى مۇھىم سودا مەركەزلىرى ئىدى. قاراقىتانلار ئىچكى ئۆلكە لەرنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ سودىگەرلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇرغان، مال ئالماشتۇرۇشتا ئالتۇن، كۈمۈشنى پۇل ئورنىدا ئىشلەتكەن. سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئىچىدە ھەر مىللەت كىشىلىرى بار ئىدى. ئەينى زامانىدىكى سودا يوللىرىنىڭ بىرى سەمەرقەندتىن باشلىنىپ بەلىخ ئارقىلىق غەزنەۋىگە باراتتى: بىرى خوتەندىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە باراتتى. يەنە بىرى خوتەن، قەشقەر ئارقىلىق سەمەرقەندكە باراتتى. يەنە غەربىي شىمال تەرەپتە بۇخارا، كاسپىي دېڭىز ئارقىلىق جەنۇبىي روسىيىگە باراتتى. بىر سودا يولى بار ئىدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا سودا ـ مال ئالماشتۇرىدىغان سودىگەرلەرنىڭ قەدىمى شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇڭ سۇلالىسىگە، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرى ۋە مىسىرغىچە يېتىپ بارغانىدى.

ئەينى زامانىدا قاراقىتانلار تەۋەسىدە قاراقىتانلار ئۆزى قۇيدۇرغان پۇل «كاڭگو پۇلى»، «گەنتىيەن پۇلى»، «تىيەنشى پۇلى» ئىشلىتىلگەندىن باشقا، يەنە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلىمۇ قاراقىتانلارغا كىرگۈزۈلگەنىدى. ② قاراقىتانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ بولدىكى، ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان. قاراقىتان خانلىقىغا

① لېۋزىشياۋ: «تۇيغۇر تارىخى»، 217 ـ بەت.

② خۇالۇبىنى: «تارىم ئارخېئولوگىيە خانىرىلىرى»، 109 ـ بەت.

ئاساس سالغان يوللىغ تاشىن «قىتتان تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنى پىششىق بىلەتتى». ئۇ قاراقىتتان تەۋەسىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتى بىلەن قىتتان مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشقان. پادىشاھلار پۈتۈنلەي خەنزۇ پادىشاھلىرىنىڭ ئۇنۋان نامىنى ۋە يىلنامىلىرىنى قوللانغان. تىل - يېزىق جەھەتتە، بىر خىل يېزىق بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ئالاقىسىدە خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان. ئۇلار قۇيدۇرغان پۇللىرىدىمۇ خەنزۇچە يىل نامىنى قوللانغان، قىتتان تىلىنىمۇ ساقلاپ قالغان. ئىران ئېگىزلىكىدىكى بېقىندى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىدا پارس تىلىنىمۇ قوللانغان، ئوتتۇرا ياكى شەرقىي قىسىمدىكى جايلاردا ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان. كۆپ خىل تىل - يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن. بولۇپمۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى جۇڭگونى تېخىمۇ كۆپ دۆلەتلەرگە تونۇتتى. شۇڭا بىز، قاراقىتانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى يۈز يىلغا يەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقى تارىخىدا كۆرسەتكەن تەسىرى كەڭ بولغان دەپ ئېيتالايمىز. ئۇنىڭ ئەڭ روشەن ئىپادىسى شۇ بولدىكى، «قىتتان» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى جۇڭگونى ئاتايدىغان نامغا ئايلىنىپ قالغان. كېيىن بەرىپ بۇ نام يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق روسىيە ۋە ياۋروپاغا تارقالغان، رۇسچە Китай دېگەن سۆز بىلەن ئىنگلىزچە Cathay دېگەن سۆز قىتتان دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. بۇلاردىن، قىتتانلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خۇددى يوللىغ چۇساينىڭ شېئىرىدا ئېيتىلغىنىدەك:

كېيىنكى ايلاۋنا ھاياتىمىزنىڭ ئەتكەندىكى تاشىنى،
ئۆتكەندىكى غەربىي يۇرت — كۈسەن ئۇنىڭ ئىلكىگە،
سېلىپ ئۇنىڭ ھەيۋىسى ھەممىنى زىل - زىلكىگە،
شۇڭا ئۆچمەس ئۇنىڭ نامى - شوھرىتى مەڭگۈگە①.

غەربىي يۇرتتىكى ئاساسلىق دىنلار ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى ۋە نېستورىيان دىنى ئىدى. قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ئىسلام دىنىغا بىر مەھەل دۈشمەنلىك بىلەن قارىغان. كېيىن غەربىي يۇرتتا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۇلار ئىسلام دىنىغا كەڭچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلاردىن ئۆشرە - زاكات ئېلىشىغا، مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى، مىراس تەقسىماتىنى، نىكاھ مەسىلىلىرىنى شەرىئەت بويىچە بىر ياقلىق قىلىشىغا يول قويغان. بۇنىڭ بىلەن قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى تېزلا يەرلىك مۇسۇلمان يۇقىرى قەبىقىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئىسلام دىنىمۇ قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى تەبىقىسىنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكتىن، بۇ دەۋردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا تېز كېڭەيگەن. ئىسلام دىنى تارقالغان جايلاردا، نۇرغۇنلىغان چوڭ - چوڭ دىنىي مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلغان، ھەرقايسى جايلاردا مازارلار سېلىنغان ياكى كېڭەيتىلگەن.

① مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئىزاھاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «لېكىن تاشىنى ... غەربىي يۇرتنىڭ نەچچە نوپۇسلىغان بەگلىكلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، يەر كۆلىمىنى نەچچە ئون مىڭ چاقىرىمغا يەتكۈزگەن، نەچچە پادىشاھ دەۋر سۈرۈپ، يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتنى بېشىدىن كەچۈرگەن، مەنپەئەتنى خېلى تەرغىپ قىلغان، بۇلارنى غەربىي يۇرتلۇقلار ھازىرغىچە سېغىنىماقتا». (دكامالەتكە يەتكەن ئۇلىمالار ئەسەرلىرى توپلىمى»).

§4. موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە يۈەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

1. چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

XII ئەسىردە، موڭغۇل ئېكىزلىكىدىكى ئونان دەرياسى بىلەن كېرولەن دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان موڭغۇل قەبىلىلىرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان. بۇرەتېكەن قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭكىلى تېمۇرچىن ئەينى زامانىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىش ئىستىكىدىن ئىبارەت تارىخىي يۈزلىنىشكە ماسلىشىپ، باشقا قەبىلىلەرنى يۇتۇۋېلىش يولىدا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، بىر-بىرلەپ يوقىتىش سىياسىتى ئارقىلىق ئاۋۋال كۈچلۈكرەك بولغان كېرەي قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئونغان ۋە جاتالان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جامۇقە بىلەن بىرلىشىپ، تاتار، مېركىت، تايجىئۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 1201 - يىلى تېمۇرچىن يەنە ئونغان بىلەن بىرلىشىپ، جامۇقەنى مەغلۇپ قىلدى. 1202 - يىلى ئونغاننىڭ كۈچلىرىنىمۇ يوقاتتى. 1204 - يىلى قۇدرەتلىك نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايانغانىنى ئۆلتۈرىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قۇكۇرات قەبىلىسى بىلەن ئونغۇت قەبىلىسى ئارقا-ئارقىدىن ئەل بولدى. 1206 - يىلى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭكەكلىرى ئونان دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، 44 ياشتىكى تېمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ چوڭ قاغانى قىلىپ كۆتۈردى. ئۇنىڭ ھۆرمىتىگە نامى

چىڭگىزخان («تەڭداشسىز ئۇلۇغ خان» مەنىسىدە) دەپ ئاتالدى.

چىڭگىزخان پۈتۈن مۇڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنى يەر - زېمىنغا، بايلىق ۋە مەرتىۋىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قارىتا كېڭەيمەچىلىك قىلىپ، مۇڭغۇل تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى ھاكىمىيەتلەرنى بويسۇندۇرۇش قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەتراپىدىكى قوشنا ئەللەرگە قارىتا غايەت زور تالان - تاراج ھەم ۋەيرانچىلىق خاراكتېردىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى.

ئالدى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈردى. XIII ئەسىرنىڭ بېشىدا، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا قاراقىتانلار خانلىقىغا تەۋە ئىدى. غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى قاراقىتانلارنىڭ زۇلمى ئاستىدا قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن. قاراقىتانلار تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن خەلپەت بەگ، راھىب، كەنجى باسقاقلار مەخسۇس قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى ئىدىقۇتنىڭ ئۇستىدىن نازارەت قىلغان. ئۇلارنىڭ «ئۆز بېشىمچىلىقى، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىشى»، ئېغىر باج - سېلىق سېلىشى، مال - مۈلۈكلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى قۇچۇ پۇقرالىرىنىڭ قاتتىق غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىغان. 1209 - يىلى قۇچۇ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن ئەسكەر تارتىپ چىقىپ، قاراقىتانلارنىڭ قۇچۇدا تۇرۇشلۇق نازارەتچى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈردى ۋە ۋەكىل ئەۋەتىپ چىڭگىزخانغا تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قۇچۇ ئىدىقۇتىنىڭ تەسىرى بىلەن قايالىق ۋە ئالمالىقتىكى قارلۇقلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ 1211 - يىلى چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدى.

1218 - يىلى چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ باش سانغۇنى جەبەنى

20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كۆچلۈككە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، قاراقىتاننى خاندانلىقىنى يوقاتتى. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆچلۈككە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ھەر-بىر يۈرۈش داۋامىدا قۇچۇ ئىدىقۇتى بۈيرۇقىغا بىنائەن 300 كىشىلىك ئەسكەر بىلەن بۇ قېتىمقى جەڭگە قاتنىشىپ، موڭ-غۇللارنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى داۋامىدا زور رول ئويناپ، چىڭگىزخاننىڭ مۇھىم بىر كۆچىگە ئايلاندى.

غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشتىكى توسالغۇلارنى سۈپۈ-رۈپ تاشلىدى. 1219 - يىلى كۈزدە، چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. خارەزىم پادىشاھىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ نەچچە، يۈزلىگەن مۇسۇلمان سودىگەرلىرى بىلەن ئەلچىلىرىنى قىرىپ تاشلىشى چىڭگىزخاننىڭ ئوغىسىنى قاينىتتى، شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان شەخسەن ئۆزى غەربكە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. 1221 - يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرى قاراقىتانلارغا تەۋە بولغان ماۋرائۇننەھىر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئىستىلا قىلدى. خا-رەزىم پادىشاھى ئېران ئېگىزلىكىگە قاراپ قاچتى. چىڭگىز-خاننىڭ موڭغۇل قوشۇنى ئېران ئېگىزلىكىگە قوغلاپ بېرىپ ئۇرۇش قىلدى. 1222 - يىلى موڭغۇل قوشۇنى كاۋكاز تېغىدىن ئۆتۈپ قىپچاق يايلاقلىرىغا كىردى. موڭغۇل قوشۇنى 1223 - يىلى كالكا دەريياسى (ھازىرقى ئوكرائىن تەۋەسىدە) بويىدا روسىيەنىڭ 80 مىڭ كىشىلىك بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، روسىيەنى بېسىۋالدى. 1224 - يىلى چىڭگىزخان غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ئېرتىش دەرياسىغا، يانداۋرقى يىلى باھاردا موڭغۇل ئېگىزلىكىگە قايتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىشنى ئايىغىلاشتۇردى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى داۋامىدا قۇچۇ ئىدىقۇتى قومانداڭلىقىدىكى تەخمىنەن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنى موڭغۇل قوشۇنىي بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. چىڭگىزخان ئۇلارغا يۈكسەك باھا بېرىپ، ئۇلارنى «ئىنتىزامى قاتتىق، ئۇرۇش قىلسىلا غەلبىنى قازىنىدۇ، كۆرسەتكەن نەتىجىسى زور» دەپ مەدھىيىلىگەن①.

1227 - يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىش سەپىرىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى تۆلۈخان ۋاقتىلىق باشقۇرۇپ تۇردى. 1229 - يىلى موڭغۇللار زاڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئوگىداي چوڭ خان بولدى. ئۇ 1234 - يىلى جىن سۇلالىسىنى يوقاتتى. 1236 — 1241 - يىللىرى باتۇرخان موڭغۇللار قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئاۋستىرىيە، ۋە ئىتالىيە، چېخ رېسىپۇبلىكا، يېتىپ باردى. 1242 - يىلى ئوگىدايخان ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە كۈيۈكخان ۋارىسلىق قىلدى. 1248 - يىلى كۈيۈكخان كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە مۆڭكەخان ۋارىسلىق قىلدى.

1253 — 1258 - يىللىرى مۆڭكەخان ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى ھىلاكۇنى ئوچىنچى قېتىملىق غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، مۇلاھىد (ھازىرقى ئىران) نى يوقاتتى، باغداد ۋە سۈرىيەنى ئىشغال قىلدى. 1260 - يىلى مۆڭكەخان سەپىرىدىكى خەنزۇ ئىنىڭ دىياۋيۈشەن دېگەن بىرىگە قۇرۇلتاي ھۇجۇم قىلغاندا، يارىدار بولۇپ ئۆلدى. شۇ يىلى قۇبلاي كەيپىگە (ھازىرقى باران خوشۇنى) دە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى.

① «ئۇيغۇرلار تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 227 - بەت.

1271 - يىلى قوبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، خانبالىقنى پايتەخت قىلدى. 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن، بەش دەۋر، ئون سۇلالە زامانىسىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن بۆلۈنمە ھالەتكە خاتىمە بەردى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ئىلىمىزنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولدى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭدەك ياۋروپا، ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان دوستانە بېرىش - كېلىشىنى كۈچەيتتى.

2. قايدۇ، دۇۋا توپلىڭى

قايدۇ ئوگىدايىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. 1268 - يىلى قايدۇ قايالىقنى جازا قىلىپ تۇرۇپ، قۇبلايغا قارشى ئاشكارا تۇرۇپ لاڭ كۆتۈردى. 1269 - يىلى قايدۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاس دەرياسى بويىدا غەربىي شىمالدىكى مۇڭغۇل خانلىرىنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، ئوگىداي خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى ۋە قىپچاق خانلىقىنىڭ مۇڭغۇل چوڭ خانىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۈيۈك مۇڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ رەسمىي يىمىرىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى بولدى.

دۇۋا چاغاتاي ئەۋلادى بالانىڭ ئوغلى ئىدى. 1275 - يىلى دۇۋا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قارا قۇچۇغا (قەدىمكى قۇچۇ) قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئىدىقۇت قوچقارتېكىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. 1276 - يىلى قايدۇ دۇۋانى يۆلەپ چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ

بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ، ئىككىيلەن تەل بىرىكتۈرۈپ ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈردى.

قايدۇ بىلەن دۇۋانىڭ توپىلىڭىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قۇبلاي شاھزادە بېيپىڭ ۋاڭى نامغانىنى زور ئەسكەرلىي كۈچ بىلەن ئالمالىقتا بارگاھ قۇرۇشقا ئەۋەتتى ۋە تۈمەن تۈتۈن بېگى چىگوڭجېنى بېشبالىقنى قوغداپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. 1281 - يىلى ئۇيغۇر پەچمەچى بەگنى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى. 1295 - يىلى يەنە بېشبالىق باش ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى، كۈسەن - تالىن باش ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلىرىنى شۇلارنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. يۇقىرىدىكىدەك مۇداپىئە تەدبىرلىرى قوللىنىلغانلىقتىن، قايدۇ بىلەن دۇۋانىڭ توپىلىڭىغا كۈچلۈك زەربە بېرىلدى. 1302 - يىلى قايدۇ دۇۋا بىرلەشمە قوشۇنى ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ موڭغۇل يايلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، موڭغۇل قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. قايدۇ يارىدار بولۇپ ئۆلدى. دۇۋا ئوق تېگىپ پالەچ بولدى. دۇۋا - قايدۇ توپىلىڭى غەربىي يۇرت رايونىغا بالايىئاپەت كەلتۈردى. يەرلەر ئاق قالدى. خەلقنىڭ تۈزمۇشى قىيىنلاشتى. قۇچۇ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار سەرسان بولۇپ تەرەپ - تەرەپكە پىتراپ كەتتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئېچىكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كېتىشتى. 1306 - يىلى قايدۇنىڭ ئوغلى چاپار يۇەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئوگىدايىنىڭ سۈيۈرغاللىق زېمىنى بىكار قىلىنىپ، مۇتلەق كۆپ قىسىم زېمىنى چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋېتىلدى. كېيىن يۇەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىر كۈچى

ماۋرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا پۈتۈن چاغاتاي زېمىنىغىچە كېڭەيدى. 1308 - يىلى چاغاتايناڭ كېيىنكى خانى كۈنجە (دۇۋانىڭ ئوغلى) تۇمەنبېشى ئىلدىم ھەسەننى سەمەرقەندتىن خانبالىققا ئەۋەتىپ، چىڭگىزخان دەۋردە تۈزۈلگەن سەمەرقەند، تالاس، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ نوپۇس تىزىملىكىنى يۈەن سۇلالىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئەل بولغانلىق سەھىمىيىتىنى ئىپادىلىدى.

3. يۈەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتنى باشقۇرۇشى

ھەربىي - مەمۇرىي ئورگانلار:

چىڭگىزخان غەربىي يۈرتنى بىرلىكە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال قۇچۇ، خوتەن، قەشقەر، يەكەن، بېشبالىق، ئالمالىق قاتارلىق جايلاردا داروغاچ تەسىس قىلغان، كېيىن ئىستېلا قىلغان جايلىرىنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن؛ چوڭ ئوغلى جوچىغا قىپچاق يايلىقى بۆلۈپ بېرىلگەن؛ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا ئىلى دەرياسى ۋادىسى، ماۋرائۇننەھر رايونى ۋە قاراشەھەرنىڭ غەربىدىكى جايلار بۆلۈپ بېرىلگەن؛ ئۈچىنچى ئوغلى ئوگىدايغا چۆچەك، ئالتاي رايونى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمى بۆلۈپ بېرىلگەن؛ كىچىك ئوغلى تۆلۈخان چىڭگىزخاننىڭ ئەسلىدىكى خوجىلىق يېرىگە، يەنى موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ ئۆزىگە ۋارىسلىق قىلغان. قۇچۇ ئىدىقۇتى ئەڭ بۇرۇن موڭغوللارغا بويسۇنغانلىقى، يەنە كېلىپ پەخرىي ئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، چىڭگىزخاننىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشكەن، ئىدىقۇتى موڭغوللار تەرىپىدىن ئۇتۇغاتلاندى ھەم ئۆزىنىڭ زېمىنىدىكى ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى ۋە ئۆزىنى قۇدىلاش-

تى①. مۆڭكۈ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى كۈچەيتكەن. 1251 - يىلى 6 - ئايدا، جىمسارىدىكى بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا مۇۋەققەت دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىپ، تيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قىسمىنى باشقۇردى، ئامۇ دەرياسى مۇۋەققەت دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلىپ، ماۋرائۇننەھىر رايونىنى بىر تۇتاش باشقۇردى②. 1271 - يىلى قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، قايدۇ بىلەن دۇۋانىڭ ئىسيانىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، شاھزادە نامغانىنى بېشبالىقنى تىنچلاندۇرۇپ، بارگاھ قۇرۇشقا ھەمدە قوشۇمچە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنى قوشۇمچە باشقۇرۇشقا ۋە قارا قۇچۇ، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ھەربىي بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇدى③. 1275 - يىلى ۋەزىر ئانتونغۇ شاھزادە بېيپىڭ ۋاڭنى نامغانىنى ئالمالىقنى مۇداپىئە قىلىشقا بۇيرۇدى④. 1280 - يىلى قۇچۇ تەۋەسىدە بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر پۇچمىچى بەگلىكىنۇرغا سالا دەستىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئالىي ھەربىي مەمۇرىي ئورگىنىغا ئايلاندۇردى⑤. 1282 - يىلى ئالمالىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپىنى باشقۇردى⑥. 1283 - يىلى، يۈەن سۇلالىسى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 109 جىلد، «مەلىكلەر بەدۋلى».

② «موڭغۇللار تارىخنامىسى»، 2- جىلد، «شەنزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە».

③ «موڭغۇللار تارىخنامىسى»، 42- جىلد، «كېيزىر تەزكىرىسى».

④ «يۈەن سۇلالىسى تارىخ تەرجىمىسىگە تولۇقلىما»، 15-جىلد، «قايدۇ تولۇقلىما تەزكىرىسى».

⑤ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 11- جىلد، «شىزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە».

⑥ «شىنجاڭنىڭ غەربىتەملىك تەزكىرىسى»، 4- جىلد، «ھەربىي تۈزۈملەر».

بېشبالىق، قاراقۇچۇ ۋە خوتەندە ئايغاقچى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1286 - يىلى، يۈەن سۇلالىسى بېشبالىقتا ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تيانشاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىنى باشقۇردى. يەنە قۇچۇ، كۇسەن ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تۇرپان، قۇمۇلدىن يۇمېن، ياڭگۇەن قۇۋۇقلىرىنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلارنى باشقۇردى ①.

چىڭزۇڭ تېمۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، 1295 - يىلى غەربىي يۇرت ياساۋۇل باش بۇيۇرغا مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، مىرتېكمىنى بۇيۇرغا قىلىپ بەلگىلەپ، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى②. 1299 - يىلى يەنە بېشبالىق ۋە كۇسەن (كۇچا) دە ئىككى ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا تيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ قول ئاستىدا باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ۋە خەنزۇلار رايونىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنى باشقۇردى. يۇقىرىدىكى ئورگانلارنىڭ نامى ۋە دەرىجىسىنى ئۆزگەرتىشنى، ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشنى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەلگىلەيتتى.

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي - مەمۇرىي ئورگانلارنى تەسىس قىلىشتىن باشقا، يەنە غەربىي يۇرتقا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىمۇ ئەۋەتتى. 1278 - يىلى، ئالاۋۇددىننى ئۇدۇن (خوتەن) نى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتتى. 1280 - يىلى،

① «شىنجاڭنىڭ جەرىمەلىك تەزكىرىسى»، 4-جىلد، «ھەربىي ئوزۇمى»، ② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 18-جىلد، «چىڭزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە».

تۇمەنبەشى چى گۈنجىنى بېشبالىقنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بۇيرۇدى②. 1281 - يىلى خانزادە ئىزىزنى بېشبالىقنى تۇرۇشقا بۇيرۇدى②. 1292 - يىلى ئاتاغاينى كۈسەننى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتتى. 1295 - يىلى مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئۇيغۇرلار تەۋەسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتتى③. بۇ ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ئورگانلارغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۆتەڭلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى:

1274 - يىلى يۈەن سۇلالىسى خوتەن،يەكەن شەھەرلىرىدە 13 ئورۇندا سۇ ئۆتەڭلىرى قۇردى. شاجۇنىڭ شىمالىدا ئىككى يەردە قۇرۇقلۇق ئۆتمىكى قۇردى④. 1281 - يىلى كاۋكاز تېغىدىن بېشبالىقتىچە بولغان يول ئۈستىدە يەنە 30 ئۆتەڭنى كۆپەيتىپ قۇردى⑤. 1285 - يىلى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئالتە ئورۇندا ئۆتەڭ تەسىس قىلدى⑥. بۇ ئۆتەڭلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى بىلەن، مەركەزنىڭ بۇيرۇقلىرى توسالغۇسىز ھالدا بىۋاستە تېيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا يەتكۈزۈلىدىغان بولدى، ھەربىي ئاخباراتلارنىڭ يەتكۈزۈلۈشى ۋە بۇ جايلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچەيتىلدى.

1260 - يىلدىكى ئارقابوغا توپىلىڭىدىن تارتىپ قايدۇ-دۇۋا توپىلىڭىغىچە بولغان 40 يىللىق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 11-جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە» 8-جىلد.
② «موڭغۇللار تارىخنامىسى»، 8 - جىلد.
③ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 14- جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە» 1-جىلد.
④ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 8 - جىلد، «شىزۇخان ھەققىدە خاتىرە» 5-جىلد.
⑤ «موڭغۇللار تارىخنامىسى»، 42 - جىلد، «ئىزىز ئەسىسى».
⑥ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 13- جىلد، «شىزۇخان ھەققىدەخاتىرە» 10-جىلد.

غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى بۇزۇپ ۋەيران قىلىپ ۋەتكەن. غەربىي يۇرتنىڭ ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۆۋەندىكى مۇنداق تەدبىرلەرنىمۇ قوللاندى:

بىرىنچى، غەربىي ۋە خەلقنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى يولغا قويۇلدى. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى، شىزۇخان ھەققىدە خاتىرىلەر» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1282—1288 - يىللىرى بېشبالىق، ئالمالىق، خوتەن، قۇچۇ رايونىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. چەرچەن، ئىلى، قەشقەر، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا خەلقنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش نەتىجىسىدە 1 مىليون 500 مىڭ مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى، بۇ ئىش غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى قوشۇننىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى ھەل قىلىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى ۋە چېگرا رايون مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشتە غايەت زور رول ئويناندى.

ئىككىنچى، مېتال ئېرىتىش كارخانىسى، رەخت توقۇش جۇجۇقى تەسىس قىلىندى. 1282 - يىلى بېشبالىقتا مېتال ئېرىتىش كارخانىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق قورال - سايمانلىرى ياسالدى①. يەنە توقۇش - بوياش قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى باشقۇرىدىغان خوتەنبالىق، بېشبالىق جۇجۇقى تەسىس قىلىندى.

ئۈچىنچى، ئاشلىق، پۇل ئاجرىتىپ يارىمم بېرىلدى.

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، 12-جىلد، «شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» 9-جىلد.

1278 - يىلى بېشىبالىقتا قەھەتچىلىك يۈز بەرگەندە، يۇەن سۇلالىسى پۇل ئاجرىتىپ ياردەم بەردى. تېرىقچىلىق كالىلىرى ۋە ئۇرۇقلۇق يېتىشمىگەن دېھقانلارغا تېرىقچىلىق كالىسى ۋە ئورۇقلۇق تەقسىم قىلىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ياردەم قىلىندى①.

تۆتىنچى، باج - سېلىقلار كېمەيتىلدى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى غەربىي يۈرتتا دەسلەپتە قاراقىتانلار دەۋرىدىكى باج ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللانىدى. 1229 - يىلى يوللىغ چۈسەينىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، غەربىي يۈرتنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا نوپۇسقا قاراپ باج ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بىر نوپۇستىن يىلىغا 2 دادەن پاراق ئالدى. شىيەنزۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە چارۋىچىلىق رايونىدا چارۋا بېجى ئۈچۈن 100 تۇياققا بىر تۇياق ئېلىنىدىغان، 100 تۇياققا يەتمىگەنلەردىن ئېلىنمايدىغان بولدى. قۇيلاي دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار تەۋەسىدە مو بېشىغا قاراپ باج ئېلىش يولغا قويۇلۇپ②، مو بېشىغا ئۈچ شىلىڭ ئاشلىق ئېلىنىدى. بۇ تەدبىرلەر ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق بىلەن ئالۇان - ياساق سېلىپ، خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋېلىشىنى چەكلىدى، خەلقنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى.

بەشىنچى، تېزىا تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جۇجۇقى ۋە تېزىا غەزىنىسى قاتارلىق ئورگانلار تەسىس قىلىنىپ، پۇل تارقىتىش باشقۇرۇلدى. قۇبلاي دەۋرىدە غەربىي يۈرتتا پۇل بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۈرتتا ئاۋۇال «جۇڭتۇڭ» پۇلى، كېيىن يۈەن سۇلالىسى پۇلى ئىشلىتىلدى. 1283 - يىلى (جۈ يۈەننىڭ 20 - يىلى) ئۇيغۇر-

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، 5 - 7، 10 - 11، 12 - 4.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، 7 - 4.

لار رايوندا تيزا تارقىتمش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جۇجۇقسى ۋە تيزا غەزىنىسى تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس پۇل تارقىتمش خىزمىتى باشقۇرۇلدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەربىي يۇرتىنى باشقۇرۇشىنىڭ رولى: بەرىنچى، ئەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. تۇرپان ئويمانلىقى ئۇيغۇرلار ماكانلاشقان رايون بولۇپ، دېھقانچىلىق خېلىلا تەرەققىي قىلغان. بۇ جايدا بۇغداي، ئارپا، شال، قوناق، تېرىق، پۇرچاق، كېۋەز، كەندىر، كۇنجۇت قاتارلىق كۆپ خىل زىرائەتلەر ئۆستۈرۈلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ئۈزۈم كۆپ چىقاتتى. «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ 1 - جىلدىدا قەيت قىلىنىشىچە: قەشقەر دائىرىسىدە سېپىل سىلەن ئورالغان شەھەر - كەنتلەر بولۇپ، ئاھالىسى ھۈنەرۋەن، سودا-گەر ئىدى، ئۇلارنىڭ چىرايلىق باغلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرى بار ئىدى، بۇ يەردە پاختا ناھايىتى كۆپ ئىشلەپچىقىرىلاتتى. پاختىدىن پاختا كۆپ چىقاتتى، ئاھالىسىنىڭ ئۈزۈمزارلىقى ۋە باغلىرى بار ئىدى. قەشقەر، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپى، ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىن ئۈزۈم كۆپ چىقاتتى. پاختا «تولىما» دەپ ئاتىلاتتى. چۇچۇجى ئالمالىقنىڭ پاختىسىنى مەدھىيىلەپ: «پاكىز، ئىنچىكە، يۇمشاق كېلىدىكەن، يىپ تارتسىمۇ، ئارغامچا قىلسىمۇ، رەخت توقۇسىمۇ بولىدىكەن»① دېگەن. يەرلىك خەلق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىپ، ئېرىق - ئۆستەك قېزىپ، تاغ سۈلىرى ۋە بۇلاق سۇلىرىنى باشلاپ كېلىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىپ، زىرائەتلەرنى ئوبدان پەرۋىش قىلىدىكەن، چارۋىچىلىقىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاساسلىق چارۋا مالىلاردىن ئات، كالا،

① «تەزكىرەتۇل چۇچۇجىنىڭ غەربكە زىيارىتى»، 1 - جىلد.

تۆگە، قوي، ئېشەك قاتارلىقلار بېقىلمىدىكەن.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر قاتارلىق مېتاللاردىن قورال - جابدۇق ۋە ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەرنى ياساشقا ماھىر ئىدى. ئۇلارنىڭ پولاتتىن سوقىلغان شەمشەرلىرى ئىنتايىن ئۆتكۈر، كۆركەم بولۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. قۇچۇنىڭ گۈللۈك رەختلىرى، كۈسەننىڭ سەگەزلىرى ئوردىغا تارتۇق قىلىنىدىغان ئەلا سۈپەتلىك ماللار ھېسابلىناتتى. تيانشاننىڭ جەنۇبىدىن يىپەك كۆپ چىقاتتى، پىلە بېقىش ۋە يىپەك تارتىش تېخنىكىسى بىرقەدەر ئىلغار ئىدى. كۆرپىدىن تىكىلگەن جۇۋا، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن ھاسا، تەكسي، ئىگەر قاتارلىقلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ سېتىلاتتى ۋە ئوردىغا تارتۇق قىلىناتتى.

ئىككىنچى، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى كۈچەيتىلىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قويۇقلاشتۇرۇلدى. ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەنىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئۈچۈنلا ھەسسە قوشۇپ قالماي، بەلكى غەربىي يۇرتنى ئورتاق ئېچىش ئۈچۈنمۇ ئۆز كۈچىنى تەقدىم قىلدى.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لېۋېيۇنىڭ «غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بېرىش خاتىرىسى» دە بېزىلىشىچە، 1259 - يىلدىن ئىلگىرىمۇ ئالمالىق ئەتراپىدا «ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن» ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كەتكەن. ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى چىمىل شەھىرىنىڭ ئاھالە-

لىسىنىڭ كۆپىنچىسى سەلتىنىڭ قېنىجۇ، بېنجۇ تايماقلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەلگەن.

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتقا ئىچكى ئۆلكىلەردىنلا ئاھالە كۆچۈرۈپ قالماي، بەلكى ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ تۈركۈم - تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى كۆچۈرۈپ بارغان. 1285 - يىلى شۇشۆتېكىن (كوراگان كاھىبىگى) باشچىلىقىدا مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇرنى يۈننەننىڭ قاراجاڭ دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈپ بوز يەر ئېچىشقا ۋە مۇھاپىزەتچىلىك قىلىشقا سالغان①. 1287- يىلى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارلۇقلارنى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە كۆچۈرۈپ، قارلۇقلار تۈمەن تۈتۈن مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، خان ساردىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلىشقا بۇيرۇغان②. 1316 - يىلى يۈننەننىڭ ئومبۇ دېگەن يېرىدە ھەربىي بوز يەر ئېچىش مەيدانى قۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنى شىنجاڭ دېگەن يەرزە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان خەنزۇ ھەربىيلەر بىلەن بىرلىكتە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ۋە مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتكەن③.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى سودىغا ماھىر ئىدى. مۇڭغۇللار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى باي بولۇپ، ئۇلار شەندۇك، خېبېيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قاتناپ يۈرۈپ، غەربىي يۇرتنىڭ گۈللۈك رەختلىرى، شىرداق، كىمخاز، جۇۋا، ياقۇت، قۇيۇچ پىچاق، مەستىكى دۇمى، كەھرىۋا، ئەينەك قاتارلىق

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 13-جىلد «شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» 10-بەت.
② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 86- جىلد «ئەمەلدارلار رويخىتى» 2-بەت.
③ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 100 - جىلد «ھەربىيلەر ئەزكىرىتى» 3 - بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىش».

نەرسىلەرنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەك، ياي قاتارلىق مالىلىرىنى غەربىي يۇرتقا ئەكىلىپ ھەتتا ئاسىيا، ياۋروپالارغىچە ئاپىرىپ ساتاتتى. يۇەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان پۇل باشقۇرۇش ئورگانلىرى سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى. سودا - سەنئەت ئىشلىرى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچەيتىلىپ قالماستىن، بەلكى ئىگىلىكىمۇ گۈللەندۈرۈلدى.

ئۇچىنچى، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى كۈچەيتىلدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەدىبلەر، تارىخچىلار ۋە ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

چىڭگىزخان دۆلەت قۇرغان چاغدا موڭغۇللارنىڭ تېخى ئۆز يېزىقى يوق ئىدى. 1204 - يىلى چىڭگىزخان نايمانلارنىڭ تامغىچى ئەمەلدارى، ئۇيغۇر تاتاتۇڭانى ئەسىر ئالدى. بۇ كىشى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى پىششىق بىلەتتى. چىڭگىزخان ئۇنى خەت - ئالاقە توغرىسىدىكى بىلىملەرنى ئۆگىتىپ قويۇشقا ھەمدە ۋەلىئەھد ۋە شاھزادىلەرنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىقىنى ئوقۇش ۋە يېزىش توغرىسىدا دەرس ئۆتۈشكە بۇيرۇدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار يېزىقتا ئىگە بولدى ۋە تامغا، خەت-ئالاقە ئىشلىرىنى يولغا قويدى. چىڭگىزخاننىڭ «بۇيۇك جاساق» (قانۇن - پەرمان) ۋە «بىلىك» (پەند - نەسىھەت) لىرى مۇشۇ خىل ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدە بىلەن موڭغۇلچە خاتىرىلىگەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى ئازسانلىق مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزنىڭ سىياسىي، تارىخىي سەھنىسىدىكى پائالىيەتلەرگە كەڭ كۆلەمدە قاتناشتى. ئۇلار خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئىشتىياق باغلىدى، ئۇنى ئۆگەندى،

بەرھۆلىچە كىشىلەر خەلقۇ مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان سىياسىئونىلارغا، ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرگە، ئالىملارغا، ئەدىب لەرگە، تەرجىمانلارغا ۋە سەنئەتكارلارغا ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئۇچىدىن ۋەتەننى بەرلىككە كەلتۈرۈش، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە مۇھىم تۆھپە قوشقانلار تۆۋەندىكىچە:

لىيەن شىشەن (1231—1280) تەخەللۇسى شەنپۇ، ئۇيغۇر، كۆكۈزى دەستۇرلىرىنى پىششىق بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى لىيەن مېكۈزى دەپ ئاتايتتى. ئۇ 19 يېشىدا قۇبلاي خانىنىڭ ئىشەنچلىك تورقاق (مۇھاپىزەتچى) بولغان. ئۇ دەخەنزۇلار رايونىنى خەنزۇلارنىڭ چارىسى بىلەن ئىدارە قىلىش ئەنىقتەشبۇس قىلغان. 1214 - يىلى (جىيۇەننىڭ 11 - يىلى) دېۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولغان. ئۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۆھپىكار ئۇيغۇر سىياسىئونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارقۇن ساری، كىچىكىدىلا زېرەك بولۇپ، ئۇيغۇر، زاكۈزۇ، خەنزۇ، موڭغۇل تىلى قاتارلىق كۆپ خىل تىلنى بىلەتتى، دەستۇرلار تارىخىغا ۋە مۇزەككەر - مۇئەننەس كالېندارچىلىقىغا كامىل ئىدى. قۇبلاي ئۇنىڭ ئىختىساسلىق ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇنى دەستۇر تارىخىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا قويغان. ئۇ قۇبلاي خانغا ئەلنى ئىدارە قىلىشتا كۆكۈزى تەلىماتىغا ئاساسلىنىش كېرەكلىكى توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. چېكزۇك دەۋردە ھۆددىچى دېۋان ۋازارەت مۇئەككىلى بولغان.

ئارق قايا، بالا چېغىدا ئائىلىسى نامرات بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ قىلغان. كېيىن قۇبلاي خاننىڭ قەسرىگە تورقاقلىققا تەيىنلەنگەن. شۇڭا تەخمىكە چىققاندىن كېيىن تەدرىجىي ئىشقا قويۇلغان. ئوك قول، سول قول ئەمرى كاتاۋۇللىقىدىن

مەسئەلىسىنى قارا دۆڭان مۇشاۋۇرلۇقىغا ئۆستۈرۈلگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىش ئۇرۇشىدا ئۆزىنىڭ كارامەت ئۇستۇن ھەربىي ماھارىتىنى نامايان قىلغان. شۇڭا، ئۇ ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەشھۇر ھەربىي مۇتەخەسسىس ھېسابلىنىدۇ.

گۈەن يۈنشى (1285 — 1324)، مەشھۇر ئەدىب ۋە ئەلئەمچى. ئۆزىنىڭ ئىسمى كىچىك يۈنشى قايا بولۇپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۆھپىكار ۋەزىرى ئارق قايانىڭ نەۋرىسى، ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى گۈەنجىچ بولغاچقا، گۈەن ھەرپىنى ئۆزىگە فامىلە قىلغان، تەخەللۇسى غۇربەت لۇخوا داۋرىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بالىلىق دەۋرىدە باتۇر، ئۇستا مەرگەن ۋە چەۋەندەز ئىدى. يۇكجۇ ئايمەقىدا باسقاۋۇل بولغان. رېنزۇڭ دەۋرىدە دارىلئۇلۇمدا مۇددەرىس ۋە يارلىقچى بولغان. كېيىن ئەمەلدىن ۋاز كېچىپ، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چيەنتاڭجياڭ دەرياسى ئەتراپىغا بېرىپ دوردىگەرلىك بىملەن تىرىكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبى ئەركىن، راۋان ھەم يارقىن. ئۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەلئەمچى شۇيزەيئىن (تەخەللۇسى شىرىن) بىملەن تەڭ نام چىقارغان. كېيىن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى يىغىپ «غوپەت، شىرىن ئەغمە ـ ناۋالار» دېگەن نام بىملەن توپلام قىلىپ چىقارغان ①.

مەشھۇر تارىخچى لىەن خۇيشەن قايا ئىگىلىك باشقۇرغۇچى مۇتەخەسسىس بۇدۇ قايانىڭ نەۋرىسى. 1321 ـ يىلى دۆلەت ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، دۆلەت تارىخ كۇتۇپخانىسىغا تونۇشتۇرۇلۇپ، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نى تۈزۈش ئەمەلدارى بولغان ۋە يىگزۇڭ خان بىملەن رېنزۇڭ خانىنىڭ ئوردا ئىشلىرى خاتىرىسىنى يېزىپ چىقىش ئىشىغا

① دەۋەن سۇلالىسى تارىخى»، 143 ـ جىلىد، 3421 ـ بەت.

فاتناشقان ①.

ئاتاقلىق ئاگرانوم لۇمىكشەن، ئۇنىڭ «تېرىقچىلىق» يېپەكچىلىك، ئوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەك ئاساسلىرى» نامـلىق ئەسىرى بار. بۇ ئەسەر ئىلىمسىزدىكى ھەر مىللەت خەلـقىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاي، پەسىل، مەۋسۇم بويىچە بايان قىلىنغان مەخسۇس ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مەزمۇنى كەڭ، تېرىقچىلىق، سۇ ئىنشائاتى، ھاۋا رايى، كۆكتاتچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق، دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسـتۈرۈش، پىلىچىلىك، باقمىچىلىق، چارۋىچىلىق، ئېچىتقۇ تەيـيارلاش ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقـلاپ ئىشلەش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسقا، ئاممىباب ئەسەر②. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دېھقانـچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنىلا يەكۈنلەپ قالماستىن، بەلكى غەربىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبـىلىرىنىمۇ يەكۈنلىگەن. مەسىلەن، سېرىق ماي چىقىرىش، قۇرۇت قۇرۇتۇش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، روشەن مىللـي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە مۇنەۋۋەر تەرجىمان ئەنسارى «نەسىرنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، «قىيىـن كېسەللىكلەر»، «دورا ئۆسۈملۈكلىرى»، «جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم تەدبىرلەر» قاتارلىق كىتابلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. گارۇناخۇس (لۇمىكشەننىڭ بوۋىسى) سانسكرىت ۋە زاگزۇچە بۇددىزم نوملىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

① «ۋۇەن ـ ۋۇلالىسى تارىخى». 145 ـ جىلد، 3447 ـ بەت.

② «ئۆت يورۇش كىتابلارنىڭ ئومۇمىي تەزىمى»، «مۇھىم مەزمۇنلىرى» بېزا ئىگىلىكى تۈرى».

بېيلىن نازىرى خەنزۇچە، سانسكرىتچە ۋە زاڭزۇچە يېزىقتىكى بۇددىزم سۈترالىرىدىن ئالتە خىلنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان①.

ئەينى زاماندا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر خەتتات، رەسساملىرى ۋە مۇزىكانتلىرىدىن بايان بۇقا تېكىن، بىيەنلۇ، دىنىيچى قاتارلىق كىشىلەر بار.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە ئۇنىڭ غەربىي يۇرتنى ئۇنۇملۈك باشقۇرۇشى غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدا بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. مىللەتلەر ئالاقىسىنىڭ كۆچەيتىلىشى، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە دۆلەتنىڭ مۇسۇلمان بىرلىكىنى مۇستەھكەملىدى.

§5. چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بۆلۈنمىچىلىكى

1. چاغاتاي خانلىقى

(1) چاغاتاي خانلىقى

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۈيۈرغاللىقى ۋە ئۇنىڭ شۇ سۈيۈرغاللىقتا بەرپا قىلغان ھاكىمىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى تېيانشاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئىلى ۋە بوزتالا رايونى، تېيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر، خوتەن رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتىسۇ ۋە ماۋرائۇننەھر رايو-

① قىلىچ جىياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن، «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام»، 1 - قىسىم، 115 - 116 - بەتلەر.

لىغا توغرا كېلىدۇ. چاغاتاي سۇيۇرغاللىقى چىڭگىزخان سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدە ئەڭ چوڭ سۇيۇرغاللىق ۋە ئىرق، قەبىلە ئەڭ مۇرەككەپ بولغان رايون بولۇپ، ئۇ ئاۋات شەھەرلەرنى، شۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان دېھقانلارنى، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈدىغان كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ مەركىزى ئىلى دەريياسى ۋادىسىدىكى ئالمالىق ئىدى. «تارىخىي رەشىدى» نىڭ بىرىنچى قىسىم 35 - بېتىدە مۇنداق دەپ قەيت قىلىنغان: «چاغاتاي ئۆزى ئادىل ۋە زېھنى جەھەتتە تولغان بىر ھۆكۈمرانە دەك قىلىدۇ... ئۇ ھامان ئاتىسىنىڭ باتۇرلۇق روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆز تەۋەسىدىكى قەبىلىدىن تارتىپ كەم ئۇچرايدىغان كۆپ ئىرقلىق خەلقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك، رەتلىك، تەرتىپلىك باشقۇرغان.» ئۇ چىڭگىزخان تۈزۈپ بەرگەن قانۇن — «جاساق» قا ئەمەل قىلىپ، ئۆز خانلىقىنىڭ بۈيۈك موڭغۇل خانىغا تەۋە خانلىق ئىكەنلىكىنى، بۈيۈك خانىنىڭ تىزگىنلەپ تۇرۇشىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى، بۇ خانلىقنىڭ موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانىدى.

1241 - يىلى چاغاتاي ۋاپات بولدى. چاغاتايىنىڭ نەۋرىسى قارا ھىلاكۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چاغاتايىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى يېبۇكۈن دۆلەت ھاكىمىيىتىنى كونترول قىلدى.

1246 - يىلى كۈيۈك موڭغۇل چوڭخانىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. كۈيۈك خانلىق تەختىكە ئوغۇل ۋارىسلىق قىلمىاي، نەۋرە ۋارىسلىق قىلدى دېگەن باھانە بىلەن قارا ھىلاكۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، چاغاتايىنىڭ بەشىنچى ئوغلى يېسۈمۆڭكەنى خان قىلىپ تىكلىدى. كۈيۈكخان تەختكە چىقىپ ئۈچ يىل بولماي ۋاپات بولدى، 1248 - يىلى يېسۈمۆڭكەنى بىلەن

ئوگدای سەستەمسەددەکی ۋەلىئەھەددىلەر مۆڭكۈنىڭ چوڭ خان بولۇشىغا قارشى چىقىپ، چوڭخان سايلاش قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى. 1252 - يىلى مۆڭكۈ چوڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، قىساس ئېلىپ، يەسۈمۆڭكۈنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، قارا ھېلاكۈنى قايتىدىن تەختكە چىقاردى. قاراھېلاكۈ تەختكە چىقىپ نەچچە ئاي ئۆتمەيلا ۋاپات بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەختىنى تۇل قالغان خوتۇنى ئورقىنا خاتۇنغا بەردى.

1259 - يىلى مۆڭكۈخان سىچۈەندىكى خېچۈەننىڭ دياۋيۈشەن دېگەن يېرىدە بولغان جەڭدە قازا تاپتى. 1260 - يىلى قۇبلاي چوڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئارقىدىنلا ئارقا بوغا مالسان كۆتۈردى. قۇبلاي چاغاتاي رايونىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئابىشقانى چاغاتاي سۇيۇرغاللىقىغا قايتۇرۇپ كېلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقارماقچى بولدى، لېكىن ئابىشقا سەپەر ئۈستىدە ئارقا بوغا تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى. ئارقا بوغا چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئارغۇنىنى ئەۋەتىپ ئورقىنا خاتۇنىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. ئارغۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چاغاتاي سۇيۇرغاللىقىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىۋالدى، ئۇنىڭ بۇيرۇقى سەمەرقەنىد، بۇخارا، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا ئىجرا قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئارقا بوغا يوز ئۆرۈپ قۇبلاي تەرەپكە ئۆتۈپ، قۇبلاينىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئۇنى ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى قوغداشقا تەيىنلىدى. 1262 - يىلى ئارقا بوغا زور قوشۇن تارتىپ ئارغۇنغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالمالىقنى تارتىۋالدى. ئارغۇن ئۇدۇغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئارغۇن ئورقىنا بىلەن ئەر - خوتۇن بولۇشۇپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇقىملاشتۇردى.

1265 - يىلى ئارغۇن ۋاپات بولدى، ئورقىنا باشباشتاق-لىق قىلىپ ئۆزىنىڭ ئوغلى مۇبارەك شاھنى چاغاتاي خانلى-قىنىڭ تەختىگە چىقاردى. قۇبلاي چاغاتاينىڭ ئەۋرىسى بۇ-راقنى مۇبارەك شاھنىڭ نايىپلىقىغا تەيىنلىدى، بۇراق مۇبا-رەك شاھنى تەختىتىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى ۋە قۇبلايدىن يۈز ئۆرۈپ، قايدۇ بىلەن بىرلەش-تى. 1271 - يىلى بۇراقنى قايدۇ زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. 1274 - يىلى قايدۇ دۇۋانى چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلەپ، قۇبلاي بىلەن غەربىي يۇرتنى تالاشتى.

1301 - يىلى قايدۇ ئۆلدى، دۇۋا ئوگداي جەمەتىدىكى خانلار بىلەن چاغاتاي جەمەتىدىكى خانلارنىڭ چوڭى بولۇپ قالغاندىن كېيىن، قايدۇنىڭ ئوغلى جەبەنى ئوگداي خانى قىلىپ تىكلىدى. 1303 - يىلى دۇۋا ئۇزاق ۋاقىت يۇەن سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن يۇەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، يۇەن سۇلالىسى بىلەن يار-شىپ قالدى. بۇ چاغدا يۇەن چېكزۇك ئوگداي ئەۋلادلىرىنىڭ كۈچىنى زەئىپلەشتۈرۈش ئۈچۈن، زور قوشۇن چىقىرىپ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا دۇۋانىڭ ئوگىداي ئەۋلادىدىن بولغان جە-بەنى مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەم بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئوگداي خانىنىڭ سۇيۇرغاللىقى پۈتۈنلەي چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

1306 - يىلى 12 - ئايدا دۇۋا كېسەل بىلەن ئۆلدى، خانلىق تەختى نەچچە قېتىم تالماشتۇرۇلۇپ، ئاخىر دۇۋانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى كوبەك خانلىق تەختىگە چىقتى. كوبەك خان تەختىگە چىقىپ بىر يىل ئۆتمەيلا تەختىنى ئۆزىنىڭ ئاكىسى ئېسەن بۇقىغا ئۆتۈنۈپ بەردى. 1314 — 1323 - يىللىرى

ئېسەن بۇقا يۈەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئېرتىش دەريا-سى ۋادىسىدا ئېسەن بۇقىنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى.

1316 - يىلى يۈەن رېنزۇڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى نىيورىن تېكىننى «قۇچۇنىڭ لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇيغۇر شەھىرىدە قايتا تەختكە چىقاردى» ۋە ئۇنىڭغا «قۇچۇ خانى» دېگەن نامنى بەردى.

1314 - يىلى كوبەك قايتىدىن تەختكە چىققانداء، پايتەختنى ئالمالىققا سەپەرقەندكە كۆچۈرگەنىدى. بۇ ئىش شەرقىي قىسىمدىكى يەتتەسۇ، ئىلى دەريا-سى رايونىدىكى ئاقسۆگەك-لەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى: شەرقىي قىسىم ئالمالىقنى ئۆزىگە مەركەز قىلدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قەشقەر، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئېسەن بۇقا بۇ يەردە ھۆكۈمران بولدى؛ غەربىي قىسمىنىڭ مەركىزى سەمەرقەند بولدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ماۋرا ئۇننەھىر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، بۇ يەردە كوبەك ھۆكۈمران بولدى.

كوبەك خان ماۋرائۇننەھىر رايونىدا دېھقانچىلىقنى تەشەب-بۇس قىلدى، پۇل قۇيدۇرۇپ ئوردا قەسىر ياسىتىپ، يەر-لىك ئاھالىلەرنىڭ تىلىنى قوللىنىپ، يەرلىك ئاھالىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ھۆكۈمۈل قەبىلىلىرى بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە-كى ئالاقىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. ئەمما، ئېسەن بۇقا باشچى-لىقىدىكى مۇتەئەسسىپ كۆچلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئە-نىسىدە چىڭ تۇرۇپ، شەھەرلەرگە ۋە دېھقانچىلىق رايونىغا كىتىشنى خالىمىدى، شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقى بۆلۈن-مىچىلىككە قاراپ ماڭدى.

(2) شەرقىي چاغاتاي خانلىقى (1348 -- 1509 - يىللار)

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈر قۇرغان، ئۇنىڭ پايتەختتى ئالمالىق (هازىرقى شىنجاڭ قورغاس ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە)ئىدى، ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ، تېررىتورىيىسى ئىلى دەريالىق ۋادىسى قەشقەر، يەكەن، تۇرپان، قۇمۇل ۋە بېشبالىقنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1321 - يىلى ۋە 1330 - يىلى كوبەك خان بىلەن ئىسەن بۇقا ئارقا - ئارقىدىن ۋاپات بولدى. موڭغۇل قەبىلىلىرى سەركەسىز قىلىپ، پاتمىپاراق بولۇپ كەتتى، هەرقايسىسى ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ، بىر - بىرىگە هۇجۇم قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلىشتى. 1348 - يىلى هوقۇقلۇق ۋەزىر بۇلاجى 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىسەن بۇقىنىڭ ئوغلى دەپ جاكارلىدى ۋە ئۇنى ئاقسۇدا خان قىلىپ تىكلىدى. تۇغلۇق تۆمۈر هۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار تاردىختا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى.

تۇغلۇق تۆمۈر 1361 - يىلى ماۋرائۇننەھر رايونىغا ئۇزلۇكسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ، ماۋرائۇننەھر رايونىنى قايتۇرۇۋالدى، چاغاتاي خانلىقى يەنە ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خانلىقى جەمەتى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان شەخس ئىدى، ئۇ ئىسلام دىنىنى تېيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدا زورلۇق ۋاستىسى بىلەن كېڭەيتىپ، 160 مىڭ موڭغۇلنى زورلۇق بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى.

1363 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلدى، هەرقايسى جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى، بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

بارلاس قەبىلىسىدىن تېمۇرلەك (ئاقساق تېمۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى، 1370 - يىلى سەمەر قەندنى بېسىۋالدى، ئارقىدىنلا يەنە پۈتۈن ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلدى، تېمۇرلەك شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، تېمۇرلەك ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلدى.

بۇ چاغدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئىچىدە مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، بۇلاڭچىنىڭ ئىنىسى قەمەرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پەرزەنتلىرى، ئائىلە تەۋەلىرىدىن 18 كىشىنى ئۆلتۈردى، پەقەت ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجا دوغلات قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ يوشۇرۇپ قويۇشى بىلەن ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇپ قالدى. 1389 - يىلى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى خۇدايدات خىزىر خوجىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى قوللىدى، خىزىر خوجا بېشىبالىقنى پايتەخت قىلدى، بۇ تاريختا «بېشىبالىق بەگلىكى» دەپ ئاتالدى.

خىزىر خوجا بەگلىكى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولدى. خىزىر خوجا 1391 - يىلى (خۇتۇبۇنىڭ 24 - يىلى) نەنجىڭگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مىڭ سۇلالىسىگە 11 ئات، بىر بۈركۈت تارتۇق قىلدى. جۇيۈەنجاڭ بۇ ئەلچىلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە مۇكاپاتلىدى ھەمدە جاۋابىن زىيارەتتە بولۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى①.

1399 - يىلى، خىزىر خوجا كېسەل بىلەن ئۆلدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى ئوغلى شامى جاھان تەختكە چىقتى. 1407 - يىلى (يۇڭلې 5 - يىلى) شامى جاھان مەكتۇپ يوللاپ

① «مىڭ تەيزۇ خانىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 210 - جىلد.

يۇڭلي پادىشاھنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ يارداەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى، يۇڭلي پادىشاھ مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنىڭ «يېنىسكلىك قىلماي ئوبدان ئويلاپ ئىش قىلىش» ىنى تەلەپ قىلدى، شامى جاھان ئۆز ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمەي، 1408 - يىلى ۋاپات بولدى.

1408 - يىلى شامى جاھاننىڭ ئىنىسى مەخمۇد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن يولغا قويدى، سەللە يۆگمىگەنلەرنىڭ بېشىغا تاقا مىخى قاقتى. شۇڭا، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇسۇلمان بولدى.

1417 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۇشتىدىن بولغان ئۇۋەيس ئۆزبىنى خان دەپ جاكارلىدى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇۋەيسخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە موڭغۇللارنىڭ ئۇيرات قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە بېشىبالىقنى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ھەم باركۆل يايلاقلىرىنى بېسىۋالدى. 1418 - يىلى ئۇۋەيس ئۆزبىنىڭ قەبىلىلىرىنى باشلاپ مەجبۇرىي غەربكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئىلىبالىقنى كەلدى. ئۇۋەيس شەرق بىلەن غەرب سودىسىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان قۇمۇلنى تالىشىش ئۈچۈن، ئۇيغۇراتلار بىلەن 61 قېتىم ئۇرۇش قىلدى ۋە ھەر قېتىمدا مەغلۇپ بولدى، ئىككى نۆۋەت ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ سىگىلىسىنى ئېسىنگە خوتۇنلۇقىغا بېرىشكە مەجبۇر بولدى①.

ئۇۋەيس 1428 - يىلى يەر قېتىملىق جەڭدە قازا تاپتى. ئۇنىڭدىن يۇنۇس ۋە ئېسەن بۇقا I دېگەن ئىككى ئوغلى قالغانىدى. ياندۇرۇقى يىلى ئەمىر سەئىد ئەلى باشچىلىقىدىكى

① «تارىخىي رەشىدى»، 248-بەت.

سەركەردىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىسمەن بۇقىنىڭ خان بولۇشىنى قوللىدى، ئۇنىڭ زېمىنى تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. يۇنۇس ۋە ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرى سەمەرقەندكە قېچىپ بېرىپ، غەربىي قىسىم رايونىدا ئۆزبىنى خان دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ دىن باشلاپ غەربىي يۇرت يەنە بىرلۇنمە ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ھەر قايسىسى بىر - بىرىگە تەن بەرمىدى، زېمىنى چوڭراقلىرى ئۆزبىنى دۆلەت، كىچىكلىرى يۇرت دەپ ئاتىۋېلىشتى.① ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمىچىلىك تۈپەيلىدىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى كۈنسېرى زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

2. چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيىتى

چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى غەربىي يۇرتتا ئۇچ ئەسىردىن كۆپرەك ھۆكۈمرانلىق قىلىش داۋامىدا، ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلغان بۆلۈنمىچىلىك، يېغىلىق تۈپەيلىدىن، ئاھالىلىرى سەرسان، شەھەرلىرى ۋەيران بولدى. تاك سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان مۇھىم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بازىلىرىدىن بېشىبالىق، چېدىر، سويۇپ قاتارلىق جايلار كارىدىن چىقتى، سۇك، يۈەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى بېشىبالىق، ئىلىبالىق، ئالمالىق قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرمۇ نابۇت بولدى. 1414 - يىلى چېن چېك ئۆزبىنىڭ «غەربىي يۇرتقا بېرىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە، قۇچۇ - تۇرپان ئەتراپىدىكى ئاۋات يېزا ئىگىلىك رايونىنىڭ چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى، كارىزلارنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى، دېھقانلارنىڭ چوڭقۇر قۇدۇقتىن ساپال قاچىلاردا سۇ تارتىپ يەر سۇغارغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن. قەشقەر، يەكەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلار-

① «ئابدۇك سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ۴۴-بەت.

دىكى شەھەر-بازارلار ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى ۋەيران قىلىندى، نۇرمال ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرى ۋە تۇرمۇش تەرتىپى بۇزۇلدى، دېھقانچىلىقى چۆشكۈنلەشتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تاشلىنىپ قالدى، سودا - سېتىق توختاپ قالدى. يۇز مىڭلىغان پۇقرالار ئىسھىر باج - سېلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كېتىشكە ياكى تاغ ئىچىگە كىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇرۇش پەيدىنپەي ئازايدى.

XIV ئەسىرلەردىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى بارغانسېرى چاغاتاي يېزىقى ئىگىلىدى. چاغاتاي يېزىقى ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان يېزىق بولۇپ، ئۇ ئەرەب يېزىقىدىكى 28 ھەرپ ۋە پارسچىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆت ھەرپ بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 32 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. بۇ خىل يېزىق ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، ھەرپلىرى يالغۇز ھەرپ، باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئاياغ ھەرپ دەپ تۆت خىلغا ئايرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدە بىر خىل ئۇنىۋېرسال تىل شەكىللەندى، بۇ خىل تىلنى قوللىنىدىغانلار ئىچىدە يەرلىك ئاھالىلەردىن باشقا چاغاتاي ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ خىل تىلنى قوللىنىدىغانلارنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىگە قاراپ كىشىلەر ئۇنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىدى. «چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇنداق بىر ئوخشىتىش بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بۇ تىل بىناسىنىڭ جاھازلىرى (فۇنېمكا، گراماتىكا) ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ. تاملارنى قوپۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن خىش - كېسەكلەر (لېكسىكا) ھەر جەھەتتىن كەلگەن.

بۇلار ئۇيغۇر تىلى، تاجىك تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى ۋە موڭغۇل تىللىرىن ئىبارەت.①

چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تەبىئىي پەن ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى تۆۋەندىكىچە:

XIV ئەسىردە ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق رابغۇزى يازغان «رابغۇزى ھېكايىلىرى» («قىسسەسۇل ئەنبىيا» «تەزكىرەئىي ئەۋلىيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) 72 بابلىق نەسرىي ۋە نەزمىلەر توپلىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي تىلى بىلەن يېزىلغان ئەسەر يازغۇچىلاردىن يەنە لۇتفى، سەككاكى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلارمۇ بار. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» دېگەن داستانىنىڭ سۆز ئىبارىلىرى نەپىس، ۋەقەلىكى تەسىرلىك. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «مەھبۇبول قۇلۇپ» («كۆڭۈللەرنىڭ سۆيگىنى») بىلەن «خەمسە» قاتارلىقلار بار. سەككاكى سەمەرقەندتىكى ئۇلۇغبەگ ئۇرداسىنىڭ ئەمەلدارى بولۇپ، شېئىرىيەت، ستىلىستىكا، لوگىكا، پەلسەپە جەھەتلەردە خېلى يېتىلگەن كىشى ئىدى.

3. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى شەنجاۋ ئاھالىلىرى

بۇ مەزگىلدە غەربىي يۇرتتىكى ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇر مىللىتى باشقا مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تېخىمۇ زورايدى، ئۇيغۇرات، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرمۇ تىيانشاننىڭ شىمالىدە ۋە جەنۇبىدا راۋاجلاندى.

ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى. ئۇلار يۈەن سۇلالىسى

① ئەيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1-قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى 451-بەت.

دەۋردىدە «ئۇنىيلار»، مىلك سۇلالىسى دەۋرىدە «ۋالا» دەپ ئاتالدى. XIII ئەسىردىن ئاۋۋال ئۇلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ياشايتتى. 1201-يىلدىن كېيىن پەيدىنپەي شىمالغا سىلجىپ يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا كۆچۈپ باردى. مىلك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چۆللۈكنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى موڭغۇللار ئاساسەن بىر-بىرىگە قاراشلىق بولىمەخان تاتارلار، ئۇيراتلار ۋە ئورانقايلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇيراتلار موڭغۇلىيىنىڭ غەربى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالى، سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلارغا تارقالغانىدى. مۆڭكۈ تېمۈر دەۋرىدە (1368 — 1403)، ئۇيراتلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا 40 مىڭ ئۆتۈن ئاھالىسى بار قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. ئۇلار 1399-يىلى ئۇيرات خانلىقىنى قۇردى. مۆڭكۈ تېمۈردىن كېيىن، ئۇيراتلار ئايرىلىپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ماخمۇد، تەيپىك، باتۇر پولاتلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى. توغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، 1434-يىلى تاتار خانلىقىنى يوقىتىپ، شىمالىي چۆللۈكنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى ئىككى چوڭ موڭغۇل قەبىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈردى. يەنە 1436-يىلى ئۇيراتلارنىڭ ئۈچ قىسمىنىمۇ بىرلىككە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيراتلار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. ئېسەن تەختكە چىقىقاندىن كېيىن (1439 — 1454) ئۇنىڭ كۈچ قۇۋۋىتى تازا ۋايىغا يەتتى. ئۇ شەرققە قاراپ كېڭىيىپ ئورانقاي موڭغۇللىرىنى (ھازىرقى لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا ئېقىنى) ئىشغال قىلدى، جۇرجىتلار قەبىلىسىنىمۇ بويسۇندۇرۇپ، چاۋشيەنگە بېڭىستە تەھدىت سالدى، جەنۇب

قا قاراپ هۇجۇم قىلىپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى قىسىم چېگرىسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ، بېيجىڭ شەھىرى ئەترابىغىچە يېتىپ باردى؛ شىمالدا يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى قىسىم رايونىنى تىزگىنلەپ ئالدى؛ غەربىكە قاراپ ئىلگىرىلەپ قۇمۇل ۋە پۇتۇن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى بېسىپ ئالدى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ، تەسىر كۈچىنى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتىسۇ ۋادىسى بىلەن ماۋرائۇننەھر رايونىغىچە كېڭەيتتى.

ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى غەربىي چېگرىدىكى مۇھىم قاتناش يولى بولغان قۇمۇلنى تالىشىش ئۈچۈن، مىڭ سۇلالىسى، قۇمۇل ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئۇۋەيىس خانلار بىلەن ئۇرۇش قىلدى، شۇنداقتىمۇ قۇدرەتلىشىش ۋە ئىتتىپاقلىشىشنى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى، سودا ئالاقىسى مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ قالدى. 1424-يىلى توغان ئۆزبېكنىڭ قىزىنى قۇمۇلنىڭ ئىتائەتمەن سادىق ۋاڭى بوداشىرغا ياتلىق قىلدى. شۇ ۋەجدىن ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بىلەن قۇمۇل ۋاڭى بىر-بىرىنى ئاغا-جىيەن دەپ ئاتىشىدىغان بولدى.① 1443-يىلى ئېسەن ئەلچى ئەۋەتىپ ئات ۋە ھاراق سوۋغات قىلىش ئارقىلىق، چىجەن قورۇقدىكى چېيۋانسكانىڭ قىزىنى كېلىن قىلماقچى ۋە شاجۇ ئايمىقى قورۇقىدىكى كۇنجىلەينىڭ قىزىنى ئىنىسىغا ئېلىپ بەرمەكچى بولغاندا رەت قىلىندى. يانداۇرقى يىلى قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدرەتلىشىشنى تەلەپ قىلدى، ھەم ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنى كېلىپ تويلۇقنى قوبۇل قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، تا 1451-يىلىغىچە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدرەتلىشىشنى تە-

① «مىڭ سۇلالىسى شېنزۇنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 289 - جىلد.

لەپ قىلىپ تۇردى. چىن چېڭنىڭ «غەربىي يۈرتقا بېرىش خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا قەيت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالە ئىكەن، ئۇنىڭدىن باشقا خۇيخۇيلار، قارا خۇيلار (ئۇيراتلارنىڭ بىر خىلى) ۋە خەنزۇلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار بىر شەھەردە بىللە تولتۇراقلاشقانىكەن، قائىدە-يوسۇنلىرىمۇ ئوخشىمايدىكەن، بۇ يەردىكىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، توقۇمىچىلىق ۋە كانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىناتتى. «مىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە» دە ئۇيراتلارنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىغانلىقى ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمان سودىگەرلەر بىلەن بىللە سودىگەرچىلىك قىلغانلىقى، پادىشاھقا سوۋغات تارتۇق قىلغانلىقى كۆپ قېتىم قەيت قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1409-يىلى ماخمودقا ئىنائەتچان ئەمەن ۋاڭ دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلغان. ماخمۇد ئۆلگەندىن كېيىن، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ماخمۇدنىڭ ئوغلىغا ئاتا مىراس ئىنائەتچان ئەمەن ۋاڭلىقى مەرتىۋىسى بېرىشنى تەستىقلىدى ھەمدە ئۇيراتلارنىڭ قارىمىقىدىكى يۈزدىن كۆپرەك كىشىگە ئەمەل مەنسەپ بەردى. ئېسەن دەۋرىدە ئۇنۋان مەرتىۋىگە ئېرىشكەن ئۇيراتلار 358 ئادەم قېتىمدىن ئاشقان. ئۇيراتلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ سىياسىي ئالاقىسى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى ئاساسەن «ئۆزئارا تارتۇق بېرىش» ۋە «ئۆزئارا سودا قىلىش» يولى بىلەن بولدى. ئۆزئارا تارتۇق بېرىشتە، ئۇيراتلار ئات، تۆگە، كالا، قوي ۋە تېرە ماللار قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تەقدىم قىلاتتى، مىڭ سۇلالىسى بولسا، ئۇيراتلارنىڭ فېئودال - ئاقسۆڭەكلىرىگە مەنسەپ مەرتى-

ۆه بەرىش ۆه مۇكاپات ئىنئام قىلىش نامى بىلەن پۈل، يىپەك رەخت، كىيىم-كېچەك، ئاياغ-پايپاق ۆه باشقا ئەتىۋار-لىق زىننەت بۇيۇملىرىنى بەرەتتى. ئىسەن دەۋرىدە پادىشاھ-قا تەقدىم قىلىنغان مالىار تېز كۆپەيگەن، ھەر قېتىملىق تارتۇق ئېلىپ بارىدىغان ئەلچىلەرنىڭ سانى كۆپ بولغان-دا نەچچە يۈز كىشىدىن نەچچە مىڭ كىشىگىچە يېتىپ بارغان، تارتۇق قىلىنىدىغان ئات، تۆگىلەر تۇمەن تۇياقتا، ھەر خىل تېرىلەر ئون نەچچە تۇمەن پارچىگە يېتىپ بارغان.

1449-يىلى كۈزدە، ئىسەن ئىنئام، مۇكاپات ئالالمىغان-لىقى ۆه ئۆزئارا سوۋىدا مىڭ سۆلالىسى ئاتىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇيرات قەبىلىلىرىنى باشلاپ مىڭ سۆلالىسىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. ئاغزات ۋاقى-جىنىڭ قىستىشى بىلەن مىڭ يېگزۈڭ 500 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىپ، داتۇڭدا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلدى ۆه يارىدار بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۆلار تۇمۇباۋ قورغىنى (خېبېيدىكى خۇەيلەي ناھىيىسى تەۋەسى) غا چې-كىندى، يېگزۈڭ ئەسىرگە چۈشتى، بۇ تارىختا «تۇمۇباۋ ۆه-قەسى» دەپ ئاتالدى. 1454-يىلى ئۇيراتلار ئىچىدە ماجىرا يۈز بەردى. ئىككىنچى يىلى ئىسەن ئۆلتۈرۈلدى، ئۇيراتلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن زەئىپلەشتى.

قازاق مىللىتى ئېلىمىزدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ تارىخىنامىلىرىدە بۇ ھەقتە نۇرغۇن خاتىر-لىلەر يېزىلغان، قەدىمكى پارس ۆه يۇنان تارىخچىلىرىمۇ قازاقلار توغرىسىدا نۇرغۇن بايان قىلغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى ئىككىنچى ئەسىردە ئۇسۇنلار ئىلى دەريا-سى ۆه يەتتىسۇ ۋادىلىرىدا ياشاپ كۆپمىپ، ساكلار

ۋە تۇخرىلار (ياۋچىلار) نى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ قازاق مىللەتىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىغا ئايلانغان. مىلادى 552 — 940-يىللىرى غەربىي تۈركلەر، تۈركەشلەر، قارلۇقلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، بۇ رايوندا ئۆزلىرىنىڭ خانلىقلىرىنى بەرپا قىلدى. بۇ يەردە ياشىغۇچى كانجۇت، ئالانىي، تۇغلۇق، تۈركەش، قارلۇق، تېلىي قاتارلىق قەبىلىلەر ۋە قوۋملەر قازاق مىللىتىگە سىڭىپ كەتتى. XIII — XIV ئەسىردە قازاقلارنىڭ كۆپ قىسىم قەبىلىلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىدى. يەنە بىر قىسمى بولسا چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئالتۇن ئوردا خانلىقى زاۋالغا يۈز تۇتقاندىن كېيىن، ئاقئوردا خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ دەۋردە قازاق قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭ، ئولتۇراقلاشقان رايونى تارقاق ئىدى، بىر رايوندا نەچچە قەبىلە ئارىلىشىپ جايلاشقان ئىدى، ھەتتا بىر قەبىلە بىر نەچچە خانلىققا تارىلىپ كەتكەن. بۇ ھال تېخىمۇ كۆپ قەبىلىلەرنى، مەسىلەن، قىپچاق، نايمان، كېرەي، ئارغىن، قوڭغۇرات، جالايىر قاتارلىق قەبىلىلەرنى قازاقلارنىڭ ئەزاسىغا ئايلاندۇردى.

XV ئەسىردە ئاقئوردا خانلىقىدا ماجىرا يۈز بېرىپ، بۇ خانلىق نوغاي خانلىقى، ئۆزبېك خانلىقى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. 1456 - يىلى جانىبېك بىلەن كېرەيخان قازاقلارغا باشلامچىلىق قىلىپ چۇ دەرياسىدىن تالاس دەرياسىغىچە بولغان جايلاردا قازاق خانلىقىنى قۇرۇپ، تۈركىستان شەھىرىنى پايتەخت قىلدى.

قازاق خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى قازاق مىللىتى تارىخىدىكى زور ۋەقە ئىدى، بۇ قازاق مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. 1468 - يىلى ئۆزبېك خانلىقى يەمىر

رىلدى، ئۇنىڭ زېمىنى بىلەن خەلقى قازاق خانلىقىغا قەل بولدى. ئارقىدىن نوغاي خانلىقىمۇ يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى قازاقلار ئارقا-ئارقىدىن قازاق خانلىقىغا كۆچۈپ كىرىدى. XV ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن 70-يىللارنىڭ بېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا، قازاق خانلىقى قىپچاق يايلاقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتراز، تۈركىستان، ئۆرگەنج قاتارلىق جايلارغا ئىگە بولدى، نوپۇسى كۆپىيىپ 200 مىڭغا يەتتى.

1500-يىلى قازاق خانلىقى تۆمۈرلەڭ ئىمپېرىيەسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ماۋرائۇننەھرنى بېسىۋالدى، XVI ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىغا كەلگەندە، قازاق خانلىقىنىڭ زېمىنىنىڭ جەنۇب تەرىپى سىر دەرياسى ۋادىسىنى، شەرقىي جەنۇب تەرىپى يەتتەسۇ رايونىنى، شەرقىي شىمال قىسمى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى قىسىم رايونىنى، غەربىي قىسمى يۇياق دەريا-سى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى. پايتەختى تۈركىستان بولۇپ، ئۇ خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. قازاق خانلىقىنىڭ خانى قاسىمخان قازاق خانلىقىنىڭ تۇنجى قانۇنى ــ «قاسىمخان قانۇنى» نى تۈزۈپ چىقتى، قازاق خانلىقى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى، بىر مىليون ئاھالىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

قاسىمخان دەۋرىدە ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىي قىلدى. چارۋىچىلىق قازاق خانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك تارمىقى بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي بىرلىكى ئاۋۇل ئىدى. ئاۋۇل ئۇمۇمەن قانداشلىق جەھەتتە بىر قەدەر يېقىن بولغان ئون نەچچە تۆتۈندىن تەركىب تاپاتتى. يايلاق ئۇمۇمىنىڭ ئىگىدارلىقىدا، چارۋا مالالار خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولاتتى، قىشى، ئات، كالا ۋە تۆگىلەر پەسىلگە قاراپ يايلاق ئالماشتۇرۇپ بېقىلاتتى. ئات قازاق

لارنىڭ ئەڭ سادىق ھەمراھى بولۇپ، «قازاقلارنىڭ قانىتى»، مۇھىم قاتناش ۋاستىسى ھېسابلىناتتى. «تارىخىي رەشىدى» نىڭ 177 - بېتىدە قاسىمخاننىڭ سۇلتان سەئىدخانغا ئات تەقدىم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى بىر ھېكايە بايان قىلىنىپ، ئۇنىڭدا قازاقلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئاتنىڭ قازاقلارنىڭ تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ. 1513 - يىلى سۇلتان سەئىد-خان قازاقلارنىڭ خانى قاسىمخان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. قاسىم-خان ئۇنى تەنتەنىلىك كۈتۈۋاپتۇ، ئۇ مۇنداق دەپتۇ: «بىز يايلاقتا ياشايدىغان ئادەملەر، بىزدە مال - دۇنيا، قائىدە - يوسۇن دېگەن نەرسە يوق، بىزدە ئەڭ قىممەتلىك نەرسە — يىلقا، ئەڭ ياخشى تاتام — كۆش، ئەڭ مەززىلىك ئىچىملىك — قىمىز. بىزنىڭ يېرىمىزدە باغ - ۋاران، ئۆي - ئىمارەت دېگەن نەرسە يوق، بىزنىڭ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان ئاساسىي ئىشىمىز ماللارنى كۆزدىن كەچۈرۈش». ئاخىردا قاسىمخان ئۆزى ياقتۇرغان ئاتتىن ئىككىنى يېتىلەپ كېلىپ، سۇلتان سەئىدخانغا: ئۆزىڭىز بىرنى تاللىۋېلىڭ دەپتۇ، بۇ سۆزلەت سۇلتان سەئىدخاندا بىر ئۆمۈر ئونتۇلماس تەسىر قالدۇرۇپتۇ.

خانلىقتا ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى خېلىلا ئومۇملاشقان. چارۋىچىلار قوي يۇڭىدىن كىگىز، شىرداق، گىۋلىلۈك ئەدىيال-لارنى ئىشلەپ چىقاتتى. مويلىرىدىن گۈللۈك ئارقان ئېشەتتى ۋە خالتا، خۇرجۇن، قاپ قاتارلىق نەرسىلەرنى تىقۇيتتى، قوي، بۆرە، يولۋاس تېرىلىرىدىن كىيىم تىكەتتى، چوڭ چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن ئۆتۈك، غىلاپ، قاپچۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياسايتتى، ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزىدىن تۈگمە، ناسدان ياسايتتى، ئۇستىخانلىرىدىن كارىۋات پۈتى ۋە ئويما نەقىش بۇيۇملىرىنى ئىشلەيتتى، سىڭىرلىرىدىن كېرىش تارتىپ،

ئۆتۈك ئىكەتتى. ئۇلار تۆمۈردىن ئوتىغۇچ، كۈرەك، پالتا، ئورغاق، ساپان، پىچاق، خەنجەر، قىلىچ، نەيزە، ئوقيا، مىلتىق، توپ قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ھەربىي قورال - ياراقلارنى ياسايتتى. ئۇلار يەنە ئالتۇن - كۈمۈشتىن بىلەيزۈك، ھالقا، ئۈزۈك، چازا قاتارلىق ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسايتتى.

خانلىقتىكى ئاساسلىق شەھەرلەردىن پايتەخت تۇركستان ئوتيار، سىغىناق قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار «يىپەك يولى» غا جايلاشقانلىقتىن، سودىسى ئىنتايىن ئاۋات ئىدى، چارۋىچىلار ئۆزلىرىنىڭ چارۋا - مال، تېرە - يۇڭ، كىگىز، شەرداق، ئەدىيال، جۇۋىلىرىنى شەھەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇنىڭغا پاختا رەخت، ئاشلىق ۋە باشقا قول سانائەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېتەتتى. سودىگەرلەر زور مىقدارىدا بەقەسەم، يىپەك، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق ئەتىۋارلىق مالىلىرىنى توشۇپ كېلىپ، ئۇنىڭغا چارۋىچىلارنىڭ قولىدىكى ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇپ كېتەتتى، مەسىلەن، بۇخارادا كىشىلەر بەقەسەم تونلىرىنى قازاقلارنىڭ نەپىس، كۆركەم يۇڭ چەكمەن تونلىرىغا تېگىشىپ كېتەتتى، بۇ ھال قازاق خانلىقىدا سودا ئىشلىرىنىڭ جانلانغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تۈركستان ۋە ئوترار شەھەرلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا، تەڭگە، داچەن قاتارلىق نۇرغۇن پۇللار قېزىۋېلىنىدى.

قاسىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەماشخان خان بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن تايىرخان خان بولدى. تايىرخان زالىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئەل - ئاغىنىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىدى. قازاق خانلىقى شۇنىڭ بىلەن زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى.

قىرغىز مىللىستى ئېلىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «گېكۇن»، «جيەنگۇن» دەپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە «جيېگۇ»، «خىگۇ»، «چىگۇ»، «خۇگۇ» دەپ ئاتالغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «جيەنگۇن»، «خاگاس» (خاككاس) دەپ ئاتالغان، ئەڭ كەڭ تارقالغان ئاتىلىشى «خاككاس» ئىدى. لىياۋ (قىتان)، سۇڭ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە «خاككاس»، «قىرغىز» دەپ ئاتالدى. موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە «قىرغىزلار» دەپ ئاتالدى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «بۇيرۇتلار» دەپ ئاتالدى.

قىرغىزلار ئۇزاق تارىخ جەريانىدا، باشقا مىللەتلەرنىڭ تەركىبىنى ئۆزىگە ئۇزلۇكسىز قوبۇل قىلىپ ۋە سىڭدۈرۈپ، زورايغان ۋە تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل، قازاق ۋە خەنزۇ ئاھالىلىرىمۇ قىرغىزلارنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتكەن.

§6. يەكەن خانلىقى

1. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

1514 – يىلىدىن 1678 – يىلغىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، يەكەننى مەركەز قىلىپ، شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە، جەنۇبتا شىزاڭ چېگرىسىدىن شىمالدا تىيانشان تېغىغىچە سوزۇلغان چوڭ خانلىق تىكلەندى، بۇ مەشھۇر يەكەن خانلىقى ئىدى.

يەكەن خانلىقى سەئىدخان تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ئىسمائىل خان ئەسىرگە ئېلىنغانغا قەدەر جەمئىي ئالتە ئەۋلاد، 11

خانلىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 165 يىل داۋاملاشتى. «خانلىق ئەڭ قۇدرەت تاپقان ۋاقتلاردا، پۈتكۈل تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆلكىگە ئالغاندىن تاشقىرى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى، ئىسسىقكۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان ۋە ۋاقان تاغلىق رايونى قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەھمىيەتلىك زېمىننى باشقۇردى»①.

يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدا، سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد، نەۋرىسى ئابدۇكېرىم ۋە سۇلتان ماخمۇد جەسۇر، ئىستېداتلىق، سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتقا ۋە تۆھپىكار چوڭ خانلار ئىدى. شۇنداقلا يەكەن خانلىقىنى قۇرغان ۋە قۇدرەت تاپقۇزغان ھۆكۈمرانلار ئىدى.

يەكەن خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى سەئىدخان 1490 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. ئۇ 12 ياش ۋاقتىدا دادىسى بىلەن بىللە ئۆزبېكلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان، نەتىجىدە يېڭىلىپ، ياردىلىنىپ، زىندانغا تاشلانغان، بىر يىلدىن كېيىن، تاغىسى مەھمۇدخاننىڭ يېنىغا قېچىپ بارغان. ئۇ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، تاغىسىنىڭ يارامسىز، دۆلەت ئىشى بىلەن كارى بولمايدىغان، دۆلەتنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىلەن بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىنى بايقاپ، قىرغىزلار رايونىغا بارغان. ئۇ ياش، ئىستېداتلىق، جەسۇر، جەڭ قىلىشقا ماھىر بولغانلىقتىن، قىرغىزلار ئۇنى ماختاپ، ئۆزىگە سەردار قىلىپ تىكلىگەن. كېيىن كۆپ قېتىملىق ئۇرۇش جەريانىدا نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىر كابۇلغا بېرىپ، بىر نەۋرە ئاكىسى بابۇرنىڭ يېنىغا بارغان ۋە قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان.

① لىۋزىشياۋ، «ئۇيغۇر تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-قىسىم، 717-718-بەت.

بۇ يەردە ئىككى يىل تۇرۇپ 1514 - يىلى ئاكىسى بابۇر بىلەن بىللە سەمەرقەند شەھىرى ئەتراپىدا جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولۇ-ھاندىن كېيىن، قوشۇنىنى باشلاپ تىيانشان تېغىدىن ئۆتۈپ، قەشقەر رايونىغا كىردى. جاپالىق، شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يېگىسار، يەكەن ۋە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. 1514 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، يەكەننى پايتەخت قىلىپ، يەكەن خانلى-قىنى قۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا، نەچچە قېتىم قىرغىز ۋە قازاقلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن بەدەخشان رايونىنى تارتىۋېلىپ، كەڭ دائىرىدىكى زېمىننى خانلىق زېمىنىغا قوشۇۋالغان سەئىدخان 1533 - يىلى كەشمىرگە قىلغان يۈرۈشىدە، لاداق رايونىدا ۋاپات بولدى.

1533 - يىلى سەئىدخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇرەشىدخان دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپ، خانلىق تەختىنى مۇستەھكەملىدى، سىرتتا ئۆزبېكلەرنىڭ شايبانى-لار خانىدانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، قۇدىلاشتى. 1560 - يىلى ئابدۇرەشىدخان جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا، خوتەندە ۋاپات بولدى.

ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن، سەئىدخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇكېرىم خان-نىڭ ئاساسىي تۆھپىسى تۇرپان رايونى بىلەن قۇمۇل را-يونىنى يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنىغا قوشۇپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەكلىرىنى بۆلۈنۈپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ خاتىمە بەردى.

1592 - يىلى ئابدۇكېرىم خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، ئۇنىڭ دەۋرىدە خانلىق ئىنتايىن گۈللىنىپ قۇدرەت تاپتى.

مۇھەممەدخان ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەد ۋارىسلىق قىلدى. بۇ چاغدا، خانلىق سىرتتىا قىرغىزلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى، ئىچكى جەھەتتە ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئارقا - ئارقىدىن بۆلۈنمە ھالەت شەكىللىنىشكە باشلىدى. ئابدۇرەشىد خانىڭ نەۋرىسى شەرىپىددىن قەشقەردە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. تۇرپاننىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى ئىبراھىم قاراشەھەرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى كونترول قىلىۋېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. ئاقسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى ئىسكەندەرمۇ ئاسىيلىق قىلدى. 1619 - يىلى ئەخمەدخان شىكارغا چىققاندا ئۆلتۈرۈلدى. ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشىدا ھەرقايسى تەرەپ سىرتىنىڭ ياردىمىگە ئىنتىلىپ، شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار، قازاقلار، ئۇيراتلار ۋە خوجىلار كۈچى بۇ ئۇرۇشلارغا ئارىلاشتى.

1678 - يىلى جۇڭغار ئاقسۇڭكەكلىرىدىن قۇتلۇقبېگى غالدان 12 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ، تېيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ، خانلىقنىڭ پايتەختى يەكەنگىچە يېتىپ بارىدى، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خان ئەسىرگە چۈشۈپ، ئىلىغا ئېلىپ كېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنى جۇڭغارلارنىڭ تەۋەسىگە ئايلاندى.

تۇغلۇق تېمۇردىن كېيىن تېيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئىككى جەمەت كۈچلىرى باش كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ئۇلارنىڭ بىرى — تۇغلۇق تېمۇرنى تەختكە چىقارغان دوغلات جەمەتى، يەنە بىرى — تۇغلۇق تېمۇرنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلغان جالالدىن

جەمەتى ئىدى، ئىسلام دىنى تەسىرىنىڭ تېيانشانىڭ جەنۇبىي قىسمىدا داۋاملىق كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، جالالدىن جەمەتىنىڭ تەسىرىمۇ بارغانسېرى ئېشىپ، بۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا مۇھىم سىياسىي كۈچكە ئايلىنىپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن، سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە، بىر مەھەل ھاكىمىيەتنى جالالدىن جەمەتىگە ئوتتۇرۇپ بېرمەكچىمۇ بولغانىدى.

ئابدۇرەشىد تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، جالالدىن جەمەتىنىڭ تەسىرىنى تۇساش ئۈچۈن، كانىجۇتتىن خوجا مۇھەممەد شەرىپنى يەكەنگە كېلىپ دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. بىراق خوجا مۇھەممەد شەرىپ جالالدىن جەمەتىگە تەڭ كىملەلگۈدەك بىر كۈچكە ئايلىنالمىدى.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇكېرىم ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە، ئىسھاق ۋەلىنى يەكەنگە تەكلىپ قىلدى. يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسھاق ۋەلى جەمەتى ئاخىر جالالدىن جەمەتىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ئابدۇرەشىدخاننىڭ نەۋرىسى ئابدۇللا خانىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشىدا ئاساسىي تايانچ بولۇپ قالدى.

ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ كۈچلىرى تازا ئامەت تېپىۋاتقان مەزگىلدە، ئىسھاق ۋەلىنىڭ باشقا ئانا بىۋىلەك ئاكىسىنىڭ

ئىككى ئوغلى يۈسۈپ بىلەن ئاپئاق خوجا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

ئابدۇللا خان دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، يەكەن خانلىقى ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە يېڭى پۇت تىرەپمەش يۈز بەردى، يەنى ئابدۇللا بىلەن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس قارىمۇ قارشى بولۇپ قالدى. 1662 - يىلى ئابدۇللا ئۆزبېكنىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاسنى قەشقەرگە باش ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى، ئەمەلىيەتتە ئۇنى يەكەن خانلىقىنىڭ ھوقۇق مەركىزىدىن سەل چەتنەرەۋەتكەنلىك ئىدى. قەشقەردە يولۋاس يېڭى دىنىي مەزھەپلەرنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ كۈچلىرىگە زەربە بېرىپ، ئاندىن ئۆزبېكنىڭ ئاتىسى ئابدۇللانىڭ ئورنىنى زەئىپلەشتۈرۈش قارارىغا كەلدى.

يولۋاسنىڭ يەل بېرىشى بىلەن يۈسۈپ بىلەن ئاپئاق خوجا ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن بىر يىلغا قالمايلا قەشقەردە ھەممە ھوقۇقنى چاڭگىلىغا ئالدى. ئارقىدىن تېيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا يۈسۈپ بىلەن ئاپئاق خوجىنى ۋەكىل قىلغان «ئىشقە-يەچىلەر» ۋە ئىسھاق جەمەتىنى ۋەكىل قىلغان «ئىسھاقىيەچىلەر» بارلىققا كەلدى. كېيىن بۇ ئىككى تەرەپنىڭ نامىمۇ ئۆزگىرىپ، ئالدىنقىسى «ئاق تاغلىقلار»، كېيىنكىسى «قاراتاغلىقلار» دەپ ئاتالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە «ئاق تەقىيلىكلەر»، «قارا تەقىيلىكلەر» ياكى «ئاق تەقىيلىك خوياخوياڭلار»، «قارا تەقىيلىك خوياخوياڭلار» دەپ ئاتالدى.

2. ئىجتىمائىي ئىگىلىكى

يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يولغا قويۇلغان نۇرغۇن ئىقتىسادىي تەدبىرلەر چاغاتاي خانلىقىدىن كېيىن ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مۇھىم نۇقتا قىلغانىدى.

بىرىنچى، سەئىد خان باج - سېلىقىنى ئون يىلغىچە كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇ قارار يەكەن خانلىقى تەۋەسىدە يولغا قويۇلدى.

ئىككىنچى، تاشلىنىپ كەتكەن دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئاھالە كۆچۈرۈلدى. ئاقسۇ رايونى بىلەن يەكەن دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئاھالە كۆچۈرۈشتىكى نۇقتىلىق رايونلار بولدى.

ئۈچىنچى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى كەڭ يولغا قويۇل-دى. سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش قۇرۇلۇشى ئاساسەن ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئاقسۇ رايونى بىلەن يەكەن دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەتراپىدىكى جايلارغا مەركەزلەشتى.

XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، يەكەن خانلىقى تەۋەسىدە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكى ۋە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقى خانلىقنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىقتىسادىي تەدبىرلىرىنىڭ ياخشى ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، يەكەن رايونى زېمىنى كەڭ، سۇغۇرۇش ئىشلىرى قولاي، يېرى مۇنبەت ئېكىنزارلىققا ئا-

لاندى. خوتەن بوستانلىقى قەدىمكى زامانىنىڭ ئۆزىدىلا ئېچىلغان بوستانلىقتۇر. مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىدە ئەينى زاماندىكى خوتەننىڭ ئەھۋالى «ئۇجمە» كەندىر، تېرىق ۋە باشقا دانلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆستۈرۈلىدىغان باغۇ - بوستان دىيار ئىكەن» دەپ تەسۋىرلەنگەن. قەشقەر ئەتراپى، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، باي، كۇچا، شايار قاتارلىق جايلاردا يېزا- بازارلىرى زىچ، نوپۇس كۆپ، ئۆي ئىمارەتلىرى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇراتتى، ئىتلىرىنىڭ قاۋىشى ۋە تۇخۇلىرىنىڭ چىل- لاشلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەممە يەردە ھەر خىل دانلىق زىرائەتلەر، مېۋە - چېۋە، ئۈزۈم كەڭرى ئۆستۈرۈلىدىكەن، مولچىلىق ئىكەن. خاتىرىلىنىشىچە: «ئۇجمە، كەندىر ھەممە يەرلەرنى قاپلاپ كەتكەن، ئات - كالىلار پادا- پادا بولۇپ يايلىغان، ھەممە يەر باراقسان باغ - ۋارانلار بىلەن تولغان، ھەممە كىشى مەمۇرچىلىقتا ئۆتىدىكەن»، لۇكچۇنىنىڭ «ئەتراپى ئېكىنزارلىق، ئېقىن سۇ ئايلىنىپ ئۆتىدۇ، دەل - دەم- رەخلەر قويۇق، باراقسان، يېرى چۈجگۈن قوناق، بۇغداي، دادۇر - پۇرچاق، كەندىر تېرىشقا باپ ئىكەن، بۇ يەردىن يەنە شاپتۇل، ئالۇچا، چىلان، قوغۇن، كاۋا - قاپاق قاتارلىق نەرسىلەر چىقىدۇ». ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەممە جاينىڭ داڭلىق ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرىمۇ بار، مەسىلەن، قەشقەدىن ئانار، بېھى؛ يېڭىساردىن گۈرۈچ؛ ئاقسۇدىن كۈنجۈت، شاپتۇل، ئۈرۈك؛ شايارىدىن پاكار غوللۇق شال ۋە ئامۇت؛ كۇچادىن ئۈرۈك، كورلىدىن چىغ، قاراشەھەردىن بېلىق، تۇز، يەكەن؛

لان
ئېچ
ئەي
ۋە
دې
ئاق
باز
قار
لاي
ھە
ئۇ
كە

يە
نە
ئا
ئا
ئۇ
ئۇ
4

تۇرپاندىن كىشمىش ئۈزۈم، قوغۇن، زىغىر، پاختا ۋە باشقىلار چىقاتتى، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار ئىدى، سۈپىتى ئىنتايىن ياخشى ئىدى.

قەيت قىلىنىشىچە، ساپان، گۈرجەك، كەتمەن، سۈكەن، ئورغاق، ئارا، ئۆتكەمە، مومما ئوخشاش ئەپچىل، ئىشلىتىشكە باپ دېھقانچىلىق سايمانلىرى بار ئىدى.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك جەھەتتە، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تېخنىكىسى ئۇستۇن، مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرىمۇ كۆپ ئىدى. مېتالدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلاردىن پىچاق، پالتا، بازغان، ھەرە، رەندە، كۈرەك، نەيزە، خەنجەر؛ مىستىن ئىشلەنگەن تۈرمۇش بۇيۇملىرىدىن چۆگۈن، داس، قەدەھ، پىيالە؛ يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرىدىن شايى ـ ئەتلەس، چۇچۇنچە، سەرىناق، دۇردۇن، ھەمزەك قاتارلىقلار؛ پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىدىن ماتا، شاتۇا، چەكمەن قاتارلىقلار؛ يۇڭ ـ تېرىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملاردىن گىلەم، تەڭلىمات، پالاس، تۇماق، ئۆتۈك، جۇۋا قاتارلىقلار بار ئىدى. باشقا قول ھۈنەر بۇيۇملىرى، مەسىلەن، قاشتېشى ئويمىچىلىقى، قەلەمتىراش قاتارلىقلارمۇ ھۈنەر ـ سەنئىتى نەپىس، كىشىلەر ياقتۇرىدىغان بۇيۇملار ئىدى.

يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقى، يوللارنىڭ راۋانلىشىشى تۇپەيلىدىن، شەھەرلەرمۇ پەيدىنپەي گۈللىنىشكە باشلىدى. خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان يەكەن شەھىرىدە ئالتە دەرۋازا بار ئىدى، شەھەر كوچىلىرى گىرە-

لىشىپ كەتكەنىدى، ئۇي - ئىمارەتلەر بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، سودا رەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون چاقىرىم كېلەتتى. بازار كۈنلىرى «مالالار پېتىشماي قالاتتى. ئادەملەر مىغلىدايتتى، ئۇنچە - مەرۋايىتلارمۇ چېلىقىپ تۇراتتى، چارۋا مال، مېۋە - چېۋىلەر ھەددى - ھىسابسىز ئىدى»، خانلىق مەخسۇس بازار باشقۇرۇش خادىملىرىنى قويغانىدى. سودىگەر سودا قىلىش ئۈچۈن يول خېتىنى ئالاتتى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا كېلىپ - كېتىپ تۇرغانلارنىڭ ئامانلىقى كاپالەتلەكىگە ئىگە بولاتتى.

باشقا شەھەرلەرمۇ خېلى ئاۋات ئىدى. مەسىلەن، قەشقەر بەك ئاۋات ئىدى. ئاقسۇ چوڭ يولنىڭ ئېغىزىدىغا جايلاشقان، ئىچكىرىنىڭ سودىگەرلىرى بىلەن چەت ئەللىك سودىگەرلەر جەم بولىدىغان جاي بولۇپ، رەستىلىرى تىقما - تىقماق ئىدى. بازار كۈنلىرى ئادەمگە سۈركىمىچە ماڭاتتى، مالنىڭ كۆپلۈكىدىن كېسىپ ئۆتكىلى بولمايتتى. پىچان، قۇمۇلدارمۇ سودىگەرلەر توپلانغان، ھەممە مال تېپىلىدىغان شەھەرلەر ئىدى. پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ھەممە يېرىدە قاتار - قاتار شەھەر - بازارلار بولۇپ، گۈزەل، چوڭ - چوڭ شەھەرلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاۋارنىڭ قىممەت ئۆلچىمى ۋە ئوبوروت ۋاستىسى پۇل بولۇپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر خىل يارماق پۇل ئىشلىتىلەتتى، بىر يارماق بىر پۇل دېيىلەتتى، 50 پۇل بىر تەڭگە دېيىلەتتى، جايلاردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا مۇشۇ پۇل بىلەن ئېلىم - بېرىم قىلى-

ئاتتى. سودا راۋاجلانغانلىقتىن، سودىگەرلەر كۆپلەپ پەيدا بولالىغانلىقى ئۈچۈن، XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئافغانىستان، كەشمىر، ھىندىستان، ئەنجان سودىگەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىغا كېلىپ تىجارەت قىلاتتى. يەرلىك سودىگەر-لەرمۇ چەتكە چىقىپ مالليرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، كەشمىرلەرگە، بەزىلىرى ئىچكىرىگە، تىبەتكە، خالىغا موڭغۇللىرىغا ئاپىرىپ ساتاتتى.

3. مەدەنىيەت ۋە سەنئەت

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە سەنئىتى غايەت زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ يازما ئەسەرلەر ۋە مۇزىكا باشقا ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىگىمۇ چوڭ-قۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇ دەۋردە، كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان ئۇچ پارچە تارىخىي ئەسەر مەيدانغا كەلگەن. «تارىخىي رەشىدى» («ئوتتۇ-تۇرا ئاسىيا مۇڭغۇل تارىخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى توغرىسىدىكى مۇھىم تارىخىي كىتاب، جۈملىدىن XV ئەسىردىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى بىرىنچى قول تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىتابنىڭ مۇئەللىپى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر بولۇپ، دوغلات قەبىلىسىدىن چىققان. ئۇنىڭ تاغىسى سەئىد يەكەن خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى، خانلىقنىڭ ئالىي قوماندانى ئىدى. مۇھەممەت ھەيدەرمۇ يۇقىرى مەنسەپتە بولۇپ، سەئىدخاننىڭ يېقىنى ئىدى، ئۇ مۇھىم ئىشلارغا ئارىلىشىپ

كەلگەن ھەم كۆپ قېتىم لەشكەر باشلاپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. تابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، بۇ جەھەتتىكىلەرنى باستۇرغان، بۇنىڭ بىلەن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن، كېيىن كەشمىرگە بارغان. ئۇ بۇ تارىخىي كىتابىنى كەشمىردە پارس تىلىدا يېزىپ چىققان، كىتاب پۈتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تابدۇرەشىدخاننىڭ ئىسمى بىلەن «تارىخىي رەشىدى» دەپ نام بەرگەن.

«تارىخىي رەشىدى» ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، بىرىنچى قىسمى رەسمىي تارىخ بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلاپ تابدۇرەشىدخانغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى قىسىم ئاساسەن مۇئەللىپنىڭ كەچۈرمىشلىرى، ئەسلىمىلىرى ۋە ئۇ بىلىدىغان چاغاتاي، ئۆزبېك ۋە باشقاھەر مىللەتلەردىن چىققان بەگ-خوجىلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب-تا مۇئەللىپنىڭ بىۋاسىتە كەچۈرمىشلىرى ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشلار خاتىرىلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى، شۇڭا ئۇ ئېلىمىزنىڭ ۋە جەت ئەللەرنىڭ تارىخىشۇناسلىرى ئارىسىدا ئىنتايىن يۇقىرى باھاغا ئېرىشىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىندى. 1895 - يىلى ئېدۋارد دېنسون دوسس ئىنگلىز-چىغا تەرجىمە قىلدى، 1895 - يىلى بىرىنچى نەشرى نەشرىدىن چىقتى، 1972 - يىلى قايتا بېسىلدى. 1983 - يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى تۇنجى قېتىم خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى.

«تاۋارىخ»، بۇ مىرزا شاھ مەھمۇر جوراس پارسچە

يېزىپ چىققان يەكەن خانلىقىنىڭ سەلتەنىتى. مۇئەللىپنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمۇ يەكەن خانلىقىنى قۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدار ئىدى. مۇئەللىپ ياشلىقىدا دەۋر يەكەن خانلىقى زاۋالغا يۈزلەنگەن دەۋر ئىدى. ئۇ توقۇز خانىنىڭ ئالماشتۇرۇلغانلىقىنى، جۇڭغار قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرگەنلىكىنى ۋە خانلىقنىڭ مۇنەۋەرز بولغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، شۇڭا ئۇنىڭ ۋەقەلىكى چىن، ماتېرىيالدىن تەپسىلىي ۋە ئېنىق، بۇ كىتابتىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. مۇئەللىپ بۇ ئەسىرنى «تارىخىي رەشىدى» نىڭ داۋامى سۈپىتىدە يېزىپ چىققان، يەنى ئۇنىڭدا ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن باشلاپ ئاخىرقى خان ئىسمايىلغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان، شۇڭا ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى تارىخىنى تەتقىقات قىلىشتىكى مۇھىم ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئانىس ئال ئالبىن» («ھەقىقەت ئىستىگۈچىلەر دوستى» مەنىسىدە)، بۇ مىرزا شاھ مەھمۇد جورراسنىڭ يەنە بىر ئەسىرى. بۇ ئەسەر يەكەن خانلىقى مۇنەۋەرز بولغاندىن كېيىن، 1696-يىلى پارسچە يېزىلغان ئەۋلىيالار قىسسىسى. ئۇنىڭدا يەكەن خانلىقىدىكى ئىسلام دىنىي سەردارلىرىنىڭ تۆھپىلىرى ۋە قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ جەريانى خاتىرىلەنگەن. كىتابتا دىنىي مەزھەپ كۈرىشى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ، بۇ XX ئەسىردىكى ئىسلام تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئىشى ئەڭ بۇرۇن يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلادخانى ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلىپ

غان. ئەينى زامانىدا «مۇقام» جەمئىي 16 باب ئىدى. «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىشتا ئامانىساخان بىلەن يۈسۈپ قىدىرخان غايەت زور تۆھپە قوشقان. ئامانىساخان ئابدۇرەشىدخانىڭ ئاغىچىسى ئىدىيە ئامانىساخاننىڭ تەسىر كۈرسىتىشى ۋە تۇرتكە بولۇشى ئاۋۇسىدا، ئابدۇرەشىدخان جايلاردا تاشىلىنىپ قالغان ئۇيغۇر سازەندىلىرى، غەزەلچىلىرى ھەم شائىرلىرىنى تاپتۇرۇپ ئەكەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئوردىدا نۇرغۇن تالانتلىق شەخسلەر توپلاندى، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن «مۇقام» مۇزىكىلىرى مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بىللە ئوردىغا توپلاندى، شۇنىڭ بىلەن «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاندى.①

«مۇقام» نى رەتلەپ چىقىشتىكى كونكرېت ئىشلارنى يۈسۈپ قىدىرخان ئىشلىگەن. ئۇ شۇ زامانىدىكى مەشھۇر غەزەلچى، سازەندە ۋە شائىر بولۇپ، ئوردىدا باش سازەندىلىك قىلاتتى. ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام»دا، ئەينى زامانىدا يۈسۈپ قىدىرخان رەتلىگەن «مۇقام» دىكى مۇزىكا ۋە تېكىستلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان.

4. يەكەن خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇر تۈرپاندىن شەرققە قاراپ كېڭەيمەكچىلىك قىلىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغان قۇمۇلنى مەڭگۈ سۇلالىسى بىلەن بەش قېتىم تالاشتى ۋە 1513 - يىلى قۇ-

① لېۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، 1-قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 784-بەتكە قارالا.

مۇلنى بېسىۋالدى. مىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1529 - يىلى ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، «قۇمۇل ھەربىي قورۇقىنى تۆتۈپ تۇرۇش ياكى بېرىۋېتىش» مەسىلىسىنى مۇھاكىمىگە قويدى. گەنسۇلۇك باش باقاۋۇلى تاك زى قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلنى تۆتۈپ تۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ دېگەننى باھانە قىلىپ، قۇمۇلدىن ۋاز كېچىشنى تەشەببۇس قىلدى. تەپتىش خۇتاۋ قاتارلىق كىشىلەر بولسا، قۇمۇلنى قوغداپ قېلىش گەنسۇنى قوغداپ قالغانلىق بولىدۇ، گەنسۇنى قوغداش شەنشىنى قوغداپ قالغانلىق بولىدۇ، ئاۋادا قۇمۇلنى تۆتۈپ تۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ دەپ قۇمۇلدىن ۋاز كېچىدىغان بولساق، گەنسۇنىمۇ ساقلاپ قېلىش تەسكە چۈشىدۇ دەپ بېرىۋەتسەك بولامدۇ؟»① دېدى. 1529 - يىلى مىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاكزى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلىپ، قۇمۇلدىن ۋاز كېچىپ، جىيايۈگۈەن ئېغىزىنى تاقاشنى قارار قىلدى. مىك سۇلالىسىنىڭ جىيايۈگۈەن ئېغىزىنى تاقاپ، ئۇزۇنىڭ غەربتىكى توسۇقنى ئۆزى تابۇت قىلىش خاتالىقى ئارقىسىدا، غەربىي يۇرتتىكى ھەرخىل كۈچلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىلىك ماجىراسىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپلا قالماي، يەنە مىك سۇلالىسىنى غەربىي يۇرت ئەللىرىگە بېرىش يولىدىنمۇ مەھرۇم قىلدى، نەتىجىدە مىك سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆنسېرى يىراقلاشتى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر خەلقى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسىم رايونىدا داۋاملىق ئەمگەك قىلىپ ئاۋۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بۇ زېمىنىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە گۈللەندۈردى. ئۇيغۇرلار ئاساس قىلىنغان يەكەن خاندانلىقى بولسا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەمەلىي زېمىنىنى ئۇنۇملۇك باشقۇردى. شۇبھىسىزكى، بۇئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىز-

① «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 329 جىلد.

نىڭ غەربىي قىسىم زېمىنىنى ئۆزلەشتۈرۈش، كۇللەندۇرۇش ۋە قوغداش يولىدا قوشقان تارىخىي تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ①

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا قەشقەر، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق سەككىز شەھەرنى ئۆزىنىڭ ئىۇرۇق-تۇغقانلىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. 1646 - يىلى (شۇنجىڭ-نىڭ 3 - يىلى) تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرى ئابدۇللا خانىنىڭ رازىلىقى بىلەن ھەمىدىن ئاۋۋال چىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت تاپشۇردى. ② 1649 - يىلى (شۇنجىنىڭ 6 - يىلى) خېشى خۇيزۇلىرى قۇمۇل، تۇرپاندىن ئىبارەت ئىككى جاي بىلەن بىرلەشىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىمۇ جىيايۇگۈەن ئېمپىرىيىسى تاقاپ، ئولپان ئېلىشنى رەت قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، يەكەن خانلىقى بىلەن بولغان بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتىنى بىر مەھەل ئۈزۈپ قويدى. ③ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپانلار «خانغا ئولپان تاپشۇرۇش» ۋە سودا - سېتىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەچكى ئۆلكىلەردىن بۇلاپ كېتىلگەن پۇقرالارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى شەرت قىلىپ قويدى. 1655 - يىلى (شۇنجىنىڭ 12 - يىلى) ئابدۇللاخان قۇمۇل، تۇرپاندىكى بۇلاپ كەلگەن خەنزۇ پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، قالماستىن، يەنە قۇمۇلدىكى باباخان (خېشى خۇيزۇلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىش ۋەقەسىگە قاتناشقان تۇنۇغىنىنىڭ دادىسى) ئابدۇللاخانىنىڭ

① لىۋزىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» 1 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 93 - بەت.

② خېينىڭ: «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» 3 - جىلد.

③ چې يۈنشى: «ۋاسسالار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» 15 - جىلد.

تۆتىنچى ئىنسى»دىن قاماپ قويدى. شۇندىن ئېتىبارەن، يەكەن خانلىقى چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستلۇق، ئىتتىپاقتا تاپشۇرۇش، سودا - سېتىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولۇش مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. 1656 - يىلى ئابدۇللاخان بەيجىڭغا ئولپان تاپشۇرۇش ئۈچۈن 30 نەپەر ئەلچى ئەۋەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئولپان تاپشۇرۇشقا بارغانلارغا جاۋابەن بارغان سوۋغا - سالاملىرىمۇ بەك مول بولدى. مەسىلەن، يەكەن خانلىقىدىن ئولپان قىلىنغان «تۆت تۈياق بىر ئۇرۇلۇق تۆگىگە 12 توپ كىمخاب بېرىلگەن؛ بىر تۈياق غەربىي يۈرت ئېتىغا 2 توپ كىمخاب بېرىلگەن؛ 324 تۈياق بۇغۇل ئېتىغا شۇنىڭغا تەڭ مىقداردا كىمخاب بېرىلگەن؛ 1000 جۈڭ قاشتېشىغا 200 توپ شايى بېرىلگەن؛ قالغان ئاللارغىمۇ ئوخشاش بولمىغان مىقداردا كىمخاب - شايى بېرىلگەن». بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئابدۇللاخاننىڭ ئۆزىگە ئاتاپ 338 توپ دۇردۇن، 720 توپ شايى بېرىلگەن ۋە بەش يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئېلىشنى بەلگىلىگەن، ئېلىپ كەلگەن باشقا ئاللىرىنى بەيجىڭدىكى «خوبيتوڭگۈەن» (يۇرتداشلار بىرلەشمىسى) دە «ئادەتتىكىمەك سېتىش» رۇخسەت قىلىنغان. بۇ خىل دوستلۇق ۋە ئولپان تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتى 100 يىلدەك داۋاملاشقان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە

يەكەن خانلىقى جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن ئائىلاج توختاپ قالغان ①.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: بۇ بابنىڭ ۋاقىت ئاردىلىقى ئۇزۇن، مەزمۇنى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى، قاراخانىيلار خانلىقى، قاراقىتان ھاكىمىيىتى، موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى، شۇنىڭدەك، بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى سۆزلىنىدۇ. ھەم بۇ دەۋر-دىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزگەرىشلەر تۆۋەندىكى كېلىپ چىقىقان مىللىي قوشۇلۇشلار بايان قىلىنىدۇ، بۇ دەۋردىكى ئەھۋاللار مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن شۇنىسى ناھايىتى روشەنكى، بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن زىچ باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، جۇڭغۇا مىللەتلىرىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە ياراتقان ۋە بېيىتقان.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. سۇئال، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت يەرلىك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

---

①قىلىچ خانغۇشلۇق: «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» 2-قىسىم، 184-189-بەتلەر.

2. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزگە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى تارىخىي پاكىتلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىلگە.

3. ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشىنى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىنى قىسقىچە بايان قىلىلگە.

VI باب چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىغا كېڭىيىشى بىلەن كەلتۈرۈشى

XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جورجىتلار (كېيىن مانجۇ دەپ ئاتالغان) كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 1616 - يىلى، نۇرخاچ جورجىت قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، «كېيىنكى جىن (金)» ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 1636 - يىلى، قۇنتەيجى پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، «كېيىنكى جىن» نى «چىڭ (清)» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىپ، شىمالىغا پايتەخت قىلدى. 1644 - يىلى، لى زىچېڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى قوشۇنلىرى بېيجىڭنى ئىشغال قىلىپ، مىڭ سۇلالىسىنى يوقاتتى. مىڭ سۇلالىسى شەنخەيگۇەن قوۋۇقىنىڭ باش بوغى ۋۇسەنگۇي چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە باشلاپ كىردى. شۇنجى پادىشاھ پايتەختنى بېيجىڭغا يۆتكەپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىنى باشلىدى.

§1. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىغا كېڭىيىشى بىلەن كەلتۈرۈشى

1. جۇڭغارلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى

ۋالالار ئۇيرات دېگەن نام بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال لىدا ياش كۆتۈرۈپ چىققىنى. ئەينى زامانداء خالىغا موڭغۇل لىرى مازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، «شىمالىي دەشىت موڭغۇللىرى» (ئوتتۇرا قىسىم موڭغۇللىرى) دەپ ئاتالغان؛ چاخار موڭغۇل لىرى مازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلغاچقا، «جەنۇبىي دەشت موڭغۇللىرى» يەنە (شەرق موڭغۇللىرى) دەپ ئاتالغان؛ ئۇيرات موڭغۇللىرى تېيانشان تېغىنىڭ شىمالى ۋە ئىلى دەريا ۋادىلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلغاچقا، «غەربىي دەشت موڭغۇللىرى» (يەنى غەرب موڭغۇللىرى) دەپ ئاتالغان. ئىلى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋە غەربىدىكى جايلار قازاق كۆچمەن چارۋىچىلىرىنىڭ كەڭ يايلاقلىرى ئىدى. قازاقلارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ نەسەب سىلسىلىسى بويىچە ئۇچ «يۈزى» گە بۆلۈنگەن. چوڭ يۈزى ئوڭ ياكى ئوتتۇرا قەبىلە دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە ئىلى دەرياسىدىن سىر دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا جايلاشقان؛ ئوتتۇرا يۈزى سول قەبىلە دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان؛ كىچىك يۈزى غەربىي قەبىلە دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار مازىرقى غەربىي قازاقىستانغا جايلاشقان. 1635 - يىلى يەنگىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، قازاق خانلىقىدا بۆلۈنۈش كېلىپ چىققان. 1680 - يىلى، تەۋكىخان تاج تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن «يەتتە قانۇن» («تەۋكى قانۇنى» دەپمۇ ئاتالغان) تۈزۈپ چىقىپ، قەبىلىلەر ئارا بولغان ئىتتىپاقلىقنى چىڭىتقان، بۇنىڭ بىلەن قازاق خانلىقىدا يەنە بىرلىككە كېلىش ۋەزىيىتى ھاسىل بولغان. ئىلىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدا رايونى

لرى قىرغىزلار كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جاي ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىرغىزلار «بۈيرۇت» دەپ ئاتالغان، تيانشان بىر پارچە بولۇپ، تيانشاننىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلار «شەرقىي بۈيرۇت»، جەنۇبىدىكى قىرغىزلار «غەربىي بۈيرۇت» دەپ ئاتالغان. تيانشاننىڭ جەنۇبى يەكەن خانلىقى ئىدى.

ئۇيراتلار XVII ئەسىردە، جۇڭخار، خۇشۇت، دۆربۆت ۋە تۈرغۇت دەپ تۆت قەبىلىگە بۆلۈنگەن. جۇڭغارلار ئىلى دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلاردا، خۇشۇتلار مۇرۇمچى رايونىدا، دۆربۆتلەر ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىدا، تۈرغۇتلار تارباغاتاي رايونىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلاتتى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى، باتۇر قۇنتەيجى (ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تەيجى دەپ ئاتىلاتتى، قۇنتەيجى چوڭ تەيجى دېگەن مەنىدە) قەبىلە باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، جۇڭغار قەبىلىسى تەدرىجىي ھالدا كۈچەيىپ، باشقا ئۇچ قەبىلە چەتكە قېقىلغان ھەم جۇڭغارلارغا يەم بولۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنىدى. XVII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈرغۇت قەبىلىسى تەدرىجىي ھالدا غەربتىكى ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان؛ 1638 - يىلى، خۇشۇت قەبىلىسى چىڭخەي تەۋەسىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان؛ دۆربۆت ۋە خۇيىت قەبىلىلىرى (تۈرغۇت قەبىلىسى غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئادەت جەھەتتە خۇيىت قەبىلىسى ئۇيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان) بولسا جۇڭغارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تيانشاننىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي جۇڭغارلار ئىگىلىگەن. شۇڭا ھازىرغا قەدەر تيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئۇيغانلىقنى جۇڭغار ئويمانلىقى دەپ ئاتاپ كەلمەكتىمىز.

موڭغۇل
ي رايو-
خۇشـۇت
ـۇ ۋەكىل
تـۇزۇپ

ۋاپـات
ـسـلـىـق
ۇرغان)،
ق باشـ
ز ائـلـىـق
ـنـمـيـەت
ـەربـىـي
باشـ
ـتـۇزدىـگـە
كـۆمـران
ـ ئاپـئاق
ـار تـىـپ،
ـل خـانـ
وچـىـنـى
ـويـمـانـ
ـن سـىـ
كـىـدى.
ـغـزلار-
ـسـرقـى
ـيـمـلـى
اقـلارغا

لەری قەرشىز
چىك سۇلالە
تيانشان بىر
لار «شەرقى
رۇت» دەپ ئ
مۇيراتا
تۇرغۇت دەپ
سىنىك يۇقىرى
دۆربۇتلەر ئ
تارباغاتاي ر
XVI ئەسىرنىڭ
باشلىقى
دېگەن مەنىد
جۇڭغار قەبى
تكە قېقىل

رعۇت قەب
ادەت جەھەت
نىك بىرى بو
سۇندۇرۇلغان.
پۇتۇنلەي جۇ
شاننىك شىما
ئاتاپ كەلمەك

1640 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى شەرق ۋە غەرب موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ۋاڭ - گۈگلىرىنى، شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي رايونىدا ئىتتىپاقداش يىغىنغا چاقىردى. چىڭخەيدىكى خۇشۇت قەبىلىسى ۋە ئوولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى تۇرغۇت قەبىلىسىمۇ ۋەكىل ئەۋەتتى. بۇ قۇرۇلتايدا، «موڭغۇل - ئۇيرات جاسا‌غى» تۈزۈپ چىقىلدى ۋە ئۇيرات خالخا ئىتتىپاقى تەشكىللەندى.

1653 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى سەگگې تەختكە ۋارىسلىق قىلدى (1653 — 1671 - يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان). 1671 - يىلى سەگگې ئىچكى يىغىلىقتا ئۆلدى، ئۇنىڭ باشقا ئاندىن بولغان ئىنىسى غالدان جۇڭغارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالدى (1671 — 1697 - يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان). 1677 - يىلى، غالدان چىڭخەيگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، قېيىن ئاتىسى ۋە خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جۇرچىن خاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، 1678 - يىلى، ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئاپئاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا جەنۇبقا قوشۇن تارتىپ، يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، يەكەن خانى ئىسمايىل خاننى ئەسىر ئېلىپ غۇلجىغا ئېلىپ كەتتى، ئاپئاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىقى جۇڭغارلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندى. غالدان سىياسىي مەركەزنى تارباغاتايدىن ئىلى ۋادىسىغا يۆتكىدى. 1681 - يىلى، ئۇ ھۇجۇمنى غەربتىكى قازاق ۋە قىرغىزلارغا قارىتىپ، چۈ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تاكى سايرام (ھازىرقى جامبۇلنىڭ غەربىي جەنۇبى) غىچە باردى. 1723 - يىلى جۇڭغارلارنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى قازاقلارغا

يەنە كەلگ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. تالاس دەريەسى ۋادىلىرىدىكى قازاقلار ئىنتايىن زور چىقىمغا ئۇچرىدى. جۇڭغار قوشۇنلىرى قازاق خانلىقىدا تۇرۇشلۇق تۈركىستان ۋە تاشكەنت لەرنى ئىشغال قىلدى. چوڭ يۈزى بىلەن ئوتتۇرا يۈزدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى، كىچىك يۈزى بولسا غەرب تەرەپكە قېچىپ يەراق جايلارغا كېتىپ قالدى. قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭغارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى، بىر قىسمى بولسا غەرب ۋە جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى.

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1646 - يىلى، خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۆشخان چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇۋغات تەقدىم قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۆش خاننى ئۇيرات قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇپ، ئۇنىڭغا ساۋۇت، دۇبۇلغا ۋە ئوقيا ئىنئام قىلغان، ئەينى چاغدا جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى باتۇر قونتەيجى ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىمۇ «ئۆز نامى» دىن سۇۋغات ئەۋەتىشكەن.

غالدان تەختكە چىققان ئەككىنچى يىلى (1672 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئارقىلىق مەكتۇپ يوللاپ، ئۆزىنىڭ ئاكىسى سەڭگىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ئىجازەت بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. پادىشاھ كاڭشى غالداننىڭ ئىلتىماسىنى تەستىقلىغان ھەم مەرتىۋىلىك تۇغرە ئارقىلىق يارلىق ئەۋەتىپ ھال - ئەھۋال سورىغان ۋە ئىلھام بەرگەن. 1684 - يىل 9 - ئايدا غالدان قۇربانباي باشچىلىقىدىكى 3000 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى تارتۇق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىپ،

«مەن ئۆزۈمنى جۇڭغۇا پادىشاھى ئىلكىنىڭ سىرتىدا قويغىنىم يوق» ① دېگەن. ئەمما سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە ئۆزىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنىڭ كەينى - كەينىدىن ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا ئەگىشىپ، غالدانىنىڭ قارا نىيىتى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيگەن. 1684 - يىلى خالخا موڭغۇللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماجىرا يۈز بەرگەنلىكتىن مالىمانچىلىق كېلىپ چىقىپ، ئوتتۇرا قىسمىدىكى تۆشەتۇ قەبىلىسى بىلەن جاساقتۇ قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەرگەن. 1688 - يىلى، غالدان تۆشەتۇ قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، ئۆزى بىۋاسىتە 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تارتىپ، ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ، ئىلىدىن يولغا چىقىپ، ئالتاي ۋە ھانگاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خالخا قەبىلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغان. خالخا قەبىلىلىرى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ئىچكى موڭغۇلغا يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولۇپ، سەددىچىن سېپىلىگە يېقىن جايغا كۆچۈپ بارغان ۋە ئۇچ خالخا قەبىلىسىنىڭ 28 قۇنتەيچىسى بىردەك قارارغا كېلىپ چىڭ سۇلالىسىدىن پاناھلىق تىلىگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن، خالخا موڭغۇللىرىنى تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپ، كورچىن رايونىنى ئۇلارغا ۋاقىتلىق چارۋىچىلىق قىلىشقا ئاجرىتىپ بەردى، يەنە بىر تەرەپتىن، غالداننىڭ خالخا قەبىلىلىرىگە قىلغان ھۇجۇمىنى توختىتىشىنى ھەمدە ئىشغال قىلىۋالغان يايلاقلارنى بىلەن ئەسىرگە ئالغان ئاھالە ۋە بۆلەۋالغان چارۋا - ماللارنى قايتۇرۇپ بېرىشىنى بۇيرۇدى. غالدان بۇنىڭغا پەرۋا قىلمايلا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئاشكارا قارشىلاشتى.

1690 - يىل 6 - ئايدا، غالدان خالخا موڭغۇللىرىغا

① «چىڭ ئوردىسى خاتىرىلىرى»، كاڭشى دەۋرى، 137 - جىلد، 25 - بەت.

ھۆغلاپ زەربە بېرىشنى باھانە قىلىپ، 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جەنۇبىي دەشتكە ئىچكىرىلەپ كىرگەن. 8 - ئايدا غالدان بېيجىڭگە 700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئۇلانبۇتۇن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل جىزىئۇد ئايمىقى خېشىگ تېبن خوشۇنىنىڭ جەنۇبى) نى ئىشغال قىلغان. غالدان چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگونى جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككىگە ئايرىپ، پادىشاھ كاڭشى بىلەن تەڭ ئىدارە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ چاغدا جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى تەبىئەت سەۋەبىدىن نەزا يۈز بېرىپ، سىڭگېنىڭ چىرىك ئۇرۇق سېۋان ئاراپتان تەرەپ - تەرەپتىن لەشكەر توپلاپ، پۈختا مۇداپىئەلىنىپ، غالداننىڭ جۇڭغار ئويمانلىقىغا قايتىپ كېلىش يولىنى توسقان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، پادىشاھ كاڭشى غالدانغا ئۆزى بىۋاستە جازا يۈرۈشى قىلىشنى قارار قىلغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇلانبۇتۇندا غالداننىڭ «تۆگە قەلئەسى» گە بۆسۈپ كىرگەن، غالدان قېچىپ كەتكەن.

1695 - يىل 8 - ئايدا، غالدان ئۆزىنىڭ 30 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ ھەمدە چارروسىيەدىن 60 مىڭ كىشىلىك گاز مىلتىقلىق قوشۇنىنى ئارىيەت ئالدىم دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ، كىررولۇن دەرياسىنى بويلاپ شەرقىگە يۈرۈش قىلدى. ياندۇرقى يىلى 2 - ئايدا، پادىشاھ كاڭشى غالدانغا قارشى ئىككىنچى قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىپ، 5 - ئايدا جۇمۇتۇ (ھازىرقى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دا غالداننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. 1697 - يىل 2 - ئايدا، كاڭشى ئۇچىنچى قېتىملىق جازا يۈرۈشى قىلىپ، غالداننىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوغلاپ يۈرۈپ يوقاتتى ھەمدە سېۋان ئاراپتانغا قوشۇن ئەۋەتىپ ئالتاي تېغىدا مۇداپىئەدە تۇرۇشنى ۋە غالداننىڭ قايتىش يولىنى ئۇزۇۋېتىشنى بۇيرۇدى. غالدان مەغلۇپ

بولۇپ روسىيىگە قارشى بارغاندا، چارروسىيە ئۇنىڭ پايدىلانغۇدەك قىممىتى قالمىغانلىقىغا كۆزى يەتمەي ئۇنى قوبۇل قىلمىدى. غالدانىنىڭ ئۆز ئادەملىرىمۇ ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ يۈز ئۆرىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاچچىق دەرد - ئەلەم دەستىدىن قاتتىق كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئۆلدى.

غالدان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، پادىشاھ كاڭشى جۇڭغارلارغا قارىتا قوشۇننى راسلاپ تەييار تۇرۇش، «ھۇجۇم قىلساڭ كەلسە يوقمتىش»، ھەربىي يۇرۇش قىلماسلىق، ئاڭ جېنىنى قوللىنىپ، ئالتاي تېغىنىڭ غەرب تەرىپىنى جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونى قىلىپ ئايرىپ بەردى. 1697 - يىلى، سېۋان ئاراپتان ئىلىدا ئۆزىنى جۇڭغار خانى دەپ ئاتىدى ھەمدە بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئامان - ئېسەنلىك سوراپ ئولپان تاپشۇردى. سېۋان ئاراپتان جۇڭغارلارنىڭ ئېقتىسادىي كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشتىن سىرت، يەنە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغارلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يايلاقلىرى كېڭىيىپ چارۋىلىرى راسا ئاۋۇدى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئىلى رايونىدىن شەرقتە قاراپ تەرەققىي قىلىپ ئۇرۇمچى رايونىغىچە كېڭەيدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە يۇڭ - تېرىقۇلما، گەزلىمە، كۆن - خۇرۇم، قەغەز ئىشلەش، مەتبەئىچىلىك، زەمبىرەك ياساش، مېتال ئېرىتىش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە قول سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھەربىي قورال - ياراق ياساش بىلەن مېتال ئېرىتىشنىڭ كۆلىمى خېلى زورايغان. نەتىجىدە جۇڭغارلارنىڭ «قوشۇنلىرى مىليونغا يېتىپ، ئات، تۆگە، كالا، قويلىرى

تاغ، دالىلارنى ق.پىلاپ»① كۆچى زور دەرىجىدە ئاشقانىدى.

سېۋان ئاراپتان چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلدى. 1715 - يىل 10 - ئايدا، چارروسىيە ئەسكىرى 4000 كىشىدىن ئارتۇق تاجاۋۇزچى قوشۇنى، جۇڭغار-لارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يامۇش كۆلى بويىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قورغان ياسىدى، سېۋان ئاراپتان 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى چېكىنىدۈردى. 1719 - يىلى چارروسىيىنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەسكىرى زايسان كۆلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، سېۋان ئاراپتان ئوغلى غالدان سېرىننى قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەتتى.

1715 - يىلى، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان قۇمۇل ھۆكۈمرانلىرى جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ماڭغان سودا كارۋانلىرىنى توسۇپ تۇتۇۋالغانلىقتىن، سېۋان ئاراپتان 2000 ئەسكەر ئەۋەتىپ، قۇمۇلنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. چىڭ سۇلالە-سى بىر تەرەپتىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، قۇمۇلغا ياردەم بېرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ماجىرانى ياقايتىش ئۈچۈن مۇرەسسە قىلغانىدى، سېۋان ئاراپتان ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، مۇرەسسە-سەنى رەت قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن، سېۋان ئاراپتان بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى. 1717-يىلى قىشتا، سېۋان ئاراپتان ئىمىسى چوڭ سېرىنىدۇندۇپنى 6000 ئەسكەر بىلەن شىزاڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، لاسانى ئىشغال قىلىپ، لاساڭخانىنى ئۆلتۈردى. كېيىنكى يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىزاڭغا يۈرۈش قىلدى، چوڭ سېرىن-

① چۇن يۈەن دەۋرىدىكى يۇرت دەۋىدە تۇمۇنىي تەپسىراتى، 2 - جىلد.

دۆندۈپ مەغلۇپ بولۇپ، شىزاڭدىن چېكىنىپ چىقتى. شىزاڭغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن سېۋان ئاراپتانىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ خاتالىقى ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ جۇڭغارلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش، ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىنى قوغداش يولىدا يارانقان تۆھپىلىرىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

1727 - يىلى سېۋان ئاراپتان كېسەل بىلەن ئۆلدى، ئوغلى غالدان سېرىن ئۇنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن دادىسىنىڭ سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇردى، چارروسىيىنىڭ تاجۇۋۇرچىلىقىغا قارشى زەربە بەردى، چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى. 1729 - يىلى غالدان سېرىن قوشۇن ئەۋەتىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قۇمۇل — ئالتاي مۇداپىئەلىنىشىنى بۇزۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، خالخا مۇڭغۇللىرىغا يېلىۋ ئۇدا ھۇجۇم قىلدى. 1732 - يىلى (يۆڭجېڭنىڭ 10 - يىلى)، غالدان سېرىن شىمالىي دەشتتە خالخا قەبىلىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، كىچىك بىر-دىنلا ئاجىزلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئالتاي تېغىنى پاسسىل قىلىپ، جۇڭغارلارنى شەرقتىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا كىرگۈزمەسلىكنى بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭغارلار-نىڭ خالخا قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى ئاخىرى توختىدى.

1745 - يىل 11 - ئايدا، غالدان سېرىن كېسەل بىلەن ئۆلدى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى خانلىق ئورنىنى تالاش-تۇرۇشلىرىنى قىلىشتى، نەتىجىدە چوڭ سىرىندۇۋ-دۇپنىڭ نەۋرىسى داباچى، خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەپچىسى ئامۇرسا-نانىڭ قوللىشىغا تايىنىپ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالدى، ئامۇر-سانا ئۆز تۆھپىسىگە تەمەننا قىلىپ، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلى-

غانلىقتىن، ئۇنىڭ داباچىسىلەن بولغان زىددىيىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆتكۈرلەشتى. 1754 - يىل 3 - ئايدا، ئامۇرسانا 6000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىلىدىكى داباچىغا ھۇجۇم قىلىپ، خانلىق ئورنىنى قورال كۈچى ئارقىلىق تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. 6 - ئايدا داباچى 30 مىڭ كىشىلىك سەر خىل قوشۇن بىلەن ئامۇرسانانى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئامۇرسانا بىلەن ئىنىسى بەنجۇر ئۆز قوشۇنىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ بېرىپ چىڭ سۇلالىسىدىن پاناھ تىلىدى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ ئامۇرساناغا چىنۋاڭ، بەنجۇرغا جۇنۋاڭ دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ئامۇرسانا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، غەربىكە يۈرۈش قىلىپ، جۇڭغارلانى جازالىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىلتىجا قىلدى.

1755 - يىل 2 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى بەندىنى شىمالنى تىنچلاندۇرۇش سانغۇنى، ئامۇرسانانى مۇئاۋىن سانغۇن قىلىپ، ئۇلارنى ئۇلاستايدىن قوشۇن باشلاپ چىقىشقا بۇيرۇدى، بۇ شىمالىي يول قوشۇنى دەپ ئاتالدى؛ يۇڭچىياڭنى غەربىنى تىنچلاندۇرۇش سانغۇنى، سالىرتىنى مۇئاۋىن سانغۇن قىلىپ، باركۆلدىن يولغا چىقىشقا بۇيرۇدى، بۇ قوشۇن غەربىي يول قوشۇنى دەپ ئاتالدى. ئىككى قوشۇننىڭ ھەر بىرىدە 25 مىڭ ئادەم بولۇپ، ئۇلار بورتالا دەرياسى بويىدا ئۇچرىشىپ، داباچىنىڭ چوڭ بارگاھى بورتالاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلىشقانىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ئىككى يول قوشۇنى 4 - ئايدا بورتالادا ئۇچراشتى، داباچىنىڭ پۇقرالىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 5 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىلىنى ئىشغال قىلدى. داباچى زەئىپ ۋە يېتىم ئەۋلادلارنى چوشۇپ قېلىپ، قالدۇق قىسىملىرىنى ئېلىپ، موڭغۇلكۆرەگە غەربىي جەنۇبىغا

بتمن 100 يول كېلىدىغان سۈمبه دەريانسىنىڭ شەرقىي قىرى غىمقىدىكى گېدىن تېغى (هازىرقى يېزا ئىگىلىك 4 - شى 76 - تۈەن 11 - لىيەنىنىڭ تۈرۈشاۋۇق ئورنى) غا قېچىپ بېرىپ ژالدى. 6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئوفىتسېرى ئايۇشى 24 نەپەر پالۋانىنى باشلاپ، كېچىسى گېدىن تېغىغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلدى، جۇڭغار قوشۇنلىرى پاتپاراق بولۇپ شۇپ كەتتى، 7000 دىن ئارتۇق ئادىمى تەسلىم بولدى. داباچى 20 نەچچە ئادەم بىلەن چۆل ئارىلاپ قېچىپ كەتتى. گېدىن تېغىدىكى زور غەلىبىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى تاغقا «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش گېدىن تېغى مەڭگۈ تېشى» ئورناتتى، چېنلاۋ مەڭگۈ تاشىنىڭ تېگى كىستىنى ئۆزى يازغاندى. داباچى تېيانشاندىن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بارغاندا، ئۇچتۇرپان بېگى غوجىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىلدى. داباچى ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكتىن، پادىشاه چېنلاۋ ئۇنىڭغا چىنۋاڭ دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ بېيجىڭ شەھىرىدە تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭغار خانلىقى يوقىتىلىپ، چىڭ سۇلالىسى تيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈردى.

چىڭ سۇلالىسى ئۈيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ باشلىقلىرىنى ئايرىم - ئايرىم هالدا تۆت خان قىلىپ بەلگىلىدى. ئامۇرسانانىڭ چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ داباچىنى يوقىتىشتىكى مەقسىتى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تۆت ئۈيرات قەبىلىسىگە ئومۇمىيۈزلۈك هۆكۈمرانلىق قىلىش مەخسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، غەربىي يۇرتتا هاكىم مۇتلەقلىق قىلىش ئىدى. چېنلاۋ پادىشاه ئامۇرسانا غا قوش چىنۋاڭ

دېگەن مەۋتسۇە ھەم ئەكرى كىشىلىك تەمىنات بېرىپ، مۇ-
ھاپىزەتچىلىرىنى ھەسسىلەپ كۆپەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ
بۇنىڭغا قانائەتلەنمىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىق كە-
يىمىنى كىيىمەي، چىڭ سۇلالىسى بەرگەن تامغىنى ئىشلەتمەي،
ئاستىرىتتىن قوشۇن ۋە شايكا توپلاپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈش-
نى مەخپىي پىلانلىدى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ
ئامۇرسانانىڭ سۇيىقەستىنى خېلى بۇرۇنلا سەزگەچكە، 1755 -
يىل 9 - ئايدا ئامۇرسانانىغا چېگدىدىكى يازلىق سارايغا كېلىپ
پادىشاھ بىلەن كۆرۈشسۇن ۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تەيچە-
لىرى بىلەن بىرلىكتە ئاتاقلىق ئوتۇغات بېرىش مۇراسىمىغا
قاتناشسۇن دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئامۇرسانا ئۆز سۇيىقەستىنىڭ
پاش بولۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ، يولغا چىقىپ ئۇلۇڭگۇر دەريا-
سىغا بارغاندا، چىغىر يول بىلەن تارباغاتايغا قېچىپ بېرىپ،
چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاشكارا توپىلاڭ قوزغىدى. 1756 -
يىل 1 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 30 مىڭ كىشىلىك
قوشۇننىنى شىمال ۋە غەرب ئىسكىنى يول بويىچە جازا يۈرۈشى
قىلىشقا ئەۋەتتى. 2- ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىلىنى
ئىشغال قىلدى، ئامۇرسانا قازاقلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.
ئامۇرسانا قازاق ئوتتۇرا يۈزىنىڭ خانى ئابىلايدىن ئەسكەر
ئارتىيەت سوۋغاندا ئابلاي ئۇنى رەت قىلدى. 1757 - يىل
6 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئامۇرسانانىڭ قالدۇق
كۈچلىرىنى قوغلاپ، قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈزىگە بارغاندا،
ئابلاي بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئاياغۇز دەريا‌سى بويىدا
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى قارشى ئالدى. شۇ يىلى كۈزدە،
ئابلاي چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەھبىدىكى ۋاقتىنچە ئورىدىسىغا ئەلچى
ئەۋەتىپ، مەكتۇپ ۋە تارتۇق يوللىدى. ئۇ مەكتۇپىدا دەكەمنە-
لىرى پۈتۈن قازاقلارنى باشلاپ ئالىيلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ،

مەشىكى جۇڭگونىڭ پۈقىراسى بولۇشتى خالايدۇ» ① دېگەن. پادىشاھ چېيەنلۇڭ ئابلاينى قازاق خانى قىلىپ تەيىنلىدى. ئامۇرسانا قازاقلار ئارىسىدا تۇرالماي، يېقىنلىرىدىن سەكسەن ئادەمنى باشلاپ، روسىيىگە قېچىپ كەتتى، ۋاقىدا روسىيىدە چېچەك كېسىلى بىلەن ئۆلدى.

XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ، قازاقلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلمىغا بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايى بولغان ئالتاي، تارباغاتاي ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلىشىشقا باشلىدى.

چىڭ سۇلالىسى بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنى مۇستەمىكە ملەش ئۈچۈن، يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى. چېيەنلۇڭ پادىشاھ يەرلىك تەپرىقىچى كۈچلەرنى تىنچىتىپ، قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن رايونلارنى بىرەدىك «شىنجاڭ» دەپ ئاتىدى. سىچۈەندىكى چېڭ - كىچىك جىنچۈەن (جىنشاجىياڭ رايونى)، يۈننەنىنىڭ ۋۇمېڭشەن تاغلىق رايونى، گۈيچۇنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى گۇجۇ ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى ئەنشۇن، جېنىڭ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى «شىنجاڭ» دەپ ئاتالغانىدى. جۇڭغارلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت «غەربىنى يۇرتتىكى شىنجاڭ» دەپ ئاتالدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرى، ئىلى جىياڭجۈنى سۇڭ يۈن دىلىنى باشقۇرۇشقا ئائىت ئىشلار» نادىلىق كىتابىنى تۈزۈشكە رىياسەتچىلىك قىلدى، 1821 - يىلى پادىشاھ داۋگۇاڭ كىتابنىڭ ناھىنى «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دەپ بېكىتىپ بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «شىنجاڭ»

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 41 - جىلد، 22 - ۋە 23 - بەتلەر؛ «چىڭ كاۋزۇڭنا دائىر تۇرداخانىمرلىرى»، 343 - جىلد، 14 - بەت.

«خەربىي يۇرتتىكى شىنجاڭ» لىك مەخسۇس نامى بولۇپ، ئىزچىل تۇرده قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

3. چىك سۇلالىسىنىڭ تيانشانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1647 - يىل 1 - ئايدا، قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ ئۇيغۇر تۇتۇقبېگى تۆمۈر پۇللا بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تارتۇق تەقدىم قىلىپ، تەۋە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قارشى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1696 - يىل 7 - ئايدا چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز قوشۇنلىرىنى خېشى كارىدورى بىلەن شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدا مۇداپىئە لىنىيىسى قۇرۇپ، غالدانلىقنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭدىن ئىتىبارەن، چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىچىنا دەرياسى (بۈگۈنكى روشۇي دەرياسى)، بۇلۇنچىر دەرياسى (بۈگۈنكى سۇلىخې دەرياسى)، تالىناچىن (ھازىرقى قۇمۇل شەھىرىنىڭ تاشۋېلىق يېزىسى)، باربكۆل، دۆربىلجىن قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇللىنا قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ يىلى، قۇمۇلنىڭ ھاكىم بېگى ئەبەيدۇللا چىك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. كېيىنكى يىلى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق تارخانابەگ قىلىپ تەيىنلىدى. 1698 - يىلى، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، چىك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بويىچە، قۇمۇلدا سوممۇن تەشكىللەپ، ھەرقايسىسىغا بىردىن زەڭگى ۋە مۇئاۋىن زەڭگى، مەسلىھەتچى چېرىكچى، يارده‌مچى چېرىكچى، چەۋەندار چېرىكچى قاتارلىق مەنسەپدارلارنى تەيىنلىدى. يەنە سۇجۇ (ھازىرقى جيۇچۇەن) دا يارده‌مچى چېرىكچىدىن بىرنى تەيىنلەپ، ئۇنى قۇمۇلنىڭ خەربىدىكى ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلدى.

1720 - يىل 7 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇرپانغا يۈرۈش قىلدى. ئىمىن خوجا لۇكچىن (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدە) بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپان رايونى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىندى.

1721 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرپاندىكى ھەربىي قوشۇنىنى ئاۋۇتۇپ ھەربىي ئىكسپېدىتسىيىلىك ئىشلىرىنى يولغا قويدى. 1732 - يىل 9 - ئايدا، جۇڭغارلار تۇرپانغا يەنە بىر قېتىم بېسىپ كىردى. ئىمىن خوجا تۇرپاندىكى 10 مىڭ دىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى باشلاپ، گەنسۇدىكى گۇاجۇ (ھازىرقى ئەنشى) دېگەن يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ، تېرىقچىلىق قىلدى. تاكى 1756 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، بۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ماكانى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قەتئىي سىغىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبلەرگە ئايلاندى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خان (1670 — 1678 - يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، قارا تاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپئاق خوجىنى تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىن ھەيدەپ چىقاردى. 1678 - يىلى ئاپئاق خوجا جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى، جۇڭغارلار ئاپئاق خوجىنى يۆلەپ تېيانشاننىڭ جەنۇبىغا قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى.

1700 - يىلى ئاپئاق خوجىنىڭ ئوز نەۋرىسى ئەخمەت خوجا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى، غالىدان سېرىدىن ئۇنى

مەغلۇپ قىلىپ ۋە تۇتۇپ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنتىكە ئالدى، ئەخمەت خوجا ئىلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنتلىك بولدى، چوڭ... ئىمك ئىسمى بۇرھانىددىن، كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجاجاھان (يەنە خان خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئۇلار تارىختا «چوڭ... كىچىك خوجىلار» دەپ ئاتالغان. 1755 - يىلى چىلك سۇلالىسى قوشۇنلىرى داباسىنى تىنچىتىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇرھانىددىن يەكەنگە يولغا سېلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا؛ خوجا جاھاننى ئىلىدا قالدۇرۇپ، شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى. بۇرھانىددىن چىلك سۇلالىسى غوشۇنلىرىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، قارا تاغلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنى كونترول قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، كىچىك خوجا ئامۇرسانا ئەگىشىپ توپىلاڭ كۆتۈردى، توپىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، كىچىك خوجا تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بېرىپ، «غەيرىي دىندىكىلەرگە قارشى تۇرۇش» دېگەن شوئار ئاستىدا چىلك سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلدى. چوڭ خوجا دەسلەپتە چىلك سۇلالىسى مېنى مەھبۇسلۇقتىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانى قىلدى، «ۋاپاغا جاپا قىلماق دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئىكىلىنىپ تارىمدىن بولۇپ قالغانىدى، لېكىن كىچىك خوجا ناھايىتى تېزلا ئەترابىغا بىر تۈركۈم ھەربىي - مەمۇرىي مۇتەئەرلەرنى ھەمدە ئاق تاغلىقلار مۇرتلىرىنى توپلاش ۋە مەجبۇرلاش ئارقىلىق ئۆزىنى يادرو قىلغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولغاچقا، چوڭ خوجا دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ قىزىقتۇرۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئاخىرى ئۇمۇ توپىلاڭنىڭ كاتتىسىغا بولۇپ قالدى.

1757 - يىلى، كىچىك خوجا كۆچادا «باتۇرخانلىق» دېگەن ۋېۋنسكىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتىدى. ھەمدە، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ توپىلاڭ قوزغىدى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، باي، سايرام، كۇچا قاتارلىق جايلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توپىلاڭغا سۆرەپ كىرىلدى. كۆچانىڭ ھاكىم بېگى ھۇدى توپىلاڭغا قارشى تۇرۇپ، ئىلدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتكەندە كىچىك خوجا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ھۇدىنىڭ پۈتۈن ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى.

توپىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلدىكى ھەربىي ئورگىنى مۇئاۋىن باش بۇغ ئامىنداۋۇنى دالالەت بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا 100 دىن ئارتۇق لەشكەرنى قوشۇپ، ئۇنى ھۇدى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتكەنىدى. خوجا جاھان ئامىنداۋۇنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈۋەتتى. ھۇدى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ ئىلىغا قېچىپ باردى. 1758 - يىل (چىەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى) نىڭ باشلىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يارخاشەھنى ئاسىيلارنى تىنچىتىش سانغۈنى، ئىمىن خوجا قاتارلىقلارنى مەسلىھەتچى ئامبال، ھۇدىنى يول باشلىغۇچى قىلىپ تەيىنلىدى، ئۇلار 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ، قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ ئۈرۈمچى ئارقىلىق كۇچاغا قاراپ چوڭ - كىچىك خوجىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى. 5 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۇچا شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، دەسلەپكى ھەلىمىگە ئېرىشتى. لېكىن، يارخاشەھ بىرەستەلىك قىلىپ، دۇشمەنگە تەل قاراپ، ھۇدىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇن

لارنىڭ قېچىش يولىنى بوغۇپ تاشلاش ھەققىدە بەرگەن بۇيرۇقىغا ئاساسەن قۇلاق سالمىغانلىقتىن، چوڭ - كىچىك خوجىلار 400 دىن ئارتۇق قالدۇق ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن مۇھاسىرە رىدىن بۇرۇپ چىقىپ، ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى توپىلاڭچىلارنى يەر يۈزىدىن يوقىتىش پۈرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويدى. چىيەنلۇڭ بۇ ئىشتىن ئاغرىپ، ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، ئۇرۇش پۈرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان يارخاشەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاۋخۇيىنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ توپىلاڭچىلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى.

چوڭ - كىچىك خوجىلار ئاقسۇغا قېچىپ بېرىپ 4000 كىشىدىن ئارتۇق توپىلاڭچى قوشۇن توپلاپ كۈچاغا يەنە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇندى. لېكىن، يولدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ مەغلۇپ بولۇپ ئالدىراپ - تېنەپ چېكىندى. بۇرھانىدىن قەشقەرگە، خوجا جاھان يەكەنگە قېچىپ كەتتى. 1758 - يىل 8 - ئايدا، جاۋخۇي چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى، ئاقسۇنىڭ ھاكىم بېگى خوجىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. و - ئايدا جاۋخۇي ھۇدىنى خوتەنگە ئەلچى قىلىشقا ئەۋەتتى، خوتەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئاساررىتىدىن قۇتۇلۇپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا بەيئەت قىلدى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەن شەھىرىنىڭ سىرتىدا توپىلاڭچىلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچ قېتىملىق جەڭدىكى ھەممىسىدە غەلىبە قىلدى، توپىلاڭچىلار شەھەر ئىچىگە كىرىۋالدى. چوڭ خوجا شەھەردىن 5000 كىشىلىك توپىلاڭچى قوشۇننى يەكەنگە ياردەمگە ئەۋەتتى. جاۋ

خۇي يەكەن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بارگاھ قۇرۇپ پۈختا مۇداپىئەلەنگەنىدى. بۇ دەريا ئۇيغۇر تىلىدا قاراسۇ دەريا سى دەپ ئاتالغاچقا، جاۋخۇينىڭ بۇ بارگاھىنى «قاراسۇ بارگاھى» دەپمۇ ئاتالغان. چوڭ - كىچىك خوجىلار «قارا سۇ بارگاھى» غا توپتوغرا ئۈچ ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇ- جۇم قىلدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قاراسۇ بارگاھى» نى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، يارەمگە ئۈچ تۈركۈم قوشۇن ئەۋەتتى. 1759 - يىل 1 - ئايدا «قاراسۇ بارگاھى» مۇھاسىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك بۆسۈپ چىقىپ، يارەمچى قوشۇن بىلەن ئۈچرىشىپ، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇش ۋە تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا چېكىنىدى.

1759 - يىل يازدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ساد- ھۇنلىرىدىن فودې 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇ- دىن يېڭا چىقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، ئۇدۇللا خوتەنگە چۈشۈپ، يەكەنگە شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى؛ جاۋخۇي 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۈچتۇرپاندىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار ئۆز ھالى- نىڭ خاراب بولىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، شۇ جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چارۋا ۋە باشقا مال - مۈلكىنى غالجىرلىق بىلەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، بەدەخشانغا قاراپ قاچتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەن بىلەن قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى غەلىبىسىرى قوغلىدى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى توپىلاڭ- چىلارنى قوغلاپ، بەدەخشاننىڭ چېگرىسىدىكى يېشىل كۆلگە باردى. 10 مىڭدىن ئارتۇق توپىلاڭچى تاغدىن پايدىلىنىپ مۇداپىئەلەندى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىر تەرەپتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى، بىر تەرەپتىن تەسلىم بولۇشقا

ئوندىدى. توپچىلاڭچى قوشۇنلاردىن «تەسلىم بولغانلىرى تاغ بويلاپ چوشكەندە، خوددى گۈلدۈرمامەدەك شاۋقۇنلۇق چوشكەندەك، كىچىك خوجا قولىغا قىلىچ ئېلىپ «چاپ، چاپ قىلىغان بولسىمۇ، ئۇلارنى توسۇپ قالالمىدى.» ① چوڭ - كىچىك خوجىلار خوتۇن - بالىلىرى ۋە يېقىنلىرىدىن 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئېلىپ، تالدىراپ - تېنەپ بەدەخشانغا قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى مەڭگۈستى بۇ تۇھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن شۇ جايغا «مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش خاتىرىسى ئۈچۈن» دېگەن كۆلگە ئورنىتىلغان يادنامە» نى تىكلەپ قويدى. 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بەدەخشان ئاقساقىلى سۇلتان شاھ چوڭ - كىچىك خوجىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى ھەمدە چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم قەدەمنى ئۇرۇندىدى.

چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش جەريانىدا، مۇيىشۇر خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قەشقەرگە كىرگەندە، يۇقىرالار بۇۋاي - مومايلارنى يۆلىنىپ، بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، قوي - كالىلىرىنى ھەيدىشىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى يۈسۈپ، تۇرپاندىكى ئىمىن خوجا، كۇچانىڭ ھاكىم بېگى ھۇدى ۋە ئوسمان ئاتا - بالا ئاقسۇنىڭ ھاكىم بېگى خوجىنىياز، ياينىڭ ھاكىم بېگى گادايمۇھەممەتلەر - نىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىشىغا زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى ياكى ئۆز ئەللىرىنى باشلاپ، توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

① «مۇئەددەس ھەربىي تەشلار مۇزەيپەتقىيە تەلىرى» 4 - جىلد.

چاك سۇلالىسى قوشۇنلىرى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭ
كىنى تىنجىتىش جەريانىدا، قىرغىز خەلقىنىڭمۇ زور كۈچ بىلەن
قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. كىچىك خوجا «قارا سۇ بار ـ
گاھى» غا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتقان، چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرى ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغان پەيتتە،
قىرغىزلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرى كەينى ـ كەينىدىن قەشقەرگە
ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ساقلاپ ياتقان بۇرھانىددىنى
كىچىك خوجىغا ياردەم بېرىشكە لەشكەر باشلاپ چىقىشقا
جۇرئەت قىلالماس قىلىپ قويدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى قوغلاپ پامىر تېكىزلىكىگە چىقىقاندا،
قىرغىزلار يول باشلاپ بەرگەنلىكتىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇن ـ
لىرى خېيىم ـ خەتەرلىك تەبىئىي شارائىتىنى يېڭىپ، تاخىرى
توپىلاڭچىلارنى تىنجىتىشنىڭ ئۈزۈل ـ كېسىل غەلبىسىنى قولغا
كەلتۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن قوقەن خانلىقىنىڭ شەرقى، تۈلە
نىڭ غەربىي جەنۇبى، قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالى، ئىسسىق
كۆل ئەتراپى، پامىر ۋە قارا قۇرۇم ئەتراپىدىكى كەڭ قىرغىز
رايونلىرى پۈتۈنلەي چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى
قوغلاپ تاشقورغانغا كىرگەندە، تاجىك بېگى مۇرات پۇتۇن
رايوندىكى توپۇس ۋە تېرىلغۇ يەر سانىنى چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاجىك
لار توپىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندا سارىقۇل مۇسۇلمانلار
مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا كەن ئىش بېجىرگۈچى نامىنى
لىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىپ بەردى.

4. تۈرغۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى

تۈرغۇتلار تۇنجىسىدىكى تۆت مۇيۇرات مۇڭغۇل قەبىلىسىنىڭ

بەرى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭغار قەبىلىسى ئاستا-ئاستا كۈچەيگەندىن كېيىن، باتۇر قۇنتەيجى «ئۆزىنىڭ كۈچىگە تەمەننا قىلىپ، باشقا ئۇيرات قەبىلىلىرىنى بوزەك قىلدى»① ھەمدە تۇرغۇتلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش كويىدا بولدى. XVII ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى تۇرغۇت قەبىلىلىرىنىڭ تەپەججىسى خوتۇرلىنىڭ ئۆز قەبىلىسىدىكى 5000 تۈتۈندىن ئارتۇق، 200 مىڭدىن كۆپ ئاھالىنى باشلاپ، شىنجاڭنىڭ تارباغاتاي دېگەن جايىدىن يولغا چىقىپ، غەربكە قاراپ كۆچتى. 1630-يىل ئۆچۈرۈمىدە ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى رايونلارغا بېرىپ، شەرقتە ئۇرال دەرياسىدىن تارتىپ غەربتە دون دەرياسىغىچە، جەنۇبتا كاسپىي ۋە قارا دېڭىزدىن تارتىپ شىمالدا ساراتوۋغىچە بولغان زېمىندا تۇرغۇت خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭ قارارگاھىنى ۋولگا دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان ئاقتۆپە دەرياسى قىرغىقىدا قۇردى.

تۇرغۇتلار غەربكە كۆچۈپ ۋولگا دەرياسىغا بارغان مەزگىلدە، چارروسىيە كېڭەيمىچى كۈچلىرى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىندىكى رايونلارغا يېتىپ بارغانىدى. چارروسىيە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى ۋە دون دەرياسى ۋادىلىرىغا كېڭىيىش ئۈچۈن، تىنچ ئوچىنى تۇرغۇت موڭغۇللىرىغا قاراتتى. 1643-يىلى، چارروسىيە تۇرغۇتلارغا قوراللىق ھۇجۇم قىلدى. خوتۇرلىنىڭ تۇرغۇتلارغا باشچىلىق قىلىپ، قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلانغاندا، بەختكە قارشى جەڭدە قازا قىلدى. 1724-يىلى، تۇرغۇتلار خانى ئايۇكا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى، چارروسىيە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇرغۇتلارغا يېڭى خان تەيىنلەش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى. چارروسىيىنىڭ تۇرغۇت

① جاڭدۇ «مۇڭغۇللارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقىدا ئائىت خاتىرىلەر»، 4-جىلد.

خەلقىدىن ئالىدىغان باج-سېلىقلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھاشار ۋە ئەسكەرلىككە تۇتىدىغان ئىشلار كەينى-كەينىدىن بولۇپ تۇردى، يەنە ئۇلارنى لاما دىنىدىن ۋاز كېچىپ، پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى. 1655-يىلى تۈرغۇتلار بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا باشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يىراق-يات رايوندا تۇرۇۋاتقان تۈرغۇتلارغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، تۈرغۇتلارنىڭ شىزاڭغا بېرىپ بۇتقا چوقۇنۇشىغا، گۈيخۇا شەھىرى (بۈگۈنكى كۆكخوت شەھىرى)دە سودا-سېتىق ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىشقا قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. 1712-يىلى، ئايۇكا ئەۋەتكەن ئەلچى سەمەرقەندىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بېيجىڭغا سوۋغات ئېلىپ بارغاندا، پادىشاھ كاڭشىنىڭ تۇلىچېن باشچىلىقىدىكى 22 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۇلار بىلەن بىللە تۈرغۇتلاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتتى. تۇلىچېن روسىيەدىن يول سوراپ ئۆتۈپ، 20 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، تۈرغۇتلار تۇرۇشلۇق جايغا بارغاندا، ئايۇكا خان بىلەن قەبىلە ئاھالىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. 1715-يىلى تۇلىچېن بېيجىڭغا قايتىپ كېلىپ، مانجۇچە ۋە خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «يات يۇرتلار ھەققىدە خاتىرە» نامىلىق كىتابنى يېزىپ چىقىپ، بۇ قېتىمقى ئەلچىلىككە چىققان كەچۈرمىشلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىغان.

1756-يىلى، غەربكە كۆچمەي تارباغاتايدا قېپقالغان تۈرغۇتلارنىڭ بىر قىسمى، شېرىڭ تەيجىنىڭ باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ ئولكا دەريا بويلىرىغا باردى. ئۇلار يېڭى تۈرغۇتلار، بۇرۇن كۆچۈپ بارغانلىرى كونا تۈرغۇتلار دەپ ئاتالدى.

1761 - يىل، 17 ياشلىق ئوباش تۈرغۇتلارنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى. 1767 - يىلى، ئوبۇباش تۈرغۇتلارنى باشلاپ، شەرقىگە كۆچۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، خائىنلار بۇ مەخپىيەتنى چارروسىيەگە ئېيتىپ قويدى، چارروسىيە بۇ ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇداپىئەنى كۈچەيتتى ھەمدە پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۈرغۇت ئاقسۆڭكى دوندوكوۋ جەمەتىنى يۆلەپ، ئۇنى ئوباشنىڭ خانلىق ئورنىغا قويۇشنى پىلانلىدى. 1768 - يىلى چارروسىيە ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە ئۇرۇش باشلاپ، تۈرغۇتلارنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغاندا، 70 — 80 مىڭ ئادەم ئۆلدى ۋە يارىلاندى. 1770 - يىلى يازدا، چار پادىشاھ يەنە 16 ياشتىن يۇقىرى تۈرغۇت ئەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى سەپكە بېرىشى شەرت دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى، تۈرغۇتلار بۇنداق قۇرۇم بويىچە نابوت بولۇپ نەسلى قۇرۇپ كېتىمىز دەپ ئالدىدا، ئوباش كەسكىن ھالدا شەرقە قايتىپ كېتىشنى قارار قىلدى. 1770 - يىلى كۈزدە، ئۇ ئوسمان ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىنىنى سېيىك دورىغا قاتارلىق يۇقىرى قاتلام باشلىقلارنى يىغىپ، مەخپىي كېڭەش قىلىپ، ئىلغا قايتىشنى ھەمدە قىش پەسلى كىرىپ، ۋولگا دەرياسىغا مۇز تۇتقاندىن كېيىن، دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە يولغا چىقىشنى قارار قىلدى. كۆتۈلمىگەندە شۇ يىلى قىش ھاۋا ئىنتىز بولغانلىقتىن، دەريا ئۇزاق ۋاقىتقىچە مۇز تۇتمىدى، لېكىن شەرقە كۆچۈش ئۇغرىسىدىكى خەۋەر ئاشكارىلىنىپ، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئەسكەر يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرۇش، قىلىۋاتقان بولغاچقا، ئوباش مۇددەتىتىن بۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

1771 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئوباش ژولىگا دەر-
ياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قەبىلىلەردىن 33 مىڭ تۇتۇن،
169 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىگە باشچىلىق قىلىپ، دۇنياغا داڭ-
لىق بولغان ۋەتەنگە قايىتىش ئۇزۇن سەپەرىنى باشلىدى.
ژولگا دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 14 مىڭ تۇتۇن خەلق
دەريا سۈيىنىڭ توسۇۋېلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار بىلەن بىللە
يولغا چىقالمىدى. يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال،
ئوباش باشلامچى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ياغاچ ئوردىسىنى كۆيدۈرۈ-
ۋەتتى، قەبىلە خەلقىنى بارلىق چېدىرلىرىنى كۆيدۈرۈپ، ھەق-
قانىيەت يولىدىن زادى قايتمايدىغان قەتئىي ئىرادىسىنى
ئىپادىلىدى. ئوباش ئۆزى 15 مىڭ چەۋەندەز بىلەن ئاۋانگارت
بولۇپ يول ئېچىپ ماڭدى. ئاياللار، بالىلار ۋە قېرىلار مال-
چارۋىلارنى ھەيدەپ ئوتتۇرىدا ماڭدى، 10 مىڭ جەڭچى
قوغدىغۇچى قىسىم بولۇپ ئارقىدا ماڭدى. چارروسىيىنىڭ ئايال
پادىشاھى ئېكاتېرىنا I يۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال بىر نەچچە
تۈمەن قوشۇننى قوغلاشقا ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ يول
ياقىسىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئۇلارغا توسقۇنلۇق قىلىشقا
قۇتراتتى. ئۇرال دەرياسى بويىدا، ئارقا مۇھاپىزەتچى قىسىم-
لار چارروسىيىنىڭ كازاك ئاتلىق قىسىملىرى بىلەن قانلىق جەڭ
قىلىپ، بەختكە قارشى ھەممىسى باتۇرلارچە قۇربان بولدى.
1771 - يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئوباش باشچىلىقىدىكى
تۈرغۇت قەبىلىلىرى ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىلىغا يېقىن
تامغا قاراۋۇلخانىسىغا يېتىپ كېلىپ، ئاخىرى ۋەتەن قويىنىغا
قايتىپ كەلدى. سەككىز ئايلىق دەھشەتلىك ئۇرۇش ۋە مۇش-
كۈل سەپەر ئازابى، ئاچ - يالىڭاچلىق ۋە ۋابا كېسىلىنىڭ تارقا-
لىشى تۈپەيلىدىن، تۈرغۇتلارنىڭ مال - چارۋىلىرى پۈتۈنلەي

دېگۈدەك قىردىلىپ، ئاھالىنىڭ يېرىمىدىن تېولىسى ئۆلۈپ، ئاران 70 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم ئامان قالغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى تۇرغۇتلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال لەشكەر ئەۋەتتى. ئوباش ئىلى جياڭجۈنى ئىلتۇ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئاتا - بوۋىلىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈكلىي 8 - يىلى ئائىل بولغان مەرتىۋىگە نىشان قىلىنغان خەنزۇچە پۈتۈك ئويۇقلۇق قاشتاش تامغىدىن بىرنى ۋە شۇ قاتاردا ھەر خىل سوۋغات تەقدىم قىلىدى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ بۇنى ئاڭلاپ، ئىلتۇ بىلەن ئۈچتۈرپاننىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى شۇ خىدىگە تۇرغۇتلارنى كۈتۈۋېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولۇش، ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك تارقىتىپ بېرىش، يايلاق ۋە تېررىتورىيە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، يەنە نۇرغۇن خەلقنىڭ چارۋا - مال، ئاشلىق، چاي، گەزلىمە، پاختا، قوي تېرىسى، كىگىز ئۆي قاتارلىق كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشى ئۈچۈن، شەنشى ۋە گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى ژۇداشەن بىلەن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋېنشۇغا غەزىنىدىن 20 مىڭ سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ ياردەم بېرىشنى بۇيرۇدى. تيانشان-نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تيانشان-نىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر خەلقى تېخىمۇ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىپ، چارۋا، مال، ئاشلىق، ۋە رەخت ئىئانە قىلدى. شۇ سەۋەبتىن، بىرمۇنچە بەگلەر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

1771 - يىلى 9 - ئايدا، تۇرغۇتلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئوباش، سىببېك دورجى، شېرىك قاتارلىق 13 كىشى يارلىققا بىنائەن ئوردىنى تاۋاب قىلدى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ ئۇلارنى چىڭ

دەپتىكى يازلىق ئوردىدا قىزغىن كۆتۈۋالدى ھەمدە «تۇرغۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ ئەل بولۇش خاتىرىسى» ۋە «تۇرغۇت قەبىلىسىگە ئالاھىدە ئەمگورلۇق قىلىش خاتىرىسى» دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئابىدىنىڭ تېكىستىنى ئۆز قولى بىلەن يېزىپ چىقتى، ئۇنىڭدا تۇرغۇتلارنىڭ غەربكە كۆچۈش ۋە قايتىپ كېلىشتىكى سەۋەبلىرى، جەريانى شۇنىڭدەك قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى چوڭ ئابىدە ئاكى ھازىرغىچە چىڭدې شەھرىنىڭ سىرتىدىكى پۈتۈن بۇتخانىسىنىڭ ئىچىدە تىكلەنگەن پېتىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. پادىشاھ چېيەنلۇڭ تۇرغۇت باشلىقلىرىنى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىگە قاراپ مۇكاپاتلاپ، ئۇ باشقا زورۇكتۇ (باتۇر دېگەن مەنىدە) خان، سېبېك دورجىغا بۇ يانتۇ چىنۋاڭ، شېرىڭغا مىلكىتۇ ئىنىڭانچى خان دېگەن ئۇتۇغات ئاملىرىنى بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يىلى، بەيسى، تەيجى قاتارلىق ئاملار بەرىلگەن كىشىلەردىن خېلى كۆپ بولۇپ، جەمئىي 41 ئادەم نام - مەرتىۋىگە ئېرىشكەن.

1775 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كونا تۇرغۇت قەبىلىلىرىنى شەرقىي يول، جەنۇبىي يول، غەربىي يول، شىمالىي يول دەپ تۆتكە بولۇپ، تۆت ئايماق تەسىس قىلدى: جەنۇبىي يولدىكىلەر قارا شەھەرنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا ئوباش ئايماق باشلىقى بولدى ۋە تۆت قوشۇن تەسىس قىلىنىپ، قارا شەھەر ئىشى بېجىرگۈچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى، ئۇلار ھازىرقى بايىنغولىن موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر؛ شىمالىي يولدىكىلەر قەبۇقسارغا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا سېبېك دورجى چىنۋاڭ ئايماق باشلىقى بولدى ۋە ئۈچ قوشۇن تەسىس قىلىنىپ، تارباغاتاي مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى

ىنك باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى، ئۇلار ھازىرقى قوبۇقار موڭغۇللىرىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر؛ شەرقىي يولدىكىلەر شىخۇ رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا بامبار ئىنىڭانچى خان ئايماق باشلىقى بولىدى ۋە ئىككى قوشۇن تەسىس قىلىنىپ، قۇرقارا ئۇسۇ (شىخۇ) ئىش بېجىرىش ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى، ئۇلار بۈگۈنكى شىخۇ، كۈيتۇن رايونىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرىدۇر؛ غەربىي يولدىكىلەر جىڭ رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا مۇئۇنتۇبېلى ئايماق باشلىقى بولىدى ۋە بىر قوشۇن تەسىس قىلىنىپ، ئىلى جاڭجۇنىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى، ئۇلار ھازىرقى بورتالا جىڭ رايونىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئەجدادلىرىدۇر. شېرىك باشچىلىقىدىكى يەگىي تۇرغۇت قەبىلىلىرى ئالتاي بۈلگان دەريالىق رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىككى قوشۇن تەسىس قىلىنىپ، قوبدۇ مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى.

تۇرغۇت موڭغۇل خەلقىنىڭ چارروسىيىنىڭ زۇلۇمىغا قارشىلىق كۆرسىتىپ شۇنچە يىراق مۇساپىنى بېسىپ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك بىر پۈتۈن دۆلەت بولغان ۋەتىنىمىزنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش تارىخىدا، تىللاردا داستان بولغۇدەك بىر تەسىرلىك سەھىپە بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى قىزغىن سۆيىدىغان مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچىنى تولۇق نامايان قىلدى.

§2. جىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشى

جىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن

كېيىن، تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا مۇكەممەل ھۆكۈم رانلىق ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جەھەتلەردە، بىر قاتار زور ئۇنۇمگە ئىگە سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، مىللى كۆرۈلمىگەن زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

1. ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى

مىلادى 1762 - يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جىياڭجۈنى (تولۇق ئاتىلىشى «ئىلى قاتارلىق جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرغۇچى جىياڭجۈن») تەسىس قىلىپ، مىكرۇينى تۇنجى نۆۋەتلىك ئىلى جىياڭجۈنى قىلىپ تەيىنلىدى، جىياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ ئورنى ئىلى دەريا-سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كۈرە قەلئەسى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسى) دە بولدى. ئىلى جىياڭجۈنىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، قوشۇمچە پۇتۇن شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ھەمدە چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە قازاق قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. ئىلى جىياڭجۈنى تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئالىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي باشلىق بولۇپ، جىياڭجۈنلۇككە چوقۇم مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى ياكى خاندانلىققا سادىق موڭغۇل تۆرەلىرىدىن تەيىنلىنەتتى. ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ شەرق بىلەن غەربىنى توغرىسىغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر پۈتۈن سىستېما بولۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا ھاسىل بولۇشى ئىدى. («ئىلى جىياڭجۈنى يىلنامە جەدۋىلى» قوشۇمچە بېرىلدى).

ئەلى جياڭجۇنى يىلنامە جەدۋىلى

مىڭ-روي 3.1767 – 10.1762	ئاگۇي 2.1768 – 3.1767	ئېلتۇ (مۇۋەققەت) 10.1768 – 2.1768
يۇڭگوي 10.1769–10.1768	زېڭخەي (مۇۋەققەت) 12.1769–10.1769	ئېلتۇ 7.1771–12.1769
شۇ خېدي 7.1773–10.1771	ئېلتۇ 6.1783 – 7.1773	مىڭلىياڭ 8.1783 – 6.1783
ئېلتۇ 7.1785 – 9.1783	كۇيلىن 11.1787 – 7.1785	باۋنىڭ 4.1790–11.1787
يۇشياۋ (مۇۋەققەت) 3.1791 – 4.1790	باۋنىڭ 12.1794 – 3.1791	مىڭلىياڭ 9.1795 – 12.1794
باۋنىڭ 1.1800 – 9.1795	سۇگىيۈن 5.1800 – 1.1800	باۋنىڭ 1.1802 – 5.1800
سۇگىيۈن 10.1815 – 6.1813	جىنچىاڭ 6.1813 – 3.1809	سۇگىيۈن 3.1809 – 1.1802
چاڭلىك 2.1817 – 10.1815	جىنچىاڭ 4.1820 – 2.1817	جىنچىاڭ 9.1825 – 4.1820

چاگلمك	دەيمگئا	يۇيامن
7.1826 – 10.1825	6.1829 – 7.1826	9.1832 – 6.1829
تېيشۇنباۋ	يەشەن	بۇيانتاي
4.1838 – 9.1832	3.1840 – 4.1838	11.1845 – 3.1840
سايمگئا	يەشەن	جالا فېنتاي
11.1850–11.1845	10.1854–11.1850	10.1856–10.1854
چاگچمك	جالا فېنتاي	چاگچمك
4.1857–10.1855	7.1860 – 4.1857	10.1864 – 7.1860
مگشۇي	رۇگچۇەن	جىنشۇن
5.1866–10.1864	10.1876 – 5.1866	8.1885 - 10.1876
شىلۇن	سەلمگئې	چاگگېك
8.1886 – 8.1885	5.1890 – 8.1886	7.1901 – 5.1890
مالياك	چاگگېك	گۇاگفۇ
6.1905 – 7.1901	5.1909 – 6.1905	1.1911 – 5.1909
جى رۇي		
11.1911 – 1.1911		

* ئەسكەرتىش: قىسقا ۋاقىت مۇددەتلىك ۋەزىپىدە تۇرغۇچىلار كىرگۈزۈلمىدى.

چىك سۇلالىسى ئۇرۇمچىدە باش بۇغ (统帅 دۇتۇك) تەسىس قىلغان، ئۇنىڭ دەربجىسى جياڭجۈن بىلەن تەڭ ئىدى. ئىلى، چۆچەك، قەشقەرلەردە مەسلىھەتچى ئامبال تەسىس قىلىنغان. قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ تولۇق نامى «مۇسۇلمان رايونلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچى ئامبال» بولۇپ، ئۇ بىر مەزگىل قەشقەردە تۇرغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ۋە يەكەندىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلار قوماندانلىق سىستېمىسى شىمالىي يول، جەنۇبىي يول، شەرقىي يول دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. شىمالىي يولدىكىسى ئىلى، چۆچەك؛ جەنۇبىي يولدىكىسى يەكەن، قاراشەھەر، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، يېڭىسار، ئۇچتۇرپان؛ شەرقىي يولدىكىسى تۇرپان، قۇمۇل، بارىكۆل، گۇچۇڭ، قۇرقارا، ئۈرۈمچى (ھازىرقى شىخۇ) قاتارلىق شەھەرلەردە بولۇپ، لەشكەر بېشى ئامبال، ئىش بېجىرگۈچى ئامبال ياكى ياردەمچى ئىش بېجىرگۈچى ئامبال تەسىس قىلىدى. ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلار جايلاردا مۇداپىئەدە تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشقۇرۇشقا، جايلاردىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل قىلىنغان. شىمالىي يولدىكى ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلار ئىلى، چۆچەك مەسلىھەتچى ئامبىلى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى؛ جەنۇبىي يولدىكى ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلار قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبال تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى؛ شەرقىي يولدىكى ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلار ئۇرۇمچى باش بۇغى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى؛ پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلار بىرەدەك ئىلى جياڭجۈنىنىڭ قوماندانلىقىدا بولغانىدى. قوماندانلىق سىستېمىسىنىڭ تەشكىلىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ①:

① لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، خەلقئوچە نەشرى، 498 - بەت.

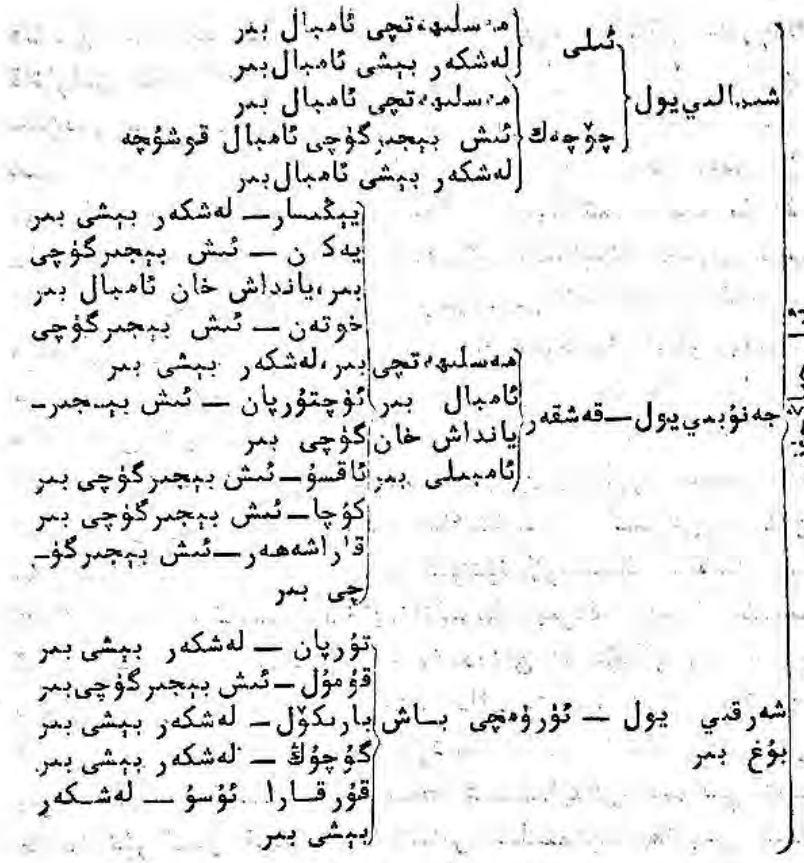

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى قىسمىدا زور قوشۇن تۇرغۇزۇپ، چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 40 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى، شىمالىي شىنجاڭ مۇھىم نۇقتا بولغاچ، بۇ تەرەپتە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي قوشۇن سانىنىڭ $\frac{4}{5}$ قىسمىنى تەشكىل

قىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى، ئۇرۇمچى، باركۆل، چۆچەك قاتارلىق تۆت شەھەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلار ئەڭ كۆپ بولغان؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوشۇنلار بولسا ئاران 7000 ئەتراپىدا ئىدى. شىنجاڭدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى سەككىز تۇغلۇق ۋەيشىل تۇغلۇق قوشۇنلار دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلاتتى، يەنە تۇراقلىق مۇداپىئە قوشۇنى ۋە ئالمىشىدىغان مۇداپىئە قوشۇنى دەپ ئايرىلغانىدى. سەككىز تۇغلۇق قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر ئاساسەن مانجۇ ۋە موڭغۇل، شۇنىڭدەك سولۇنلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم تۈرۈپ مودا پىئەلىنىشىنى ئاساس قىلىدىغان تايانچ كۈچلىرى ئىدى؛ يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلار ئاساسەن خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شىنجاڭدا ئاساسەن بوز يەر ئېچىپ ئېكىنچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، تۇراقلىق قوشۇنلارنىڭ ئەھۋالىدا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى بىرگە ئېلىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىناتتى، ئالمىشىدىغان قوشۇنلار ھەر ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلاتتى، شۇڭا بۇ قوشۇندىكى ئەھۋالدا، ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى بىرگە ئېلىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى. شىمالىي شىنجاڭدا تۇراقلىق قوشۇنلار ئاساس قىلىنغان، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئالمىشىدىغان قوشۇنلار ئاساس قىلىنغانىدى. 1764 - يىل 4 - ئايدىن 1765 - يىل 7 - ئايغىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شېڭجېڭ (ھازىرقى شېنيېڭ شەھىرى) دىكى شەرقە قوشۇنىدىن 8000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئىلى دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدىكى چاپچالغا يۆتكەپ كېلىپ مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرغان. 1764 - يىلى خېيلۇڭجىيانىڭدىكى سولۇن - داغۇر قوشۇنىنى ئىلى دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى قورغاسقا يۆتكەپ كېلىپ مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرغان؛ چاڭجىياڭ كۆلىدىكى چاخار

مۇڭغۇل قوشۇنىنى بورتالا زېۋگۈنكى بورتالا رايونىدىكى ئارشاڭ) غا يۆتكەپ كېلىپ مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرغان. 1765 - يىلى رېخېدىكى ئۇيرات مۇڭغۇل قوشۇنىنى ئىلى دەريياسىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇڭغۇلكۆرە بىلەن تېكەسكە يۆتكەپ كېلىپ مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئۇراقلىق مۇداپىئە قوشۇنلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىلە - تاۋابىئاتلىرى ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە بۇ جايلاردا ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ، چېگرا ساقلاپ، پەيدىنپەي كۆپىيىپ ماكانلىشىپ، ھازىرقى شىنجاڭدىكى شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنى ھاسىل قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ بىلەن قوشنا دۆلەتلەر تۈرىدىغان تۈرىدىغان چېگرا رايونلاردا «ئابدە» ئورنىتىپ ئۇنى چېگرا بېكلىسى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە نۇرغۇنلىغان ھەربىي قاراۋۇلخانىلارنى تەسىس قىلدى؛ بۇ قاراۋۇلخانىلار ئىككى خىلنا ئايرىلغان: بىر خىلى مۇقىم تۇرۇشلۇق قاراۋۇلخانا بولۇپ، بۇ قاراۋۇلخانىلاردا يىل بويى ئەسكەر تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تولىسى شىنجاڭنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا ئىدى، بەزىلىرى چېگرىغا بىرقانچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى جايلاردا ئىدى؛ ئىككىنچى خىلى يۆتكىلىپ تۇرىدىغان ۋە كۆپەيتىلگەن قاراۋۇلخانىلار بولۇپ، ئۇلار كۆپىنچە قازاق ۋە مۇڭغۇل بايلاقلىرى ئارىلىقىدا تۇراتتى. بۇنداق قاراۋۇلخانىلار ئوتلاقلارنىڭ يەكۈنۈشلىنىشى ۋە چارۋامالنىڭ كۆچۈشىگە ئەگىشىپ يۆتكىلىپ تۇراتتى ۋە ئۇنىڭدا دائىم ئەسكەر تۇرمايتتى. ئىلى جىياڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىدا جەمئىي 117 قاراۋۇلخانا بولۇپ، ھەر بىرسىدە 10 دىن 30 غىچە ئەسكەر تۇراتتى. قاراۋۇلخانىنىڭ ۋەزىپىسى چېگرىنى قەرەللىك ھالدا چارلاپ، چېگرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، چەت ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن ساقلاش؛ خائىن - ئىشپىيونلارنى

چارلاپ تەكشۈرۈش، قاچقۇنلارنى تۇتۇش؛ مۇكۈل، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ يايلاق تالىشىش ماجىرالىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. جايلاردا تۇرۇشلۇق ئامبالار ھەر يىلى باھار ۋە كۈز پەسلىدە ئۆزلىرىگە قاراشلىق قاراۋۇللىقلارنى بىر نۆۋەتتىن كۆزدىن كەچۈرۈپ، قىلغان خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلار بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، ھەربىي ئالاقە ۋە ھەربىي ئەشيالارنىڭ توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ مۇھىم قاتناش يوللىرىدا، ھەربىي رابات (ھەربىي بېكەت)، ھەربىي پونكت (营塘 ھەربىي راباتتىن كىچىكرەك بېكەت) ۋە ئۆتەڭگىلەرنى تەسىس قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى لەڭگەر دەپ ئاتالغان. چىيەنلۇڭ زامانىدا شىنجاڭدا جەمئىي 269 لەڭگەر بولغان. ھەر بىر لەڭگەرگە 15 نەپەر① چېرىك ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن تەمىنلەشكە، ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە، ھۆكۈمەتنىڭ يۈكلىرىنى توشۇشقا مەسئۇل ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا يولغا قويغان ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى غەربىي شىمال چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، پارچىلىنىش ۋە بۆلۈنمىچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش جەھەتلەردە زور رول ئوينىغانىدى.

① «چىڭ سۇلالىسى تارىخى (دەسلەپكى نۇسخا)»ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى، مەككىم زىنجىي، 130 ـ جىلد، 4081 ـ بەت.

2. مەمۇرىي تۈزۈلمە

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭ رايونى ئۇچ مەمۇرىي ئورۇنغا باشقۇرۇشقا تەۋە ئىدى: ئىلى دەريا سىنىڭ شىمالى ۋە شەرقى، يەنى ھازىرقى ئالتاي رايونى (جېمىنەي ناھىيىسى بۇنىڭ سىرتىدا) ھەم ئەينى ۋاقىتتىكى ئالتاي ئورانقاي ۋە ئالتاينور ئورانقاي ئولاستاي جاڭجۈنىنىڭ قاردىمقىددىكى قوبدۇ مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى؛ ئىرتىش دەريا سىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي ھەمدە تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونلار، ئىلى جياڭجۈنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، قۇرقارا ئۈسۈ، گۇچۇڭ، بارىكۆل، تۇرپان قاتارلىق مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنگەنىدى؛ شەرقىي شىنجاڭدىكى قۇمۇل، بارىكۆل، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلار، مەمۇرىي جەھەتتە بىر مەزگىل گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي تارىخىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل مەمۇرىي تۈزۈمنى يولغا قويغان. خەنزۇلار كۆپرەك تۇرۇلمىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن مۇناسىۋەتى زىچ بولغان ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ئۇلايەت. ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بارىكۆل-ئۇرۇمچى ئولايىتى * تەسىس قىلغان. ئۇنىڭ قاردىمقىددا

---

* بارىكۆل-ئۇرۇمچى ئولايىتى ئەينى چاغدا خەنزۇچە «道迪镇»(چېنجىدىداۋ) دەپ ئاتالغان، 镇 دېگىنى 西镇(چېنشى يەنى بارىكۆل)، 迪 دېگىنى 化迪 (دىخۇا يەنى ئۇرۇمچى) نى كۆرسىتىدۇ.

بارىكۆل مەھكىمىسى بىلەن بىۋاستە قاراشلىق ئۇرۇمچى ئايماق مەھكىمىسى دەيدىغان ئورگان بار. ئىدى. بارىكۆل مەھكىمىسىنىڭ ئورنى بارىكۆلدە بولۇپ، ئۇ يەرگە بارىكۆل ناھىيىسى بىلەن كۆچۈك ناھىيىسىنى باشقۇراتتى؛ بىۋاستە قاراشلىق ئۇرۇمچى ئايماق مەھكىمىسى ئۇرۇمچىدە بولۇپ، سانجى، ماناس، فۇكاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنى باشقۇراتتى. بارىكۆل - ئۇرۇمچى ۋىلايىتى بىۋاستە گەنسۇ ئۆلكىسىگە قارايتتى، ئۇنىڭ خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۇزۇملىرى تىچكىسى ئۆلكىلىك ھەربىدىكى ئايماق - ناھىيىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە تۇرپان، قۇمۇل، قۇرقارا ئۇسۇ، تارباغاتاي، ئۇچتۇرپان، يېڭىسارلار بىۋاسىتە قاراشلىق تىلك (厅) غا ئۆزگەرتىلدى، ئىلى، قارا شەھەر، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇلار قۇ (府) غا ئۆزگەرتىلدى، كۇچا، خوتەنلەر بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق (州) غا ئۆزگەرتىلدى.

تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغان موڭغۇل ۋە قازاقلار، شۇنىڭدەك تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جاساق تۈزۈمى يولغا قويولدى. جاساق موڭغۇل تىلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، قەبىلە باشلىقى ياكى ھاكىمىيەت يۈزگۈزگۈچى ئەمەلدار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنى خوشۇنغا بۆلۈپ باشقۇرغاندىن كېيىن، ھەرقايسى خوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى جاساق دەپ ئاتالىدى. ھالبۇكى، قۇمۇل ۋە تۇرپان رايونىدا جاساق تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئەبەيدۇللا جەمەتى بىلەن ئىمىن خوجا جەمەتىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى جەريانىدا قوشقان زور تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىك ۋە تەقدىرلىگەنلىك ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەرقايسى

قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا چىنژاڭ، ئىنانچىخان، دىلى، بەيسى، بەگ، تەيجى دېگەن مەرتىۋە نامىلىرىنى بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى جاساق قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان. جاساقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى، قالدۇرۇلاتتى ۋە نازارەت قىلىناتتى. ئەما چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئادەتتە جاساقلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قەبىلىلەر بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە قىلمايتتى، ئۇلارنىڭ خەلقىدىن باج ـ سېلىق ئالمايتتى ۋە ئۇلارنى سەيسىگە تۇتمايتتى. جاساقلىق ئاساسەن ۋارىسلىق بىلەن داۋاملاشتۇرۇلىدىغان بىر تۈزۈم بولۇپ، ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئاقسۆڭەكلىرىگە بەرگەن بىرخىل سىياسىي ئىمتىيازى ئىدى.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى باشقا رايونلاردا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ كونا تۈزۈملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، بەگلىك مەمۇرىي تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغان. «بەگ» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزاقتىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن بولۇپ، «باشلىق»، «كاتتىباش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بەگ بىرخىل ھەربىي مەنسەپكە ئايلىنىپ، جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى بەگ دەپ ئاتالغان؛ مەمۇرىي ئەمەلدارلار بولسا «ھاكىم» دەپ ئاتالغان. كېيىن بەگ بىلەن ھاكىم دېگەن بۇ ئۇقۇملار بارا ـ بارا ئارىلىشىپ كېتىپ، «ھاكىم بەگ» دەيدىغان مەنسەپ پەيدا بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھەربىر شەھەر رايونى باشلىقىنىڭ نامىنى ھاكىم بەگ دەپ ئاتاشنى بەلگىلىدى. ئۇنىڭ ئاستىدا ھەللە ـ پاراق، ئەدلىيە، سوتىشلىرى، ئامانلىقنى ساقلاش، دىن، باغۋەنچىلىك، سودا قاتارلىق ھەرخىل ئىشلارنى باشقۇرىدىغان نۇرغۇن بەگلەر قويۇلدى. چىڭ سۇلالىسى

هۆكۈمىتى ھەردەرىجىلىك بەگلەرگە ئۇچىنچىدىن يەتتىنچىگىچە دەرىجە بېكىتىپ چىقتى. 1761 - يىلى چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ھاكىم بەگلەرگە بىر تۇتاش تامغا تارقىتىپ بەردى، بۇ ئۇلار چىلك سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تەيىنلىگەن ئەمەلدارى بولغانلىقىنىڭ ئىشانى ئىدى. چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ تەمىناتىنى ئېنىق بەلگىلىگەن بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك بەگلەر سانى ئوخشاش بولمىغان «دىيانەتلىك بولۇش پۇلى» (养廉钱) «دىيانەتلىكنى ساقلاش يېرى» (养廉地) ھەمدە ئوخشاش بولمىغان ساندىكى ئېكىنچى قۇل (يانچى دەپ ئاتالغان) لاردىن بەھرىمەن ئىدى. مۇبادا بەگلىك ۋەزىپىسىدىن ئايرىلسا، تەمىناتىمۇ ئوخشىتىلاتتى (بەگلەرنىڭ تەمىناتىنى بەھرىمەن بولۇش جەدۋىلى قوشۇمچە بېرىلدى)، ئۇنىڭدىن باشقا چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە بەگلەرنى چەتئەللەشتۈرۈش تۈزۈمىنىمۇ يولغا قويدى، يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئۆز شەھەرلىرىدە ۋەزىپە ئۆتۈشىگە، كىچىك بەگلەرنىڭ ئۆز يېزىلىرىدا ۋەزىپە ئۆتۈشىگە يول قويۇلمايتتى، بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت، ئۇلارنىڭ ئائىلە جەمەت ۋە دىنىي مەزھەپ مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ نەپسانىيەتچىلىك قىلىشىدىن، خىيانەت قىلىپ، قانۇنىنى بۇزۇشىدىن ساقلىنىش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە بىر كىشىنىڭ ھەم بەگ ھەم ئاخۇن بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. 1763 - يىلى پادىشاھ چىيەنلۇڭ نىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ھەربىي ئىشلار ۋازارىتى «بەگلەرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش نىزامى»نى مەخسۇس تۈزۈپ چىقتى. مىزاندا مۇنداق بەلگىلەنگەن: جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ھەر دەرىجىلىك بەگلەردىن 28,9 ى قويۇلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، سايرام، كۇچا، شايار،

چىك سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلەرنىك بەھرىمەن بولىدىغان ئىقتىسادىي مۇئامىلە جەدۋىلى

دەرىجىسى	مەنسەپ نامى	دىيانەتلىكنى ساقلاش پۇلى (مىڭ يارماق)	يەر (پاتمان)	يانچى
-3	ھاكىم بەگ	30	150	80
-4	ئىشمىك ئاغا بەگ	15	100	50
-4	شالغ بەگ	12.5	80	30
-4	خەزىنچى بەگ	12.5	80	30
-4	ھاكىم بەگ	12.5	80	30
-5	ھاكىم بەگ	7.5	40	15
-5	موتەسىپ بەگ	7.5	40	15
-5	ناقىپ بەگ	يوق	60	15
-5	قازى بەگ	يوق	60	15
-5	مىراپ بەگ	يوق	40	15
-6	ھاكىم بەگ	5	30	4
-6	شىغاۋۇل بەگ	5	30	4
-6	باغتار بەگ	5	30	4
-6	مىلك بەگ	5	30	4
-6	ئەرباب بەگ	5	30	4
-6	دۇگان بەگ	5	30	4
-6	باجگىر بەگ	يوق	30	4
-6	قازى بەگ	يوق	30	4
-6	مىراپ بەگ	يوق	20	3
-7	مىلك بەگ	يوق	10	2
-7	مىراپ بەگ	يوق	10	2

كورلا، بۇگۇر قاتارلىق توققۇز شەھەردىكى ھاكىملىم بەگلەر ئۇچىنچى دەرىجىلىك بولىدۇ؛ يېڭسار، قاراقاش، كېرىيە، تاغ، يۇرۇڭقاش، چىرىيە، باي قاتارلىق يەتتە شەھەردىكى ھاكىم بەگلەر تۆتىنچى دەرىجىلىك بولىدۇ. بەگلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۇسۇلى — پەرقلىق سان بويىچە تاللاشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بەشىنچى دەرىجىدىن يۇقىرى بەگلەرنى تاللاشتا ئاۋۋال ھەرقايسى جايلار ئەھلىي ئىھتىياجلىق ساندىن تۆت ھەسسە كۆپ ئادەمنى نامزاتلىققا كۆرسىتەتتى، ئاندىن قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەھلىي ئىھتىياجلىق ساندىن ئىككى ھەسسە كۆپ ئادەمنى نامزاتلىققا تاللاپ، ئاخىرىدا پادىشاھنىڭ تاللاپ تەستىقلىشىغا سۇنۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى تەيىنلەشتە، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى بىلەن جايلاردىكى ئىش بېجىرگۈچى ئامبالىرى ئەھلىي ئىھتىياجلىق ساندىن ئىككى ھەسسە كۆپ ئادەمنىڭ تىزىملىكىنى بېكىتىپ چىقىپ، ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىنىڭ تاللاپ تەستىقلىشىغا يوللايتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرىغا قارىتا ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىناۋەت — ئابرويىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارغا ئەھلىي ھوقۇق بەرگەن، چىڭ سۇلالىسىگە بالدۇر بەيئەت قىلغان ھەم ئامۇرسانا ۋە چوڭ كىچىك خوجىلار توپىلىكىنى تىنچىتىش جەريانىدا تۆھپىسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولغان كىشىلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. 1758 — يىلى تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىنى بېيىلىققا تەيىنلەپ ئىنانچىخان دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى؛ كۇچادىكى ھۇدىنى پەخرىي ۋەزىر دېگەن مەرتىۋىنى بەردى، كېيىن ئۇنى يەنە

دۆلەتكە يۆلەكچى بدگ، بەيسى دېگەن مەرتەۋىلەرگە ئۆستۈ-
رۈپ، بېيلى دەربجىسىنى بەردى، 1759 - يىلى قۇمۇلدىكى
يۈسۈپنى بېيلىلىققا تەينىلەپ، ئىنانچىخانلىق ئۇلۇغلىنى بەردى؛
ئاقسۇدىكى خوجىسىنى بېيلىلىققا تەينىلەپ، ئىنانچىخانغا تەڭ
دەرىجە بەردى؛ بايدىكى ئادايىمۇھەمەتكە كۆكلۈق دەرىجىسىنى
بەردى. 1760 - يىلى خوتەندىكى قوشۇققا دۆلەتكە يۆلەكچى
بەگ دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ئىمىن خوجا، يۈسۈپ، ھۈدى،
خوجىسلارغا چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە پەۋقۇلئاددە
شان - شۆھرەت ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ سىزما رەسىملىرىنى ئوردا-
نىڭ زىگۈاڭگې ساردىيغا ئاستى. پادىشاھ چىيەنلۇڭ ئۆزى يازغان
«شاھ مەدھىيىسى»دە ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلىگەن. «شاھ
مەدھىيىسى»دە: (ئىمىن خوجا) جەمەتىدىكى تۇرپاندىن، بۇرۇنلا توغرا
يول تاپقان، ھەربىي ئىشقا ھەمدەم بولۇپ كۆپلىگەن ھەسسە-
كۈچ قوشقان، ھال - ئەھۋالى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئوبدانلا تو-
نۇش ئاكا، تۆكەر ئىچىدىكىنى، ساپ ۋىجدانلىق، قەتئىي راسا»
دەپ؛ ھاددىنى «توغرا يول تاپقاندى ئۇ ئىلى تىنچىغان
ھامان، ھەم سۈلالىنىڭ ئۇچۇن خىزمەت قىلغان شۇندىن
بۇيان، ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆرۈنەرلىك، كۆڭلى تۇز ئەربىاب
ئۆزى، ئەل قىلىش ئۇچۇن خوتەننى، يولغا ئۇ يولغان راۋان،
قالدى قورشاۋ ئىچىدە ئۇچ ئاي شۇندا گايرىشۇ بىلەن،
ئىستېمكام ياساشتا غەيرىتى يۈكسەك بولغان» دەپ؛ خوجىسىنى
«داۋاڭچىنى تۇتۇپ بېرىپ، بەجا قىلغاندى پەرمانىنى، تېگىر-
قاپ كېيىن بىزنىڭ قوشۇننى قارشى ئالغاندى. قوشۇنىمىز
بىلەن قارا سۇدا قامالغان ھەم، ئۇنىڭ ئىبروينى بار يۈكسەك،
ھازىر پايتەختتە جاي ئالدى»① دەپ كۆرسەتكەندى. ئىمىن
غوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن چىڭ سۈلالىسى ھۆكۈمىتى

① «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي نەزىرىسى» 2-قىسىم، 3-جىلد.

مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ تۇرپاندا ئىمىن ۋاڭ مۇنارى (سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ياساتتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا يەنە مىللىي زىددىيەتلەرنى پەيدىنپەي كۈچەيتىۋەتكەن بولۇپ، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى مانجۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە چېچىنىڭ ئالدىنى چۇشۇرۇۋېتىپ، كوكۇلا قويۇشقا، مانجۇچە كىيىم كىيىشكە زورلىمىدى، پەقەت ئۇچىسىنچى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۇتۇغات نامىغا نائىل بولغان ئۇيغۇر ۋاڭ - گۇڭلىرىلا كوكۇلا قويۇپ، مانجۇچە كىيىنەتتى. ھالبۇكى، ئىچكى ئۆلكىلەردە خەنزۇ خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىغان كوكۇلا قويۇش ئىشى شىنجاڭدا ئەكسىچە بىر خىل شەرەپ بەلگىسى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇرۇمچى ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا يېڭى قورغان - سېپىللارنى ياساپ، شەھەر بىنا قىلىپ مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى ۋە خەنزۇ ئاھالىلىرىنى ئولتۇراقلاشتۇردى، بۇلار «يېڭى شەھەر» ياكى «خەنچىڭ» دەپ ئاتالدى، ئەسلى بار شەھەرلەر «كونا شەھەر» ياكى «خۇيچىڭ» دەپ ئاتالدى، ئىككى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ خالىغانچە بېرىش - كېلىش قىلىشىغا يول قويۇلمىغانىدى. ئۇيغۇر، خەنزۇ خەلقىنىڭ سودا - سېتىق قىلىشى ئۇچۇن يېڭى شەھەر بىلەن كونا شەھەر ئارىلىقىدا مەخسۇس «سودا بازىرى» بىنا قىلىنغانىدى.

چىڭ سۇلالىسى يۇلغا قويغان تۇزۇم ۋە سىياسەتلەر، شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا لىغا ماس كەلگەن بولۇپ، تارىخىي ئۇيغۇنلۇققا ئىگە ئىدى. شۇڭا ھەر مىللەت ئامېبىسىنىڭ كەڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ،

جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنى پەسەيتىش، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە زور رول ئوينىغانىدى.

3. ئىقتىسادىي تەدبىرلەر

1755 - يىلىدىن 1759 - يىلىغىچە بولغان تۆت يىل ۋاقىت ئىچىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇچۇن، ئۇچ نۆۋەت زور كۆلەمدە ئۇرۇش قىلىپ، ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ جەھەتتە نۇرغۇن چىقىم تارتتى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قوشۇنلار زور مىقداردا كۆپەيدى، ھەربىي خىراجەتمۇ كۆپلەپ ئېشىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مالىيە قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىش، جايلار-نىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى تۇراقلاشتۇرۇش ۋە يېڭىباشتىن بەرپا قىلىش، شىنجاڭدا تىنچ - ئامانلىقنى ئۇزاققىچە ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن «ھەمكار-لىق پۇلى» ئاجرىتىپ، شىنجاڭغا يارەم بەرگەندىن سىرت، يەنە بىر قاتار ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئىگە ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئاساسلىقى ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش سىياسىتى، باج ئېلىش سىياسىتى، پۇل - مۇئامىلە سىياسىتى ۋە سودا سىياسىتىدىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1725 - يىلىلا قۇمۇل، باركۆل قاتارلىقلارنى ھەربىيلەرنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئۇرۇشنى نۇرغۇنلىغان ھەربىي تەمىنات ۋە ئات، تۆگە بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى. شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى زور كۆچ بىلەن يولغا

قويدى. بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش شەكلى - «ھەربىيە-لەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش»، «پۇقرالار بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش»، «مەھسۇسلار بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش» تىن ئىبارەت ئۇچ خىل بولغانىدى.

«ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش»نى چايلاردا تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇنلار بىلەن سەككىز تۇغلۇق قوشۇندىكى قىسمەن ئەسكەرلەر ئېلىپ باراتتى. تېرىقچىلىق قىلغۇچى ئەسكەرلەر تادەم بېشىغا 20 مو (ئەمەلىيەتتە كۆپ ھاللاردا بۇ سانىدىن ئېشىپ كېتەتتى) يەر تېرىيەتتى، ئۇلارنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى دېھقانچىلىق سايمەنى، ئۇرۇقلۇق، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى، ئۇلارغا ھەر ئايدا تەمىنات بېرىپ تۇراتتى. ھەر بىر تېزىقچى ئەسكەر يىلدا ھۆكۈمەتكە 12 داەندىن 18 داەنگىچە ئاشلىق تاپشۇراتتى.

«پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى» ئىككى خىل ئىدى: بىر خىلى شەنبى، گەنسۇ ئۇلكىلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇ، خۇيزۇ پۇقرالار بولۇپ، ھەر بىر ئائىلە 30 مو يەرگە ئىگە بولاتتى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئۇلارغا ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق سايمىنى، ئۇرۇقلۇق، تېرىقچىلىق ئۇلاغلىرى، ئۆي سېلىش خىراجىتى ۋە ئاشلىق قەرز بېرىپ تۇراتتى، ئۇلار بۇنى ئۇچ يىل مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇراتتى، ھەربىلى ھۆكۈ-مەتكە 8 — 9 كۈرە ئاشلىقنى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن تاپشۇراتتى، بۇ تەخمىنەن موبېشى مەسۇلاتنىڭ $\frac{1}{10}$ گە تۇغرا كېلەتتى.

«پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى» نىڭ يەنە بىر خىلى — «مۇسۇلمانلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى»، ئەمەلىيەتتە «ئۇيغۇرلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق

قىلىشى»، يەنى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئۇرلارنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئويۇشتۇرغان تېرىقچىلىق ئىشى ئىدى. بۇرۇنقى جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىلا، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ھالدا ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ بوز يەر ئاچقۇزغان. ئېكىنچىلەر «تارانچى» دەپ ئاتالغان. كېيىن تارانچى دېگەن بۇ سۆز ئىستېمالدا داۋام قىلىپ، ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالارنىڭ يەنە بىر نامى بولۇپ قالغان. 1767 - يىلى ئاقسۇنىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ئاكۇي ئىلى جياڭجۈنى بولۇپ يوتكەلگەندە، ئاقسۇدىن 300 ئۆيلۈك ئۇيغۇر دېھقانىنى كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى چۆلۈقاي (ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسى دائىرىسىدە) غا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ ۋە بوز يەر ئاچقۇزۇپ تېرىقچىلىققا سالغان، بۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇسۇلمانلارنى بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بۇ ئىشنىڭ پايدىسى زور بولغانلىقتىن، كېيىنكى كۈنلەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە يەكەن، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېخىمۇ نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى كۆچۈرۈپ، ھەر 100 ئائىلىنى بىر تەشكىلىي بىرلىك قىلغان ھالدا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدۇرغان، 1768 - يىلغا كەلگەندە، ئىلى رايونىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى 6383 ئائىلە (خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەردە 8000 ئائىلە دېيىلىدۇ)گە يەتكەن. مۇسۇلمانلار ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىغان يەرنىڭ كۆلىمى يەرگە سېلىنغان ئورۇقنىڭ مىقدارى بويىچە ھېسابلىناتتى. شۇ ھېساب بويىچە ھەر بىر ئائىلە 200 -

300 مو يەر تېرىغىان بولۇپ، يىلىغا ھۆكۈمەتكە 16 دانەن غەللە - پاراق تاپشۇراتتى. سەيسىگە ئىشلەش ۋەجىدىن كېـ مەيتىلگەن ۋە كەچۈرۈم قىلىنغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا جەمئىي 96 مىڭ دانەن غەللە - پاراق ئاشلىق يىغىلاتتى. مۇـ شۇ سان ئۇدا 21 يىلغىچە داۋام قىلغان، تاكى 1789 - يىلغا كەلگەندە، تاپشۇرىدىغان ئومۇمىي غەللە - پاراق سانى 100 مىڭ دانەنگە كۆپەيگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇسۇلمانـ لارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس بىر ھاكىم بەگ قويغان، ھاكىم بەگنىڭ تۇرۇشلۇق جايى غۇلجا شەھىرىدە بولغان. ئىلى رايونى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدـ دىكى مۇھىم ئاشلىق بازىسى بولۇپ قالغان. 1783 - يىلىغا كەلگەندە، ئىلى رايونىدا ساقلانغان ھەربىي ئاشلىق زاپىسى 540 مىڭ دانەنگە يەتكەن. دېمەك، ئۇيغۇر خەلقى ئىلى ۋاـ دىسىنى ئېچىشتا غايەت زور تۆھپە قوشقان.

«مەھبۇسلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى» يەنە «سۈرگۈنلەرنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى»، «بالاـ دىلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى» دەپمۇ ئاتالـ غان، بۇنىڭدا ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنـ غان مەھبۇسلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەر بىر ئېكىنچى مەھبۇسقا 12 مو يەر ۋە ئېكىنچى ئەسكەرگە بېرىلىدىغان ئۇرۇقلۇق ۋە تېرىلغۇ ئۇلاقلىرىنىڭ يېرىمى بېرىلەتتى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ھۆكۈمەتكە يىلىغا ئالتە دانەن ئاشلىق تاپشۇـ راتتى، ئۇرمىدىن ئاشۇرۇپ تاپشۇرغانلار مۇكاپاتلىناتتى، ئورـ مىغا يەتكۈزەلمىگەنلەر جازالىناتتى. ئېكىنچى مەھبۇسلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى بىرگە ئېلىپ كېلىشىگە رۇخسەت قى-

لىناتتى، جىنايەتنى يەتكۈزگۈچىلەرنى ئۆچ يىلدىن بەش يىلغىچە، جىنايەتنى ئېغىرلاشتۇرغۇچىلارنى ئون يىل تۈرمىگە ئەمگەك قىلىشنى جازالاشقا ئولتۇراقلاشتۇرۇش رۇخسەت قىلىنىپ، ئېكسپېدىتورغا ئايلىنىتتى.

چەك سۇئالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا، تەشكىلىي جەھەتتە چەك ۋە پۈختا، تۈزۈم جەھەتتە مۇكەممەل ئىدى. ھەربىيلەرنىڭ بۇزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى ھەربىي ئىشلار ئورگانلىرى باشقۇراتتى. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئېكسپېدىتسىيە ئىشلىرىنى ئىلى جياڭجۈنى قوشۇمچە باشقۇراتتى، جايلاردىكى ھەربىي ئېكسپېدىتسىيە ئىشلىرىنى شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى قوشۇمچە باشقۇراتتى، پۇقرالارنىڭ بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشىنى يەرلىك مەمۇرىي ئورگانلار باشقۇراتتى، ھەر دەرىجىلىك ئېكسپېدىتسىيە ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى تەڭ دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلار قوشۇمچە ئۆتەيتتى، بۇ نىڭ ئىچىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەمەلدارلىقىنى تەڭ دەرىجىلىك ھاكىم بەگلەر قوشۇمچە ئۆتەيتتى. مەھبۇسلار ئېكسپېدىتسىيە بولسا، چەك سۇئالىسى قوشۇنلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. چەك سۇئالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى شىنجاڭدا ئېلىپ يېرىلغان بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن، كۆلىمى كەڭ، ئادەم سانى كۆپ، تۈرى تولۇق بولۇپ، پۇقرالارنىڭ بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساس قىلىنغان، شىمالىي شىنجاڭ مۇھىم نۇقتا قىلىنغان، ئۇنىڭ كۆرۈنەرلىك بولغان. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغانلار جەمئىي 126 مىڭ 700 كىشى بولۇپ، ئېچىلغان بۇز يەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون

19-ئەسىرنىڭ مودىسى ئېشىپ، كۆلىمى مىللىيسىز زور بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئىلى، تارباغاتاي، ئۈرۈمچى، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرغان بولۇپ، ئۇ ئېكىنچى ئەسكەرلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئېكىنچى ئەسكەرلەر ئات، كالا، قوي ۋە تۆگە بېقىش ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاساسەن ھەربىي تەمىناتنى قامدىغان.

1760 - يىلدىن باشلاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ھەر يىلى 2 - 3 مىليون سەر كۈمۈش «ھەمكارلىق پۇلى»ئاجرىتىپ،شىنجاڭنىڭ ھەربىي خراجى قىلغان؛ چۈنكى ۋە مۇھىم ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە، شىنجاڭغا يەنە ۋاقىتلىق پۇل ئاجرىتىپبېرىلەتتى، بۇ «مەخسۇس خراجەت» دەپ ئاتىلاتتى. ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1760-يىلىدىن 1911- يىلغىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا ئاجراتقان «ھەمكارلىق پۇلى» ۋە «مەخسۇس خراجەت» نىڭ ئومۇمىي سوممىسى 400 مىليون① سەر كۈمۈشكە يەتكەن. يارىدەم پۇل ۋە مەخسۇس خراجەت ئاجرىتىشتىن سىرت، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە يەرلىكتىن باج يىغىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كەم خراجەتنى تولۇقلىغان. باج ئېلىش جەھەتتە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى باج تۈرىنى ئادەتىلاشتۇرۇش ۋە باج تاپشۇرىدىغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشتىن ئىبارەت ئىككى تەۋرۈلۈك تەدبىرنى قوللانغان. باج تۈرىنى ئادەتىلاشتۇرۇش بولسا،ئۇ ئىغار خانلىقى دەۋرىدە باج تۈرى، باج بەك كۆپ بولۇپ كەتكەن ئەھۋالغا قارىتا قوللىنىلغان بىر تەدبىر بولۇپ، ھەر يىللىق باج نورمىسى رايونلار بويىچە

① جۇ چېلىشۇن: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا بېرىلگەن يارىدەم ۋە مەخسۇس خراجەت»، «شىنجاڭ تارىخ ئاقتىلىرى» 1981 - يىل 2 - سان.

مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، نورمىدىن باشقا ئالىۋان - ياساقلار ۋە سەيسىلەر بىردەك كەچۈرۈم قىلىۋېتىلگەن. باج تاپشۇرۇش دېغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش بولسا، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدا يولغا قويولغان ئادەم بېشىغا قاراپ باج ئېلىش سىياسىتى بولۇپ، بۇ «رەسمىي باج» دەپ ئاتالغان. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئىلكىدە بولىدىغان يانچى سانىغا چەك قويغان: بەگلەر چەكلىمىنىڭ سىرتىدا باج ئالىدىغان، شۇنىڭدەك دىنىي ئورگانلار دىنىي باج ئالىدىغان ئىمتىيازىنى ھەممىسى قانۇندا بەلگىلەنگەن باج تۈرىدىن چىقىرىۋېتىلگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى قوغداشنىڭ قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىدىن ساقىت قىلىۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى بەگلەر ۋە دىنىي ئورگانلار كونتروللۇقىدىكى باج تۈرلىرى ئوبيېكتلىرى، كۆپلەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زوپىخېتىگە كىرگۈزۈلگەن پۇقرالىغا ئايلىنىپ، ھۆكۈمەتكە بىۋاستە باج تاپشۇرىدىغان بولغان، بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باج مەنبەسى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا يولغا قويغان باج نورمىسى جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا خېلى تۆۋەنلىگەن. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە قەشقەر رايونىدىن يىلىغا 26مىڭ سەر كۈمۈش باج ئېلىنغان. چىيەنلۇڭ دەۋرىدە 6000 سەرگە چۈشۈرۈلگەن. يەكەن رايونى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ھەر يىلى 100مىڭ سەر كۈمۈش باج تاپشۇرغان. چىيەنلۇڭ دەۋرىدە 35 مىڭ 370سەرگە كېمەيتىلگەن. چاۋۇچىلىق رايونلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج تېخىمۇ يېنىك بولۇپ، ئات بىلەن كالا بېجى 1%، قوي بېجى 1% بولغان.

يەكەن خانلىقىدىن باشلاپ، تىيانشانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا مىس پۇل (داچەن) ئىشلىتىلگەن. بۇ پۇل قېلىن ۋە پۈتەي بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قۇيغان پۇلغا قارىغاندا ھەجمى كىچىك ئىدى، 50 دانە پۇل بىر تەڭگە ئىدى (تەڭگە كۈمۈش بولۇپ، 50 دانە پۇل بىر سەر كۈمۈش قىممىتىگە تەڭ ئىدى). چىڭ سۇلالىسى تىيانشانىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، 1760 - يىلى يەكەندە شىنجاڭنىڭ تۇنجى تۇرکۈمدىكى يېڭى پۇلدىن 500 مىڭ يارماق پۇل قۇيدۇردى. يېڭى پۇلنىڭ ئالدى تەرىپىگە «چىيەنلۇڭ تۇڭباۋ» دېگەن خەنزۇچە خەت چۈشۈرۈلگەن، ئارقا تەرىپىگە پۇل قۇيۇش ئىدارىسىنىڭ يەر نامى چۈشۈرۈلگەن، ئىككى يان تەرىپىگە مانجۇچە ۋە ئۇيغۇرچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن. كېيىن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلاردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن پۇل قۇيۇشقا باشلىغان. يېڭى پۇلنىڭ نۇسخىسى، ئىغرلىقى، پۇل يۈزىدىكى سۆزلەم قىسمىتىنى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ياكى پادىشاھ شەخسەن ئۆزى تەستىقلىشى شەرت ئىدى. 1761 - يىلىدىن باشلاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «بىر يېڭى پۇلغا ئىككى كونا پۇل تېگىشىش» نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى پۇل پەيدىنپەي كونا پۇلنىڭ ئورنىنى ئالدى. يېڭى پۇل بىلەن كۈمۈشنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى دەسلەپتە 50 يارماققا بىر سەر كۈمۈش تېگىشىلەتتى، كېيىن ئۆرلەپ 160 — 170 يارماققا بىر سەر كۈمۈش تېگىشىلىدىغان بولدى، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا (تۇرپانىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) يارماق (داچەن) پۇل ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا سودا ئىشلىرىنى

راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: نۇقتىلىق ھالدا ھۆكۈمەت سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلق ئارىسىدىكى سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇشقىمۇ ئىلھام بېرىش ئىدى. ھۆكۈمەت سودىسىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزى كونترول قىلغان بولۇپ، ئاساسەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى نەق پۇلغا سۈندۇرۇپ، ئۇنىڭغا شۇ جايدىن بۆز رەخت، پاختا ۋە باشقا قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ئاپىرىپ ساتقان، ئاساسەن قازاقلار ئارىسىغا ئاپىرىپ ساتقان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ شىنجاڭدىكى چاي سودىسىنىمۇ موناپول قىلىۋالغانىدى. دېمەك، ھۆكۈمەت سودىسىدا پايدا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سودىگەرلەرنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كېلىپ سودا قىلىشقا ئىلھام بەرگەن ھەمدە تۆۋەن نىسبەتتىكى باج سىياسىتىنى قوللىنىپ، سودىگەرلەرنىڭ پايدا ئېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن. چەت ئەل سودىگەرلىرى (ئاساسەن قىرغىز، كەشمىر، ئافغانستان ۋە ھىندىستان سودىگەرلىرى) شىنجاڭغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللانسا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغىمۇ زور كۈچ بىلەن قولايلىق يارىتىپ بەرگەن، ئۇزاققىچە «1/30 نى ئېلىش» تىن ئىبارەت تۆۋەن نىسبەتتىكى تامۇژنا باج سىياسىتىنى يولغا قويغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت سودىگەرلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سودا قىلىشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، سەددىچىنىڭ ئىچىدە مەخ

سۇس تەسىس قىلىشقان غەربىي يۇرت سودا نۇقتىلىرى دېگەندەك ئوخشاش ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق رەسمىيەت ئۆتىمەيلا ھەرقايسى جايلارغا ئەركىن بېرىپ - كېلىشىگە رۇخسەت قىلغان. شىنجاڭدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ سودا قىلغان سودىگەرلەرگە «$\frac{1}{20}$ نى ئېلىش» باج نىسبىتىنى يولغا قويغان.

شىنجاڭنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغان. چۈنكى سۇلالىنى ھۆكۈمرانلىق شىنجاڭدا يولغا قويغان بىر قاتار ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغاپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا بىر تۈركۈم سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بىرقەدەر زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈلدى. XW ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇل رايونىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى بىر دادەندىن كۆپرەك ئىدى، ئۇچتۇرپان رايونىدا ئىككى دادەنگە يېقىنراق ئىدى. ئاقسۇ رايونىدا ئالتىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى تۆت دادەنگە يېتەتتى. ئەينى زاماندا شىنجاڭنىڭ ئاشلىقى يېتەرلىك باھاسى تۆۋەن بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال مەملىكەت بويىچە ئاز تېپىلاتتى. خۇيزۇ، شىبە ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ بۇز يەر ئېچىپ ئېكىنچىلىق قىلىشى شىنجاڭغا بىر تۈركۈم يېڭى زىرائەت تۈرلىرى، مەسىلەن، پۇرچاق، ئاق قوناق ۋە ھەر خىل كۆكتاتلارنى ئېلىپ كىردى. ئىلى رايونىغا بېرىپ بۇز يەر ئېچىپ ئېكىنچىلىق قىلغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى كۆممىقوناق تېرىشنى پۈتۈن ئىلى ۋادىسى

سىغا كېڭەيتتى. تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى پەيدىنپەي پاختا چىقىدىغان مۇھىم جايغا ئايلاندى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق ئوچ رايوندىن ئىبارەت پاختىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 14 مىڭ كىلوگرام ئەتراپىغا ① يەتكەنىدى. ماتا-چەكمەنلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى. 1768 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 67 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئاھالىنىنى ئىلىغا يۆتكەپ ئاپىرىپ، رۇدا قازدۇرۇپ، چوپۇن ئېرىتكۈزۈپ، كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مىس، قوغۇشۇن، سېلىترا، گۈڭگۇرت، تۆمۈر رۇدىسى، قاشتېشى قاتارلىق كان بايلىقلىرىنى قېزىش ئىشلىرىمۇ كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلدى. تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئەنئە-نىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ قوغدالدى ۋە تەرەققىي قىل-دۇرۇلدى. ئۇرۇمچى، غۇلجا، قۇمۇل، قەشقەر قاتارلىق بىر تۈركۈم سودا شەھەرلىرى گۈللىنىشكە باشلىدى.

4. مەدەنىيەت ھاياتى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسلام دىنىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تەدبىر قوللىنىپ، ئۇنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي ئىمتىيازىنى چەكلىدى. ئاخۇنلارنىڭ قوشۇمچە بەگلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىگە يول قويماي، يەرلىكنىڭ مالىيە، ئامانلىق، ئەدلىيە قاتارلىق ھوقۇقلىرىنى بەگلەرنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ، دىنىي ئورگانلارنىڭ پەقەت نىكاھ - تىنچ مۇراسىملىرىغا رىيا-سەتچىلىك قىلىش، ئىراس تەقسىم قىلىش ۋە دىنىي ماتېرىيە-لىي باشقۇرۇش ھوقۇقلىرىنلا ساقلاپ قېلىشقا يول قويدى.

① جىياڭ يىڭلياڭ: «ئۇيغۇر مىللەت تارىخى»، 2-قىسىم، 99-بەت، تارالۇن.

دىنىي ئورگانلار ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن «ۋەخپە» يەردىكى «يانچىلار» نى نوپۇسقا ئېلىپ، ئۇلارنى دۆلەتكە بېۋاسىتە باج تاپشۇرىدىغان پۇقرالارغا ئايلاندۇرۇپ، دىنىي ئورگانلار-نىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى ئاجىزلاتتى. كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە دىنىي باشلىقلارنى ھاكىم بەگ قىلىپ ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق، دىنىي ۋەزىپىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش-نى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لاما دىنغا قارىتا قوغداش ۋە ئىلھاملاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، موڭغۇللارنىڭ ھەر قايسى ئايماق خوشۇنلىرىنىڭ لاما دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى قۇرۇشىغا ئىلھام بەردى. ھەر قايسى ئىبادەتخانىلارنىڭ رىياسەتچىلىرىگە خو-توكتۇ (گېگەن) دېگەن نامنى بېرىپ، لامالارنى بارلىق باج-سېلىقلاردىن كەچۈرۈم قىلىپلا قالماي، يەنە ھەر خىل ئىم-تىيازلاردىن بەھرىمەن قىلدى. تىل - يېزىق جەھەتتە، مانجۇ تىل - يېزىقى، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى، خەنزۇ تىل - يېزىقىنى تەڭ قوللىنىش سىياسىتىنى يولغا قويدى، خەنزۇ تىلى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە مۇناسىۋەتلەردە قوللىنىلىدىغان ئورتاق تىل ئىدى. ھەر دەرىجىلىك ھەربىي-مەمۇرىي ئورگانلاردا تىلماچ (ئەينى زاماندا تۆمۈچى دەپ ئاتالغان) سەپلەندى، ئۇلار ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تىبانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ماتارىپنى تەشەببۇس قىلدى. شىمالىي شىنجاڭ-نىڭ ئىلى، ئۈرۈمچى، بارىكۆلدىكى ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش رايونلىرىدا ھەمسز مەكتەپ ئېچىلىپ، تۆت كىتاب، بەش دەستۇر، قوشۇمچە چەۋەندازلىق-ئوقيا ئېتىش قاتار-لىق دەرسلەر تەسىس قىلىنغان، مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيدىغانلارنىڭ

تۇلىسى مانجۇ، خەنزۇ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ بار ئىدى. 1769- يىلى (چىيەنلۇڭنىڭ 34-يىلى) ئۇرۇمچى ئايمىقى ۋە باردكۆل مەھكىمىسىگە قاراشلىق ناھىيىلەردە مەكتەپ ئېچىپ، ئوقۇتقۇچى تەيىنلەپ، ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ماۋارىپنى دىنىي ئورگانلار باشقۇراتتى، ئۆسمۇر بالىلار باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇپ، كېيىن «مەدرىس» دەپ ئاتىلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيتتى. بۇ مەكتەپلەردە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىتىش ئاساس قىلىناتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تارىخ، ئىلمىي نۇجۇم، پەلسەپە، تىبابەتتىن چىلىك ئىلمى مەمدە ئۇيغۇر ئېزىقى ۋە ئاددىي ھېساب قاتارلىقلار ئىدىلىرى ئۆگىتىلەتتى. بەزى يۇقىرى تەبىقىدىكى زاتلار يەنە خەنزۇچە تىل - يېزىقىنىمۇ ئۆگىنەتتى①. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە گۈللىنىش بارلىققا كەلگەن بىر دەۋر بولغانىدى. خەرقىسى، زەلىلى، نۆبىستى، ئابدۇرەھىم نىزارى، قەلەندەر، سەبۇرى، موللا بىلال ۋە تەجەللى قاتارلىقلار ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە مەشھۇر شەخسلەر ئىدى. بۇ دەۋرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىسى ئابدۇرەھىم نىزارى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «زابىيە-سەئىدىن» دە قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى تېما قىلىنىپ، ئاز بىلەن بىللەن سەئىدىننىڭ چىن مۇھەببىتى كۆيلەنگەن، ئېكسپېدىتاتور سىنىپىنىڭ ۋەھشىي، زالىملىق ماھىيىتى پاش قىلىپ ئېلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەركىنلىككە، بەختكە ئىنتىلىدىغان كۆچلۈك ئارزۇسى، قەيسەرانە ئالىيجانابلىق پەزىلىتى ئىپادىلەنگەن.

① «ئۇيغۇرلار ئىلگىرى قىلغان تارىخى»، 99-بەت.

ئۇنىڭ شېئىرلار توپلىمى «دىۋان خەمسە» (يەنە «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن پەلسەپىۋى داستانى «دۇر-رىلىنجات» مۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ تارىخ ئەسىرى «تەزكىرەئىي ئەزىزان» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شۇ نەڭدەك تېيانشانىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارنىڭ XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ؛ مۇھەممەت ئۆمەرى قارىقاشنىڭ «مەخدۇم ئەزەم ۋە خوجا ئىسھاق ۋەلى تەزكىرىسى» نامىدىكى كىتابىمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

بۇ دەۋردىكى قازاق ئەدەبىياتى — خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىيات دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، قوشاق، ماقال-تەمسىل، تېپىشماق، ئەقلىيە سۆزلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قازاق خەلقىنىڭ ئېپىك داستانلىرى، قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قازاق مىللىتىنىڭ 200 دىن ئارتۇق داستانى بولۇپ، مەزمۇنى بويىچە ئۇلارنى قەھرىمانلىق داستانى، مۇھەببەت داستانى، تارىخىي داستان قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن. قەھرىمانلىق داستانلىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگىلىرىدىن ئاساسلىقى «ئالپامىش»، «ئەرتارغىن»، «قامبار»، «قوبىلاندى باتۇر»، «قۇلئات مىنگەن ئوۋچى»، «قابانباي»، «ئارقالىق» قاتارلىقلار بار. مۇھەببەت داستانلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ تارقالىپ، ئەڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكىنى «قوزى كۆرپەش-بايان سۇلۇ» بولۇپ،

ئۇنىڭ ھازىرغىچە ئېغىزدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان 16 خىل نۇسخىسى بار. قازاق خەلقى نۇرغۇنلىغان رەڭگارەڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىش بىلەن بىللە، يەنە مول ۋە تەرەققىي قىلغان يازما ئەدەبىياتنىمۇ ياراتقان. بۇ جەھەتتىكى ئەسەرلەردىن «چىڭگىزنامە»، «تارىخ توغرىسىدا بايانلار توپلىمى»، «قىپچاق تارىخى» ① قاتارلىقلار بار.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل مەدەنىيىتىدە، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە ئېقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئەدەبىي تىلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش تەلىپى بارلىققا كەلدى. ھەر خىل گرامماتىكا كىتابلىرى ۋە چوڭ تېپتىكى لۇغەتلەرنىڭ تۈزۈلۈشى بۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى. مەشھۇر گرامماتىكا كىتابلىرىدىن «موڭغۇل يېزىقىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرى»، «گرامماتىكا جەۋھەرلىرى» قاتارلىقلار بار. XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن ئىتىبارەن، «جاڭغىر» نى خاتىرىلەپ نەشر قىلىش خىزمىتى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. «جاڭغىر» داستانى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. جاڭغىر — رىۋايەتلەردىكى خەلق ئىززەتلەيدىغان قەھرىمان بولۇپ، ئۇ ئادەملەر رونىق تېپىپ مال-چارۋىلار ئاۋۇغان، نامراتلىق بولمىغان، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە بولمىغان، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بولمىغان، تۇرمۇش ئاسايىشلىق بولغان غايىۋى دۇنيا — پېمبانى بەرپا قىلىش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. ئۇ 12 نەپەر باتۇر، 32 نەپەر سەركەردە، 8000 پالۋانلىق باشلاپ، تەرەپ-تەرەپلەردە جەڭ قىلىپ، تاشـ

① «قازاقلار ئىلى قىسقىچە تارىخى» 245—249 بەتلەرگە قارالسۇن.

قى دۇشمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئىچكى خائىنلارنى جازالاپ، پەمپىيادىكى پۇقرالارنى ئازاد قىلىپ، ئەركىن - بەختىيار قۇرمۇشقا ئىگە قىلغان. داستاندا خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆز يۇرتىنى قەرغىن سۇيۇدىغانلىقى، تىنچ-خاتىرجەملىككە تەشنا بولغان گۈزەل ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن. بۇ تارىخىي داستان ئالاھەزەل XIV. ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن باشلاپ، ئالدى بىلەن تۇرغۇت قەبىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، كېيىن خەلق ئىچىدە ئۇزاق قېتىم تارقىلىپ، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە پەيدىنپەي مۇكەممەللىشىپ، ئۇيراتلارنىڭ مەنىۋى بايلىقىغا ئايلانغان. «جاڭگىر» داستانىنىڭ ئومۇمىي ھەجمى تەخمىنەن 30 باب (خەلق ئىچىدە 60 باب، 80 باب دېگەنگە ئوخشاش قاراشلار بار)، ئۇ ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر ئۇچ چوڭ داستانى — «جاڭگىر»، «ماناس»، «گېسار» نىڭ بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دۇنيادىكى موڭغۇل كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ «ئۇچ چوڭ يۇقىرى پەللىسى»نىڭ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، «جاڭگىر»، ۋە «گېسار» نىڭ بىرى دەپمۇ تەرىپلەنمەكتە.

قەرغىز مىللىتىنىڭ خەلق داستانلىرىدىن «ماناس» ئەڭ مەشھۇر سانىلىدۇ، «ماناس» بېمۇزگرافىك خاراكتېردىكى قەھرىمانلىق داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا كېشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ۋەقەلىك ۋە پاساھەتلىك تىل ئارقىلىق، ماناس جەمەتىنىڭ نەچچە ئەۋلادقىچە بولغان قەھرىمانلىق ئىش-ئىزلىرى ۋە تۆھپىلىرى جانلىق تەسۋىرلەنگەن. ئۇ قەرغىز خەلقىنىڭ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسى بولۇپ، ئېلىمىزدە تارقالغان «ماناس» داستانى جەمئىي سەككىز قىسىم، تەخمىنەن 600 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق.

38. چىك سۇلالىسىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىكىنى تىنچىتىشى

XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىك سۇلالىسى پەيـ دىنپەي زاۋاللىقا يۈز تۇتقانلىقتىن، شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشـ مۇ كونايىن بوشىشىپ كەتكەنىدى. ئەمەلدارلار چىرىكلىشىپ، ھەربىي تەييارلىق ئىشلىرى بىر چەتتە تاشلىنىپ قالدى، ھەر خىل قارشىلىق كۈچلەر ئۇزلۇكسىز ئۇلغىيىپ كەتتى، ئەتىجىدە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، سەككىز يىل داۋام قىلغان جاھانگىر خوجا توپىلىكى يۈز بەرگەنىدى.

1. قوقەن خانلىقىنىڭ خوجىلار ئەۋلادلىرىنىڭ بۆلگۈنچىـ لىك ھەرىكەتلىرىنى قوللىشى

ئۆزبېكلەر XIV ئەسىردە مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆت چوڭ خانلىقى ئىچىدىكى قىپچاق خانلىقىنىڭ ئۆزبېك قەبىلىسىدىن تەرەققىي قىلىپ بارلىققا كەلگەن. قىپچاق خانلىقى پارچىلانغانـ دىن كېيىن، ئۆزبېكلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىشغال قىلـ دى. مىلاد، چىك سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئۆزبېكلەر «ئەنجانلىقـ لار» دەپ ئاتالغانىدى. 1710 - يىلى فەرغانە ئويمانلىقىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ مەڭگۈ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى شامۇرۇغ ئۆزبېنى بەگ دەپ جاكارلاپ، قوقەن خانلىقىنى قۇردى. قوقەن خانلىقىنىڭ ئاساسلىق پۇقرالىرى ئۆزبېكلەر، ئۇنىڭدىن قالسا قىرغىز ۋە تاجىكلار بولۇپ، پايتەختى قوقەن شەھىرى ئىدى.

چىك سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىكىنى تىنچـ چىتقاندىن كېيىن، 1757 - يىلى قوقەن خانلىقىنى زىيارەت

قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتتى، قوقەن بېگى ئەلچىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ئەلچىسى قايتىقاندا، ئۇلارغا قوشۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات تەقدىم قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان بىلەن قەشقەرنى قوقەن سودىگەرلىرى ئۈچۈن سودا نۇقتىلىرى قىلىپ بەلگىلەپ بەردى ھەمدە باج ئېلىشتا ئېتىبار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قوقەن خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى كۈنسايىن راۋاج تېپىپ، سودا ئىشلىرىنى ئاقسۇ، كۇچا، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتتى، جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قوقەنلىكلەر كۆندىن-كۈنگە كۆپەيدى.

قوقەندىكى ئىسلام دىنى گۇرۇھى بىلەن شىنجاڭدىكى خوجىلار گۇرۇھىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچ-چىتقاندىن كېيىن، چوڭ خوجا بورھانىدىننىڭ ئوغلى سامساق قوقەنگە قېچىپ بېرىپ ۋالغانىدى، شۇنىڭ بىلەن قوقەن خوجىلار ئەۋلادلىرىنىڭ پاناھگاھىغا ئايلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، قوقەندە قاچقۇن بولۇپ يۈرگەن قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى 200 كىشىدىن ئېشىپ كەتكەن①. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوقەن خانلىقىدىن كۆپ قېتىم بۇرھانىدىننىڭ ئەۋلادلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، قوقەن ھۆكۈمرانلىرى ھەرخىل باھانىلەرنى كۆرسىتىپ رەت قىلغانىدى.

1819-يىلى قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى بىنجىڭ قوقەن سودىگىرى سالىجاننىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلدى. سالىجان قاتتىق غەزەپلىنىپ، قىزىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ئاچچىقىغا چىدىماي

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1-كىتاب، 325-بەت.

قۇرنىڭ جەستىنى مەسلەھەتچى تامبال يامۇلىنىڭ ھويلىسىغا تاشلاپ قويىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جاڭجۇنى چىڭشيانىڭنى قەشقەرگە بېرىپ بۇ ئەنزىنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، چىشياڭ بىنجىڭنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇنى ۋەزىر پىسىدىن قالدۇرۇپ سوراققا تارتىش بىلەنلاشنى ئەپلەپ-سەپلەپ يىغىشتۇرغانلىقتىن، قەشقەردىكى ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويىدى.

«بىنجاڭ ئەنزىسى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، بۇرھانىدىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا قوقەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن، 1820-يىلى (جياچىڭنىڭ 25-يىلى) 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، پامىر ئارقىلىق چېگرىغا تۇنجى قېتىم بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالدى. جاھانگىر خوجا باندىتلىرى چېگرىغا بېسىپ كىرگەندە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ پىستۇرما زەربىسىگە ئۇچراپ، پۇتۇنلەي دېگۈدەك يوقىتىلىپ، پەقەت جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن 20-30 كىشىلا پىيادە قېچىپ كېتەلىدى.

1824-يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 4-يىلى) جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى ئىككىنچى قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، پامىر ئېگىزلىكىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇلخانىلىرىغا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلدى. يانداۋرقى يىلى 10-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېپەنتۇنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن 300 دىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ، پامىر ئېگىزلىكىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، باندىت جاھانگىر خوجىنى يوقىتىشقا بويرۇغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. سېپەنتۇ قىرغىز قەبىلىسى جاھانگىر خوجىنى يوشۇردى دېگەنىنى باھانە قىلىپ، 100 دىن ئارتۇق قىرغىز ئايال ۋە بالىلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ خاتا ھەرىكەتتىن

غەزىپى تاشقان نەچچە مىڭ قىرغىز ئامىسى ئاقساقلى تىلىكىڭ مىڭ باشچىلىقىدا، سىيەنتۇ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى قوغلاپ بىر جىلغىغا قورشاپ پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. 1814 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قىرغىزلارنىڭ باشلىقى تۇردى مۇھەممەتنى ئۈيغۇرلارنىڭ دىنىي باشلىقى قىلىۋالغانلىقى توپىلىڭىنى قوللىغان دېگەن جىنايەت بىلەن قەتل قىلىغاندىن كېيىن، قىرغىزلار بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۈندىن كۈنگە جىددىيلىشىپ كەتتى. تۇردى مۇھەممەتنىڭ ئوغلى غازى خوجا قوقەنگە قېچىپ بېرىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ تاساسلىق قوللىغۇچىسىغا ئايلاندى. بۇ ئۆزىنى تىلىك سىيەنتۇ باشچىلىقىدىكى چىڭ قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا دۇچ كەلگەن ۋەزىيەت تېخىمۇ مۇرەككەپ، تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

2. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى قىنچىتىشى

مىلادى 1826 - يىل 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، جاھانگىر خوجا قوقەنلىكلەر ۋە قىرغىزلاردىن بولۇپ 500 دىن ئارتۇق قوراللىق ئادەمنى باشلاپ، ئۇچىنچى قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، قەشقەرگە 80 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدا تۇنجى تايانچ بازا قۇرۇپ، كەلگۈسىدە توپىلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى باشلىدى.

قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭشياڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا 1000 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئەۋەتتى. جاھانگىر خوجا دىنىي ئەسەبىيلىكنى قۇزغاش ئارقىلىق، ئاق تاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرىدىن ئون مىڭدىن

ئارتۇق ئادەمنى مەجبۇرلاپ ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى پۈختا مۇداپىئەلەنگەنلىكتىن، شەھەرنى بىر مەھەل ئىشغال قىلالمىدى، شۇڭا جاھانگىر خوجا قوقەن خانلىقىدىن ياردەم سورىدى ھەمدە «غەربتىكى ئۆت شەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، جەمئى ئوك جەنىي تەڭ بۆلۈشىمىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇھپىسىز ئۈچۈن قەشقەرنى ئىنئام قىلىپ بېرىمىز.»① دەپ ۋەدە قىلدى. ئۇزاق ئەمەس بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا كۆز تىكىپ كەلگەن قوقەن ھۆكۈمرانى مەدەلىخان (مۇھەممەت ئىلىشى) جاھانگىر خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 300 تاجاۋۇزچى لەشكەرنى باشلاپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قوقەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى قەشقەر يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم قىلغانىدا، چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قايتۇرما زەربىسىگە ئۇچراپ، ئىنگىر چىنقىم تارتىقانلىقتىن، مەدەلىخان ھەسرەت ئىچىدە «مەيدىسىگە مۇشتلاپ، يەرنى ئېچىكەلەپ، ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى.»② ئۇ مەغلۇپ بولغان، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، پامىر ئېگىزلىكىگە چېكىنىپ كېتىۋاتقاندا، جاھانگىر خوجا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ ئارقا سەپتىكى قوشۇنلىرىنى جايلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ 3000 كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى تەشكىللىدى. 1826 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جاھانگىر خوجىنىڭ باندىت قوشۇنلىرى قەشقەر يېڭى شەھەرنى ئىشغال قىلدى، جاھانگىر خوجا ئۆزىنى سەئىد جاھانگىر سۇلتان دەپ جاكارلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارمۇ كەينى - كەينىدىن قولدىن كېتىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي

① «چىڭ سۇلالىسى تارىخى (دەسلەپكى نۇسخا)» 529 - جىلد، 14117 - بەت.

② مۇللا مۇسا سايرامى: «تارىخي ھەمىدى».

چېتىدىكى رايونلار پۈتۈنلەي جاھانگىر خوجىنىڭ چاڭگىلىدا قالدى.

ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى جاھانگىر خوجىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلىرىنى بۆلۈۋېلىشتىكى قورالى قىلىشقا ئۇرۇندى. جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە 20 دىن ئارتۇق جاسۇسنى قەشقەرگە كىرگۈزدى، ئۇلار جاھانگىر خوجىغا مەسلىھەتچى بولدى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تەربىيىلىدى، ئۇلاردىن بەش كىشى «خوجىدىن بىر قەدەممۇ نېرى بولماي يۈردى.»①

جاھانگىر خوجا غەربىتىكى تۆت شەھەر (تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن)نى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە تەشكىللەپ، ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدە ئەڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، «كىشىلەرنىڭ جېنىنى ۋەھشىيلىك بىلەن تېنىدىن جۇدا قىلدى، خوتۇن ـ قىزلارنى ئايىغ ـ ئاستى قىلىپ خورلىدى، بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەن بايلىق توپلىدى، ئۇلارنىڭ قىلغان زورلۇق ۋە ئەسكىلىكلىرى بۇرۇنقى خوجىلاردىن نەچچە مىڭ ھەسسە ئېشىپ كەتتى.»② جاھانگىر خوجا غەربىتىكى تۆت شەھەردە ئەسكەرلىرىنى بۇلاڭچىلىق قىلىشقا قويۇپ بېرىپ، باغ ـ ۋاران، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلدى، پۇخرالارنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يامۇل مەھكىمىلىرىگە ئوت قويۇپ پۈتۈنلەي خارابلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى. ئۇ مەھكىمە شەرئىي قۇرۇپ، كىشىلەرگە ئۆز مەيلىچە

① چاررۇسىيەنىڭ 9 ـ دەرىجىلىك مۇلكىي ئەمەلدارى بوبېنوۋنىڭ 1827 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئومسكى ئۆلكە باشلىقىغا يازغان خېتى، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ كىتاب، 326 ـ بەت.

② «مەرھۇمە تلىك» قەيسەر ئەربابنىڭ پادىشاھقا سۇنغان مەكتۇبلىرى» 78 ـ جىلىد.

ھەرخىل جىنايى - بەتنامىلارنى تاڭدى، ھەتتا كەلسە - كەلمەسلىكى قولىنى كېسىش، پېيىنى قىرقىش، تىرىك كۆمۈش، چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق قەبىھ جازالارنى قوللاندى. ئۇ ئۆزى ئىشغال قىلغان رايونلاردا زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن ئالۋان - ياساق سېلىپ، پۇقرالارنىڭ ھويلا - ئارامگىرى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ، نۇرغۇن ھەشەمەتلىك باغ - ھويلىلارنى ياساتقۇزدى. ئۇنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىنىڭ كۆلىمى نەچچە يۈز مو بولۇپ، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا - لىق تۇرمۇش ئۆتكۈزدى.

1826 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جياڭجۈنى چاڭلىڭنى ۋەيزىتلىك سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، ئالدىنقى سەپنىڭ باش قوماندانلىقىغا مەسئۇل قىلدى، شەنشى - گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى يىڭ يۈچۈن، شەندۇڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋۇلۇڭئالارنى مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن 36 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يۆتكەپ ئاقسۇغا، توپلاپ باندىت جاھانگىر خوجىنى يوقىتىش ئۇرۇشىنى باشلىدى.

ياندۇرقى يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچىدىن 22 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، توختىماي ئىلگىرىلەپ، 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قەشقەر شەھىرىنىڭ بېقىنىغا يېتىپ باردى. جاھانگىر خوجا قەشقەردە 100 مىڭ كىشىلىك توپلاڭچى قوشۇن توپلاپ، كەڭ - كۆلەمدە ئىستېھكام ياساپ، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كەچتە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. ئەتىسى تاڭ سەھەردە توپلاڭچى قوشۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى تىرە-

پىرەن بولۇپ كېتىپ، قەشقەر كونا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەر ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىنىدى. جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن ئون نەچچە ئادەم ئالاقزادىلەكتە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قەشقەردىكى جەڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنجىتىشىدا ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن مەشھۇر جەڭ بولدى. قەشقەردىكى جەڭدە زور غەلىبە قازىنىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا، تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرەت بىلەن يېڭىنار، يەكەن، خوتەنلەرنى ئىشغال قىلىپ تۇسالغۇسىز ئىلگىرىلىدى. 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى خوتەن شەھىرىگە كىردى، شۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىرى لىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى رايونلار پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىنىدى.

جاھانگىر خوجا قەشقەردىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، خۇددى ئوقيادىن ئۇرۇلغان قۇشتەك، شۇ قاچقانچە پامىر ئېگىزلىكىدىكى قاتمۇقات تاغ ئېچىگە كىرىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالدىنقى سەپ قوماندانى چاغلىق قاتارلىقلارغا چەكلىك مۇددەت ئىچىدە جاھانگىر خوجىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئاپەتنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىش توغرىسىدا قەتئىي بۇيرۇق چۈشۈردى. جاھانگىر يەنە بىر قېتىم پامىرغا كىرگەندىن كېيىن، قىرغىز قەبىلىلىرى ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىشتىن ئىمكانقەدەر ساقلاندى. جاھانگىر خوجا يار-دەمسىز قېلىپ، بۇ جاھان ئۇنىڭغا كۈندىن كۈنگە تارچىلىق بولۇپ قالغانىدى. 1828 - يىلى باھار بايرىمى ھارپىسىدە جاھانگىر خوجا ئاچىارچىلىققا چىداپ تۇرالماي، بىرنەچچە يۈز ھەمشەرىكلىرىنى تۇپلاپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چاغان ئۆتكۈزۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ مۇداپىئەنى بوشاشتۇرۇپ

قويدى دەپ ھېسابلاپ، ئاتـۇشقا سۇقۇنۇپ كىـرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئۇرۇندى. بۇ ئۇنىڭ تۆتىنچى قېتىم چېگرىدىن ئۆسۈپ كىرىپ مالـمـان قىلىشى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن 6000 لەشكەر ناللىقاچـان ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا تۇزاق ئۇرۇپ بولغانىدى. شۇڭا، باندىت جاھـانگىر خوجا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي، كەلگەن يـولى بىلەن قېچىپ كەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى يىڭ فاڭ ئەسكەرلەرنى ئۇچ يولغا بۆلـۈپ، كېچىـلەپ قـوغلاپ مـاڭدى. جاھانگىر خوجا قارا تېكە تېغىغا بارغاندا، قـاچىدىغان يـول تاپالماي قىلىچىنى سـۇغـۇرۇپ ئۆزىنى بوغـۇزلىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ لەشكىرى بېشى خۇجاۋۇ، دۇمەن يۇكفۇ، شەيـە يىگىدىكى سـەرۋازلاردىن ناسـۇڭئا، شۇ-شېڭئا قاتارلىقلار جەسۇرلۇق بـىلەن ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى تىرىـك تـۇتۇۋالدى. 1828 - يىل 6 - ئايدا جاھـانگىر خـوجا قەپەس ھارۋىغا سېلىنىپ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىلدى ۋە زىنـدان پىرقىسىنىڭ بىر ياقلىق قىلىشىغا تـاپشۇرۇلۇپ، ئۆلـۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسى ھـۆكۈمىتىنىڭ جاھـانگىر خـوجا توپىـلىڭىنى تىنچىتىشىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى غايەت زور تۆھپە قوشتى. ئۇيغۇر خـەلقىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇن توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىش ئۇرۇشىغا باشتىن - ئاياغ قاتناشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دۇشمەننى بالتۇرلۇق بىلەن قىردى، بەزىـلىرى جەڭدە قازا بولدى، يەنە بەزىلىرى توپىلاڭچى باندىتىلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانىدا، ئۆلـمـۈ تىز يۇكمىدى. خوتەن ۋە يەكەندىكى خەلقلەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئىچكى - تاشقى جەھەتتە تەڭ ماسلىشىپ، توپىلاڭچى قـوشۇن-لارنىڭ كـاتتىباشلىرىنى ئۆلتـۈرۈپ يـاكـى تىرىك تـۇتـۇپ،

شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى قارشى ئالدى. قەشقەردە يەنە جاھانگىر خوجىنى قولغا ئېلىشنى پىلانلاش ۋەقەسىمۇ يۈز بەرگەن بولۇپ، بەختكە قارشى سىر ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، پىلانلاشقا قاتناشقان يەتتە ئادەم ياجىئەلىك تۇرده ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئۇيغۇر خەلقى يەنە چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاشلىق ۋە ھەربىي ئەشيالىرىنى توشۇپ بەردى. ئۇرۇمچى - ئاقسۇ قاتناش لىنىيىسىدە، پەقەت كۈچادىلا 1000 نەپەر خەلق ئىشچىسى ۋە كۆپلىگەن ھارۋىلار سەپەرۋەر قىلىنىپ چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئوزۇق - تۈلۈك توشۇپ بەردى. ئىلى - ئاقسۇ قاتناش لىنىيىسىدە 70 كىلومېتردىن ئارتۇق كېلىدىغان مۇز داۋاندا تۆگە ۋە ئات ماڭالمايتتى، 2000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر پۇقرالار ترانسپورت ئەترىتى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ھەر بىرسى 50 جىڭدىن ئاشلىقنى يۈدۈپ، خېيىم - خەتەرگە قارىماي، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ياردەم قىلدى.

قارا شەھەردىكى تۇرغۇت، خۇشۇت موڭغۇللىرى ئۆزلىرى ئات ۋە قورال - ياراق تەييارلاپ 1000 كىشىدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئاقسۇغا كېلىپ چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھەمدەم بولۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسىتىپ، چىقىپ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

قىرغىز، قازاق، تاجىك خەلقلىرىمۇ چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئات ئىئانە قىلىپ، چىقىپ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ توپىلاڭچى باندىتلارنى قوغلاپ يوقىتىشىغا ئاكتىپلىق بىلەن ھەمكارلىشىپ، جاھانگىر خوجىنى تىرىك تۇتۇشتا زور خىزمەت كۆرسەتتى.

6. چىك سۇلالىسىنىڭ قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرى

1828 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جى لىنىڭ باش ۋالىيسى نايەنچېڭنى خان مۇپەتتىشى سالاھىيىتى بىلەن تىيانشانلىق جەنۇبىي قىسمىغا كېلىپ قالدۇق ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. نايەنچېڭ قەشقەردە بىرنەچچە ئاي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ پادىشاھ داۋگۇاڭغا نەچچە ئون پارچە دوكلات يوللىدى. چىڭ سۇلالىسى نايەنچېڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن شىنجاڭغا قاراتقان سىياسىتىنى تۆۋەندىكىدەك تەڭشىدى:

1. ھەر دەرىجىلىك ئامبال - ئەمەلدارلارنى تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. جايلاردا تۈرۈشلۇق ئامبالارنىڭ خىزمەت نەتىجىسىنى ھەر يىلى يىل ئاخىرىدا مەسلىھەتچى ئامبال تەرىپىدىن تەكشۈرۈش، ئاندىن ئىلى جياڭجۈنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەكشۈرۈپ باھالاپ چىقىش، ئاندىن ئوردىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى ھەر دەرىجىلىك ئامبالارنى جازالاش ياكى مۇكاپاتلاش، تۆۋەنلىتىش ياكى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاساسى قىلىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە جايلاردىكى ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ مەسلىھەتچى ئامبال، قوماندان ۋە جياڭجۈنلەر ئۈستىدىن دەرىجە ئاتلاپ ئەرز قىلىشىغا يول قويۇش. شۇ ئارقىلىق يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆزئارا نازارەت قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش.

2. بەگلەرنى تولۇقلاپ تاللاش بەلگىلىمىسىنى چىڭىتىش. ئوردا بەگلەرنى تولۇقلاپ تاللاش نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، كېپىللىك قىلىپ كۆرسىتىش ئىشنى ئېھتىيات بىلەن ئورۇنداش. ئۆز يۇرتىدىن چەتلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش، بەگ تاللاشتا پاراخورلۇقنى قەتئىي مەنئى قىلىش، بەگلەرنىڭ بەلگىلىمىدىن سىرت يەر قوشۇۋېلىشىغا ۋە يانچىلارنى

كۆپەيتىشىگە رۇخسەت قىلىشنى قايتا تەكىتلەش، بەگلەر-
نىڭ مەھبۇسلارنى خالىغانچە قىيمىن - قىستاقتا ئېلىپ سوراق قى-
لىشنى ۋە شەخسىي قورال-ياراق ساقلىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش.

3. شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ مائاشىنى كۆپەيتىش.
ئىلى جياڭجۈنىنىڭ يىللىق مائاشىنى 3000 سەر كۈمۈشتىن 4000
سەرگە، قەشقەر مەسئۇلىنىڭ يىللىق مائاشىنى
1500 سەردىن 2000 سەرگە، ئۈرۈمچى باش بۇغىنىڭ يىللىق
مائاشىنى 1888 سەردىن 2388 سەرگە، ئاقسۇ ئىش بېجىرگۈچى
تامبىلنىڭ يىللىق مائاشىنى 400 سەردىن 1200 سەرگە
ئۆستۈرۈش. باشقا ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مائاشىنىمۇ
دەرىجە بويىچە تولۇقلاپ ئۆستۈرۈش، ئەمەلدارلارنىڭ يالا-
چاقلىرىنى بەرگە ئېلىپ يۈرۈشگە رۇخسەت قىلىش. بۇنداق
قىلىشتىكى مەقسەت يۇقىرى مائاش چاردىسى ئارقىلىق ئەمەلدار-
لارنىڭ خىيانەتچىلىك ۋە پارىخورلۇق قىلىشىنى چەكلەش،
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە چېگرا رايونلاردىكى ئەمەلدار-
لارنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت
ۋەزىپە ئۆتەپ، ئۆز خىزمەتلىرىنى بەرىلىپ ئىشلەيدىغان قىلىش،
بۇرۇنقىدەك ئەمەلدارلارنى تولا ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەھۋالنى
ئۆزگەرتىش.

4. ھەرقايسى يامۇللارنىڭ خىزمەتچى خادىملىرىنى
ئازايتىپ، چىقىمنى تېجەش. ھەر قايسى ئىش بېجىرگۈچى
ئامبال يامۇللاردا تامغا تۇتىدىغان باش كاتىبلارنى بېيجىڭ-
دىن تاللاپ ئەۋەتىشنى بەلگىلەپ، ھەربىي قوشۇنلاردىن ياكى
قول ئاستىدىكى خادىملاردىن ئۆستۈرۈپ تەيىنلەشنى مەنئى
قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئەمەلدارلارنىڭ شېرىك توپلاپ جايلاردا
خەلقنى زۇلۇم سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

5. جاھانگىر خوجا توپىلىڭىدا قاتناشقانلارنىڭ يەر-

زېمىنلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ھۆكۈمەت نامىدىن ئىجارىگە بېرىش. خۇسۇسىيلار ئاچقان تېرىلغۇ يەرلەرنىي تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يەر بېجى ئېلىش. يەنە شىمالىي شىنجاڭنى تەقلىد قىلىپ، غەربىتىكى تۆت شەھەر رايونلىرىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى تەشكىللەش. شۇنىڭ بىلەن بىللە جايلاردىكى ئەمەلدار ۋە بەگلەرنىڭ خەلقتە نورمىدىن تاشقىرى تۇرلۇك ئالۋان ـ ياساق سېلىشىنى مەنئى قىلىش.

6 . ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي ئىشلارغا مۇداخىلە قىلىشىنى چەكلەش. ئاخۇنلارنىڭ دۇئاتىلاۋەت قىلىشىغىلا يول قويۇلىدىغانلىقىنى، جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقىنى بەلگىلەش. ئاخۇنلار ياكى ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى يەڭ بولسا ياكى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ئەمەل تۇتسا، ئۇنىڭ يېنىغا ئاخۇنلۇق قىلىشقا يول قويماسلىق، ھاكىمىيەت جىلەن دىنىي ئايرىۋېتىش تۈزۈمىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاتتىق يولغا قويۇش.

7 . غەربىتىكى تۆت شەھەرنىڭ سېپىللىرىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، چېگرىدىكى قاراۋۇلخانا ۋە قورغانلارنى كۆپەيتىش، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتەڭ ـ لەڭگەرلەرنى كۆپەيتىش.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى سىياسىتىنىڭ يادروسى ـ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ھەمدە مۇداپىئە كۈچىنى ئاشۇرۇش ئىدى. تاشقى جەھەتتىكى تەدبىر ئاساسەن قوقەن خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدى. قوقەن خانلىقى جاھانگىر خوجىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۇسۇپ كىرىپ توپىلاڭ قوزغىشىنى ئاكتىپ قوللىدى، ھەتتا ئاشكارا ھالدا ئەسكەر چىقىرىپ، جاھانگىر خوجىغا ماسلىشىپ،

چمك سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. جاھانگىر خۇجا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى ـ رەت قىلدى. شۇڭا چمك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوقەن خانلىقىغا قارىتا بىر قاتار ئاگاھلاندۇرۇش خاراكتېرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللاندى:

1 . قوقەنلىكلەرنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشىنى مەنئى قىلىش، چاي ۋە رەۋەننى قوقەنگە ئېكسپورت قىلىشنى مەنئى قىلىش.

2 . ئەنجانلىقلارنى قوغلاپ چىقىرىش. ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ ئولتۇراقلاشقىنىغا ئون يىل توشمىغانلارنى چېگرىدىن بىردەك قوغلاپ چىقىرىش. ئولتۇراقلاشقىنىغا ئون يىل توشقان بولسىمۇ، بېسىمدارلىق قىلىپ يوشۇرۇنچە چاي ۋە رەۋەن ساقلىغانلارنىمۇ قوغلاپ چىقىرىش، قوغلاپ چىقىرىلغانلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بىردەك مۇسادىرە قىلىش.

3 . ئېلىمىزدە ئولتۇراقلىشىش شەرتىگە مۇۋاپىق كەلگەن ئەنجانلىقلارنى بىردەك رويخەتكە ئېلىپ، ھاشار ـ سەيسىلەرگە بۇيرۇش؛ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويماسلىق، پەقەت دېھقانچىلىق قىلىشىغلا يول قويۇش؛ 100 مودىن ئارتۇق يەر سېتىۋېلىشىغا يول قويماسلىق؛ ئۇيغۇرلار بىلەن نىكاھلىنىشىغا رۇخسەت قىلماسلىق، بۇلارغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار بولسا دەرھال قوغلاپ چىقىرىش. ئۆزلۈكىدىن ئىلتىماس قىلىپ چېگرىدىن چىقىپ كەتكەنلەرنىڭ قايتا كىرىشىگە رۇخسەت قىلماسلىق.

ئەينى ۋاقىتتا يۇقىرىدىكى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، چمك سۇلالىسى دائىرىلىرى تەرىپىدىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئەنجانلىقلار 289 ئائىلە بولۇپ، ئۇلاردىن 4669 كىلوگرام رەۋەن، 34 مىڭ 461.5 كىلوگرام چاي

مۇسادىرە قىلىنغان. بۇ ئەنجانلىقلار «قوغلاپ چىقىرىلغاندا يىغا-زارە قىلىشىپ، ھالى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولغان.»① چىك سۇلالىسىنىڭ قوۋقىنىگە قاراتقان سىياسىتى چەكتىن سەل ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، ئاقتۇتە تىتە 1830 -يىلىدىكى قوۋقەن خانلىقى يۈسۈپ خوجىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ۋەقەسى يۈز بەردى.

يۈسۈپ خوجا جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى بولۇپ، قوۋقەن خانى مەدەلىخان ئۇنىڭغا قوۋقەنلىكلەرنى باشلاپ بېرىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگىن دېگەندە، ئۇ «مەن قەشقەرگە بارغىنىم يىلەن بىر زاغرا نانغىمۇ يارىمايمەن»② دېگەن. لېكىن قوۋقەن ھۆكۈمرانلىرى ئۇنىڭ خوجىلىق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئۇنى يەنىلا زورلاپ ئەكىلىپ قورچاق قىلدى. 1830 - يىلى 7 - ئايدا قوۋقەن قوشۇنلىرى يۈسۈپ خوجىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئارقىلىق چېگرىدىكى قاراۋۇلخانىلارغا بېسىپ كىرىپ بولاق - تالاق قىلدى. 9 - ئايدا قوۋقەن قوشۇنلىرى قەشقەر يىلەن يېكىسارنى قورشىۋالدى ھەمدە يەكەنگىمۇ بىر بۆلۈك ئەسكەر يىلەن ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ يىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بويلىرىدا ئۇرۇش ئوتى يەنە ياندى.

ئەمما بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر خەلقىنىڭ خاتىرىسىدە جاھانگىر خوجىنىڭ زوراۋانلىقلىرى تېخى ئۇنۇتۇلمىغان ئىشتەك ساقلىنىپ ئۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قالدۇق ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلغانىدى. يۈسۈپ خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ئەينى يىللار-

① «مەرىيە تىلىك چاڭ لىن ئۆزى كۆرۈپ بېكىتكەن سالنامە» 4- جىلد.

② «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېپلوماتىيىكە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» داۋا-گۇاڭ 4 - جىلد.

دا جاهانگىر خوجا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنىدىكىنگە ئوخشاش ئەسەبىي ئېتىقاد ۋە قوللاشقا مۇيەسسەر بولۇش ئۈيغۇر ئۇرۇقىنى، ئەكسىچە، بارغانلىكى جايدا كىشىلەرنىڭ ئەپرەتىمگە ۋە زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ ناھايىتى رەسۋا ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. يۇسۇپ خوجىنىڭ چېگرىغا بېسىپ كىرگەنلىك خەۋىرىنى ئەڭ ئاۋۋال ئۈيغۇرلارنىڭ ئىنانچىخانىي ئىسھاق چىلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە خەۋەر قىلىدى. يەكەنىنىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى بەچاك (مۇڭغۇل) ھەرقايسى بەگ ۋە ئاخۇنلارنى يىغىپ، ئۇلارغا ۋەتەننى قوغداشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى، ئۈيغۇر خەلقى روھلىنىپ نەچچە مىڭ كىشىلىك پىدائىي قوشۇن تەشكىللەپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، يەكەن شەھىرى ئەتراپىدىكى ستراتېگىيىلىك نۇقتىلارنى مەزمۇت ساقلاپ، قوقەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى كۆپ قېتىم چېكىندۈردى. تاجاۋۇزچى قوشۇنلار يەكەن كونا شەھىرىگە بېسىپ كىرگەندە، ھەتتا ئۈيغۇر ئايالىلىرىمۇ دۇشمەن بىلەن ئېلىشىپ، 300 دىن ئارتۇق دۇشمەننى تىرىك تۇتۇۋالدى. 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، 6000 قوقەنئاتلىق ئەسكىرى يەكەن شەھىرىگە قايتا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، بەچاك 800 نەپەر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، يەكەن ھاكىمى بېگى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى ئۈيغۇر پىدائىي قوشۇنلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، قوقەن ئەسكەرلىرىنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىنى تارمار قىلدى ۋە دۇشمەنلەرنى 20 نەچچە كىلومېتر يىراقلىققىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ، بىرقانچە 100 دۇشمەننى يوقاتتى. ئابدۇراخمان تەقسىرلەندى، بەچاك مەسلىھەتچى ئامبالىلىقا ئۆستۈرۈلدى. 12 - ئايدا، 40 مىڭ كىشىلىك چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چاڭ لىڭنىڭ باشچىلىقىدا

جەڭبىي شىنجاڭغا كېلىپ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرما
زەربە بەردى، قوقەن تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى ئىلگىرى -
كېيىن بولۇپ يەكەن، يېڭىسار ۋە قەشقەرلەردە مەغلۇپ بو-
لۇپ قاچتى، ئۇلار قېچىش ۋاقتىدا ھەر مىللەت خەلقىدىن
12 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قوقەنگە مەجبۇرىي ئېلىپ
ماڭدى، نۇرغۇن ئادەم يولدا ئاچ - يالىڭاچ ئازابىدا جېنىدىن
ئايرىلدى، يېڭىسارنىڭ ئۇجمىچاق يېزىسىدىن ھەيدىلىپ
ماڭغان 69 نەپەر ئۇيغۇر دېھقان يېرىم يولدا پالتا ۋە
كەتمەن بىلەن قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ
كەلدى. ① قوقەن ئەسكەرلىرى پامىر ئېگىزلىكىنى بۇلاڭ -
تالاڭ قىلغاندىمۇ تاجىك خەلقىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە
ئۇچراپ، ئېغىر جىقىم تارتتى.

يۈسۈپ خوجا قوقەنگە قېچىپ بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۆلـ
دى. قوقەن خانى مەدەلىخان شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋە-
تىنىڭ پەسكويغا چۈشكەنلىكىنى، كېشىلەر كۆڭلىنىڭ چاتىر-
جەم بولغانلىقىنى، بەرەر يوچۇق تېپىشنىڭ مۇمكىن
ئەمەسلىكىنى بىلدى، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر چىڭ سۇلالىسى
ئىلى، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەرلەردىن ئەسكەر ئەۋەتىپ قو-
قەنگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييارلىنىۋېتىپتۇ دېگەن گەپ-
لەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن سازاسىمگە چۈشتى، شۇڭلاشقا چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يارىشىش ۋە سودا قىلىشنى تەشەب-
بۇسكارلىق بىلەن تەلەپ قىلدى. 1832 - يىلى 6 - ئايدا

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - كىتاب، 336 - بەت.

قوقەن خانلىقى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تۆلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە 100 دىن ئارتۇق ئادەمدىن تەشكىل تاپقان سودا كارۋىنىنى قەشقەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتتى. لېكىن بۇ چاغ ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسى بولغانلىقتىن، خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش ناھايىتى تېز بولۇۋاتاتتى. قوقەن ھۆكۈمرانلىرى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنى قوللاشقا يەنىلا پۇرسەت ئىزدەۋاتاتتى؛ چارروسىيە قازاقلارنىڭ كىچىك ۋە ئوتتۇرا يۈزىگە قاراشلىق يايلاقلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى ھەمدە ئىبلىس قولىنى مەملىكەتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارغا سوزدى، بۇ چاغدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تاجاۋۇزچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت تېخىمۇ جاپالىق كۈرەشكە دۇچ كەلگەنىدى.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ــ مەملىكىتىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زېمىنلىرىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا جەزملىشىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى، شۇنىڭدەك شىنجاڭ دىكى ھازىرقى 13 ئاساسىي مىللەتنىڭ ئولتۇراقلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق كۆرىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئېقىمىغا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆپ ئارزۇسىغا ئويغۇن ئۇلۇغۋار ئىش؛ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا، تارىختىكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھەم بىر قاتار ئۇنۇملۇك ئىسلاھات خاراكتېرلىك تەدبىرلەرنى قوللانغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرى شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ئويغۇنىدى، شۇڭا، بۇ تەدبىرلەر شىنجاڭنىڭ 60 يىللىق مۇقىم تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپلا قالماي، بەلكى، يەنە كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ۋە ئېچىش ئىشلىرىنى پايدىلىق ئۆرنەك بىلەن تەمىن ئەتتى؛ جاھانگىر خوجا توپىلىڭى چىڭ سۇلالىسى زاۋاللىقىغا يۈز تۇتقان بىر ۋەزىيەتتە چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا يۈز بەرگەن، ئۇ شىنجاڭدا سەككىز يىلغىچە داۋام قىلغان مالىمانچىلىقنى پەيدا قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن. تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، تىنچ ۋەزىيەتنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىگىلىكنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، شىنجاڭنىڭ ئۇزاققىچە مۇقىملىقى ۋە گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش — شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ھەم شىنجاڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۇزلىنىشىدۇر.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. چىك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

2. تۇرغۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئورنى.

3. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرى ۋە ئۇنىڭغا بولغان باھا.

4. جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرى.

VII باب ئىككى قېتىملىق ئەيىبۇن ئۇرۇشىدىكى مەزگىلدىكى شىنجاڭ

جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چىڭ سۇلالىسى ئەيىبۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى يېرىم ئەسىردىن باشلاپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇش دەۋرىگە قەدەم قويىدى. بۇ مەزگىلدە ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى بەزى ئاساسىي دۆلەتلەردە كاپىتالىزم ئىنتايىن تېز تەرەققىي قىلىپ، سىرتقا قارىتا ياۋۇزلارچە مۇستەملىكىچىلىك ۋە تالان ـ تاراج قىلىشنى يۈرگۈزدى، جۇڭگو غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تالان ـ تاراج قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگو ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئەللىرى بىلەن بولغان دېپلوماتىك سودىسىندا جۇڭگونىڭ ئېكسپورتى ئىزچىل ئېشىپ كەلگەنلىكى، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر ئىنتايىن پايدىسىز بولغان سودىدىكى بۇنداق پاسسىپ بالانسنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن سۇيىقەستچىلىك پىلانلاش تارقىتىپ، بەس ـ بەستە جۇڭگوغا ئەيىبۇن ئەكىسىچىلىكى قىلىشقا كىرىشتى. جۇڭگونىڭ ئەيىبۇن ئەكىسىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇشىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ باشلامچىسى ئەنگلىيە جۇڭگوغا قارشى ئەيىبۇن ئۇرۇشى قوزغىدى. ئەيىبۇن ئۇرۇشى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ باشلىنىشى، شۇنداقلا يېقىنقى زامانىدىكى جۇڭگو خەلقىنىڭ كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرىشىنىڭ باشلىنىشى بو-

لۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىمۇ پۈتۈن مەملىكەتنىكە ئوخشاش، كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئەپيۇن بىلەن ئاپەت سېلىشى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەپيۇنىنىڭ يامىراپ كېتىشىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىن باشلاندى.

§1. ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ ئەپيۇن كىرگۈزۈپ شىنجاڭغا بالايىئاپەت كەلتۈرۈشى

1. ئەنگلىيە، روسىيە ئەپيۇنىنىڭ شىنجاڭدا يامىراپ كېتىشى

XII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىق قولىنى شىنجاڭغا سوزدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان، قوقەن قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئارقىلىق شىنجاڭغا ئەتكەسچىلىك بىلەن كۆپلەپ ئەپيۇن كىرگۈزدى. XII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، روسىيىمۇ ئەپيۇننى قوقەن قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ قولى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا قارىتا ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكى بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. 1834 - يىلى روسىيىنىڭ سىبىرالاتنىسكى سودىگەرلىرى ئىلى ۋە تارباغاتايغا ئەپيۇن كىرگۈزۈش ئەتكەسچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى①. روسىيە جۇڭگو بازارلىرىغا ئەپيۇننى تۆكمە قىلىپ سېتىش ئۈچۈن، شىنجاڭغا چېگىرىداش بولغان يەتتىسۇ راپونىدا ئەپيۇن ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ئاچتى؛ ئەپيۇن تېرىش باش شىركىتى ۋە شۆبە شىركى-

① گۇرىۋىچ «1799 — 1842- يىللىرى جۇڭگو - ئەنگلىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە روسىيىنىڭ ئەپيۇن مەسىلىسىگە قوللانغان سىياسىتى»، سوۋېت ئىتتىھادىنى ئۆگىنىش ماتېرىياللىرى دەپتىرىنىڭ قىسقا خەۋەرلىرى»، 1963 - يىل 56 - بەت.

كەتلەرنى تەسىس قىلىپ، ئەپيۇن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاشۇپ سېتىشنى ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى شەھەرلەردە ئەپيۇن پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنى قۇرۇپ، جۇڭگودىكى زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچىلەرگە ياقىدىغان ئەپيۇنلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، «ئەپيۇن زىيانسىز نەزەرىيىسى» نى بازارغا سالدى. روسىيىنىڭ ئەپيۇن سېتىقچىلىرى يەنە ئەسەبىيلەرچە جۇڭگولۇق ئىشچىلارنى روسىيىگە ئالداپ ئاپىرىپ كۆكنار تېرىشقا سالدى، چېگرا بويلىرىدا توپىلاڭ ۋەقەلىرىنى پىلانلاپ، قوراللىق ھالدا ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى. روسىيىلىكلەرنىڭ مىستىن ياسىغان ئەپيۇن چىلىملىرىمۇ قەشقەر قاتارلىق رايونلارنىڭ بازارلىرىدا پەيدا بولدى①. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىلا، ئەپيۇن زەھەرلىرى پۈتۈن شىنجاڭغا قاپلىندى. شىنجاڭغا ئەتكەسچىلىك بىلەن كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەن ئەپيۇن ياكى شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە سېتىلىدى ياكى ئەتكەسچىلىك بىلەن داۋاملىق شەرقە توشۇلۇپ، جىيايۈيگۈەن ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا يەنە ئەنگلىيە، روسىيىنىڭ جۇڭگوغا ئەپيۇن ئەتكەسچىلىك قىلىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى بىر يولى بولۇپ قالغانىدى.

ئەنگلىيە، روسىيە ئەپيۇنلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزۈلۈشى چېگرا رايوننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئىنتايىن زىيان يەتكۈزدى. خەلقنىڭ سالامەتلىكى نابۇت قىلىندى، دۆلەتنىڭ كۈمۈشى كۆپلەپ چەتكە ئاقتى. داۋاكۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (XIXئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى)، 200 يارماق پۇلنى بىر سەر كۈمۈشكە تېگىشكىلى بولاتتى، 40 - يىللارغا كەلگەندە، 400 يارماق ئۆپچۆرسىدىكى پۇلنى ئاران بىر سەر

① دوڭلىغاپۇ ئەسەرلىرى، 2 - توم، 152 - بەت، 1962 - يىل، ئالموتا نەشرى.

كۆمۈشكه تېگىشكىلى بولىدىغان بوپقالىدى. 20 يىل ئىچىده كۆمۈشنىڭ باھاسى بىر هەسسه ئۆسۈپ كەتتى. يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئەپيۇن ئەكىسچىلىكىگە قاتنىشىشى ۋە ئەپيۇن چېكىشى تۈپەيلىدىن هۆكۈمران سىنىپنىڭ چىرىكلىشىشى هاكىمىيەتنىڭ كۈنسېرى تېخىمۇ ئىغىرلاشتى. شىنجاڭ ۋەتەنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى دەرۋازىسى، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى ئەنگلىيە ۋە روسىيە ئەپيۇن ئاپەتلىرىنىڭ شىنجاڭدا يامراپ كېتىشىگە ئېنتايىن غەزەپلەندى، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئەپيۇننى مەنئى قىلىشنى ئارقا - ئارقىدىن تەلەپ قىلدى.

2. ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ۋە مەنئى قىلىشقا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى 1729 - يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى) لا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش بۇيرۇقىنى ئېلان قىلغانىدى، لېكىن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش هەرىكىتى 1838 - يىلى خان مۇپەتتىشى لىن زېشۈي گۇاڭجۇدا ئەپيۇننى مەنئى قىلغاندىن كېيىن باشلاندى. پۈتۈن مەملىكەتتە ئەپيۇننى مەنئى قىلىش بويىچە كۆتۈرۈلگەن قايناق دولقۇنىدا، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ئىشىغا ئېنتايىن ئەهمىيەت بەردى. «چىڭ سۇلالىسى پادىشاهلىرى پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە» ده قەيت قىلىنىشىچە، 1839 - يىل 9 - ئايدىن 1840 - يىل 6 - ئايغىچە چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ۋە ئەپيۇن ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا جەمئىي 16 قېتىم پەرمان ئېلان قىلغان. ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ ئەپيۇن ئەكىسچىلىكىنى توسۇش

ئۇچۇن، شىنجاڭنىڭ يەرلىك دائىرلىرىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئالدى بىلەن، شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقتى. 1840 - يىلى (داۋگۇاڭنىڭ 20 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جىياڭجۈنى يىشەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ «يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئەپيۇنغا دائىر نىزامنامىنى چېگرا رايونىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق ئۆزگەرتىش» توغرىسىدىكى پادىشاھقا يوللىغان مەلۇماتنامىسىنى تەستىقلىدى. بەش مادداىلىق مەلۇماتنامىنىڭ ئۇچ مادداسى ئەنگلىيە ۋە روسىيە ئەپيۇن سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدا ئەپيۇن سېتىشىغا قارىتىلغان. مەسىلەن، بىرىنچى مادداسىدا: «چەت ئەللىكلەر ئەپيۇننى مەنئى قىلىش نىزامنامىسىنى بىلمەپ تۇرۇپ، شەرىكلىشىپ چېگرىدىن ئەپيۇن ئېلىپ كىرگۈچىلەر بولسا، باش جىنايەتچى ياكى ئەگەشكۈچى جىنايەتچى ئىكەنلىگىگە قاراپ، دەرھال كاللىسىنى ئېلىش ياكى دارغا ئېسىش ئارقىلىق ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئۇقۇشماستىن ئانچە - مۇنچە ئېلىپ كىرگۈچىلەر بولسا، ئۇنىڭ بويىنىغا تاقاق سېلىپ سازايى قىلىش» دەپ بەلگىلەنگەن. ئىككىنچى مادداسىدا: «ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئەپيۇنلىرىنى ئېلىپ ساتقان، بىسىمدارلىق قىلىپ ساتقان ۋە ئەھۋالنى بىلمەپ تۇرۇپ ئەپيۇن ساقلاپ بەرگەن مۇناپىقلارنى يېڭى نىزامنامىغا ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم جازالاش» دەپ بەلگىلىگەن. تۆتىنچى مادداسىدا: «ھەرقايسىسى يوللار ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگۈزۈلگەن چەت ئەل مالىلىرىنى، خادىم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش ھەمدە چەت ئەللىكلەرگە چەكلەنگەن ۋاقىتدا ئېچىدە سودا قىلىشقا بۇيرۇق قىلىش، سودىسىنى تۈگىتىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدىغان چاغدا يەنە بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈش»①

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى شۈەزۇڭنىڭ پاتالىيە قىلىرىدىن خاتىرە» 399 - بەتلەر.

دەپ بەلگىلەنگەن.

ئىككىنچىدىن، دىپلوماتىك يول ئارقىلىق روسىيە دائىرلە- رىگە جۆئگو - روسىيە چېگرا بويلىرىدا ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكى قىلىشنى چەكلەشنى كەسكىن ئوتتۇرىغا قويىدى. پاكىت ئالدىدا، روسىيە ھۆكۈمىتى نانكىلاج 1841 - يىلى 4 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئالاقە ئەۋەتىپ، «چىڭ خاندانلىقىنىڭ چېگرىدىن ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى قاتتىق مەنئى قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپ- تۇق، دۆلىتىمىز (روسىيە) پۇقرالىرىمىزنى جۆئگو بىلەن چېگرىداش جايلاردا (ئەپيۇننى) ئۆزئارا ئېلىپ سېتىشىنى ۋە ئوغرىلىقچە ئېلىپ يۈرۈشنى قەتئىي چەكلىدۇق»① دېگەن. ئەمە- لىيەتتە، روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بايانىتى ساختا پوزىتسىيەدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇ ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەت- لەرنىڭ كېيىنكى چاغلاردا قىلغان ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ۋەدىسىگە ئوخشاش، پەقەت كىشىلەرنىڭ كۆزىنى بويايدىغان نىقابتىنلا ئىبارەت. ئەنگلىيە، روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەپ- يۇن ئەتكەسچىلىكى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا بۈرۈنقە- دەكلا داۋام قىلىۋەردى.

ئۈچىنچىدىن، ئەپيۇن سودىگەرلىرىنى تەكشۈرۈپ مەنئى قىلدى ۋە قوغلاپ تۇتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيە بىلەن چېگرىداش بولغان جايلاردىكى ئەمەلدارلارغا ئەپيۇن سودىگەرلىرىنى قوغلاپ تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. شىنجاڭدىكى «ھەرقايسى ئامبالىلار ئۆز تەۋەسىدىكى ھەممە جايلارنىڭ بىر تۇتاش قاتتىق تەكشۈرۈپ، ئەپيۇننىڭ كىرىش يولىنى ئېتىۋېتىش كېرەك»② دەپ ئالاھىدە بۇيرۇق

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۆزلۈكىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 333-جىلد.
② «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۆزلۈكىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 329-329-جىلد.

چۇشۇردى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئۆز تەۋەسىدىكى يەرلىك ئەمەل-دارلارغا «ئەپيۇن ئېلىپ ساتقۇچى، ئەپيۇن چەككۈچىلەرنى»① تەكشۈرۈپ جازالاشقا بۇيرۇق بېرىشنى قاتتىق جېكىلىدى. 1840 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ئۇرۇمچى باش بۇغى خۇيجى پادىشاھقا سۇنغان بىر پارچە مەلۇماتتا: پەقەت ئۇرۇمچىدىلا «ئەپيۇن ساتقان، ئەپيۇن چەككەن جىنايەتچىلەر-دىن 30 نەچچىسى قولغا چۈشۈرۈلدى، بۇنىڭدىن باشقا تېخى قولغا چۈشمىگەنلىرى ئاز ئەمەس. ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدا قولغا چۈشۈرۈپ، يېڭى تۈزۈلگەن بەلگىلىمىنىڭ ماددىلىرى بويىچە ئايرىم - ئايرىم سۈرۈشتۈرۈپ جازالايمىز»② دېيىلگەن. ئۇرۇمچىدە ئەپيۇن سودىگەرلىرى ئېلىپ ساتقان 60 مىڭ سەردىن كۆپرەك ئەپيۇن تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلگەن. 1840 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، يەكەن، قەشقەردە 100 مىڭ سەردىن كۆپرەك ئەپيۇن تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلگەن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئەپيۇننى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈشتە كۈچ چىقارغان ئەمەلدارلارنى ئومۇمىي بۇيرۇق تارقىتىق مۇكاپاتلىغان، ئەمىلىنى ئۆستۈرگەن، ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالمىغان ئەمەلدارلارغا خىزمىتىنى ئېلىپ تاشلاش قاتارلىق جازا بېرىلگەن.

تۆتىنچىدىن، ئەپيۇن ئەتكەسچىلىرىنىڭ ئەپيۇنىنى مۇسا-دىرە قىلىنغان ۋە كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. 1840 - يىلى 2 - ئايدا، قەشقەردە «چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن 2260 سەردىن كۆپرەك خام ئەپيۇن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، پۈتۈنلەي تاپشۇرۇۋېلىنغان»③. شۇ يىل 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يەكەنلىك «ھاكىم بېگى ئىسمايىل ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى چەت ئەل-لىكلەر ئېچىدە ئەپيۇن سېتىش ئىشىنىڭ بارلىقىنى سۈرۈشتۈ-

①②③ «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى شۇەنزۇڭنىڭ پاتالىيە تەرىپىدىن ھالقىرىغان»، 325-، 329-، 330 - بەتلەر.

ئاروپ بەلۋىلىپ، چەت ئەللىك سودىگەرلەرگە 100 مىڭ سەر خام ئەپيۇننى تاپشۇرۇش ھەققىدە قانۇن بويىچە ئۇنى كۆيدۈرۈۋېتمىش، ھەممەيلەننىڭ بۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشى ۋە جىنايەتكە تەۋا قىلىشى تەۋەرىنىدا بۇيرۇق بەرگەن»①. بۇ جايدا كۆرسىتىلگەن «چەت ئەللىك سودىگەرلەر» ئەنگلىيە، روسىيىنىڭ ئەپيۇن سودىگەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئومۇمىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە قولغا چۈشۈرۈلگەن ئەپيۇننى پۈتۈنلەي يەكەنگە ئاپىرىپ، يەكەن ھەسلىدەتچى ئامبىلىنىڭ نازارىتى ئاستىدا كۆيدۈرۈۋەتكەن؛ تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قولغا چۈشۈرۈلگەن ئەپيۇننى پۈتۈنلەي كۆرە شەھىرىگە ئاپىرىپ، ئىلى جىيانجۈنى قاتارلىقلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا كۆيدۈرۈۋەتكەن. تولۇق بولمىغان مەلۇماتقا قارىغاندا، 1840 - يىلى 1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە قەشقەر رايونىدىلا 268 مىڭ 900 سەر ئەپيۇن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە روسىيە جۇڭگوغا قاراتقان ئەپيۇن سودىسىنى قانۇنىي ئۇزۇنغا ئىگە قىلىپ، بەلگىلىمە بويىچە 130 جىڭ ئەپيۇنغا 30 سەر② كۈمۈش باج تاپشۇرۇپ، جۇڭگوغا ئەركىن ھالدا ئەپيۇن كىرگۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئەپيۇن سودىسى قىلىدىغان مۇھىم يۇلى بولۇپ، ئەپيۇننى مەنئى قىلىش شەكىلگە ئايلىنىپ قالغان.

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاۋزۇڭنىڭ باتالىيە تارىخىدىن خاتىرە»، 332 - جىلد.

② ۋېنىكوۋ: «ۋوسىيە - جۇڭگو يېڭى ۋە كونا شەرتنامىسى»، 383 - بەت، 1868 - يىل پېتېربۇرگ نەشرى.

28. چارروسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى

1. چارروسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونلىرىغا قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تاجاۋۇزچىلىقى

XVII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، چارروسىيەنىڭ شەرقتىكى چېگرىسى كاسپىي دېڭىزى ئىدى. چارروسىيە شەرقە كېڭەيمەچىلىك قىلىش ئۈچۈن قەدەمدە بىر ئىستېھكام قۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى: ئۇزى بېسىۋالغان جايلارغا ئىنتايىن كۆپ قورغانلارنى سالدى، قورغانلارنىڭ ئەتراپىغا بىر قاتار ئىستېھكاملارنى سېلىپ قوشۇن تۇرغۇزۇپ، ئۇنى سىرتقا كېڭەيمەچىلىك قىلىدىغان تاجاۋۇز چىلىق بازىسى قىلىۋالدى. بۇ ئىستېھكاملارنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ئۇنى ئىستېھكام لىنىيىسى دەپ ئاتىدى.

1587 - يىلدىن باشلاپ سىبىرىيە غەربىي ئىستېھكام لىنىيىسى ياسالدى. 1735 - يىلدىن باشلاپ تۇرىنبۇرگ غەربىي ئىستېھكام لىنىيىسى (ئەمۇ لىنىيىسى، ئىرتىش دەريا لىنىيىسى، غەربىي لىنىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ياساشقا كىرىشتى، زوسىيىنىڭ شەرقىگە تاجاۋۇز قىلىدىغان كۆپلىگەن غەربىي ئىستېھكام لىنىيىسى ئىچىدە بۇ ئىككى ئىستېھكام لىنىيىسى ئىنتايىن بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئامبۇرسىتان ھۇجۇم قىلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈردى. سىبىرىيە غەربىي ئىستېھكام لىنىيىسى يېڭى سىبىرىيە لىنىيىسى، غەربىي سىبىرىيە لىنىيىسى، ئىرتىش دەريا لىنىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ لىنىيىنى بويلاپ ھەر 20 — 25 رۇس چاقرىمى (بىر رۇس

چاقىرىمى 1.0668 كىلومېتىرغا تەڭ) كېلىدىغان جايغا بىر قاراۋۇلخانا قۇردى، كېيىن مۇستەملىكىچىلىك كەنتى قۇرۇپ، «قورغان ياساپ ئاھالە كۆچۈرۈش» نى ئۆزىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش سىياسىتى قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى، چارروسىيە كوپال (ھازىرقى قازاقىستان تالدىقورغان ئەتراپىدا) ۋە ۋېرنىي (ھازىرقى قازاقىستان ئالمۇتىدا) ئارقىلىق جۇڭگو زېمىنى ئىچىگە 750 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى رايونى بىلەن تارباغاتاي رايونى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا چارلاش يولىنى ئۆزۈۋەتتى. چارروسىيە يەنە توپىلاڭدا توغاچ ئوغرىلىدى دېگەندەك، ئىككىنچى قېتىملىق ئېپيۇن ئۇرۇشى مەزگىلىدە، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يېڭى سىبىرىيە لىنىيىسى بىلەن سىر دەريا لىنىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى 500 كىلومېتىر كېلىدىغان كەڭ زېمىنى بېسۈۋېلىشقا كۆچمىنىڭ باردىچە ئۇرۇندى. 1864 - يىلى يېڭى قوقەن لىنىيىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى چىمكەنتتە ئىككى ئىستىھكام لىنىيىسىنى تۈتاشتۇرۇۋەتتى.

XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، روسىيە بالقاش كۆلى ۋە ئېرتىش دەرياسى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. روسىيە ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، بۇ رايونلارغا داۋاملىق خادىم ئەۋەتىپ قانۇنسىز ھالدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. 1840 - يىلى روسىيىلىك كاپىلىن ۋە كىرىللوۋ قاتارلىق كىشىلەر تارباغاتاي تاغلىق رايونىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ چارلاش ئېلىپ باردى، كېيىنكى يىلى ئۇلار كازاك قوراللىق كۈچلىرىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا رەبوش دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئالاتاغ تاغلىق رايونىغا ئۇسۇپ كىردى. شۇ يىلى كۈزدە روسىيە مايورى كوۋالېۋسكىي سودا

كارۋىنى ئىقابى بىلەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا ئوغرىلىقچە كىرىپ، سودا، كان بايلىقى، تەبئىي بايلىق مەلۇماتلىرىنى توپلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېلىنىكى قاتارلىق كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بالقاش كۆلى، سېسىق كۆل، ئالاقتوكۆلى، ئىسسىقكۆل، ئىلى دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ۋە تارباغاتاي تاغلىق رايونىغا ئۆسۈپ كىرىپ، ئۆسۈمۈلۈكلەر ئەۋرىشكىسىنى يىغىش نامى بىلەن ئاخبارات ئوغرىلىدى. 1842 — 1843 - يىللىرى چارروسىيە پولكوۋنىكى سىلۋېرم قاتارلىق كىشىلەر قوراللىق كۈچ بىلەن قانۇنسىز ھالدا شىمالدا ئېرتىش دەرياسىغىچە، جەنۇبتا چۇ دەرياسىغىچە بولغان زېمىننى ئۆلچەپ خەرىتىسىنى سىزىپ ئېلىپ كەتتى. 1847 - يىلى چارروسىيە ئوفىتسېرى نىۋاكسېۋ بۇيرۇقىغا بىنائەن، روسىيەلىكلەر بۇرۇن «پەقەت بىلمەيدىغان» ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى زېمىننى ئۆلچەپ خەرىتىسىنى سىزىپ ئېلىپ كەتتى، يەنە مەخپىي ھالدا بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىننى ئۆلچەپ خەرىتىسىنى سىزىپ ئېلىپ كەتتى.

XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن، چارروسىيىنىڭ بالقاش كۆلى رايونىغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى. 1851 - يىلى، چارروسىيە باش شتابىنىڭ كاپىتانى گۈتېكوۋسكىي باشچىلىقىدا، ئاياگۇستىن تارباغاتايغا باردىغان سودا يولىنى تەكشۈرۈپ خەرىتىسىنى سىزىپ ئېلىپ كەتتى. يانداۋۇرقى يىلى يار (كونا چۆچەك) ئەتراپىدا ئوردۇزال كەنتىنى بىنا قىلدى. 1856 - يىلىنىڭ بېشىدا، چارروسىيە پولكوۋنىكى خامدوۋسكىي بىر چوڭ ئەترەتنى باشلاپ كېلىپ ئىسسىقكۆل رايونىنى تەكشۈرۈپ خەرىتىسىنى سىزىپ ئېلىپ كەتتى. 1856 - 1857 - يىللىرى، سېمېيۇنوۋسكىي ئارقا -

تارقىدىن ئىككى، قېتىم ئىسىقكسۆل، چۇ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىلى شەھىرى قاتارلىق جايلارغا ئۇسۇپ كىرىپ ئاخىر بارات ئوغرىلىدى، يەنە ئۇ كازاك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ راجىبا تاغ ئېغىزىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، خانتەڭرى تېغىغا چىقىپ، تېكەس دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ، ئىلە دىن قەشقەرگە بارىدىغان يولدىكى مۇزات تاغ ئېغىزىنى چاۋلاپ، تىيانشاننىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە كىرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى.

2. تەڭسز شەرتنامە — «جۇڭگو - روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى»

روسىيە 1797 - يىلى (جىياچىڭنىڭ 2 - يىلى) ئۆز ئالدىغا «بۇختارمىنلىكى سودا نىزامى» نى ئېلان قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونىدا زورلۇق بىلەن سودا قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەت قىلىنغانىدى. 1805 - يىل 7 - ئايدا، چارروسىيە ھۆكۈمىتى گولوۋكىننى جۇڭگوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىنى ھۆكۈمىتىدىن شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى دۆلەت چېگرىسىنى سودا قىلىشقا ئېلىچىنى يېرىشىنى تەلەپ قىلىدى. 1810 - يىلى، يۇدىمسىيۇ قاتارلىق كىشىلەر قازاق سودىگەرلىرى قىياپىتىدە، تارباغاتاي، ئىلى رايونىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ سودا ئاخبارات‌لىرىنى توپلىدى. 1810 — 1826 - يىللىرى، چارروسىيىنىڭ سودا كارۋانلىرى ئوتتۇرا ئاسيا سودىگەرلىرى قىياپىتىدە، تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئېچىرىلىپ كىردى.

چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى روسىيە سودىگەرلىرىنى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا سودا قىلىشقا ئېلىھاملاندۇرغانلىقتىن، شىنجاڭ بىلەن روسىيىنىڭ سودا سومىسى يىلىدىن يىلىغا ئاشتى.

1811 - يىلى، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى رايونىغا كىرگۈزگەن ماللىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 150 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. 1840 - يىلى كۆپەيىپ 367 مىڭ 100 رۇبلىغا يەتتى. جۇڭگو - روسىيىنىڭ غەربىي رايونىدىكى سودا ئىشلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1836 - يىل 5 - ئايدا شكولاي 1 بۇ سودا يولىنى قورال كۈچى بىلەن ئېچىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە «ئاسىيا سودا شىركىتى» نى قۇرۇپ، غەربىي ئىستىھكام لىنىيىسىنى بويلاپ شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىشنى باشلىدى.

ئەينى ئۇرۇشىدىن كېيىن، روسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي رايون بازارلىرىنى ئېچىش قەدىمىنى تېزلەتتى. چارروسىيىنىڭ بېنىجىڭدا تۇرۇشلۇق پراۋوسلاۋىيە دىنى ۋەز ئېيتىش ئۆمىكىنىڭ كاھىنى تۇڭ جېڭخۇ (ئەسلى ئىسمى تۇگارىنوۋ) 1844 - يىل 4 - ئايدا ئالدى بىلەن چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى «يېڭى بازار»① لارنى ئېچىش تەكلىپىنى بەرگەن. 1845 - يىل 6 - ئايدا، روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىۋىنموۋ سودىگەر قىياپىتىدە كىرىۋېلىپ، تارباغاتاي ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودا ئاخبارلىرىنى ئىگىلىگەن، ئۇ ئۆز دوكلاتىدا: ئەنگلىيىنىڭ ماللىرى جۇڭگونىڭ دېڭىز بويىلىرىدىن قەشقەرگە توشۇلۇپ سېتىلىۋېتىپتۇ، روسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىنى مونوپول قىلىشى لازىم، دەپ تەكىتلىگەن. 1847 - يىل 7 - ئايدا، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى تۇڭ جېڭخۇغا ھوقۇق بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق ئۈچ جايىنى سودا قىلىشقا

① خارنېن، «XIX ئەسىرنىڭ ئالەمشۇمۇل بېرىمىدىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي ئىمپاسىتى»، 119 - بەت.

ئېچىپ بېرىشنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويغۇزدى. 1850 - يىل 1 - ئايدا، روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئەمەلدارى كوۋالېۋسكىي يەنە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىلى قاتارلىق جايلارنى سودا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1848 - يىلى ۋە 1850 - يىلى، روسىيە سودا كېمىسى ئىككى قېتىم شاڭخەيگە ئۇسۇپ كەلىپ، بۇ شەھەرنى سودا قىلىشقا ئېچىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بىر قىسىم تەلەپلىرىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شىنجاڭنى روسىيىنىڭ سودا بازىرى قىلىپ ئېچىپ بېرىش ھەققىدە سۆھبەتلەشتى.

1851 - يىلى 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، چارروسىيىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى كوۋالېۋسكىي ئوفىتسېر فرانكىل، تەرجىمان زاخاروۋ، دوختۇر تاتارىنوۋ (خەنزۇچە ئىسمى مىڭ چالۇ) قاتارلىقلارنى باشلاپ ئىلىغا كەلدى. 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلى جياڭجۈنى يى شەن، مەسلىھەتچى ئامبال بۇيەنتەي قاتارلىقلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. كوۋالېۋسكىي چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمرى بويىچە ئىلى، تارباغاتايدىن باشقا يەنە قەشقەرنى سودا بازىرى قىلىپ ئېچىپ بېرىشنى، كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى، سودا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە ئىلى جياڭجۈنىدىن غەربىي سىبىرىيە ۋالىيسى بىلەن بېۋاسىتە سۆزلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئىككى تەرەپ بىرنەچچە كۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، يى شەن قاتارلىقلارنىڭ تىز پۈكۈشى بىلەن 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى «جۇڭگو - روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» ئىمزالاندى، ئۇنىڭ مەزمۇنى جەمئىي 17 مادداً ئىدى. بۇ شەرتنامە يېقىنقى زامان جۇڭگو-روسىيە مۇناسىۋىتى تارىخىدىكى تۇنجى تەڭسىز شەرتنامە بولۇپ،

بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كۆپلىگەن هوقۇق ۋە مەنپەئەتتىن مەھرۇم بولدى①. شەرتنامىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1. روسىيە بىر تەرەپ كونسۇل تەسىس قىلىش. شەرتنامىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا ئىلى، تارباغاتاي سودا بازىرى قاتارلىق ئىچكىرى جايلاردا «سودىنى باشقۇرىدىغان كونسۇل» تەسىس قىلىشقا بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن.

2. باج تۆلىمەي سودا قىلىش هوقۇقىغا ئىگە بولۇش. شەرتنامىنىڭ ئۇچىنچى ماددىسىدا جۇڭگو - روسىيە ئىككى تەرەپ ئىلى، تارباغاتاي ئىككى رايوندا سودا قىلىش، ئىككى تەرەپ «بىر - بىرسىدىن باج ئالماسلىق» دەپ بەلگىلەنگەن. جۇڭگو سودىگەرلىرى روسىيە چېگرىسىغا كىرىپ سودا قىلىغانلىقتىن، بۇ بەلگىلىمە پەقەت روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگو- نىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونىدا باجسىز سودا قىلىشىغىلا قارىتىلغان.

3. كونسۇللارنىڭ بىر تەرەپلىمە هۆكۈم چىقىرىش هوقۇقى بولۇش. شەرتنامىنىڭ يەتتىنچى ماددىسىدا ئىلى، تارباغاتاي ئىككى رايوندا جۇڭگو - روسىيە سودىگەرلىرى ئوتتۇرىسىدا كىچىك ماجىرا تۇغۇلسا، «ئىككى تەرەپنىڭ سودا ئەمەلدارلىرى سۈرۈشتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدۇ»، «ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان چوڭ ئەنزىلەرگە دۇچ كەلگەندە چەقتو نىزامى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. لېكىن جۇڭگو سودىگەرلىرى پەقەت شىنجاڭ دائىرىسىدىلا سودا قىلالىتتى، ئىلى، تارباغاتايدا سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرى جىنايەت ئۆتكۈزسە جۇڭگو قانۇنىنىڭ جازاسىغا ئۇچرىمايتتى،

① ۋاڭ تېيپا تۈزگەن، «جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ كونا شەرتنامىلىرى توپلىمى»، 78 — 80 - بەت.

كونسۇللارنىڭ بىر تەرەپلىمە ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى، جۇڭگو-نىڭ ئەدلىيە ئىگىلىك ھوقۇقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان.

4. «سودا چەمبىرىكى» قۇرۇش. شەرتنامىنىڭ 13-ماددىسىدا: «روسىيە سودىگەرلىرى كېلىپ سودا قىلىش، مال ساقلاش ۋە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئۆي - جاي بولۇش، يەنى ئىگىلىك تارباغاتايدا سودا سارايلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو تەرەپ مەلۇم بىر ئورۇننى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، روسىيە سودىگەرلىرى سودا سارايلىرىنى ئۆزلىرى سېلىپ، ئولتۇرىدۇ ۋە مال ساقلايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. «سودا چەمبىرىكى» دېگەنلىك ئەمەلىيەتتە چارروسىيىنىڭ ئىجارىگە ئالغان يېرى ئىدى. بۇ شەرتنامە شەرتىكى كۆچمەلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئەپيۇن ئورۇشى مەزگىلىدە جۇڭگو خەلقىنىڭ بېشىغا تاڭغان بىرىنچى تۈركۈمدىكى تەڭسىز شەرتنامىلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا جۇڭگو - روسىيە مۇناسىۋەت تارىخىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكىنىڭ مۇھىم ئالامىتى ئىدى.

3. «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»

1860 - يىل 11 - ئايدا، چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەھدىت سېلىپ «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىدى. بۇ شەرتنامىدە جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى چېگرىسى تۇتاش تاغ تىزمىسى، دەريا ۋە جۇڭگونىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق قاراۋۇلخانا-لىرى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىشنىڭ بەلگىسى قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شابىنداباغ، زايسان كۆلى، تېيانشان تېغى، تومۇرتو كۆلى ۋە قوقەن چېگرىسى دۆلەت چېگرىسىنى ئايرىش-نىڭ بەش نۇقتىسى قىلىنغان.

1861 - يىل 8 - ئايدا، روسىيە ئوفىتسېرى بابۇكوۋ بۇيرۇق بويىچە تارباغاتايغا كېلىپ، رازۇېتكا قىلىپ ئاخبارات ئىگىلەپ، روسىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرىگە جۇڭگو زېمىنىنى بۆلۈۋېلىشنىڭ كونكرېت لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1862 - يىل 1 - ئايدا، چار پادىشاھ شەخسەن ئۆزى ئوردىدا پەۋقۇلئادده يىغىن چاقىرىپ، بېيجىڭ شەرتنامىسىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى دائىمىي تۇرۇشلۇق قاراۋۇلخانىلارنى دۆلەت چېگرىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلاشنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قورال كۈچى بىلەن دائىمىي تۇرۇشلۇق قاراۋۇلخانىلارنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى بېسىۋېلىشنى قارار قىلغان.

1863 - يىل 8 - ئايدا، روسىيە ۋەكىلى بابۇكوۋ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى مىڭيى تارباغاتايدا چېگرا سۆھبىتى ئۆتكۈزدى، بەش قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، سۆھبەت قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. چار-روسىيە ئۆز پىلانى بويىچە قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ جۇڭگو زېمىنىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ دائىمىي تۇرۇشلۇق قاراۋۇلخانىلار-غىچە بېسىپ كىردى. قوبدۇ، تارباغاتاي، ئىلى، نارىنىدا تۆت ھەربىي مۇھاسىرە چەمبىرىكىنى شەكىللەندۈردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيەنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكۈپ، روسىيەنىڭ چېگرا ئايرىش شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدى.

1864 - يىل 9 - ئايدا، بابۇكوۋ ۋە زاخاروۋ قاتارلىقلار 600 دىن ئارتۇق تولۇق قوراللانغان روسىيە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە كېلىپ، «ئەسكىرىي كۈچى ئارقىلىق ھەيۋە قىلىپ قىستىدى»①. 10 - ئايدا ئۇلاستاي جىياڭ-

① «تاشقى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ باش - ئاخىرى»، تۆمۈر دەۋرى، 29 - جىلد.

جۇنى مىڭيى قاتارلىقلار بىلەن روسىيە تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى، كېلىشىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق:

1. شابىنداباختىن قوقەنگىچە بولغان جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىنى ئايرىپ بېكىتىش.

2. روسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەن جايدىكى جۇڭگو قاراۋۇل-خانلىرىنى بىر ئاي سۈرۈك ئىچىدە بىكارلاپ بېرىش.

3. زېمىن كىمگە تەۋە بولسا ئاھالىلىرىمۇ شۇنىڭغا تەۋە بولۇش.

4. شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنكى 240 كۈن ئىچىدە ئالمىدە (چېگرا بەلگىسى) ئورنىتىش.

5. ئالاقىلىشىش ئورگانلىرىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش.

1869 - ۋە 1870 - يىللىرى تۆزۈلگەن «جۇڭگو - روسىيە قوبدو چېگرا تەزكىرىسى»، «جۇڭگو - روسىيە ئۇلاستاي چېگرا كېلىشىمى» ۋە «تارباغاتاي چېگرا كېلىشىمى» ① دىن ئىبارەت ئۈچ تارماق چېگرا كېلىشىمى ئارقىلىق چارروسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان زېمىننى يۇتۇۋالدى.

4. شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرەشلىرى

قازاق خەلقى چارروسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىساتاي قوزغىلىڭى (1836 - 1837 -

① خۇاڭ يۈبو قاتارلىقلار تۈزگەن «جۇڭگو - چەت ئەل شەرتنامىلىرى تولۇقسى»، 334 - 339 - بەت.

يىللار)، كەنسال قوزغىلىڭى (1836 — 1846 - يىللار)، جان خوجا قوزغىلىڭى (1856 - 1857 - يىللار)، ئىست قوزغىلىڭى (1853 — 1858 - يىللار) بىرقەدەر مۇھىم قوزغىلاڭلار ھېسابلىنىدۇ.

چارروسىيە جۇڭگونىڭ يارغۇت ئالتۇن كېنىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ 200 دىن كۆپرەك كان ئىشچىسىنى ۋەھشىيلىك بىلەن ئۆلتۈرۈپ قانلىق ئەنزە پەيدا قىلدى، بۇ تارباغاتايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى. يارغۇت ئالتۇن كېنى تارباغاتايىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، جياچلىق، داۋگۇاڭ يىللىرى بۇ جايغا بىر نەچچە تۈمەن ئالتۇن قازىدىغان كان ئىشچىلىرى توپلانغانىدى، شىيەنفېڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ئالتۇن قازىدىغان بەش تۈركۈم ئىشچى بولۇپ كۆپچىلىك لېيۇجۈ خېنى باشچى قىلىپ سايلىدى. 1852 - يىل 7 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس ۋازارىتى، كان ئىچىپ ئالتۇن قېزىشنى باشقۇرىدىغان ئورگان تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى.

1853 - يىل 9 - ئايدا، چارروسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئىلى جياڭجۈنى يىشەنگە نوتا تاپشۇرۇپ، ئالتۇن كېنى روسىيىگە تەۋە، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالتۇن قېزىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دەپ بىلجىرلىدى. 1855 - يىلى 2 - ئايدا، چارروسىيە يەنە ھەربىي قوشۇن چىقىرىپ جۇڭگونىڭ كان ئىشچىلىرىنى قوغلاپ، 200 دىن كۆپرەك كان ئىشچىسىنى ۋەھشىيلىك بىلەن قىردى ۋە ئۇلارنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. غەزىپى تاشقان چۆچەك خەلقى شۇي تىيەنيىاۋ، ئەن يۈيشەن قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ سايلاپ، چارروسىيىنىڭ زوراۋانلىقى ئۈستىدە ئەرز قىلدى. سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان زەنگى سابىتۇن ئەرزنى سوراشنى زەت قىلدى. ۋەكىللەر يەنە مەسلە-

مەتچى ئامبال يىلىق شيۇغا ئەرز سۇنۇپ داد ئېيتتى. يىلىق شيۇ روسىيە كونسۇلى بىلەن بۇ مەقتە زۇكۇنلاشقان بولسىمۇ، ئەكسىچە، تەھدىتكە ئۇچرىدى. 1855 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى تۆن كەچىدە، سەۋر تاقىتى تاشقان 600 دەك ئامبال ئەن يۈيشەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە سودا چەمبىرىكىنى قورشىۋېلىپ، سودا چەمبىرىكىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەرگە قېمۇش بىلەن ئوت قويۇۋەتتى، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى روسىيىگە قېچىپ كەتتى. سودا چەمبىرىكىگە ئوت قويۇۋېتىش ۋەقەسى جۇڭگو خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى قىلغان ھەققانىي باتۇرانە كۈرەشلىرى ئىدى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى زىيانىنى تۆلەپ بېرىش، ۋەقە پەيدا قىلغان ئەمەلدار ۋە خەلقنى جازالاشقا مەجبۇرلىدى. 1858 - يىل 7 - ئايدا، روسىيە تەرەپنىڭ ۋەكىلى زاخاروۋ 400 كىشىدىن كۆپرەك مۇھاپىزەتچى قىسمىنى باشلاپ، تارباغاتايغا كەلدى. 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «تارباغاتاي تۆلەم تۆلەش شەرتنامىسى»نى ئىمزالاتقۇزدى. روسىيە سودا چەمبىرىكىدىكى ئۆيلەرنى قايتاسېلىشنى باھانە قىلىپ، 130 مىڭ 530 سەر كۈمۈشنى قاقتى - سوقتى قىلىپ تۆلىتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەن يۈشيەنىنى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈپ كۆتۈپ تۇرۇشقا ھۆكۈم قىلدى. شۇي تيەنياۋنى سۈرگۈن قىلدى. چارروسىيە يەنە ئىلى، تارباغاتاي كونسۇلخانىلىرىدا 50 نەچچە كىشى تۇرغۇزۇش ئىمتىيازىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شىنجاڭدا روسىيە قوشۇنىنى تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت رەزىل ئىشنىڭ ئۆلگىسىنى يارىتتى.

چارروسىيىنىڭ مەملىكىتىمىز زېمىنىنى بۆلۈۋېلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، زايسان كۆلى رايونىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق

قىلىدىغان قازاقلارنىڭ 12 كىرەي قەبىلىسى 1866 - يىلى ھازىرقىنى جېمىنەي ناھىيىسى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلدى. 1869 - يىلى 6 - ئايدا بۇرۇلتوقايغا يىغىلغان ھەر مىللەت ئاممىسى، چارروسىيىنىڭ زايسان كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا قۇرغان قاراۋۇلخانىسىغا تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى ①. ئۇلى رايونىدىكى سولۇن، شىبە، موڭغۇل ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەشكىل تاپقان ئارمىيە ۋە خەلق ئۇلارغا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى، ئۇ سىقىكۆل، بولوخوجىر قاراۋۇلخانىسى قاتارلىق جايلاردا، كۈرەشكە قاتناشقان ئاممىنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئاشقان بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش زەپەر كەينى ياڭراتتى.

§3. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى

1. ئەھەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىشى

1859 - يىل 1 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىيەن فېڭ بىر پارچە يولىيۇرۇقدا، شىنجاڭ ئەينى ۋاقىتتا تۆت مىليون سەر كۈمۈشتىن كۆپرەك ھەربىي تەمىنات يارىدىمىگە موھتاج ئىكەنلىكىنى، لېكىن ھەرقايسى ئۇلكىلەر شىنجاڭغا ئاران 630 مىڭ سەر كۈمۈش ھەربىي يارىدەم ئاجرىتىپ بەرگەنلىكىنى، ئۇنىڭغا يەنە 15 مىڭ تۇرۇق پۇل قوشۇپ بېرىلگەنلىكىنى

① باياۋكوۋ دەۋرىمىز سەپەرىيەدىكى خەرمەتامىرىدىن تەسلىمەي، 2 - قىسىم 431 — 434 - بەتلەر.

ئېتىراپ قىلدى ①. مالىيە قېينچىلىقى تۈپەيلىدىن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ تەمىناتى ئۈزۈن مۇددەت ۋاقتىدا بېرىلمەي كەلگەچكە، ئارمىيە روھىي جەھەتتە چېچىلىپ، ئىنتىزام بوشىشىپ كەتكەنىدى. 1861 - يىلى، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ تەمىناتى مەنبەسىز قېلىپ توپىلاڭ كېلىپ چىقتى. ياندۇرقى يىلى، قۇتۇبىددىكى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى تۇتۇپ، تەمىنات بېرىشكە قىستىدى.

مالىيە قېينچىلىقىدىن قانداق قۇتۇلۇش مەسىلىسى شىنجاڭدا يەرلىك ھۆكۈمىتى كۆكۈل بۆلىدىغان بىر مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. 1862 - يىلى، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ئىئانە توپلاش» تەدبىرىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. ئۇ 200 سەر كۈمۈش ئىئانە قىلغان گايىت ئىسىملىك ئۇيغۇرنى بەگ قىلىپ ئەمەلىي ۋەزىپىگە تەينىلەشكە كۆرسەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئىئانە قىلغانلىق سەۋەبتىن مەنسەپكە كۆتۈرۈلگەن، ئۇيغۇرلاردىن كورلىدىكى ئۇچىنچى دەرىجىلىك ھاكىم بەگ، ئاقسۇدىكى تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشخان بەگ، بارچۇق (مارالبېشى)دىكى ئاشلىق بېگى قاتارلىقلارنى ئەنگە ئالدى.

شىنجاڭدا ئەمەل - مەنسەپ سېتىش ئىشلىرى ئاخىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدى ھەمدە «ئۇيغۇرلاردىن ئىئانە قىلغانلارنى مۇكاپاتلاش نىزامنامىسى»نى ئېلان قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك ئەمەل - مەنسەپنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئوچۇق بەلگىلىگەن.

بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار ناھايىتى كۆپ.

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنزۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 272 - جىلد.

مالىيە قىينىچىلىقىدىن باشقا، ئەمەلدارلارنىڭ سۈپىتىنىڭ تۆ-
ۋەللەپ كېتىشىمۇ بىر مۇھىم سەۋەب ئىدى. ھەرقايسى جاي-
لاردىكى ئەمەلدارلار ياكى قابىلىيەتسىز، ياكى ئىنتايىن تەكەب-
بۇر ئىدى. ئۇلار ئوچۇقتىن ئوچۇق ھۆكۈمەتنىڭ پۇلىنى باشقا
ئىشلارغا ئىشلىتىپ كېتەتتى، مائاش تەمىناتلارنى تۆتۈپ قېلىپ،
يېقىنلىرى بىلەن ئۇلۇشۇۋالاتتى. تېخىمۇ يامىنى شۇكى، چىڭ
سۇلالىسى ئوردىسىدىكى كۆپلىگەن قەلەمدار - ئەلەمدار ئەمەلدار-
لار تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالغا بېرىپ ئەمەل تۇتۇشنى
خەتەرلىك ئىش دەپ قارايتتى. شۇ سەۋەبتىن، چىڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئەمەلدارلارنىڭ
يولغا چىقىش ۋە يېتىپ بېرىش مۇددىتى ئۇستىدە بەلگىلىمە
چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بەلگىلىمىسى
بويىچە سەپەر مۇددىتى ئىككى ئاي قىلىپ بەلگىلەنگەن، يېتىپ
بېرىش مۇددىتى ئۇستىدە يولنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا
قاراپ چەك قويغان. پايتەختتىن شىمالىي شىنجاڭدىكى قۇمۇل،
ئۇرۇمچى، ئىلىغا يېتىپ بېرىش مۇددىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا
117 كۈن، 142 كۈن ۋە 193 كۈن قىلىپ بەلگىلەنگەن؛
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەنگە يېتىپ بېرىش مۇددىتى 208 كۈن
قىلىپ بەلگىلەنگەن①. سەپەرگە چىقىش ۋە يېتىپ بېرىش
مۇددىتىنى بەلگىلەشتىكى مەقسەت — مەنسەپتە ئولتۇرىدىغان
ئەمەلدارلارنىڭ يېتىپ بېرىش ۋاقتىنى كەينىگە سۈرۈۋېتىشنى
چەكلەشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ بەلگىلىمە-
لەر ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىسىگە ۋاقتىدا بارماسلىقىنى تۈزمەتلە-
مىدى. 1864 - يىلى يازدىلا شىنجاڭنىڭ يەرلىك مۇھىم
ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلاردىن 12 سى ئۆز ۋەزىپىسىگە
ۋاقتىدا بارمىغان. ۋەزىپە ئۇستىدىكى ئەمەلدارلارمۇ چېگرا

① چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى زېنزۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە، 40 - جىلد.

رایون تۈزمۇشسىنىڭ جاپالىقلىقىنا چىدىماي، كېسىمەل بولۇپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ بەس ـ بەستە خىزمەتتىدىن قىستىپا بېرىپ ئىچكىرىگە كەتكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى كېسەل سەۋەبىدىن رۇخسەت سورىغان ئەمەلدارلارنى جەنۇبىي شىنجاڭدا، يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە مەسئۇل بولۇشنى؛ شىمالىي شىنجاڭدا ئىلى جياڭجۈنى، ئۈرۈمچى باش بۇغى، تارباغاتاي مەسلىھەتچىن ئامبىلى تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى بەلگىلىدى. ئاۋادا يالغاندىن كېسەل بولۇۋالغان ياكى قەستەن قانات ئاستىغا ئالغۇچىلار بولسا، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش ياكى دەرىجە-سىنى چۈشۈرۈش جازاسىنى قوللاندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى بۇرۇنقى ئەمەلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا سەمىمىي ـ سادىق بولمىغان، ھەرقايسى ئۇرۇ خىزمىتى ئۈچۈن تىرىشمىغانلىقى مەسئۇلىيەتچانلىقى ۋە ئىستىقلال روھىي، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى بىر ئەۋلاد ئەمەلدار-لارنىڭ ۋۇجۇدىدا تامامەن دېگۈدەك يوقالغانىدى.

2. ئىغىر ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى باج ـ سېلىقى ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن، ئاشلىق، گەزلىمە قاتارلىقلاردىن رەسمىي باج ئالغاندىن باشقا، 1852 ـ يىلىدىن 1860 ـ يىلغىچە يەنە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پاختا بېجى، سودا بېجى، تۈز بېجى، چاي بېجى، رەخت بېجى قاتارلىق باجلارنى ئېلىشنى باشلىغان. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا مەرتنۇە ـ ئۇنۇڭ ئالغان چارۋىدارلار ئادەتتىكى چارۋىچىلىقتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۇز ئەۋسىدىكى چارۋىچىلاردىن شەخسەن ھەر يىلى يۈزلەپ ـ مىڭلاپ قوي ئالۇۋان

ئالغان، كۇنسايمن ئېغىرلاشقان ھەرخىل ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئارقا-ئارقىدىن باج سەۋىيىدىن كېلىپ چىققان ئىككى چوڭ ئەنزىنى تەكشۈرۈپ جازالىغان. 1860 - يىل 4 - ئايدا، ئاقسۇنىڭ ئىشى بېجىرگۈچى ئامبىلى مەن شىڭ باج تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ «بەگلەر ئۆز ئالدىغا ئالىدىغان، بەھرىمەن بولىدىغان باجنى جامائەت ئىشلىتىشكە ئۆزگەرتكەن»، ئەسلىدە ھاكىم بەگلەر ھەربىر ئائىلىدىن ھەر يىلى ئىككى تېڭىقىشىن ئۇچ تېڭىقچە باج پۇلى ئالاتتى، بۇنى ھەر بىر كىشى ھەر ئايدا ئىككى يارماق پۇل تاپشۇرىدىغانغا ئۆزگەرتكەن، ئۇچىنچى دەرىجىلىكتىن يەتتىنچى دەرىجىلىككىچە بولغان ھاكىم بەگلەرمۇ دەرىجىسى بويىچە ھەربىر كىشى ھەر ئايدا 30 يارماقتىن 50 يارماققىچە پۇل تاپشۇرىدىغانغا ئۆزگەرتتى ھەم بۇ باج پۇلىنى پۇتۇنلەي «جامائەت ئىشلىتىش» كە مەنسۇپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەن‌شىڭ يەنە ئاقسۇدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىدىن ھەر ئايدا كىشى بېشىغا ئالتەش «ئاش - تۇز پۇلى» يىغقان. بۇ ئاقسۇدا ئۆزىچە باج تۈرىنى كۆپەيتىپ ئېغىر ئاقىۋەت پەيدا قىلغان، «شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئامما ئارىسىغا چۈشۈپ، زور ۋەقە پەيدا بولۇشقا تاس قالغان»①. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ غەزىپىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، مەن‌شىڭنى قاتتىق جازالىغان ھەمدە شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى كۆچا ۋالىي بۆخەتتىنى ئەسلى يۇرتىغا يالاپ ئاپىرىپ قاتتىق كونترول قىلغان.

مەن شىڭ ۋەقەسىدىن كېيىن يەنە يەكەندە باج ماجىتى

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋېن زۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 16 - جىلد.

راسی یوز بەرگەن. یەکەن شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلار بۇ شەھەرنىڭ ھاكىم بېگىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق باج ئېلىشىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەكىل سايلاش ئارقىلىق بەگ يامۇلىغا ئەرز سۇنغان. نەتىجىدە ۋەكىللەر قاماپ قويۇلغان. يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى يېڭ يۈن بۇ ئەنزىنى سورىماي، ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خەلقنىڭ غەزىپى قاينىاپ قوزغىلىشقا تاس قالغان. 1862 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ۋەقەگە چېتىشلىق ئەمەلدارلارنى قاتتىق جازالىغان، يېڭ يۈننى شەرقىي شىمال رايونىغا سۈرگۈن قىلغان، يەكەنىڭ ئۇچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبېگىنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى، قوشۇمچە ئامبالىق ئۇنۋانى ۋە ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىغان. شۇ ئەنزىگە چېتىشلىق بولغان 28 نەپەردىن ئارتۇق ئەمەلدارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىغان①.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككى باج ئەنزىسىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدە تەكتىلىگەن «باج - سېلىقنى ئازايتىپ، خەلق تۇرمۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش» دېگەن تەشەببۇسى، ئەمەلىيەتتە بۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ باج - سېلىق ئىشلىرىنىڭ قالايمىقان بولغانلىقى، ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېغىرلاشقانلىقىنىڭ ئىنكاسى ۋە تەسىرىدىن ئىبارەت.

3. خوجىلار توپىلىڭى

1847 - يىل 9 - ئايدا، قوقەن خانلىقىنىڭ قۇتراتقىشى ئاستىدا، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن خوجا ئەۋلادى مۇھەممەد ئىمىن (كاتتا تۆرە) ۋەلىخان، ئىشانخان (ھوسەن خوجا، ئىشان خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، تەۋەككۈل (تاۋاكسم دەپمۇ ئاتالغان)

① «چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋېن زۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە»، 29 - جىلد.

كىچىكخان، ئاقچاخان، سابىر قاتارلىق كىشىلەر 1000 دىن ئارتۇق باندىتلارنى توپلاپ، قەشقەر كونىشەھەرگە ۋە يېڭى سارغا بېسىپ كىردى. قوقەنلىك سودا ئاقسۇلى نامەت قاتارلىقلار ئىچكى تەرەپتىن ماسلىشىپ، خوجىلارغا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. قەشقەرنىڭ لەشكەربېشى ئامبىلى 3000 دىن كۆپ ئەسكەر بىلەن يېڭىشەھەردە تۇرۇقلۇق جەڭگە چىقىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مىليون سەر كۈمۈش ھەربىي خىراجەت ئاجرىتىپ، شەنشى - گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى بۇ يەنىمۇ يېنى ئەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن قىلىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى. ئۇ 11- ئاينىڭ 8 - كۈنى يېڭىسارنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، قەشقەر كونىشەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. مۇھەممەد ئىمىن قاتارلىقلار نۇرغۇن بايلىقنى بۇلاپ قېچىپ كەتتى. تارىختا بۇ «يەتتە خوجا توپىلىڭى» دەپ ئاتالدى.

1852 - يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە، تەۋەككۈل، ۋەلىخان قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم قەشقەر، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى قاراۋۇلخانىلار ۋە يېزا - كەنتلەرگە ئۇسۇپ كىرىپ، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاممىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى زەربە بېرىشكە ئاتلانغان ھامان، ئۇلار قېچىپ چېگرىدىن چىقىپ كەتتى.

1855 - يىلى 7 - ئايدا، قەشقەردىكى قوقەنلىك سودا ئاقسۇلى بەدىرى، ئىشان خوجا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئىشان خوجىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى ئات ئۆلتۈرۈپ قەسەم ئىچىشىپ، ئاستىن ئاتۇش يېزىسى (ھازىرقى ئاتۇش شەھىرى) گە ئادەم ئەۋەتىپ قۇترىتقۇلۇق قىلدى. بۇ يېزىنىڭ ئونبېشى ھېزىم زور بىرتۇركۇم باندىتلارنى ئالداپ قىلتاققا

چوشۇرۇپ قەشقەرگە ئېلىپ باردى. ئۇلار خوجىمۇ تەرىك قىلىغا چۈشتى، ئۇ قوقەن خانى خۇدايارخانغا يېزىنىسى بولغاچقا، خۇدايارخان چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئۇنى تەلىۋالغاندا، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى تەۋەككۈل قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئۇلار خوجىنى قويۇپ بېرىشنىڭ شەرتى قىلدى. قوقەن تەرەپ ئۆزىنىڭ بۇ ئىشتىكى مەسئۇلىيىتىنى تونۇپ، قوقەن خانى قۇرئان قۇچاقلاپ تۇرۇپ قەسەم ئىچىپ گۇناھىغا تۆۋە قىلىپ، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بىقىندىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ قىلغانىدى، كېيىنكى پاكىتلار قوقەن خانىنىڭ بۇ ۋەدىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئالدامچىلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

1857 - يىلى 6 - ئايدا، ۋەلىخان تۆرە - يەتتى مىڭ قوقەنلىك سودىگەرلەرنىڭ يارىدىمى ئاستىدا قەشقەر كونا شەھەرنى بىر مەھەل ئىشغال قىلىپ، يېڭىشەھەرگە سۈ ۋە ئوت قويۇۋېتىش ئارقىلىق ھۇجۇم قىلدى؛ يەنە ئەسكىرىي كۈچ ئاجرىتىپ، شەرق تەرەپتىكى بارچۇقتا بىسىپ كىرىپ، يەكەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئىنتايىن غالجىرلاشتى. ۋەلىخان قەشقەر ئەتراپىنى، ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، «كۈنلۈكى تەچچە ئون تادەمنى تۆلىتۈرىدى... گۇناھكار دەپ ئەيىبلەنگەنلەرنىڭ بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىش ۋەلىخان ئۈچۈن ئەڭ كۆڭۈلۈك ئىش بولۇپ قالغانىدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئالدىدا بۇنداق جازاغا تارتىلىشقا سەۋەب بولىدىغان ھەۋەنلىك سادىر قىلغۇچىلار كۆپ ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان ھەتتا ئەسنەپ سالغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىناتتى»①. 1857 - يىلى 9 - ئايدا، چىك سۇلالىسى

① كورۇپاتكىن: «قەشقەرنامە»، 1944 - يىلى نەشرى، 135 - 136 - بەتلەر.

قوشۇنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن 8600 دىن ئارتۇق قوماندان ۋە ئەسكەر توپلاپ، خوجىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىردىش جېڭىگە تاتناشتى. ۋەلىخان پايدىلىق ۋەزىيەتنىڭ كېتىپ قالغانلىقىنى بايقاپ، 18 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ، 1000 دىن ئارتۇق تۆگىگە مال - مۈلۈكلەرنى ئارتىپ قوقەنگە قېچىپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيەلىك بولگېر تارىختىكى خوجىلار توپىلىڭىنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن مۇنداق دېگەن: «ھەر قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىقتا ئۇلار بىر تالاي جىنايەتلەرنى سادىر قىلغاندىن باشقا، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىرمۇ ياخشى ئىش قالدۇرغىنى يوق. ھەر قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىق ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىلاھىي ھوقۇققا ئاساسەن ۋەكىللىك قىلدۇق دېگەن خەلقنە ھەددى - ھېسابسىز بالايىئاپەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلدى»①.

XIX. 48 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۇز بەرگەن شىنجاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى

1. ئۇزۇنكۆسەز كۈنتۇرۇلۇپ تۇرغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆرەش پائالىيىتى

1845 - يىلى 6 - ئايدا، قەشقەرگە قاراشلىق سۇقىرۇق يېزىسىدىكى تۆمۈرچى ئابباس ۋە ئابدۇسەمەت قاتارلىق كىشىلەر ئۇيغۇر، قىرغىز دېھقانلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئېغىر باشقۇرۇلۇشقا قارشى تۇردى.

① بولگېر: «ياۋروپ بەگلىكى تەرجىمھالى»، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى، 69 - بەت، 1976 - يىل سودا نەشرىياتى.

1854 - يىلى 10 - ئايدا، قەشقەرگە قاراشلىق خانىبەرەق يېزىسىدىكى شامۇمىن ئۆزىنى يۇسۇپ خوجىنىڭ ئەۋلادى دەپ يالغان ئېيتىپ، ئامىمىنى توپلاپ ئېچىتقۇ ھەربىي رايات قاتارلىق جايلاردىكى ئۆي - ئىمارەتلەرنى كۆيدۈرۈپ، ئەسكەر ۋە خەلقلەرنى ئۆلتۈردى، قەشقەردىكى ئۇچىنچى دەرىجىلىك ھاكىم بەگ مەھەممەت يىلەن يەكەندىكى ئۇچىنچى دەرىجىلىك ھاكىم بەگ ئاقراي ئەسكەر ئەۋەتىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا يار-دەملىشىپ ئۇلارنى ئۇجۇقتۇردى. شۇ يىلى گۈچۈك ھاكىمى يەرلىك خۇيزۇ، خەنزۇ دېھقانلىرىنى ئائىلە بېشىغا تۆت كىشىلىك ئارتۇق تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلاپ، «خەلق قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى»①.

1857 - يىلى 9 - ئايدا، خوتەنگە قاراشلىق زانگويا، پار-مان يېزىسى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، پوسكام، مۇرۇخ، گۇما قاتارلىق ئۇچ جايدىكى ھەربىي راباتنى ۋەيران قىلىپ، 30 نەچچە ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرنى يارىدار قىلىپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قورالليرىنى تارتىۋالدى، لېكىن كۆچ سېلىشتۇرۇشىدا پەرق چوڭ بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى. شۇ يىلنىڭ بېشىدا، قەشقەرگە قاراشلىق ئاتۇش مىس كان ئىشچىلىرى مىس ئالۋىنىنىڭ ئازابىغا چىدىماي، توپلىشىپ ئالۋانغا قارشى چىقتى.

1855 - يىلى، كۆچا دېھقانلىرى مەمتىلى، نىياز قاتارلىق كىشىلەردىن ۋەكىل قىلىپ ئىلىغا ئەۋەتىپ، ئىلى جىياڭجۈنى زالافېنتايغا بەگلەرنىڭ «ھەر خىل ئالۋان - ياساق چاچقان» لىقى ئۈستىدە ئەرز قىلدى. زالافېنتاي تارباغاتاي خەلقىنىڭ

① لېۋېنن قاتارلىقلار تۈزگەن، «ئۇيغۇرچىگە سەپەر تومۇرىسىدا» قول يازما، 33 - بەت.

سودا چەمبىرىدىكىگە ئوت قويۇۋېتىمىش ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش يىلەن ئالدىراش بولغاچقا، بۇ ئىشنى يەكەننىڭ مەسىلە-چىسى ئامبىلى چاڭچىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇردى. چاڭچىڭ كۆچانىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ئورچىڭئىاغا «مەرخىل ئالۋان ـ سېلىق سالماسلىقنى بەگىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويۇش» مەقسىدە ئالاقە ئەۋەتتى. مەمتىلى قاتارلىقلار كۆچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۇز ـ ئابروي تېپىپ، ئۆزىنى «خەلىپە»① دەپ ئاتاپ، ئىبراھىم شەيخ قاتارلىقلارنى باشلىق قىلىپ سايلىدى.

1857 ـ يىلىنىڭ باشلىرى، تۆتىنچى دەرىجىلىك ئىشخان بەگ ئەمەت قوناس يېزىسىغا ئاشلىق ۋە ئالۋان سۈيىلەشكە ئادەم ئەۋەتكەندە، مەمتىلى قاتارلىقلار ئامىنى باشلاپ بېرىپ، بۇ ئادەمنى قاتتىق دۇمبالاپ، كوچا ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلـ-دى. ئەمەت ئورچىڭئا يىلەن بىرلىشىپ، مەمتىلى قاتارلىقلارنى ئالداپ تۇتۇشقا ئۇرۇندى. لېكىن، ئەمەتلەرنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى ئۇلار بىلىۋالدى. ئەمەت يەنە «نەسىھەت» قىلىشقا ئاخۇنلارنى ئەۋەتتى، ئىبراھىم شەيخ: «ئالۋان ـ سېلىق كۆپ بولۇپ كەتتى، پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ بەش خىل ئالۋىنىدىن باشقا ئالۋان چاچـ-ماسلىق مەقسىدە ئىلان چىقارسۇن»② دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئورچىڭئا شەھەر ـ يېزىلارغا ئىلان چاپلاپ، دېھقانلار-نى تىنچلاندۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئۇ يەنە دېھقانلارنىڭ باشلىقلىرىنى تۇتۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتـ-

① «خەلىپە» تەرەپ تىلى بولۇپ، «ھۆرمەتلىمەك ئۇستاز» دېگەن مەنىدە.

② «چېڭگۈلىڭ خانىغا يولىلىغان نامىلىرى» كۆچۇرمە ئۇسمىسى، بېيجىڭ كۆتۈپخانىسىدا ساقلانغان. ھۆكۈمەتنىڭ بەش خىل ئالۋىنى: يەر بېجى، ئۆتەڭلەر-نىڭ خەت ـ چەكلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش، سېلىق ئوچۇن چەكمەن ئولپان تاپشۇرۇش، خەلق ئىچىدىكى ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش، ھاشارغا چىقىش.

تى، بۇنى دېھقانلار تۈيۇپ قېلىپ، ھاكىم‌بەگ يامۇلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، يەتتىنچى دەرىجىلىك بەگ قادىرنى تۇتۇپ گۆرۈ قىلىۋالدى.

1857 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، قوزغىلاڭغا قاتناشقان 2000 دىن ئارتۇق دېھقان پەيزاۋات يېزىسىغا يىغىلىپ، قوراللىق كۆرەشنى قانات يايدۇردى. دېھقانلار كۆچاغا يېتىمدىن تەيىنلەنگەن ھاكىم‌بەگ قۇربانغا: ھازىر يۇرت سوراۋاتقان بەگ، ئاخۇنلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش، زىناخور ئەمەلدارلار ئىگىلىۋالغان ئايالىرنى قويۇۋېتىش، ھۆكۈمەتنىڭ بەش خىل ئالۋان - سېلىقنىلا ئېلىش، ھەرقايسى يامۇللاردىكى «گاشىغا» (مانجۇ تىلى، مۇھاپىزەتچى دېگەن مەنىدە) ۋە «يانچىلار» نى قىسقارتىش، بەگ قاتارلىقلار شەخسەن ئىگىلىۋالغان ھۆكۈمەت يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئورچىگىنا ئەمەلدارلار ئىگىلىۋالغان 200 دىن ئارتۇق ئايالىنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئەمەت ۋە يۇسۇپنىڭ مەنسەپ تاجىسىنى ئېلىپ تاشلىدى، لېكىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي يەنە مەنسەپنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مەمتىلى قاتارلىقلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئاتۇشقا ئادەم ئەۋەتىپ، ئاتۇش مىس كانىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن 700 دىن ئارتۇق كان ئىشچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كۆچا شەھىرىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشتى. كۆتۈلمىگەندە، 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 5 - كۈنىگە قەدەر كۆچا رايونىدا ھاۋا تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ، كېچە - كۈندۈز يامغۇر ئاردىلاش بوران چىقىپ كەتتى، چاڭ - توزان دەستىدىن كۆزنى ئاچقىلى بولمىغان ۋە سوغۇق بولۇپ كەتكەنلىكتىن، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتى كېچىكتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئورچىگىنا ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، ئاقسۇ، قاراشەھەردىن ياردەمچى قوشۇن

يۆتكەپ، كەلدى. ھەمدە دېھقانلار قوشۇننى پارچىلىدى. ھاكىم بەگ ئاق لاتىدىن «ياخشى مۇسۇلمان» دېگەن بەلگىنى ياساپ، ئۇنىڭغا ئىسمىنى يېزىپ، ھۆكۈمەت تامغىسىنى بېسىپ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سول مۇرىسىگە تىكىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن تاغئېرىقلىق دېھقانلار ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلاردىن 47 كىشىنى قولغا ئالدى. ئورچىڭئا كۆچادا گۇندىخانا يۇقى دېگەننى باھانە قىلىپ، سوراق قىلمايلا 15 كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. مەمتىلى قاتارلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ ئىشخىلا يېزىسىدىن يۆتكىلىپ ئاقسۇدىكى قاراتال دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، مەمتىلى، ئىبراھىم شەيخ قاتارلىقلار ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ مال مۈلۈكلىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىندى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۆگەن يېزىسىنىڭ يەر بېجىدىن ئوندىن ئىككى قىسمىنى، تاغئېرىق يېزىسىنىڭ يەر بېجىدىن ئوندىن ئۈچ قىسمىنى، جەمئىي 1007 دانەن بەش كۈرە بۇغدايىنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئورچىڭئا مالاي خىزمەتكارلىرىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ، قالايمىقان باج-سېلىق ئالغانلىقى ئۈچۈن، «مەنسەپىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ جازاغا تارتىلدى». ئەمەت قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە جازالاندى.

1858-يىلى قىش باشلانغاندا، قەشقەردە يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنىڭ دېھقانلىرى غەللە-پاراق تاپشۇرۇشقا قارشى چىقىپ، جېدەل چىقاردى. 1860-يىلى يەكەن تەۋەسىدىكى تۇققۇز چوپۇن يېزىسىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار «غەللە-پاراق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسەتتى». شۇ يىلى يەكەن ھاكىم بېگى قاتارلىقلار خالىغانچە باج-سېلىق چاچقانلىقتىن، ئابدۇسايىت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئامىنى توپلاپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈندى،

«ھەتتا زور ۋەقە كېلىپ چىقمىغا تاسلا قالدى». 1862 - يىلى، خوتەن ئالتۇن كېنىدىكى كانچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ يىلى كۇچادىكى ھۆھەممەت، بايدىكى ئەيسا گۇمبەز قاتارلىق كىشىلەر باج - سېلىقنى كېمەيتمىشنى تەلەپ قىلىپ، قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

1863 - يىلى، ئىلى سۇيدۇڭ (ھازىرقى قورغاس ناھىيە - سى) تەۋەسىدىكى سەنداۋخوزا يېزىسىدىكى خۇيزۇ ياڭ سەنشىڭ ۋە قىلىچۇاز مائېر قاتارلىقلار شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ھەم چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ خۇيزۇلارنى باستۇرۇشىدىن غەزەپلىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تالچى يېشىل قوشۇنىدىكى خۇيزۇ ئەسكەرلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، تالچى قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى، ئىلى جياڭجۈنى چاڭچىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى. قوزغىلاڭچى خۇيزۇلاردىن 100 دىن ئارتۇق كىشى ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، ياڭ سەنشىڭ قاتارلىق 26 كىشى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى.

2. 1864 - يىلى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى

1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كۇچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كۇچا شەھىرىنى ئالدى. ئۇزاق ئۆتمەي، قوزغىلاڭ دولقۇنى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىدى، بۇنىڭ بىلەن كۇچا، ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلى، خوتەن قاتارلىق بەش قوزغىلاڭ مەركىزى شەكىللەندى. تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنىمۇ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىشغال قىلدى.

1864 - يىلى ئەتىيازدا، كۇچانىڭ ئۆگەن دەرياسى بويى

دا ئۆستەلگە چېپىپ بوز يەر ئېچىۋاتقان دېھقانلاردىن ئاچ - يالـ
لىڭاچلىق، ئېغىر ئەمگەك ۋە تايـاق ئازابىـدا نۇرغـۇن ئادەم
ئۆلۈپ كەتتى. دېھقانلاردىن توختى نىيازقارى قاتارلىقلار باشـ
لامچىلىق بىلەن قوزغىلاڭ ئوتىنى لاۋۇلدىتىپ، بىر كېچىـدىلا
ئىككى ئەمەلدار ۋە 15 بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئارقـىدىنـلا كۈچاغا
يۈرۈش قىلدى. كۈچا شەھىرىدىكى ئۈيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇلارمۇ
قوزغىلىپ ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى. يەرلىك خۇيزۇلاردىـن مالۇق،
ماسەنباۋ قاتارلىقلار يۇيمېندىن مەخپىي كەلـگەن خۇيـزۇ ياق
چۈن بـەلەن بىرلـەشـتە ئامـمـىنى بـاشـلاپ تـوقـنـاي
(يـاقـا) قـوشـئـاۋاتـقـسـكـى هـەربـىـي رابـاتـقـا ئـوت
قويۇپ، كۈچا شەھىرىنى قورشىۋالدى، ئارقىدىنلا شەھـەر ۋە
شەھەر ئەتراپىـدىكى جايلارغا ئوت قـويۇۋەتتى. 6 - ئاينىڭ
6 - كۈنى كۈچا شەھىرىنى ئالدى.

جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە سىياسىي سەۋەب تۈپەيلـ
دىن، 1864 - يىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىغان
دېھقانلار قوزغىلىڭىدا، كۈچا قوزغىلىڭى مۇھىم ئورۇندا تۇـ
رىدۇ. قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە، كۈچا دېھقانلىرى كۈچانىڭ
ئىنانچـىخانى ئەھمەت① نى ئۆزلىرىگە يولباشچى بولۇپ بېرىشنى
تەلەپ قىلغانىدى، ئەھمەت قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلىپىنى رەت
قىلغاچقا، قوزغىلاڭچىلار ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭچى دېھقانلار كۈچادىكى
جالالىدىن جەمەتىدىن مەدەت تىلىدى. بۇ جەمەتتىكى راشىد-
دىن قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يولباشچى قىلىپ كۆتۈرۈلۈپ،
«پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى، زەپەر قۇچقۇچىلارنـىڭ

① ئەھمەت ۋارىسلىق قىلغان ئىشانچىخان بولۇپ، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگـ
چىلىدىن دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ خان ئوردىسىغا كىرىش شەرىپىگە ئىگە ئىدى. بۇرۇن
يەكەندىنىڭ ھاكىم بېگى بولغان، 1861-يىلى ئۆز يۇرتى كۈچاغا يالاپ تاپىرىلغان.

ئاتىسى، سەيىدغازى راشىددىن خان خوجام» دېگەن ھۆرمەت نامىغا ئىگە بولدى، ئۇ ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىدى. راشىددىن خان بولغاندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم پەرمان ئېلان قىلىپ، بۇرھانىددىن (راشىددىن خوجىنىڭ تاغىسى، كېيىن خېتىپ خوجا دەپ ئاتالغان) ۋە مەھمۇدىن (راشىددىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى)نى كۇچانىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىپ، باي، ئاقسۇ، يەكەن، قەشقەرنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىشقا ھەمدە پامىر تېغىنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى①. بۇرھانىددىن قاتارلىق 168 كىشى كۇچادىن سەپەرگە ئاتلاندى، ئۇلارنىڭ قوشۇنى يول بويى ئۇزلۇكسىز زورايدى، ئۇلار باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان- قاتارلىق جايلاردىكى جەڭلەردىن كېيىن، شۇ يىلى 11 - ئايدا قەشقەر شەھىرىگە قىستاپ باردى، ئۇلار قەشقەردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ يولباشچىسى سىددىق بىلەن بىر- بىرىگە چېقىلماسلىق ھەققىدە كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

1865 - يىل ئەتىيازدا، شەيخ نەزەر (راشىددىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى) 7000 كىشىلىك كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باشلاپ يەكەنگە يۈرۈش قىلدى، ئۇلار ماۋالبەشىغا يېتىپ بارغاندا، شۇ جايدا بوزىيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان خۇيزۇ ۋە خەنزۇ دېھقانلىرىدىن 200 دەك كىشىنى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى. يەكەندە كۈچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن تېركىشىدىغان ئۇچ مەزىپە كۈچ بىلەن ئىدى، يەنى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى يەرلىك كۈچ، يەكەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلار قوشۇنى ۋە يەكەن يېڭىشەھەردە مۇھاسىرىدە قالغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بار ئىدى. يەكەندىكى دېھقانلار ئامبە-

① «تارىخى ھەمدى»، داپكرانى باسمىسى 2-نەشرى.

ئى گەرچە شەيخ نەزەرىنىڭ خوجىلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىسىمۇ، لېكىن نەزەر بۇ جايدا باشتىن.. تاياغ ئۆز ھاكىمىيىتىنى كەلتۈرەلمىدى، يەكەن كەھەلىيەتتە ھەر قايسى كۇچلەر-نىڭ تەسىرى ئاستىدا بۆلۈنمە ھالەتنى تۇراتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى يەكەندە ئۇزاق مۇددەت يۇت تىرەپ ئورۇشقا ئامالسىز قېلىپ ئاقسۇغا قايتتى.

1865 - يىل 6 - ئايدا راشىددىن خوجا يەنە كۇچا-نىڭا شەرقىگە يۇرۇش قىلىشنى ئويۇشتۇردى، بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت دشەرققە يۇرۇش قىلىش» دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭغا ئىسھاق خوجا (راشىددىن خوجىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى) قوماندانلىق قىلدى. شەرقىتە يۇرۇش قىلغان كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى تۇرپان، ئۇرۇمچى، مانا-س، گۇچۇڭ، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، چاڭ سۇ-لالىنى قوشۇنى بىلەن بىر مەھەل بارىكۆل شەھىرىنىڭ بې-قىنىدا تۇرىكەشتى.

شەرقتە يۇرۇش قىلىش ئەسلىمىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن 1866 - يىلى يازدا، راشىددىن خوجا يەنە ئىككىنچى قېتىملىق يەكەن جېڭىنى ئويۇشتۇردى، 70 مىڭ كىشىلىك كۇچا قوز-غىلاڭچى قوشۇنى مارالبېشى تارقىلىق يەكەنگە يۇرۇش قىلدى. ئىتتىپاقداش يولدا يىغاقوپ بەگلىك تاجاۋۇزچى قوشۇنى (كېيىنكى بايقاغا مەخسۇس بايان قىلىنىدۇ) بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، بەزىھەم يېڭەلمىگەن كەينىگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى قېتىملىق يەكەنگە يۇرۇش قىلىش جېڭى تاينىسىزلا ئاياغلاشتى.

1866 - يىلنىڭ باشلىرى، راشىددىن خوجا شەرقتە يۇرۇش قىلغان قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى يۆتكەپ، يەكەنگە ئۇچىنچى قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. كۇچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئاۋۋال يەكەن كونىشەھەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ

چاغدا یاقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئالدىدا بېرىپ، مارالبېشىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئارقا يولىنى ئۈزۈۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق يەكەنگە يۈرۈش قىلىش جېڭى يەنە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، راشىدىنىڭ تيانشان-نىڭ شىمالىدىكى تەسىر دائىرىسىمۇ ئارقا-ئارقىدىن قولدىن كېتىپ، كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ تەسىر دائىرىسى پەيدىنپەي ئاقسۇدىن كورلىغىچە بولغان لىنىيە بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى.

قەشقەردە ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىببېشى توختى ماموت ئەلەم قەشقەر كونىشەھەرنى ئىگىلەپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىۋالدى. پەيزاۋاتتىكى خۇيزۇ فېئودال جىن شياڭيىن ئاتالا-بالا، قىرغىز قەبىلىسىنىڭ باشلىقى سىدىق بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، توختى ماموت ئەلەمنى قوغلاپ چىقىرىپ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، يەكەن ھاكىم بېگى قوشۇن باشلاپ بېرىپ كونىشەھەرنى ئىشغال قىلدى. 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، يېڭىسار يېشىل تۈغلۇق قوشۇنىنىڭ باقاۋۇلى لەن چۈنغا، قەشقەرنىڭ لەشكەر بېشى ۋالڭ دېچۈن قاتارلىقلار يەرلىك خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ يېڭى شەھەرنى ئىشغال قىلدى. قوقەنلىك سودىگەرلەرنىڭ كۆشكۈرتىشى ئارقىسىدا، قەشقەردىكى 24 نەپەر بەگ، ئاخۇنلار بىرلىشىپ قوقەن خانلىقىغا خەت يېزىپ قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ سىدىقنى قوغلاپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى، سىدىقمۇ قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، قوقەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوجا ئەۋلادى بۈزرۈكخاننى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرماقچى بولدى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇلار شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا

زور داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، بۇرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرگەن تاردىغي جىنايەتچىگە ئايلاندى.

1864 - يىلى (چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، ئۇرۇمچى نەسەندە خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، داۋانچىڭنى ئىشغال قىلدى. 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، خۇيزۇ ئاخۇن تومىڭ (تۇدبلىن، يەنە بىر ئىسمى داۋۇت خەلىپە) بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ بارگاھ لەشكەر بېشى سۇخۇەنجاڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ كۆچاغا يارەمگە كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاممىنى باشلاپ ئۇرۇمچىدىكى خەنچېڭنى ئىشغال قىلدى. شۇ كۈنى سانجىدىكى خۇيزۇلار ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى. 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، خۇيزۇ تيې ۋۇيۈەن ماناستا قوزغىلاڭ كۆتۈردى، ئەتىسى گۈچۈڭ خەلقى «شەھەرگە تۆت تەرەپتىن ئوت قويۇپ ھۇجۇم قىلدى». 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، قۇمۇلدا خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مورى، جىمسار، قۇتۇبى، قاراشەھەر، قۇرقارا - ئۈسۈ (ھازىرقى شىخو) قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۇرۇمچىدىكى مەنچىڭ قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى.

1865 - يىلى 3 - ئايدا، تومىڭ (داۋۇت خەلىپە) ئۇرۇمچىدە ئۆزىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ۋاڭى» دەپ ئاتاپ، ماشىڭ قاتارلىق 10 كىشىنى ئەمىر لەشكەرلىككە ئۆستۈردى، ئاندىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقلىرىغىمۇ ئەمىر لەشكەرلىك ئۇنۋان بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇخۇەنجاڭنىڭ مەنسىپىنى تۆۋەنلىتىپ، تۇرپانغا سۈرگۈن قىلدى. تومىڭ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن

ئەرەپ - تەرەپتە جەڭ قىلدى، ئۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ تۇرپان، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلدى. 1867 - يىلى 3 - ئايدا، تومۇك يەلە ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىلىدىكى خۇيزۇلارنىڭ باشلىقى ماۋەنشىن قاتارلىقلارغا يارەملىشىپ، ئىلىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى تالىشىپ قىرغىن قىلىشتى. 1868 - يىلى 8 - ئايدا تومۇك گۇمانخورلۇق قىلىپ رەھىمبەرنى تايانچىلاردىن ماتەيي قاتارلىق ئون نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىتىن، قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھايانىي كۈچىنى يوقىتىپ قويدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان ئىلىدىمۇ خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىسيانچىلارغا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خۇيزۇلارنىڭ كاتتىباشىسى ماۋەنشىن (بىز ئىسمى ياقۇپ) قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرەپ - تەرەپتە دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا چېتىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھاكىم بەگ ئابدۇرۇسۇل قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىپ بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «ئەمەلدار زۇلۇم سالسا، خەلق ئىسيان كۆتۈرىدۇ» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە ئوت قويۇۋەتتى، ئەتىسى غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. قازاقلارمۇ بىراق - بىراقلاردىن كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشتى. قوشۇن ئەسكەرلىرىدىن گېنىلاپا «مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى». ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوشۇنلىرى تېز ئۇلىشىپ 30 مىڭ كىشىدىن ئاشتى، ئۇلار غۇلجا شەھىرىنى بارا قىلىپ، كۈرە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان. چاڭچىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، مىڭشوي ئىلى جياڭجۈنلىكىگە تەيىنلەندى، ئۇ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان ھاكىم بەگ مەزھەم زاتنى قويۇپ بېرىپ، ئۆزى غۇلا

جا شەھىرىگە قوزغىلاڭچى ئامىنى تەسلىم بولۇشقا داالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. مەزكۇر زات پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا سۆقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 1866 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كۇچە شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلانغان سابىق ئىلى جياڭجۈنى، سۈيدۇڭ شەھىرىنى تەقدىم قىلىپ تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىلىدىكى توققۇز سۇمۇنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

ئىلى قوزغىلىڭىدىن كېيىن، مەزكۇر زات ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتىغان. مۇۋەققەت ھاكىم بەگ ئابدۇرۇسۇلنى ئەمىر، نەسىرىددىننى قازى كالان، موللا شەۋكەتنى مۇپتى قىلىپ تەيىنلىدى. سۇلتانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئىلى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدا ئارقا - ئارقىدىن ئىچكى نىزا پەيدا بولغان. ئافغانىستانلىق مەھمۇد ئەھمەتخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ھۇججەت ئويدۇرۇپ چىقىپ، ئابدۇرۇسۇل ئاسىيلىق قىلىپ دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈردى دەپ يالغان ئېيتىپ، ئۇنى قەتلگە ئالدى. كېيىن نەسىرىددىننى قاماپ، مەزكۇر زاتنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى سۇلتان بولدى. مەھمۇد 36 كۈن ھوقۇق تۇتقاقدىن كېيىن تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرۈلۈپ، موللا شەۋكەت سۇلتانلىق تەختىگە چىقىرىلدى. 1866 - يىلى 3 - ئايدا، ئەمىر ئەلاخان موللا شەۋكەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىلى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ھاكىمىيىتىنىڭ سۇلتانى بولدى. موللا شەۋكەت مەھمۇد، مۇھەممەد قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ ئەلاخانغا تارىشى ئۇرۇش قوزغىدى، كېيىن مەغلۇپ بولدى، ئۇچ كىشى ئۆلتۈرىلىپ مەھكۇم قىلىندى.

كۇچا قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئەسلىدە

بايدا هاكىم بەگ بولغان تۆمۈر غازى يۇرتى خوتەنگە يوشۇرۇن قايتىپ بېرىپ، مەككىدە ھەج قىلىپ ئەمدىلا قايتىپ كەلگەن مەھكىمە شەرئى مۇفتى ھەبىبۇللا ھاجى بىلەن ئالاقە باغلاپ خوتەننى ئىگىلىگەندى. كېيىن ھەبىبۇللا ھاجى ئۆزىنى «پاشا» دەپ ئاتىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئوغلىنى قەقەن خانلىققا مەدەت تىلەشكە ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى كۈچەيتىمەكچى بولدى. قەقەن خانلىقى 250 ئەسكەرلىك خوتەنگە ئەۋەتتى، ئۇلار قەشقەردىن ئۆتكەندە قوقەنلىك ھەربىي قوماندان ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىندى، ئۇمتىسىر مىرزا بابا ئىككى نەپەر خىزمەتچىسى بىلەن بىللە خوتەنگە يېتىپ بارىدى. ھەبىبۇللا ھاجى ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەھمەد مىراب بەگنى كۈچاغا ئەۋەتىپ، راشىددىن خوجىغا ئۇنىڭ پۇقراسى بولۇشنى ئىلتىماس قىلدى.

تارباغاتايدىكى خۇيزۇلار 1863 - يىلى ۋە 1864 - يىلى ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، دىنىي ھوقۇقنى ئىگىلىگەن ئاخۇن شى جىنىدۇنىڭ خائىنلىق قىلىشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. 1864 - يىل 8 - ئايدا، خۇيزۇلار 260 كىشى شەھەر سىرتىدىكى مەسچىتتە ئامانىنى يىغىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، خۇيزۇ ئوممىتىبىر مەسچىڭ (مەشىڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى، مەسچىڭ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن دەربجە ئاتىلاپ ئورۇنباسار سانىغۇنلۇقتا ئۆستۈرۈلدى. 1865 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (دېڭقانلار كالېندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) سۈيۈدىي خۇيزۇ قازاق خەلقىدىن 200 نەچچە كىشىنى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى، مەسچىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، مەسلىھەتچى ئامبال شى

لىن قاتارلىق كىشىلەرنى قىلتاقتا چۈشۈرۈپ قەتل قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، تارباغاتاي قوزغىلىڭى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى.

بۇ بابتىمىز تەسۋىرلەنگەن خۇلاسە: ئەپيۇن ئۇرۇشى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇڭگو جەمئىيىتى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق تۈزگىلىغا پېتىپ قالدى. جۇڭگو تارىخىدىكى مۇناسىپ هالدا يېڭىنىڭ زامان تارىخى دەۋرىگە قەدەم قويدى. يېڭىنىڭ زامانىدىكى غەرب كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭغا قارىتىقان تاجاۋۇزچىلىقىدا، چار پادىشاھ روسىيىسى هەممىنىڭ ئالدىدا يۈردى. روسىيە ئاۋۋال بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز بويلىرىنى ئېچىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نى ئىمزالاپ، ئىلى، تارباغاتايىنى روسىيىگە سودا بازىرى قىلىپ ئېچىپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگونىڭ تېخىمۇ ئاجىزلاشقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «غەربىي شىمالدىكى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان زېمىننى ئىگىلىۋالدى. چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى ۋە باسمىچىلىقى هەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. 1855 - يىلى پارتلىغان تارباغاتايدىكى سودا چەمبىرىكىگە ئوت قويۇۋېتىش ۋەقەسى بۇنىڭ بىر گەۋدىلىك مىسالى.

XIX ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ چىرىكلىشىپ ۋە زەئىپلىشىپ، ئىجتىمائىي زىددىيەت، سىنىپىي زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلەشتى. شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، 1864 - يىلى شىنجاڭدىمۇ كەڭ كۆلەمدە دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. لېكىن سىنىپىي ۋە ئىجتىمائىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن، بىر مەيدان داغدۇغىلىق چوڭ قوزغىلاڭ ئەمەلگە ئاشمىچىلىك چوڭ يېغىلىقنا ئايلىنىپ كېتىپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلەرگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. چارروسىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

2. «جۇڭگو - روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نىڭ شىنجاڭغا يەتكۈزگەن زىيانلىرىنى تەھلىل قىلىپ بېرىڭ.

3. 1864 - يىلى شىنجاڭدا كەڭ كۆلەمدە يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلاش سەۋەبلىرىنى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەھلىل قىلىپ بېرىڭ.

4. «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالدىكى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ زىيانلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

5. ئەنگلىيە، روسىيە تەپىۋىلىرىنىڭ شىنجاڭغا يەتكۈزگەن زىيانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىڭ.

VIII باب غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىكى خەۋپىنىڭ ئېغىرلىشىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى

XII ئەسىرنىڭ 60 - 70 - يىللىرى جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش بولدى. ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەڭسىز «بېيجىڭ شەرتنامىسى» دىن پايدىلىنىپ، جۇڭگودىكى ھوقۇق - مەنپە- ئىتىنى جېنىنىڭ بارىچە كېڭەيتىش بىلەن بىللە، جۇڭگونىڭ ئۇتراپىدىكى جايلاردا ۋەقە پەيدا قىلىپ، جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەن خانلىقى ۋە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ، غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا پەيدا قىلغان خەۋپىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن، كەلتۈرۈپ چىقارغان جاراھىتى ئېغىر، زىيىنى زور بولدى.

1. يا‌قۇپ بەگ ۋە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

1. يا‌قۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى

قەشقەر قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، قەشقەر كونسۇ- شەھەردە تۇرۇۋاتقان قوقەنلىك سودىگەرلەر پۈرسەتتىن پايدى-

لىنىسپ قول تىقىپ، بىر قىسىم بەگ، ئاخۇنلارنى قوقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتىشكە كۆشكۈرتۈپ، چەت ئەل كۆچلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن سەندىق بەگنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇندى①. قەشقەر كونىشەھەرنى بېسىپ ياتقان سەندىق بەگمۇ، قوقەندە قېچىپ يۈرگەن جەنۇبىي شىنجاڭلىق خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى كۆچەيتىش غەرىزىدە جىن شياڭيىننى ئالاقە باغلاش ئۈچۈن قوقەنگە ئەۋەتتى. ئۇ چاغدا قوقەن خانلىقى چارروسىيىنىڭ يۇتۇۋېلىشىغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان بولغاچقا، تېخىمۇ كۆپ كۈچ چىقىرىپ قەشقەرگە ئارىلىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، لېكىن بەگ-تۆرىلەر بۇنداق «ياخشى پۇرسەت» نى قولدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمايۋ، ياقۇپ بەگنى قەشقەرگە ئەۋەتىشنى قارار قىلىشتى.

ياقۇپ بەگنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ياقۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنلىك. 1820 - يىلى قوقەن خانلىقىنىڭ پىسكەنت بازىرى (تاشكەنتكە جەنۇبتىن 80 كىلومېتر كېلىدۇ) دا تۇغۇلغان. ئۇ قوقەن خانلىقىنىڭ داۋالغۇپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيىتىدە پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ، ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىش جەھەتتە داڭق چىقارغان. بۇ قېتىم ياقۇپ بەگ «قوش بېگى» (ئەسكەردىن كېيىن تۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان) قىلىپ ئۆستۈرۈلۈپ، «لەشكەر بېشى» (باش قوماندان دېگەن مەنىدە) ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ، خوجا ئەۋلادى بۇزرۇكخانىنى ئەگەشتۈرۈپ، تاشكەنتتىن شەرقىقە قاراپ يولغا چىقتى.

1865 - يىلى 1 - ئايدا، ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ يېقىن تايانچلىرىدىن 68 كىشىنى يېغىپ، جىن شياڭيىننىڭ يول

① ھاجى يۈسۈپ: «جاھانئۇل تارىخ». خەلزۇچە قىسقارتىلغان تەرجىمە كۆچىرمىسى

باشلىشى بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئۇلار خوجا ئەۋلادى بۇزرۇكخانلىك نامىدىن پايدىلىنىپ، يول بويى ھەر خىل كىشىلەرنى ئۇزلۇكسىز يىغىپ، تاجاۋۇزچىلىق قوشۇنىغا قوشتى، قەشقەرگە 70 كىلومېتر كېلىدىغان مىلك يول قاراۋۇلخانىسىغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ تاجاۋۇزچى قوشۇن دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. سىدىق بەگ ئەسلىدە خوجا ئەۋلادلىرىنى كۈتۈۋالماقچى بولغانىدى، لېكىن ئۇ جىقلا ئادەمدىن تەركىب تاپقان قوقەن تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى كۆرۈپ، قاتتىق بىئارام بولدى ۋە خەۋپسىرىدى. قىرغىز خەلقى چەتئەلك تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەت، ئۇلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى تونۇغاندىن كېيىن، قىلچە ئىككىلەنمەي، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ھەقانىي تۇغنى كۆتۈردى. 3 ـ ئايدا سىدىق بەگ يېڭىساردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ياقۇپ بەگ ئىشغال قىلغان قەشقەر كونىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى، لېكىن ھەل قىلغۇچ جەڭدە سىدىق بەگ مەغلۇپ بولۇپ، نائىلاج تاشكەنتكە قېچىپ كەتتى. سىدىق بەگ بۆرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، ئۆزىگە ئۆزى بالا تاپقاندى. قىرغىز خەلقى قەشقەرلىكى جەڭدە، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياقۇپ بەگىنىڭ تاجاۋۇزىغا قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭىنىڭ تۈنجى ئوقىنى ئاتتى.

بۇ چاغدا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاساسلىق كۈچلەردىن، كۇچانى بېسىپ ياتقان راشىددىن خوجا، خوتەننى بېسىپ ياتقان مۇپتى ھەبىبۇللا ۋە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلاردا قاۋىلىپ قالغان بىرقانچە مىلك چىلە سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بار ئىدى. XII ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن، قوقەن خانلىقى كۈچ قېتىم خوجا ئەۋلادلىرىنى ئالدىغا سېلىپ ئەكىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئايىغ

تاستی قىلغان. ھەر مىللەت خەلقى ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقلىرى ۋە شۇ جايىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا سالغان زىيانلىرىنى تېخى ئېسىدىن چىقارمىغانىدى. شۇڭا بۇ قېتىم ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەندە، ھېچ كىشى ھەمدەم بولمىدى. ئۇ پەقەت قەشقەر كونىشەھەرنى ساقلاپلا ياتتى، لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى بۆلۈنمە كۈچلەر، چەتئەل تاجاۋۇزغا تاقابىل تۇرۇش يولىدا دەمالماقتا بىرلىشەلمىدى. بۇ، ياقۇپ بەگنىڭ قەشقەردە پۈت تىرەپ تۇرۇشىغا ھەمدە تەرەپ-تەرەپكە تاجاۋۇزچىلىق تىرىقىنى سوزۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

يەكەنلىك ھاكىم بېگى نىياز، يەرلىك خۇيزۇلار قوشۇنى ۋە راشىددىن خوجا كۆچلىرىنىڭ بىرلىشىپ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا دۈچ كېلىپ، قەشقەردىكى بۇزرۇكخاندىن يارىدەم سورىغاندا، ياقۇپ بەگ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بىرنەچچە يۈز كىشىلىك تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى باشلاپ يەكەنگە كىردى. يەكەن شەھىرىنىڭ سىرتىدا، خۇيزۇلار قوشۇنى بىلەن كۆچا بىرلەشمە قوشۇنى ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ياقۇپ بەگكە ھۇجۇم قوزغىدى، تاجاۋۇزچى قوشۇن «ئەنجانلىقلارنى ئۆلتۈرەيلى» دېگەن نەرە ساداسى ئىچىدە پۈتۈن سەپ بويىچە بىتچىت بولۇپ كەتتى. ئۆلۈم كىرداۋىدىن قۇتۇلغان ياقۇپ بەگ ھالسىزلىنىپ قېپقالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېچىسىلەپ قەشقەرگە قاراپ چېكىندى.

ياقۇپ بەگ يېڭىلگەن قوشۇنىنى باشلاپ يېڭىسارغا كەلگەندە، كونىشەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقان تاجاۋۇزچى قوشۇن شەھەرنى ئىلىپ، يېڭىسار خەنجىڭغا ھۇجۇم قىلماقتا ئىدى. ياقۇپ بەگ يېڭىساردا تۇرغىنىدا، ئەسكەر يۆلەپ خەنجىڭغا قىلغان ھۇجۇمىنى كۆچەيتتى، شەھەرنى ساقلاۋاتقان چىڭ سۇ-

لالىسى قوشۇنى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ تەسلىم بولدى. يېڭسار، ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭ- غا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن قوۋرال كۆچىسى بىلەن ئىشغال قىلغان تۇنجى شەھەر ئىدى، يېڭسارنىڭ قولدىن كېتىشى تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ خورىكىنى زور دەرىجىدە ئۆز- گەرتىۋەتتى، شۇنداقلا ياقۇپ بەگ قەشقەردىن يېڭسارغىچە بولغان يەرنى كونترول قىلىپ، ستراتېگىيىلىك ھەرىكەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ياقۇپ بەگ بىر تەرەپتىن بۇ «غالىيىيەت» خەۋىرىنى ۋە تۇققۇز نەپەر ھەر مىللەت جۇڭگو قىزىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئۇرۇش غەنىمەت» لىرىنى قۇرغىنىگە ئەۋەتىپ تۇرۇشنى مەلۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، قۇرغان خانلىقىنىڭ مۇددىئاسىغا ئاساسەن، بۇزرۇكخانىنى «خان- لىق قامىدە - يوسۇنلىرى بويىچە» رەسمىي خانلىق تەختىگە چىقىرىپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئەپت - بەش- رەسىنى پىشۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلىقىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. 1865 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە، ياقۇپ بەگ بۇزرۇكخانىنىڭ نامىدا بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك تاجا- ۋۇزچى قوشۇن تەپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە 400 دىن ئارتۇق كىشى ئارقا - ئارقىدىن قوقەندىن كەلگەن «ئەنجانلىقلار» ئىدى، ياقۇپ بەگ ئۇلارنى مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەپ، تاجاۋۇز- چى قوشۇننىڭ يادروسى قىلدى.

يەكەن بىلەن كۇچانىڭ بىرلەشمە قوشۇنى، ياقۇپ بەگكە قايتۇرما زەربە بېرىشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم بىرلىشىپ بۇزۇستە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قوقەن تاجاۋۇزچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا كېلىشتى. راشىددىن خوجا كۇچا، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەپىلاپ، مارالبېشىدىن يېڭسار

ئەتراپىغا يۆتكەلدى. لېكىن بۇ چاغدا يەكەندىكى خۇيىزۇلار قوشۇنى خەنچېڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش، ئۆزىنىڭ كۆچىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش بىلەن بەند بولۇپ كېتىپ، كېلىشكەن ۋەدە بويىچە ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتمىدى. نەتىجىدە، كۆچا تەرەپنىڭ قوشۇنى يەككە-يېگانە ھالدا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئالدىن يۆرەر قىسىملىرى خانئېرىق (يېڭسار بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا) تا ياقۇپ بەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە دۇچ كېلىپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچىرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى تازغۇن (قەشقەرنىڭ جەنۇبى) دا روبىرو ئېلىشتى، كۆچا قوشۇنى ئاۋۋال ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، بىر مەھەل دۈشمەننىڭ قوماندانلىق مەركىزىگە يېقىنلاشتى، ياقۇپ بەگنىڭ بىرنەچچە يېرىگە ئوق تېگىپ جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالدى. لېكىن كۆچا قوشۇنى قوماندانلىقىدا سەۋەنلىك ئۆتكۈلگەچكە، ياقۇپ بەگ گۈر ئاغزىدىن قېچىپ كەتتى. كۆچا قوشۇنى كەچتە مارالبېشىغا قايتىپ چېكىندى. ياقۇپ بەگ قوشۇنىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان مۇھاسىرىدە قالغان قەشقەر يېڭىشەھەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئوردىدىكى پۈتۈنبىشىتە بەرھەم يېگەن بىر تۈركۈم قوۋەن ئەمەلدارلىرى 7000 دىن ئارتۇق تاجاۋۇزچى قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوردا خاس مۇلازىمى يۇنۇسجان، تاشكەنتتىكى قوۋەن ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى بېك مۇھەممەد قاتارلىق مۇھىم ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلارمۇ ئوخشاش ئۈسۈل بىلەن ۋەلىخان قاتارلىق خوجا ئەۋلادلىرىنى ئالدىغا سېلىپ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ،

جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇندى. قىسقا كۈچ سىناشقان ۋە ئارىسالدى بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، بۇ بىر تۈركۈم تاجاۋۇزچىلار ياقۇپ بەگ بىلەن بىرلىشىش ھەمدە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا قاتنىشىش قارارىغا كەلدى. و - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارى خې بۈيۈن ياقۇپ بەگكە تەسلىم بولدى. ياقۇپ بەگ قوشۇنى قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قاتتىق قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىپ، شەھەرنى «ئۇدا يەتتە كۈن بۇلىدى». بۇ چاغدا قوقەن خانلىقى چارروسىيەنىڭ يەم قىلىۋېلىشى ۋە ئىچكى قىسمىدىكى پۈت تېپىشىش نەتىجىسىدە تېزلىكتە پارچىلانغانىدى، بۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ ھەم چېكىنىش يولىدىن مەھرۇم بولدى، ھەم يۇگەندىن قۇتۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ شىنجاڭدا ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش كويىغا چۈشتى.

كۈپ ئۆتمەي، ياقۇپ بەگ يەكەنگە ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ياقۇپ بەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن نىياز يەكەن كونىشەھەرنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭى شەھەرنى قوغداۋاتقان خۇيزۇ خەلىق ئەسكەرلىرى، كۈچلۈك دۈشمەن ئالدىدا قىلچە قورقمىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن ياقۇپ بەگ باشلاپ كەلگەن بىر قىسىم خۇيزۇلار قوشۇنىنى ئىچىدىن ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۈندەپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى تەرەپتىن ماسلىشىشى بىلەن تاجاۋۇزچى قوشۇنغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ياقۇپ بەگنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. دۈشمەن لاگېرى ئىچىدىكى قىرغىزلار قوشۇنىمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. بۇ ۋاقىتتا يەكەندە يېڭىشەھەردىكى خۇيزۇ خەلق ئەسكەرلىرى، كونىشەھەردىكى نىياز قوشۇنى،

ئىسيان كۆتۈرگەن قىرغىزلار قوشۇنىنى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ كۈچ سىنىشىپ لەنگەندى. بۇنىڭ ئىچىدە ياقۇپ بەگنىڭ تىزگىنىدىكى تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئادىمى ھەممىدىن ئاز بولۇپ، «تايىنىشقا بولىدىغان يېقىن ساداقەتمەنلىرى 500 گە يەتمەيتتى». قالغان ئۈچ تەرەپ «ناۋادا بىر سوتكا ئىچىدە مۇرەسسەگە كېلەلمىسلا ياقۇپ بەگنىڭ تۈگىشىكىنى شۇ ئىدى»① لېكىن ئۈچ تەرەپ ھەرقايسىسى ئۆزى بىلگىنىنى قىلدى، قىرغىزلار قوشۇنى ھەممىدىن ئاۋۋال بۇزرۇكخاننى تىكلەپ، قەشقەرگە بېرىپ «ھوقۇق تارتىۋېلىش» قا ئۇرۇندى، ياقۇپ بەگ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ خوتەنلىكلەر قوشۇنى بىلەن «سۆھبەتلىشىپ»، تېزلىكتە جەڭدىن چېكىنىپ چىقىپ، تېز سەپەر قىلىپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال قىرغىزلار قوشۇنىنى چېكىندۈردى، ئاندىن ۋەلىخاننى ئۆلتۈردى، بۇزرۇكخاننى تەخىرىبەندكە ئالدى.

1866 - يىلى 6 - ئايدا، ياقۇپ بەگ قوشۇنىنى باشلاپ يەكەنگە ئوچىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا ئىسھاق باشچىلىقىدىكى كۈچا قوشۇنى يەكەندە مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان بولۇپ، كۈنىشەھەر بىسىلەن يېڭىشەھەرنى ساقلاۋاتقان 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەنلىك ھۇجۇمىغا زەربە بېرىشكە تەييار تۇرغان ئىدى. يېڭىشەھەرنى ساقلاۋاتقان خوتەنلىكلەر قوشۇنى كۈچا قوشۇنى ۋە نىياز قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەن بارگاھىغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بەردى. كۆتۈلمىگەندە نىياز مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ياقۇپ بەگكە ئالدىن مەلۇمات بەرگەن. بىرلەشمە

① (ئەنگلىيەلىك) چارلىز بولگېر، «ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچە نەشرى، 164 - بەت.

قوشۇن ھۇجۇمغا ئۆتكەندە پىستىرمىغا ئوچراپ قېلىپ، ئىنتايىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ئىسھاق ۋە يېگىنىشەھەرلىكلىرى خۇيزۇلار قوشۇنىنىڭ ياشلىقلىرى ئارقا-ئارقىدىن تەسلىم بولدى، ياقۇپ بەگ يەكەننى ئىشغال قىلدى.

ياقۇپ بەگ خوتەننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەبىبۇللا ھاجىنىڭ كۈچلىرىگە دىنىي ئالدامچىلىق ۋاستىسىنى قوللاندى. 1866 - يىلى 12 - ئايدا، ياقۇپ بەگ قوشۇننى باشلاپ يەكەن بىلەن خوتەن چېگرىسىغا كەلگەندە، قوشۇننى توختىتىپ، ئاۋۋال ھەبىبۇللاغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ خوتەنگە بېرىپ ئەۋلىيا قەبرىسى — ئۇنۇڭ مازارىنى تاۋاپ قىلىشىغا ئىجازەت بېرىشىنى تەلەپ قىلدى، ھەبىبۇللا قۇرشى ئېلىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىغا چىققانداء، ياقۇپ بەگ ئۇنىڭ گازارمىغا «تەكلىپ قىلىپ» ئەكىرىپ كەتتى. نەتىجىدە ھەبىبۇللا توزاققا چۈشۈپ قولغا ئېلىنىدى، شۇنىڭدىن كېيىن تاجاۋۇزچى قوشۇن تېزلىكتە خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كىردى. شەھەر ئىچىدىكى ئارمىيە - خەلق قوزغىلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، ھەتتا ئايالالارمۇ جەڭگە قاتناشتى. تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ قىرغىنچىلىقى بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. ئېگىلمەس خوتەن خەلقىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى كۈرەشىمۇ بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتى، 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەن ئارمىيە - خەلقى ياقۇپ بەگنىڭ قىلىچى ئاستىدا پاجىئەلىك ھالدا قۇربان بولدى.①

1867 - يىلى 5 - ئايدا ياقۇپ بەگ راشىددىن خوجىنى ھۇجۇم قوزغىدى. ياقۇپ بەگ باشتا ئاقسۇدا جەڭ قىلىپ، كېيىنكىن جەڭ ئارقىلىق ئاقسۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. تاجا-

① مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، 372 - بەت.

ۋۇزچى قوشۇن تـوختـمـاي ئىلگىرىلەپ، يـايدى (هـازىرقى باي ناهيىسىنىڭ غەربىدىكى چارچى) غا ئۇشتۇمتۇت هـۇجۇم قىلىپ، هامىدىن باشچىلىقىدىكى كۆچا يارده‌مچى قـوشـۇنىنى تەسـلىم بولۇشـقا ئۇنـده‌پ، بـاينى ئىشغال قىلدى. سـايرام، قىزىل قاتارلىق مۇهىم بازىلارنى ئىشغال قىلىپ، كۆچـا شەهـرىگە قەستاپ كەلدى. بۇ چاغدا كۆچا شەهىرى ئەچىدە گەرچە ئەسكىرىي كۈچ ئاز بولسىمـۇ، لېكىن شەهـەرنى ساقلاۋاتقان ئارمىيە - خەلق ياقۇپ بەگ قـوشۇنىنىڭ كـۆچلۈك هـۇجۇمىغا جان پىدالىـق بىلەن قـارشىلىق كـۆرسىتىپ، تاجاۋۇزچىلارنى زور تالاپەتكە ئۇچراتتى. دۈشمەن قـوشۇنى كۆچا شەهىرىگە يان تەرەپتىن بۆسۈپ كىرگەندە، شەهەر ئىچىدىكى ئارمىيە - خەلق كـوچىسـىغا كـوچىلاردا جـەڭ قىلىپ، قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، راشىددىن خوجا جـەڭدە يـاقـۇپ بەگ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. تاجاۋۇزچى قـوشۇن كۆچـا شەهىرىـنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قـارا شەهـەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ئىسھاق (بۇرۇن يـاقـۇپ بەگ ئۇنـى يەكەندىن قويۇپ بەرگـەن) شەهـەرنى تەقدىم قىلىپ تەسلىم بولدى، شۇنداق قىلىپ ئاخىرقى بىر تۈركۈم كۆچا ئارمىيە - خـەلقى سـاتقىنلىقتا ئۇچـراپ خـاراب بولدى. شـۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەتتە شەهەر، 4000 چاقىرىمدىن كۆپ دۆلەت زېمىنى چـەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تـۆمـۈر تاپىنى ئاستىدا قالدى.

شـۇنىڭدىن كـېيىنكى ئىككى يىلدىن كـۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ياقۇپ بەگ ئۆزىنى پەردازلاپ، گويا خاندەك جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆزىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئۇزلۇكسىز كـۈچـەيتىپ، تاجاۋۇزچى قوشـۇنىنى كېڭەيتتى. يـاقـۇپ بەگ تىكلىگەن هاكىمىيەت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شـۇ چـاغدىكى جـەنۇبىي

شىنجاڭنى ئاتاش ئادەتتى بويىچە، «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى»①
دەپ ئاتالدى.

1870 - يىلى 5 - ئايدا، يەتتە يەگ ئەسكەرنى ئىككى يولغا بۆلۈپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى، تۈرپان رايونىنى بېسىپ ياتقان مۇسۇلمانلار سۇلتانى تومىڭنىڭ كۈچلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدى. بىر يول تۈرپانغا، يەنە بىر يول توقسۇنغا ھۇجۇم قىلدى. توقسۇن تېزلىكتە ئىشغال قىلىندى، تۈرپاندىكى خۇيزۇ خەلق ۋە ئەسكەرلەر غەربتەرەپتىن كەلگەن تاجاۋۇزچى دۇشمەنلەرگە جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. دۇشمەنلەر شەھەرگە يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، تاجاۋۇزچى قوشۇندىن 33 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم يارىدار بولدى ۋە ئۆلدى. كېيىن دۇشمەنلەر قوشۇنى ئايلىنىپ يېرىپ داۋانچىڭنى ئىشغال قىلىپ، تۈرپان بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. تۈرپاننى ساقلاپ تۇرغان قوشۇننىڭ سەركەردىسى ماجۇڭ خەۋپكە دۇچ كەلگەندە ئاسىيلىق قىلىپ، تۈرپاندىكى ئارمىيە خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۈرۈشىغا ساتقىنلىق قىلدى.

11 - ئايدا ياقۇپ بەگ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلدى. مۇسۇلمانلار سۇلتانى تومىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى خۇيزۇ ئەسكەرلىرىدىن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دەپ ئاتالغان قوشۇننى تەشكىللەپ، شەھەردىن چىقىپ جەڭگە ئاتلاندى. ھەمدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياقۇپ بەگكە قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. لېكىن قوماندانلىقى جايىدا بولمىغاچقا، ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. ياقۇپ بەگ ئۈرۈمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى غالجىرلارچە قىرغىن قىلدى. تومىڭ 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا شەھەر-دەرۋا-

① «يەتتە شەھەر» قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

زىمىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى. ياقۇپ بەگ ئۇرۇمچىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، «قىمىرىتىلىك نەرسىلەرنى قويماي بولىدى، خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقىنىڭ پۇل - پۈچەك، كىيىم - كېچەكلىرىنى بولاپ جەنۇبقا — ئۆزىنىڭ ئۇۋۇسىغا ئېلىپ كەتتى».①

1871- يىلى 5- ئايدا، ئۇرۇمچى خەنزۇ مىنتۇەن (پۇلدارلار ئۇيۇشتۇرغان يەرلىك قوراللىق كۈچ) نىڭ باشلىقى شۈي شۆگۈك ھەر قايسى جايلاردىكى مىنتۇەنلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ تاجاۋۇزچى قوشۇنغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇمچى مەنچېڭنى قايتۇرۇۋالدى، ئاندىن ئۇرۇمچى خەنچېڭغا قوراشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ قول ئاستىدىكى كاتتىباش ماجۇڭنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. 9- ئايدا ياقۇپ بەگ يەنە 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە بېسىپ كىردى، شۈي شۆگۈك مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ چىقتى. 1872- يىل 2-ئايدا ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇ خەلقى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى، ئۇلار خەنزۇ مىنتۇەنىدىن شۈي شۆگۈك، جاۋشىكتى قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇرۇمچىنى بېسىپ ياتقان دۇشمەنگە قوراشاپ ھۇجۇم قىلدى. ياقۇپ بەگ ئاتىلاج ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىنى قوشۇنغا باش قىلىپ، ئۇرۇمچىگە ئۇچىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغانلارنى بۇلىدى ۋە ئۆلتۈردى، «ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خۇيزۇ، خەنزۇلارنى قىرغىن قىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قاۋۇل ياشلارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېلىپ كەتتى». شىنجاڭنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنمۇ، ياقۇپ بەگنىڭ قارا نىيىتى

① (چىڭ سۇلالىسى) زوزۇڭتاڭ دزوزۇڭتاڭنىڭ ھىيانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى، 49 - جىلد.

قانائەت تاپمىدى، ئۇ يەنە تاجاۋۇز چەلگىلىنى ئىلىنغا سوزىدى. ئۇ ئەلاخانغا يازغان خېتىدە تەكەبباۇرلۇق بىلەن: «ھۆزۈرىڭىزغا بەرىپ سۇلتان ئۆۋەيىس مازارىنى تاۋاپ قىلماقچى بولۇۋاتىمەن» دېگەن①. ئۇ ئىلىنىمۇ چاگىلىنغا ئېلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇنماقتىدى.

ياقۇپ بەگ 1865- يىلىنىڭ بېشىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، 1872- يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇمچىدىكى ھەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرغانغا قەدەر بولغان يەتتە يىل ۋاقىت ئىچىدە، ھەرخىل نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ، ئاخىرى ئۇزۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا پىداكارلارچە قارشى تۇرۇپ، دۈشمەننى بىر تۇرلارچە يوقىتىپ، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، يېقىنقى زاماندا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى. لېكىن ھەر قايسى فېئودال بۆلۈنمە كۈچ كاتتىباشلىرىنىڭ كۆپچىسى ئۆز لەۋزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى قوغداشقىلا بېرىلىپ، ھەر قايسىسى ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ، چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشتا بىر يەكدىل قول چىقىرالمىدى، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىشتا يا مۇۋاپىق قوماندانلىق قىلالمای، جەڭدە باشلامچىلىق بىلەن ئارقىغا چېكىنىدى، يا ئۆلۈمدىن قورقۇپ، جېنىنى ئايىپ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشىغا تاسىيلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن

① (چىڭ سۇلالىسى) تاپتورى تامەلوم «ياقۇپ بەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىگە دائىر قىسقىچە خاتىرە»، چاغاتايچە قول يازما، خەلقۇچە چە تەرجىمە نۇسخىسى.

هەر مىللەت خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى داۋاملىشىدىغان كۈرىشى ئاخىرى مەغلۇپ بولدى، بىراق ئەڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا قالدى.

« ياقۇپ بەگ زوراۋانلىق ياكى ھىيلە - مىكىر ئارقىلىق قەشقەرنىيە (جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆرسىتىدۇ) دىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان، شۇڭا ئۇ پۈتۈن ئەلنىڭ ھېسداشلىقىدىن مەھرۇم ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ ھەربىي قۇۋۋىتىنى تايىنىش قارارىغا كەلگەن.» ① 60 مىڭدىن ئارتۇق تاجاۋۇزچى ئەسكەر (چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوشۇنىنىڭ تۆت ھەسسىگە تەڭ كېلىدۇ) ياقۇپ بەگنىڭ بېسىۋالغان رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ۋە ئۇلارنى قۇل قىلىشىغا تىرەك بولغانىدى، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەربىي فېئودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بېسىۋالغان زېمىننى قوشۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بەرگەن. ئوفىتسېرلار دەرىجىسىگە قاراپ سۇيۇرغاللىققا ئىگە بولغان، سۇيۇرغال يېرى ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى سۇيۇرغال يېرى ئالغۇچىلارنىڭ قۇللىرىغا ئايلانغان. سۇيۇرغال يەر دائىرىسىدىكى باج - سېلىق قاتارلىق ھەر خىل كىرىملەر سۇيۇرغال يەر ئىگىلىرىگە تەۋە بولاتتى، سۇيۇرغاللىققىنى بەھرىمەن بولغۇچىلار بىر قىسىم كىرىمنى ئاجرىتىپ، ئولپان دېگەن نام بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باشلىقىغا « ھەدىيە » قىلاتتى. ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى قوقەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەلىكىدىكى ھەربىيلەرنى تايانچ قىلغانىدى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇلاش - تالاش ۋە بېيىش ئۈچۈن جەڭ-

① « ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى » ، مەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى، 116-بەت.

ئىددىن كېيىنكى شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنىدى، ئۇلار دەسلەپتە ياقۇپ بەگنىڭ كەينىدە يۈرۈپ ھەر تەرەپكە تاجاۋۇز قىلغان. ئۇرۇش داۋامىدا قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىدى، سۈيۈرغاللىق يېرىگە ئىگە بولدى، مەنسەپكە ئولتۇرغاندا غادىيىپ يۈرۈپ، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، بەس - بەستە خەلقنىڭ قان تەرىنى شورىدى، جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ۋەھشىيلەرچە قىرىل قىلغان ۋە يالماۋۇزلارچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. «ئۇلارنىڭ ھەممىسى باي بولۇشنىڭلا كويىدا ئىدى، ئۇلار ئۆز ئورنىنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىنى بىلەتتى، شۇڭا ھەر خىل ئامال بىلەن ھەدەپ بايلىق توپلىدى».① ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوستىگە چۈشىدىغان ھەر خىل دائىملىق باج - سېلىق، پاراق، تۆياق بېجى ۋە سودا بېجى، ئالۋان - ياساق، كېۋەز لىك، مېۋىلىك باغ ۋە بېدىلىك بېجى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە بېجى، مىراس بېجى، ھەربىي تەمىنات، ئوت - سامان سېلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە ھەيئەتنىڭ بىر قېتىم ساقچى سېلىقى ئېلىناتتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىدىن كۆپرەك ئەمگەك مېۋىسىنى ياقۇپ بەگ ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۈستىلىق بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ، تارتىۋالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت خەلقى ھەربىي قىسمىنى ئادەم، قاتناش قورالىرى بىلەن تەمىنلەش، گازارما، ھۆكۈمەتكە ۋە باشقا «جامائەت ئۆيى» گە ئوتۇن - سامان، يېقىلغۇ يەتكۈزۈپ بېرىش، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ بېرىش، كېسىپ - كېتىپ تۇرغان ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ۋە ئەلچىلەرنى تاماق، ياتاق ۋە قاتناش قورالىرى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق ھەر خىل ھەقسىز ئەمگەك ۋە ئالۋانلارنى ئوستىگە ئالاتتى.

① (روسچە). كورۇباتكىن «قەشقەرىيە»، خەلقۋېچە تەرجىمە نۇسخىسى، 48 - بەت.

چېچىلغان. باج ۋە ئالۋان سېلىقىنىڭ كۆپىدۈزى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىكىنى كەچتە قالدۇرۇشقا بولمايتتى، كەچتە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىكسىنى ئەتىگە قالدۇرۇشقا بولمايتتى. «بۇنداق ئېغىر يۈك ... (ھەر مىللەت خەلقى) نى تاپقان ـ تەرگىنىدىن ئايرىپ، سەرسان قىلىۋەتكەنىدى»①.

ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ يەنە بىر تۈۋرۈكى دىنىي كۆچ ئىدى. ياقۇپ بەگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىدا، «ئىسلام ئاچقۇچى» دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ، تاجاۋۇز چىلىق ئۇرۇشىنى ئىسلام ئېچىش دەپ كۆككە كۆتۈرگەن. ياقۇپ بەگ شىنجاڭنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەنە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ ھامىيسى دەپ پەردازلاپ، بىر قىسىم ئۇلغان رايونلاردا ئىسلام قانۇنلىرىنى قاتتىق يولغا قويۇپ، ھەكسىنە ئىشەنىنىڭ ھوقۇقىنى كۆچەيتىپ ۋە كېڭەيتىپ، مەسچىت، باشقۇرۇشنىڭ ئورنىغا دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى دەسسىتىپ، ئىسلام دىنىي قائىدىلىرى بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پۈت ـ قولىنى چۆشىدى. ئۇ يەنە بىر قىسىم ئۇلغان رايونلاردىكى مەسچىت ـ خانىقالارنىڭ ۋەخپە يەر ـ ئۆي ـ مال ـ مۈلۈكلىرىنى كېڭەيتتى، مەسچىتلەرنى تۈركۈملەپ كۆپەيتتى. «بۇ رايونلار (بىر قىسىم ئۇلغان رايون) گويا چوڭ مەسچىتكە ئايلانىدى». ياقۇپ بەگ ھەر قايسى جايلاردىكى ئىسلام دىنىي ئورگانلىرىغا كەڭ ھوقۇق بەرىدى، بىرنەچچە يېزىغا بىردىن قازى قويدى، يېزىدىن تۆۋەن كەنتلەرگە بىردىن رەئىس (قانۇن ئىجراچىسى) قويدى. مەسچىتلەرنىڭ ئىمامىلىرىنىمۇ ياقۇپ بەگ ئۆزى تەيىنلەيتتى.

ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك «جەننەت» دىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جەسەت ـ سۆڭەكلىرى ئۈستىگە قۇرغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ياقۇپ بەگ

① «تارىخىي ھەمدىن» دىن ئۈچەندىسى، 2 ـ قىسىم.

بىلەن ئوغۇللىرىنىڭ كۆڭۈل ئاچىدىغان ئوردا ـ سارايلىرى بولۇپ، بۇلاپ كېلىنگەن 600 دىن ئارتۇق ھەر مىللەت خوتۇن ـ قىزلىرى توقال قىلىنغان. ياقۇپ بەگ بىلەن ئوغۇللىرى «كۈن بويى ئارغىماقلارغا مىنىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى خالىغانچە بۆرۈپ چېچىپ، كەم تېپىلمىدىغان نازۇ ـ نېمەتلەرنى يەپ، ئايالىرىنى بىللە ئېلىپ يۈرۈپ، ھەر خىل بۇزۇقچىلىقلارنى قىلغانىدى.»① قۇلدارلىق تۈزۈمى جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە تىرىلدۈرۈلۈپ، قۇللۇققا چۈشۈپ قالغان ئەمگەكچى خەلق قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى مەخسۇس بازارلاردا سېتىلغان، «ھەر بىر قۇلنىڭ نەرخى 40 تەڭگىدىن ئاشمايتتى.» ياقۇپ بەگنىڭ ئۆزىلا 3000 دىن ئارتۇق قۇل ئىشلەتكەنىدى②.

2. ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ ياقۇپ بەگنى يۆلىشى

ياقۇپ بەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى باشتىن تارتىلا ئەنگلىيە، روسىيە ئىمپېرىيىلىرىنىڭ دىققەت نەزىرىنى قوزغىدى. ياقۇپ بەگ ھاكىمىيەتنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالغانىدى. ياقۇپ بەگ ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئۆزئارا تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تەڭ قوللاشنى ئۈمىد قىلاتتى، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا دائىرىسىدىكى كەسكىن تالىشىش تۈپەيلىدىن ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيەتكە نىسبەتەن ئۆزىگە ئارتىش ۋە پۈلەش سىياسىتىنى قوللانغانىدى.

ياقۇپ بەگ ئاۋۋال ئەنگلىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتـ

① «تارىخى ھەمدى» خەتتىن تەرجىمە، 2-قىسىم.

② (سۇۋېت تەتقىقاتى) تەخمىنەن «ياقۇپ بەگنىڭ تېخنىكا سىياسىتىدىكى يەڭگىل ساناقلىق سۇۋېت تەتقىقاتى ئەسەرلىرى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىپ ئۆتۈلمىگەن تارىخىي ھادىسىلەردىن بىرى» 19-بەت.

تى. 1866-يىلى ياقۇپ بەگ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاندىكى كەشمىرگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈستىدە مەسلىھەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ مەقسىتى ئەمەلىيەتتە ئەنگلىيەدىن قورال-ياراغ ئېلىش ئىدى. 1864 — 1866-يىللىرى ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سودا مىقدارى تەخمىنەن 100 مىڭ روپىيە ئىدى، 1867-يىلى كۆپەيىپ 550 مىڭ روپىيىگە يەتتى، ئىككىنچى يىلى يەنە كۆپەيىپ بىر مىليون 40 مىڭ روپىيىگە يەتتى. بۇنىڭ خېلى زور بىر قىسمى قورال-ياراغ ئىدى.

بۇ چاغدا، چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى كېڭەيمەچىلىك ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. 1865-يىلى ئەتسىياز ۋە يازدا تاشكەنتنى بېسىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن قوقەن خانلىقىنىڭ قۇرۇق ناملا قېپقالدى، روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىر دائىرىسى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن چېگرىلىنىشقا باشلىدى. 1866-يىلى روسىيە ئارمىيىسى ناريىنغا يېتىپ كېلىپ، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقىلاشتى. ئىككى تەرەپ «بىر-بىرىنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ئارىلاشماسلىق» توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى، بۇ ئەمەلىيەتتە روسىيىنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئىدى. بۇنىڭغاجاۋابەن، 1867-يىلى ياقۇپ بەگ روسىيە بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىشقا قوشۇلدى.

1868-يىلى يازنىڭ كىرىشىگە، ياقۇپ بەگ مۇھەممەد ئەزەرنى ئەلچى قىلىپ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاندىكى پەنجابنى زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، روبىرت شاۋ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرگە كەلدى. ياقۇپ بەگ روبىرت شاۋنى كۆپ قېتىم قوبۇل

قىلىپ، «ئەنگلىيە ئايال پادىشاھى ۋىكتورىيىنىڭ پۇقرالىرى» بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.① كېيىنكى يىلنىڭ باشلىرى، ئەنگلىيە ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنى يۆلەشنىڭ كۈنسېرىت تەدبىرلىرىنى پىلانلاشقا كىرىشتى. ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاننىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن باش ۋالىيسى مېئو جەنۇبىي شىنجاڭنى ئەنگلىيىنىڭ ھامىيلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەمدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە روسىيە بىلەن تېزرەك سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، شىمالىي شىنجاڭنى روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ ئېتىراپ قىلىش بەدىلىگە روسىيىگە ئەنگلىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى كونترول قىلىشىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش تەكلىپىنى بەردى. شۇ يىلى كۈزدە پېتېربۇرگتا ئۆتكۈزۈلگەن ئەنگلىيە-روسىيە سۆھبىتىدە، ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭنى بۆلۈشۈۋېلىش «تەكلىپى» رەت قىلىنغاندىن كېيىن ئەنگلىيە ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىگە مەدەت بېرىشنى جىددىيلەشتۈرۈپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى فورسېس (پېتېربۇرگتا ئۆتكۈزۈلگەن ئەنگلىيە-روسىيە سۆھبىتىدىكى ئەنگلىيە تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى) باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمسكىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇ مەزگىلدە، ئەنگلىيە ياقۇپ بەگكە بىر تۈركۈم قورال-ياراغ ھەدىيە قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ قەشقەردە قورال-ياراغ زاۋۇتى قۇرۇشىغا ياردەم بەردى.

روسىيە ياقۇپ بەگنى يۈگەنلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۇزۇلۇكسىز بېسىم ئىشلەتتى. 1870-يىلى 7-ئايدا، ياقۇپ بەگ قوشۇنىنىڭ تۈركىيانغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى راسا قىزىغان پەيتتە، روسىيە ئەسكەر چىقىرىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق

① ۋالاخانوۋ «XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن 70-يىللىرىغىچە ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ شىنجاڭدا تىلغان قورالنىڭ چاقمىلى»، «جۇڭگو-ئەنگلىيە مۇناسىۋەت تارىخى توغرىسىدا» 1-توپلام.

سۈدىن ئىلىنغىچە بولغان ئەڭ ئەپلىك سىراتېگىيىلىك مۇھىم يول — مۇزات تاغ مۇدىرىنى بېسىۋالدى. 1871-يىلى 7-ئايدا روسىيە يەنە ئىلىنى قورالدىق بېسىۋالدى. ياقۇپ بەگ ۋەزىر-يەتتىك يامانلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئالدىراپ-سالدىراپ ئۆزىنىڭ جىنەن ئوتلى شادى مىرزا ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ قاراشلىق ھىندىستانىنىڭ باش ۋالىيسى ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئايال پادىشاھىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ يارەم سورىدى. لېكىن روسىيە بۇچاغدا پەقەت ياقۇپ بەگنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئىستائىەت قىلدۇرۇشنىڭ كويىدا ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ-غا ئۆزلۈكسىز بېسىم ئىشلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ كونترول‌لۇقىدىكى قوقەنىنىڭ قوزغاق خانى ئارقىلىق، ياقۇپ بەگكە روسىيىگە يول قويۇش ھەققىدە تەشەببۇسكار بىلەن بىر كىشىلىك شەم ھاسىل قىلىش لازىملىقى، شۇنداق قىلغاندا ئاندىن روسىيىنىڭ بىر ئىتتىپاقچىسىغا خاس زور پايدىدىن بەھرىمەن بولۇ-ىغانلىقى ھەققىدە تەشەببۇسكارلىق «نەسىھەت» قىلدى. ۋۇنداق ۋەزىيەتتە، ياقۇپ بەگ روسىيە بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تىنچ بىرىكتۇرۇش كويىغا چۈشتى. روسىيە ياقۇپ بەگنى ئۆزىنىڭ تارتىشى ئۇچۇن، ياقۇپ بەگنىڭ «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى» نى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. 1872-يىل 5-ئايدا روسىيە كالبارىس باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەرنى رەسمىي زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. ئىككى تەرەپ بىر قۇر سودىلاشقاندىن كېيىن، ئاخىرى پۈتۈشتى. روسىيە «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى» نى قانۇنلۇق ھاكىمىيەت دەپ، ياقۇپ بەگنى «يەتتە شەھەر سەردارى» دەپ ئېتىراپ قىلدى؛ ئۇنىڭ بەدىلىگە ياقۇپ بەگ روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئەركىن سودا قىلىشىغا يول قويدى. ئىككى تەرەپ 6-ئاينىڭ

2-كۈنى «روسىيە-قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. شۇ-نىڭدىن كېيىن ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ جىيەنى سەئىد ياقۇپ-خاننى روسىيىگە جاۋابەن زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتتى.

سەئىد ياقۇپخان روسىيەدىكى زىيارەتتىدىن كېيىن، ئىستان-بۇلغا بارغان. ئىككى تەرەپ مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كې-لىشىم ھاسىل قىلدى. ياقۇپ بەگ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى»گە بولغان مېتروپولىيىلىك ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ياقۇپ بەگكە ئەمىرلىك ئۇنۋانىنى بەردى. ھەمدە ياقۇپ بەگنىڭ ئەل-چىلىرىگە 200 تال مىلتىق ۋە ئوچ دانە ئېغىر زەمبىرەك ھەدىيە قىلدى، ھەم ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى تەربىيىلەشكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى-نىڭ بىر نەچچە نەپەر مەسلىھەتچى قىلىپ ئەۋەتتى①. زامان-ىمىزدىكى ياقۇپ بەگكە سىياسىي مەسلىھەتچى قىلىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ بەگ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ «يەتتە شەھەر ھاكى-مىيىتى» گە بولغان مېتروپولىيىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوسمانلى ئىمپېرىيە-سىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ، تۈركىيە سۇلتانىنىڭ باش سۈرۈتى ۋە ئىسمى چۈشۈرۈلگەن پۇلنى تارقاتتى②. سەئىد يا-قۇپخان قايتىش سەپىرىدە، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستا-نىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇردى. ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستا-نىنىڭ باش ۋالىيسى سەئىد ياقۇپخانىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئەنگلىيە-روسىيە سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ، «ياقۇپ بەگ پادىشاھلىقىنى قوغدايدىغان» ھەمدە ئۇنى ئەنە-

---

①(ئەنگلىيە) قېرىندىن «1863—1881- يىللاردىكى ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى رىقابىتى»، ئەنگلىيە خانلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇرۇنلىرى، 1939-يىل 7-ئاي نەشرى، 26-توم، 479-بەت.

② چوڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئېتنىكى زامان تارىخى تەتقىقات ئورنى «چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى» 1981-يىل نەشرى، 239-بەت.

ئىنگلىيىنىڭ ئەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەيدىغان «خەلقئارالىق كېلىشىم ئىسىزالاش» توغرىسىدا لوندونغا تەكلىپ بەردى.①

ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى ياقۇپ بەگنى يوقىتىش بىلەن بىرگە، «يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتى» نىمۇ ھامىيلىق قىلىۋىدىغان دۆلەت تۈزۈلۈشىگە كىرگۈزدى.

1873 - يىلى 9 - ئايدا فورسىس (ئۇ 1870 - يىلى زىيارەتكە كەلگەندە، ياقۇپ بەگ ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپانغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئالدىراش بولغاچقا، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن) باشچىلىقىدىكى 350 نەچچە كىشىدىن تەشكىل تاپقان زور ئەلچىلەر ئۆسكى قەشقەرنى زىيارەت قىلىشقا كەلدى. 1874 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ياقۇپ بەگ بىلەن فورسىس «ئەنگلىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇل دەرىجىسىگە باراۋەر كېلىدىغان دائىم تۇرۇشلۇق ۋەكىل ۋە سودا ۋەكالەتچىسى تۇرغۇزۇشقا يول قويۇش ئىنگلىزلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەركىن سودا قىلىشىغا ۋە يەر - زېمىن سېتىۋېلىشىغا يول قويۇش دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. 9 - ئايدا، ئەنگلىيە روبېرت شاۋنى قەشقەردە دائىم تۇرۇشلۇق تۇنجى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ۋەكىل ياقۇپ بەگكە دائىم «مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرۇپ، مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى بېرىش» كېرەك دەپ بەلگىلەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيىنىڭ قوراللىرى قەشقەرگە ئۇزلۇكسىز كىرىپ تۇردى. يالغۇز 1875 - يىلىلا، ياقۇپ بەگ

① ئەنگلىيىگە قارشىلىق ھىندىستاننىڭ شىمالىي چېگرا رايونى (1865—1895) ئىنگلىزچە نەشرى 38—41-بەتلەر.

ئەنگلىيىگە قارشىلىق ھىندىستان ۋە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن 14 مىڭدىن كۆپرەك يېڭى تېپتىكى مىلتىق، 16 زەمبىرەك، بىرقانچە مىڭ پاي زەمبىرەك ئوقى ئالغانىدى. شۇ چاغدا، ئەنگلىيە، روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا تۈرىدىغان ھەمدە ئەنگلىيىنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولغان بىر ھاكىمىيەت تىكلىنىپ بولدى، دېگەن قاراشتا بولدى.

روسىيە، ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپ بەگ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەك تەرەققىياتنىڭ روسىيە قاتتىق دىققەت قىلغان ھەم ئەنگلىيىنىڭ قەشقەرنى ئىككىنچى ئافغانىستانغا ئايلاندۇرۇۋېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن دەپ قارىغانىدى. شۇڭا دەرھال پولكوۋنىك رېيىنتال باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى ھەم «ئەنگلىيە ـ قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى شېپى كەلتۈرۈپ رېيىنتالنى روسىيىنىڭ قەشقەردە دائىم تۇرۇشلۇق ۋەكىلى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئىككى تەرەپ بىر-نەچچە قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ھېچ نەتىجە چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن روسىيە ھەربىي بېسىم ئارقىلىق ياقۇپ بەگنى ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلاش نىيىتىگە كەلدى. 1874 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، روسىيە جەنۇبىي شىنجاڭغا ھەربىي يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىنى باشلاپ، 20 مىڭدىن ئارتۇق روسىيە ئەسكىرىنى ۋە ھەرخىل ھەربىي لازىمەتلەرنى ئالدىنقى سەپكە يېتىمن مۇھىم قۇرۇل ـ نارىنغا ئارقا ـ ئارقىدىن يۆتكىدى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا قوقەندە روسىيىگە قارشى كەلگۈ-لەملىك قوزغىلاڭ پارتلىغانلىقتىن، روسىيە ياقۇپ بەگكە جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييارلاپ قويغان ئارمىيىسىنى قوقەنگە ئاتلاندۇرۇپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

1875 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، چىلگ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى قىلىپ تەينىلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەر-

بەي ئىشلەرنى باشقۇرۇشقا تەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسمائىلنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. ئەنگلىيەم بىلەن روسىيە ياقۇپ بەگ ھالاكەتكە يېقىنلاشقان چەيتە ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئۆزگىچە ۋاستە قوللاندى. بىرى يۈتۈن كۈچى بىلەن ياقۇپ بەگكە يەل بېرىپ، ئۇنىڭ ئۆچۈن تاردىغا چوشۇپ «مۇرەسسەچىلىك قىلىپ»، ئۇنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇل ماقچى بولدى؛ يەنە بىرى ياقۇپ بەگنىڭ سەكراتقا چۈشۈپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن «چېگرا» سۆھبىتىنى ئۆتكۈزۈپ، تېخىمۇ كۆپ زېمىن ۋە ھوقۇق مەنپەئىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى، ئىككى دۆلەت ياقۇپ بەگنى يۆلەش ۋە ئۆزىگە تارتىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ چېگرا رايونىدىكى زېمىنى كونترول قىلىش ۋە بۆلۈۋېلىش مەقسىتىگە يېتىشكە ئۇرۇندى.

3. چار روسىيەنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشى ۋە ئىلى خەلقىنىڭ روسىيەگە قارشى كۈرىشى

ئىلى دەريا‌سى تېيانشان تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، دەريا ۋادىسىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 140 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلى رايونى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇ قورغاس دەريا‌سىنىڭ باشلىق قىلىپ شەرق ۋە غەربتىكى ئىمارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئاۋسىيە ئىلىنى ئەزەلدىن تارتىپ قارا‌ۋاتقان بولۇپ كەلگەن. 1864-يىلىنى روسىيە «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ تايىرش، توخ تام خاتىرىسى» ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدىن 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان زېمىننى

ئايرىپ، جولىلىدىن ئىلى رايونىنىڭ بەشتىن تۆت قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئىلىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ رايونلارنى بېسىۋالىدى. ئىلىغا پەقەت توققۇز شەھەر ۋە ئەتراپىدىكى مۇداپىئەلىنىش گازارمىلىرى، دېھقانچىلىق رايونلىرىلا قالدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، روسىيە نەپسى ياماقلىق قىلىپ پۈتۈن ئىلىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتۈپ يۈرگەنىدى. 1864-يىلى شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، چارروسىيە پۈرسەت يېتىپ كەلدى دەپ ھېسابلاپ، ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭنىڭ غەربىي چېگرىسىنى ئايرىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان روسىيە ۋەكىلى بابۇكوۋ: چارروسىيىنىڭ غەربىي چېگرىسى «تەبىئىي پاسىللارنى دۆلەت چېگرىسى قىلىش» كېرەك، جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ غەربىي چېگرىسىنى شەرققە 300 دىن 500 گىچە رۇس لىنىسى سۈرۈش كېرەك، «بۇنداق تەبىئىي دۆلەت چېگرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن، ئاۋۋال جۇڭگونىڭ پۈتۈن جۇڭغار لىنىيىسىنى، يەنى تارباغاتاي ۋە ئىلى ئۆلكىلىرىنى مەملىكىتىمىز (روسىيە) نىڭ زېمىنىغا قوشۇشىمىز كېرەك»① دەپ داۋراڭ سالدى. يەنە بىر قىسىم روسىيە تەمەلداۋلىرى جۇڭگو نىڭ غەربىي قىسمىدا «غەربىي شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش توختام خاتىرىسى» بوينىچە چېگرا ئايرىشى دەرھال توختىتىپ قويۇلسۇن، بۇ كېلىشىم «ئىجرا قىلىنماي تۇرۇپلا قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالدۇ»② دەپ تەشەببۇس قىلدى. چارروسىيىنىڭ ئىلى زېمىنىغا بولغان قارا نىيىتى روسىيىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋېلىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ دۇنيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالىشىشنىڭ كۈنسايىن كەسكىنلىشىشى روسىيىنىڭ ئىلىغا قارات-

① ② (روسىيە) بابۇكوۋ «غەربىي سىبىرىيەدىكى خىزمەت قىلىرىدىن ئەسلىمە»، خەتروچە تەرجىمە نۇسخىسى، 227-247-بەت.

غان هەربىي ئىشغالىيەت قەدىمنى تەزلەتتى. روسىيىنىڭ قۇ-
رۇقلۇقتىن ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىش ئېھتىماللىقى ۋە ئەنگلىيە-
نىڭ ھىندىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىچ-
كىرىلەپ كىرىش ئېھتىماللىقى روسىيە بىلەن ئەنگلىيىدە ئاۋۋال
ئويلايدىغان مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى ئۆچ خانلىقنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن
روسىيىنىڭ تالىشىش نۇقتىسى شەرققە سوزۇلۇپ، ئەسلىدىكى
ئافغانىستانىنىڭ ھېرات رايونى ئاساسىدا يەنە قەشقەر قوشۇلغا-
نىدى. شۇڭا شىنجاڭ ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ دوقۇرۇشىدە-
غان مەيدانغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئەنگلىيە جەنۇبىي شىنجاڭغا
تاجاۋۇز قىلغان ياقۇپ بەگنىڭ كۈچىنى كونترول قىلغانىدىن
كېيىن، روسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىش ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ ھا-
سىلىقىدىكى ياقۇپ بەگكە قارشى تۇرۇشى، روسىيىنىڭ ئەسكەر
چىقىرىپ ئىلىنى بېسۋېلىشىدىكى مۇھىم ئارقا كۆرۈنۈش ئىدى.

ئىلى سۇلتانلىقى ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، روسى-
يە ئارمىيىسىنىڭ تارانچىلار ئىكىنزا رايونىدىن چىقىپ كېتىشىنى
تەلەپ قىلغان ھەمدە روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلىغا كىرىپ
سودا قىلىشىنى رەت قىلغانىدى. بۇنىڭ بىلەن روسىيە بىلەن
ئەلاخان ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆنايسىن
جىددىيلەشتى. روسىيە چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي
شىمالىدىكى بىرنەچچە ئۆلكىدىكى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەل-
تۈرۈشكە مادارى يەتمەيدۇ، ئىلىنى تېخىمۇ قايتۇرۇۋالالمايدۇ،
شىنجاڭدىكى بۆلۈنمچىلىك ۋەزىيەتكە چوقۇم خاتىمە بېرەل-
مەيدۇ دەپ ھېسابلىغانىدى. شۇڭا، روسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي
شىمال چېگرا رايونلىرىدىكى ئىشلارغا «ئىشتىراك قىلىپ»
شىنجاڭدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ بۇ
جايلاردىكى ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى كېڭەيتىش كويىدا بولغان.

1870 - يىلى ئىلىندىكى ئەلاخان ھاكىمىيىتى روسىيە بىلەن بارلىشىپ بېرىش - كېلىش ئالاقىسىنى ئۈزدى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سودىكىلىش، ماجىرا ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. 6- ئايدا روسىيىنىڭ بەش تەپەر پۇقراسى قانۇنسىز ھالدا ئىلىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى تېكەس رايونىغا كىرىپ ئوۋچىلىق قىلغاندا، ئىلى قاراۋۇلخانىسىدىكى ئەسكەرلەر بىرىنى ئېتىۋېتىپ، ئۈچىنى ئەسىرگە ئالدى. روسىيە تەرەپ بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆت مادداسىلىق دىپلوماتىك نوتا تاپشۇردى ۋە كۆپ خىل يولسىز تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. 8- ئايدا روسىيە ئارمىيىسى تىيانشان قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ ئىلىنىڭ جەنۇبىدىن ئاق سۇغا بارىدىغان ستراتېگىيىلىك يول — مۇزات ئېغىزىنى ئىشغال قىلىپ، ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە باشلىغانىدى. روسىيە تەرەپنىڭ گېپىچە بىلەن ئېيتقاندا، «بۇ ھەرىكەت بىر تەرەپتىن تېكەس دەريالىق ئەترابىي (روسىيە) چېگرىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قەشقەر ھۆكۈمرانى ياقۇپ بەگنىڭ ئۇدۇل ئىلىغا بارىدىغان يولىنى ئۇزۇۋەتتى»①. مۇزات ئېغىزىنى ئىشغال قىلىش قوش تەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەم ئىلىدىكى ئەلاخان ھاكىمىيىتىگە ھەربىي بېسىم ئىشلەتكىلى بولاتتى، ھەم ئەنگلىيەپەرەس ياقۇپ بەگ كۈچلىرىنىڭ كەلگۈسىدە روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىلىدىكى ھەرىكەتلىرىدىن كاشىلا سېلىشىدىن مۇداپىئەلەنگىلى بولاتتى. روسىيە تەرەپ تىيانشان قوشۇنىنى مۇزات داۋىنىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تىيانشان بىلەن ئالاتاۋ ئوتتۇرىسىدىكى 260 كىلومېتردىن ئارتۇق كېلىدىغان جايغا بولۇخوجىر قوشۇنى بىلەن چۈنجى قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇردى.

① «ئوتتۇرا ئاسىيانى تىنچلا قىلىش تارىخى» كەتلۇچە تەرجىمە نۇسخىسى 2-توم، 22-بەت.

بۇ ئىككى قوشۇننىڭ بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى روشەنكى، ئىلىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن قىلىنغان تەييارلىق ئىدى.① ئەلاخان ھاكىمىيىتى روسىيە ئارمىيىسىنىڭ مۇزات ئىغىزىنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىۋالغانلىقىغا قاتتىق ئېتىراز بىلدۈردى.

1871 - يىلى ئەتىيازدا، قازاقلارنىڭ ئىچكى قىسىدا زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى ئۆزلۈكسىز كەسكىنلەشتى. روسىيە دائىرلىرى بۇ ئىشتا ئىلىدىكى ئەلاخان ھاكىمىيىتىنىڭ قولى بار، دەپ تۆھمەت قىلىدى ھەم بۇنى باھانە قىلىپ ئىلىغا قوراللىق بېسىپ كىرىشنى جىددىي پىلانلىدى. روسىيە ھۆكۈمىتى ھەربىكەت قىلىشنى كۆز پەسلىگە بېكىتتى، لېكىن ئىلىغا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇننىڭ قوماندانى كورپاكوۋسكىي باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى سەپ قوماندانلىرى ئىلىنى مۇددەتتىن بۇرۇن، يەنى «ھازىرلا ئىشغال قىلىش» نى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى روسىيىگە قارشىلىق كۆرسەتكەن قازاق ئالىيان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تاجىبېك ئەلاخان ھاكىمىيىتى تەرەپكە بېرىۋالغان. بۇ ئىش قوراللىنىپ تەييار بولۇپ تۇرغان روسىيە ئارمىيىسىگە ئىلغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ باھانىسى بولدى. كورپاكوۋسكىي ئەلاخان ھاكىمىيىتىنىڭ يەتتە كۈن ئىچىدە، يەنى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن بۇرۇن تاجىبېكنى تاپشۇرۇپ بېرىشى كېرەكلىكى، ئۇنداق قىلمىسا «روسىيە ئەسكەر چىقىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاخىرقى ئۇلتىماتۇمنى تاپشۇردى»، ئىلى تەرەپنىڭ جاۋاب بېرىشىنى كۈتمەيلا، سېمىرىچىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى روسىيە ئارمىيىسى بۈيرۇقتا بىنائەن بولۇخۇجىرغا توپلىنىپ، ئەسلىدىكى بولۇخۇجىر قوشۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئىلغا ھۇجۇم قىلىدىغان ئاساسىي قوشۇننى تەشكىل قىلدى. تيانشان قوشۇننىڭ

① ۋ.ئوتنورا ئاساسەن ئىستېلا قىلىش تارىخى» ئەلزۇچە تەرجىمە، نۇسخىسى، 2 - توم، 22 - بەت.

بىر قىسمى چۈنجى قوشۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، بۈيرۇق بويىچە ئىلىنىڭ جەلۋىسى چېگرىسىدىكى كەتمەن تېغىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئىلىغا جەنۇب، شىمال ئىككى تەرەپتىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا روسىيە ئارمىيىسى دەرھال ئىلىغا ھۇجۇم باشلىدى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، بولۇخۇجىر قوشۇنى ئاۋۋال بىر لىيەن پىيادە ئەسكەر ۋە 90 كازاكتىن تەركىب تاپقان ئالدىن يۈرەر مۇھاپىزەتچى شۆبە ئەترىتىنى ئىككى زەمبىرەك بىلەن ئىلىغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە ئەۋەتتى. 5-ئاينىڭ 17 - كۈنى ئۇ- لار قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىر- دى. ئىلى ئارمىيە ۋە خەلقى مازار قەلئەسىگە چېكىنىدى ھەمدە دەريا، ئۆستەڭ سۇلىرىنى توسۇۋېلىپ، روسىيە ئارمىيىسىنى سۇسىز قالدۇرۇپ، قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. 19- كۈنى ئىلى ئارمىيىسى ۋە خەلقى دۈشمەنلىك شىددەتلىك توپقا تۇتۇشىغا قارىماي قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى، لېكىن قورال- يارلىغلىرىنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن ئاخىرى مەغلۇپ بولدى. روسىيە ئارمىيە مازار قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى. ئىلى ئار- مىيە ۋە خەلقى سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈۋېتىش، جىمى نەرسە-كېرەك- لەرنى يېغىشتۇرۇۋېتىش، روسىيە ئارمىيىسى بىلەن بولۇخۇجىر- نىڭ تەمىنلەش ئالاقىسىگە يۈزغۇنچىلىق قىلىش قاتارلىق كۈرەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، روسىيە ئارمىيىسىنى مازار قەلئەسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. ھەمدە روسىيە ئارمىيىسى چېكىنە- ۋاتقاندا ئارقا - ئارقىدىن روسىيە ئارمىيىسىگە قايتۇرما زەربە بەردى. 5-ئاينىڭ 22-كۈنى روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئالدىن يۈرەر قوغدىغۇچى شۆبە ئەترىتى بولۇخۇجىرغا چېكىنىپ، كېيىندىن يېتىپ كەلگەن روسىيە ئارمىيىسى بىلەن قوشۇلۇپ، ئىلىغا تە- خىمۇ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغاشقا تەييارلاندى.

5-ئاينىڭ 19-كۈنى روسىيە ئارمىيىسى تىيانشان قو-
شۇلىنىڭ بىر قىسمى كەتمەن تېغىنى بويلاپ ئىلىنىڭ جەنۇبىي
چېگرىسىغا كىردى، كەتمەن تېغى ئېغىزىدا ئۇلار ئىلى ئارمىيە-
خەلقىنىڭ قەيسەرانە قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. جەڭ ئەتىگەندىن
كەچكىچە داۋاملاشتى. ئىلى ئارمىيە-خەلقى كۆچلۈك دۈشمەن-
دىن قورقماي، باتۇرلارچە زەربە بەردى، ھەتتا روسىيە ئارمە-
يىسىنىڭ يان تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ دۈشمەنگە قورشاپ زەر-
بە بەردى. لېكىن، روسىيە ئارمىيىسىنىڭ شىددەتلىك توپقا تۇ-
تۇشى ئارقىسىدا، ئىلى، ئارمىيە-خەلقى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ،
چېكىنىپ مۇداپىئەلىنىشكە مەجبۇر بولدى. 5-ئاينىڭ 26-كۈنى
ئىلى ئارمىيە-خەلقى يارەمگە ئىگە بولۇپ، روسىيە ئارمىيىسى-
گە يەنە بىر قېتىم قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئىككى كۈن
جەڭ قىلغاندىن كېيىن يەنىلا قوراللىرىنىڭ ناچارلىقىدىن كېيە-
نىگە چېكىنىپ مۇداپىئەلەندى. 6-ئاينىڭ 6-كۈنى روسىيە ئار-
مىيىسىنىڭ چۈنجى قوشۇنى (ئىككى چېگرا مۇداپىئەسىنى لىيەنى،
بىر كازاك تەلىم-تەربىيە ئەترىتى، بىر توپچىلار لىيەنى ۋە
يېرىم كازاك لىيەنى) كەتمەن تېغىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە
قاتناشتى. 6-ئاينىڭ 10-كۈنى كەتمەن كەنتىنى ئىشغال قىل-
دى. ئەتىسى ئىلى يارەمچى قوشۇنى ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ، يەنە
روسىيە ئارمىيىسىگە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، روسىيە ئارمە-
يىسى بىلەن كۆپ قېتىم نەيزىلەشتى. ھەر سەللەت ئارمىيە-
خەلقى ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، «كىم ئۇچرايدىغان قەيسەر-
لىكىنى ئىپادە قىلدى». جەڭ مەيدانىدا يىقىلغان ئىلى ئارمىيە-
خەلقى ئىچىدە «تارانچىلار (ئۇيغۇرلار) دىن باشقا يەنە ئۇر-
غۇن خەنزۇلار، قالماقلار (موڭغۇللار)، قىرغىزلار (قازاقلار)
ۋە تۈڭگانلار (خۇيزۇلار) مۇ بولغان»①. روسىيە ئارمىيىسى

① «ئۇنتۇرۇلماسلىق ئىستىلا قىلىش تارىخى»، خەلىزوچە تەرجىمە نۇسخىسى،
2-توم 99-بەت.

ئىلى ئارمىيە ـ خەلقىنىڭ ئاساسىي كۆچمىنى جەنۇبىي چېگرىدىكى كەتمەن تاغلىق رايونىغا جەلپ قىلىش مۇددىئاسىغا يەتكەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى تاجاۋۇزنى دەرھال توختاتتى. روسىيە جەنۇبىي يول ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولغان چۇنجى قوشۇنىنى ئىلى دەريالىرىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يوشۇرۇن يۆتكەپ، بولۇخۇجىر قوشۇنى بىلەن بىرلەشتۈردى، روسىيە ئاخىرىدا ئىلىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن، ئالتە پىيادە ئەسكەرلەر لىيەنى، تۆت كازاك ئەسكەرلەر لىيەنى، ئون ئېغىر زەمبىرەك، جەمئىي بىر مىڭ 800 كىشىدىن ئارتۇق تاجاۋۇزچى قوشۇن توپلىدى.

ئىلى ئارمىيە ـ خەلقى چېگىسخوزا، سۇيدۇڭ قاتارلىق جايلاردا مۇداپىئە ئىستېمكاملىرىنى كۈچەيتىپ، ئىلىنى قەيسەرلىك بىلەن ساقلاشقا تەييارلانغاندى. 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئەلاخان تاجاۋۇزچى قوشۇنغا جەڭنامە تاپشۇرۇپ، روسىيە ئارمىيىسى بىلەن ئاخىرغىچە جەڭ قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەتىسى، روسىيە ئارمىيىسى ئىلى قورغاس دەرياسى بويىدىكى مۇداپىئە بازىسىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. مۇداپىئەدە تۇرغان ئىلى ئارمىيە ـ خەلقى قوماندانلىق نامۇۋاپىق بولغانلىقتىن پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. روسىيە ئارمىيىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قورغاس دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە ئىلى ئارمىيە ـ خەلقىنى چېگىسخوزا قەلئەسىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى روسىيە ئارمىيىسى چېگىسخوزىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى، ئىلى ئارمىيە ـ خەلقى قەلئەنى بازا قىلىپ، ئاتلىق قىسمىنى دۈشمەننىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ، شەھەر سىرتىدىكى يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن توسۇپ زەربە بەردى. جەڭ تاڭ سەھەردىن تۈن كېچىگىچە داۋاملىشىپ، چېگىسخوزا قولدىن كەتتى. ئەتىسى، روسىيە ئارمىيىسى سۇيدۇڭگە ھۇجۇم

قىلدى. 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئەلاخان سۈيدۈشكە سۆھبەت
ئۇتكۈزۈپ ئادەم ئەۋەتىپ، تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.
شۇنىڭدىن كېيىن، ئەلاخان روسىيە تەرەپ ئوتتۇرىسىغا قويغان
تەسلىم بولۇش شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدى. 7 - ئاينىڭ 4 - كۈ-
نى روسىيە ئارمىيىسى غۇلجا شەھىرىگە كىردى.

ئىلى ئارمىيە - خەلقىنىڭ چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق
ئۇرۇشىغا قارشى كۈرىشى 5-ئاينىڭ 14-كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ
2-كۈنىگىچە 50 نەچچە كۈن داۋاملاشتى. ھەر مىللەت ئارمى-
يە - خەلقى قورال - ياراغلىرى خىل بولغان روسىيە تاجاۋۇزچى
قوشۇنى ئالدىدا زوراۋانلىققا باش ئەگمەي، ئۆلۈمدىن قورق-
ماي، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، دۈشمەننى
باتۇرلارچە يوقىتىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇنغا ھەر قەدەمدە قاتـ
تىقۇچ زەربە بەردى. كۈرەشتە ئۇرغۇنلىغان تەسىرلىك ۋە
تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىشلار مەيدانغا كەلدى.
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن يېقىنقى زامان شىنجاڭ
ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈ-
رىشىنىڭ شانلىق سەھىپىسىنى يازدى.

روسىيىنىڭ پىلانى بويىچە، ئىلىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنكى
نىشان ئۇرۇمچى ئىدى. لېكىن، بۇ چاغدا روسىيە ئارمىيىسىدە
ماناس ۋە ئۇرۇمچى ئەتراپىنىڭ «ئىشەنچلىك ۋە تەپسىلىي
ئاخباراتى» يوق ھەم «ئىشەنچلىك ۋە تەجرىبىلىك» كۈماشتا
تاپالمىغاچقا، ھەربىي ھەرىكىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىشقا مەج-
بۇر بولدى. ئۇلار جىڭ ناھىيىسىنىڭ داخىيەنزى ئەتراپلىرىدا
قاراۋۇلخانا قۇرۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئىلىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتـ
راپىدىكى تەخمىنەن يەتتە مىليون 360 مىڭ كۋادرات كىلو-
مېتر كېلىدىغان جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى.
روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يەر

مەھەل بىر قورچاق ھاكىمىيەتنى يۆلەپ تۇرغۇزۇشنىڭ كېيىنكى بولدى، لېكىن تاخىرى روسىيە ئىشچىلىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ بىر ۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى مۇۋاپىق كۆردى. 10 ئايدىن باشلاپ، تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى ئارقىلىرقىدىن روسىيىگە قايتۇرۇپ كەتتى. يېرىمىنى ئىلىدا قالدۇرۇپ ئىشچىلىيەتچى قوشۇننى تەشكىل قىلدى. يېڭى ئىشغال قىلىنغان ئىلى رايونى روسىيىنىڭ سېمرېچىتا تۇرۇشلۇق ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئىلىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ قوماندانى كورپاكوۋ- كېينىڭ بەۋاستە مەسئۇلىۋىتىدىكى ئىلى ئىشلىرى بەۋقۇلئاددە ئىشغالىيى تەسىس قىلىنىپ، بۇ رايوننىڭ ھەربىي، سىياسىي، جەم- ئىيەت ئامانلىقى، ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل قىلىندى. ئىشغال قىلىنغان پۈتۈن رايون تۆت باشقۇرۇش رايونىغا بۆلۈنىدى. روسىيە ئارمىيىسى ھەربىي ئىشغالىيەتنى مۇستەھ- كەملەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىلىدا كۆپ قېتىم يېزىمۇ يېزا، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ قورال ـ ياراغ يېغىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش قىلغان «ئاسىيلار» نى قايتا ـ قايتا تەكشۈرۈپ ئېنىقلا- دى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى جايلاردىكى قاتناش تۈگۈنى- لىرىدە قاراۋۇللىغانلىرى چازلىرى ۋە ھەربىي پونكىتلارنى قۇرۇپ، ئىشغال قىلىنغان رايونلارنىڭ شەرق، جەنۇب، شىمال ئۈچ تە- رەپتىن باشقا جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى قاتتىق قىلدى، غەربىي تەرەپنىلا روسىيە ئۈچۈن ئوچۇق قويدى. ئىلى ئەھ- مىيىتى خەلقىنى قامايدىغان زىددانغا ئايلانغانىدى. روسىيە ئارمىيىسى ئىشغال قىلىنغان رايونلاردا «ئۇرۇشنى ئۇرۇش بىلەن تەمىنلەش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي سىياسەتنى قوللىنىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ھەر مىللەت خەلقىدىن پۇل، ئاشلىق، ۋە

مىسال ـ مۇلۈك شىلىۋالدى. روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تۆلەم تۆلەش دېگەن نام بىلەن يەرلىك ئاھالىنى پۇل تۆلەشكە مەجبۇر قىلىپ، زور مىقداردا پۇل يىغىپ، شۇ جايدىكى روسىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن سەرپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىك خەلقتىن «تۆتۈن بېجى ئېلىش» نى بەلگىلەپ، ئولتۇراقلاشقان ئاھالىدىن نوپۇس بېجى، چارۋىچى خەلقتىن چېدىر بېجى ئالدى. مانجۇ، خەنزۇ، موڭغۇل، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرگە كۆپ مىقداردا كۈمۈش پۇل سېلىق چېچىپ، «چارۋا، ئاشلىقنى پۇلغا سۈندۇرۇپ تاپشۇرتۇپ»، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى «ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان»①. 1871 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، زورلۇق بىلەن 70 مىڭ 278 رۇبلى نوپۇس بېجى ئالدى، بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت خەلقىگە يەنە يول ئاسىراش بېجى، مۇھاپىزەت قىلىپ يەتكۈزۈش بېجى قاتارلىق باج ـ سېلىقلارنى يۈكلىدى. 1874 ـ يىلى ئىشغالىيەتچى ئارمىيە «ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش سېلىقى» نى كۆپەيتىشنى بەلگىلىدى، ئۇنىڭ مىقدارى نوپۇس بېجىنىڭ 20% دىگە تېڭىرا كېلەتتى. ئىككىنچى يىلى يەنە سودا ۋە تىجارەت باشلاش بېجى ئومۇمىي نىزامنى ئېلان قىلدى، يەنە «ھاراق تىجارەت بېجى» نى كۆپەيتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە روسىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسى ھەر يىلى ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىدىن مەجبۇرىي ئالغان باج پۇلى «100 مىڭ سەر كۈمۈشتىن كەم ئەمەس»② دەپ خاتىرىلەنگەن. ھەربىي ئىشغالىيە

① تۆۋەندىكى 12 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى «رۇسىيە چېگرا ئەتىياق خانىغا سۇنغان ئىلى ئارمىيە ۋە خەلقىنىڭ نىجاتلىق تەلەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇبى».

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 15 ـ جىلد، 17 ـ بەت.

يۇقىنلىق كۆچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، روسىيە شۇ يەردە جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئۆزلۈكسىز چاڭ سېلىپ، ئىلىنى مەڭگۈ بېسىۋېلىشقا ئۇرۇندى.

بىرىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدا ھەربىيلەرنىڭ كۆچى بىلەن ئاچقان يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، جۇڭگونىڭ يەر - زېمىن ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلدى. روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ جايدا ئاچقان يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى ھەمدە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىنىڭ «ئوموم ئىگىدارچىلىقى» دېگەن يەر - زېمىن دېگەن نام بىلەن ئىجارىگە بەردى. ئوموممەن، ئىجارە ھەققى تاپشۇرغانلىقى كىشىگە ھۆ يەرلەرنى ئايرىپ بەردى. ئىشغال قىلىنغان رايون-لاردىكى مانجۇ، خەنزۇ، شىبە، سۇلۇن، چاخار كۆرەلىرى تەڭ-رىكچىلىك ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قىلىندى، تېرىلغۇ يەرلىرى تارتىۋېلىنىپ، «ئۇلار بىر كۈن توق بولسا، ئىككى كۈن ئاچ، ئىنتايىن ئېغىر كۈنگە قالدى.»①

ئىككىنچىدىن، ئىشغال قىلىنغان رايونلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىنى روسىيە گىراژدانى بولۇشقا قىزىقتۇرۇپ ۋە مەجبۇرلاپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلدى. روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن جۇڭگولۇقلارنى روسىيە گىراژدانى بولۇشقا مەجبۇرلىدى. ئاۋۋال «تەۋە بولۇشقا» دەۋەت قىلدى، ئاندىن «تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلىدى». بويسۇنمىغانلارنى خالىغانچە دۇمبالاپ، «ھەر كۈنى قېينىدى».

---

① ئۆگىنىڭ 12 - يىلى 12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى «رۇۋاك چۈەنىڭ روسىيە خىلىق ئىلىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغانلىقى توغرىسىدا ئىچكىرى ئۆلكە توشۇنىنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى سوراپ خانغا سۇنغان مەكتۇبى».

تۆۋەندىكىدەك. چىك سۇلالىسى دۆكۈمىتىنىڭ ئىلىنىڭ يەرلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، چىك سۇلالىسى دۆكۈمىتىنىڭ ئىلىنى باشقۇرىدىغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئىلىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىلى مۇساپىرلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشىغا يول قويمىدى، ئىشغال قىلىنغان رايونلاردىكى جۇڭگوغا قارىشلىق كۈچلەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئۈزئارا بېرىشىغا كېلىشىمگە رۇخسەت قىلمىدى.

تۆتىنچىدىن، ئىشغال قىلىنغان رايونلاردا روسىيە قانۇنىنى يولغا قويۇپ، چىك سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ئەدلىيە ئىگىلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. روسىيە ھۆكۈمىتى روسىيە «يەتتىسۇ ئوبلاستى ۋە سىر دەريالىق ئوبلاستىنى باشقۇرۇش شەرتلىرى توغرىسىدىكى لايىھە» ئىلى ئىشغالىيەت رايونىغا تاماماەن مۇۋاپىق كېلىدۇ دەپ بەلگىلىدى. ھەم بۇ جايدا روسىيە دەربىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىپ، ھەر خىل ئەنزىلەرنى زورمۇزور سورىق قىلدى.

بەشىنچىدىن، روسىيە سودىگەرلىرىنى ئىلىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، ئىلى بازارلىرىنى ئېگىلەۋېلىپ، يەرلىك ئىقتىسادىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، غولجا شەھىرىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا ئون نەچچە كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا بازار بەرپا قىلىپ، روسىيە سودىگەرلىرىنى كۆچۈپ كېلىپ سودا قىلىشقا قىزىقتۇرىدى. بۇ جاي ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، روسىيە تاۋارلىرى قاينايدىغان ئورۇنغا ئايلىنىپ، چەت ئەل سودا كارخانىلىرى بىلەن قاپلىنىپ ھەر خىل تاۋارلىرى بىلەن توشۇپ كەتتى.

28. چىك سۇئالىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى

1. چىك سۇئالىنى ئارمىيىسىنىڭ ياقۇپ بەگنى قوغلاپ چىقىرىشى

شىنجاڭ خەلقى چەت ئەل قاراقچىلىرىنىڭ قۇل قىلىشىغا ياش كەلمەيدۇ. ياقۇپ بەگنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى چىك سۇئالىنى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋالغاندى. چىك سۇئالىنى ئوردىسىدا پائال تەييارلىق قىلىپ شىنجاڭنى بالدۇراق قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن تىرىشقانىدى. چىك سۇئالىنى ئوردىسى دىققەت ـ ئېتىبارىنى غەربىي شىمالغا بۆلۈۋاتقان چاغدا، يابونىيە ئەسكەر چىقىرىپ تەيۋەننى تاجاۋۇز قىلغاچقا، شەرقىي جەنۇب دېڭىز ـ مۇداپىئەسىدە خەۋپ تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن جىلى باش ۋالىيىسى لى خۇجاڭ قاتارلىقلار «دېڭىز مۇداپىئەسى بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىشقا تەڭ نېتىبار بېرىشكە كۈچ يېتىشمەيدۇ» دېگەننى سەۋەب قىلىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا بېرىلمىغان تەقدىردىمۇ يۆتكەپ، شەرقىي جەنۇب دېڭىز مۇداپىئەسى ئۈچۈن سەرپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالنى ئەتە شىنجاڭدىن ۋاز كېچىش سەپسەتىسى ئىدى. زو زۇڭتاڭ باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئوردا ئەمەلدارلىرى «بىر بىر قەدەم ئارقىغا چېكىنسەك تاجاۋۇزچىلار ئون قەدەم ئىچكىرلەپ كىرىدۇ» دەپ قارىپ، ئەسلىدىكى غەربكە يۈرۈش قىلىش لايىھىسىدە قەتئىي چىك ئوردىسى ۋە ئەرھال قوشۇن چىقىرىپ تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مانا بۇ شىنجاڭنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلە

لىك بولغان «دېڭىز چېگرا مۇداپىئەسى» بىلەن «قۇرۇقلۇق چېگرا مۇداپىئەسى» ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە ئىدى. «قۇرۇقلۇق مۇداپىئەسى» تەرەپدارلىرىنىڭ چىڭ تۇرۇشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئاخىرى پۈتۈن كۈچ بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. 1875 - يىل 5 - ئايدا، زو زۇڭتاڭ خان مۇپەتتىشى سالاھىيىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا بىر تۈتاش قوماندانلىق قىلدى. غەربكە يۈرۈش قىلغان چوڭ قوشۇن ئارقا - ئارقىدىن يۈيمىن قوۋۇقىدىن ئۆتتى. 1876 - يىل 6 - ئايغا كەلگەندە، شىنجاڭغا كىرگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى 70، 80 يىڭغا يېتىپ، ئەسلىدىكى تەرتىپكە سېلىنغان قوشۇن بىلەن قوشقاندا ئاز كەم 60 مىڭ كىشىگە يەتكەنىدى. زو زۇڭتاڭ ستراتېگىيە جەھەتتە «ئاۋۇال جەنۇبنى، ئاندىن شىمالنى ئېلىش»، جەڭ قىلىشتا «ئاۋۇال شىمالنى، ئاندىن جەنۇبنى ئېلىش» تىن ئىبارەت ئەسكەر ئىشلىتىش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقتى. يەنى ئاۋۇال جەنۇبتا ياقۇپ بەگكە جازا يۈرۈش قىلىش، ئاندىن كۈچنى توپلاپ شىمالدا ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش؛ كونكرېت ئۇرۇش قىلىش پىلانى بولسا «ئاۋۇال شىمالنى، ئاندىن جەنۇبنى ئېلىش»، ياقۇپ بەگ ئىگىلىۋالغان شىمالىي شىنجاڭدىكى گومۇدى (ھازىرقى مىچۇەن) ۋە ئۇرۇمچىدە ئۇنىڭ ھەيۇسىنى سۇندۇرۇش، ئاندىن كېيىن داۋانچىڭنى ئېلىپ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ئۇدۇل قەشقەرگە بېرىپ، تاجاۋۇزچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يۈيمىنگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، غەلبىسىرى ئىلگىرىلىدى. ياقۇپ بەگمۇ ئۆلۈم تالدىدا جان تالاشتى. ئۇ شەخسەن ئۆزى تۇققۇنلىرىنى كېلىپ مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىلگىرى - كېيىن داۋانچىڭ، تۇرپان، تۇققۇ -

سۈلدا ئوچ مۇداپىئە لىنىيىسى قۇرۇپ، بەي يەنخۇ قوشۇنى (شەنشى گەنسۇدىن ياقۇپ بەگكە پاناھ ئىزدەپ كەلگەن) نى ئاساسىي كۈچ قىلدى، يەنى زور ھەربىي كۈچ توپلاپ مۇداپىئە كۈچى لىرىكە ماسلاشتۇرۇپ، جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى.

1876 - يىلى 8 - ئايدا چىڭ سۈلالىسى قوشۇنى گومۇدىدا ياقۇپ بەگنى قوغلاپ چىقىرىش يولىدىكى تۇنجى جەڭنى باشلىدى. ياقۇپ بەگ يىرىك ئەسكىرىي كۈچى بىلەن خۇاڭتىيەندىكى سۇ مەنبەسىنى قاتتىق ساقلاپ، چىڭ سۈلالىسى قوشۇنىنى چۆللۈكتە قالدۇرۇپ، ئۇرۇش قىلمايلا بىتچىت قىلىۋېتىشكە ئۇرۇندى. چىڭ سۈلالىسى قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى لىيۇ جىڭتاڭ يەرلىك خەلقلەر يەتكۈزۈپ بەرگەن مەلۇماتقا ئاساسەن، كۆرۈنۈشتە چۆلگە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى قىلىپ، ئاستىرىتتىن خۇاڭتىيەنگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلاپ، تۇيۇقسىزدىن پايدىلىنىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئاتلىنىپ، ئەتىسىلا خۇاڭتىيەنىنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن گومۇدى، جەخۇەي (ھازىرقى مەچۈەن ناھىيىسى) نى ئالدى ۋە بىر يولىلا ئۇرۇمچىنى تارتىۋالدى. 11 - ئايغا كەلگەندە ياقۇپ بەگنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى كۈچلىرىنى پۈتۈنلەي تازىلىدى.

چىڭ سۈلالىسى قوشۇنى تېزلىكتە شىمالىي شىنجاڭدىكى مۇھىم قورغان ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى بولغان تۇرپانغا قىستاپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمى پاتپاراق بولۇپ كەتتى. كەيىپ - ساپا سۇرۇش ۋە بېيىش ئۈچۈنلا جۇڭگوغا بېسىپ كىرگەن بىر قىسىم قاراقچىلار بۇلىغان بايلىقلىرىنى ئېلىپ چېگرىدىن قېچىپ چىقىپ كېتىشكە باشلىدى، تەھدىت ئاستىدا

ئەگەشكەن نۇرغۇن كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن چىك سۇلالىسى قوشۇنى تەرەپكە ئۆتتى. ھەتتا ياقۇپ بەگنىڭ «خەزىنىچىسى» ھوشۇر ئاخۇنمۇ ياقۇپ بەگنىڭ خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن 40 نەچچە ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ چىك سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەل بولدى.

ياقۇپ بەگ كۇچىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغانلىقىنى ھېزىپ، ئۆزىنىڭ جىيەنى مەخسۇم ياقۇپخاننى ئالدىراپ - تېنىسىپ يەنە بىر قېتىم ئەنگلىيەگە ئەۋەتىپ قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. 1877 - يىلىنىڭ باشلىرى ئەنگلىيە تەرەپ جۇڭگونىڭ ئەنگلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى گوسۈئىتاۋ ئارقىلىق چىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى توختىتىشىنى، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ «يېقىندا دۆلەت سۈپىتىدە ياپقەت زېمىن جەھەتتە جۇڭگوغا قاراشلىق بولۇپ، پادىشاھنا ئولپان تاپشۇرۇپ ماسلىق» قا يول قويۇشنى تەلەپ قىلدى ①. ئەنگلىيىنىڭ بۇ تەلىپى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاتتىق رەت قىلىندى. چار روسىيە ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ھالاكەتكە يېقىلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇنى لىيىنىپ بېلىق تۇتماقچى بولدى. شۇ مەزگىلدە، كورۇپاتكىن باشچىلىقىدىكى روسىيە ئەلچىلەر ئۆمىدكى كورلىغا كېلىپ، ياقۇپ بەگ بىلەن «ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش» نى تەلەپ قىلدى. ياقۇپ بەگ جۇڭگو زېمىنىنى سېتىش بەدىلىگە روسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكچى بولغانىدى. لېكىن، بۇ ۋاقىتتا مەيلى ئەنگلىيىنىڭ ياردىمىنى ۋە سالا قىلىشى بولسۇن ياكى روسىيىنىڭ قوللىشى بولسۇن، جۇڭگو خەلقىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى توسۇپ قالالا-

① «مەزمۇنى بى ۋېنجۇڭ ئەسەرلىرى تەرجىمە مەجمۇئەسىنىڭ 6 - تالا-
قىلىرى» 6 - جىلد، 24 - بەت.

مايتتى، تاجاۋۇزچىلارنى جەزمەن مەغلۇپ بولۇش تەقدىرىدىن قۇتقۇزالمايتتى.

1877 - يىلى 4 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ داۋانچىڭغا ھۇجۇم باشلىدى. شەھەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۆلۈم خەۋپىگە قارىماستىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بارگاھىغا پاناھ ئىزدەپ كېلىپ، تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ شەھەرنى تاشلاپ جەنۇبقا قاچىماقچى بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شەھەرنى قاتتىق قامال قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ھۇجۇمنى كۈچەيتىپ، 20 - كۈنى داۋانچىڭنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن توقسۇن، سىڭگىم ئىپىزى ۋە تۇرپاننى ئىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان دەرۋازىنى ئاچتى. ياقۇپ بەگ كورلىدا بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «ئالاقزادە بولۇپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى»① 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنىي، ياقۇپ بەگ ئۆمىدسىزلىك ئىچىدە ئۇشتۇمتۇت ئۆلدى②.

ياقۇپ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىلار چاك - چەپ كەلدىن بۆلۈنۈپ، تەرىپەرەن بولۇپ كەتتى. 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى قالدۇق دۈشمەنلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قاراشەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. يەنە شۇ جايدىكى دوڭغۇل ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ياردىمى تۈپەيلى، دۈشمەن قوشۇنى قايدۇ دەرياسىنىڭ قېشىغىچە بۇزۇپ، قويۇپ بەرگەن سۇدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ، كورلا ۋە كۇچا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. باي، تاقسۇدىكى مەجبۇرىي ئەگەشكەن ئۇيغۇر،

① «بەرغانە بىلەن قەشقەرىيە»، قىسقارتىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان كۆچىرمىسى.

② «قەشقەرىيە»، ئۇيغۇرچە نەشرى 403 - بەت.

خۇيزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق كىشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان زور قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ شەھەرنى ئىگىلەپ، دۇشمەننىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ كېلىپ ئوتكۈزۈۋېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. ئۇچتۇرپان، ئاقچىدىكى قىرغىز خەلقىمۇ غەربكە قاچقان قالدۇق دۇشمەنلەرگە ئارقا - ئارقىدىن زەربە بەردى. 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى باي، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپانغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. پەقەت ئىككى ئايدىلا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنى ئىككى ئايلا ۋاقىت ئىچىدە، قان تۆكمەيلا دېگۈدەك ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋالدى. بۇ ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسىم تۆت شەھەردىكى دۇشمەن قوشۇنلىرى خۇددى ئوقيادىن ئۇرۇلغان كۈگەن قۇشتەك پىتىراپ، ئارقا - ئارقىدىن چېقىش يولى ئىزدەشكە كىرىشكەنىدى. خوتەندىكى نىياز بەگ چۆللۈكتىن ئۆتۈپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئالدىغا پاناھ تىلەپ كەلدى؛ قەشقەر يېڭىشەھەردە تۇرۇشلۇق سانغۇن خې بۇيۇن ھەقمەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلاپ، غەربكە يۈرۈش قىلغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قارشى ئالدى. 12 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەسكىرىنى ئۈچ يولغا بۆلۈپ، قەشقەر، يەكەن، يېڭىسارغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. 1878 - يىل 1 - ئايىنىڭ 2 - كۈنىگىچە ئارقا - ئارقىدىن غەربتىكى تۆت شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى شىنجاڭدىن تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقاردى.

شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىنىڭ بۇنداق ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ قوماندانى زو

زۇڭتاڭمۇ تەسەۋۋۇر قىلالمىغانىدى. «ھەربىي ھەربىكەتنىڭ بۇنداق ئوڭۇشلۇق ۋە تېز بولۇشى كەمدىن كېم ئۇچرايتتى». بۇ- نىڭدىكى تۆپ سەۋەب چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ ياقۇپ بەگ- نىڭ تاجاۋۇزىغا قايتۇرما زەربە بېرىش، قولدىن كەتكەن جاي- لارنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدىكى غەربكە يۈرۈش جېڭىنىڭ ئادا- لەتلىك ئۇرۇش بولغانلىقىدا ئىدى. زور قوشۇن يېتىپ بارغان- لىكى جايدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىشىغا ئېرىشتى. زوزۇڭتاڭ بۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەنىدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە غەربكە يۈرۈش قىلىشنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنى مۇكاپاتلاشنى ئىلتىماس قىلغانىدى.① ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇرپاندىن چىقىپ قەشقەرغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگۈچە، بىرەر ئادەم ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ ئوق چىقارمىدى، بەلكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مۆتىۋەر- لىك ئەنسىيانلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت - ئېكرام- لىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قولدىن كېلىدىغانلا خىزمەتكارچىلىق- قىنى كۆرسەتتى②. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدا تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەشنى ئۇزاق ۋاقىت قەتئىي داۋاملاشتۇرغان خەنزۇلارنىڭ مىنتۇەنى، موڭغۇل ئەسكەرلىرى قاتارلىقلارمۇ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچىسى ياقۇپ بەگنى قوغلاپ چىقىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى — جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا يېتىلگەن زامانداش ئىشلەنگەن بىر چوڭ ئىش. غەربكە يۈرۈش قىلىش

① «ھەزرىتى زوزۇڭتاڭنىڭ خانغا بولغان مەكتۇبلىرى»، ۱۱ - جىلد.

② «تارىخىي ھەمدى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، ۶۵۵ - بەت.

قوشۇننىڭ باش قوماندانى زوزۇلىتالۇ غەيرەتى پىكىرلەرنى كۆر-
چىنىڭ بارىچە رەت قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتا چىڭ
تۇردى؛ يۈرەك قېتىنى سەرپ قىلىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىشنى
كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىدى. ئالدىنقى سەپنىڭ باش قوماندانى
لىيۇجىنتاڭ غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوماندان ۋە جەڭچىلەرنى
باشلاپ ئىستېكاملارغا بۆسۈپ كىرىپ، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇز-
چى كۈچلىرىنى قويماي سۈپۈرۈپ تاشلىدى. ئۇلار شىنجاڭنى
قايتۇرۇۋېلىپ، بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار
ئىشتا مۇئەييەن ئورۇننى ئىگىلەشكە ھەقلىقتۇر. شىنجاڭغا
كىرىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ
ئاساسىي كۈچى خۇنەن قوشۇنى، خېنەن قوشۇنى، سىچۈەن
قوشۇنى ۋە مانجۇ سەككىز تۇغلۇق قوشۇنى، خۇيزۇلارنىڭ
جەڭشەن ئاتلىق قوشۇنى، جىلىن ئاتلىق قوشۇنى، خېيلۇڭ-
جىياڭ ئاتلىق قوشۇنى قاتارلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ-
لار ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، قاتـ-
تىق يول ئازابىغا چىداپ، ھايات-ماماتىغا قارىماي جەڭ
قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالدى، ئۇلارنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە
كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشتا ياراتقان تۆھپىسىمۇ
تارىخ سەھىپىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

2. جۇڭگو - روسىيە سۆھبىتى ۋە «ئىلى شەرتنامىسى»

چار روسىيە ئىلىنى قاراقچىلارچە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم
قىلىش ۋاستىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇن
ھالدا ئەسكەر چىقىرىپ بېسىۋالدى. 1871-يىلى 9-ئاينىڭ
1-كۈنىگە كەلگەندە، روسىيىنىڭ بەيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلـ-
چىسى ۋرانگېل ئاندىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە: روسـ-
يە 7-ئاينىڭ 2-كۈنى ئىلىنى ئىشغال قىلدى، «قانداق

قىلىسىلەر؟» دەپ ئۇقتۇروش قىلىدى. ھەمدە «مەملىكىتىمىز (روسىيە) ئىگىلىگەن تېررىتورىيىنى مەملىكىتىمىزلارغا قايتۇرۇپ بېرىشنى خالايدۇ» دېدى، چىك سۇلالىسىنىڭ خادىم ئەۋەتىپ تاپشۇرۇۋېلىشىنى، بىر تەرەپ قىلىش نىزامنامىلىرىنى مەسلەھەتلىشىش ئارقىلىق كېلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئون يىل داۋام قىلغان سۆھبەت كېلىپ چىقتى.

روسىيە ئىلىنى بېسىۋېلىشتىن ئىلگىرى، كۆپ قېتىم ئوردىدا يىغىن چاقىرىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، چىك سۇلالىسى شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمەيدۇ دەپ يەكۈن چىقارغانىدى. شۇڭا روسىيە ئارمىيىسى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەرلىك خەلققە: روسىيە ئىلىنى مەڭگۈ ئىگىلەيدۇ دەپ جاكارلىدى. ھالبۇكى، روسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنىڭ ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىمىز دېگىنى كۆز بويامچىلىقتىن ئىبارەت. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيە ئەلچىسىنىڭ نوتىسىنىڭ مەزمۇنى بويىچە دەرھال خادىم ئەۋەتىپ ئىلىنى ئوتكۇزۇۋېلىشنى قارار قىلغاندا، روسىيە ئالدىدا دېگەن سۆزىنى تامامەن ئىنكار قىلىپ، چىك سۇلالىسى قوشۇنى جايۇيكۈەن قوۋۇقىنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى تازىلىشى كېرەك، ئۇرۇمچى، مانا‌س شەھىرىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە سۆھبەت ئوتكۇزۇسەك بولىدۇ دېدى. ئەمەلىيەتتە، روسىيە چىك سۇلالىسى قوشۇنى بۇ ئىشلارنى ئورۇندىيالمايدۇ، شۇڭا ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە سۆھبەتلىشىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس دەپ قارىغان. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جۇڭگونىڭ زېمىنى، ھازىر روسىيە ئارمىيىسى بېسىۋالغان، بۇ ئىشنى ھەل

قىلىشقا جۇڭگودىن ئادەم بارىدۇ، روسىيە تەرەپنىڭ باھانە كۆرسىتىپ نەيرەڭ ئازلىق قىلىشى توغرا ئەمەس، دەپ قاراپ چىڭ سۇلالىسى ئىلى جياڭجۈنى رۇك چۆرنگە ۋاقتىلىق تۇرۇۋاتقان جاي قىلىدۇدىن «سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە بەرىپ ئىلىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش» توغرىسىدا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى. جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى سۆھبىتى شۇنىڭدىن باشلانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەركەزلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەت تۆت قېتىم بولدى.

جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق سۆھبىتى 1872 - يىلى 5 - ئايدا روسىيە چېگرىسىدىكى ئاياگۇز دېگەن جايدا ئۆتكۈزۈلدى، ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبەت شۇ يىل 9 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئىككى قېتىملىق سۆھبەتتە روسىيە پەقەت چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سودا قىلىش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، روسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى دۆلەت چېگرىسىغا قىسمەن ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش دېگەنگە ئوخشاش يولسىز تەلەپلەرنىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە ئېغىز ئاچمىغاچقا، سۆھبەت نائىلاج ئۈزۈلۈپ قالغانىدى.

1878 - يىلىنىڭ باشلىرى، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش - قايتۇرۇپ ئېلىش ھەققىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. روسىيە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى يەنىلا ئارقىغا سوزدى. لېكىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شىنجاڭنى تېزلىكتە قايتۇرۇۋالغانلىقى روسىيىنىڭ زادى ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىشانلىقىتىن، ئۇلار ئىلى مەسىلىسىنى قايتىدىن ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. 1879 - يىل 3 - ئايدا، چار پادىشاھ رىياسەتچىلىك قىلغان ئوردىدىكى يەۋقۇلئاددە يىغىندا جۇڭگو تەرەپ

سودا قىلىش، زىيانىنى تۆلەش ۋە تىيانشانسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرىنى تەڭشەش قاتارلىق جەھەتلەردە يۇل قويۇغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە بولىدۇ، دەپ قارار چىقاردى. شۇ چاغدا جۇڭگو بىلەن روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىش مەسىلىسىدە پېتېربۇرگ-تا ئۇچىنچى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى.

جۇڭگونىڭ سۆھبەتكە قاتنىشىدىغان باش ۋەكىلى چۇڭ خۇ ھەمراھلىرى بىلەن 1879 - يىل 1 - ئايدا پېتېربۇرگقا بارغانىدى، 3 - ئايغا كەلگەندە روسىيىنىڭ ئوردىسىدا ئېچىلغان يىغىنى ئايالاشقاندىن كېيىن، روسىيە تەرەپ ئاندىن چۇڭ خۇ بىلەن رەسمىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى. چۇڭ خۇ تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى:

1. جۇڭگو ئىلىنى قايتۇرۇۋالىدۇ.

2. روسىيە بىلەن سودا قىلىشقا ۋە ھەر خىل سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ (يەنى ھوقۇق - مەنپەئەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدۇ).

3. ئىلىنىڭ چىقىمى قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ (يەنى روسىيىگە تۆلەم تۆلەپ بېرىدۇ).

روسىيە شۇ چاغدا ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش قارارىغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت لايىھىدە بىرەك پىكىرگە كېلەلمىگەنىدى. شۇڭا روسىيىنىڭ سۆھبەتتە ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلىرى ئىنتايىن مۇجىمەل ئىدى.

روسىيىنىڭ ھەر خىل ھوقۇق - مەنپەئەتلەرنى تەلەپ قىلىش لايىھىسى 7 - ئايغا كەلگەندە ئاندىن ۋۇجۇدقا كەلدى ھەم ئۇنى بىر - بىرلەپ چۇڭ خۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، جۇڭگو تەرەپنىڭ ماقۇل بولۇشقا قىستىدى. چۇڭ خۇ روسىيە تەرەپنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە قوشۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەلچى بولۇپ

سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنىڭ مەقسىتى ئىشقا ئاشتى دەپ ھېسابلاپ، روسىيە تەرەپنىڭ ھەممە شەرتلىرىگە قوشۇلدى. 10 - ئايدا چۈڭ خۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن تارا دېڭىز بويىدىكى لىۋادىيە ئوردىسىغا بېرىپ، روسىيە تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىنى ئۆلچەم قىلىپ، «لىۋادىيە شەرتنامىسى» گە ئىمزا قويدى. شەرتنامىنىڭ تولۇق تېكىستى جەمئىي 18 ماددا بولغانىدى (شۇڭا «18 ماددىلىق جۈڭگو - روسىيە شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

«لىۋادىيە شەرتنامىسى» مەملىكىتىمىزگە پېيتىپ كەلگەندىن كېيىن پۈتۈن مەملىكەت تەۋرەپ كەتتى. زۇڭلى يامۇلىنىڭ ۋەزىرى يى شىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر ساھەدىكى زاتلار قولدىن كەتكەن ئىگىلىك ھوقۇق بەك جىق بولۇپ كېتىپتۇ، قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ دېگەن قاراشتا بولدى. ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەرتنامىنى تەستىقلاشنى رەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى، چېگرا ساقلاۋاتقان ئەمەلدارمۇ «ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ چېگرىنى پۇختىلاش»، زۆرۈر تەپسىلغاندا بىر قەپەس ئېلىشىپ ۋەتەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغانىدى. 1880 - يىل 2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى «لىۋادىيە شەرتنامىسى»نى تەستىقلاشنى رەسمىي رەت قىلدى ھەمدە ئىگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرگەن چۈڭ خۇنى «بېشىنى يېگەن تۆرە» قىلىپ بېكىتىپ ئۆلۈمگە ھەكۈم قىلدى. روسىيە بۇنىڭغا جاۋابەن جۈڭگو - روسىيە چېگرا سودا پۈتۈن لىنىيە بويىچە ئەسكەر كۈچەيتىپ، جۈڭگونىڭ بوخەي دېڭىزى قولتۇقىغا بىر جەندۇي (ھەربىي پاراخوت ئەترىتى — م) ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنى شەرتنامىنى تەستىقلاشقا قورال كۈچى بىلەن قىستىماقچى بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ بۇنىڭغا

مۇناسىپ مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللانىدى، بۇنىڭ ئىچىدە زو زۇئۇتالۇ باشچىلىقىدىكى «قاتتىق پوزىتسىيە تەرەپدارلىرى» غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن پىلانلاپ، زۆرۈر تەپشىلاندا قورال كۈچى بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق قىلغانىدى. لېكىن غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئاردىلىشىشى ۋە بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى مۇكۈمىتى يەنىلا بىر قېتىم روسىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ، شەرتنامىنى رەت قىلىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشنى ھەمدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ باشقىدىن يېڭى شەرتنامە ئىمزالاشنى قارار قىلدى. 7-ئايدا چىڭ سۇلالىسى روسىيىگە ئەلچى قىلىپ بەلگىلىگەن خان مۇپەتتىشى زېڭ جىزې زېۋ چاغدا زېڭ جىزې قوشۇمچە ئەنگلىيە، فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچى ئىدى) لوندوندىن پېتربۇرگقا بېرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى تۆتىنچى قېتىملىق سۆھبەتنى باشلىدى.

1880 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى جۇڭگو بىلەن روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىش توغرىسىدىكى سۆھبەتنى پېتربۇرگتا ئۆتكۈزۈلدى. يېرىم يىل ئىچىدە ئىككى تەرەپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 50 نەچچە قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كەسكىن ئېلىشىش، قايتا - قايتا مۇنازىرىلىشىش نارىقلىق، 1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «ئىلى شەرتنامىسى» («ئۆزگەرتىپ قايتا تۈزۈلگەن شەرتنامە» ياكى «سانكىت - پېتربۇرگ شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە «قايتا تۈزۈلگەن قۇرۇتلۇق يولى سودا نىزامنامىسى» ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە شەرتلىرىنى ئىمزالىدى. «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ تولۇق تېكىستى جەمئىي 28 مادىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1. يەر بۆلۈپ بېرىش. بۇ ئۇچ جايغا مەركەزلەشكەن؛ ئىلى رايونى. روسىيە قورغاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى ئون نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان جۇڭگو زېمىنىنى بۆلۈۋالىدۇ.

تارباغاتاينىڭ شىمالىدىكى رايونلار. كۈيتۈڭ تېغىدىن مۇز تاغقىچە بولغان جاي ئاردىلىقىدىن بىر تۈز سىزىق تارتىلىدۇ (بۇرۇن چۈڭ خۇ بېكىتكەن چېگرىغا يېقىن كېلىدۇ)، يېڭى چېگرا پاسىلى ئاشۇ تۈز سىزىق بىلەن كونا چېگرا ئاردىلىقىدا ئەھۋالغا قاراپ بېكىتىلىدۇ.

قەشقەر رايونى. چېگرىنى روسىيىنىڭ ئاتالمىش «ھازىر باشقۇرۇۋاتقان چېگرا»سى بويىچە بېكىتىش، بۇنىڭدىن مەقسەت، جۇڭگو زېمىنىنى ئارتۇق ئىگىلۋالغان ئەھۋال ئاستىدا، كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ جۇڭگو زېمىنىنى ئىگىلۋېلىش ئۈچۈن دەستەك قالدۇرۇش.

2. سودا قىلىش. روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ موڭغۇلىيە رايونىدا باج تۆلىمەي سودا قىلىشىنى، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى سودىسىدا «ۋاقتىنچە باج تاپشۇرماسلىق» نى قايتا جاكارلاش؛ كونسۇلخانا تەسىس قىلىنغان شەھەر-بازارلاردا ۋە جاڭجياكۇدا سودا سارايلىرىنى سېلىش؛ روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قۇرۇقلۇق يولى بىلەن جۇڭگوغا كېلىپ سودا قىلىشتا موڭغۇلىيە، شىنجاڭ چېگرىلىرىدىكى 35 قاراۋۇلخانىدىن كىرىپ-چىقىشقا رۇخسەت قىلىش.

3. كونسۇلخانا تەسىس قىلىش. كونا شەرتنامە بويىچە ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، قورلوندا بىر تەرەپلىمە كونسۇلخانا تەسىس قىلغاندىن باشقا، روسىيە يەنە سۇجۇ (ھازىرقى گەنسۇ تەۋەسى)، تۇرپان قاتارلىق ئىككى جايدا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش، قوبدو، ئۇلاستاي، قۇمۇل، ئۈرۈمچى، كۇچۇڭ قاتارلىق بەش جايدا سودا ئىشلىرى راۋاج تاپقاندىن كېيىن، كونسۇللارنىڭ

هوقۇق ـ مەنپەئەتىنى كۆزدە يتىش.

4. تۆلەم تۆلەش. جۇڭگو روسىيەگە «ئەلىنى ۋەكالىتەن ئۆتكۈزۈپ ئېلىش، ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىش ئۈچۈن كەتكەن مەربىي خىراجەت»ۆە «نەپەقە پۇلى» نامىدا 9 مىليون رۇبلى (تەخمىنەن بەش مىليون 9 مىڭ سەر كۈمۈش پۇلغا تەڭ) تۆلەم تۆلەش.

5. جۇڭگو پۇقرالىرى روسىيەگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلىشىش. شەرتنامىدە ئىلى ئاھالىسى بىر يىل مۆھلەت ئىچىدە مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ روسىيەگە ئىختىيارى كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقا بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. روسىيە بۇنىڭغا ئاساسەن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جەمئىي 70 مىڭدىن ئارتۇق ئىلى ئاھالىسىنى روسىيەگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كەتكەن. «كۆچۈشنى خالىمىغانلار قامچىلانغان، ئۆلارنىڭ داد ـ پەريادى بىپايان كەڭ دالانى قاپلىغان»①.

6. ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىش. شەرتنامىدە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ـ ئۆتكۈزۈپ ئېلىشنى ئۈچ ئاي ئىچىدە ئورۇنداپ بولۇش دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمەلىيەتتە روسىيە ئارمىيىسى «ئەسلىدە روسىيەگە تەۋە بولغان جايلاردىكى كىشىلەر» نى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن يەنە بىر يىلغىچە بېسىپ ياتقان.

«ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، جۇڭگو ـ روسىيە ئىككى تەرەپ 1882 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 1884 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ غەربىي قىسمىدىكى چېگرىنى تەكشۈرۈپ، «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ چېگرا توغرىلىنىدىكى بەش تارماق شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى

① «جەلىل سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دىپلوماتىيە تارىخىي ماتېرىيالىرى»، كۇانشۇي، 22 ـ جىلد 13 ـ بەت.

ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا پاسىلىنى ئايرىپ چىقىلىدى. چېگرىنى ئايرىش ۋە شەرتنامە ئىمزالاش ئارقىلىق، روسىيە جۇڭگو زېمىنىدىن 7.0 مىڭ كۋادرات كىلومېتر جايىنى ئىگىلىۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە خېلى زور بىر قىسىم زېمىننى روسىيە چېگرا ئايرىش جەريانىدا «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپ ھالدا بېسىۋالغان.

1882 - يىلى 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى جۇڭگو - روسىيە ئىككى تەرەپ ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشنىڭ كونكرېت ئىشلىرى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، شەرتنامە ھۆججەتلىرىنى ئالماشتۇردى. 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئىلى جياڭجۈنى جېن شۇن ئۆز قوشۇمىنى باشلاپ ئىلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن روسىيە ئارمىيىسى 10 نەچچە يىل ئىشغال قىلىۋالغان ئىلى ۋەتىنىمىزنىڭ قوينىغا قايتىپ كەلدى.

§3. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى

1. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

1876 - يىلى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭى پاشلانغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىنى يول بويى دۇشمەنلەرنى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ، توسالغۇسىز ئىلگىرىلەپ، شىنجاڭنىڭ شەھەرلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋالدى. چەت ئەل قاراقچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان 10 يىلدىن ئارتۇق دەپسەندە قىلىنغان شىنجاڭ خارابىلىققا ئايلىنىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا 2 مىڭ 500 كىلومېتر كېلىدىغان شىمالىي شىنجاڭدىكى جېنىدى ئايمىقىغا قاراشلىق ئون

ەچچەل شەھەر بولۇپ، بۇرۇن بۇ ئىقتىسادى گۈللەنگەن، سودا ئىشلىرى روناق تاپقان، ئاھالىسى ئاۋاتلاشقان بىر رايون ئىدى. ئەمدىلىكتە ھەممە جايىنى خارابىلىق قاپلىغان، قېلىن ياۋا گىياھلار ئۆسۈپ كەتكەن، ئون ئۆينىڭ توققۇزى بوش قالغان بىر چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بۇرۇنقى بوستانلىق يېزا ئىگىلىكىمۇ قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كونا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى، بەگلىك تۈزۈمى قاتارلىق سىياسىي تۈزۈلمىلەر ۋە باشقۇرۇش ئورگانلىرىدىن «ئەسەرمۇ قالمىغانىدى، ئۇلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن مۈشكۈل ئىدى». ئۇرۇشتىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ۋەيران بولغان ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى جىددىي ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش زۆرۈر ئىش ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى قايتىدىن قۇرۇش تەخىرسىز ئىش ئىدى. شىنجاڭدىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش ئىدارىسى دەل چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى تېزلىكتە قايتۇرۇۋالغان، ھەممە ئىشنى قايتىدىن ئىشلەيدىغان ئالاھىدە ۋەزىيەتتە جىددىي ئېھتىياجغا مۇناسىپ قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت ئورگىنى ئىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۇرۇش جاراھەتلىرىنى ساقايتىش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، شۇنداقلا ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا ۋەكالىتەن ھەرخىل مەجبۇرىيەتلەرنى بېجىرىشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش ئىدارىسى باشتا شىمالىي شىنجاڭنىڭ جەندى ئايمىقىدىكى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئارقا- ئارقىدىن ئىچكى رايونىغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، كېيىنكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش ئىدارىسى ئۇرۇمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرىدىمۇ

ئارقا - ئارقىدىن قوروۋلدى. شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
دىغان خان مۇپەتتىشى زوزۇڭتاڭ «ھەرقايسى شەھەرلەرگە مە-
مۇرىي، ھەربىي خادىملارنى ئەۋەتىپ، بىر - بىرلەپ
باش ئىدارە، شۆبە ئىدارە تەسىس قىلدى». 1883 -
يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدا جەمئىي كېيىنكىسى
ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسىدىن ئىككىسى تەسىس
قىلىنغانىدى: جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرلىك
كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسىنىڭ ئورنى
ئاقسۇدا بولدى؛ غەربتىكى تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر
ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسىنىڭ ئورنى قەشقەردە بولدى. كېيىنكى
ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسىدىن ئونى تەسىس قىلىش
خان بولۇپ، ئۇلار قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ (شەرقىي تۆت
شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارە-
سى قوشۇمچە ئۆتنىگەن)، ئۇچتۇرپان، قەشقەر (غەربىي تۆت
شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارە-
سى قوشۇمچە ئۆتنىگەن)، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، تۇرپان،
ئۇرۇمچىدە ئىدى. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش شۆبە
ئىدارىسىدىن ئۇچى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار شايار، باي،
ماراليېشىدا ئىدى. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش
ئىدارىسى ۋە شۆبە ئىدارىلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ
شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سەپ باش قو-
مانداني لىيۇ جىنتاڭغا قارايتتى. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق
قىلىش ئىدارىسىنىڭ ھەرخىل خىزمەتلىرى شۇ جايلاردا تۇرۇش-
لۇق ئارمىيىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىشى ۋە قوللىشىغا ئىگە بول-
غان. ھەرقايسى جايلاردا كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش
ئىدارىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر-
نەچچە جەھەتتىكى خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلدى:

1. ئېرىق - ئۆستەڭنىڭ قاش، توغانلىرى رېمونت قىلىنىپ، سۇ يوللىرى راۋانلاشتۇرۇلدى. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ قاش، توغانلىرىنى ياساپ، سۇ يولىنى راۋانلاشتۇرۇشنى بەرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان خىزمەت قاتارىدا چىڭ تۇتۇپ، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارىسىنى تەشكىللەش ھەمدە سەرسان بولۇپ يۈرگەن پۇقرالارنى يېغىش ئارقىلىق ئۆستەڭ ئېلىپ، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارىدى. سۇ ئىنشائاتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى پۈتۈن شىنجاڭ ئىلى بىر قانچە تۈمەن مو تاشلىنىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەرلەرنى ۋە يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرگەن يەرلەرنى سۇغىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

2. خەلقنى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا چاقىرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش. كېيىنكى ئىشلارنى ئويدان بىر ياقلىق قىلىش ئىشلىرى بويىچە ئېكىنچىلىق ئىشلىرىنى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن باشلاپ يەرگەنىدى. قولدىن كەتكەن زېمىن ئارقا - ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىنىش بىلەن تەڭ، خەلق بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا چاقىرىلىدى. بۇ ئىش ئىككى خىل شەكىلدە يولغا قويۇلدى: بىر خىلى، سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئاھالىلەرنى يېغىپ ۋە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا تېرىلغۇ يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئورۇقلۇق بېرىش؛ ئىككىنچى خىلى بولسا غەربكە يۆرۈش قىلىپ كەلگەن ھەر قايسى قوشۇنلاردىكى يېشى چوڭ، تېخنىكا ئاجىز ئەسكەرلەرنى ۋە شىنجاڭدىكى يەرلىك قوشۇنلارنى قىسقارتىش، ھەمدە ئارمىيىدىكى ئۆي - ئوچاقلىق بولغان ئەسكەرلەرنى ھەربىي سەپتىن بوشىتىپ چىقىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ريغبەتلەندۈرۈش. ئومۇمەن ھەربىي سەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ

دېيقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بازلىق كىشىلەرگە ئۆي-ساي-مان ۋە ئۇرۇق ئۇتنە بېرىپ، ھۆددىگە تېرىلغۇ يەر كۆرسىتىپ بېرىش، ئۇنىڭ ئۇتتىسىگە كۆزلۈك يەمەدىن كېيىن ئاشلىق بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسىنىڭ بۇ ئىدارە تەرىپىدىن قۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، شېنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قېزىلا ئەسلىگە كەلدى.

3، يەرلىك مۇسانىنى ئۆلچەپ ئېنىقلاپ، باج مىقدارىنى بېكىتىش، جايلاردىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرى پۇقرالار تېرىغان يەردىن پاراق ئېلىشتا، دەسلەپكى يىللىق ئالغان ھوسۇلنىڭ 1:1 دىن بەرىلى ئېلىشنى بەلگىلىگەن، ھوسۇلدىن كېيىن، كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسى خادىم چەشكىلەپ ھۆددىگە بېرىلگەن يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئۆلچەپ، يەرنىڭ قۇۋۇەتلىنى باھالاپ بېكىتكەن ھەمدە بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ تاز-كۆپلۈكى ۋە يەرنىڭ كۆچلۈك-ئاجىزلىقىغا قاراپ، تېرىلغۇ يەرنى، يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىپ، ھەر يىللى ئوخشاش بولمىغان دەرىجە بويىچە باج ئالغان. بۇ باج نىسبىتى كونا تۈزۈمنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىسىدىنمۇ تۆۋەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق بولغانىدى.

4، باج-سېلىق ئېلىش. جايلاردىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرى بېرىلگەن باج ئېلىشقا مەسئۇل بولغان بولۇپ، جايلارنىڭ باج-سېلىقىنى كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرىنىڭ قارمىقىدا تەسىس قىلىنغان ئورگانلار بىر-تۇتاش يىغاتتى. جايلاردىكى يەرلىك باشلىقلار-نىڭ بۇ ئىشقا قول تىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان، باجنى خالىغانچە كۆپەيتىش ۋە كېمەيتىشكە تېخىمۇ رۇخسەت قىلىنمىغان

ماددی. دېهقانلار باج تاپشۇرغاندىن كېيىن، كېينكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسى باج تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغانلارغا بىر تۇتاش ئىسپات بېرەتتى. ھەرقايسى جايلاردىكى يەرلىك باشلىقلار ئۇلاردىن قايتا باج ئالالمايتتى. مانا بۇ تەدبىرلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ساختىلىق قىلىپ ئۆزىنى سەرىتتىشتەك يامان ئادەتلىرىنى زور دەرىجىدە يوقاتقانىدى.

5. شىنجاڭ بويىچە ئۆتىدىغان يېڭى پۇل تارقىتىش، شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندا جايلاردىكى پۇل تۈزۈمى بەك قالايمىقانىدى. بازاردا ئىشلىتىلۈاتقان پۇللاردىن جەنۇبىي شىنجاڭ پۇلى (قارا پۇل)، چېيەنلۇك قۇيدۇرغان يارماق پۇل ۋە ياقۇپ بەگ شىنجاڭنى بېسۋالغاندىن كېيىن قۇيدۇرغان تەڭگە (كۆمۈش پۇل) بار ئىدى. پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، پۇل ئوبوروتىنى راۋان قىلىش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنىڭ كېينكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسى بۇيرۇققا بىنائەن ئاقسۇدا پۇل زاۋۇتى تەسىس قىلدى. لەنجۇنىڭ پۇل قۇيىدىغان يېڭى تېپتىكى مىس قېلىپىدا كۆمۈش پۇل قۇيدۇردى. كېينكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسى كۆمۈش پۇلىنى چېيەنلۇكنىڭ يارماق پۇلى بىلەن ئوخشاش كۆچكە ئىگە دەپ بەلگىلىگەن.

6. جايلارنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش. شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئومۇمەن يەرلىك خەلقنىڭ دەۋا ئەنزىلىرى، مەسىلەن، قاتىللىق، ئوغرىلىق، قەرز، يەر ماجىراسى قاتارلىق ئەنزىلەر ۋە نوپۇس، نىكاھ قاتارلىق خەلق ئىشلىرىنى كېينكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش ئىدارىلىرىنىڭ خادىملىرى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلغان. كۆپلىگەن ئەنزە، ماجرالار ھەل قىلىنىپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش،

ئۇرۇش قالايمقانچىلىقىدىن كېيىنكى جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناغان.

7. جامائەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇش. جايلاردا كېيىنكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش ئىدارىسى كۆپلىگەن ئىجتىمائىي جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىنى كەڭ تۈردە يولغا قويدى. مەسىلەن، يول ياساش، قاتناشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، كۆۋرۈك سېلىش، ئامبار ياساش قاتارلىقلارنى ئورۇندىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جايلاردا مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، مەكتەپ ئېچىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خەنزۇچە ئوقۇشتۇرغان.

8. چەت ئەلدىكى بىلەن بولىدىغان ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىش. جايلاردىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىش باش ئىدارىسى ۋەشۋېە ئىدارىلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن بېرىلگەن ھەرقۇق بويىچە ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن تاشقى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەر ۋە پېكىنداكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرىنى روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن بولغان بارلىق بېرىش ـ كېلىش، سۆزلىشىش قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان، چوڭ ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە، ئەربابتىكى تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا مەلۇم قىلغان.

9. ئامانلىقنى ۋەچىگرا مۇداپىئەسىنى ساقلاش. شۇجايداكېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ۋەيران بولغان قەلئە، ھەربىي پونكىتلارنى تۈرۈشلۇق ئارمىيىنىڭ يارىدىمىدە ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرگەن، يېڭى قەلئەلەرنى «خەلقىگە چاپا سالماي، ھۆكۈمەت پۇلىنى سەرپ قىلماي ياساپ چىققان». چېگرا بويلىرىدىكى كېيىنكى

ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىلىرى يەنە قەرەللىك ھالدا چارلاش ئەترىتى ئەۋەتىپ چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنى تەكشۈرۈپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغدىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جايلاردا قېچىپ يۈرگەن باندىتلارنى قوغلاپ تۇتۇش قاتارلىق جەمئىيەت ئامانلىقى ئىشلىرىغىمۇ كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش باش ئىدارىسى ۋە شۆبە ئىدارىلىرى مەسئۇل بولغان، بۇ ئىشلارغا شۇ جايدا تۈرۈشلۇق ئارمىيە ياردەملەشكەن.

2. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى

جىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش تەشەببۇسىنى ھەممىدىن بۇرۇن گۇڭ زىجىن قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغانىدى. 1820 - يىلى گۇڭ زىجىن «غەربىي يۇرتىتا ئۆلكە تەسىس قىلىش ھەققىدە تەكلىپ» دېگەن ماقالىسىدە، غەربىي يۇرت شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنى ، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەتنى پىرلىككە كەلتۈرۈپ، غەربىي شىمال چېگرىسىدا كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقان ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى جىددىي كۆرسەتكەنىدى.

1877 - يىل 6 - ئايدا، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار مۇپەتتىشى زوزۇڭتاڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇرۇشتىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىشىنى بىر تۇتاش پىلانلىغانىدا، «شىنجاڭنى ئەبەدىي ئامان قىلىپ، ئوردىنى غەربىي چېگرا توغرىسىدىكى غەمدىن خالاس قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكە تەسىس قىلىپ، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك، بۇ كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان ئىش دەپ قاراپ، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويدى»①. گەرچە جىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇشكۈل ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەنلىكتىن، شىنجاڭدا ئۆلكە

① «زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرىنىڭ مەكتۇپلىرىنامىلىرى»، 50-جىلد 77-بەت.

تەسىس قىلىش تەكلىپىگە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن زوزۇكتاك شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش — يولغا قويۇشقا تېگىشلىك تەدبىر دەپ ھېسابلىغانىدى.

1878 - يىلىنىڭ باشلىرى، شىنجاڭنىڭ ئىلىدىن باشقا ھەممە جايلىرى قايتۇرۇۋېلىنىدى. زوزۇكتاك شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش تەكلىپىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش تەكلىپىنى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى بويىچە ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مەجلىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇلارنىڭ قارار چىقىرىشىغا سۇنۇشنى تەكلىپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇكتاكقا: ئەتراپلىق ئويلىنىپ، شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق تەدبىر قوللىنىلسۇن، ئەگەر ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلغاندا ۋەزىيەتكە ھەقىقەتەن پايدىلىق بولسا، دەرھال ئۆلكە تەسىس قىلىش لايىھىسى تۈزۈپ چىقىلىپ ئوردىغا مەلۇم قىلىنسۇن، ئاندىن ئوردا ۋەزىرلەر يىغىنى چاقىرىپ مەسىلىھەتلىشىپ بېكىتىدۇ دەپ بۇيرۇق بەردى.①

چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش مەسىلىسى ئۇستىدە ناھايىتى كۆپ ئولغۇلا بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە قارشى چىققانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. خانلىق بىلدىم بۇرتىنىڭ پۈتۈكچىسى لىيۇ خەيئاۋ: شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلغان تەقدىردىمۇ نامى ئۈلۈغ، سۈپىرىسى قۇرۇق بولۇپ قالىدۇ، مالىيە چىقىمىنى كۆتۈرەلمەيدۇ دېگەننى سەۋەب قىلىپ، ئۆلكە تەسىس قىلىشقا قارشى تۇردى. باش دېڭانغا قاراشلىق ھەر قايسى يامۇللار-تىڭ كۆپچىلىكى شەنشى، گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيىسى تەن

① چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى دېزۇڭنىڭ پائالىيەتلىرىدىن خاتىرە، 66-جىلد 6-بەت.

جۇڭلىنىڭ تۆۋلىكە تەسىس قىلىش لايىھىسىنى قۇۋۋەتلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا داۋ (道)، تىڭ (厅)، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىشقا قوشۇلدى، لېكىن تۆۋلەكسىنى كەيىنىرەك قۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى. يەكىمر ئىختىلاپ چوڭ بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى دەمالىلىققا بىر قارارغا كېلەلمەي، «ئىككى خىل پىكىر بولغاچقا ھازىرچە ئاسانراقىنى يولغا قويايلى، قىينىراقىنى كېيىن بىر نېمە دېيىشەيلى»① دېگەن يەرگە كەلدى. شىنجاڭنى تۆلكە قىلىپ قۇرۇش ئىشى بىكار بولۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەندەك بولدى. 1882 - يىلى 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، جېجياڭ - جياڭسۇ باش ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يەنە بىر قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي، شىنجاڭدا تۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدا بالدۇرراق قارار چىقىرىشنى سۆيلىدى. ئۇ نۆۋەتتە شىنجاڭدا تۆلكە تەسىس قىلىشنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە پايدىلىق شارائىتى بار دەپ ھېسابلىدى:

بىرىنچى، چېگرا رايون قايتۇرۇۋېلىنغان ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىش. «تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جايلار تېررىتورىيە تەۋەلىكىمىزگە قايتىپ، پىسخى ۋەزىيەت يارىتىلدى، بۇنىڭغا خەلقى - ئالەم چىن كۆڭلىدىن قايىل ..... قەدىمدىن بېرىگە تەۋە بولغان بۇ زېمىننى مۇشۇنداق ئىدارە قىلساق، چېگرا رايونىمىز مۇستەھكەملىنىدۇ» بۇ مەركەزنىڭ چېگرا رايونلارغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشىگە پايدىلىق.

ئىككىنچى، مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ مۇداپىئە قوشۇنى تارقىتىۋېتىلمىگەن ئەھۋالدىكى ھەيۋىتىدىن پايدىلىنىش.

① (شىنجاڭنىڭ ھەرتەلەك تەزكىرىسى)، ۋېنخايان، 3 - بەت.

شىنجاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن كەلگەن بىرنەچچە مىڭ چاقلىق سۇلالىسى ئارمىيىسى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مۇداپىئەدە تۇرماقتا. ئۇلار دەھەم شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئاھرۇيىنى ئاشۇرىدۇ، كەلگۈسىدە (ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن) ئەسكىرىي تۈزۈم ئورناتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن جەڭچىلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ يېتىشىپ چىققان ئىقتىساسلىق كىشىلەرنى تاللاپ، جاي - جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ»، بۇ ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەشكە پايدىلىق.

ئۈچىنچى، جەمئىيەتنى تىنچلاندۇرۇش خەلقنىڭ رايىغا ياقىدۇ. شىنجاڭ ئەمدىلا قايتۇرۇۋېلىنىپ، چەت ئەل قاراقچىلىرىنىڭ خورلۇقىدىن يېڭىلا قۇتۇلغان پۇقرالار تىنچ - ئامانلىققا تەشنا. بۇنداق پەيتتە ئۆلكە تەسىس قىلىش جەمئىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق ۋە خەلقنىڭ رايىغا ياقىدۇ.

تۆتىنچى، كونا تۈزۈملەر تۈگەشتى، جىمى ئىشنى قايتىدىن يولغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ ئۆلكە تەسىس قىلىپ، يېڭى تۈزۈملەرنى ئورنىتىشنىڭ ياخشى پەيتى. ئۇلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىنسا، «تۈتۈقبەگ ۋە باش مۇپەتتىشلەر يېڭىدىن قويۇلىدۇ، ياخشىلار ئۆستۈرۈلۈپ، يامانلار چۈشۈرۈلۈپ، خىزمەتكە تەيىنلەنگەنلەرنى خىزمەت كۆرسىتىشكە ئىنتىلىدۇ، ئۆز ئىشىنى تەرتىپ ئىشلەيدۇ. ھەرخىل ئىللەتلەر تەدرىجى تۈگەيدۇ».

بەشىنچى، چېگرا رايوندا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندا، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بىردەك بولىدۇ. بۇ ۋەتەننىڭ بىرلىكلىكىنى ساقلاشقا ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قارا نىيىتىنى چەكلەشكە

پایدىلىق. ئۇلكە تەسىس قىلىش ئىشى كېچىكتۈرۈۋېرىلسە، «زوراۋان قوشنىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاستىرتتىن ئوت قۇيۇۋقلۇق قىلسا، بالا تاشىدۇ ـ دە، قىلغان ئىشىمىز بىكار بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، كېيىن دەردىنى تارتقاندىن كۆرە، باشتا پۇختا ئويلىغان تۈزۈك».

زوزۇڭتاڭ پادىشاھقا يوللىغان مەكتۇپىنىڭ ئاخىرىدا ئىنتايىن سەمىمىيەتلىك بىلەن: «پېقىرمۇ ئۇلكە تەسىس قىلىشنىڭ دەسلىپىدە ئىش ۋە خىراجەتنىڭ ناھايىتى كۆپ بولىدىغانلىقىنى بىلسەمۇ، مەن ھازىر جىياڭنەننىڭ باش ۋالىلىق ۋەزىپىمگە قايتتىم، ھەممە ئىشقا ئۆگە چىقىدۇ، بىراق ئۇزۇم جىياڭنەدىدە بولسامۇ،غېمىم غەربىي يۇرتتا، شۇڭا سۆكۈت قىلىپ تۇرۇشقا كۆڭلۈم ئۇنىمايۋ، بۇ نادان پىكىرىمنى سۆندۇم» دەپ ئۇزۇنلۇق ۋەتەننىڭ چېگرا رايون قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشتىن ئىبارەت ساداقىتىنى ئىپادە قىلغانىدى.

زوزۇڭتاڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا، 1882 ـ يىل 12 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لىۋجىنتاڭنىڭ ئۇلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى لايىھىسىنى ئاساس قىلىشنى ھەمدە لىۋجىنتاڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئالدى بىلەن تيانشانسىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تىڭ، ئايماق ۋە ناھىيە تەسىس قىلىپ، يېقىن جايلاردىن ئەمەلدار تاللاپ ئەۋەتىشنى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى داۋ، ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ چېگرىسىنى ۋە مەھكىمە تۈرۈشلۇق جايلارنى بېكىتىش، پوچتا رابات‌لارنىڭ خىزمەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، يامۇل، ئىپادەتخانا، ئامبار ـ ئىسكىلات، تۇرمىلەرنى باشقىدىن سېلىش قاتارلىق كۆپەيتىپ سېلىش، ئايماقلاردا سوراقچى، ناھىيىلەردە يارەمچى سوراقچى، سەييارە ئامبال، پاينىقچى ـ قاتارلىق قوشۇمچە مەھكىمە ئەمەلدارلىرى ۋە مەمۇر

رنسي ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشنى يەنە ۋاقىتلىق ياغاچ تامغا ئويدۇرۇپ، ئەمەلدارلارنىڭ پەرمان چۈشۈرگەندە شاھىد سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە تارقىتىپ بېرىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چېگرا رايون مەمۇرىي تەشكىلىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا بىرلا ۋاقىت ئىچىدە داغدۇغىلىق قانات يېيىشقا باشلىدى. 1883 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ ئاساسىي قانۇن، تىلغراف، ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى دەسلەپكى قەدەمدە ۋۇجۇتقا كەلدى. 6 - ئايدا لىۋجىنتاڭ باشبۇغ، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ھەۋقايسى قوشۇن ئەمەلدارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا ئوردىغا مەكتۇپ يوللىدى. 1884 - يىلى 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى (گۈاڭشۈينىڭ 10 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنى رەسمىي قارار قىلدى. ئەتىسى، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ تەسىس قىلىنغانلىقى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلاندى ھەمدە لىۋجىنتاڭنى شىنجاڭنىڭ تۇنجى باش مۇپەتتىشلىكىگە، ۋېي گۈاڭتاۋنى شىنجاڭنىڭ پەرمانبەردارلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇرۇمچىنى ئۆلكە مەركىزى قىلىپ بېكىتتى. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلۇشى ئىچكى - تاشقى قاتمۇ قات قىيىنچىلىق ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، تارىخى ۋۇجۇتقا چىقتى. پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، قەشقەر، ئىلى، تارباغاتايدىن ئىبارەت تۆت داۋ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە فۇ، ئون ئىلىك، ئۈچ ئايماق، 23 ناھىيە ياكى شۆبە ناھىيە تەسىس قىلىندى.

شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلۇشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالىمرقى دەۋردە جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلارنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن بىر ئۆلكە بولدى. شۇنىڭدىن

كېيىن، 1885 - يىلى تەيۋەن ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەنە شەرقىي شىمالدىكى لياۋنىڭ، جىلىن، خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىلىرى تەسىس قىلىندى (1907 - يىلى). تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئۆلكە تەسىس قىلىشى (1907 - يىلى) ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى.

§4. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ پامىرنى يەڭ ئىچىدە بۆلۈشۈۋېلىشى

1. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ پامىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرىشى

پامىر شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى زامانلا كۆكئارت دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. پۈتۈن پامىر رايونى شىمالدىن جەنۇبقا قوشقۇجوق پامىرى، سالىز پامىرى، رانكۆل پامىرى، ئالچور پامىرى، چوڭ پامىرى، كىچىك پامىرى، تاغ دۇنباش پامىرى، ۋاخان پامىر دەپ سەككىز قىسىمدىن تەشكىل تاپاتتى. يېقىنقى زامانىدىكى پامىر رايونىدا ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق مىللەتلەر قىرغىزلار ۋە تاجىكلار ئىدى. 1759 - يىلى كۆزدە، ئىچكى سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭدا چوڭ، كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندا، قىرغىزلارنىڭ يولباشچىسى ئاجىپ تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلارنىڭ 15 قەبىلىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولدى. پامىرنىڭ شەرقىي جەنۇبى ئاساسەن تاجىكلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. تاجىكلار جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تېتنىك مەنبەسىنى ملادىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە تەسىردە

پامىرنىڭ شەرقىي جەنۇبى رايونىغا جايلاشقان شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرگىچە سوزۇشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XIX ئەسىرگىچە، پامىرنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان تاجىكلار پەيدىنپەي ساريكۆل ئەتراپىغا يىغىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەر ۋە ئەتراپتىكى ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى تاجىك مىللىتىنى شەكىل قىلغانىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شۇ جايدا ساريكۆل مۇسۇلمانلار يېزىسى (هازىرقى تاشقورغان ناھىيىسى) قۇرۇپ، يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىنغان.

XIX ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، قوقەن خانلىقى قۇدرەت تېپىپ، پامىرغا كېڭىيىشكە باشلىدى. تاكى 60-يىللاردا چارروسىيە قوقەننى يۇتۇۋالغانغا قەدەر، قوقەنلىك كۈچى يەنىلا ئالاي تېغىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، پۈتۈن پامىر رايونى ئىزچىل جۇڭگوغا تەۋە بولۇپ كەلگەنىدى. 1878-يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پامىرغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ بۇ جايدا سەككىز تەكشۈرۈش قاراۋۇلخانىسى تەسىس قىلىپ، بۇ جايىنى ساقلاشقا ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرغانىدى ھەم يول ياسىتىپ، ئۆتەڭ-لەڭگەرلەرنى قۇرۇپ، پامىرغا بولغان باشقۇرۇشنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەنىدى.

پامىرنىڭ چېگرىسىنى ئايرىشقا دائىر ئىككى بەلگىلىنىمە بولغان. ئۇنىڭ بىرى، 1864-يىلىدىكى «جۇڭگو-روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» بولۇپ، ئۇنىڭ 3-ماددىسىدا: جۇڭگو-روسىيە چېگرىسىن

«كۆكتاراتنىڭ قوقەنىگە تۆتاشقان قىسمى» بىلەن ئايرىلىدۇ، پامىر جۇڭگو چېگرىسىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. ئىككىنچىسى جۇڭگو - روسىيە «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ قوشۇمچىسى بولغان «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» بولۇپ، شەرتنامىدە روسىيە تەرەپ سىزىپ چىققان چېگرا ئايرىش خەرىتىسى بويىچە، جۇڭگو بىلەن روسىيەنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى ئاۋۋالقى پامىرنىڭ شىمالىدىكى ئالاي تېغىدىن شەرقىي شىمالدىكى ئۇزۇنبېل تېغىغىچە يۆتكىگەن، شۇ ئارقىلىق روسىيە ئاۋۋالقى جۇڭگو چېگرىسىنىڭ ئىچىدىكى ئالاي جىلغىسى ۋە قوشقۇجوق پامىرنى ئىگىلىۋالغان. شەرتنامىدە ئۇزۇنبېل تېغى ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى جۇڭگو - روسىيە چېگرىسىنى ئايرىش يۆنىلىشى: «روسىيەنىڭ دۆلەت چېگرىسى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ، جۇڭگونىڭ دۆلەت چېگرىسى دەل جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇ ئارقىلىق ئىككى لىنىيىدىكى چېگرا سىزىقى ئوتتۇرىسىدا 45° لۇق ئارا بۇلۇڭلۇق «كېلىشىپ بەلگىلەشكە قالدۇرۇلغان رايون» شەكىللەنگەن. بۇ رايون جۇڭگونىڭ «ئىدارە قىلىۋاتقان چېگرا» سىغا تەۋە بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىپ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ساقلاۋاتاتتى. شۇڭا، «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» دىكى پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە «ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ ئىككى دۆلەتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىنى «هازىر ئىدارە قىلىۋاتقان چېگرا» بويىچە چېگرا ئايرىش دېگەن پرىنسىپىغا خىلاپ ئىدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» بەربىر جۇڭگو - روسىيە پامىر چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى ئىدى، شەرتنامىدە بەلگىلەن-

گەن چېگرا ئايرىش يۆنىلىشى بويىچە، رانكۆل پامىر، كىچىك پامىر، تاغدۇنباش پامىر جۇڭگوغا تەۋە بولاتتى. روسىيە قوشقۇجۇق پامىر ۋە سالىز پامىرنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالدى؛ قېپقالغان ئالچور پامىر، چوڭ پامىر، ۋاخان پامىر ۋە سالىز پامىرنىڭ بىر قىسمى جۇڭگو قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىپ مۇداپىئە قىلىدىغان «كېلىشىم بەلگىلەشكە قالدۇرۇلغان رايون» نىڭ ئىچىدە ئىدى.

1876 - يىل 2 - ئايدا، روسىيە قوقەن خانلىقىنى روسىيىنىڭ پەرغانە ئوبلاستى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، تەسىر كۆچىنى ھىندوقۇش تېغىنىڭ شىمالىغا يەتكۈزۈپ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانغا يېڭى تەھدىت پەيدا قىلدى. كۈچ ئۆتىمەي، روسىيە بىلەن ئوسمان تۈركلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى، ئەنگلىيە ئوسمانلى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ روسىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىنى قوللىدى، روسىيە بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئەسكەر چىقىرىپ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ۋە ئافغانىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەنگلىيە ئارمىيىسىگە ئارقا تەرەپىدىن زەربە بەرمەكچى بولدى. 1879 - يىلدىن 1880 - يىلغىچە، ئەنگلىيە ئىككىنچى قېتىملىق ئەنگلىيە - ئافغانىستان ئۇرۇشىنى قوزغاپ، ئافغانىستان پادىشاھلىقىنى كونترول قىلىش بىلەن روسىيىنىڭ يېڭىدىن قوشۇۋالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بېسىم پەيدا قىلدى. روسىيىمۇ بوش كەلمىدى، 1880 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈركمەنىستانغا ئەسكەر كىرگۈزدى، 1885 - يىلى ئافغانىستان چېگرىسىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا يەنە بىر قېتىم تىركەشتى. كېيىن ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ پايدا-زىيىنىنى كۆزلەپ، مۇرەسسەلىشىشكە مەجبۇر بولدى. 1887 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قېسى

مندەكى چېگرىسىنى يەلە بىر قېتىم ئايدىڭلاشتۇرغانىدى، يەنى ئىككىسى تەرەپ ئافغانىستانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىلىق ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچ پاسىلى قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە دىققەت نەزەرىنى ئافغانىستانىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىسى جۇڭگونىڭ پامىر رايونىغا يۆتكىدى. كىم پامىرنى ئىگىلسە، شۇ ئوتتۇرا ئاسىيا- دىكى غوجىلىق تالىشىشتا. تەشەببۇسكارلىققا ئىگە بولاتتى. روسىيە پامىرنى ئىگىلسە، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانغا ئۈدۈل بېسىپ كىرەلەيتتى؛ ئەكسىچە، ئەنگلىيىمۇ ئەسكەر چىقىرىپ روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىمۇ پاراكەندە قىلاتتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئىككى دۆلەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غوجىلىق تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە بىلەن روسىيە جۇڭگو زېمىنىنى تالىشىش يولى- دىكى ئاتالمىش «پامىر مەسىلىسى» كېلىپ چىقتى. شۇ چاغدا، غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن چاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئۆتۈپ، جۇڭگودا تەسىر كۈچ دائىرىسى بۆلۈشۈ- ۋىلىشقا باشلىغانىدى. روسىيە سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىر- تىدىكى جۇڭگونىڭ شەرقىي، شىمالىي موڭغۇلىيە، شىنجاڭ قاتار- لىق جايلارنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ ھېسابلاپ، باشقا قىلارنىڭ قول تىقىشىغا يول قويمايتتى. پامىر دەل روسىيە- نىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى بولغان «بەلباغ» نىڭ غەربىي ئۇچى ئىدى، ھەم ئەنگلىيىنىڭ تەسىر كۈچى بىلەن يېنداش بولۇپ، روسىيىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان سىياسىتىدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەنگلىيىمۇ روسىيىنىڭ كۈچىنى ھىندىقۇش تېغىدىن ئىسكاندىرىيەگە يېراق جايدا توسۇپ تۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى بېسىۋېلىشقا ئۇرۇنـ دى. 1890 - يىلى باش يازدا، ئەنگلىيە قورچاق ئارمىيىسىنى

كۆشكۈرتۈپ، ئالچور پامىرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يېشىلتۈز كۆلى ئەتراپىغا بېسىپ كىرىپ، بۇ رايونىنى بىزنىڭ زېمىنىمىز دەۋالدى. ھەمدە سومان قاراۋۇلخانىسىنى قوراللىق ئىشغال قىلىپ ۋالدى①. شۇڭا، «پامىر مەسىلىسى» ئەنگلىيە ۋە روسىيەدىن ئىبارەت كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

1890 - يىلى 8 - ئايدا، ئەنگلىيە سومان رايونىنى ئىگىلەۋالغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگو بىلەن ئافغانىستاننىڭ پامىر رايونىدىكى چېگرا رەسمىي ئايرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئەھلىيەتتە جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە چېگرا ئايرىش ئىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى، بىر تەرەپتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى سومان رايونىنى بۆلۈپ بېرىشكە مەجبۇرلاش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چېگرىنى ئايرىش ئارقىلىق ئەنگلىيىنىڭ كۇچىنى جۇڭگو چېگرىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، روسىيىنىڭ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانغا تەھدىت سېلىشىنى توسۇش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «پامىر جۇڭگونىڭ زېمىن پاسىلى» دەپ بايانات ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيە بىلەن چېگرا ئايرىش مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى رەت قىلدى ھەمدە ئەنگلىيىگە قاراشلىق قوراچاق ئارمىيىسىنىڭ سومان رايونىدىن چېقىپ كىرىشىنى تەلەپ قىلدى. روسىيە جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيە ئاۋادا پامىر مەسىلىسى ئۈستىدە چېگرا سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئاۋۋال قول سېلىپ قورال كۈچى بىلەن پامىرنى بېسىۋالدى. روسىيىنىڭ پامىرغا قىلغان قوراللىق تاجاۋۇزىنى ئۆزىنىڭ

① (روسىيە) ئالدىر «ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاننىڭ ئىمپېرىيىسى»، 1963-يىل ئوردۇن نەشرى، 239-بەت.

دىكى قەدەم - باسقۇچلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ:
پامىرنىچى، پامىر، پامىرغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە ئەملىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن قوراللىق رازۋېتكا قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ، پۈتۈن پامىرنى چەگمەپ چىقتى؛ شۇنداقلا پامىر روسىيىگە تەۋە ئىدى دەپ جامائەت پىكرى پەيدا قىلدى. بۇ ئىككى ئىش پامىرغا قوراللىق باستۇرۇپ كىرىشنىڭ زۆرۈر سىياسىي ۋە ھەربىي تەييارلىقى ئىدى. 1891 - يىل 7 - ئايدا، روسىيە ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن 120 كىشىلىك رازۋېتكا ئەترىتى پولكوۋنىك ياننوۋ باشچىلىقىدا ئۈچ قىلىش قىلىش نامى بىلەن پامىرغا ئۆسۈپ كىردى. ئۇلار يول بويى جۇڭگو قاراۋۇللىرىنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشىغا قۇلاق سالماي، زوزلۇق بىلەن بۆسۈپ كىردى. ئۇلار ئوزبېل تاغ ئېغىزى ئارقىلىق رانكۆل پامىرغا بېرىپ، ئەسكەرلىرىنى ئىككى يولغا بۆلۈدى، پىيادە ئەسكەرلىرى غەربىي جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ، سومان رايونىغا كىردى، ياننوۋ بىرنەچچە ئون ئاتلىق ئەسكەرگە ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھىندى دەريالىنىڭ بېشىغىچە بارىدى. روسىيە ئارمىيىسى رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق پۈتۈن پامىر رايونىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە، جەنۇبىدىن شىمالىغىچە بولغان يوللارنى كونكرېت تەكشۈرۈپ، چىگ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شۇ جايلاردىكى مۇداپىئە كۈچىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئېنىقلاپ چىققانىدى. چىگ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياننوۋنىڭ جۇڭگوغا قاراشلىق پامىرغا قوراللىق ئۆسۈپ كىرگەنلىكىنى ھەرىكەتتىكە كۈچلۈك ئېتىراز بىلدۈردى. پاكىت ئالدىدا روسىيە تەرەپ ياننوۋ ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىن

«هۇججەت تارقىتىپ بۇ ئىشنى قاتتىق چەكلەيدىغانلىقى، جۇڭگو چېگرىسىغا كىرىشكە ئەسكەر ئەۋەتىشكە رۇخسەت قىلمايدىغانلىقى، بۇ چاغدا ئۇۋ ئۇۋلاشقا توغرا كەلگەندىمۇ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ رۇخسەت ئېلىش لازىملىقى»① نى بىلدۈرۈپ بايانات ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ چاغدا روسىيە جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى ئۆچۈقتىن - ئوچۇق بېسىۋېلىشتىن تەپ تارتقان.

1891 - يىل 8 - ئايدا، روسىيە تۈركىستانىنىڭ باش ۋالىيسى فلېۋسكىي ئاشكارا ھالدا «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» دىكى پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، روسىيە ساربىكۆل چوققىسى ۋە مۇز تاغنى بويلاپ چېگرا ئايرىپ، پۈتۈن پامىرنى ئىگىلىشى كېرەك دەپ داۋراڭ سالدى. روسىيە گېزىتلىرىمۇ «پامىر رايونىنى روسىيىگە تەۋە دەيدىغانغا ئەمەلىي ئىسپات بولمىسىمۇ، بۇ جايغا ئىگە بولۇش ئىنتايىن پايدىلىق»، «روسىيىنىڭ نوپۇسى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ، (پامىر) چارۋىچىلىق ماكانى قىلىشقا بولىدىغان جاي» ۋەھاكازا دەپ جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپ، روسىيىنىڭ پامىرنى بېسىۋېلىشى ئۈچۈن جار سالدى.

ئىككىنچى، روسىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دائىرلىرى پامىرنى قوراللىق بېسىۋېلىش پىلانىنى ۋە چېگرا سىزىقىنى ھۆكۈمەتنىڭ ساربىكۆل چوققىسىنى چېگرا قىلىپ ئايرىشقا مەجبۇرلاش لايىھىسىنى بېكىتتى ۋە تەستىقلىدى. 1892 - يىل 1 - 3 - ئايلاردا، روسىيە ئوردىدا ئارقا - ئارقىدىن ئىككى قېتىم يىغىن ئېچىپ، روسىيىنىڭ پامىر رايونىغا

① (چېگرا سىزىقى) دېگەن جۈملىنىڭ «قىزىل ۋېنىز مەزمۇنىدىكى قالدۇرۇپ كەتكەن «ئالاھىدىلىكى»، 6 - جىلىدە 20 - بەت.

قاراتقان سىياسىتىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى، يەنىدا ئىككى قارار چىقىرىلدى:

1. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىردىكى چېگرىسىنى سارىكۆل چوققىسى ۋە مۇز تاغقا ئۆزگەرتىپ، پۈتۈن پامىرنى روسىيىگە تەۋە قىلىش.

2. سۆھبەت ئۆتكۈزۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، روسىيە ئارمىيىسىنى ئاتالاندۇرۇپ پامىرنى زورلۇق بىلەن بېسىۋېلىش.

سۆھبەت داۋامىدا، چىك سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى پامىر جۇڭگوغا تەۋە دېگەن مەيداندا چىك تۇرۇپ، قىلچە يول قويمىدى. روسىيە ئالدامچىلىق بىلەن «جۇڭگو پامىرنى ساقلاۋاتقان قاراۋۇلخانىلاردىكى ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتسە، روسىيە دەرھال خادىم ئەۋەتىپ، جۇڭگو بىلەن («جۇڭگو-روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» بويىچە) پامىر چېگرىسىنى ئايرىيدۇ» دېدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پامىر چېگرىسىنىڭ ئايرىش ئىشىنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن، 1892 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پامىرنى ساقلاۋاتقان ئۈچ ئاتلىق ئەسكەرلەر يېگىنى ۋە ھەرقايسى قاراۋۇلخانىلارنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلىرىنى ۋاقتىنچە سارىكۆل چوققىسىنىڭ شەرقىگە پۈتۈنلەي چېكىندۈردى. چىك سۇلالىسى قوشۇنى چېكىنگەن ۋاقىتتا روسىيە 1500 دىن ئارتۇق كىشىدىن تەشكىل تاپقان ئالاھىدە قوشۇننى تەييارلاپ تۇرغانىدى.

ئاخىرقى قەدەمنى ئەسكەر چىقىرىپ پامىرنى بېسىۋېلىش ئىدى. 1892 - يىلى 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى يانتوۋ ئالاھىدە قوشۇننى باشلاپ پامىرغا بېسىپ كىردى. روسىيە ئارمىيىسى پامىرغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئوتتۇرا قىسىمدىكى مورغاپ رايونىغا توپلىنىپ، كېيىن بۆلۈنۈپ ھەرقايسى جايـ

لارغا بهسىپ كىردى. يول بويى جۇكگو قاراۋۇلخانىلىرىنى بۇزۇپ، قاراۋۇلخانىلارنى ساقلاۋاتقان ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى قوغلاپ چىقاردى. ئۇلار «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» دا بەلگىلەنگەن «كېلىشىپ بەلگىلەشكە قالدۇرۇلغان رايون» نى بېسۇبلىپلا قالماي، بەلكى شەرتنامىدە بەلگىلەنگەن جۇكگوغا تەۋە پامىرنىڭ بىر قىسمىنىمۇ قوشۇپ بېسىۋالدى. 10 - ئايغا كەلگەندە، روسىيە ئارمىيىسى ساريكۆل چوققىسىنىڭ غەربىدىكى 20 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان جۇكگونىڭ پامىرىدىكى زېمىنىنى بېسىۋالدى.

جۇكگو خەلقى، چەت ئەل تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە. چاررۇسىيىنىڭ پامىرغا قىلغان تاجاۋۇزى يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋە شۇ جايىنى ساقلاۋاتقان چېگرا سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قارشىلىق ۋە چەكلىشىگە ئۇچرىدى؛ بۇرۇن 1876 - يىلى روسىيە ئارمىيىسى پامىرنىڭ شىمالىدىكى ئالاي رايونىنى بېسىۋالغاندا، شۇ يەردىكى قىرغىز خەلقى تاجاۋۇزچى قوشۇنغا تەشكىللىك ھالدا قارشىلىق كۆرسەتكەن. روسىيە ئارمىيىسى ئىلاج «يىراقتا يۇرۇش قىلىش قوشۇنى» تەشكىللەپ، قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرگە كۆپ قېتىم جازا يۇرۇشى قىلىپ ۋە ئۇلارنى باستۇرۇپ، ئالاي رايونىنى ئاران بېسىۋالالىغاندى. 1889 - يىلى يانۋار باشچىلىقىدىكى چارروسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنى پامىرغا كىرگەن چاغدا، شۇ جايدىكى قىرغىزلار، تاجىكلار قىزغىن تەشكىللىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەملىشىپ قاراۋۇلخانىلارنى مۇھاپىزەت قىلدى، ئىستىھكاملارنى ياساشقا ياردەملەشتى، روسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى ياكى قاراۋۇلخانىلارنى ساقلاۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا بېۋاسىتە قوشۇلدى. قىرغىزلارنىڭ

يولباشچىسى بېسىپ كىرگەن روسىيە ئارمىيىسىنى «دەرھال گەيـ
نىگە بۇرۇلۇپ قايتىپ كېتىش» كە ئاگاھلاندۇرغان①. 1892 -
يىلى 2 - ئايدا، جاڭ خۇڭچۇ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئار-
مىيىسى رانكۆل پامىرىدا بورجىزسكىي باشچىلىقىدىكى چار-
روسىيە تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى توسۇۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلارنى ئۆچ
كۈن ئىچىدە چېكىنىپ چىقىپ كېتىڭلار، بولمىسا، قورال كۈ-
چى بىلەن قوغلاپ چىقىرىمىز دەپ يۈزتۇرانە ئاگاھلاندۇرغان②.
6 - ئايدا روسىيە ئارمىيىسى ئەسكەر چىقىرىپ پامىرنى بېسىـ
ۋالغاندىن كېيىن، يەرلىك ھەر مىللەت ئاھالىسى ھەرخىل
ئۇسۇللار بىلەن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قار-
شىلىق كۆرسەتتى ۋە تاقابىل تۇردى. تاجىك خەلقى روسىيە
پۇلىنى ئىشلىتىشنى رەت قىلدى ھەمدە ھەرقايسى جايلاردا
چېچىلىپ يۈرگەن چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ ئەمەلدارى ۋە
ئەسكەرلىرىنى پەم بىلەن قوغدىدى③. تېخىمۇ كۆپ پامىر
خەلقى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىش ئارقىلىق روسىيە قوشۇنىنىڭ
تاجاۋۇزىغا قارشىلىق بىلدۈردى. روسىيە تەرەپنىڭ سانلىق
مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، 1892 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا
120 ئۆيلۈك چارۋىچى ئاقتاشتىن تاغدۇنباش پامىرغا قايـ
تىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەنلەر 1894 - يىلى 33 ئۆيلۈككە،
1895 - يىلى 100 نەچچە ئۆيلۈككە يەتكەن. كۆپلىگەن ئا-
ھالىنىڭ كۆچۈپ كېتىشى، بېسىپ كىرگەن روسىيە ئارمىيىسىنى
قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. 1896 - يىلى تاغدۇنباش

① (روسىيە) ئاگېيېۋ: «بۇلۇتقا ئاقمىشىدىغان جاي»، 1904 - يىل موسكۋا
نەشرى، 126 - بەت.

② «ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىلا قىلىش تارىخى»، 3 - توم، 407 - 408 - بەت.

③ (روسىيە) ئاگېيېۋ: «پامىرغا يۈرۈش قىلىش»، 1902 - يىل نەشرى،
73 - بەت.

پامىردىكى تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلار «ساريقۇل يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى مۇسۇلمانلار قوشۇنى» نى تەشكىل قىلىپ، چىك سۇلالىسى ئارمىيىسى ئاتلىق قوشۇنى بايراقدار ئەمەلدار-رىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشى ئاستىدا، پامىرغا بېسىپ كىرگەن چار روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى قەيسەرانە كۆرەش قىلغان. پامىرنى ئاخىرقى ھېسابتا چار روسىيە بېسىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن پامىر خەلقىنىڭ روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش يولىدىكى كۆرەش پائالىيەتلىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۆرەش تارىخى سەھىپىسىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالىدۇ.

2. ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىشى ۋە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقسىزلىكى ھەيدانى

روسىيە ئارمىيىسى پامىرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 1892 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پامىر چېگرىسىنى كېلىشىپ بەلگىلەش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى روسىيە تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپكە قوشۇلدى، لېكىن چېگرىنى ئايرىشتا «جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» نى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو - روسىيە ئىككى تەرەپنىڭ ۋاقتى بىر يېرىم يىلغا داۋام قىلغان پامىر چېگرىسىنى ئايرىش سۆھبىتى باشلاندى، چېگرا ئايرىش سۆھبىتى ئۇمۇمەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى، بىرىنچى باسقۇچتىكى سۆھبەت 1892 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە روسىيىنىڭ پېتىربۇرگ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلدى. سۆھبەتتە، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى»دىكى جۇڭگو - روسىيىنىڭ پا-

مەردىكى چېگرا يۆنىلىشى بويىچە چېگرىسنى ئايرىش دېگەن بەلگىلىمىدە چىك تۇردى. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «بۇ چېگرا شەرتنامىسنى ئاساس قىلىش، ئاندىن كېيىن ئوتتۇرىدىكى زېمىن (كېلىشىپ بەلگىلەشكە قالدۇرغان رايونىنى كۆرسىتمىدۇ) نى مەسلىھەتلىشىپ ئايرىش» نى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەم روسىيە ئارمىيىسىنىڭ پامىردىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. روسىيە تەرەپ «قەشقەر چېگرىسنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» نى سۆھبەتتە چېگرا ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىشنى رەت قىلدى، پامىردىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنىمۇ رەت قىلدى. ئۆكتەملىك بىلەن سارىكۆل چوققىسىنى چېگرا قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۆزى بېسىۋالغان پامىر رايونىنى قانۇنلاشتۇرماقچى بولدى. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى روسىيە يېغىنىڭ توختىتىلغانلىقىنى ئۆز ئالدىغا جاكارلاپ، ۋاقتىنى يولسىزلىق بىلەن ئارقىغا سوزۇپ، سۆھبەتنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويدى.

ئىككىنچى باسقۇچتىكى سۆھبەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 1893 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ۋە 1894 - يىلى 4 - ئايدا ئاۋېستىرىيىنىڭ زالتسبورگ دېگەن يېرىدە ۋە روسىيىنىڭ موسكۋا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلدى. بۇ باسقۇچتىكى سۆھبەتتە، جۇڭگو تەرەپ يەنىلا پەقەت «كېلىشىپ بەلگىلەشكە قالدۇرۇلغان رايون» ئۈستىدىلا مەسلىھەتلىشىشتە چىڭ تۇردى.

روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقىنىدا، يەنە ئەنگلىيە بىلەن پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدا مەخپىي سودىلاشتى. روسىيە ئارمىيىسى پامىرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە 1892 - يىلى 8 - ئايدا ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ پامىردىكى تەسىر دائىرىسىنى ئايرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، روسىيە ئارمىيىسىنىڭ داۋاملىق جەنۇبقا ئىلگىرىلىشىنى توسماقچى بولدى. شۇنىڭدىن

كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە پامىرنى بۆ-لۈشۈۋېلىش توغرىسىدا مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، كەسكىن تالاش - تارتىشتىن كېيىن، 1895- يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماي، پامىردا تەسىر دائىر رەسمى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدىكى «ئەنگلىيە - روسىيە كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى. كېلىشىمدە ئەنگلىيە بىلەن روسىيە-نىڭ پامىردىكى «چېگرا پاسىلى» بەلگىلىنىپ، ئىككى تەرەپ چېگرا پاسىلىدىن ھالقىپ ئۆتمەسلىككە ھېژدە قىلدى. «ئەن-گلىيە - روسىيە كېلىشىمى» ئىككى كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەت-نىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماي تۈزۈشكەن، جۇڭ-گونىڭ پامىر زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالىدىغان قاراقچىلارنىڭ ئولجا بۆلۈۋېلىش كېلىشىمى ئىدى. ئۇنى تارىختا ئۆتكەن جۇڭگو ھۆكۈمەتلىرى ئەزەلدىن ئېتىراپ قىلمىغان، شۇڭا بۇ كېلىشىم قانۇنسىز ۋە ئىناۋەتسىز.

ئەنگلىيە بىلەن روسىيەنىڭ پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش سۆھ-بىتى مەخپىي ئۆتكۈزۈلگەن، 1893 - يىلغا كەلگەندە ئەنگلىيە بىلەن روسىيە پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش جەھەتتە پرىنسىپال كېـ-لىشىم ھاسىل قىلغان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاندىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپتى. جۇڭگو ۋەكىلى، جۇڭگو - روسىيە پا-مىر يېغىندا روسىيەگە قاتتىق ئېتىراز بىلدۈردى، چىڭ سۇ-لالىسىنىڭ ئەنگلىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسىمۇ ئەنگلىيە قاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە نوتا تاپشۇرۇپ، ئەنگلىيىنىڭ «جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى يەرنى روسىيەگە خالىغانچە ئۆتكۈزۈپ بەر-گەنلىكىنى، روسىيە بىلەن كۆرۈنۈشتە ئىلاقە باغلىغاندەك قىلىپ، ئەمەلىيەتتە يەنە سوۋېت قىلغانلىقى» نى كۆرسەتتى. «ئەنگ-لىيە - روسىيە كېلىشىمى» توغرۇلۇق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جىددىي بايانات ئېلان قىلىپ، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە جۇڭ-

گونىك ماقۇل بولۇش - بولماسلىققا قارىماي، چېگرىنى ئۆزلىرىچە بەلگىلەۋالغانلىقى بىھۇدا بولغان بىلەن باراۋەر، بۇنى جۇڭگو ھەرگىز ئېتىراپ قىلمايدۇ دېگەن. «شۇنىڭدىن كېيىن يەنە داۋاملىق مۇشۇ پىكرىنى تەكىتلەيدۇ». روسىيە ئەنگلىيە بىلەن پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش يولىدا پرىنسىپال كېلىشىم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قىزىقمىغان. 1894 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى روسىيە تەرەپ يېغىننى ۋاقتىنچە توختىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە رەسمىي نوتا تاپشۇرۇپ، پامىر رايونىدا ھازىرقى ھالەتنى ساقلاپ قېلىشنى، ئىككى تەرەپ ئەسكەر كىرگۈزمەسلىكنى، قالغان ئىشلارنى كەلگۈسىدىكى سۆھبەتتە ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جۇڭگو روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە جاۋاب نوتا يوللاپ، روسىيە تەرەپنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلدى، لېكىن ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئىزاھات بەردى:

1. «قەشقەر شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، جۇڭگوغا تەئەللۇق بولغان پارلىق ھوقۇق ئەسكەر كىرگۈزۈلمىگەنلىكتىن دەخلىگە ئۇچراشقا بولمايدۇ. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا «قەشقەر شەرتنامىسى» بولغانىكەن، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش لازىم. بۇ جۇڭگو خەلقىگە ئايان ئىش، سەل قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ». يەنى جۇڭگونىڭ روسىيە تەرەپنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇشى جۇڭگونىڭ ھازىر جۇڭگو قوشۇنى ئېگىلىگەن يەرنىڭ سىرتىدىكى پامىر رايونىغا بولغان ھوقۇقتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ، تاكى قانائەتلىنەرلىك چۈشەنىش ھاسىل قىلغۇچە، جۇڭگو «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» نى ئاساس قىلغان ھوقۇقنى ساقلاپ قالىدۇ دەپ قارايدۇ.

2. بۇندىن كېيىن سۆھبەتلەشكەندىمۇ جۇڭگو ئوتتۇرىغا

قويغان چېگرا پاسىلى بويىچە ئىش كۆرۈلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا سۆھبەت ئىناۋەتلىك بولىدۇ. دېمەك جۇڭگونىڭ پامىر چېگرىسىنى ئايرىشتىكى مەقسى ئۆزگەرمەيدۇ، روسىيە تەرەپنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلغانلىق ھەرگىز پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدىكى سۆھبەتنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ.

4 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى جۇڭگو تەرەپ روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە قوشۇمچە نوتا تاپشۇرۇپ، جۇڭگونىڭ پامىرنى ساقلاۋاتقان قوشۇنىغا ئەسلىدىكى جايىدا تۇرۇشنى، ئىككى دۆلەت پامىر چېگرىسىنى ئايرىپ بېكىتىشتىن بۇرۇن، ۋاقىتىنچە ئەسكەر كىرگۈزمەسلىكنى بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى ئىزاھلاپ ئۆتتى. روسىيە تەرەپنىڭمۇ روسىيە ئەمەلدارلىرىغا چېگرىنى بېكىتىشتىن بۇرۇن ئالغا ئىلگىرىلەشكە يول قويماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈشىنى ئۈمىد قىلدى.

4 - ئايىنىڭ 23 - كۈنى روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە جاۋاب نوتا تاپشۇرۇپ، روسىيە تەرەپنىڭ روسىيە ئارمىيىسىگە ئەسلىدىكى جايىدا تۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكىنى، جۇڭگو - روسىيە ئىككى دۆلەت پامىر چېگرىسى مەسىلىسىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىشتىن بۇرۇن، قوشۇننىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يول قويمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن.

يۇقىرىقىلار 1894 - يىلى جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا پامىر مەسىلىسى توغرىسىدا ھاسىل بولغان تۇنجى پارچە ھۆججەتنىڭ مەزمۇنى. ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز بايانىتىدا «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» گە ئاساسەن جۇڭگونىڭ پامىر رايونىغا بولغان زېمىن ئىگىلىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان. روسىيە تەرەپ بۇ ھۆججەتلەردە جۇڭگو بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا

سىدا پامىر چېگرىسىنى ئايرىشتا ئىختىلاپ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان.

جۇڭگونىڭ تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمەتلىرى ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى سوۋېت ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن روسىيەنىڭ پامىر رايونىدىكى سارىكۆل چوققىسى بويىچە ئايرىغان چېگرىسىنى تېخى بىرتەرەپ قىلىنمىغان دەپ قارىغانىدى. 1926 - يىلى 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتكەن دىپلوماتىك مېموراندۇمدا: «پامىر رايونى ئەسلى جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى، 1892 - يىلى سابىق روسىيە ئېمپېرىيىسى ھۆكۈمىتى ئەسكەر چىقىرىپ بېسىۋالغان، بۇ ھازىرغا قەدەر ھەل بولمىغان مەسىلە بولۇپ قالدى» دەپ كۆرسەتكەن. 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جاۋاب نوتىسىدا: «بۇرۇن دۆلەت چېگرىسىنىڭ بەلگىلەنمىگەن جايلىرى بولسا، باشقىدىن يېڭى چېگرا بەلگىلەش كېرەك» دەپ ئىپادە بىلدۈرگەن. يەنى مۇۋاپىق ۋاقىتتا سۆھبەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پامىر چېگرىسىنى ئايرىشقا قوشۇلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سارىكۆل چوققىسىدىكى چېگرىسى تا ھازىرغىچە بېكىتىلگىنى يوق.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: 1864 - يىلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، شىنجاڭدا بىر - بىرىگە قارشى بىرقانچە يەرلىك ھاكىمىيەت تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. چېگرىنىڭ سىرتىدا شىنجاڭغا يىرتقۇچلار - دەك تىكىلىپ تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەن خانلىقى بە - لەن، چارروسىيە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كەڭ كۆلەمدە تاجا - ۋۇز قىلىپ كىرگەن. بىرىسى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئايىغ - ئاستى قىلغان بولسا، بىرىسى شىمالىي شىنجاڭدا ئىلىنى بېسىۋالغان.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قوقەنلىك ياقۇپ بەگ-
نىڭ كۆچلىرىگە ۋە چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان. 1878 - يىلىنىڭ باشلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، بىر قانچە مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى بىر يولىلا قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى روسىيىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزدى. تەكرار سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق كېلىشىملەر ھاسىل قىلىندى. روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ چېگرا بويلىرىدىكى 70 مىڭ كۈادرات كىلومېتر زېمىننى ئىگىلىۋالدى، تىوققۇز مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلىتىۋالدى ھەمدە ھەرخىل سىياسىي ۋە ئېقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت ئورگىنى كېيىنكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىش ئىدارىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇرۇش جاراھەتلىرى-نى تېزلىكتە ساقايتىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. زوزۇڭتاڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەكلىپ بېرىشى ۋە پۈتۈن كۈچى بىلەن چىڭ ئۇرۇشى نەتىجىسىدە، 1884 - يىلى 11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇردى ۋە شىنجاڭدا ناھىيە تەسىس قىلدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھەرقايسى كۈچلۈك دۆلەتلەر جۈڭگودا بەس - بەستە تەسىر دائىرىسى بۆلۈشۈۋېلىشقا كىرىشتى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭنىڭ ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان پامىر رايونىغا تاجا-

ۇۇز قىلدى. روسىيە تەسكەر چىقىرىپ پامىرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە قارىماي، ئەنگلىيە بىلەن قانۇنسىز ھالدا جۇڭگونىڭ پامىرىدىكى زېمىنىنى ئۆزلىرىچە بۆلۈشۈۋېلىپ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتى ۋە قاراقچىلىق قىلمىشلىرىنى تولۇق ئاشكارىلىدى.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوقەنلىك ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشى تارىخنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

2. چاررۇسىيە ئىلىنى قانداق بېسىۋالغان ۋە ئىلىغا قانداق ھۆكۈمرانلىق قىلغان؟

3. شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىنىپ قۇرۇلۇش جەريانىنى سۆزلەڭ.

4. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پامىر مەسىلىسى توغرىسىدىكى مەيدانىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

IX باب مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى شىنجاڭ

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئارقا-ئارقىدىن جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويدى، كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر جۈملىدىن تەسىر دائىرىلىرىنى ئايرىش ۋە جۈڭگونى بۆلۈۋېلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىنتايىن چىرىكلىشىپ كەتكەنلىكتىن، دۆلەت كۈچى تېخىمۇ ئاجىزلاشقانىدى. مىللەتنىڭ خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، جۈڭگودا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ فېئودالىق تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىدىغان ۋۇشۇي يىلىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش، يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكەتلىرى ۋە جاھانگىرلىككە قارشى يېخىتۇەن ھەرىكىتى پارتلىدى، لېكىن جاھانگىرلار ۋە دۆلەت ئىچىدىكى فېئودال كۈچلەرنىڭ بىرلىشىپ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا، ئۇلار كەينى-كەينىدىن مەغلۇپ بولدى. مۇشۇنداق جىددىي خەۋپلىك پەيتتە، سۈن جۈڭشەن باشچىلىقىدىكى مىللىي بۇرژۇئازىيە كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى، ئۇلۇغ بۇرژۇئا ئىنقىلابىي تۆرىلىش ۋە تەييارلىنىش باسقۇچىغا كىردى. بۇ مەزگىلدە، روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىرىنىڭ تەسىر كۈچى شىنجاڭدا تېخى كېڭەيگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى تېخىمۇ چىرىكلەشكەن، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كۈنسېرى كەسكىنلەشكەنىدى.

1§. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى شىنجاڭ

1. شىنخەي ئىنقىلابى ھارپىسىدىكى شىنجاڭ

XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، چارروسىيە جاھانگىرلىكى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچىلىق ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كېڭەيتىش ۋە شىنجاڭنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئورۇندى. يەخپىتۇەن مەزگىلىدە، چارروسىيە سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسىگە زور ئۇرۇش قوشۇن قاتناشتۇرغاندىن باشقا، يەنە 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن چىقىرىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدا رايونىنى بېسىۋالدى. چارروسىيە ھۆكۈمىتى غەربىي شىمالدا ئەسكەر توپلاپ ۋە ئەسكەر يۆتكەپ، روسىيىنىڭ ئىلىدا ئۇرۇش ئۈچۈن كونسۇلخانىسىنى ۋە سودىسىنى قوغداش باھانىسى بىلەن، ئىلىنىڭ غۇلجا شەھرىنى بېسىۋالدى. 1901 - يىلى، جۇڭگو - روسىيە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى ئوچ ئۆلكىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى 12 ئۇرلۇك يولسز تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدى، ئۇنىڭدا جۇڭگو بىلەن روسىيە جېگىرلىنىدىغان ھەرقايسى جايلاردا «مەسىلەن، مانجۇرىيىدە، موڭغۇلىيىدە ۋە شىنجاڭنىڭ تارغاباتاي، ئىلى، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كەرىيە قاتارلىق جايلىرىدا روسىيىنىڭ كان ئېچىش، يول ياساش ۋە باشقا مەنپەئەتلىرىنى روسىيىنىڭ رۇخسىتىسز باشقا دۆلەتلەرگە ياكى باشقا دۆلەت كىشىلىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمايدۇ»① دېگەنگە

① ۋالا يۇنشياڭ، «60 يىلدىن بۇيانقى جۇڭگو ۋە ياپونىيە»، 4- جىلد، 103- بەت

ئوخشاش ماددىلارمۇ بار.

چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تاجاۋۇزچىلىق بازىسى سۈپىتىدە كۈنسۇلخانا قۇرۇپلا قالماي، يەنە كۈنسۇلخانا قۇرۇلمىغان جايلاردىمۇ قانۇنسىز ھالدا، كۈنسۇلنىڭ ئىشىنى ۋەكالىتەن بېجىرىدىغان سودا ۋەكىللىرىنى تۇرغۇزدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىمۇ 1908 - يىلى قەشقەردە كونسۇلخانا قۇردى. روسىيە، ئەنگلىيە كۈنسۇلخانىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالغانىدى، ئۇلار زوراۋانلىققا تايىنىپ، ھېچ تەپتارتىنماستىن دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى سىياسىتىگە ئارىلاشتى، ئۆزلىرىنى شىنجاڭنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئۈستىگە قويدى، ھەتتا پەرلىك ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش ئىشلىرىنىمۇ تىزگىنلەۋالدى. ئۇلار يەنە قانۇنسىز ھالدا كۆپلەپ مۇھاجىر قوبۇل قىلىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرى ۋە پۇقرالىرىنى ئالداپ روسىيە، ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزگە قىزىقتۇردى.

شىنجاڭدىكى روسىيە، ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىمۇ كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى ۋە باج كەچۈرۈم قىلىش ئىمتىيازلىرىغا تايىنىپ، جايلاردا خالىغانچە مۇتىئەملىك قىلىپ، جۇڭگونىڭ قانۇنلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى كۆزگە ئىلمىدى. ئۇلار «پۇقرالىرىمىزنى بوزەك قىلىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا قارشىلىق قىلىپ، ئەھدىنامىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ»① شىنجاڭنىڭ بىقىنچى زامان ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا چوڭ بىر

① ۋاڭ ئۇيەن قاتارلىقلار تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ئەرزىمىسى» 57 - جىلد.

مەرەز بولۇپ قالدى. روسىيە، ئەنگلىيە، سودىگەرلىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ سانائەت مالللرىنى شىنجاڭدا ھەدەپ تۆكمە قىلىپ ساتتى، شىنجاڭنىڭ سانائەت خام ئەشيالىرى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئەسەبىيلەرچە تالان-تاراج قىلدى ۋە بارغانلا يېرىدە شۆبە ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، دەللال-سودىگەرلەرنى يېتىشتۇردى. ئۇلار ئېتىز-ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرى ۋە ئوتلاقلانى زورلۇق بىلەن ئىگىلەۋېلىپ، كىمكى كۆلەمدە مال-مۈلۈك توپلاپ، جازانىخورلۇق قىلدى. شۇ ۋاقىتلاردا «پۈتۈن شىنجاڭدىكى 40 ناھىيە ئىچىدە چەت ئەل سودىگەرلىرى ۋە چەت ئەل سودا ۋەكىللىرى بولمىغان بىرمۇ ناھىيە يوق ئىدى»① ئۇلار ئۇستىلىق بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىپ، تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. بىرگەز رەخت ياكى ئۇچ قاپ سەرەڭگىگە بىر قوي تېرىسى ئالماشتۇردى، ھەتتا بىر قول چىرىغىنى بەش قوي قىممىتىدە ھېسابلىدى. روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ سودىسىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك مونوپول قىلۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سودىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى جۇڭگو سودىگەرلىرى سودىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئون ھەسسىسىگە باراۋەرلەشتى. روسىيە، ئەنگلىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ زور مىقدارىدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى شىنجاڭنىڭ مىللىي قول-سانائىتىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، ھەتتا نابۇت قىلىپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ نامراتلىشىشى ۋە ۋەيران بولۇشىنى تېزلەتتى. ھەر يىلى تەخمىنەن ئون مىڭلىغان ھەر مىللەت خەلقى روسىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا

① باقە زېڭشىن، «ئىستىخبارات ھۆججەتلىرىدا يېزىلغان مەكتۇبلار» A توپلامىنىڭ 2-قىسمى.

سەرسان بولۇپ بېرىپ، مەدىكارلىق قىلاتتى. روسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بولسا ھارامدىن بېيىپ تىقىلىپ كەتكەنىدى. روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ پەقەت ئۇرۇمچىدىكى سەكسەز چوڭ سودا ساراىيىنىڭ ھەر بىرى ئەچچە يۈزمىڭ، ئەچچە مىليون رۇبلىنىڭ مەبلەغ توپلىۋالدى. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە يەنە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شىنجاڭدا پوچتا ئىدارىسى قۇردى، روسىيە پوچتا ئىدارىسىنىڭ يىلىغا شىنجاڭدىن كىرگۈم قىلغان پوچتا ھەققى 100 مىڭ رۇبلىدىن ئاشاتتى①. ئۇلار يەنە پوچتا يوللىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، زوراۋانلىق بىلەن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، شىنجاڭنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان قاتنىشىنى كونترول قىلىۋېلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىگە تەھدىت سالدى. روسىيە، ئەنگلىيە پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ تەسىر كۈچلىرىمۇ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. XX ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، چارروسىيە كونتروللۇقىدىكى جۇڭگو-روسىيە داۋشېك بانكىسىنىڭ شۆبىلىرى قەشقەر، ئىلى، چۆچەك، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ مىس پۇللىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، روسىيە پۇلىغا ئۆزگەرتىپ قۇيۇپ چىقتى، كۈمۈشنى روسىيىگە توشۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ بۇرنىغا خالىغانچە قەغەز رۇبلى تارقاتتى، روسىيىنىڭ بۇ قەغەز رۇبلى پۇلى شىنجاڭنىڭ چېگرا بۇيلىرىدىكى شەھەر-بازارلاردا ئاساسلىق ئاقسىدىغان پۇلغا ئايلاندى. 1914-يىلدىن ئىلگىرى، جۇڭگو-روسىيە داۋشېك بانكىسى شىنجاڭدا تەخمىنەن بىر مىليون قەغەز رۇبلىنى تارقاتتى. ئەنگلىيەمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا پۇل باستى ھەمدە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا خۇيفېك بانكىسىنىڭ شۆبىلىرىنى

① ۋالا ئۇنەن قاتارلىقلار تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ نەرىتىلىك تەزكىرىسى» 44-جىلد.

قۇردى، فوندستىرلىك بىر مەھەل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىدا ئاساسلىق پۇل بولۇپ قالدى. روسىيە، ئەنگلىيە بانكىلىرى شىنجاڭنىڭ سەررافلىق كەسپىنى ناھايىتى تېزلا ۋەيران قىلىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ، ئالتۇن، كۈمۈشلەرنىڭ زور مىقداردا چەتكە ئېقىپ كېتىشىنى ۋە پۇلنىڭ پاخالىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. جاھانگىرلار شىنجاڭغا قارىتا يەنە ھەدەپ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقىنى يۈرگۈزدى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، روسىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىرى ئارقا-ئارقىدىن شىنجاڭغا ئۆسۈپ كىرىپ، «ئېكسپېدىتسىيە قىلىش»، «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش»، «كۆزدىن كەچۈرۈش» دېگەن نام ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلاپ كەتتى ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. 1882-يىلدىن باشلاپ، فرانسىيە، ئەنگلىيە، روسىيە، گېرمانىيە، گوللاندىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرىمۇ ئارقا-ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، تېيانشان-نىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كۆپلىگەن رايونلاردا چېركاۋ قۇردى ھەمدە خرىستىئان دىنىنىڭ «ئىنجىل» كىتابىنى ئۇيغۇرچە ۋە قازاقچىگە تەرجىمە قىلدى.

يېقىنقى ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لېكىشىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، «يېڭى سىياسەت»نى يولغا قويدى. ئىلى جىياڭجۈنى چاڭگىلىك، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى راۋېڭچې، پەن شياۋسۇ، لىيەن كۇي قاتارلىق كىشىلەرمۇ بۇيرۇقتا بىنائەن يېڭى سىياسەتكە دائىر بەزى تەدبىرلەرنى قوللاندى. مەسىلەن، يېڭى تىپتىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنى تەشكىللىدى ۋە

تەزبىيلىدى، ساقچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويىدى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋە ساقچى مەكتەپلىرىنى ئاچتى؛ چەت ئەل مالىيرىنى بايقۇت قىلىش، «ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىش» نامى ئاستىدا، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكچىلىكىدىكى، ھۆكۈمەت نازارىتىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇشىدىكى ۋە سودىگەرلەر باشقۇرۇشىدىكى كىچىك زاۋۇت، كان-كارخانىلارنى قۇردى. ئۇلاردىن مۇھىملىرى: خوتەن، ئاقسۇ، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى ئالتۇن كېنى، قۇيۇمەن (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى) دىكى تۆمۈر كېنى، مايتاغدىكى نېفىت كېنى قاتارلىقلار. خىراجەت جەھەتتىكى قىينىچىلىق تۈپەيلىدىن، 1907 - يىلى شىنجاڭنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن مايتاغ نېفىت كېنى قاتارلىق ئايرىم كارخانىلارنى مەخسۇس باشقۇرۇشنى پىلانلىدى. 1911 - يىلى روسىيەدىن ماشىنا، ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىپ، مايتاغ نېفىتلىكىنى ئاچتى. XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭدا مىللىي كاپىتالىستىك سانائەتلەرمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 1909 - يىلى ئىلى جىياڭجۇنى چاڭگىچاك ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكچىلىكىدىكى ئىلى يۈك - تېرە شىركىتىنى قۇرۇپ، 250 مىڭ سەر كۈمۈش دەسمايە سالدى. گېرمانىيەدىن خۇرۇم ئىشلەش ماشىنىسى سېتىۋالدى، ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گېرمانىيە ۋە روسىيەدىن تېخنىك ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلدى، بۇ شىركەت 1910 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى، ئىشچىلارنىڭ سانى تەخمىنەن 250 كە يېتىپ، يىلىغا ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق خۇرۇم ئىشلەپ چىقىرىلدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ھۆكۈمەت پاي پۇلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن،

ئۇيغۇر كاتتا سودىگەر ھۈسەنباي بۇ كارخانىنى ئۆز مەبلەغى بىلەن باشقۇردى. بۇ شىنجاڭدىكى تۇنجى مىللىي سانائەت كارخانىسى ئىدى. «يېڭى سىياسەت» يولغا قويۇلغان مەزگىلدە شىنجاڭدا يەنە بەزى يېڭى تىپتىكىلىك مەكتەپلەر ئېچىلدى ھەمدە بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار روسىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى.

1905 - يىلدىن باشلاپ، جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى، بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە «ئاساسىي قانۇنغا تەييارلىق كۆرۈش» نەيرەڭىنى ئويناپ چىقتى. شىنجاڭدىمۇ «مەسلىھەت بېرىش ئىدارىسىنىڭ تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى» دېگەنگە ئوخشاش ئورگانلار قۇرۇلدى. ئەمما، تاكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىغچە، شىنجاڭ باشتىن - ئاخىر «دېموكراتىك سىياسىيغا تەييارلىق كۆرۈش، ئەھۋالغا قاراپ سىياسەت بەلگىلەش» باسقۇچىدا تۇردى.

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مالىيىسى ئاساسەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاجرىتىپ بەرگەن «ھەربىي تارلىق پۇلى» غا تايىنىدىغان بولۇپ قالدى. ھەر يىلى بېرىلىدىغان «ھەمكارلىق پۇلى» 3 مىليون 360 مىڭ سەر كۈمۈش بولۇپ، جۇڭگو - ياپونىيە ئۇتتۇرىسىدىكى جىياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن ئازلاپ 2 مىليون 890 مىڭ سەرگە چۈشۈپ قالدى. 1901 - يىلدىكى «شىنچۇ شەرتنامىسى» دا، جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرگە ئۆسۈمى بىلەن قوشۇپ 980 مىليون سەر كۈمۈش تۆلەم تۆلىشى بەلگىلەندى. بۇ تۆلەم مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى ئۆلكىلەردە جان سانىغا قاراپ چېچىلغان. بۇنداق غايەت زور مىقداردىكى تۆلەم پۇل چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيىسىنى ئۇزۇل - كېسىل ۋەيران قىلدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ شىنجاڭغا بېرىدىغان

«ھەمكارلىق پۇلى» ھۆ تۆز قەرەلدە ۋە ئۆز مىقدارى بويىچە بېرىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭمۇ «تۆلەم» ئۈچۈن ھەر يىلى 400 مىڭ سەر كۆمۈش بېرىشنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ پۇل ئۆزىگە بېرىلىدىغان «ھەمكارلىق پۇلى» دىن تۇتۇپ قېلىندى. شىنجاڭنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى مالىيە قىيىنچىلىقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قولدىن كېلىدىغانلىكى ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنى شىلىشقا كىرىشىپ، تۆرلۈك باھانە - سەۋەبلەر بىلەن ئالۋان - ياساقلارنى كۆپەيتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھېلىقىنى غايەت زور دەرىجىدە ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئىجتىمائىي زىددىيەت مۇرەككەپلىشىپ ۋە كەسكىنلىشىپ، ئەھۋال ئىنتايىن خەۋپلىك بولۇپ قالدى.

2. ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى ۋە ئىلى قوزغىلىڭى

1907 - يىلى، ئىلى جياڭجۈنى چاڭگىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، خۇبەي ئۆلكىسىدىكى يېڭى ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى لۇي، تۇەن ۋە يىگىرمىدىن 400 نەپەر كوماندىر ۋە جەڭچى تالالدى ھەمدە خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ خۇاڭپې، شىياۋگەن ناھىيىلىرىدىن 243 نەپەر ئەسكەر ئالدى، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى 8 - جېن (دىۋىزىيە) مۇناۋىن باشلىقى قوشۇمچە 41 - بىياۋ (پولك) قۇرۇلۇش يىگىنىڭ باشلىقى يالاڭ زەنشۇينى توكدەي (پولك باشلىقى) لىقا تەيىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۆلار 1908 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋۇچاڭدىن يولغا چىقىپ، شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلىغا يېتىپ كەلدى. ۋۇچاڭدىكى كۈندىلىك بىلىم جەمئىيىتى ئەزالىرىدىن فېڭ تىيمىن، فېڭ داشۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تۇتقۇن قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلار ئىنقىلابىي ئىرادىلىك ئەرباپ لىي فۇ-خۇاڭ، خاۋكېچۇەن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بىلەن ئالاقىلە-

شەپ، ياڭ زەنشۇي بىلەن بىسلىلە شىنجاڭغا كەلدى. ئۇلار شەنشى ۋە گەنسۇدىن ئۆتكەندە، لى مېڭبياۋ، دېڭ باۋشەنلەرمۇ ئۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن. ئايوردىم - ئايرىم ھالدا تارمىيە، ئىداره، مەكتەپلەرگە ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىغا بېرىپ، ئىنقىلابىي تەشۋىقات ۋە تەشكىللەش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. فېڭ تېمىن قاتارلىق كىشىلەر «ئىلى ئېدەبىي تىل گېزىتى» نى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ۋە موڭغۇلچە يېزىقتا نەشر قىلىپ، ئىنقىلابىي ئىدىيە ۋە پروگراممىلارنى تەشۋىق قىلدى. ئۇلار باشلانغۇچ ۋە يۇقىرى ئىككى دەرىجىلىك مەكتەپ ئېچىپ، ئىنقىلابىي خادىملارنى تەربىيىلىدى؛ ئۆكمېڭخۇي تەشكىلىنى ① ناھايىتى تېز قۇرۇپ چىقتى، فېڭ تېمىن بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى؛ ئۇلار يەنە خادىملارنى ئاچرىتىپ، يېڭى ئارمىيىنى ھەربىكەتلەندۈردى، گېلاۋخۇي ② بىلەن ئالاقە باغلىدى، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى، شۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى سەپەرۋەر قىلدى. ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى «ئىلى ئېدەبىي تىل گېزىتى» ئارقىلىق، ھەر مىللەت خەلقى ياپىباراۋەر دېگەن ئىدىيىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرىنى ئىنقىلابقا ھېس داشلىق قىلىشقا ۋە يارەم بېرىشكە يېتەكلىدى.

1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى ئوقىنى ئاتتى، شۇنىڭ بىلەن 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭ

① ئۆكمېڭخۇي — جۇڭگولۇقلار 1905 - يىلى ياپونىيىدە قۇرغان ئىنقىلابىي تەشكىلات.

② گېلاۋخۇي — ئاۋەمتال خەلق ئارمىيىدا قۇرۇلغان ھەربىي خىل تەشكىلات — م.

بولدى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبە خەۋىرى «شىنجاڭ ئۆلكە-سىنىڭ ئاستانىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ»، «كىشىلەرنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالدى»①، بۇ شىنجاڭدا بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ پارتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

شىنجاڭدا، لیۇ شیەنجۇن باشچىلىقىدىكى ئۇرۇمچى قوزغە-لىڭى شىنخەي ئىنقىلابىغا بىرىنچى بولۇپ ئاۋاز قوشتى. 1911 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 22 - كۈنى، لیۇ شیەنجۇن ئىچكىرى-دىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن. ئۇ ئۇرۇمچىدىكى گىبلاۋخۇيىنىڭ باشلىقلىرى ۋە بىر قىسىم تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار-لار، ئوقۇتقۇچىلار، سودىگەرلەر ھەمدە ئىلىدىن كەلگەن پارتىيە كىشىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇشنى ئاكتىپ پىلانلىدى. 1911 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا پايلاقچىلار-نىڭ مەخپىي مەلۇماتىدىن ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى بىلىپ، دەرھال پۈتۈن شەھەر بويىچە ھەربىي ھالەت ئىلان قىلدى ھەمدە لیۇشیەنجۇننى تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. 28 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، خائىنلارنىڭ مەخپىي مەلۇمات بەرىشى بىلەن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن چېن‌گۇاڭمۇ، تاڭشىياۋيۈن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. لیۇشیەنجۇن مەخپىيەتلىكنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، دەرھال شۇ كۈنى كەچ سائەت 9 دا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلدى. لیۇشیەنجۇن، ۋەن‌شیاڭچۈن، ماۋەن-رۇڭ قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، گىبلاۋخۇيىنىڭ 100 دىن ئارتۇق ئەزاسى سول بىلىكىگە ئاق لاتىدىن بەلگە تاقاپ، قوللىرىغا قىلىچ - نەيزە ئېلىپ، كېچىلىك چارلاشقا چىققان ئەسكەرلەر

① «خەنخەي ئىنقىلابى» 2 - توم 435 - 443 - بەتلەر.

قىياپىتىدە يلىنىپ، شەھەر ئىچىدىكى چارلىغۇچىلار مۇداپىئە گازارمىسىغا كىرىپ، قورال - ياراق، ئوق - دورىلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، چارلىغۇچىلار مۇداپىئە گازارمىسىدىكى ئىنقىلابچىلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، باش مۇپەتتىش مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسى، زەمبىرەكچىلەر گازارمىسى ۋە شەھەرلىك بىرىنچى ساقچى رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. يۇەن داخۇا دەرھال ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملارنى يۆتكەپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇردى ۋە قورشۇۋالدى. لېيۇشيەنجۇن شۇ كېچىدىلا ۋەن شياڭچۈن قاتارلىق كىشىلەرنى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، ئىلىغا كېتىشكە بۇيرۇدى، ئۆزى بولسا قوزغىلاڭچىلارغا باشچىلىق قىلىپ قەيەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. شىددەتلىك جەڭ كېچىچە داۋام قىلدى. دۇشمەن كۈچ بولغانلىقتىن، ئەتىسى چۈشتە قوزغىلاڭچىلار مەغلۇپ بولدى. لېيۇشيەنجۇن قولغا چۈشۈپ، مەردلەرچە قۇربان بولدى، قوزغىلاڭچىلاردىن نەچچە ئون كىشى ئۆلتۈرۈلدى. قوزغىلاڭ بىلەن چېتىشلىق بولغان 200 دىن ئارتۇق ئەسكەر تارىلاپ چىقىرىلىپ، تارقىتىۋېتىلدى.

ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ ئون كۈندىن كېيىن، يەنى 1912 - يىل 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، داغدۇغىلىق ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۈزۈن مۇددەت پۇختا تەييارلىق قىلدى. ئۇلار شۇ يەردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خۇيزۇلاردىن چىققان مەشھۇر كىشى يېڭى ئارمىيە ئەترىتى باشلىقى مالئىشاۋ بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇ ئارقىلىق خۇيزۇ ئاممىسى بىلەن ئالاقە ئورناتتى. ئىنقىلابىي

پارتیه کىشىلرىنىڭ تەشۋىق قىلىشى ۋە تەشكىللىشى ئازقىلىق، كۆپلىگەن خۇيزۇ خەلقى ئىنقىلابىنى ئاكتىپ قوللىدى، بەزى ئوقۇمۇشلۇق خۇيزۇ مۆتىۋەر سودىگەرلەرمۇ ئىنقىلابقا مايىل بولدى، ئۇيغۇرلاردىن تەيىجى ھېكمەتبەگ 80 يۇزدەكى ئۇيغۇر دېھقانلارنى باشلاپ ئىنقىلابقا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇيغۇر باي سودىگەرلەردىن مۇسا باي، ياقۇپبايلار ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىنى بىر قىسىم راسخوت بىلەن تەمىنلىدى.

ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى قوزغىلاڭغا ئاكتىپ تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خاڭجۇنىڭ جياڭجۇنى جى رۇيى بىلەن ئىلى جياڭجۇنى گىۋاڭ فۇنى بىر-بىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. جى رۇيى ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىش سەپىرىدە، شەنشى-گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى چاڭگىك، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ، پادىشاھ شۇەنتۇڭنىڭ غەربكە كۆچۈپ كېلىپ، گەنسۇ، شىنجاڭ، موڭغۇلىيىلەرنى بازا قىلىپ، قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى ھىمايە قىلىشقا ئۇرۇندى. خۇبېي ئۆلكىلىك ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى شاڭخەينىڭ ۋالىيسى چېن چىمېينىڭ ۋاستىسى بىلەن روسىيە ئارقىلىق ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىگە تېز-لىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يىقا جايىغا بېرىپ پاناھلىنىش توغرىسىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشنى تەلەپ قىلىپ، بىر پارچە مەخپىي تېلېگراممىنى يوللىدى. ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى تەييارلىنىپ بولالىمىغانلىقتىن، خۇبېي ئۆلكىلىك ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تەلىپى بويىچە ۋاقتىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرەلمىدى، ئەمما بۇ مەخپىي تېلېگراممىنى ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا زور دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. 1912-يىلى 11-ئايدا جى رۇيى ئىلىغا يېتىپ بارغان-

دىن كېيىن ئىشنى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىگە زەربە بېرىش-تىن باشلاپ، «ئىلى ئەدەبىي تىل گېزىتى» نى پېچەتلىۋەتتى ھەمدە يېڭى ئارمىيىدىكى كوماندىر-جەڭچىلەرنىڭ خىزمىتىنى توختىتىپ، تەمىناتىنى تۈتۈپ قالدى، يەنە يېڭى ئارمىيە ئەسكەرلىرى بىلەن ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇرۇشۇپ قالدى دېگەننى باھانە قىلىپ، يېڭى ئارمىيىنىڭ بارلىق قورال-ياراقلىرىنى مەجبۇرىي يىغىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسكەر يۆتكەپ يېڭى ئارمىيىنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ يەنە يېڭى ئارمىيىنىڭ لۇشەنتۇڭى (بىر-گادىر باشلىقى) يالڭ زەنشۇينى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇرلىدى ۋە يالڭ زەنشۇينىڭ قول ئاستىدىكى بارلىق كوماندىر-جەڭچىلەرنى تارقىتىۋەتتى. شۇ چاغ دەل زېمىستان قىش پەسلى بولسىمۇ، جى رۇي ئەسكەرلىرىنى جۇۋا ۋە تېرە شالۋارلىرىنى تولۇق تاپشۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى، ئىچكىرىگە قايتۇرماقچى بولغان ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ يول خىراجىتىنى كەيىنگە سۈرۈپ ۋاقتىدا بەرمىدى. جى رۇيىنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىق قىلمىشىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن كەلك كوماندىر-جەڭچىلەر ئارقا-ئارقىدىن ئىنقىلابىي پارتىيە تەرەپكە ئۆتۈپ، قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ پارتىلىشى مۇقەررەر بولۇپ قالدى. ۋەن شياڭچۈن قاتارلىقلار ئىلغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، فېلك تېمىن قاتارلىقلارغا ئۇرۇمچى قوزغىلاڭىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ھەققىدىكى تەپسىلاتلارنى دوكلات قىلدى. ھەققانىي غەزەپكە تولغان ئىنقىلابچىلار بىردەك ھالدا «پۈرسەت پىشىپ يېتىلدى، ئىشنى يەنە ئارقىغا سۈرۈشكە بولمايدۇ»① دەپ قاردى. ئۇلار مەخپىي

① دېلك،ۋاڭەن «ئىلى ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمە»، «شىنجاڭ ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەسلىمە»، 5 - توپلام 505 - بەت.

هالدا قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش ئاپپاراتلىرىنى تەشكىللەپ، فېلىك تېمىن، لى فۇخۇاڭلارنى مەخسۇس خادىملىققا، لى فۇخۇاڭنى قوزغىلاڭنىڭ باش قوماندانلىقىغا كۆرسەتتى ھەمدە جەنۇبىي قورال - ياراق ئىسكىلاتىنى باشقۇرۇاتقان خۇاڭ لىۋۈگۈنىڭ قورال - ياراقلار بىلەن تەمىنلىشىنى قولغا كەلتۈردى.

1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ سائەت 8 دە، ئىلى قوزغىلىڭچى پارتىلىدى. شەھەرنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئۆزئارا ماسلىشىپ، ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، تۇشمۇ - تۇشتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، شۇ كېچىسىلا غەلىبە قىلدى. 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 9 دا، شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. ئاساسىي مەسئۇللىرى: تۇتۇق بەيي گۇاڭفۇ، باش قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانى يالڭ زەنشۇي، شتاپ باشلىقى، قوشۇمچە مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ باشلىقى خې جيادۇڭ (سابىق ئىلى ۋالىيسى)، ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ باشلىقى خاۋ كېچۈەن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، قوشۇمچە خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ باشلىقى فېلىك تېمىن، مەمۇرىي ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى فېلىك داشۇ قاتارلىقلار بولدى. ھەربىي مۇزىكا سادالىق ئىچىدە ھەرقايسى مىنىستىرلىك ۋە مەھكىمىنىڭ مەسئۇللىرى سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسىدا ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان بەش خىل رەڭلىك بايراقنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەجدىھا بەلگىلىك بايرىقىنىڭ ئورنىغا قادىدى. ھەر مىللەت خەلقى سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسىغا يىغىلىپ، ياشىسۇن دەپ تەنتەنە قىلىشتى. ھەرقايسى مىللەتنىڭ يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە مادىدىي جەھەتتىن ياردەم بەردى. چاخار، ئۇيغۇرات گازارمىلىرىنىڭ

باش بۇغلىرى، قازاق قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى، ئىنتىلابىي ھۆكۈمەتنى قوللايدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كونا تۈرغۇتلارنىڭ ۋالاڭ ـ كۆڭلىرىمۇ ۋەكىل ئەۋەتىپ شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى بىلەن ئالاقە ئورناتتى.

شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر قاتار ئىنقىلابىي سىياسىي تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى جى رۇي ۋە ئۇنىڭ غالچىسى لۇي شۈن، ئىشپىيون چۈن‌جۇمنىڭ قاتارلىقلار تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەلنى خاتىرجەم قىلىش ئىلانى چىقىرىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپى مۇقىملاشتۇرۇلدى، ئىنقىلابىي ئىنتىزام جاكارلاندى. 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىقتا شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ئورگان گېزىتى سۈپىتىدە «يېڭى گېزىت» نەشىر قىلىندى. گېزىتنىڭ ئاساسىي مەقسىتى «خەلقنىڭ زېھنىنى ئېچىپ، پەرقنى تۈگىتىش، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش»① كونا ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش. 2 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلىرىنى بىكار قىلغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە چاچلارنى كېسىپ، كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئۆزگەرتىش، ھەربىي ئىنتىزامنى چىڭىتىش، مىللەتلەرنىڭ بارا‌ۋەرلىكىنى يولغا قويۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ۋە ئۆرۈپ ـ ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىش، ئەپيۇن تېرىش ۋە ئەپيۇن چېكىشنى قاتتىق مەنئى قىلىش، قىمار ئويناش ۋە بىكار تەلەپلىك قاتارلىق ئىللەتلەرنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا بىر قاتار ئىلانلارنى چىقاردى. ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئامما ئىـ

① «يېڭى گېزىت»، 1913-يىل 2-ئاينىڭ 24-كۈنى.

چىمدە خەلق ئەسكەرلىرى ۋە ئامانلىق ساقلاش ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ، ئىلى ئىنقىلابىنى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىنى قوغدىدى.

دىپلوماتىيە جەھەتتە، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى قوزغىلاڭدىن ئاۋۋال چارروسىيەدىن «بىتەرەپلىكنى قاتتىق ساقلاش» نى تەلەپ قىلغانىدى، قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، فېڭ تېمىن دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇ باراۋەرلىك ئاساسىدىكى دىپلوماتىيە سىياسىتىنى چىڭ تۇرۇپ، روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنقىلابنى، شىنجاڭ ئىلى باش تۆتۈق مەھكىمىسىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدا تۇرغۇزۇلغان ئورگانلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى چارروسىيىنىڭ ھەربىي ئىغۋاگەرچىلىكى ۋە قورالىق تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى زۆرۈر كۈرەشلەرنىمۇ ئېلىپ باردى.

3. شىنجاڭ تۆتۈق مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنتايىن ئالاقزادە قىلغۇەتتى. شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا بىر تەرەپتىن ئەسكەر يۆتكەپ، كەڭسايدىن سانجىغىچە بولغان ئارلىقتا مۇداپىئە توساقلىرىنى قۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن يېڭىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ئىلىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن تېز سۈرئەتتە مەربىي خىراجەت ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلىش ۋاقتىدا «ئالدى بىلەن ئىلىنى ئېلىش، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭنى ئېلىش» تىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك فاكتورنى بەلگىلىگەن ئىدى. شىنجاڭ ئىلى باش تۆتۈق مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ،

ئىنقىلابنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىشنى پىلانلىدى. ئۇلار ئىلى رايونىدىكى خۇيزۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت ياشلىرىنى يېغىپ قوشۇن تەشكىللەپ، مەشىق قىلدۇردى ھەمدە شەرقتە يۈرۈش قىلغۇچى تارماق ئەتـ رەت تەشكىللەپ، لى فۇخۇاڭنى ئالدىنقى سەپنىڭ باش قومانـ دانلىقىغا تەيىنلىدى. موڭغۇل ياشلىرىدىن ئاتلىق ئەسكەر تەشـ كىل قىلدى؛ شىبەلەرنىڭ سەككىز سۇمۇلىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 2000 كىشىنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى؛ قازاقلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىمۇ ئەسكەر ئىلىش خەۋىرىنى ئاڭلاپ، بەس- بەستە كېلىپ ئۆزلىرىنى ئەسكەر بولۇشقا مەلۇم قىلىشتى. ھەر مىللەت خەلقى ماددىي جەھەتتىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇنغا زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى. ھوسەنباي، ياقۇپباي قاتارلىقلار ئىنقىلابىي قوشۇننى ئۆتۈك، جۇۋا، ئىگەر قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. بەزى تىجارەتچىلەر قوشۇن بىلەن بىللە ماڭمىدىغان سودا كارۋانلىرىنى تەشكىللەپ، قوشۇنـ لارنى كۈندىلىك لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، لى فۇخۇاڭ قاتارلىقلار شەرقتە يۈرۈش قىلغۇچى تارماق ئەترەتنىڭ 1 - لۇي (بىرگادىر) نى باشلاپ، چىڭ سۇ- لالىسى قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. ئىلى خەلق تار- مىيىسى جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن كەڭايدىن ئوڭۇشلۇق ئۇزىتىپ، ئۇدۇل شەرقە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ۋۇتەيدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن تەسلىم بولدى، يۈەنداـ خۇانىڭ داخىيەنزىدە قۇرغان مۇداپىئە لىنىيىسى بىر پەشۇا بىلەن بىتتىجىت بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جىڭنى تاشـ لاپ قۇم بۇلاقنا چېكىنىپ بېكىندى. 2 - ئايلاردا ئىلى خەلق ئارمىيىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قۇم بۇلاقتا قاتـ تىق ئېلىشتى. 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، شىخۇ ئەتراپىدا ئىككى

تەرەپ خەندەك كولاپ، ئىستەھكاملارنى قۇرۇپ، تىركىشىش هالىتىنى شەكىللەندۈردى.

1912 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى پادىشاهى رەسمىي تەختتىن چۈشتى. ئىككىنچى كۈنى يۇەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى هىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى، نەنجىڭ ۋاقتىلىق كېڭەش پالاتاسى يۇەن شىكەينى مۇۋەققەت زۇڭتۇڭلۇققا، لى يۇەنخۇڭنى مۇئاۋىن زۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى. مەملىكەت بويىچە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بۇ خەۋەر ئىلى ئارمىيىسى ۋە خەلقىنى ناھايىتى روھلاندۇردى. 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، يۇەن داخۇا پوچتا تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاهىنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكىنى، شىنجاڭنىڭمۇ جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىشى لازىم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. لېكىن يۇەن داخۇا بۇ خەۋەرنى ئېلان قىلماي، ۋەزىيەتتە بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، مەركىزىي ۋاقتىلىق هۆكۈمەت شىنجاڭغا باش مۇپەتتىشنى تۇتۇقلا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگراممىسىنى ئەۋەتتى، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى يەنە «ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىش»① توغرىلىق بۇيرۇق تېلېگراممىسىنى ئەۋەتتى. يۇەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن، 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاندىن جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى ۋە شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىگە تېلېگراممىسىنى ئەۋەتتى. ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىپ، چۆچەكتە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئۇقتۇردى. بۇ چاغدا، گېلاۋخۇينىڭ پائالىيەتلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ ئەۋج ئالغانىدى، قۇمۇل

① «شىنجاڭ ئىنقىلابىي»، 7-قىسىم 33-بەت.

دېھقانلار قوزغىلىڭىغا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندۇرغىنى ئىدى. يۇەن داخۇا ئامالسىز قېلىپ، 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلاپ، قەشقەرنىڭ ۋالىيسى يۇەن خۇگىيۇنى تۇتۇقلۇقتا كۆرسەتتى. 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يۇەن خۇگىيۇ گېلاۋخۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يۇەن داخۇا ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ، يەنە شىنجاڭنىڭ تەپتىش بېگى قوشۇمچە بارىكۆل - ئۈرۈمچى ۋالىيسى ياڭ زېڭشىننى تۇتۇقلۇقتا كۆرسەتتى. 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يۇەن شىكەي ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۇتۇقلىقىغا تەينەلەپ، ئۇنىڭ ئىلى تەرەپ بىلەن سۆلە سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە رىياسەتچىلىك قىلىشىنى ئۇقتۇردى.

1912 - يىلى 5 - ئايدا، شىنجاڭ — ئىلى ئىككى تەرەپ چۆچەكتە سۆلە سۆھبىتىنى باشلىدى. 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شىنجاڭ — ئىلى ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى 11 ماددىلىق سۆلە كېلىشىمىنى رەسمىي ئىمزالاپ، مەركىزدىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىغا يوللىدى. سۆلە كېلىشىمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ھەر ئىككى تەرەپ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىش؛ (2) شىنجاڭ - ئىلى ئىچكى - تاشقى سىياسەتلەرنى يىرلىككە كەلتۈرۈپ ئورتاق باشقۇرۇش، ئۇرۇمچىنى پۈتۈن ئۆلكىنىڭ سىياسىي مەركىزى قىلىش؛ (3) ھەر ئىككى تەرەپ ياڭ زېڭ شىننىڭ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان تۇتۇق ئىكەنلىكىنى ئورتاق ئېتىراپ قىلىش، چەكلىك مۇددەت ئىچىدە ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنى چاقىرىپ، تۇتۇقنى رەسمىي سايلاپ، مەركىزدىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلاپ ۋەزىپىگە تەينىلىشىگە يوللاش؛ (4) شىنجاڭ - ئىلى ئىككى تەرەپ ئەسلىدە بار بولغان ئورگانلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ تۈزۈلمىسى بويىچە، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ، تۇتۇق قارارنامە

قىدا ئىش بېجىرىش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىش، ھەرقايسى ئىش بېجىرىش ئورگانلىرىنىڭ خادىملىرىنى ئىككى تەرەپ بىرلىكتە كۆرسىتىپ، زۇكۇتۇكنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشىگە يوللاش؛ (5) ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىپ، قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۈرۈش ھەققىدە ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ، تىنچلىقنى بىرلىكتە ساقلاش؛ (6) پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىلى ۋە ئۆلكە تەرەپ تارقاتقان بارلىق قەغەز پۇللارنىڭ ۋاقتىنچە ئېقىپ ئۇرۇشىغا كېپىللىك قىلىش ھەققىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ پۇل ئاجرىتىپ يارىدەم قىلىشىنى ئىلتىماس قىلىش؛ (7) ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيىسىدىن قۇربان بولغان كوماندىر - جەڭچىلەرگە نەپەقە بېرىش، ئىنقىلابقا قاتناشقانلىق سەۋەبىدىن قولغا ئېلىنغان خادىملارنى تولۇق قويۇپ بېرىش؛ (8) ئەسلىدىكى شىنجاڭ - ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بېگى گۇاڭفۇ ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەندە، يەلگىلىمە بويىچە ئەڭ يۇقىرى ھەق بېرىش؛ (9) ئىلاج قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى گېلاۋخوي بىلەن ئالاقىلىشىپ، پاراكەندىچىلىكنى بىر تەرەپ قىلىش. ئۇزاق ئۆتمەي، شىنجاڭ - ئىلى ئىككى تەرەپ يەنە 20 ماددىلىق تەشكىلىي كېلىشىم ھاسىل قىلدى. شىنجاڭ تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ - ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ھوقۇقى بۇرۇنقىدەكلا شىنجاڭنىڭ تۇتۇق بېگى يالڭ زېڭشىننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەسلىدىكى شىنجاڭ - ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى يالڭ زېڭشىننىڭ كېپىللىك قىلىپ كۆرسىتىشى بىلەن زۇكۇتۇكتەرىپىدىن ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەندى: گۇاڭفۇ ئىلىنىڭ

باسقاۋۇللاۋقىغا، ياك زەنشوي قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى، قو-
شۇمچە تەپتىشلىكىگە، فېلك داشۇ ئىلىنىڭ مەركەزدە تۇرۇشلۇق
ۋەكىللىكىگە، خۇاڭ لىجۇڭ شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسىنىڭ باش
لىقلىقىغا، خې جيادۇڭ شىنجاڭ خەلق ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ
باشلىقلىقىغا، فېڭ تېمىن شىنجاڭ تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ
باشلىقلىقىغا (كېيىن ئىلى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلى-
قىغا، ئىلى - چۆچەك تەپتىشى قوشۇمچە ئىلى باسقاۋۇل مەھ-
كىمىسىنىڭ سىياسىي مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەنگەن)، لى فۇ-
خۇاڭ ئىلىنىڭ باسقاقلىقىغا (كېيىن ئىلى - تارغاباتاي باسقىقى،
قوشۇمچە ئىلى باسقاۋۇل مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تە-
يىنلەنگەن)، خاۋ كېچۈەن قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىل-
ھۇچى دۇبەنلىككە، يەنە بىر قىسىم ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى
ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى. ئىككى تەرەپ ئۇرۇش
توختىتىپ قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭ
بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى جاكارلاندى،
ئىلى قوزغىلىڭى جۇڭگو شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بىر تەرە-
كىتىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىم تۆھپىسى شۇ بولغانلىكى،
ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلى رايونىدىكى قېتىمدالىق ھۆكۈمرانە-
لىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ،
چىڭ پادىشاھىنىڭ غەربكە كۆچۈش سۇيىقەستىنى تارمار قىلىپ،
چىڭ سۇلالىسىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، شىنجاڭنى پا-
دىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچان بارىنى قىلىۋېلىشىغا
يول قويمىدى.

28. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىر-لىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

1. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ھەر قايسى جايلار-دىكى فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىين، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ فېئودالىزمنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرەش قىلىش قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتتى ①. 1912 - يىلىنىڭ باش-لىرىدا، يۇەن داخۇا ئىلى ئىنقىلابىي قوشۇنلىرىنى قورشاپ يو-قىتىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن ئەسكەر يۆتكىگەندە، قۇمۇل ۋالىسى شامەخسۇتىنگمۇ ئۇرۇمچىگە ئىككى يىڭ ئاتلىق ئەسكەر ئەۋە-تىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، شىخۇ ئالدىنقى سەپىگە ئەۋەتىش ئۈچۈن قۇمۇل ۋالىسىدىن يەنە 500 كىشىلىك قوشۇننى ئۆلكە مەركىزىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ قوشۇن قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىر تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە، ئالغا يۈرۈشنى توختىتىپ، تۆمۈر خەلىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ھاشارنى يەكىلىتىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تىغ ئۈچىنى بىۋاسىتە قۇمۇل ۋالىسى ۋە فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىگە قاراتتى. يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن سەپكە قوشۇلۇشى بىلەن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ناھايىتى تېز زورىيىپ نەچچە مىڭ كىشىگە يەتتى. قوزغىلاڭچىلار بارىكۆلدىكى گېلاۋخوي بىسلەن ئالاقە باغلاپ، گېلاۋخوينىڭ ۋە خەنزۇ ئامبىنىڭ

① بۇرھان شەھىدى، «شىنجاڭنىڭ ۋۇ يىلى»، 21 - بەت.

يارداسى ئارقىسىدا، پىستىرما جېڭى ئېلىپ بېرىپ، باستۇرۇشقا كەلگەن چىلەك سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى يوقاتتى ھەمدە زور مىقداردا قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. بۇ غەلىبە قوزغىلاڭچىلارنىڭ كەيپىياتىنى ناھايىتى زور ئىلھام بەردى، قوزغىلاڭ يالقۇنى ناھايىتى تېز ئەۋج ئالدى، شا مەخسۇت قۇمۇل شەھىرىگە بېكىنىۋېلىپ قورقۇپ ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. يۇەن داخۇا ۋەزىر پىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىلگىرىلا، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغانىدى. ئۇ شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، زور قوشۇننىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئىچكىرىگە ماڭغاندا، قۇمۇل ۋالىسى تەرىپىدىن ئىلىغا ھۇجۇم قىلىشقا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنى باشلاپ 6 ـ ئايىنىڭ 22 ـ كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ بارىدى. ئۇ شا مەخسۇت بىلەن مەخپىي پىلان تۈزۈپ، ئالدى بىلەن قۇمۇل شەھىرىدىكى ئىنقىلابچىلارنى تۈتقۇن قىلىپ ئۆلتۈردى، ئارقىدىن يەنە تاغقا ئادەم ئەۋەتىپ تەسلىم بولۇشقا ئالدىغاندا، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن رەت قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قوزغىلاڭچىلارنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تاغ ئارىسىغا كىرىپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. تۆمۇر خەلىپە قوزغىلاڭچىلارغا قوماندانلىق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تاغ ئىچىدىنى توسۇۋېلىپ مۇداپىئە لىنىيىسى ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، قۇمۇلنى قوغداشقا مەجبۇر بولدى.

تۆمۇر خەلىپە قۇمۇلدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، تۈرپاندىكى مۇھىمدىن خەلىپىمۇ دەرھال قۇمۇلغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، تۆمۇر خەلىپە بىلەن ئالاقە باغلىدى، ئۇزاق ئۆتمەي،

مۇھەببەتسىز خەلىمۇ دېھقانلارغا باشچىلىق قىلىپ، فېئودال ۋالى ئوردىسى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۈتۈقلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، يۇەن داخۇانىڭ پەقەت قورال كۈچىگىلا تايىنىپ باستۇرۇش ئېلىپ بېرىش فاكتىنى ئۇزۇقەرتىپ، «كۆڭۈلنى ئوشتە جەڭ قىلىشقا راسلاشقان بىلەن، ئەمەلىيەتتە قوللىغا چۈشۈرۈشنى ئاساس قىلىش»① تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئۇ قۇمۇلغا قوشۇن توپلىدى، ئەمما ئۇلارنى جەڭگە سالمايلا، كەينى - كەينىدىن «نەسىھەتنامە» ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ئەسلىم يولۇشقا ئۇندىدى ھەمدە كۆپ قېتىم تاغقا ئەمەلدار ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى.

1912 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1913 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە، ياڭ زېڭشىن خۇيزۇ يىگىتلىرىنى قوللىغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى تاغقا چېقىپ تۆمۈر خەلىپە بىلەن سۆھبەتلەشكە ئەۋەتتى. ياڭ زېڭشىن خېتىدە تۆمۈر خەلىپە قاتارلىق كىشىلەرنى جازاغا تارتىش نىيىتىدە ئەمەسلىكىنى ئىزھار قىلىپ، قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنىنى قورال تاپشۇرۇشقا دالالەت قىلدى، 1907 - يىلدىكى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى رەھبەرلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى ساۋاق تۆمۈر خەلىپە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئېسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار مۇرەسسەلىشىشنى رەت قىلدى. 1913 - يىل 3 - ئايدا، ياڭ زېڭشىنىڭ يولىورۇقى بويىچە لى شۇفۇ مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتى بىلەن

① ياڭ زېڭشىن، «تىنىقچاڭ» مۇھەررىرىدا چىققان «كۆڭۈلنامە» B تۆۋەندىكى 11 قېتىم سۆز - بەت.

ئىككىنچى قېتىم تاغقا چىقىپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن كۆرۈشتى، دىندارلىق مۇناسىۋىتىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى ئالدىدى، لى شۈفۇ قۇرتان تۈتۈپ قەسەم ئىچىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندۇ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھاشىرى ھەر ئايدا ئىككى كۈنگە قىسقارتىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇلۇق ئۆلكە قوشۇنىنىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇنىنىڭ 3 - يىگى قىلىپ ئۆزگەرتىلىدۇ، تۆمۈر خەلپە يېڭىجاڭلىققا تەيىنلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۇرىدۇ، قېچىلغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار پۈتۈنلەي دېھقانچىلىق قىلىشقا قايتۇرۇلىدۇ، دەپ ۋەدە بەردى. تۆمۈر خەلپە بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ، 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ ئۈرۈمچىگە كەلدى، قالغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى.

ياڭ زېكشىن تۈرپانىنىڭ قوزغىلاڭچى دېھقانلىرىنىڭ ئاشۇنداق ئۇسۇل قوللانىدى. مۇھىددىن خەلپىمۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈزىدىن مېڭىپ، «نەسىھەت بىلەن كۆندۈرۈلدى». ياڭ زېكشىن تۇرپان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ بىر يېگى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، مۇھىددىن خەلپىنى يېڭىجاڭلىققا تەيىنلىدى ھەمدە ئۇلارنىمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرىدىغان قىلىپ يۆتكەپ كەلدى.

قۇمۇل ۋاڭى كېلىشىم ھاددىلىرىنى ئىجرا قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە، يانچىلارنى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ قوزغىلاڭىدىن كېيىن ئوچۇردىغان «ۋىجدان» لىرىنى ئۆلەپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. تۆمۈر خەلپە تەيىنلىگەن يەرلىك ئاقساقاللارمۇ ۋاڭ ئوردىسى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئالماشتۇرۇۋېتىلدى. ھەتتا بەزىلىرى قولغا ئېلىندى. تۆمۈر خەلپە بۇ خەۋەرلەرنى ئوقىغاندىن كېيىنتىن، مۇھىددىن خەلپە بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ، قىسمىلارنى باشلاپ تۈرپانغا بېرىپ قايتىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييار-

لاندی. خائىنلىك ساتقۇنلىقى تۇپەيلىدىن، قۇمۇل ۋالىسى شا مەخسۇت قوزغىلاڭ پىلانىنى بىلىپ قالدى ۋە يالاڭ زېڭىشىنغا بۇ ئىشنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، تۆمۈر خەلپە قاتارلىقلارنى تۇتۇلتۇرۇۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. 1913 - يىلى 9 - ئايدا، تۆمۈر خەلپە بىلەن مۇھەددىن خەلپە يالاڭ زېڭىشىن تەرىپىدىن تۇتۇلتۇرۇلدى، قالغان ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى تارقىتىۋېتىلدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن مۇھەددىن خەلپە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قۇمۇرنىڭ ئىنىسى شاكىر 1914 - يىلى 4 - ئايدا تۇرپانغا كېلىپ، مۇھەممىنىڭ سەپداشى ئەمەت بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە تۇرپان خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى كۈرەشنى داۋاملىق قىلىپ يايدۇردى. 1915 - يىل 1 - ئايدا، ئەمەت بىلەن شاكىر تۇتۇلتۇرۇۋېتىلدى.

1913 - يىل ئەتىيازدا، ئۈلدىكى شىبە كۈرەسى (ھازىرقى چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى) دىمۇ نامرات دېھقانلارنىڭ فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى كۈرىشى يۈز بەردى. شىنخەي ئىنقىلابى چىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن شىبە كۈرەسىدە كونا تۈزۈم داۋاملىشىپ، شىبە خەلقى يەنىلا سەككىز خوشۇنلۇق تۈزۈمىدىكى ھەربىي لاگىر تۈرمۈشىنى كەچۈرمەكتە ئىدى. بۇ تۈزۈم ئاستا - ئاستا، شىبە خەلقى فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى ئۇچرىدى. ئۇلار فېئودال بەگلەرلار ئۈچۈن ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇپلا قالماي، يەنىلا سىياسىي جەھەتتە ھېچقانداق ئەركىنلىك ھوقۇقىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى. XX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن ئىلگىرى، شىبە كۈرەسىنىڭ خوشۇنلۇق يېرى «ئۇمۇم ئىگىدارچىلىقى» دا بولۇپ، ھەر-

قايسى سۈمۈل تەرىپىدىن بىر تۈتاش باشقۇرۇلاتتى. 90 - يىللار- دىن كېيىن، ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىپە تەدرىجىي هالدا خۇسۇسىي مۈلۈككە ئايلىنىپ قالىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپ قىسىم يەرلەر فېئودال ئەمەلدارلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى. شۇ ۋاقىتتا فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىكى ئاساسىي ئۇسۇلى يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىش ۋە ئادەم يالالاشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا «قورۇقچىلىق» تۈزۈمىمۇ بار ئىدى. هەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ كۆپلىگەن «قورۇقچىلىرى» بولاتتى، بۇ «قورۇقچى» لار ئەمەلىيەتتە ئەمەلدارلارنىڭ چاكارلىرى ياكى يىللىق چىلىرى ئىدى. خوشۇن گازارمىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ هەدەپ فېئودالىلىق ئىمتىيازنى يولغا قويۇپ، ئۇز مەيلىچە سوراقخانا قۇرۇپ، دېھقانلارنى قىينىاپسوراقا تارتاتتى. بۇ ئىشلار شىنجاڭ خەلقىنىڭ بارغانسېرى كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى.

1913 - يىل ئەتىيازدا، تۈتىنچى سۈمۈلنىڭ يارەمچى ئەمرى، ۋېيگۈەن قاتارلىق ئەمەلدارلار ئۇزىنىڭ هوقۇق كۈچىگە تايىنىپ، ئۇز مەيلىچە جامائەت يەرلىرىنى بايلار ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىگە بۆلۈپ بەردى. كەڭ نامرات دېھقانلار كېكسە چۈن (يەنە بىر ئىسمى شۇ من) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە خوشۇن تارخىپ ئىشخانىسىغا بېسىپ كىرىپ، يەر - زېمىن رويخېتى ئېلىپ چىقىپ، بايلار ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى، جامائەت يەرلىرىنى نامرات دېھقانلارغا بۆلۈپ بەردى. يارەمچى ئەمر گازارمىسىنىڭ باش بۇغى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ دېھقانلار ئامىمىسىنى باستۇردى هەمدە كېكسە چۈن قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، بەشىنچى ۋە سەككىزىنچى سۈمۈلدىكى دېھقانلارمۇ فېئودال ئەمەلدارلارغا

قارشى كۆرەشنى قانات ياپدۇردى. بەشىنچى سۈمۈلدىكى ئامما باشلىرىغا قارا ياغلىق چېگىپ، قوللىرىغا قورال - ياراق ئېلىپ خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارغا قارشى تۇرايلى! دەپ ئۇنىلۈك شوئار توۋلاپ، يارەمچى ئەمرىنىڭ ئىشخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، خىيانەتچى يارەمچى ئەمرىنى قاتتىق رۇدى. سەككىزىنچى سۈمۈلدىكى ئامما شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ، يارەمچى ئەمرى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى قاتتىق ئۇردى ھەمدە ئىشخانا تامغىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزلىرى ئەمرى- پەرمان چىقىرىدىغان بولدى. گازارمىنىڭ باش بۇغىسى ئۆزى بىۋاستە ئاتاقلىق قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئايدىن بەشىنچى ۋە سەككىزىنچى سۈمۈللاردىكى خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرەشلىرىنى باستۇرۇۋېتەلىدى.

شۇنىڭ يىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ بۈرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر قىسىم زىيالىيلىرىمۇ ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىنى قوزغىدى. 1913 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇلار ئىلمىي جەمئىيەتلەرنى قۇردى، ماۋارىپ يىلەن شۇغۇللىنىش، پۈرسەتنى دىن پايدىلىنىپ، ئۆز مىللىتى ئىچىدە، ئىسلاھاتچىلىق، يېڭىلىقچا كۆچۈش ئىدىيىسىنى تارقاتتى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «خوشئون تۇزۇمى» نى بىكار قىلىش، «قورۇقچىلىق» تۇزۇمىنى قالدۇرۇش، مۇشتۇمزورلارنىڭ زورلۇق بىلەن يەر ئىگىلىشىگە ۋە چىك سۇلالىسىنىڭ كونا ئادەتلىرى بويىچە يەر ئۆلچەشكە قارشى تۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە، قازاق خەلقىمۇ فېئودالىز- زىمغا قارشى كۆرەشنى قانات يايدۇردى. ئۇلار چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە باج سېلىق تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى، ھەتتا باج يىغىشقا كەلگەن ئەمەلدارلارنى باغلاپ قويدى. كۆپلىگەن قازاق زاتلار شىنخەي ئىنقىلابىي پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا

قەبىلە ئاقساقاللىقىغا ۋارسلىق قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، دېموكراتىك سايلامنى يولغا قويدى.

گېلاۋخۇي شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭدىكى بىر مۇھىم كۆچى ئىدى. 1876 - يىلى زوزۇڭتاڭ خۇنەن ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا باشلاپ كېلىپ ياقۇپ بەگ باندىتلىرىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئۇنىڭ ئارمىيىسىدىمۇ گېلاۋخۇينىڭ تەشكىلاتلىرى بار ئىدى. شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، خۇنەن ئارمىيىسى ھەر قايسى جايلارغا يۆلۈپ تۇرۇنلاشتۇرۇلدى، گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىمۇ تىياناشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كېڭ تارقالدى. خەنزۇلاردىن باشقا، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، مانجۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر گېلاۋخۇيغا قاتناشتى، ھەتتا ئاز ساندىكى چەت ئەللىكلەرمۇ گېلاۋخۇيغا ئەزا بولدى.

ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۈەن داخۇا، تەن چاڭگۇ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ قورالسىزلاندۇرۇلغان چارلىغۇچىلار گازارمىسى ۋە باش مۇپەتتىش مەھكىمىسىنىڭ شەرقىي گازارمىسىدىكى 200 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا تارقىتىپ، شۇ جايلاردىكى گازارمىلارنى تولۇقلاشقا مەجبۇرىي بۇيرۇق قىلدى، بۇنىڭدىكى ئەمەلدار، ئەسكەرلەرنىڭ تولىسى گېلاۋخۇي ئەزالىرىدىن ئىدى، تەن چاڭگۇ بولسا گېلاۋخۇينىڭ مۇھىم باشلىقى ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇينىڭ كۆچى ئۇلغىيىپ، تەسىرى كۈنسېرى كېڭەيدى. ئىلى قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەتكە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي ئىلىي ئىنقىلابىي ئارمىيىسى بىلەن پائال تۇردە ئالاقە ئورناتتى، شىنجاڭ، ئىلى ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى شىخودا تەركىبىپ تۇرغان مەغلۇبىيەتكە، ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى لىيۇ

چىنمك قاتارلىق 31 كىشىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتىپ، شۇ ئارقىلىق يۇەن‌داخۇانى ئىسكەنجىگە ئالدى. 1912 - يىل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ھەربىرىتىلىنىپ، ھەممىلا يەردە فېئودال ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. ياڭ زىڭشىن تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە، گېلاۋخۇيغا قارىتا، ئۇلارنىڭ كۈچىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قارىماي ئىش كۆرۈشتە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللارنى قوللاندى. قارا شەھەر، بۈگۈر، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردىكى كۈچى ئاجىزراق بولغان گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىنى تېزدىن ئەسكەر يۆتكەپ بېرىپ باستۇردى. ئاقسۇ، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى كۈچى زوراق بولغان گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىغا قارىتا، ۋاقتىنچە سەۋر - تاقەت قىلىپ، يالغاندىن ئەمىلىك بېرىپ بىخۇتلاشتۇرۇش، ئاندىن پۈرسەت تېپىپ يوقىتىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. 1913 - يىل باھار ۋە ياز پەسىللىرىدىن باشلاپ، ياڭ زىڭشىن گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىغا خىرىس قىلىشقا باشلىدى. ئۇ قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى گېلاۋخۇينىڭ باشلىقلىرىنى ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەر بىلەن يۆتكىدى ياكى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ يۇرتلىرىغا قايتۇرۇدى. سەپەر ئۈستىدە كۆپلىگەن كىشىلەرنى ئۆلتۈرۋەتتى. 1919 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

2. چىرا يېزىسىدا كۆتۈرۈلگەن چار روسىيەگە قارشى كۈرەش يالقۇنى

شىنجاڭ ئىلى باش تۈتۈق مەھكىمىسى ئەمدىلا قۇرۇلغان چاغدا، چار روسىيىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئاتالىق ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، غۇلجىدىكى روسىيە سودىگەرلىرىنى

قوغدايمز دەپ داۋراڭ سالدى. قوزغىلاڭچىلار ۋەزىيەتنى باھايىتى تېز كونترول قىلغانلىقتىن، چار روسىيە ئەسكەر ئەۋەتىشنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيىسى بىلەن ئۆلكە قوشۇنلىرى تىركىشىپ تۇرغان چاغدا، چار روسىيە كونسۇلخانىسى ۋە روسىيە سودىگەرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، 1912 - يىل 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 200 دىن ئارتۇق كازاك ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىلىنىڭ غۇلجا شەھىرىگە باستۇرۇپ كىردى.

چار روسىيە ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ئىلغا تاجاۋۇز قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە شۇنداق باھانە بىلەن 1912 - يىل 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى 750 دىن كۆپرەك پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ، قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلدى. ئارقىدىنلا، چار روسىيە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «چىرا ۋەقەسى» نى بىۋاسىتە پەيدا قىلدى.

چىرا ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ مۇھىم بىر بازىرى ئىدى، 1905 - يىلى سەيىت ھاجى بۇ يەرگە كېلىپ، چار روسىيىنىڭ سودا ۋەكىلى بولۇۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق ئىمتىيازى ۋە روسىيە كونسۇلىنىڭ ھىماتىغا تايىنىپ، شۇ يەرنىڭ گىلەم ۋە يىپەك سودىسىنى مونوپول قىلىۋالدى ھەمدە كەڭ كۆلەمدە يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ، شۇ يەردىكى تۆت چوڭ ئۆستەڭنىڭ ئۆچمىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، چوڭ سودىگەر ۋە چوڭ پومېشچىكقا ئايلاندى. ئۇ يەنە غەللە - پاراق تاپشۇرۇشقا قارشى چىققىنى، جۇڭگو پۇقرالىرىنى خالىغانچە ئېسىپ ئۆلدى ۋە يەرلىك دىنىي زاتلارنى ھاقارەتلىدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. ئۇ قانۇنسىز ھالدا جۇڭگو پۇقرالىرى ئىچىدە روسىيە مۇھاجىرلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى ھەمدە 1907 - يىلى

چىرا يېزىسىدا روسىيە مۇھاجىرلىرى تەشكىللىنى قۇردى، شىنخەي ئىنقىلابىنى پارتلىغاندىن كېيىن، سىيىت ھاجى روسىيە كونسۇلىنىڭ كۆشكۈرتىشى ئارقىسىدا، جۇڭگو پۇقرالىرىنى روسىيىنىڭ «ھامىيلىقى» نى قوبۇل قىلىشقا قۇتراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ روسىيە كونسۇلخانىسىدىن قورال - ياراغ، ئوق-دورا ئېلىپ يۈز نەچچە «روسىيە مۇھاجىرى» نى قوراللاندۇرىدى، ئۇلارنى ئۆز ئۆيىگە توپلاپ، ئۆيىگە روسىيە دۆلەت بايرىقىنى ئېسىپ، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئاتالمىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ئىكىلىك ھوقۇقىنى ئايىغ ئاستى قىلدى. 1912 - يىل ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە، سىيىت ھاجى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى زورلۇق بىلەن ئىگىلەۋېلىپ، يەرلىك دېھقانلاردىن كۆپلىگەن كىشىنى ئۇرۇپ يارىلاندۇردى. چىرا خەلقىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن، 100 دىن ئارتۇق كىشى ئۇيغۇر دېھقان سۈپۈرگە ئاخۇنىنىڭ باشچىلىقىدا كېرىيە ناھىيىسىگە سىيىت ھاجى ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ بارغاندا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سىيىت ھاجىنى قامap قويدى. روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى كونسۇلىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، سىيىت ھاجىنى قانات ئاستىغا ئالدى. 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، سىيىت ھاجى چىرا يېزىسىغا قايتىپ كەلدى ۋە، شۇ ئاخشىمى بىر توپ قوراللىق لۇكچەكلەرنى باشلاپ سۈپۈرگە ئاخۇنىنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، تەھدىت سالدى ۋە ئالدىدا، سۈپۈرگە ئاخۇن بۇنىڭدىن ھەزەپلىنىپ «چىرا بولسا جۇڭگونىڭ زېمىنى، تاشلىۋېتىپ كارى بولماسلىق شەرمەندىلىك»① دەپ رەددىيە بەردى. ئەتىسى، سىيىت ھاجى يەنە بىر قانچىلىغان بىگۇناھ ئامما قاتتىق ئۇردى، سۈپۈرگە ئاخۇن ئامما ئىچىدىن باشلاپ خوتەن شەھىرىگە كېرىپ، سىيىت ھاجىنىڭ خەلقىنى

① «شىنجاڭنىڭ ئىنقىلابىي تارىخىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى»

قاقتى - سوقتى قىلغان، خوتەن قىزلىرىنى ئايلاغ ئاستى قىلغان، سوۋىكەرلەرنى روسىيە تەۋەسىگە ئۆتۈشكە قىستىغان، يېزا ئاھالىلىرىنى ئېسىپ ئۆرگەن ۋە ھاقارەتلىگەن جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. قەشقەردىكى گېلاۋخوجا تەشكىلى بايرىقى روشەن ھالدا چىرا خەلقى تەرەپتە تۇردى، گېلاۋخوجىنىڭ باشلىقى بىيەن يۈكفۇ گېلاۋخوجا ئەزاسى، يەكىنەدە تۇرۇشلۇق يانداش قوماندان شيۇك گاۋشېڭ ۋە جاۋداشېڭلارنى خوتەنگە ئەۋەتتى. 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، شيۇك گاۋشېڭ ئۆزى ئەسكەر باشلاپ چىرا يېزىسىغا كەلدى، ئەتىسى شيۇك گاۋشېڭ سىيىت ھاجىنى ئۆچ قېتىم چاقىرتقان بولسىمۇ، سىيىت ھاجى بۇنى ئىلىك ئالمايلا قالماي، 100 دىن ئارتۇق قوراللىق «مۇھاجىر» نى ئۆز ئۆۋىسىغا يىغىپ، «شيۇك گاۋشېڭ بىلەن جەڭ قىلىمىز» دەپ داۋراڭ سالدى.. بۇنىڭدىن دەرغەزەپ بولغان ئامما سىيىت ھاجىنىڭ ئۆۋىسىنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى، روسىيىگە قاز - شى كۆرەڭ ئوتى چىرا يېزىسىدا يالقۇنلاشقا باشلىدى. تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن ئامما ناھايىتى تېزلا 3 - 4 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئايلاندى، «غەزەپ سادالىرى ئاسمان پەلەك يېگۈدەك، جاسارەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى»①. شيۇك گاۋشېڭ ئاممىغا مەدەت بولسۇن ئۈچۈن، جۇ شۇتاڭ باشچىلىقىدا 50 ئەسكەرنى ئاممىنىڭ سېپىگە قوشۇلۇشقا ئەۋەتتى، زورلۇق بىلەن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن «مۇھاجىرلار» ئارقا - ئارقىدىن قېنىچىپ چىقىپ، روسىيە مۇھاجىرلىق گۇۋاھنامىسىنى ئۆزلىرىدىن تاپشۇردى ياكى يىرتىپ تاشلىدى. سىيىت ھاجى ياۋۇزلۇق بىلەن ئوق چىقىرىپ جۇشۇتاڭ بىلەن بىر نەچچە ئەسكەرنى ئۆلتۈردى، تامدىن ئارتىلىپ كىرگەن ئۇيغۇر دېھقان

① «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىن مۇھىم بايانلار»، «قەشقەرنىڭ خوتەن ئايمىقىدىكى روسىيىلىكلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ئەھۋالى».

ئىسلامنى قىلىچ بىلەن چانىۋەتتى، يەنە كۆپلىگەن ئامما-
يارىدار قىلدى، بۇ خىل پاجىئە ئالدىدا ھەر مىللەت ئامما-
بىلەن گىلاۋىنۇي تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولغان ئەسكەرلەر
گۈرۈلدەپ كېلىپ شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا گۈپپاڭچىلاردىن بىر-
نەچچىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، تاجاۋۇزچىلىق بازىسىغا ئوت قويدى،
شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ روسىيىگە قارشى كۈرەش يالقۇنىدا 29
نەپەر باندىتنىڭ كۆلى كۆكسە سورۇلدى، سىيىت ھاجى ئۆزىنى
باشقىچە ياساپ، تۈن قاراڭغۇسىدا ئارقا تامنى تېشىپ قېچىپ
كەتتى. چىرا ۋەقەسى گەرچە سىيىت ھاجىنىڭ ياۋۇزلۇق قىل-
مىشلىرىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر
سەۋەبى چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىقىنى ئۆز-
لۈكسىز كۈچەيتكەنلىكىدە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى چارروسىيە-
نىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ كاتتىبەشى
بابلوۋنىڭ ئىقرار قىلغىنىدەك، قەشقەردىكى روسىيە كونسۇلى
سوكوۋ شىنجاڭنى «چارپادىشاھ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆزى گوبېر-
ناتور بولىدىغان بىر ئۆلكىگە ئايلاندۇرماقچى بولغان، شۇڭا
ئۇ تىزىمغا ئالدۇرۇش ئارقىلىق، يۈزلەپ، مىڭلاپ يالغان رو-
سىيە مۇھاجىرلىرىنى پەيدا قىلغانلىقتىن، چىرا ۋەقەسى كېلىپ
چىققان».① ۋەقە تۈگىگۈچىلەردىن كېيىن، سوكوۋ دەرھال چاررو-
سىيە ھۆكۈمىتىگە دوكلات قىلدى ھەمدە چىرا يېزىسىغا 200
نەپەر كازاك ئەسكىرىنى ئۆزۈم باشلاپ بېرىپ، جۇڭگونىڭ
روسىيىگە قارشى تۇرغان ئامما ئىنقىلابىنى باستۇرىمەن دەپ جار
سالدى. روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى جۇڭگونىڭ بېيجىڭ
ھۆكۈمىتىگە نوتا تاپشۇرۇپ، قاتىللارنى جازالاش، تۆلەم تۆلەش،
كەچۈرۈم-سوراش قاتارلىق يولسىز تەلەپلەرنى ئۆكتەملىك بىلەن
ئوتتۇرىغا قويدى. قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن روسىيە

① سكرىپىن قاتارلىقلار يازغان «ماكىمې قەشقەردە» 12 - باب.

قوشۇنلىرى تولۇق قوراللىنىپ، شەھەر كوچىلىرىدا نامايىش ئۇتكۈزۈپ، قەستەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ، جۇڭگو ئەسكەرلىرىدىن نەچچە ئون كىشىنى چېپىپ يارىدار قىلىدى ھەمدە قەشقەر شەھىرىنىڭ سىپىل دەرۋازىسىنى پارتلىتىۋېتىپ، دوتەي يامۇلى ۋە باش بۇغ يامۇلىنى قورشىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالىدى. 8 - ، 9 - ئايلاردا، روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى بېرنىس كازاك ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنى باشلاپ چىرا، خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، 100 دىن ئارتۇق جۇڭگولۇق پۇقرانى قىيناپ سوراق قىلدى، يەنە قانۇنسىز ھالدا سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق 80 دىن ئارتۇق يەرلىك خەلق ئاممىسىنى قولغا ئالدى، قامىدى، ئۇردى ۋە قىيناپ سوراق قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ئىككى نەپەر يەرلىك ئەمەلدار بىلەن بىللە قەشقەرگە ئېلىپ باردى. يۇەن شىكەي ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ۋەتەننى سېتىشنى شۇھرەت دەپ بىلىپ، چارروسىيىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، يالاق زېڭشىنغا «جىنايەتچى» لەرنى قاتتىق جازالاش، «ئىشنى تېز پۈتتۈرۈش» توغرىسىدا كۆپ قېتىم تېلېگراممىلا ئارقىلىق بۇيرۇق قىلدى، 1913 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، قەشقەردە چىرا ۋەقەسى توغرىسىدا ئوچۇق سوت ئېچىلدى، دەۋا قىلىنۇچىلار سوكۇۋ ھامىيلىق قىلغان 26 نەپەر روسىيە مۇھاجىرى ئىدى، جاۋابكار سۈپۈرگە ئاخۇن، شىۋاڭ گاۋشېڭ قاتارلىق 80 نەچچە نەپەر جۇڭگولۇق ئەسكەر ۋە پۇقرا ئىدى. چارروسىيە جۇڭگودىن نەپەقە ئۇچۇن 800 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم تۆلەشنى ھەمدە جۇڭگولۇق ھەر مىللەت ئاممىسى، ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىدىن 180 دىن ئارتۇق كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى يولىزلارچە تەلەپ قىلدى. سوكۇۋ «سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر

سەيىت ھاجىنىڭ تۇرار جايىغا بېسىپ كىرىپ ئوت قويۇپ، ئادەم ئۆلتۈردى، شۇڭا ئۇلۇم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىشى كېرەك» دېدى. سۆپۈرگە ئاخۇن ھەققانىي ۋە ئاچچىق سۆزلەر بىلەن: «چىرا بولسا جۇڭگونىڭ زېمىنى، سەيىت ھاجى ئاللىقاچان ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ روسىيە قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان، ئۇنى تەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىن جۇڭگوغا كېلىپ، بىزنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىمىزنى، باغ - ۋارانلىرىمىز ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىمىزنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى، غەلىلە - پالاق تاپشۇرۇشقا قارشى چىققىنى، كىشىلەرنىڭ خوتۇن - قىزلىرى ۋە مال مۈلكىنى تارتىۋالدى، مىللىي مۇناپىقلارنى ئازدۇرۇش ئارقىلىق بېلەت ئالدۇرۇپ روسىيە مۇھاجىرلىقىغا ئۆتۈشكە قىزىقتۇردى، پۇقرالارنى پاجىئەلىك ھالدا قىردى. سەيىت ھاجى دەل يۇرتىمىزغا ئۇسۇپ كىرگەن ھەقىقىي قاتىلنىڭ ئۆزى، شۇڭا ئۇلۇم جازاسى شۇلارغا بېرىلىشى كېرەك» دەپ قاتتىق رەددىيە بەردى.① چارروسىيە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشى كېرەك دەپ قارىلىغان جۇڭگو پۇقرالىرى ۋە ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئۆزىنى ئاقلىدى، ئۇلار جاۋابكار ئەمەس، «بەلكى ئەرز قىلىۋاتقان قانۇن مەسلىھەتچىسىگە ئوخشاپ قالىغانىدى».② سوكۇۋ رەسۋا بولغانلىقتىن، سوت مەھكىمىسىدىن چىقىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن «سوت» ئۆزۈلۈپ قالدى. جۇڭگونى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈن، چارروسىيە قەشقەردە تۇرۇشلۇق تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى 1000 دىن ئارتۇق كىشىگە كۆپەيتتى ھەمدە «ئاجىز دۆلەتنىڭ قۇلى بولغاندىن كۆرە، كۈچلۈك دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولغان

① «شىنجاڭنىڭ تېجىمىدىكى تارىخىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى»نىڭ 2 - قىسمىغا قارالسۇن.

② «كۆرسەتمە قاتارلىقلار يازغان «ماكسىم قەشقەرده».

ياخشى» دېگەنلەر ئوخشاش شوئارلارنى چاپلاپ قوتراتقۇلۇق قىلدى. ياك زەنشوي دۆلەت زېمىنىنى قوغداش ئۈچۈن، بىر لۇي قۇرۇقلۇق ئارمىيسى تەشكىللەشنى قارار قىلدى. قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقى چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇپ، ئارقا-ئارقىدىن ئارمىيىگە قاتنىشىپ روسىيە تاجاۋۇز چىلىرىغا قارشى تۇردى. بۇ چاغدا يۈەن شىكەي سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى «ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلاب» نى باستۇرۇپ، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، جاھانگىرلاردىن مەدەت ئىزدەشكە ئالدىراۋاتقانىدى، شۇڭا ئۇ چارروسىيىنىڭ بېسىمى ئاستىدا تەڭ پۈكۈپ، ئەنزە بېجىرىشتى «بوشاڭلىق قىلىپ كېچىكتۈرۈپ قويغان» قەشقەر تەپچىشى ۋاڭ بىڭگۇننى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى. 1913 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاھانەتلىك «جۇڭگو - روسىيە چېگرا يېزىسى كېلىشىمى» ئىمزالىنىپ، جۇڭگو 69 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش تۆلەم تۆلەيدىغان بولدى، شۇنۇڭ ئاۋشىغا 12 يىللىق، سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ئاممىغا تۆت يىلدىن ئون يىلغىچە قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىندى. خوتەنلىك دوتىيى ۋە كېرىيە ئامبالىلىرىغا زور مىقداردا جەريمانە قويۇلدى.

چېگرا خەلقى بۇنىڭلىق بىلەن باش ئېگىپ قالمىدى. شۇڭا ئاۋشىغۇ يەنىلا گېلاۋخۇيىنىڭ باشلىقى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن داۋاملىق ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خەلقىنىڭ روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلدى. چارروسىيىنىڭ ئىشپىيونى ۋەلى غالچىنى سەيىت ھاجى «خوتەنگە كېلىشكە ئېتىنالمايمەن»، قەشقەر ئارقىلىق روسىيىگە قېچىپ كەتتى، سۈپۈرگە ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر جازا مۇددىتى توشۇپ چېگرا يېزىسىغا قايتىپ كەلگەندە، پۈتۈن يېزىدىكى ئاممىنى بىرەك ئالدىغا چىقىپ، روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلغان

بۇ ۋەتەنپەرۋەر مىللىي قەھرىمانلارنى قارشى ئالدى، بەزىلەر ھەتتا 100 كىلومېتر يىراقلىقتىكى خوتەنگىچە بېرىپ قارشى ئالدى.

38. ياڭ زېڭشىن ۋە جىن شۇرېننىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

1. ياڭ زېڭشىننىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىتى

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن 1912 - يىلىدىن 1928 - يىل يازغىچە بولغان 17 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، شىنجاڭ بىيۇروكراتلار سىلسىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى. ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندا، شىنجاڭ مۇرەككەپ سىياسىي، ھەربىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەپقالغانىدى. غەربتە ئىلە - دىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى ياڭ زېڭشىن بىلەن تىركە - شىۋاتقانىدى، شەرقتە قۇمۇل، تۇرپاندىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا گېلاۋخوي ئەزالىرىنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشنى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭلىرى داۋام قىلماقتا ئىدى، شىمالدا چارروسىيە بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتاتتى. ياڭ زېڭشىن ۋەزىيەتكە قاراپ ئىش كۆرۈش ھېلىنىڭ ئىشلىتىپ، يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى بىر - بىرلەپ ھەل قىلدى.

ياڭ زېڭشىن ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرىنى يا ئەمەلگە تەيىنلىدى، يا ئىلىدىن يۆتكەۋەتتى، شىنجاڭدا تۇ - رۇشنى خالىمىغانلارغا كۆپلەپ پۇل بېرىپ، ئىچكىرىگە يولغا سالدى. مەسىلەن، ياڭ زەنشۇي 1913 - يىل 8 - ئايدا ئانىسى نىڭ قازا تاپقانلىقىنى باھانە قىلىپ شىنجاڭدىن ئايرىلىپ،

روسیه ئارقىلىق خۇبېيغا قايتىپ كەتتى. شىنجاڭدىن ئايرىلىشقىمۇ، ئۇرۇمچىنىڭ كېلىپ ۋەزىپە ئۆتەشكىمۇ ئۇنىماي، ئىلىدا تۇرۇپ ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى داۋاملاشتۇرماقچى بولغان فېلىك تېمىن بىلەن لى فۇخۇاڭنى يالاڭ زېڭشىن ئادەم ئەۋەتىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي، قۇمۇل، تۇرپاندىكى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنى يالاڭ زېڭشىن بىر تەرەپتىن نەسىھەت قىلىپ كۆندۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن ئەيرىڭىنى تەلەڭ ئىشقا سېلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باستۇرۇۋەتتى.

يالاڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭنى پەيدىنپەي بىرلىككە كەلتۈردى. 1914 - يىلى كۇاڭغۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلدى. يالاڭ زېڭشىن شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ئىلى چېگرا مۇداپىئە مەھكىمىسىنى باسقاۋۇللۇققا ئۆزگەرتىپ، ئۆزى باشقۇردى. ئەسلىدىكى شەبە، سولۇن، ئويرات، چاخار قەبىلىلىرىنىڭ ئاغلاقچى ئامبالىلىرىنى ئاغلاقچى ئەمەلدارغا ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى ئاستىغا ئالدى. ئىلىدىكى بۇرۇنقى قوشۇنلارنى قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك قىسىملىرىنى ئالماشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنە تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلىنى دوتەيگە ئۆزگەرتىپ، ئۇنىمۇ ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە تەۋە قىلدى. شۇنىڭدەك تۇرغۇت، چاخار، ئويراتلارنى ئىلگىرىكى تۇرغۇت، خۇشۇت قاتارىدا تۇتۇقسىز بىۋاسىتە قاراشلىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىنىڭ ۋە موڭغۇل، قازاقلارنىڭ مەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئىلى جياڭجۈنىگە تەۋە بولۇشتەك ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىنى تامامەن ئۆزگەرتىپ، ئەسلىدىكى ئىلى جياڭجۈنىنىڭ بارلىق ھوقۇق ۋەزىپىلىرىنى

بىردەك شىنجاڭنىڭ تۈتۈق مەھكىمىسىگە تەۋە قىلدى.
ئالتايمۇ 1919 - يىلى شىنجاڭغا تەۋە بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئالتاي ئەسلىدە ئۇلاستاي جياڭجۈنىنىڭ تەۋەسىدىكى قۇبدو ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. كېيىن، قۇبدو بىلەن ئالتاي ئايرىم - ئايرىم باشقۇرۇلدىغان بولۇپ، ئالتاي ئىش بېجىرىش ئامبىلى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق تورنى سارسۇمبە (هازىرقى ئالتاي ناھىيىسى) دە بولدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالتاي ئىش بېجىرىش ئامبىلى ئالتاي ئىش بېجىرىش جاڭگۈەنلىكىگە ئۆزگەرتىلىپ، بىۋاستە مەركەزگە قاراشلىق قىلىنىدى. 1911-يىل 11- ئايدا، تاشقى موڭغۇل «ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» مۇستەقىللىق جاكارلىدى، ئارقىدىنلا چارروسىيىنىڭ كۇشكۇرتىنى ئارقىسىدا ئالتايغا بېسىپ كىرىپ «قۇبدو - ئالتاي ئۇرۇشى» نى قوزغىدى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى قۇبدونى ئىشغال قىلىۋالغاندا، شىنجاڭ يار - دەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ قۇبدونىڭ جەنۇبىدىكى چاغان تىۋۇنگو دېگەن جايدا مۇداپىئەدە تۇردى. 1913 - يىل 7 - ، 8 - ئايلاردا، تاشقى موڭغۇلىيە توپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ چاغان تۇنگۇگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، رەسۋا بولۇپ قاچتى. چارروسىيە تاشقى موڭغۇلىيە توپىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ ئالتايغا بېسىپ كىرىش سۇيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، ئېغىز قولىنى بىۋاستە ئالتايغا سوزدى. 1913 - يىل 9 - ئايدا، چارروسىيە 1500 دىن كۆپ تەسكەر چىقىرىپ، سارسۇمبىنى تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، ئارقىدىنلا يەنە ئالتاي رايونىغا زوراۋۇق بىلەن ئاھالە كۆچۈرۈپ، ئېلىمىزنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى ۋە يايلاق، سۇ مەنبەلىرىنى زوراۋۇق بىلەن ئېگىلىۋېلىپ، ئالتاينى بىۋاسىتە ئالغانلىقىنى ئەمەلـ

يەتكە ئايلاندۇرۇشقا تۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە كونا تۈرمۈتلارنىڭ چىنىققىنى يالتىنى يېتىپبولۇپ، ئۇنى ۋەتەنگە ئاسىلىق قىلىپ، ئالتايىنى «مۇستەقىل» دەپ جاكارلاشقا كۈشكۈرتتى. ئالتاي ۋەزىيىتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقى بەيجىڭ ھۆكۈمىتىنى غەم - غۇسسىگە سالدى. بەيجىڭ ھۆكۈمىتى يالڭ زېكشىن بىلەن تۈزۈن ۋاقىت مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، ئالتاي بۆلۈستە مەركەزگە قارايدىغان تۈزۈلمىنى ئۈزگەرتىپ، ئالتاي ئىش بېجىرىش جاڭگۇەنلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 1919 - يىلى ئالتاي رايونى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئالتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ رايون شىنجاڭنىڭ بىر تۈتاش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈلدى، بۇ جەريانىدا يالڭ زېكشىن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەربىي - سىياسىي چوڭ ھوقۇقلىرىنى ئۆزىگە مۇلھەملەشتۇرۇۋالدى.

يالڭ زېكشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ يىلىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ساقچى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە ھەرقايسى ناھىيىلەردە چارلىغۇچى ساقچى ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىلغار زىيالىيلارنى باستۇردى. يالڭ زېكشىن يەنە يۈەن شىكەينىڭ خانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۇرۇشنىڭ ھىمايىچىسى بولدى، ئۇ تېلېگرامما يوللاپ، يۈەن شىكەينىڭ پادىشاھ بولغانلىقىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 1915 - يىل 12 - ئايدا سەي ئىپ قاتارلىق كىشىلەر يېڭىنسەنمەدە يۈەن شىكەينىڭ قارشى قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلدى. شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتلام مەربىي، مەمۇرىي خادىملار شىيادىك، لى يىن،

دايى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا ئاۋاز قوشۇشنى مەخپىي پىلانلاپ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئىستىبدات ھۆكمىرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. ئەمما، مەخپىيەتلىك ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، بۇ ئۇچ كىشى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، بۇ ئىشقا قاتناشقان بىر قىسىم ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۆز يۇرتلىرىغا يالاپ قايتۇرۇلدى.

1916 - يىل 6 - ئايدا، يۈەن شىكەي ئۆلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇڭتۇڭ، زۇڭلىلىرى خۇددى ئايلانما پانۇستەك ئالمىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، ياڭ زېڭشىن يەنىلا شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ھوقۇقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ تۇردى. مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارىتا، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا كىم چىقسا شۇنى ھىمايەقىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ ۋاقىتلاردا ئىچكى جايلاردا، مىلىتارىست-لارنىڭ يېغىلىشلىرى يىل بويى داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي يۇرتقا قارىشى چولىسى تەگمىدى، شۇڭا ھەممىسى ياڭزېڭشىننىڭ شىنجاڭدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقلىرىنى ئېتىراپ قىلدى.

ياڭ زېڭشىن ئۆزى ئىشەنچسىز دەپ قارىغان قىسىملارنى زور مىقداردا قىسقارتتى ھەمدە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە «ئەسكىرىي كۆچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش سىياسىتى» نى يولغا قويدى. شىنجاڭدىكى قوشۇنلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن سىستېما ۋە بىرلىككە كەلگەن شتاتلىرى يوق بولۇپ، ھەربىي ھوقۇق پۈتۈنلەي ياڭ زېڭشىننىڭ قولىدا مەركەزلەشكەنىدى. قوشۇن-لاردا «كەم شتات» ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، 1928 - يىل 7 - ئايدا شىنجاڭنىڭ قوشۇنلىرى نامدا 30 مىڭ، تەخمىنەن 140 نەچچە يىڭ دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 10 مىڭ كىشىگە يەتمەيتتى. نەچچە قوشۇنلارنىڭ ئىنتىزامى بوش، ياش قۇرامى بىرخىل ئەمەس،

كىيىم ـ كېچەكلىرى ھەر خىل، قۇرال ياراغلىرىمۇ ئىنتايىن كونا ئىدى. ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، خەلقنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىپ، كىشىلەرنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولى بىلەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، «ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى». ئۇ ئەمەلدارلار 500 يۆنىلىك پارا بېسە، ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بەلگىلىدى. ئۇ بەزى خىيانەتچى، پاراخور ئەمەلدارلارنى قاتتىق جازالىدى، خىيانەتچىلىك ۋە قانۇنسىزلىق قىلغان ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شېڭ ۋېيشىك، غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى لياۋ يەن قاتارلىق كىشىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بەردى.

شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك رايون بولغاچقا، ياڭ زېڭشىن مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ تىزگىنلەپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ھەرقايسى مىللەتنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىگە قاراتا ياڭ زېڭشىن ئالاقىنى كۈچەيتىش ۋە ۋەزىپىگە تەيىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارغا ئاساسىي قاتلاملارنىڭ ھوقۇقلىرىنى تۇتقۇزدى. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ۋاڭ ـ گۇڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە قاراتا يەنىلا كونا تۈزۈم بويىچە، ئۇلارنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى يولغا قويدى. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل ئىچىدە، جاساق تۈزۈمى ئۆزگەرتىلمەي ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلدى. شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقتىن، ياڭ زېڭشىن مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئابرويلۇق ئاخۇنلارنى كۆچىنىڭ باربچە ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىززەت ـ ھۆرمەت ۋە غەمخورلۇق قىلدى. يەرلىك ئەمەلدارلار بىر تەرەپ قىلالمىغان ئەنزىلەرنى ئاخۇنلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇردى. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا

پايدىسىز بولغان سەۋەبلىك پائالىيەتلەرنى قاتتىق چەكلىدى. مەسىلەن، مۇسۇلمانلارنىڭ يەكشەنبە كۈنىدىلا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا رۇخسەت قىلىپ، «خۇسۇسىي مەدرىسىلەرنى ئېچىش» قا رۇخسەت قىلمىدى، «ئۆيگە يىغىلىپ خەتمىقۇرئان قىلىش» قا رۇخسەت قىلمىدى، مۇسۇلمانلارنىڭ «قۇرئان»، «مەدىس» لىلا ئوقۇشىغا رۇخسەت قىلىپ، باشقا «دىنىي كىتابلار» نىڭ ھەممىسىنى مەنئىي قىلىدى. ئاخۇن، موللىلارنىڭ زايون ئاتلاپ دىنى تارقىتىشىغا رۇخسەت قىلمىدى، چەت ئەلدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئاخۇنلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىنى تارقىتىشىغا تېخىمۇ رۇخسەت قىلمىدى، دىنىي مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنىڭ سىياسىي كۆرۈنۈشكە ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، «باشقا مەزھەپ تەكشىلىش» كە، «ئۆز ئالدىغا گۇرۇھ بولۇۋېلىش» قا يول قويمىدى. مەككىگە بېرىپ ھەج ـ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ سانىنى قاتتىق چەكلىدى.

ياك زېكشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە، مالىيە ـ ئىقتىساد جەھەتلەردىمۇ ئىنتايىن قىيىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ئىدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ھەمكارلىق پۇلى» ئۇزۇلۇپ قېلىپ، شىنجاڭنىڭ مالىيىسى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، مالىيە خىراجەتلىرى ئۆكسۈپ قالغان قىسمى ۋەزىيەتنىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياك زېكشىن بىر تەرەپتىن باج ئىشلىرىنى تەرتىپكە سالدى، يەنە بىر تەرەپتىن قەغەز پۇل بېسىپ چىقارغانىدى؛ 1912 ـ يىل 8 ـ ئايدا، مالىيىنى ئىنتىلاش بويىچە ۋاقىتلىق ئورگان تەشكىل قىلىپ، ئادەم بەلگىلەپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە كىرىم ـ چىقىمىنىڭ ئىنتىز سانلىق مەلۇماتلىرىنى تۈرلەر بويىچە بىر ـ بىرلەپ ئىنتىلاپ چىقىپ، ئۇنى خامچوتنىڭ ئاساسى قىلىدى ھەمدە ھەرقايسى ناھىيىلەرگە ھېسابات خادىملە-

رىنى ئەۋەتىپ، يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە رەسمىي ۋە غەيرىي رەسمىي باج تۇرلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، قائىدە-نىزاملارنى ئېنىق بەلگىلەپ، چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېغىلىپ قالغان ئىللەتلەرنى يوقاتتى. شۇ يىلى 9-ئايدا يەنە 14 ماددىلىق «ئاشلىق ۋە ئوت-چۆپتىن غەللە-پاراق ئېلىش نىزامنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، بۇرۇن يەرلىك خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كەتكەن ۋە ناھىيىلەر ئېلىپ قالغان كىرىسىلەرنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت خەزىنىسىگە يىغدى. بۇنىڭ بىلەن، يەر بېجىنىڭ مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. 1916-يىلدىن باشلاپ، ياڭ زېڭشىن باج نىسبىتىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، تۇرلۇك نامىلار بىلەن ھەر خىل ئالۋان-ياساق بەلگىلەپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە كىرىمىنى يىلمۇ يىل ئاشۇردى، شۇ يىلى شىنجاڭ مالىيىسىنىڭ كىرىم-چىقىمى تەڭپۇڭلاشتى.

ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ياڭ زېڭ-شىن ئىشنى «ئەمەلىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشتىن باشلاش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ «ئۆستەڭ چېپىپ، بوز يەر ئېچىش» نى كۆچەپ تەشەببۇس قىلدى، 1915-يىلى شىنجاڭدا سۇ ئىشلىرى كومىتېتى تەسىس قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى پىلانلاپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلدى. گۇاڭشۇينىڭ ئاخىرقى يىللىرى، شىنجاڭدا ئېچىلغان بوزيەر 13 مىليون مودىن ئاشقان ئىدى. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، يەنە 1 مىليون مو ئۆپچۆرىسىدە بوزيەر ئېچىلدى. ئۆستەڭ چېپىپ بوزيەر ئېچىش نەتىجىسىدە، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي قىلدى، بۇغداي ۋە شالنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيدى، مەھسۇلاتمۇ ئاشتى. ياڭ زېڭشىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بەرپا قىلىنغان كىچىك تېپتىكى بەزى سانائەت ۋە كان - كارخانىلارنى داۋاملىق ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا خۇرۇم زاۋۇتى، فۇمىن توقۇ-مىچىلىق شىركىتى قاتارلىق كارخانىلارنى قۇردى. 20 - يىل-لاردا شىنجاڭدا يەنە تاشيول ئىدارىسى ۋە ئاپتوموبىل باش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، نەچچە ئون ماشىنا سېتىۋېلىپ، يو-لۇچىلار ۋە يۈكلەرنى توشۇدى. شىنجاڭ مىقياسىدىكى بىر نەچچە مۇھىم شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا ئاپتوموبىل قاتنىشىنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ تېلېگراف ۋە پوچتا ئىشلىرىمۇ بەلگىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، ياڭ زېڭشىن بېكىنمىچىت-لىك ۋە خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى قوللانىدى. ئۇ شىڭشىڭشىيا ۋە چېگرىلاردا چازا قوزۇپ، يولۇچىلار ۋە خەت - چەكلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈپ، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەردە چىقىدىغان ھەر قانداق گېزىت - ژۇرنال ۋە كىتابلار-نىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قەتئىي مەنئى قىلدى، شىنجاڭدا كىتابخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلمىدى. ئەينى ۋاقىتلاردا شىن-جاڭدا ياڭ زېڭشىننىڭ تىلى سۆپىتىدە پەقەت «تەڭرىتاغ گېزىت-تى» دىن ئىبارەت بىر خىلا گېزىت چىقىرىلاتتى. ئۇ كۆڭزىنغا ھۆرمەت قىلىپ، قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى. فېئودال خۇراپاتلىقنى تەرغىب قىلىپ، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «توّت كىتاب»، «بەش دەستۇر» نى زۆرۈر ئوقۇشلۇق قىلىشنى بۇيرۇق قىلدى. 1924-يىلى كۆزدە، ئۆلكىلىك رۇسچە سىياسىي قانۇن تېخنىكومى ئېچىپ، دىپلوماتىيە خادىملىرى ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى تەربىيىلىدى. بۇ ئەينى چاغدا شىنجاڭدىكى «ئالىي بىلىم يۇرتى» ئىدى.

دىپلوماتىيە جەھەتتە، ياك زېكشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن مەزگىللەردە دۇچ كەلگەن ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلە سوۋېت (روسىيە) بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسى ئىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش سىياسىتىگە خاتىمە بەردى، سوۋېت ھۆكۈمىتى جۇڭگوغا قارىتا لېنىن بەلگىلىگەن باراۋەرلىك ۋە تىنچلىق سىياسىتىنى يولغا قويدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇڭگو ـ سوۋېت (روسىيە) مۇناسىۋىتىدە يېڭى بىر دەۋر باشلاندى، بۇ ئىش ياك زېكشىنىڭ سوۋېت (روسىيە) بىلەن بولغان مۇناسىۋەتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلبە قىلىپ ئۈزۈن ئۆتمەي، ئاق گۋاردىيىچىلەر سوۋېت ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم باشلىدى. كۇچلۇك جاھانگىر دۆلەتلەرمۇ ياش سوۋېت جۇمھۇرىيىتىگە قۇراللىق مۇداخىلە يۈرگۈزدى. دەسلەپتە ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق جاھانگىرلار ۋە چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ئانتانتا دۆلەتلەر نامىدىن ياك زېكشىنى سوۋېت روسىيىسىگە قارشى قۇراللىق مۇداخىلە يۈرگۈزگۈچىلەر سېپىگە قاتنىشىشقا كەينى ـ كەينىدىن دەۋەت قىلىشتى. ياك زېكشىن ۋەزىيەتنى چوڭقۇر مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، روسىيە «ئاقلار پارتىيىسى» نىڭ مۇقەررەر مەغلۇپ بولىدىغانلىقى، «قىزىللار پارتىيىسى» نىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىپ، «ئارىلاشماسلىق»، «بىتەرەپ تۇرۇش» سىياسىتىدە باشتىن ئاخىر چىڭ تۇردى. ياپونىيىنىڭ بىر دېڭىزدىيە ئەسكەرنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزۇش توغرىسىدىكى يولسىز تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى ھەمدە روسىيە ئىمپېرىيىسى كونا سۇلى ئوتتۇرىغا قويغان ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ

ھەربىي قىسمى ئارقىلىق يۆتكەلمىسىگە يول بەرمىش تەلىپىنىڭ ۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، روسىيە ئاق گۋاردىيە چىلىرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدا «ئەسكەر ئېلىش، راسخوت توپلاش، قورال - ياراق يىغىش» پائالىيەتلىرىنى قاتتىق چەكلىدى. يالڭ زېڭشىن دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە تېز قورال - ياراغ ئەۋەتىپ بېرىش ھەققىدە قايتا - قايتا ئىلتىجا قىلدى. لېكىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى مىلىتارىستلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگى - جېدەللەر بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمىدى، يالڭ زېڭشىن پەقەت شىنجاڭنىڭ كۈچىگىلا تايىنىپ، چېگرىنى مۇداپىئە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئىلى، تارباغاتايلاردىكى چېگرا قاراۋۇلخانىلارغا قوشۇن يۆتكەپ مۇداپىئە كۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، موڭغۇل ۋە قازاقلاردىن ۋاقتىلىق ئەسكەر ئېلىپ، چېگرا مۇداپىئەسىگە ياردەم بېرىش ئارقىلىق، «چېگرىنى قوغداش»، «خەلقنى قوغداش»، «سوۋا - سانائەتنى قوغداش» مەقسىتىگە يەتتى. 1920 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، قىزىل ئارمىيىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، روسىيىنىڭ سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى ئاق گۋاردىيىچىلىرى كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دۆلتىمىزنىڭ تاشقى موڭغۇل ۋە شىنجاڭ رايونلىرىغا قېچىپ كىرىۋالدى. ئاق ئوروس ھەربىي باشلىقلىرىدىن ئالېنكوۋ ۋە باچىچ قاتارلىقلار باشچىلىقىدا 17 — 18 مىڭچە ئاق گۋاردىيىچىلەر ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كىرىۋالدى، ئۇلارغا ئەگىشىپ قېچىپ كەلگەنلەردىن يەنە 20 مىڭغا يېقىن مۇساپىرمۇ بار ئىدى. بۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسى خەۋپكە دۇچ كېلىپ، ۋەزىيەت ئىنتايىن يامانلاشقان ئىدى.

مەغلۇپ بولۇپ شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاق گۋاردىيە

چىلەرگە قارىتا، ياك زېڭشىن «قانتتىق توسۇش، بۇيرۇقسىز چېكىرىدىن كىرگۈزمەسلىك»، «ناۋادا ئۆتۈپ كېتىپ قالسا، ئو- مۇمىي قانۇن بويىچە قورال - ياراغلىرىنى يىغىۋېلىش»، قورال- سىزلاندۇرۇلغان ئەسكەرلەرنى «مۇڭاپىسىز ئورۇنلاشتۇرۇش»، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ جايلىرىنى مەل قىلىپ بېرىش ھەمدە ئۇلارنى نەسىھەت بىلەن دۆلتىمىزگە قايتۇرۇش قاتارلىقلارنى قوللاندى. 1920 - يىلى يازدا، تارباغاتاي دائىرىلىرىنىڭ «تارىخا چوڭۇشى» بىلەن، ئىلىگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە مىڭ ئاق گۇۋاردىيىچى ۋە مۇساپىر روسىيىگە قايتۇرۇلدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بەزى قالدۇق قىسىملىرى جۇڭگونىڭ يەرلىك دائىرىلىرىگە داۋاملىق ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ، جېدەل چىقىرىپ تۇردى. ياك زېڭشىن ھەرقايسى جايلارغا ئۇرۇش تەييارلىقىنى جىددىيلەشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگراممىسى ئەۋەتىپ، 1921 - يىل 1 - ئايدا ئالېنكوۋنىڭ كۆچۈكداۋ، دوتووۋنىڭ ئىلىدا قوزغىغان توپىلاڭلىرىنى تىنچىتتى. 2 - ئايدا، نوۋېيكوۋ يەنە ھەر خىل قورالار بىلەن قورالانغان ئاق گۇۋاردىيىچىلەردىن 2000 دىن كۆپرەك كىشىنى باشلاپ تارباغاتاينىڭ دۆربىلجىن ناھىيىسىگە زورلۇق بىلەن ئۇسۇپ كىرىپ، باچىنىڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەسكىرىي كۈچىنى ئون مىڭغا يېقىنلاشتۇردى، ئەينى ۋاقىتتا تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرىدا ئاران 3000 دىن ئارتۇقراقلا ئادەم بولۇپ، ۋەزىيەت ئىنتايىن خەۋپلىك ئىدى. ياك زېڭشىن بىر تەرەپتىن ئەسكىرىي كۈچلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇ- ش، بىر تەرەپتىن روسىيىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئاق گۇۋاردىيىچى- لەرنى بىرلىكتە قورشاپ يوقىتىش توغرىسىدا سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ۋە 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى كېلىشىمگە ئاساسەن ئىككى قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، جۇڭگو قوشۇنلىرى

بىلەن بىرلىشىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا تارباغاتاي ۋە ئالتايدىكى ئاق گۋاردىيىچىلەرنى تارمار قىلدى. 1921 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە، ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرى شىنجاڭ-دىن تەلتۆكۈس قوغلاپ چىقىرىلدى، سوۋېت ئارمىيىسىمۇ پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت روسىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىش-لەر بولدى. 1920 - يىلى سوۋېت روسىيىسى ئىلى ۋە قەشقەر-دىكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، شىنجاڭ بىلەن سودا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ھەققىدە كېڭەشتى. ياڭ زېڭشىن شۇ چاغدا كېڭىشىش ھەققىدە تۆت پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قوي-دى: (1) بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئەينى چاغدا سوۋېت ھۆكۈمىتى-نى تېخى رەسمىي ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن، ۋاقىتلىق بولغان قىسمەن سودا كېلىشىمى ئىمزالاشنى تەشەببۇس قىلىش؛ (2) سودا ئىشلىرى پەقەت ئىلى بىلەنلا چەكلىنىش؛ (3) ئىككىي دۆلەت سودا شەرتنامىسى تۈزگەندە، باراۋەر ئورۇندا تۇرۇش، جۈملە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كونا شەرتنامىلەرنى بىكار قىلىش؛ (4) روسىيە سودىگەرلىرى باج تاپشۇرماسلىق توغرى-سىدىكى كېلىشىملەرنى بىكار قىلىپ، سودا بېجى نىسبىتىنى شىنجاڭنىڭ باج نىزامنامىسى بويىچە بېجىرىش، جۈملىگە ۋە روس-يە سودىگەرلىرى بىردەك باراۋەر باج تاپشۇرۇش. بىرنەچچە قېتىم كېڭىشىش ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ 1920 - يىل 5 - ئاي-نىڭ 27-كۈنى «ئىلى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى»نى ئىمزالى-دى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئىككى تەرەپ ئۆزئارا سودا ئىشلىرى ۋەكالەت ئورگىنى تەسىس قىلىدۇ؛ سو-ۋېت روسىيىسى غۇلجىدا شىنجاڭ بىلەن بولغان مال ئېكسپورت ياكى ئىمپورت قىلىش ئىشلىرىنى بېجىرگەندە، شىنجاڭنىڭ باج

خىزمەتلەشكە ئاساسەن جۇڭگو تاموژنىسىغا باج تۆلەيدۇ؛ ئىككى تەرەپ ئارىسىدا سودا ئىشلىرى تۈپەيلىدىن جېدەل-ماجىرا تۇغۇلسا ياكى جىنايى ئىشلار دەۋا ئەنزىلىرى يۈز بەرسە، ۋەقە سادىر بولغان دۆلەتنىڭ قانۇنى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ؛ قورغاس ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا چازىسى قىلىپ بېكىتىلىدۇ، بۇ جايدىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتكەنلەر باج ئوغرىلىغان، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، ئىككى دۆلەت خەلقى چېگرىدىن ئۆتۈپ بېرىش-كېلىش قىلىشتا، ئۆز دۆلىتىنىڭ پاسپورتىنى كۆرسەتمىشى شەرت. بۇ سودا كېلىشىمى چارروسىيە دەۋرىدىكى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ باجدىن كەچۈرۈم قىلىنىش ئىمتىيازى ۋە كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقلىرى بىكار قىلىنغان تەڭ-باراۋەرلىك ئاساسىدىكى كېلىشىم بولدى. 1924-يىلى، شىنجاڭ دائىرلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى كۆپ قېتىم كېڭىشىش ئارقىلىق، ئۆزئارا كونسۇلخانا قۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. سوۋېت تەرەپ ئۈرۈمچىدە باش كونسۇلخانا، ئىلى، قەشقەر، چۆچەك، ئالتايدا كونسۇلخانا قۇردى. شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەھىرىدە (كېيىن تاشكەنتكە يۆتكەلگەن) باش كونسۇلخانا، ئالمۇتا، تاشكەنت، ئەنجان، زەيسان قاتارلىق شەھەرلەردە كونسۇلخانا قۇردى. كونسۇلخانا قۇرۇلغان شەھەرلەردە قارشى تەرەپكە ئوخشاشلا سودا بازىرى ئېچىپ بېرىلىپ، شىنجاڭ-سوۋېت سودىسى يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى. 1923-يىلغا كەلگەندە، شىنجاڭ-سوۋېت سودىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 18 مىليون رۇبلىغا يەتتى، شىنجاڭنىڭ ئاكتىپ بالانسى 1 مىليون 400 مىڭ رۇبلىدىن ئاشتى. 1927—1928-يىللىرى ئىككى تەرەپ سودىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئېشىپ 24 مىليون رۇبلىغا، شىنجاڭنىڭ ئاكتىپ بالانسى 2 مىليون 880 مىڭ رۇبلىغا يەتتى. سوۋېت بىلەن بولغان سودىسىنىڭ تەرەققىيا-

تى شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىنىڭ ياخشىلىنىشىغا پايدىلىق بولدى.

2. «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» ۋە جەن شۇ- رەنمىڭ تەختكە چىقىشى

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كۈنسە- رى كەسكىنلەشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ما- فۇشىڭنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى پىلانلاش ۋەقەسى ئىدى. مافۇ- شىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە گىلاۋخۇينى باستۇرۇشتا ياڭ زېڭشىن ئۈچۈن زور خىزمەت كۆرسەتكەن. ياڭ زېڭشىن 1914 - يىلى مافۇشىڭنى 20 نەچچە يىڭنى باشلاپ قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى قەشقەرنىڭ تىدۇلىقىغا (باش بۇغالىقىغا)، ئوغلى ماجىڭۇنى يارەمچى سانغۇنلۇققا ئۆس- تۈردى. مافۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن قەشقەردە خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىپ، تەپ تارتىماستىن قەشقەرنىڭ دوتىيى ياڭ زېڭبىڭ (ياڭ زېڭشىننىڭ ئىنىسى) نى چەتكە قېقىپ، قەشقەر- نى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پادىشاھلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالدى. كېيىن مافۇشىڭ تەكەبۇرلۇقتا تېخىمۇ چېكىدىن ئېشىپ، ئۆزىنى «پادى- شاھ» دەپ ئاتىدى ھەمدە ياڭ زېڭشىننى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئورنىغا دەسسەشكە ئۇرۇندى. ياڭ زېڭشىن بۇ خەۋەرنى ئۇققاند- ىن كېيىن، مافۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىسىنى ئۈجۈقتۇرۇۋېتىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ ماشاۋۇنى 12 يىڭ ئەسكەر بىلەن قەش- قەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار مافۇشىڭنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئوغلى ماجىڭۇنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. كېيىن، ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقى تېلېگرامىسىغا بىنائەن، شۇ

جاينىڭ ئۆزىدىلا داغۇشىغا ئۆلۈم جازاسى بەردى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇچ كۈن سازايى قىلدى.

1928 - يىل جياڭ جېيشى باشچىلىقىدىكى نەنجىڭ كومىنداڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى غۇلاپ چۈشتى. دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ چوڭ ئۆزگىرىشكە قارىتا، ياڭ زىڭشىن شۇ يىلى 6-ئاينىڭ 16-كۈنى تېلېگراممىا بوللاپ، جياڭ جېيشىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ: شىنجاڭ «كومىنتىڭغۇ (مىللىي ھۆكۈمەت) غا بويسۇنۇپ، سەنمىنجۇيى (ئۇچ مەسلەك) غا ئەمەل قىلىدۇ ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدۇ، كۆك ئاسمان، ئاق قۇياش بەلگىلىك بايراقنى ئاسىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىشلىرى گومىنجېڭغۇنىڭ يولىيورۇقى بويىچە بېجىرىلىپ، دۆلەت بىرلىكى ساقلىنىدۇ»① دەپ جاكارلىدى. 6-ئاينىڭ 20-كۈنى، ياڭ زىڭشىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى رەسمىي ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگە ئېلىشىغا مەلۇم قىلدى. ھەمدە 7-ئاينىڭ 1-كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىنى، قوشۇمچە باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ بۇ قېتىمقى ئۆزگىرىش شىنجاڭغا ئاماينىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. 1928 - يىلى 7-ئاينىڭ 7-كۈنى، فەن ياۋنەن ياڭ زىڭشىنىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن زور ۋەقە يۈز بەردى، بۇ ئادەتتە «7-ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى.

فەن ياۋنەن بارىكۆل - ئۇرۇمچىنىڭ دوتېيى، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، تاشقى ئىشلار مەھكىمىسى

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2-كىتاب، ئۇيغۇرچە نەشرى 151-بەت.

نىڭ باشلىقى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ساھەسىدىكىلەر ئىچىدە فەن‌يا‌ۋنەن «زېرەك ۋە قابىل» دەپ تەرىپلىنەتتى. شۇنىڭدەك ئۇ يەنە ھەر ۋاقىت «دېموكراتىزمچى»، «ئىسلاھاتچى» قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر قىسىم سىياسىيدىن كۆڭلى سوۋۇغان زىيالىيلار ۋە ئەمەلدارلىقتىن ئىخلاسى قايتقان ئەمەلدارلارنىڭ ھېسداشلىق قىلىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرھان شەھىدىگە ئوخشاش ئازسانلىق مىللەتلەردىن بولغان ئىلغار زىيالىيلارمۇ بار ئىدى. فەن يا‌ۋنەن مەدەنىي-ماۋارىپ سىستېمىسىدىكى بىر قىسىم ئەمەلدارلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ياڭ زېڭشىننىڭ مىلىتارىستلىق ھاكىمىيىتى ئىچىدىكى ئۆكتىچىلەر گۇرۇھىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. بۇ ئۆكتىچىلەر ھەمىشە يېغىلىش ئۆتكۈزۈپ سۆيىقەست پىلانلاپ، ياڭ زېڭشىننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا فەن‌يا‌ۋنەننى دەسستىش قەستىدە بولۇپ يۈرەتتى.

1928 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك رۇسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكومىنىڭ بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى، مۇراسىمغا ياڭ زېڭشىن ۋە ھەرقايسى نازارەت، ئۇلايەت، ھەربىي - مەمۇرىي ئورۇنلارنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرى قاتناشقان ئىدى. فەن‌يا‌ۋنەن مەكتەپ نازارەتچىسى سۈپىتىدە مۇراسىمغا رىياسەتچىلىك قىلدى، مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ كۆتۈۋېلىش زىياپىتىدە فەن‌يا‌ۋنەن قاتارلىقلارنىڭ ئىشارىتى بىلەن قاتىلار ياڭزېڭشىنغا ئوق چىقاردى، ياڭزېڭشىنغا يەتتە پاي ئوق تېگىپ شۇ جايدىلا جان ئۈزدى. فەن‌يا‌ۋنەن شېرىكلىرىدىن 20 نەچچە كىشىنى باشلاپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە بېرىپ قاراۋۇلچى ئەسكەرلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، تامغا، قورال-

ياراغ ۋە خەزىنىدىكى پۇللارنى ئاختۇرۇپ ئېلىۋالىدى ھەمدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە مەجلىسكە چاقىرىپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. روسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكۇمىدا ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان ۋاقىتتا، ئۆلكىلىك خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن بىر تەرەپ قىلىدىغان ھۆكۈمەت ئىشلىرى بار ئىدى دېگەننى باھانە قىلىپ، زىياپەت ئارىلىقىدا چىقىپ كېتىپ، خەلق ئىشلار نازارىتىگە كېلىپ خەت چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز چىققان مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلىدى ھەمدە قېچىپ كەلگەن ئەسكەرلەردىن سىياسىي ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇ دەرھال ھەربىي ئىشلار بۆلۈم باشلىقى جاڭ پېيىۋەن قاتارلىقلارنى يىغىپ، قارشى تەدبىر قوللىنىش ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى، ئۇلار ياڭ زېكشىن ئۈچۈن قىساس ئالايلى دېگەن نام ئاستىدا، ئەسكەرلەرگە قۇمانداناللىق قىلىپ ئۆلكىلىك مەھكىمىنى قورشىۋالدى ۋە ئۇنىڭغا باستۇرۇپ كىردى. فەن ياۋنەن قاتارلىقلار ئوق چىقىرىپ بىر نەچچە سائەتكىچە قارشىلىق كۆرسەتتىپ باققان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئەسكىرى كۆچىنىڭ ئازلىقىدىن قارشى تەرەپكە تەڭ كېلەلمەي، 21 كىشى بىلەن نەق مەيداندىلا قولغا چۈشۈپ قالدى. جىن شۇرېن دەرھال پەۋقۇلئاددە سوت تەشكىلەپ، ئۇلارنى سوراق قىلىپ، فەن ياۋنەن قاتارلىق 20 نەچچە كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئەتىسى سەھەردە فەن ياۋ نەنىڭ يەنە بىر قىسىم شېرىكلىرىنىمۇ تۇتۇپ ئۆلتۈردى.

سىياسىي ئۆزگىرىش تىنچىتىلغاندىن كېيىن، جىن شۇرېن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى، قوشۇمچە باش قۇمانداناللىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تېلېگىراممىا ئارقىلىق نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىدى. جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، سىياسىي ئۆزگىرىشنى

باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى ئايرىم-ئايرىم ھال-
دا مۇھىم ھەربىي ۋە مەمۇرىي خىزمەتلەرگە تەيىنلەپ، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي كۆچلىرىگە ئايلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە ئۆزىنى ئومۇمداق ئىنقىلاب ئۆلكىلىك پەرقلىنىش دا-ئىمىي ھەيئەت ئەزاسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئومۇمداق مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان بۇ تەشكىلىي ئاپپا-راتنى① تىزگىنلەپ، ئۆزىنىڭ تەسىنى چىقىشى ئۈچۈن ھەدەپ جاماەت پىكرى توپلىدى. 1928 - يىل 11 - ئاينىڭ 17 - كۈ-نىگە كەلگەندە، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئاندىن ئۆزى ئىنقىلاب ئۆل-كىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ رەئىسلىكىگە رەسمىي تەيىنلىدى. 1931 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەنە ئۆزى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، قوشۇمچە چىگرا مۇداپىئە دۇبەدلىكىگە تەيىنلەپ، شىمى-جاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى.

جىن شۇرېن ئاساسىي جەھەتتىن ياك زېڭشىنىڭ تۈزۈم ۋە بىر يۈرۈش سىياسەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى. ھۆكۈمەت تەر-كىبىدىكى خادىملارمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ياك زېڭشىنىڭ بۇ-رۇنقى ئادەملىرى ئىدى. ئەمما ئۇ ياك زېڭشىنىڭ بىر يۈرۈش سىياسىي تەدبىرلىرىنى ئازراق ئۆزگەرتتى. ياك زېڭشىن باش-تىن ئاخىر خەلقنى ئادائىلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈز-گەن بولسا، جىن شۇرېن «ھاتارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش، خەلقنىڭ زېھنىنى ئېچىش» نى تەشەببۇس قىلدى. ياك زېڭشىن

---

① گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى شىمىداڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك 1926 - يىلدىن باشلاپ كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتكەن پەرىتسىنى، ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بولىمىدى، ياك زېڭشىن ۋە جىن شۇرېنلار ئىنكاس قايتىل ئۇرۇشى تۈپەيلىدىن زادىلا ئەمەلگە ئاشۇرالمىغا-نىدى. جىن شۇرېن تەختىنى چەكلەندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پەرقلىنىش ئۆزى تەشكىللىگەن بولسىمۇ، گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى ئېتىراپ ئىلمىدى. تاكى 1932 - يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى ئاندىن شىمىجاڭ ئۆلكىلىك پەرتىسىنىڭ تەپەييارلىقىگە ئادەم تەيىنلەپ ئەۋەتتى.

ھەربىي ئىشلار بۆلىمىدىكى «ئەسكىرى كۆچلەرنى تاجىزلاشتۇرۇش سىياسىتى» نى يۈرگۈزگەن بولسا، جۇن شۇربن دۆلەت مۇداپىئەسىنى لابىي ئارمىيە شىتاتىدىن پايدىلىنىش» ۋە «دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش» نامى ئاستىدا ھەربىي قوشۇننى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىپ، ئايروپىلان، زەمبىرەك قاتارلىق يېڭى تېخنىكى قورال-ياراغلارنى سېتىۋالدى. جۇن شۇربن ئالدى بىلەن ياك زېكشىن دەۋرىدىكى نامدا بار بولغان ئۇچ شى (دىۋىزىيە) نى كېڭەيتىپ، ئالتە شى قىلىپ قۇردى، كېيىن يەنە ئۇنى سەككىز شىغا كۆپەيتتى، ئۇنىڭدىن باشقا رەتكە سېلىنمىغان قوشۇنلىدىن يەنە 40 نەچچە يىك (باتالىئون) بار ئىدى. ئۇ يەنە 1928-يىلى قىشتا بىر ھەربىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان بولغان ھەربىي خادىملارنى مەخسۇس تەربىيىلىدى. 1933-يىلى، شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش-ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارمىيىسىدىن تەخمىنەن 20 مىڭغا يېقىن كىشى شەرقىي شىمال رايونىدىن چېكىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق تۇركۇمگە بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا كىردى. جۇن شۇربن نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى كۈتۈۋېلىپ ئۇرۇمچى، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى، ئادەم ئىشلىتىش مەسىلىسىدە جۇن شۇربن يېقىن دوست-بۇرادەرلىرى ۋە يۇرتداشلىرىنى تېخىمۇ ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. شۇ چاغلاردا «ئەتىگەنلىكى خېجۇچە سۆزلەشنى ئۇگەنسەك، كەچتە ئەجنەبىچە قىلىچ ئاسساڭ» دەيدىغان قوشاق تارقالغان.①

جۇن شۇربن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، شىنجاڭنىڭ ئىختىسادىدا ھېچقانداق ياخشىلىنىش بولمىدى، ئەكسىچە،

① جۇن شۇربن گومىنداڭنىڭ جەنۇبىدىكى خېجۇ (ھازىرقى لىشا خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى) دىن ئىدى.

زور كۆچ بىلەن قوشۇن‌كېڭەيتىپ ھەربىي خىراجەتنى كۆپەيتىۋەتكەنلىكتىن، ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولغان مالىيە كىرىزىسى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، جىن‌شۇرېن ھەدەپ باج-سېلىقلارنى كۆپەيتتى، قالايمىقان قەغەز پۇل تارقاتتى. ئۇ يەنە شىركەت قۇرۇپ، يۇقىرى پايدا ئالغىلى بولمىدىغان كۆرپە سودىسىنى مونوپول قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمەلدارلاردا خىيانەتچىلىك، پاراخورلۇق ۋە قاقتى-سوقتى قىلىدىغان ئىللەتلەر بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نارازىلىقى ۋە غەزەپ-تەپرىتىنى كۈنسېرى كۈچەيتتى. جىن شۇرېن تەختكە چىقىپ ئۈچ يىل بولمايلا، پۈتۈن شىنجاڭ داۋالغۇش ۋە يېغىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى.

3. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىشى

1930-يىلى 6-ئايدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئۆلۈپ، ئوغلى نەزەر تەختكە ۋارىسلىق قىلدى، دېھقانلار ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈشنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلدى، بىر قىسىم ھەربىي-مەمۇرىي ئەمەلدارلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەرلىك تۈراقلىق ئەمەلدارلىقىنى يۆتكىلىدىغان ئەمەلدارلىقىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. نەزەر ئۆزىنىڭ ۋاڭلىق ئورنىدىن ۋاز كېچىشنى خالىماي، نۇرغۇن ئالتۇن بىلەن ئورۇمچىگە كېلىپ، جىن شۇرېندىن مەدەت تىلىدى. جىن شۇرېن كۆرۈنۈشتە ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ ۋاڭلىق ئورۇنىنى ساقلاپ قېلىشقا ماقۇل بولغان بولسىمۇ، ئاستىرتتىن يەرلىك تۈراقلىق ئەمەلدارلىقىنى يۆتكىلىدىغان ئەمەلدارلىقىغا ئۆزگەرتىش

قارارىغا كەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، جەن شۇرېن قۇمۇلنىڭ ۋاقىلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇل رايونىنى قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتئورۇكتىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىگە ئايرىدى. نەزەرنى ئۇرۇمچىدە ئېلىپ قېلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ «ئالتە مەسلىھەتچىسى» لىكىگە تەيىنلىدى. 1931 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۈچ ناھىيە ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، قۇمۇلدىكى فېئودال ۋاڭ - گۇڭلۇق تۈزۈمىگە رەسمىي خاتىمە بېرىلدى. ھۆكۈمەت يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا قارىتا باج - سېلىق تۈزۈمىنى يۇرگۈزۈپ، ئۇنى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكى ھاشار تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. يەرلىك دېھقانلار يەرلىك تۇراقلىق ئەمەلدارلىقنى يۆتكىلىدىغان ئەمەلدارلىققا ئۆزگەرتىشتىن زور ئۈمىد كۈتكەن بولسىمۇ، ئەمما ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم يەنىلا يەڭگىللەشمىدى، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى باج مەنبەسىنى كېڭەيتىپ، خالىغانچە قوشۇپ باج - سېلىق ئالدى. ئادەم ئەۋەتىپ يەرلەرنى ئۆلچەپ، بوز يەرلەردىن باج - سېلىق ئېلىش چارىسىنى ئېلان قىلدى ھەمدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى تېرىپ كېلىۋاتقان يەرلەردىن شۇ يىللىق (1931 - يىلىق) يەر بېجى تاپشۇرغاندىن سىرت، 1930 - يىللىق يەر بېجىنىمۇ تولۇقلاپ تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى. بۇ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى ئىنتايىن قوزغىدى، ئۇلارنىڭ جەن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە بولغان ئۈمىدى غەزەپ - نەپرەتكە ئايلاندى. شۇ چاغدا، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر دېھقانلىرى بىلەن ۋاڭ ئورىدىسى ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشتى، يەنە بىر تەرەپتىن جەن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ رەھىمسىز سىياسىتى قۇمۇلدىكى ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ كەڭ

كۆلەمده نارازىلىنى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى.

1931 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، قۇمۇلنىڭ شۇپۇل دېگەن يېرىده تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ بىر پەيجاڭى پۇقرا قىزنى زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولغاندا، قىزنىڭ دادىسى ئون نەچچە كىشىنى يىغىپ، يالغاندىن زىياپەت بېرىپ كۆتۈۋالغان بولۇپ، ھېلىقى پەيجاڭنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ ۋەقە يۇز بەرگەندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلار بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇرۇن تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭغا قاتناشقان خوجىنىيازمۇ ئاممىغا باش بولۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خوجىنىياز ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي، قۇمۇل دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى بولۇپ قالدى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدا تۇرغان چوڭ - كىچىك كاتتا-باشلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇرۇمچىدىكى نەزەرمۇ، دېھقانلار قوشۇنىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ئوغلى بېشىرنى ئەۋەتتى. خوجىنىياز ئەسلى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېئودالىق ئىكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا قارشى ئىدى. ئەمما ئۇ بۇ قېتىم ۋاڭ ئوردىسى ئاقساقاللىرىنىڭ تەسىرى ۋە تىزگىنلىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە خىلاپ ھالدا «ھاكىملارنى قايتۇرۇۋېتىپ، ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شۇنىڭ بىلەن، جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇم ۋە ئىكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى فېئودال ۋاڭلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرىدىغان توپىلاڭغا ئۆزگىرىپ كەتتى. جىن شۇرىن قوشۇن ئەۋەتىپ نەچچە ئاي قورشاپ يوقىتىشنى ئېلىپ

بارغان بولسىمۇ، كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. جەن شۇرېن ئەسكەرلىرىنى كۆپەيتىپ، قوماندانلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ سىرتىدا خوجىنىياز بىلەن تىركەشتى. بۇ چاغدا باردىكۆلدىكى قازاقلارنىڭ ئاقساقلى ئارىسىمۇ ئۆز قوۋمىگە باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

خوجىنىياز بىلەن ئارىپ ئۆلكە قوشۇنلىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچى كۈچلۈك دەپ قاراپ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئۇزاق مۇددەت قارشىلىق كۆرسىتىشكە بەرداشلىق بېرەلمەسلىكىدىن ئەندىشە قىلىپ، گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن شەھىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ماجۇڭيىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ماجۇڭيىڭ بولسا گومىنداڭ ئەسكەر قوشۇنى 36 ـ شىنىڭ شىجاڭى بولۇپ، شۇ چاغدا گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدىكى يەرلىك مىلىتارىستلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا زىيان تارتقانىدى. ئۇ خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئارىپنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، 1931 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قوشۇن باشلاپ شىنجاڭغا كىردى. جەن شۇرېن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جاڭ پېيىۋەننى «شەرقىي يول باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى»، شېڭ شىسەينى «شەرقىي يول باندىتلارنى تازىلاش باش كوماندىرى» قىلىپ تەيىنلىدى. ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى قايتا ـ قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ جەڭ قىلىپ زور چىقىم تارتتى. 1932 ـ يىلى كۈزدە ئۇرۇش ئوتى يامراپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇتىشىپ، تۇرپان، پىچان، توقسۇن، كۇچا، ئاقسۇ، قاراشەھەر، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. شىمالىي شىنجاڭدا 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى باردىكۆل، گۇچۇڭ يانجى، قۇتۇبى قاتارلىق جايلارغا كىردى ھەمدە ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۆلكە تەرەپ قوشۇنلىرى بىلەن قىزىل تاغ ئېغىزى، چوڭ كۆۋرۈك ئەتراپلىرىدا قاتتىق ئۇرۇشتى.

ئۇرۇش مالىمانچىلىقى پۈتۈن شىنجاڭدىكى 40 نەچچە ناھىيىگە كېڭەيدى.

4. «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»

1933 - يىلى ئەتىيازدا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرىگە ئالدى، شەھەر ئىچىدە ئاچارچىلىق ۋە سوغۇق ئازابى تۆپەيلىدىن ھەممە ئادەم ساراسىمىگە چۈشتى. بىر قىسىم ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەربابلار جىن شۇرېنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى مۇشۇ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۆپ مەنبە؛ ئۇرۇش قالايمىقانلىقىنى تۈگىتىشنىڭ، ئۆلكە مەركىزى ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى قوغداپ قېلىشنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، دەپ قارىدى. «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتە يۈز بەردى.

سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوزغىغۇچىلار ئاساسەن چىن جۈك (دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى)، لى شاۋتىيەن (ھاۋا ئارمىيە مەكتىپىنىڭ تېخنىكى)، جاڭ شېك (تاشقى ئىشلار تېپەيىۋەن مەھكىمىسىنىڭ خادىمى)، تاۋ مىڭيۈ (ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى) قاتارلىقلار ئىدى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىدە تۇرۇشلۇق تېپەيىۋەنى گۈك بىچېك، بەي يۈشيۇ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋۇئەيچېن قاتارلىقلارمۇ سىياسىي ئۆزگىرىشنى پىلانلاشقا قاتناشقان ھەمدە ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ، شەرقىي شىمال يېپۈن باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارمىيىنىڭ ۋە بەيئەت بولغان ئاق ئورۇس قوشۇنلىرى (شىنجاڭغا كىرگەن روسىيە ئاق گۋاردىيىچىلىرىدىن كېيىن جۇڭگو دۆلەت

تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر كۆزدە تۇتۇلدۇ) نىڭ قوللىشىغا ئېرىشە-
كەن، ئاق ئورۇس قوشۇنى بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتە ئاۋانگارت-
لىق رول ئويناندى. 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، بۇ
قوشۇن ئائىلىنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى ئېلىشىنى باھانە
قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۆلكە مەركىزى ئۆرۈمچى شەھىرىدە
قوزغىلاڭنى باشلاپ، ئۆرۈمچىدىكى ھەربىي كىنىم ئىدارىسى
ۋە شەھەر دەرۋازىلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىگىلىدى ھەمدە جىن
شۇرېننىڭ دۇبەن مەھكىمىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. جىن
شۇرېن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ ئارقا
تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئۆرۈمچىنىڭ غەربىي چېتىدىكى بىرىن-
چى شۆبە ساقچى ئىدارىسىگە قېچىپ بېرىۋالدى.

شۇ كۈنى كەچتە، سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغۇچىلار ئاق
ئورۇس قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق شتابىدا جىددىي يىغىن چا-
قىردى. يىغىنغا سىياسىي ئۆزگىرىشنى تەشكىللىگۈچىلەر ۋە ئاق
ئورۇس قوشۇنىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن باشقا، يەنە ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت ھەيئىتى ليۇ ۋېنلۇڭ، جۇ رۇيشى ۋە گومىنداڭنىڭ
شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىدە ئۇرۇشلۇق تېپەيىلەرنى گۇڭ
بىچېڭ، بەي يۈشيۇ قاتارلىق 20 نەچچە كىشى قاتناشتى.
يىغىندا تۇڭەندىكىدەك بەش تۈرلۈك تەكلىپ لايىھىسى ما-
قۇللاندى: (1) دۇبەنلىك تۈزۈمىنى ھەربىي ئىشلار كومىتېتى
تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىپ، شەرقىي - شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارمىيىسىنىڭ مۇۋەققەت
باش قوماندانى جېڭ رۇنچېڭنى ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار
كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭلىقىغا بىرەك كۆرسىتىش؛ (2) لىيۇ
ۋېنلۇڭنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە بىرەك كۆرسە-
تىش؛ (3) پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى
ۋە مال - مۈلكىنى قوغداش؛ (4) جىن شۇرېن ئائىلىسىدىكىلەر-

لىك هايـاتى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداش: (5) سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش. كېيىن، ئادەم ئەۋەتىپ، يۇقىرىقى تەكلىپ لايىھىسى جەن شۇرېنغا يوزتۇرانە بايان قىلىندى. جەن شۇرېن ئەۋەتىلگەن تەكلىپ لايىھىگە قىلچە پىسەنت قىلماي، قايتۇرما ھۆجۈمغا ئۆتۈشكە ئەسكەرلەرنى كۈچ تەشكىللىدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاڭ ۋاقتى سائەت ئىككى يېرىمدا، ئىككى تەرەپنىڭ شىددەتلىك ئۇرۇشى باشلانىدى. ئۆلكە قوشۇنىنىڭ يانغا جېڭجۇڭ قىسمى شەھەرگە ھۆجۈم قىلىپ كىرىپ ئاق ئورۇس قوشۇنى بىلەن كوچا جېڭى قىلدى. ئاق ئورۇس قوشۇنى بارا - بارا بەرداشلىق بېرەلمىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، جېڭ رۇنچېڭنىڭ شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى تاۋ مىڭيۈ قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن قورال - ياراق - ئوق - دورا ئېلىپ جەڭگە ئاتلىنىپ، يانغا جېڭجۇڭ قىسمىنى چېكىنىدۇردى. چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتە، جەن شۇرېن ۋەزىيەتنىڭ خەۋپلىك بولۇۋاتقانلىقىغا كۆزى يېتىپ، يانغا جېڭجۇڭنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى بىلەن شەخسىغا چېكىندى. ئۇ ئورۇمچىگە قايتۇرما ھۆجۇم قىلىش ئۈچۈن، ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئەمەلدارى جاڭ پېيىۋەنگە يارەدەم سوراپ تېلېگراممىما ئەۋەتتى. جاڭ پېيىۋەن جەن شۇرېنىڭ ئۆزىنى «شەرقىي يول باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى» لىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋەتكەنلىكىدىن ئىنتايىن نارازى بولغاچقا، ئەمدى ئەسكەر ئەۋەتىشنى رەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى جەن شۇرېنىڭ ئىلغا كېلىشىنمۇ توسىتى. جەن شۇرېن ئامالاج چۆچەككە بارىدى، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىبىرىيە تۆمۈريولى ئارقىلىق شەرققە قايىتىپ، 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تىيەنجىنگە يېتىپ باردى. ئۇزۇن ئۆتمەي قولغا ئېلىنىپ نەنجىڭدا سوراقتا تارتىلدى.

«12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» يۈز بەرگەن ۋاقىتتا، «شەرقىي ياۋ بانىدىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى» شېك شىسەي قوشۇنلىرىنى باشلاپ نەنسەندە ماجۇڭيىك قىسمىدىكى ماچۈەنلۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. سىياسىي ئۆزگىرىش بولغان كۈنى جەن شۇرېنغا قارشى كۈچلەر شېك شىسەيىنىڭ جەن شۇرېنغا ياردەم بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، لى شياۋتيەنىنى شېك شىسەيگە سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن تايىروپىلان بىلەن ئەۋەتتى ھەمدە ئۇنىڭ ۋاقتىنچە ئۇرۇمچىگە قايتىماي تۇرۇشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جەن شۇرېننىڭ تېز كېلىپ ياردەم بېرىش تونۇر-سىدىكى بۈيرۇقىغۇ شېك شىسەيىنىڭ قولىغا تەگدى. شېك شىسەي ۋەزىيەتنى دەڭسەپ كۆرۈپ، پۈر-سەتتىن پايدىلىنىپ جەن شۇرېنغا قارشى تۇرۇش قارارىغا كەل-دى ۋە قولىدىكى ھەربىي قوشۇندىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سەھەردە شېك شىسەي قوشۇنلىرىنى باش-لاپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئېگىز نۇقتىلار-نى ئىگىلىدى. 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، لىيۇ ۋېن-ئۇك گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىدە ۋاقتىلىق ئامانلىقنى ساقلاش كومىتېتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق يىغىنىنى چاقىردى. يىغىندا ئالدى بىلەن شېك شىسەي، جاڭ پېيىۋەن قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىرى ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل، قازاق، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر زاتلىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا كۆپەيتىپ سايلاندى ھەمدە تاۋمىگىۋ ۋاقتىلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا سايلاندى. ئارقىدىن ھەربىي ئىشلار رەھبەرلىك ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ نامزاتلىرىنى كۆرسىتىش مەسىلىسى قايتا مۇزاكىرە قىلىندى. لىيۇۋېنلۇك

ۋە ئاق ئورۇس قوشۇنىنىڭ باشلىقى پانفىلوف قاتارلىقلار دۇبەندىك تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، بارلىق ھەربىي ئىشلارغا دۇبەن بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. پانفىلوف يەنە سىياسىي ئۆزگىرىش بولغان كېچىسى تەشكىل قىلىنغان ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شېك شىسەينى ۋاقىتلىق دۇبەندىلىككە سايلاش ھەققىدە تەكلىپ بەردى، جېك رۇنچېك ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ كۈنى شېك شىسەي يىغىنغا قاتناشتى ھەمدە قول ئاستىدىكىلەرگە يىغىن مەيدانىنى قوراپ، يىغىنغا قاتناشقانلارغا تەھدىت سېلىشنى بۇيرۇدى. يىغىنغا قاتناشقان ھەيئەتلەر «ئاخىرى نائىلاج شېك شىسەينى دۇبەنلىككە سايلىدى». مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق شېك شىسەي قول ئاستىدىكى قوشۇنغا تايىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى ئاسانلا چاڭكىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ شېك شىسەينىڭ 11 يىل داۋاملاشقان مىلىتارىستلىق، ھاكىمۇتلەق ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كىردى.

§4. «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى

1. شېك شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇشى

«12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەت ئورگىنى ۋاقىتلىق خاراكتېردىكى ئامانلىق ساقلاش كومىتېتى ئىدى. شېك شىسەي ھەربىي جەھەتتىكى ئەمەلىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىنى چاڭكىلىغا كىرگۈزۈۋالغان بولسىمۇ، تېخى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە

ئۇيەنىلا بۇرۇنقىدەك جىددىي ھەربىي ۋەزىيەت ئاستىداتۇراتتى.

1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا، ماجۇگىيىڭ قاتارلىقلار ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ موردىنى ئىشغال قىلىپ، گۇچۇڭنى ئېلىپ، ھەر بىر جەڭدە غەلىبە قازانىدى. شېڭ شىسەي ئۆلكە قوشۇنى، شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارمىيىسى ۋە ئاق ئورۇس قوشۇنىدىن بولۇپ جەمئىي 5000 ئەسكەرنى باشلاپ يارەمگە باردى. گۇچۇڭ قولدىن كېتىپ قالغانلىقتىن، فۇكاڭدا مۇداپىئەدە تۇردى. 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن شىتاب باشلىقى خۇاڭ مۇسۇڭنى ھال سوراش ئەلچىسى قىلىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ، «ياراشتۇرۇش» ۋە «ھال سوراش» ئېلىپ باردى. ماجۇگىيىڭ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە تەمەننا قويۇپ، سۇلھ قىلىشقا ئۇنىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قىلدى. شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى. 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇگىيىڭ زېنجۇنزىدە جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ماجۇگىيىڭ مەغلۇپ بولۇپ، قالغان 3000 دىن ئارتۇقراق ئەسكىرىنى باشلاپ، ئاخىرى پىچان ۋە تۇرپانغا چېكىنىدى. شېڭ شىسەيمۇ ئۇرۇمچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقسىز بولغانلىقىدىن ئەنسىرەپ، داۋاملىق قوغلاشقا جۇرئەت قىلالمايدىغانلىقتىن ئابرويى بىلەن ئۇرۇمچىگە قايتتى.

شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنىلىك تەخىگە ئولتۇرغان ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلىي كۈچلەر ئۇنىڭغا چىن كۆڭلىدىن قايىل بولمىغانىدى. بىرىنچىدىن، جاڭ پېيىۋەن جىن شۇرېننىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن كىشى خادىم بولغاچ، ئابرويى ۋە ستاژىمۇ شېڭ شىسەيدىن يۇقىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنى ئۇزۇن

زامان باشقۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بەلگىلىك ئەمەلىي كۈچى بار ئىدى؛ ئەكسىنچىدىن، لىۋ ۋېنلۇڭ نامىدا ۋاقىتلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان بولسىمۇ، شېڭ شىسەي «ئارمىيە بىلەن مەمۇرىي ئايرىپ باشقۇرۇش» دېگەن ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۆز بېشىمچىلىق قىلغانلىقتىن، ئۇ ئەمەلىيەتتە قورچاققا ئايلىنىپ قالغانىدى؛ ئۈچىنچىدىن، چېن جۇڭ، تاۋمىڭيۈ، لى شياۋتيەن قاتارلىقلار «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نىڭ قوزغىغۇچىلىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇھىم ۋەزىپىگە قويۇلمىغان. ئۇلار نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى كېڭەيتىشنى ئويلايتتى. شۇڭا، شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ زېنچۇەنزىدە قاتتىق تۇتىشىۋاتقان چاغدا، ئۇرۇمچىدە خۇاڭ مۇسۇڭ باشچىلىقىدا «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نى قوزغىغانلارنى يادرو قىلغان ۋە شېڭ شىسەينىڭ ئورنىغا دەسسەش كويىدا بولغان بىر يوشۇرۇن كۈچ شەكىللەنگەنىدى. شېڭ شىسەي گەرچە ئۆزى ئۇرۇمچىدىن يىراق بولغان ئالدىنقى سەپتە تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما خۇاڭ مۇسۇڭ قاتارلىقلارنىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى قىلمىش ھەرىكەتلىرىنى ئۆزىنىڭ ھال سوراش ئەلچىلىرى تۇرۇشلۇق جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىشەنچىلىك كىشىلىرى ئارقىلىق نازارەت قىلىپ تۇراتتى. خۇاڭ مۇسۇڭ بىلەن نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئەۋەتىلگەن مەخپىي تېلېگراممىلارنىمۇ، زېنچۇەنزىدىكى ئەجدادە ئەسىرگە چۈشكەن ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ياپونىيەلىك داشىچۇڭ (جۇڭگوچە ئىسمى يۈخۇاتىڭ) غا تەرجىمە قىلدۇرۇپ بېلىپ تۇراتتى. شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 6 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى ۋاقىتلىق جەددىي يىغىن ئېچىش نامى بىلەن، يىغىنغا كەلگەن تاۋمىڭيۈ، لى شاۋتيەن ۋە چېن جۇڭنى قولغا ئېلىپ، سوراق قىلمايلا

ئېتىۋەتتى. ئاددىدىن بۇ ئۇچ كىشىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۈيىقەستىدە بولغان دەپ ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا شېڭ شىسەي خۇاڭ مۇسۇڭنى نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تېلېگراممىا بېرىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىدىن شېڭ شىسەي ۋە لیۇۋېنلۇڭنى رەسمىي ۋەزىپىگە تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلىشقا قىستىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە ئادەم ئەۋەتىپ، خۇاڭ مۇسۇڭنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالدى. 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، خۇاڭ مۇسۇڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ۋەزىپىنى ئادا قىلغان ھېسابتا ئايروپىلان بىلەن نەنجىڭغا قايتتى. 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتانىڭ 118 - قېتىملىق يىغىندا لیۇ ۋېنلۇڭ شىنجاڭنىڭ رەئىسلىكىگە، شېڭ شىسەي ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەندىلىكىگە، جاڭ پېيىۋەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قوشۇمچە ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارى ۋە يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان 8 - شىنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكى توغرىسىدا قارار ماقۇللاندى. بۇنىڭ بىلەن، شېڭ شىسەي رەسمىي ھالدا شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەندىلىك تەختىگە چىقتى. 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئەدلىيە مەمۇرىيەت مىنىستىرى قوشۇچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى لو ۋېنگەننى تېپىپ يۈەن قىلىپ تەيىنلەپ، شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش - تەكشۈرۈشكە، لیۇ ۋېنلۇڭ، شېڭ شىسەي، جاڭ پېيىۋەن، ماجۇڭىيىڭ قاتارلىقلارنىڭ تەسەۋۋۇرىچە ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتتى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى لو ۋېنگەن ھەمراھلىرى بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى. لو ۋېنگەننىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى نامىدا لیۇ ۋېنلۇڭ، شېڭ شىسەي قاتارلىقلارنىڭ قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جاڭ پېيىۋەن بىلەن ماجۇڭىنىڭ بىرلىشىپ شېڭ

شسەيگە قارشى تۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى. شېكى شد-
سەي لو ۋېنگەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى كۆڭلىدە
ئېنىق بىلگەنلىكتىن، ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇماقچى بولدى.
ئۇ بىر تەرەپتىن، لو ۋېنگەندىن ماجۇڭيىڭنى ئۇرۇمچىگە سۆھ-
بەتكە كېلىشكە تەكلىپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلسا، يەنە بىر
تەرەپتىن، ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق قىلىپ، ماجۇڭيىڭ بىلەن
ئاخىرقى قېتىم كۆچ سىناشماقچى بولدى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە
كېلىشنى رەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇ دەرھال ھەربىي ئىشلار
يىغىنى چاقىرىپ، مەسىلىنى قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلىش
قارارىغا كەلدى. 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، شېكى شسەي ماجۇڭ-
يىڭنىڭ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتكەن ۋەكىللىرىنى قاماپ قويدى. 9 -
ئاينىڭ 17 - كۈنى، لو ۋېنگەن ئىلاجسىز ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىپ
چۆچەككە كەتتى. 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شېكى شسەي بىلەن
ماجۇڭيىڭ يەنە ئۇرۇش باشلىدى. شېكى شسەيىنىڭ قوشۇنى
مەغلۇپ بولۇپ، ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرى قاراشەھەر، كورلا،
مورى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. 10 - ئاينىڭ باشلىرى
ماجۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ماخېيىنىڭ بۇيرۇق بويىچە قىسىم-
لىرىنى باشلاپ ئالتايدىن غەربكە يۈرۈپ، چۆچەككە ھۇجۇم
قىلدى. 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شېكى شسەي ماجۇڭيىڭغا جازا
يۈرۈشى قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئوچۇق تېلېگراممىنى ئېلان
قىلدى. شۇ كۈنى ماجۇڭيىڭ تۈرپانداغى ھەربىي پارات مۇرا-
سىمى ئۆتكۈزۈپ، شېكى شسەينى يوقىتىشقا قەسەمياد قىلدى.
ئىككى قوشۇن داۋانچىڭدا ئۇچرىشىپ ئۇرۇش قىلدى. شېكى
شسەي ئۆزى قوماندانلىق قىلغان شەرقىي شىمال ياپون
باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسى مەغلۇپ بولۇپ چې-
كىنىدى، ماجۇڭيىڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇمچىنى قاتمۇ-
قات مۇھاسىرگە ئالدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى ماخېيىنىڭ قىسىم-

لىرى دۆربىلجىننىڭ شەرقىددىكى بايانغۇلدىن چىقىپ، ئۇدۇل ساۋەن، ماناسقا ھۇجۇم قىلدى ۋە يەنسىخەيني ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئىلى ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ خىل جىددىي ئەھۋال ئاستىدا، شېڭ شىسەي بىر تەرەپتىن چېن دېلى بىلەن ياۋ شيۇڭنى ھەربىي ياردەم سوراشقا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇرۇمچىدە تەرتىپكە سېلىش ئېلىپ بېرىپ، غەيرىي كۈچلەرنى تازىلاپ، ھەربىي بۇيرۇقنى بىرلىككە كەلتۈردى. 10 - ئاينىڭ ئاخىرى، شېڭ شىسەي ھەربىي ئىشلار يىغىنى ئېچىش نامى بىلەن، شەرقىي شىمال ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ بۇقىرى دەرىجىلىك قوماندانلىرى جېڭ رۇنچېڭ، سۇگۇ، ياك ياۋجۇن، يېڭ جەنىڭ قاتارلىقلارنى بۇيرۇقتا بويسۇنماي قانۇنسىزلىق قىلىشقا ئۇرۇندى دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئالدى ۋە ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي مەنسەپدارلارنى ئۆستۇرۇپ، شەرقىي شىمال ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنى كونترول قىلدى. ئارقىدىنلا شېڭ شىسەي يەنە ماجۇڭيىڭ بىلەن ئالاقە باغلاپ، دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈردى، دېگەن جىنايەت بىلەن، ئاق ئورۇس قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرىدىن پانپىگورت، ئانتونوۋ، گىمبىركىن قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۇبەنگە زىيانكەشلىك قىلىپ، ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرماقچى بولدى، دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلكە رەئىسى لیۇژېنلۇڭنى تەقىب ئاستىغا ئالدى.

11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، ماخېيىڭ قوشۇنى ماناستا شېڭ شىسەيىنىڭ قول ئاستىدىكى لیۇبىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى قۇتۇبىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى شىندىزى دېگەن جايغا قېچىپ بارغاندا پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. 23 - كۈنى ماخېيىڭ يارىلىنىپ، جېنىدىن جۇدا بولدى. ئىلدە-

كى جاڭ پېيىۋەن شەك شىسەي ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسىرى شىمالغا يۈرۈش قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، شەك شىسەيگە قارشى تۇرۇش قەدىمىنى تېزلەتتى. ئىلىدا قېپقالغان شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسى جىلىن ئوللىسى قوغدىنىش ئارمىيىسىنىڭ ئۈەنجاگى ۋاڭ شياۋجىنى يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان 8 - شىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا تەينىلىدى. چۈچەكتە قېپقالغان شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى ياۋ خۇاتسىڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ، شەك شىسەيگە بىرلىكتە قارشى تۇرماقچى بولدى. 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، جاڭ پېيىۋەن جىڭ ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ياڭ جېڭجۇڭغا بىر لۈي ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ شىخۇغا كىرىپ، شەك شىسەي سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدىن سېتىۋالغان 45 ئاپتوموبىل ھەربىي قورال يارىغلارنى تۇتۇپ قېلىشقا بۇيرۇق بەردى، ئۇنىڭ ئۇرۇشقا بېڭاسىتە قوماندانلىق قىلىپ، ساۋەننىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئۇلانئوسۇغا ھۇجۇم قىلىدى ۋە ماجۇكېيىڭ بىلەن ماسلىشىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق قىلدى. شەك شىسەي ئالمان-تالمان شەرقىي-شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسى ۋە ئۇزلەشتۈرۈلگەن ئاق ئورۇس قوشۇنلىرىنى قارشىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەم تىلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شەك شىسەينىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. قىزىل ئارمىيە قورغاس ئارقىلىق ئىلىغا كىرىپ، جۇڭگوچە ھەربىي فورما بىلەن ياسىنىپ، «تارباغاتاي قوشۇنى» دېگەن نام بىلەن كۆرە قەلئەسىدىكى قورال-ياراغ ئىسكىلاتىنى پارتلىتىۋېتىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا شەك شىسەي ئارمىيىسىنىڭ لېۋېن قىسمىمۇ مانا-ستىن ئۇرۇشقا ئاتلانىپ، قۇتۇبىدىكى سەنداۋخېزىدا ياڭ

جەڭچۈلۈك قىسمىنى مەغلۇپ قىلىدى. جاڭ پېيۋەن شەرق - غەرب ئىككىسى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆچۈرىلىنىشتىن 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تېبەنگوغا چېكىنىدى ۋە ئاخىرقى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالدى. 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەترا - پىدا ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ لېۋىنى قىسمى ئىلىغا كىرىپ ئورۇن - لاشتى، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چۈتۈنلەي قايتتى.

1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ماجۇڭيىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنىڭ غەربكە كېتىپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 7000 ئەسكەر بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇرۇمچى شەھىرىگە يېقىنلاپ كېلىپ، شەھەرگە جەددى خەۋپ سالغاندا، شېڭ شىسەي يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم تىلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيە 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باقتۇ چارىسىدىن كېرىپ، كېيىنكى جۈڭگونىڭ ھەربىي فورمىسىغا ئالماشتۇرۇپ، «ئالتاي قوشۇنى» دېگەن نام بىلەن، چۆچەكنىڭ سىرتىدىن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلدى. 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنى زور تۈرگۈمدىكى قىزىل ئارمىيە قوشۇنى ئۇرۇمچىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كونا ئايرودرومغا يېتىپ كەلدى. 8 - كۈنى ئەتىگەندە، قىزىل ئارمىيە ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمىنى توپقا تۇتۇپ، ئۇلارنى غەربىي چوڭ كۆۋرۈك شۇيموگۇ ئارقىلىق چېكىنىشكە مەجبۇر قىلىدى. 10 - كۈنى ئۆلكە قوشۇنى قىزىل ئارمىيىگە ماسلىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. 11 - كۈنى ماجۇڭيىڭ قوشۇنى تاقابىل تۇرالماي، پۈتۈن سەپ بويىچە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى. 12 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. ماجۇڭيىڭ قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنى ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ قوغلاپ زەربە

بهرىشى ئارقىسىدا داۋانچىڭغا چىقىندى. 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۆلكە قوشۇنى بىلەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى داۋانچىڭنى ئالدى. 8 ـ كۈنى توقسۇن، تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنىڭ ئاز بىر قىسمى شەرققە قاراپ قېچىپ گەنسۇغا كىرىۋالغانىدىن باشقا، كۆپ قىسمى ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ غەربكە قاراپ قېچىپ، قارا شەھەر ۋە كۇچاغا باردى. ئۆلكە قوشۇنى بىلەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردى، ماجۇڭيىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى. مارالبېشىدىكى جەڭدە ماجۇڭيىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولۇپ، قەشقەر، يەكەن ئارقىلىق ئەركەشتام چېگرا قاراۋۇلغانىسىغا بارغاندا، قورال ـ ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىگە كىرىپ كەتتى، ئۇنىڭ 36 ـ شىسى ئۇنىڭ يېزىنىسى ماخۇشەننىڭ باشچىلىقىدا خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، شېڭ شىسەينى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئورۇشى شۇنىڭ بىلەن ئايغا غلاشتى.

2. «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قەپەستىن چىقىشى ۋە يوقىتىلىشى

1933 ـ يىلى، شېڭ شىسەينىڭ جاڭ پېيىۋەن ۋە ماجۇڭ يىڭلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى شىمالىي شىنجاڭدا راسا ئەۋجىگە چىققاندا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەردە ۋەتەننى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» پەيدا بولدى.

1933 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، قۇمۇل ۋەقەسى جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيدى. ماجۇڭيىڭ ماشىمىڭنىڭ قوشۇنىنى كۇچاغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. كۇچالىق تۆمۈر سەلىك لەشكەر تار-

تىپ ئاۋاز قوشۇپ، گۈچا، بۇغۇر، شايار قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، «ئىسلام دۆلىتى قۇرايلى» دېگەن ئەكسىيەتچى شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاقسۇنى ئىگىلىدى. 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، مۇھەممەت ئىمىن سابىت داموللا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قاراقاش ناھىيىسىدە قورالـلىق توپىلاڭ كۆتۈردى. ئارقىدىنلا خوتەن، لوپ، كېرىيە، گۇما، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، چىرا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، «خوتەن ئىسلام دۆلىتى» نى قۇردى، ئۆزىنى خوتەن پادىشاھى دەپ ئاتىدى، سابىت داموللىنى دىنىي داھىي قىلىپ تىكلىدى.

ئارقىدىنلا، سابىت داموللا قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، گۇما، قاغىلىق، يەكەن ئارقىلىق قەشقەرگە كەلـدى. مۇھەممەت ئىمىن سابىت داموللىنى مۇستەقىل ھۆكۈمەت تەشكىللەش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقاردى ①. سابىت داموللا بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاقسۇنى ئىگىلەپ تۇرغان خوجىنىيازغا ئادەم ئەۋەتىپ مەدەت تىلىدى.

1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كېچىسى، ئەنگلىيە ئىلچى قوللىشى ئاستىدا پان تۈركىزمچى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن سابىت داموللا قاتارلىق كىشىلەر قەشقەر كونىشەھەردە «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسى، سىياسىي پروگراممىسى ۋە ساختا ئاساسىي قانۇنىنى ماقۇللىدى، «شەرقىي تۈركىستان مەجمۇلۇك دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت بولىدۇ» دەپ جاكارلاپ، خوجىنىيازنى زۇڭتۇڭلۇققا، سابىت داموللىنى گوۋۇ-

① ئالدىنقىدا تۈرۈشلۇق كونسۇل باتۇرچەن، شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق تەپەيبۇن ۋۇنەيچەن، ئەنجاندا تۈرۈشلۇق مۇۋەققەت كونسۇل ئەيۇبئىلارنىڭ قەشقەر سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەتسىزدا تاماشىبىن ئىشلار ھەمدەستۇرلىقىدا يوللىغان دوكلاتى. مەنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىل) 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى.

يۇەن زۇڭلىلىقىغا، قاسىمجان ھاجىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىر-لىقىغا، ئۇراز بېكنى ھەربىي مەمۇرىي ئىشلار مىنىستىرلىقىغا سايلىدى.

1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ماجۇڭينىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ماشىمىڭ، ماجەنساڭ، ماشاۋۇۇ قىسىملىرى بىرلىشىپ قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ يوقالغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى كاتتىباشلىرىنىڭ بىر قىسمى قولغا ئېلىندى، بەزىللىرى قېچىپ پىتراپ كەتتى. خوجنىياز يېڭىسارغا، سابىت داموللا تاشقۇرغان چېگرىسىغا قاچتى. شۇ يىلى 5 - ئايدا، سا-بىت داموللا ئاقسۇنىڭ قاراتال يېزىسىغا بارغاندا خوجنىياز-نىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلدى ۋە ئۆلكە ئارمىيىسى تەر-پىدىن ئۇرۇمچىگە يالاپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، تۇرمىدە ئۆلدى. مۇھەممەت ئىمىن جۇتەنگە قېچىپ كەتتى. 10 - ئايدا ماخوشەن قىسمى خوتەنگە كىرگەندە، مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئا-كىسى مەنسۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» يوقىتىلدى، مۇھەممەت ئىمىن ھىندىس-تانغا قېچىپ كەتتى. خوجنىيازنى شېڭ شىسەي ئۆزىگە تار-تىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىدى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەردە قېلىپ، شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئارمىيىسىنىڭ 6 - شىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى، ماموت ئۇنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلەندى.

1937 - يىلى ئەتىيازدا، شېڭ شىسەي ئۆلكىلىك 3 - نۆ-ۋەتلىك ئاۋام خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىنىي چاقىرىشنى باھانە قىلىپ، ماموتنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتتى. ماموت كۆڭلى دەك-كە - دۈككە بولۇپ، ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىنىپ قېلىشتىن قورقۇپ، 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇ ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاقتۇغا بېرىپ،

ئاز ساندىكى كوماندىر - ئەسكەرلەرنى باشلاپ، قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ قېچىپ چىقىپ، يېڭىسار ئارقىلىق يەكەنگە بارغاندىن كېيىن، ئاشكارا قوراللىق توپىلاڭ قوزغاپ، يەكەنلىك ھاكىم مىنى ئۆلتۈرۈپ، پوسكام، مەكىت قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئىشغال قىلدى. كېيىن ئۇ تاغ يولى ئارقىلىق لاداق، كەشمىرلەردىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ماۋۇت قەشقەردىن كېتىش ئالدىدا، قىسىملىرىغا ئابدۇللا نىيازنىڭ مۇۋەققەت قوماندان بولۇشىنى تاپشۇرغاندى. ماۋۇت قەشقەردىن قاچقان كۈنى، ئابدۇللا نىياز قوشۇنلارنى باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، قەشقەردىكى ئۆلكە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. يېرىم كۈن شىددەتلىك جەڭ قىلغانىدىن كېيىن، ئىچكى قىسىمدا بۆلۈنۈش يۈز بەرگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇ پەقەت نەچچە يۈز قالدۇق ئەسكىرىنى باشلاپ يەكەنگە قېچىپ بېرىپ، ئۆزىنى 6 - شىنىڭ شىجاڭى دەپ ئاتىدى ھەمدە تېزدىن ئادەم ئەۋەتىپ خوتەندىكى ماخۇشەن قوشۇنى بىلەن ئالاقە باغلاپ، قەشقەرگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە ئۇرۇش مەيدانچىلىقى پارتلىدى. شۇ ۋاقىتتا ماخۇشەن قوشۇنىنىڭ 12 مىڭ 500 ئادىمى بولۇپ، ئۇلار توققۇز ناھىيىدە تۇرغۇزۇلغانىدى، 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، ماخۇشەن قەشقەر كونسۇلخانىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. 12 - كۈنى يېڭىشەھەر ئايرودرومىنى ئىشغال قىلىپ، يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى ۋە ئاشكارا ھالدا ئەكسىيەتچىل خىتابنامە ئېلان قىلدى. 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ماۋۇتنىڭ قول ئاستىدىكى ئابدۇللا نىيازنىڭ قوشۇنى يەيزاۋات، مەكىت، مارالبېشى، ئۇچتۇرپانلارنى ئىشغال قىلدى. 5 - ئايدا ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ، كۇچانى مۇھاسىرىگە ئالدى. سەركەردە ئەسكىرى شايار، كورلا قاتارلىق جايلارغىچە يېتىپ باردى.

1937 - يىل 6 - ئايدا، شېك شىسەي لېۋ جېڭشىنىڭ باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆلكە قوشۇنىنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپىلاڭچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۆلكە قوشۇنى مارالبېشىنى ئىشغال قىلدى. 13 - كۈنى ماخۇشەن 3000 ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ مارالبېشىنى قاتمۇ قات مۇھاسىرىگە ئالدى. 26 - كۈنى ماخۇشەن قوشۇنى ئاقسۇنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

شېك شىسەي كۆچمەنلىك يېتىشمەيۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، يەنە بىر قېتىم سۆزبەت قوشۇنلىرىنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. 9 - ئاينىڭ باشلىرى، سۆزبەت ئىتتىپاقى كونىستانتىنوۋ قوماندانلىقى، شاكىر تۆەنجاڭلىقىدا 40 ئايروپىلان، 20 تانكىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ماشىنىلاشقان بىر تۆەن ئەسكەر چىقاردى. بۇ قوشۇن ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ تورغات تاغ ئېغىزىدىن كىرىپ، ئۇلۇغچاتتا تۇرۇۋاتقان مەۋلانوۋنىڭ ئاتلىق تۆەنى ۋە ئىساقبېكنىڭ ئاتلىق تۆەنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككى يولغا بۆلۈندى، بىر يولدىكىلەر ئۈدۈل مارالبېشىغا، بىر يولدىكىلەر ئۈدۈل قەشقەرگە قاراپ مېڭىپ، ماخۇشەن ئارمىيىسىنى ئىككى بۆلەك قىلىۋەتتى. سۆزبەت ئارمىيىسى تېزلىكتە مارالبېشىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەنە قەشقەر، يەكەن ۋە گۇمىنى ئالدى. ئۆلكە قوشۇنلىرى كورلا، كۇچادىن يولغا چىقىپ، شايارىدىكى ماخۇشەن قوشۇنىنى چېكىندۈردى. 10 - ئاينىڭ باشلىرى، سۆزبەت ئارمىيىسىنىڭ قىرغىز ئاتلىق تۆەنى ئۆلكە قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن خوتەن رايونىغا كىرىپ، 36 - شىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، ماخۇشەننىڭ بۆلۈنمە كۈچلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل تازىلىدى. ماخۇشەن ھىمدىستانغا قېچىپ كەتتى. خوتەن رايونى تىنچلىتىلغاندىن كېيىن، شېك شىسەي جېك يىجۇنىنى خوتەن رايونلۇق مەمۇرىي

ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى.

3. شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش تەدبىرلىرى

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ۋەزىيەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ، پايدا-زىيانىنى مۆلچەرلەپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئاخبارات قاتارلىق جەھەتلەردە تۆۋەندىكىدەك تەدبىرلەرنى قوللاندى:

سىياسىي جەھەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى تۈزۈپ چىقتى.

1933-يىل 5-ئايدىلا، شېڭ شىسەي تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چېن دېلىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى زىلاتكىن بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى.

1934-يىل 3-ئايدا، شېڭ شىسەي جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ يىلى 8-ئايىنىڭ 1-كۈنى، ئۇ ئۆلكە قوشۇنىنىڭ نامىنى «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە» گە ئۆزگەرتىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ بىر تۈتاش بەلگىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. يەنە شىنجاڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسى (قىسقارتىلىپ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ۋېيىۋەنجاڭلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ ساۋاقداشلىرى، يۇرتداشلىرىدىن «ئون چوڭ دوكتور» دەپ ئاتالغان كىشىلەرنى ۋېيىۋەنجاڭ، باش كا-

لمپ، بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويىدى. 1935 - يىلى بىر تۈركۈم سوۋېت كومسومولىستلىرى شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، شۇ يىلنىڭ ئاخىرى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنى 1 - قېتىم ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ، ۋېيىۋەنجاڭلىق تۈزۈمنى بىكار قىلدى. شەك شىمەي ئۇيۇشما باشلىقى، لى رۇڭ بىلەن خوجىنىياز مۇتاۋىن ئۇيۇشما باشلىقى بولدى. سوۋېت كومسومولىستلىرىمۇ ئۇيۇشمىغا قوبۇل قىلىنىپ، «ئون چوڭ دوكتور» نىڭ ئىورنىغا دەسسىتىلدى. سوۋېت كومپارتىيىسى ئەزاسى يۇ شيۇسۇڭ (شۇ ۋاقىتتىكى ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى ۋاڭ شۇچېڭ) ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپلىقىغا، ۋاڭ لىشياڭ تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، مەنسۇر مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، جېڭ يىنجۇن ئاممىۋى خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، جاڭ يەۋۇ ياشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى كەڭ ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە تەشكىلاتقا ئايلىنىپ، ئەزالىرى 2400 گە يەتتى. بۇ ئۇيۇشما ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارغا ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ 14 شۆبىسى بار ئىدى. ئۇيۇشمىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى سۆيىنىدە «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» نەشىر قىلىندى، ئۇيۇشما ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈش، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كومپارتىيە بىلەن دوست بولۇش، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنى ئىچىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىك مۇختارىيەتنى يولغا قويۇپ، خىيانەتچى، پاراخور ئەمەلدارلارنى، مۇشتۇمزورلارنى يوقاتتى؛ ئەدلىيە ئىشلىرىنى ياخشىلىدى، ھاراق-سىللەت خەلق قىنىڭ مەدەنىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى، يانچىلىق ۋە دېھقان-

لىك تۆزۈمىنى بىكار قىلدى، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش، ئادەم ئېلىپ-سېتىش، پاھىشىۋازلىق ئىشلىرىنى قەتئىي مەنئى قىلدى؛ خەلقىمىز سۆز ۋە مەتبۇئات ئەركىنلىكى بەردى ۋەھاكازالار. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيۇشما شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋە شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئازمىيىسىنىڭ ھىمايە قىلىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ، شېڭ شىسەينىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشتىكى مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى.

شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنى بىلەن دوست بولۇش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي قاتارلىق جەھەتلەردىن شېڭ شىسەينىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەردى. 1933 - يىل 12 - ئاي ۋە 1934 - يىل 1 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، قىزىل ئارمىيە ئەۋەتمىش ئارقىلىق شېڭ شىسەي قوشۇنلىرى بىلەن جاك پېيىۋەنگە ھۇجۇم قىلىش، ماجۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىش ئىشلىرىغا ياردەم بەرىپ، شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تۇراقلاشتۇردى. 1934 - يىلى ئەتىيازدا، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىدىن ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا يەتكۈدەك قورال - ياراغ ياردەم قىلىشنى ۋە بىر قىسىم سوۋېت كومپارتىيىسى ئەزالىرىنى شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى. 1935 - يىلى ئەتىيازدا، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەيگە ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى ھەمدە يەش مىليون رۇبلى قەرز بەردى. شېڭ شىسەي بۇ پۇلنىڭ ئاز بىر قىسمىغا قورال - ياراغ سېتىۋالغىنىدىن

باشقا، كۆپ قىسمىنى تاشيول ياساش، ماشىنا ئۇسكۇنىلەرنى تولۇقلاش، زاۋۇت قۇرۇشقا ئىشلەتتى. كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال يەنە يۇ شيۇسۇك، ۋاك باۋچيەن (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى جاۋشى)، مەنسۇر (ئۇيغۇر)، ئەبەي (قازاق) قاتارلىق 25 نەپەر سوۋېت كومپارتىيىسى ئەزالىرىنى شىنجاڭغا بېرىپ شېك شىركىتىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمەتلىرىگە يارىدەم بېرىشكە ئەۋەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر تۈركۈم تېخنىك خادىملىرى ۋە مۇتەخەسسىسلىرىمۇ شىنجاڭغا كېلىپ قۇرۇلۇش پىلانلىرىنى تۈزۈشكە يارىدەملەشتى.

1934 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، يەنى «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» گە بىر يىل بولغان كۈنى، شېك شىركىتىي سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىدا تۆۋەندىكى سەككىز ماددىلىق خىتابنامىنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش؛ (2) دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۇرۇش؛ (3) يېزىلارغا قۇتقۇزۇش بېرىشنى يولغا قويۇش؛ (4) مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش؛ (5) ئەمەلدارلارنى ساپلاشتۇرۇش؛ (6) مائارىپ ئىشلىرىنى كېڭەيتىش؛ (7) مۇختارىيەتنى يولغا قويۇش؛ (8) ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش. 1935 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» گە ئىككى يىل بولغان چاغدا، شېك شىركىتىي يەنە تۆۋەندىكى توققۇز تۈرلۈك يېڭى ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) پاك - دىيانەتلىك بولۇشنى ئۆزۈل - كېسىل يولغا قويۇش؛ (2) ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۇرۇش؛ (3) ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، تىنىچلىقنى قوغداش؛ (4) پۈتۈن ئۆلكە بويىچە سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئۇچۇن تېرىشىش؛ (5) قاتناشنى قولايلاشتۇرۇش؛ (6) شىنجاڭنى مەڭگۈلۈك

جۇڭگو زېمىنى سۇپىتىدە ساقلاش؛ (7) جاھانگىرلىككە، فا-شىزمغا قارشى تۇرۇپ، جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق سىياسىتىنى مەڭگۈ ساقلاش؛ (8) شىنجاڭنى بىگانە ئۆللەندۈرۈش؛ (9) ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋاڭ-گۈڭلىرى، ئاخۇن-لامالىرىنىڭ ئورنىنى ۋە ھوقۇقىنى قەتئىي قوغداش. بۇ توققۇز ۋەزىپە سەككىز مادداىلىق خىتابنامىنىڭ تولۇقلانمىسى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئالتە بۇيۇك سىياسەتنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1936-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ۋە شىنجاڭدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ياردىمى ئاستىدا، شېڭ شىسەي جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇشنى ئاساس قىلىپ، يەنە ئىنسق ھالدا يەنىە چاقلاپ: مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، «تىنچلىق» (ئىتتىپاقلىق-ئىناقلىق)، «تەمىرات» (قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش)، «پاكلىق-دىيانەتلىك» (ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا پاك-دىيانەتلىك بولۇش) دېگەن تۆت تۈرلۈك سىياسەتنى، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، كىشىلەر دائىم ئېيتىپ كېلىۋاتقان «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» ئىدى.

شېڭ شىسەينىڭ ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى يولغا قويۇشى، شەك-شۇبھىسىزكى، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىدى. ئەمما، بۇ ئالتە بۇيۇك سىياسەت ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ تۆۋەنلىشىغا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى ۋە

ئالغا بېسىشىغا، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا پايدىلىق بولدى.

ئىقتىساد - مەدەنىيەت جەھەتتە، مالىيىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىشىلەر كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى.

1933 - يىل 8 - ئايدا، ۋۇ ئەيچەن، لى رۇڭ، گۇي فېن، ھۇسەيىن قاتارلىقلار «شىنجاڭنىڭ مالىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش پىلانى توغرىسىدىكى پىكىرنامە» نى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىش ۋە چىقىمنى تېجەشتىن ئىبارەت ئىدى. بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىش دېگەندە، مۇنۇ ئىشلار كۆزدە تۇتۇلغان: ئالتايدىكى ئالتۇن كېنىنى ئېچىپ، ئېلىنغان كېپەك ئالتۇننى تارقىتىلىدىغان تەڭگە پۇلنىڭ زاپاس فوندى قىلىش، پاختا لاشقان ئۆلكە پۇلىنى داۋاملىق كۆيدۈرۈۋېتىش؛ بايدىكى مىس كېنىنى ئېچىپ، مىس يارماق قۇيۇش؛ نېفىتلىك ئېچىپ، سانائەت ۋە قاتناشنى گۈللەندۈرۈش؛ كۆچمەنلەرنىڭ دېھقانچىلىق قىلىش، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش. ئىقتىسادنى تېجەش دېگەندە مۇنۇ ئىشلار كۆزدە تۇتۇلغان: (1) ھەربىي خراجەتكە مەركەزنىڭ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىش، بىز قىسمىنى يەرلىك ئوز ئوستىگە ئېلىش؛ (2) مەمۇرىي خراجەتنى خام چوت ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئىجرائاتنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛ (3) تاموژنا بېجى ۋە بارلىق باجلارنى رەتكە سېلىش، ناچار قائىدە - يوسۇنلارنى توگىتىش. لېكىن، بۇ لايىھىنى ئىجرا قىلىشتا قاتمۇقات قىيىنچىلىق بار ئىدى، تاكى 1934 - يىلغىچە مۇنۇ شىنجاڭنىڭ مالىيىسى تەرتىپكە سېلىنمىدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ مالىيە خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىش

ئۇچون، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىس مۇخاتىلىنى ئۆلۈك كىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئىشلىرى مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ قىلىشقا توغرا كەلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسىنىڭ ياردىمى ۋە ئارىلىق ئىشى ئارقىسىدا، شېك شەھرىدە شىنجاڭ بويىچە 14 مۇھىم شەھەردە مالىيە ئىدارىسى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىرقانچىلىغان شۆبە مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. مالىيە ئىدارىلىرى مالىيە نازارىتىنىڭ بىۋاستە قارىمىقىدا بولدى. ھەرقايسى جايلاردىكى باج ئىشلىرى ئورگانلىرىنى مالىيە نازارىتى بىۋاستە تەسىس قىلدىغان بولدى.

1935 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسى ۋە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن، 1- قارارلىق ئۇچ يىللىق پىلان تۈزۈپ چىقىلدى. 1936 - يىلى 7- ئايدىن باشلاپ 1 - ئۇچ يىللىق پىلان يولغا قويۇلدى، مالىيە شۆبە ئىدارىلىرى ناھىيىلىك باج ئىدارىلىرىگە ئۆزگەرتىلدى. تاموژنا بېجى ئىلىنغان رايونلاردا يەنە تۆت مۇستەقىل باج ئىدارىسى، يەنى ئىلدا تېكەس - توققۇزتارا مۇستەقىل باج ئىدارىسى، تارباغاتايدا قۇبۇقسار مۇستەقىل باج ئىدارىسى، قاراشەھەردە چارقىلىق مۇستەقىل باج ئىدارىسى ۋە قەشقەردە ماڭالبەشى مۇستەقىل باج ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى جايلاردىكى بۇرۇنقى مەخسۇس تاموژنا بېجى خادىملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تاموژنا باج ئىشلىرىنى يەرلىك باج ئىدارىلىرى بېجىرىدىغان بولدى. كېيىن يەنە ئالتاي ۋە ئاقسۇ باج ئىدارىلىرىگە تاموژنا بېجى ئىلىش تەۋسىيە قىلىنىپ چۈشۈرۈلدى. پۈل - مۇئامىلە جەھەتتە، ئۆلكىلىك بانكا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، چېن دېلى بانكا

كېڭەش مەجلىسىنىڭ رەئىسى، سو شائىدا، شۇي لىيەنلەر ئىلگىرى - كېيىن بانكا باشلىقى بولدى. ئۆلكىلىك بانكا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سانائەت، قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، تۇرلۇك بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىغا زور مىقداردا قەرز پۇل بېرىپ ئاكتىپ رول ئويناندى. مالىيە رېئالىزىيە كومىتېتى قۇرۇلۇپ، خىيانەتچى - پاراخور ئەمەلدارلار جازالاندى. 1935 - يىلى 5 - ئايدىنىڭ 1 - كۈنى، خىيانەتچى - پاراخورلارنى جازالاش بويىچە 12 ماددىلىق نىزام ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: ھۆكۈمەت خادىملىرىدىن «خىيانىتى 500 يۈەندىن ئاشقانلارغا ئۆلۈم جازاسى ياكى مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلىدۇ»، «خىيانىتى 400 يۈەندىن ئاشقان، ئەمما 500 يۈەنگە يەتمىگەنلەرگە بەش يىلدىن يۇقىرى، ئون يىلدىن تۆۋەن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلىدۇ»، «خىيانىتى 100 يۈەندىن ئاشقان، ئەمما 300 يۈەنگە يەتمىگەنلەرگە بىر يىلدىن يۇقىرى، بەش يىلدىن تۆۋەن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلىدۇ»، بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا، بوش شتاتنى تولۇق دەپ مەلۇم قىلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلغان چۈەن تۈەنجاڭ، قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى گۈەن جېنباڭ، شۇ ۋېنجىن، جىمسار ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى گۈەن جېنباڭ، كۇچا ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لوشياڭ، قاتناش - ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ خوجىلىق بۆلۈم باشلىقى فېڭ مىڭ ۋە، فۇكاڭ ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ جۇنجېن قاتارلىقلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى①، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ تۈر-

① «شىنجاڭ گېزىتى»، 14-ئىيۇل (1937-يىلى) 9-ئايدىنىڭ 9-كۈنىدىكى سانى.

مۇش قىينىچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1935 - يىلنى «ھۆكۈمەت خادىملىرى كوپېراتىپى» قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

دېھقانچىلىق جەھەتتە، «يېزىلارغا قۇتقۇزۇش بېرىشنى يولغا قويۇش» ۋە «ئۆلكە بويىچە سەپەرۋەرلىككە كىرىش، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئۇچۇن تېرىشىش» دېگەن چاقىرىق ئاساسىدا، زور كۈچ بىلەن يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ سېلىنىدى ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلدى. ئالدى بىلەن، ئۇرۇش مالىسىنى چىقىمى سەۋەبىدىن ئاق تاشلىنىپ قالغان يەرلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئېچىلدى. ھۆكۈمەت يەنە پۇل، ئۇرۇق، ئۆگۈز ۋە ئات قەرز بېرىشنى يولغا قويدى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يىلمۇيىل كېڭىيىپ، 1933 - يىلدىكى تۆت مىليون 634 مىڭ 500 مودىن 1937 - يىلى بەش مىليون 272 مىڭ 667 موغا يەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن، شىنجاڭدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىشلىتىلىدىغان ۋە يېقىنقى زامان تېرىقچىلىق ئۇسۇلى بويىچە دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە، دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانلىرى، پاختىچىلىق تەجرىبە مەيدانلىرى، دېھقانچىلىق تەتقىقات پونكىتلىرى، ھاۋا رايى پونكىتلىرى قاتارلىقلار قۇرۇلۇشقا باشلىندى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى دېھقانچىلىق ئىدارىلىرى قىش پەسلىدىكى بوش ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ يېزا ئىگىلىك كۆرسىلىرى ئېچىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تېخنىك خادىملىرىنى تەربىيىلىدى.

چارۋىچىلىق جەھەتتە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن، چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، ئىلمىي ئۇسۇلدا بېقىش، چارۋىلاردا بولىدىغان كېسەللىك

لەرنىڭ ئالىدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، مال دوختۇرلىرى ۋە چارۋىچىلىق تېخنىك خادىملىرىنى تەربىيىلەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتىتا، سىرتتىن ئەلا نەسىللىك چارۋا مالالار كىرگۈزۈلدى، شۇنداقلا سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش سىناق قىلىندى ۋە تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. چارۋىچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، شىنجاڭنىڭ يۈك - تېرە مەھسۇلاتى ۋە چارۋىلارنىڭ تۈيىاق سانى زور دەرىجىدە كۆپەيدى، 1936 - يىلى چارۋىچىلىق ئاساسەن ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن ئىلگىرىكى سەۋىيىگە يەتتى.

قاتناش - ترانسپورت جەھەتتە، 1934 - يىلى ئۇرۇش ئاساسەن ئاياغلىشىش بىلەنلا تاشيول قۇرۇلۇشىغا تۈتۈش قىلىندى. 1935 - يىلى ئەتىيازدا، شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى ئۇرۇمچى - ئىلى، ئۇرۇمچى - قۇمۇل تاشيولىنى ياساشنى باشلىدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى لايىھىلىگەن، جۇڭگو تەرەپ ئىشلىگەن ئىنتايىن چوڭ قۇرۇلۇش ئىدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1859 كىلومېتر بولۇپ، 1937 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي ئاپتوموبىل قاتنىدى. شىمالىي شىنجاڭدىكى بۇ ئاساسلىق تاشيول ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، مۇھىم خەلقئارالىق قاتناش يولىغا ئايلاندى. 1935 - يىلى ئۇرۇمچىدە تۇنجى شوپۇرلۇق مەكتىپى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس شوپۇر ۋە رېمونتچىلار تەربىيىلەندى. شۇڭ شىمەي گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تەسىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 1933 - يىل 12 - ئايدا، ياۋروپا - ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئايروپىلانلىرىنىڭ شىنجاڭدىن ئوتۇشىنى رەت قىلىپ، پەقەت ئۇرۇمچى بىلەن لەنجۇ ئايرىلىقىدىكى ھاۋا يولىنىلا ساقلاپ قالدى.

ئاخۇرلىشىش ئىشلىرى جەھەتتە، 1.2 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن، شىنجاڭدا ئىككى ئورۇندا ئۇزۇن دولقۇنلۇق تېلېگراف ئىستانسىسى بار ئىدى، سىياسىي ئۆزگىرىش تىن كېيىن، ئىشلەتكىلى بولىدىغان پەقەت بىرلا قىسقا دولقۇنلۇق تېلېگراف ئىستانسىسى قېپقالغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، سىمسىز تېلېگراف ئاپپاراتىنى شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ تېخنىكىلىرى تۇزەپ بەرگەندىن كېيىن، تېخنىچىن بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلاشقىلى بولىدىغان بولدى، ئىچكى ئۇلكىلەرنىڭ تېلېگرامىلىرىمۇ كۆن ئۆتكۈزۈپ تېگىدىغان بولدى. 1934 - يىلى قاتناش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1936 - يىلىغا كېلىگەندە ئۇرۇمچىدە 28 ئورۇن بىلەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونىدا سۆزلەشكىلى بولىدىغان بولدى.

مەدەنىيەت - ماارىپ جەھەتتە، «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن، ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت - ماارىپ ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلاپ، ھەر مىللەت ئۆسمۈرلىرى مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلدى، ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى دەرسلىك ماتېرىياللار سېتىۋېلىندى ۋە تەرجىمە قىلىندى. ئىجتىمائىي ماارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يەنە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. 1936 - يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە كۆپلىگەن ناھىيىلەردە، مىللەتلەر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېيىلگەن) نىڭ قارىمىقىدا ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيۇشما 8 گە، ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشما 41 گە، يېزا

زىلىق ياچىيكا 23 كە يەتتى؛ قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسى دەيىلگەن) نىڭ قارىمىقىدا ۋىلايەتلىك شۆبە ئۇيۇشما 5 كە، ناھىيىلىك شۆبە ئۇيۇشما 8 گە يەتتى، ۋەھاكازالار، بۇ مەزگىلدە، مەكتەپ ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىدىمۇ كۆپىيش تەرەققىياتلار بولدى. 1935 - يىلى روسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكۇمى ئاساسىدا شىنجاڭ شۆيۈەنى (ئەينى چاغدا دارىلغۇنۇن دەپ ئاتالغان — ت) قۇرۇلدى. بۇ، شىنجاڭدىكى تۇنجى ئالىي مەكتەپ ئىدى. 1934 - يىلدىن 1936 - يىلغىچە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق مىللەت ياشلىرىنى سىياسىي، ئىقتىساد، قانۇن ۋە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، يېڭىچە تىبابەتچىلىك قاتارلىق پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتتى. ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار تەخمىنەن 200 — 300 كىشىگە يەتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا ئاكتىپ رول ئويناندى.

ئاخباراتچىلىق ئىشلىرى جەھەتتە، 1936 - يىل 4 - ئايدا، «تىيانشان گېزىتى» «شىنجاڭ گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلدى ھەم ئۇيغۇرچە نەشرىمۇ چىقىدىغان بولدى. بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىدىكى گېزىتلەرمۇ ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

ھەربىي ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئاخبارات ئىشلىرى جەھەتتە، ئارمىيە تەرتىپكە سېلىندى ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىشلىرىدىمۇ يۇرۇشلەشكەن ئاشكارا ۋە مەخپىي ئاخبارات ئورگانلىرى قۇرۇلدى.

ئالدىنى بىلەن، ئارمىيە تەرتىپكە سېلىندى ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قارمىقىدا، مەخسۇس «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى ئىنقىلاب-تەرتىپكە سېلىش كومىتېتى» قۇرۇلدى ۋە بۇ كومىتېت گۇرۇپپىلار بويىچە ئارمىيىنىڭ ئادەم سانىنى، سۇپىتىنى، قورال-جابدۇقلىرىنى ئىنقىلاش ئىشىنى ئېلىپ باردى ۋە قىسقارتىلغان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ئىنقىلاش، تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، 1934-يىلى قىش پەسلىگە كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئەسكىرىي كۈچ 12 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، شېڭ شىسەي-ماجۇڭيىڭ ئۇرۇشى مەزگىلىدىكىدىن يېرىم ھەسسە ئازايتىلدى.

دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ئىشلارغا بولغان قوماندانلىقىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، شېڭشىسەي پۈتۈن شىنجاڭنى 11 ھەربىي رايونغا ئايرىدى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ۋالىيلارنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى ئېلىپ تاشلاپ، ھەربىي ھوقۇقنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈردى. شەرقىي شىمال يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنى ئىنقىلاش-تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىۋەتتى. ئىنقىلانغان ۋە تەرتىپكە سېلىنغان ئارمىيە ئاساسەن ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلىدىن ئىبارەت ئۈچ رايونغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قورال-جابدۇقلىرى خېلى بولغان قىسىملارنى شېڭ شىسەي ئۆز يېقىنلىرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق قىسىملار شېڭشىسەينىڭ 4-ئىنىسى شېڭشىچى تۇەنجاڭ-لىقىدىكى دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قوغدىغۇچى تۇەنىسى، يۇدېشىڭ تۇەنجاڭلىقىدىكى ئۇرۇمچى شەھەرلىك مۇداپىئە ئەترىتى ۋە شەرقىي شىمال يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىدىن تەشكىل قىلىنغان لىيۇجېڭشىن تۇەنجاڭلىقىدىكى تەلىم-

تەربىيە تۈەنىدىن تەركىب تاپتى، بۇ ئۇچ ئۈەننىڭ ئەسكىرىي كۈچى جەمئىي 3300 كىشى ئەتراپىدا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلدى. ئىلىدىكى قىسىملار شىنجاڭنىڭ قەيسىن ئاتىسى، ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارى، قوشۇمچە ئىلى گارنىزونىنىڭ قوماندانى چيۇ زۇڭجۇننىڭ قولىدا بولۇپ، ئەسكىرىي كۈچى 1100 كىشىدىن ئارتۇق ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىي كۈچلەر ئاساسەن قەشقەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، قەشقەر گارنىزونىنىڭ قوماندانى لیۇبىننىڭ قولىدا ئىدى، ھەربىي ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنىڭ سانى 3300 دىن ئاشاتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ شىمالىي يېنە سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھەربىي كادىرلار كۇرسى ۋە ھەربىي مەكتەپلەرنى ئاچتى. 1933 - يىلى كۈزدە ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى قۇرۇلدى. 1934 - يىلى، شىنجاڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپى ئوقۇش باشلىدى، شۇ يىلى قىشتا ساقچى مەكتىپى قۇرۇلدى، ھەربىي دەرسلىك ۋە مەشق پىلانلىرى بىردەك سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي ئوقۇتقۇچىلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلدى، پىيادە، ئاتلىق، توپچى ۋە قۇرۇلۇش قىسىملىرىنىڭ مەشق نىزاملىرىمۇ سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ تەقلىدى بويىچە ئېلىپ بېرىلدى.

ئۇنىڭدىن قالسا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئاخبارات ئورگانلىرىنى قۇرۇلدى. بۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى بويىچە ئاشكارا ۋە مەخپىي ھالدىكى يۇرۇشلەشكەن ئاخبارات تەشكىلاتى ئىدى، ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان ئاخبارات تەشكىلاتى رازۋېتكا ئەترىتى بولدى. ئۇ 1934 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شىمالىي شىنجاڭنى بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق

ۆەزىپىسى ھەرقايسى بازارلەت، باشقارما، ئورگان، مەكتەپ، قوشۇن قاتارلىق ئورۇنلاردىكى ھۆكۈمەتكە نارازىلىق بىلدۈرىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى رازۋېتكا قىلىش ئىدى. ئۇنىڭ رازۋېتكا قىلىنىدىغان دۆھىم ئۇقتىسى: بىرىنچىدىن، شەرقىي شىمال يايرن باسقۇچلىرىغا قارشى تۈرۈش ئارمىيىسىنىڭ يۈز قىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلىرى: ئىككىنچىدىن، ۋۇيت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ خادىملىرى ۋە كونسۇلخانا بىلەن ئالاقىسى بار كىشىلەر ئىدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا دۆبەن مەھكىمىسى رېژىزىيە باشقارمىسى قۇرۇلدى، 8 - ئايدا دۆبەن مەھكىمىسى رېژىزىيە باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ سىياسىي رېژىزىيە باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شېڭ شىسەي قوشۇمچە ئىدارە باشلىقى بولدى. 10 - ئايدا بۇ ئىدارە شىنجاڭ ئامانلىق ساقلاش باش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۇنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلدى. 1935 - يىل 5 - ئايغا كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ئەھمىيەتلىك رايونلارنىڭ ھەممىسىنى، ئارقا - ئارقىدىن بۇ ئىدارىنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلۇپ، رازۋېتكا، ئاخبارات سىستېمىسى تېخىمۇ كېڭەيتىلدى، شۇنىڭ بىلەن، ۋالىي مەھكىمىلىرى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرى قاتتىق رازۋېتكا ۋە نازارەت قىلىنىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 1935 - يىل يازدا، دۆبەن ئەھكىمىسىنىڭ سىياسىي تەلىم - تەربىيە باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى قىسىملاردىكى قوشۇنغا ۋە ئەسكەرلەرنىڭ سۆز - ھەرىكىتى رازۋېتكا قىلىنىدىغان بولدى. 1936 - يىل 5 - ئايدا، شىنجاڭ ئامانلىق ساقلاش باش ئىدارىسى شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ئامانلىق ساقلاش شۆبە ئىدارىلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىگە ئۆزگەرتىلدى.

مۇھىم يېزا - كەنتلەر ۋە يايلاقلاردا جامائەت خىزمەتلىكى پەيچۇسولىرى تەسىس قىلىندى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، شېڭ شىسەي 1936 - يىلى شىنجاڭدا يەنە چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى قۇرۇپ، شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئۆلكە ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئاخبارات ئورۇنلىرىنى مەخسۇس تەشەپپۇسلىدى. بۇ ئىش ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چىگىش - مۇرەككەپ خەلقئارا ۋەزىيەتنى بىر تەرەپ قىلىشىغا، ھەم شېڭ شىسەينىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشىگە يارىدەم بەردى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شېڭ شىسەي بۇ ئورگانغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، شېڭ شىسەي بۇ ئورگاننىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى. چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا ئەمەس، بەلكى شېڭ شىسەينىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكى ئاستىدا بولدى.

چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى قۇرۇلغاندى كېيىن، شىنجاڭ چېگرىسى ئۇچىدە ئاخبارات پونكىتلىرى، ئاخبارات نۇقتىلىرى تەسىس قىلىنىپلا قالماي، لەنجۇ، سۇجۇ، شىئەن قاتارلىق جايلاردىمۇ ئاخبارات پۇنكىتى، ئاخبارات نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە يېڭى دېھلى، بېنگال، كالكوتتا، كەشمىر، كانجۇت، كابۇل قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئاخبارات توپلىدى.

پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن بۇ جامائەت خىزمەتلىكى ئاخبارات ئورگىنى ۋە ئۇنىڭكۆز - قۇلاقلىرى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، تەشكىلات، مەدەنىيەت ساھەلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە ۋە خەلق ئىچىگە پۇتۇنلەي دېگۈدەك سىڭىپ كىرىپ، شېڭ شىسەينىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىشتىكى مۇھىم قورالى بولدى.

بۇ بابتىن قىسقىچە خۇلاسە: XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX

ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ شىنجاڭغا ئۇزلۇكسىز سىڭىپ كىرىشى ۋە كېڭىيىشى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈنسېرى چىرىكلىشىشى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭدا پارتلىشىنىڭ ئىجتىمائىي تارقا كۆرۈنۈشىدۇر. سۇن جۇڭەن رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرىدا غەلىبىگە ئېرىشىشى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭدا پارتلىشىغا تۈرتكە بولغان بىۋاستە سەۋەبتۇر. قوزغىلاڭ تۈگى ئالدى بىلەن ئۇرۇمچىدە كۆتۈرۈلدى، ئاندىن ئىنقىلاب ئىلىدا داۋاملىشىپ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى ۋە ۋاقتىنچە غەلىبىگە ئېرىشتى. شىنخەي ئىنقىلابى يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى بىر قاتار قوزغىلاڭ ۋە كۈرەشلەرنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرى 1912 - يىلى قۇمۇل، تۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزىسى خەلقىنىڭ روشىيىگە قارشى كۈرىشى؛ پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا تارالغان گېلاۋخۇي تەشكىلاتىنىڭ فېئودال ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش كۈرەشلىرى؛ 1913 - يىلى ئەتىيازدا ئىلى شىبە كۈرەسىدە كۆتۈرۈلگەن فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى بۇ قوزغىلاڭ ۋە كۈرەشلەر شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولدى.

ياڭ زېڭشىن يولغا قويغان بىر قاتار سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت سىياسەتلىرى ھەم تارىخ ئىلگىرىلىگە ئۇيغۇنلىشىپ، جەمئىيەتنىڭ ئاماللىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا پايدا يەتكۈزدى، ھەم خەلقنىڭ يۇكسىلىش ئېڭىنى لاشتۇرغان، سىنىپىي ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ

كەسكىنلەشتۈرگەن ئامىل بولدى. شىمالىي مىللەتلەرنىڭ ھۆ-كۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن پەيتتە، شىنجاڭدا «7 - ئىيۇل ۋەقەسى» يۈز بەردى.

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئۇچ يىل ۋاقىت ئىچىدە، قۇمۇل قوزغىلىڭى ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى تۈپەيلىدىن، پۈتۈن شىنجاڭدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى يۈز بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىللەتلەر شۆبىسىدە «12-ئاپ-رېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دە شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئەمما ئۇ يەنىلا جىددىي ھەربىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. شۆبە شىسەي سۇۋېت ئىتتى-پاقى قىزىل ئارمىيىسىنىڭ پۈرسەت ۋە شارائىتىنى ھېم يار-دەمگە تاپىنىپ، رەقىبلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

شۆبە شىسەي 1935 - يىلى «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سۇۋېت ئىتتىپاقىنى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش» قاتارلىق «ئالتە بۇيرۇق سىياسەت» نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1936 - يىلى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىسىنىڭ يەكە-نىدا ئىلان قىلدى. شۆبە شىسەينىڭ «ئالتە بۇيرۇق سىياسەت» نى يولغا قويۇشى، شۇبھىسىزكى، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئور-نىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىدى. ئەمما «ئالتە بۇيرۇق سىياسەت» ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك شۆبە شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇشنىڭ سىياسىي ئاساسى بولۇپ قالدى.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. شىنىخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن چارروسىيە شىنجاڭغا قارىتا قانداق تاجاۋۇزچىلىق ئېلىپ باردى؟

2. ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى ۋە ئۇنىڭ مەغلۇب بولۇشىدىكى سەۋەبلەر نېمىدىن ئىبارەت؟

3. شىنىخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلەردە قانداق ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلدى؟

4. يېڭى زېكشىنىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل جەريانىدىكى ئىچكى ـ تاشقى سىياسەتلىرىنى تەھلىل قىلىڭ ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىڭ.

5. «ئالتە بۆيۈك سىياسەت» نى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

X باب ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئىنجاك

1937 - يىل 7 - ئايىدىن 1945 - يىل 8 - ئايغىچە بولغان دەۋر — جۇڭگو خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي ئۇرۇش ئېلىپ بارغان دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئاساسىي زىددىيەت — جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىلەن ياپون جاھانگىرلىكى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي كۈرىشى دەل مۇشۇ دەۋردىكى مەركىزىي ۋەزىپە ئىدى. شۇڭلاشقا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ بىلەن كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھەمكارلىشىشىنى ئاساس قىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ تېزدىن ھاسىل بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا بىردەك ئاتلىنىدىغان يېڭى ۋەزىيەت شەكىللەندى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىمۇ ۋەتەن بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ھەر خىل ئىمكانىيەت ئارقىلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇلۇغ ئۇرۇشقا ياردەم بېرىپ، ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.

§18. شنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ شەكىللىنىشى

1. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشىگە ئەزەلدىن ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدىلا بەزى جۇڭگو كوممۇنىستلىرى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ھاۋالىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شنجاڭغا كېلىپ، ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشكىللىنىشى، پىلانلىق تۈردە كوممۇنىستلارنى شنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتىشى 30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ ئورناتقاندىن كېيىن باشلانغان.

1936 - يىل 10 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى قىزىل ئارمىيىنىڭ 1-، 2-، 4 - يۆنىلىش ئارمىيىلىرى گەنسۇنىڭ خۇيىنىڭ دېگەن يېرىدە غەلىبىلىك ئۇچراشتى. مەملىكەت بويىچە قىزىل ئارمىيىنىڭ ئۈچ چوڭ ئاساسىي كۈچىنىڭ ئۇچرىشىشى قىزىل ئارمىيە ئۈزۈن سەپەرنىڭ غەلىبىلىك تامامىلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئالاقىنى راۋانلاشتۇرۇش، غەربىي شىمال رايونىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەزىيەت يارىتىش، نىڭشيا ۋە گەنسۇنىڭ غەربىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار

كومىتېتى قىزىل ئارمىيە 4 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن قىزىل ئارمىيە 1 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ 5 - جۈنىدىن تەركىپ تاپقان جەمئىي 21 مىڭ 800 دىن ئارتۇق كىشىنى خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى تەشكىل قىلىپ، خېشى كارىدورىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، خېشى بازىسىنى قۇرۇشقا بۇيرۇدى. چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى مابۇفاڭ، خېشى كارىدورى دوبەنى مابۇچىڭ غەربىي شىمالدىكى چوڭ - كىچىك سلىتارىستلارنى بىرلەشتۇرۇش، ھەر - قايسى ناھىيىلەردىكى مىنتۇەن قوراللىق كۈچىنى توپلاش ئارقىلىق 100 مىڭدىن كۆپ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، ئارمىيىمىزنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى توسماقچى بولدى.

غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى «خەلقنى ياخشى كۆرۈش»، «بىرىنچى يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ نىكىشيانى ئارتۇرلىشىغا ماسلىشىش» شۇئارىنىڭ ئىلھامىدا، قوغلاۋاتقان، قورشاۋاتقان، توسۇۋاتقان دۈشمەنلەر بىلەن قانلىق جەڭ قىلىش جەريانىدا غەربكە ئىلگىرىلىدى. 1937 - يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى مۇھاسىرىنى يۇتۇنلەي بۇزۇپ چىقىپ لى يۈەنكۇ، كاك لىۋىسى دېگەن جايغا كەلگەندە، ئاران 2800 دىن ئارتۇق ئادىمى قېلىپ، ھەممىسى چى لىيەنشەن تېغىغا چېكىنىدى، نەتىجىدە، غەربكە يۈرۈش قىلىش پىلانى تامامەن مەغلۇپ بولدى. 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي سىياسىي كومىتېتى شى ۋۇ تېغىدا شى، تۈەندىن يۇقىرى كادىرلار يىغىنى ئېچىپ مۇنداق قارار قىلدى: «غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ئۇچ تارماق ئەترەتكە بۆلۈنۈپ، ئۆز ئورنىدا پارتىزانلىق قىلسۇن؛ تەخمىنەن بەش لىيەن پىيادە، ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپقان بىر يۆنىلىش قوشۇنىغا ۋاڭ شوشىڭ قوماندانلىق قىلسۇن، پارتىيالار ۋە ئايالىلار، بالىلار بولۇپ

1000 دىن ئارتۇق كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر يۆنىلىش قوشۇنغا جاڭ زوك قوماندانلىق قىلىشۇن؛ 30 - جۇندىن ئېشىپ قالغان بەش يىڭ ۋە باش شتابقا بىۋاستە قاراشلىق قىسىم لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 1000 دىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان بىر يۆنىلىش قوشۇنغا لى شيەننيەن، چىڭ شىيەلەر قوماندانلىق قىلىشۇن؛ لى شيەننيەن، لى جورەن، لى تې، زىڭ چۈەنلىيۇ، ۋاڭ شوشىڭ، چىڭ شىيەي، خۇڭچاۋ، شيۇك گوبىڭ قاتارلىق يولداشلاردىن تەركىب تۈزۈلۈپ، قوشۇنغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشۇن. ھەربىي ئىشلارغا لى شيەننيەن رەھبەرلىك قىلىشۇن؛ سىياسىي ئىشلارغا لى جورەن رەھبەرلىك قىلىشۇن.① بۇ ئۈچ پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئىككىسى دۇشمەن تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلدى. پەقەتلا لى شيەننيەن، چىڭ شىيەي رەھبەرلىك قىلغان سول قانات ئەترەتلا چىلىيەنشەن تېغىنى بويلاپ غەربكە قاراپ پاۋتىزالىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان. ... ئايىڭ 2 - كۈنى بۇ ئەترەت چىگدەيدىكى بەيشۇنباۋ دېگەن يەرگە ئورۇنلىشىپ، تېلېگرامما تارقىلىق جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن ئالاقىلاشتى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تېلېگرامما تارقىلىق بىرەدەك تېتىمپا قىلىشىپ، كۆچتى ساقلاپ، شىنجاڭ يېكى مۇڭغۇلىيىگە قاراپ ئىلگىرىلەكلەر، ئامال قىلىپ شىنجاڭغا بېرىڭلار، چېن يون بىلەن ئىككى دەيدىغان سۆھبەتنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى. دەپ يوليورۇق بەردى. بۇ قوشۇن مەركەزگە جاۋابەن تېلېگرام بېرىپ، شىنجاڭغا قاراپ يۈرۈش قىلىشنى قارار

① ... ...

قىلغانلىقىنى ۋاقىپلاندۇردى. 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى جۇڭگو كوممۇ
پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شۇجىچۇسى، ھەربىي كومىسسىيە
تېت پىرىزدېنتىومى تېلېگراممىسىغا ئاساسلىنىپ ئارقىلىق غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى خىزمەت كومىتېتىغا: «سىلەر شىنجاڭغا بارساڭلار بولىدۇ، بىز شىنجاڭغا، ئۇلارغا بىر ئامال قىلىپ ياردەم قىلىڭلار ۋە كۈتۈۋېلىڭلار دەپ تېلېگراممىسىغا بەردۇق» دەپ يوللىرۇق بەردى. غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ بۇ قوشۇنىدىن قېيىقالغان قوماندان - جەڭچىلەر ئىنتايىن جاپالىق جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىڭ شىڭشياغا يېتىپ كەلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى چېن يۈن، تېلېگراممىچىلار دەيىۋەنلەرنىڭ كۈچىشى ئارقىدا، شېڭ شىسەي غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىدىن قېيىقالغان قوشۇننىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئاران ماقۇل بولدى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چېن يۈن قاتارلىقلار 40 ئاپتوموبىلدا ئۈرۈق - تۇلۇق، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغ ۋە دورىلارنى ئېلىپ شېڭ شىڭشياغا باردى ۋە غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىدىكى يولداشلارنى قازىسى ئېلىش يىغىنى ئېچىپ، «1 - ماي» خەلقارا ئەمگەكچىلەر بايرىمىنى بىرلىكتە خاتىرىلىدى. 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قول تارماق ئەترىتىدىكى 400 دىن كۆپ قوماندان - جەڭچىلەر چېن يۈن ۋە تېڭ دەيىۋەننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاپتوموبىل بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق رەھبىرىي كادىرلاردىن غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى باش سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى لى جورەن، باش سەنمۇجاڭى لى تې، 30 - جۇڭنىڭ سىياسىي كومىسسارى لى شىيەننىيەن، 30 - جۇڭنىڭ جۇنجاڭسى چېڭ شىسەي، سىياسىي

بۆلۈم مۇدىرى لى تيەنخۇەن، قىزىل ئارمىيە 5 - جۇنسىنىڭ سىياسىي كومىسسارى خۇاڭ چاۋ، قىزىل ئارمىيە 9 - جولىتۇەنسىنىڭ سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى خۇاڭ خوچىڭ قاتارلىقلار بار ئىدى. غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى سول قانات تارماق ئەترىتىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قانات تارماق ئەترىتى ئۇرۇمچىگە كىرگەندىن كېيىن، ئاۋۋال چوڭ كۆۋرۈك باغچىسى يېنىدىكى فۇشن يىپ ئىگىرىش راۋۇتىنىڭ ئورنىدا تۇردى، كېيىن دۇڭمىن سىرتىدىكى گازارما (ھازىرقى بەشيۇلتۇز كوچىسى)گە يېرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ سىرتقا قارىتا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتالدى. چىن يۇن، تىڭ دەييۇەنلەر جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن تۇنجى پارتىيە ۋەكىللىرى ئىدى. ئۇلار «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى»دا تۇرۇپ، شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىك سەپ تۈزۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ھەم «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» غا رەھبەرلىك قىلدى. 5 - ئايدا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» باش تارماق ئەترەتكە ئۆزگەرتىلىپ، قارمىقىدا كادىرلار ئەترىتى بىلەن تۆت چوڭ ئەترەت تەسىس قىلىندى. 1 -، 2 -، 3 - چوڭ ئەترەتتىن 200 دىن كۆپ ئادەم شوپۇرلۇقتىن ئۆگەنىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى 3 - چوڭ ئەترەت يەنە بىرونىۋىك تېخنىكىسىنى ئۆگەنىدى. 4 - چوڭ ئەترەتتىن 100 دىن كۆپ كىشى ھەر خىل زەمبىرەكلەرنى ئىشلىتىشنى ئۆگەنىدى. كادىرلار ئەترىتى بولسا ئوقتىلىق تۇردە ھەربىي ئىشلار ۋە سىياسىي نەزەرىيە ئۆگەنىدى. كېيىن يەنە كادىرلار ئەترىتى ئاساسىدا 20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان رادىئو كۇرسى ۋە ئون نەچە

چه كىشىدىن ئەركىن ئاپقان دوختۇرلۇق كۇرسى تېخنىكىدى. ئاتلىق قوشۇن قۇرۇش تېخنىكىسىغا كىرگۈزدە. تۆتۈلۈپ، يەنە بىر قانچە كىشى مال دوختۇرلۇقىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن شېمالىي شىنجاڭ مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئەۋەتىلدى. شۇنداق، ئېيتىشقا بولىدۇكى، «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» ئارمىيىمىزنىڭ كۆپ خىل ئەسكىرىي تۈرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىي تېخنىكا مەكتىپى بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا شېمالىي شىنجاڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى باشلاپ ماۋۇت، ماخۇشەنلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك، بۆلۈنمچىلىك توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا كەتكەچكە، ئۇرۇمچىدە ئەسكىرى كۈچ قالمىغانىدى. بۇ چاغدا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» ئۆلكە مەركىزىگە كۆچۈپ كىرىپ، ئوبېيكتىپ جەھەتتە ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش رولىنى ئويناندى. و ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ كاندىدات ئەزاسى دېگەن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولبورۇقىغا ئاساسەن موسكۋادىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ چېن يۈننىڭ ئورنىدا ئىشلىدى (1938 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مەركىزىي كومىتېتنىڭ دېگەن بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىككىنچى پارتىيە ۋەكىلى دەپ رەسمىي بەلگىلىگەن) ھەمدە «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى»نىڭ خاتىرىسىگە مەسئۇل بولدى. 1938 ـ يىلدىن باشلاپ «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دېگەن بىر قىسىم يولداشلار ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭنىڭ ھەربىي تارماقلىرىغا، ھۆكۈمەت ۋە مەدەنىيەت تارماقلىرىغا يۆتكەپ ئىشقا قويۇلدى. 1939 ـ يىلدىن 1940 ـ يىلغىچە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى

«يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دېگەن يولداشلارنىڭ ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ يەنئەنگە قايتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە بېرىشنى قارار قىلدى.

1936 - يىل 12 - ئايدىكى شىئەن ۋەقەسىنىڭ تىنچ بىر تەرەپ قىلىنىشى جۇڭگو سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. نەتىجىدە گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى 10 يىللىق ئىچكى ئۇرۇش ئاساسەن ئاخىرلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىلدى. 1937 - يىلى 7 - ئىيۇل لۇگۇچياۋ ۋەقەسى پارتلىدى، ياپون جاھانگىرلىرى جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى ئومۇميۈزلۈك قوزغىدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ھايات - ماماتى قىل ئۇستىدە قالغاندا، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھەمكارلىقىنى تېز ئىشقا ئاشۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى قۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزىغا بىردەك قارشى تۇرۇش پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جىددى تەلىپى بولۇپ قالغانىدى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى پۈتۈن مىللەتنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، گومىنداڭ - كومپارتىيە ھەمكارلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يولىدا ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇئېنلەي جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەييارلىغان «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ گومىنداڭ - كومپارتىيە ھەمكارلىقىنى ئىلان قىلىش توغرىسىدىكى خىتاپنامىسى» نى جىياڭ جېيشىغا تاپشۇردى. 13 - ئاۋغۇست ۋەقەسىدىن كېيىن ياپون ئارمىيىسى شاڭخەيگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ مەركىزىي رايونىغا ھەم ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەت-

لەرنىڭ جۇڭگودىكى مەنپەئەتىگە بېڭاسىتە خەۋپ سالىدى. 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «تاجاۋۇزغا قارشى قوغدىنىش ئۇرۇشى توغرىسىدا بايانات» ئېلان قىلدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلەشتى، جياڭ جېيشى قىزىل ئارمىيىنى ئالدىنقى سەپكە يۆتكەپ ياپون ئارمىيىسىنى تۇسۇشقا ئالدىرماچىقا، گومىنداڭ - كومپارتىيە سۆھبىتىدە ئىككى تەرەپ شىمالىي شەنشىدىكى قىزىل ئارمىيىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى خەلق ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ 8 - يېڭىلۇش ئارمىيىسىگە ئۆزگەرتىش، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردىكى بىر قانچە شەھەردە 8 - ئارمىيىنىڭ ئىش باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىش، «شىنخۇا گېزىتى» نى نەشىر قىلىش قاتارلىق كېلىشىملەرنى تۈزدى. 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قىزىل ئارمىيىنى خەلق ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ 8 - يېڭىلىش ئارمىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكى توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى رەسمىي ئېلان قىلدى. 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گومىنداڭنىڭ مەركىزىي ئاخبارات ئاگېنتلىقى «جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيەسىنىڭ گومىنداڭ — كومپارتىيە ھەمكارلاشقانلىقىنى ئېلان قىلىش توغرىسىدىكى خىتاپنامىسى» نى ئېلان قىلدى. 23 - كۈنى جياڭ جېيشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قانۇنى ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ۋە گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيەنىڭ بىرلىكتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا نۇتۇق سۆزلىدى. جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ «خىتاپنامىسى» بىلەن جياڭ جېيشى نۇتقىنىڭ ئېلان قىلىنىشى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيەنىڭ قايتا ھەمكارلاشقانلىقى ھەمدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ رەسمىي شەكىللەنگەنلىكىنى جاكارلىدى. شۇندىن تارتىپ، 1939 - يىل 1 - ئاينىڭ قەدەر مەملىكەت بويىچە 8 - ئارمىيە

ئىش باشقۇرۇش ئورنىدىن 11 ى ۋە گۇيياڭدا ئالاقە پوشـ كىتىدىن بىرى قۇرۇلدى. 8 - ئارمىيە ئىش باشقۇرۇش ئورۇنـ لىرىنىڭ ۋەزىپىسى دوست ئارمىيىلەر بىلەن ئالاقە باغلاش، مال يۆتكەش، توشۇش، كەلگەن كىشىلەرنى كۈتۈۋېلىش، يەر- لىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قوغداش ۋە ئۇلار بىلەن ئالاقـ لىشىش، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كومپارتىيىسىنىڭ ئىنتېرناتسىئونال بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىش، شىنجاڭنى ياپون باسقۇنچـ لىرىغا قارشى چوڭ ئارقا سەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىدى. خەلقئارانىڭ جۈڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىدىغان شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ قاتناش يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جۈڭگو كومپارتـ تىيە پارتىيىسى 1937 - يىل 10 - ئايدا، جۇشياۋجۇنى شىنجاڭغا كېلىپ شۇ سەپ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۈرۈمچىدە 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش ئورنىنى قۇرۇشنى، تېلېگراممىنى 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلەشنى قارار قىلدى، سەرتقا قارىتا ئۇ، نەنلىياڭ «3 - مېھمانخانا» دەپ ئاتالدى. 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ رەسمى شەكىللەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. 1938 - يىلنىڭ بېشىدا شۇ سەپ جۈڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يەنئەندىن شىنجاڭغا كادىر ئەۋەتىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. پارتىيىمىز شۇ سەپنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دىكى قوماندان - جەڭچىلەردىن باشقا، شۇ يىل ئىچىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى يەنئەن ھەربىي - سىياسىي داشۋىسى ۋە شىمالىي شەنشى خىزمەتچىلەر مەكتىپىدىن كومپارتىيە ئەزالـ

رمنی تاللاپ ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈپ شىنجاڭغا خىزمەتكە ئە-
ۋەتتى، بۇنىڭدىن باشقا، يەنىئەددىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ
داۋالىنىپ قايتقان بىر قىسىم پارتىيىلىك كادىرلار شىنجاڭدىن
ئۆتكەندە، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بىلەن شىنجاڭدا قېلىپ
خىزمەت قىلدى. شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان كومىۋنىستلار ھۆ-
كۈمەتنىڭ مالىيە، مەدەنىيەت، مائارىپ، ئاخبارات تارماقلىرى-
نىڭ ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇللىرى ياكى خىزمەتچى-
سى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇلار جۈڭگو كومىۋنىستىك پارتىيەسىنىڭ
شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ۋەكىللىرى چېن يىۋن، تېڭ دەيىۋەن،
دېڭ فا، چېن تەنچيۇ قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە شىن-
جاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشلىرىغا ئۈنۈملۈك
ياردەم بەردى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قوزغاپ ۋە
ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇ-
رۇشقا ياردەم بېرىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش، ئاممىنى تەر-
بىيىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشۇپ
ئىنقىلابنىڭ ئۈرۈقىنى چاچتى.

بىرىنچى، ئاممىغا تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، بىر
ئەۋلاد ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى.
1938 - يىلى كومىۋنىست ۋاڭ شاۋچۈەن (ۋاڭ شياۋچۈن)،
لى شياۋپىڭلار تەكلىپ بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا «شىنجاڭ
گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باش مۇھەررىرلىك
ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ، گېزىتخانىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل
لىدى. مەزمۇنىدىن بەت تۈزۈلۈشىگىچە ھەممىنى تەرتىپكە سې-
لىپ، بۇرۇنقى مىلىتارىست - بيۇروكراتلار كونتروللۇقىدىكى
گېزىتنى يېڭى تۈسكە كىرگۈزدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ
ئالتە بۈيۈك سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا ياردەم بېرىش شەرتى
ئاستىدا، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى، 8 - ئارمىيىنىڭ ياپون باس-

قۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تۆھپىلىرىنى ھەمدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بازىلاردىكى ئىستىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى كۆپلەپ خەۋەر قىلدى. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرى ۋە تەلىماتلىرىنى قەرەللىك ئېلان قىلىپ تۇردى. كېيىن يەنە سىرتتىكى ئىلغار ئاخبارات ئاگېنتلىقلىرى بىلەن ئالاقلىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئاخبارات، تارقىتىش تورلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى. غۇلجا، تارباغاتاي، ئاقسۇ، ئالتاي، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا شۆبە گېزىتخانىلار قورۇلدى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى بېرىش كۇرسلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ياش ئوقۇغۇچىلارغا تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى، ئۇلارغا ئەينى ۋاقىتتىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ۋە ئىنقىلابىي نەزەريە سۆزلەندى، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى ئېڭى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئىقتىدارلىق ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرى تالالىنىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قويۇلدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە پۈل ۋە قىشلىق كېيىم - كېچەك ئىئانە قىلىش ئاممىۋى ھەرىكىتى قوزغىتىلدى ۋە تەشكىللەندى. ئىچكىرىدىن مەدەنىيەت، ماارىپ ساھەسىدىكى ئىلغار ۋە داڭدار زاتلار تۈركۈملەپ تەكلىپ قىلىندى، ئۇلار شىنجاڭغا كېلىپ ماارىپ، گېزىت - ژۇرنالىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. يېڭى تىياتىرلارنى ئويناپ چىقتى، ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئۆگەتتى. جۇملىدىن دۇ جۇڭيۈەن، جاڭ جۇڭشى، سا كۇڭلياۋ، شېن يەنبېڭ، جاۋدەن قاتارلىقلارنىڭ پائالىيىتى نەتىجىسىدە ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ساھەسى، ماارىپ ساھەسىدە ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش كەيپىياتى مىللەتلەرنى قويۇقلاشتى. كومموۇنىستلارنىڭ سىياسىي تەشۋىقاتى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغاچقا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىيلار بىلەن ياش ئەۋلادلارنىڭ

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى كۆپ ئۆستى. قازاق مىللىتىدىن شەرىپقان باشقۇرغان «يېڭى ئالتاي» ژۇرنىلى ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى خەۋەر قىلدى. ئۇيغۇر ئىنقىلابىي شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ بۇ دەۋردە يازغان «جۇڭگو»، «بىز شىنجاڭ ئوغۇل - قىزلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئۇلۇغ ۋەتەننى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھىمىدە ۋەتەننىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇرلارچە كۆرەش قىلغان قەھرىمانلارنى مەدھىيىلەپ، ۋەتەننى مۇنەۋۋەرلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

ئىككىنچى، ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتە، مالىيىنى تەرتىپكە سالدى، ئىگىلىكنى تەڭشەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. 1938-يىلى 2-ئاينىڭ 1-كۈنى ماۋزېمىن قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا داۋالىنىپ قايتىشىدا شىنجاڭدىن ئۆتكەنىدى. شۇ چاغدا، شېڭ شىسەينىڭ تەلەپ قىلىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن ماۋزېمىن شىنجاڭدا قېلىپ خىزمەت قىلدى. ماۋزېمىن شىنجاڭدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ۋە مۇۋەققەت مالىيە نازىرى بولۇپ تۇرغان چاغلاردا، پارتىيە ۋەكىلى دېڭ فانىڭ قوللىشى ئارقىسىدا دادىللىق بىلەن مالىيە، پۇل مۇئامىلىسىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئېچىش، قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى تىرىشىپ يولغا قويدى. ئۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ئىشلىرىدىكى نۇقسانلىرىغا قارىتا «ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، باج مەنبەسىنى يېتىشتۇرۇش، كىرىمنى كۆپەيتىپ، چىقىمغا كاپالەتلىك قىلىش،

كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىپ، كىرىم بىلەن چىقىمنىڭ بالا-
نىس بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش» فاكتىنى بەلگىلىدى. بۇ
فاكتىغا ئاساسەن ئالدى بىلەن يېڭى مالىيە كادىرلىرىنى
يېتىشتۈردى. ئاپپاراتلارنى ئۆزگەرتىپ قۇردى، مالىيە نازارە-
تىنىڭ شتاتىنى قىسقارتتىپ خەزىنە قۇردى، ئۆلكىدىن تار-
تىپ ناھىيىلەرگىچە بىر يۈرۈش مالىيە پۇل مۇئامىلە تۈزۈل-
مىسىنى ئورناتتى. 1938-يىلى ئۈرۈمچىدە مالىيە مەكتىپى
ئېچىپ، مالىيە خادىملىرىنى مەخسۇس تەربىيىلىدى. پۇلنىڭ
پاخاللىشىشىنى توسۇپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ،
خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ماۋزېمىن شېڭ شىسەي-
نى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشقا ماقۇل كەلتۈرۈپ، سەرنى
بىرلىك قىلغان كونا پۇلنى دوللارغا ئۆزگەرتىپ، شىنجاڭ پۇلىنى
بىرلىككەكەلتۈردى. شىنجاڭ سودا ساھەسىدىكى قېرىنداشلارنىڭ
«سودا ساھەسىدىكى قېرىنداشلارنىڭ يېڭى قەغەز پۇلنى ھېمايە
قىلىش خىتاپنامىسى» دا: «يېڭى قەغەز پۇلنىڭ تارقىتىلىشى
ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا قولغا كەلتۈرگەن بىر
خىل ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيىتى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تارىخى-
دىكى پۇل تۈزۈمىنىڭ مىسلىسىز بىرلىككە كەلگەنلىكىنىڭ
يېڭى ئەسىرى» ① دەپىلىدۇ. 1939-يىل 1-ئايدا شىنجاڭ
ئۆلكىلىك بانكىسى تىجارەت بانكىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ھۆ-
كۈمەت باشقۇرۇشىنى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىكتە
باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتتى، سودىگەرلەردىن كەلگەن تۇرۇدە پاي توپ-
لاپ، شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى پۇختىلىدى، رەنە
كەسپىنى قانات يايدۇردى، زايوم چېكى سېتىۋېلىشنى يولغا
قويدى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ئۇچ يىلدىن كۆپرەك جاپالىق

① شىنجاڭ گېزىتى، 1939-يىل 1-ئايىنىڭ 20-كۈنى.

خىزمەت ئىشلەپ باجنى يېنىكلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ۋەيران بولۇپ جۇلىقى چىقىپ كەتكەن ئىگىلىك-نى ئوبدان رەتكە سالدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە مال باھاسى كەينى-كەينىدىن ئۆرلىدى، ئەمما شىنجاڭدا بىر ئاز مۇقىم بولدى. ئۇندىن قالسا، مالىيە ئەھۋالى دەسلەپكى قەدەمدە مۇقىم بولغاندىن كېيىنلا، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى يەنە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا تۆتۈش قىلىپ، قۇرۇلۇش جەھەتتە بىر مۇنچە بوشلۇقنى تولدۇردى. شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يار-يۆلەك بولۇشى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ياردەم قىلىشى ئارقىسىدا، 1-، 2- ئۆچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى يولغا قويىدى. بۇ دەۋردە يېزا ئىگىلىك جەھەتتە، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، كورلا، ئۇرۇمچى قاتارلىق بەش رايوندا بىر-دىن دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلدى، ئۆلازغا قاراشلىق ناھىيىلەر بىردىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكىتى قۇردى؛ پۈتۈن شىنجاڭدا تۆت ھاۋارايى ئۆلچەش ئورنى قۇرۇلدى؛ جەنۇبىي شىنجاڭدا 20 نەچچە جايدا ئۆستەڭ ئېلىندى؛ ئوتتۇرا دەريجىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىك مەكتىپىدىن بىرى قۇرۇلدى. ئورمانچىلىق جەھەتتە، ئۇرۇمچى، ئىلى، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۈچ مەۋرىي رايوندا بىردىن ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئېپتىدائىي ئورمانلارنى ئېچىش، ئاسراشقا مەسئۇل قىلىندى. ھەمدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش يولغا قويۇلدى. چارۋىچىلىق جەھەتتە، شىمالىي شىنجاڭدا تۆت چارۋىچىلىق ئىدارىسى، 20 ئورۇندا چۆپ ئورۇش پونكىتى قۇرۇلدى؛ شىنجاڭ بويىچە 30 ئورۇندا نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلۇپ، كالا، ئات، قوي، قۇشلارنىڭ نەسلى ياخشىلاندى؛ مال دوخ-

تۇرخانىسىدىن سەككىزى، مال دوختۇرلۇق مەكتىپىدىن بىرى قۇرۇلدى؛ بۇ مەزگىلدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، 1938-يىلدىكى 5 مىليون 875 مىڭ 477 مودىن 1942-يىلى 9 مىليون 581 مىڭ 232 موغا يەتتى①. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىنغان ھەر خىل يېڭى تېخنىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى 105 مىڭغا يەتتى. 1942-يىلى پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئون مىليون 135 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. بۇز يەر ئېچىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە خەلقنى تەشكىللەپ، ئۆستەڭ سۇ ئامبارلىرى ياسىتىلىپ، ئېتىزلار سۇغىرىلدى. 1942-يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 35 مىڭ 963 كىلومېتر بولۇپ، ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي سانى 1578 گە يەتتى. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتە، 1942-يىلى پۈتۈن ئۆلكىدىكى چارۋىنىڭ سانى 15 مىليون 1276 تۇياقتا يەتتى، ھەر خىل نەسىلنىڭ چارۋىلار (ئات، قوي، كالا، چوشقا) ئون مىڭ 338 تۇياقتا يەتتى②. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يۈڭ مەھسۇلاتى ئون مىليون 815 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. ھەر خىل تېرىلەرنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى ئىككى مىليون 700 مىڭدىن ئۇچ مىليون 500 مىڭ پارچىگە يەتتى③. زاۋۇت، كان-كارخانا جەھەتتە، ئەسلىدىكى ئاساسىدىن پايدىلىنىپ، ئىلغار سايمانلار ئىمپورت قىلىنىپ، مايىتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئۇسكۇنىلىرىنى تولۇقلاش ئاساسىدا نېفىتنىڭ كۆنلۈك مەھسۇلاتى 100 تونىنىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇرۇمچى ۋە

① لى بولىڭ، «شىنجاڭنىڭ ئون يىلدىن بۇيانقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى» «يېڭى شىنجاڭ» 1-توم 1-سانىغا بېسىلغان.

② جياڭ جېڭيى، «شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى» 36-بەت.

③ لى بولىڭ، «شىنجاڭنىڭ ئون يىلدىن بۇيانقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى»

غۇلجىدا بىردىن ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى؛ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار ئىلك شېرىكچىلىكىدە ئۈچ ئورۇندا ئوت كۆچى ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. ئىككى ئورۇندا ئاپتوموبىل ريمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى. ئۇرۇمچى ۋودو پروۋود شىركىتى قۇرۇش، ئۇدۇغىخابا تۆمۈر زاۋۇتى، ئالتاي ئالتۇن كېنى ھەمدە تېرە زاۋۇتى، باسما زاۋۇتى، كۆمۈر ساتاشتى قاتارلىقلار مۇناسىپ ھالدا تەرەققي قىلدى.

ياۋنىڭدىن سىرت، بۇ مەزگىلدە قاتناش تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ياۋروپاغا قاتنايدىغان مۇھىم يولغا، جۇڭگو-سوۋېت ئىككى قوشنا دۆلەت ئۆزئارا يارەملىشىدىغان ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان كۆۋرۈككە ئايلاندى. شىنجاڭنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى چوڭ ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئىدى. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىش ئۈچۈن، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، زور مىقداردا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھەر مىللەت خەلقى «پۈلى بارلار پۇل چىقىرىش، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىش» مەجبۇرىيىتىنى ئورۇندىدى. تاشيول ياساشنى تېزلىتىپ، ئۇرۇمچى-ئىلى تاشيولىنى جۇڭگو-سوۋېت چېگرىسىدىكى قورغاسقا يەتكۈزدى. ئۇرۇمچى — قۇمۇل لىنىيىسىنى شىڭشىياغا يەتكۈزۈپ، غەربىي شىمال تاشيولىغا تۇتاشتۇرىدى. شىنجاڭنىڭ شەرقىدىن غەربىگە كېلىپ ئۆتۈدىغان بۇ تاشيول ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ماددىي بۇيۇملارنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈپ بېرىشكە كاپا-

لەتلىك قىلىش جەھەتتە غايەت زور رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىغا ئاساسەن، جايلاردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ تاشيول ياساش ۋە كۆۋرۈك سېلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پۇلى بارلارنىڭ پۇل چىقىرىشىغا، كۈچى بارلارنىڭ ئەمگىكى كۈچ چىقىرىشىغا ئىلھام بەردى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق، ماشىنا-سايمان جەھەتتە قوشۇمچە ياردەم بېرىشى ۋە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشى بىلەن دۆربىلجىندىن تارباغاتايغىچە، ئۇرۇمچىدىن قاراشەھەرگىچە، قاراشەھەردىن ئاقسۇغىچە، ئاقسۇدىن قەشقەرگىچە، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان تاشيوللار ياسالدى.

ترانسپورت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانى مەزگىلىدە ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى چوڭ يوللار بويىچە ترانسپورت شۆبە ئىدارىلىرى ۋە ترانسپورت بېكەتلىرىدىن 21 ى قۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قوي يۈكىگە 400 دىن كۆپرەك ئاپتوموبىل تېگىشىپ، مال ۋە يولۇچىلار توشۇلدى. ئۇرۇمچى، دۆربىلجىن، تارباغاتاي، شىخۇ، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش سايمانلىرى ھەمدە ھەر خىل ماشىنا مايلىرى قاتارلىق نەرسىلەر سېتىۋېلىندى. 1-ئۇچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانى مەزگىلىدە 300 دىن ئارتۇق شوپۇر ۋە مەلىكىلىك ئىشچىلار يېتىشتۇرۇلدى. ئاپتوموبىل يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يەنە تۆگە ئەترىتى قۇرۇلۇپ، ئات-ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتىنىڭ تولۇقلىمىسى قىلىندى.

قاتناش قۇرۇلۇشىغا، ترانسپورت ئىشلىرىنى تەرەققىي

قىلدۇرۇشقا ھەمدە ئۆزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىش ۋە ئاپتوموبىل-لارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، 1-ئۆچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ 3-يىلىغا كەلگەندە (1939-يىلى) بۇرۇنقى تۆگە، كالا، تېچىر قاتارلىقلار ترانس-پورتنىڭ مۇقىم قورالى قىلىنغان ھالەت ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگىرىپ، ئاپتوموبىل ئاساسىي ترانسپورت قورالى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭغا ئولاپلا، 1939-يىلى 7-ئايدىن 1942-يىلى 6-ئايغىچە 2-ئۆچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانى يولغا قويۇلدى. بۇ پىلاندا «ئەسلىدىكى تاشيوللارنى ياخشىلاش ۋە تاش-يول تورلىرىنى تولۇقلاش، بارلىق غول يوللارنىڭ يۈزىنى تەك-شىلەش ھەمدە يول ئاسراش خىزمىتىنى كۈچەيتىش، بۇنىڭ بىلەن ترانسپورت سۈرئىتىنى تېزلىتىش، تارماق يوللارنى جەق كۆپەيتىپ ياساش، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت-نىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشى ۋە ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش»، «ترانسپورت باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى كۈچەيتىش، ترانسپورت ئاپتوموبىللىرىنى باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ ئاپپاراتلىرىنى كېڭەيتىش، بولۇپمۇ باشقۇرۇش تورلىرى ياخشىلاش ۋە كۆپ-پەيتىپ قۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن قاتناش ترانسپورت ئىشلىرىنى كۈچەيتىش، كەسىپىي ئىشلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ ئاپتوموبىل-لار سانىنى كۆپەيتىپ ھەمدە كونا قۇرۇلۇش ئەسلىھەلەرنى ترانسپورت قورالىرىنى پىلانلىق تۈردە تەشكىللەپ ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىپ، ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈلىدىغان تەمىناتلارنىڭ ۋاقتىدا يەت-كۈزۈلۈشىگە ھەم ئۆلكە ئىچىدىكى تاۋارلار ۋە خام ماتېرىيال-لارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش» دەپ بەلگە-لەنگەن. بۇ دەل 2-ئۆچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىدىكى قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىلىرى ئىدى. بۇ قۇ-

رۇلۇش تەرەققىيات پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قاتناش قۇرۇلۇشى جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە تىشىيول ياساشقا ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەرلىك قىلىنىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن شىمالىي، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيوللىرى ياسالدى ۋە رېمونت قىلىندى. 1942 - يىلغا كەلگەندە جەمئىي 3405.5 كىلومېتر تاشىيول ياساش، 2764 كۆۋرۈك سېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى ①.

2-ئۈچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانى مەزگىلىدە، پۈتۈن كۈچ بىلەن شىمالىي، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيوللىرىنى ياساش ۋە رېمونت قىلىش، تاشيول تورىنى كېڭەيتىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرى زور كۈچ بىلەن ئالغا سىلجىتىلدى. 1942-يىلنىڭ ئاخىرىغىچە كەلگەندە ئۆلكە بويىچە ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ ئاپتوموبىللىرى كۆپەيىپ 1100 دىن ئاشتى. 37 ئورۇندا ئاپتوموبىل بېكىتى، بەش ئورۇندا رېمونت پونكتى، ئۈچ ئورۇندا رېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى، تەرىيىلەنگەن بىرىنچى دەرىجىلىك شوپۇرلار 565 كە، ئادەتتىكى شوپۇرلار 750كە، رېمونتچىلار 157 گە يەتتى.

ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان تىرانسپورت قوراللىرى تۆگە، ئۆكۈز، ئات، قېچىر قاتارلىقلارنىڭ يۈك توشۇش مىقدارى 1-، 2- ئۈچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانى مەزگىلىدىمۇ خېلى تەرەققىياتقا ئىگە بولدى ھەمدە بۇرۇنقى تەشكىلسىزلىك ھالەت ئۆزگەرتىلدى. خۇسۇسىيلار قوللىدىكى ۋە ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى تىرانسپورت قوراللىرى تامامەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ھەر خىل تىرانسپورت كەسپىي تەشكىلاتلىرى ئىلكىگە ئېلىنىپ

① خەن چىڭتاۋ: «بۇگۈنكى شىنجاڭ» 1943-يىل گۇيلىن مەركىزىي گېزىتى نەشرىياتى نەشر قىلغان.

دى، شۇنىڭ بىلەن ترانسپورت كۆچى زور مىقداردا ئاشۇرۇ-لۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ 1938-يىلى 3-ئاينىڭ 1-كۈنى-دىن 1940-يىلى 12-ئايغىچە جۇڭگوغا يارىدەمگە بەرگەن 450 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى ماددىي بۇيۇم-لارنىڭ توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى ئۇرۇشقا لازىم-لىق ماددىي بۇيۇملار بىۋاسىتە، تېز توشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە جەلىدىي ئېھتىياجلىق ئايروپىلان، زەمبىرەك، تانكا ۋە باشقا قورال-ياراغ، ئوق-دورىلار، ترانسپورت قوراللىرى، يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى قاتارلىق ھەربىي قورال-جابدۇق ۋە سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەيدانلىرىغا توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىقى، زاۋۇت، كان، كارخانىلىرى، قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئەسلىگە كې-لىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ھەم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەخت يارىتىشى، ھەم ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماددىي شارائىت ھازىرلىدى.

ئۈچىنچى، خەلق ئىشلىرى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ، شاڭيۇ-كۆكبېشىدىلىق تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1941-يىلى ماۋزېمىن خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇۋەققەت نازىرى بولغاندىن كېيىن كۆچلۈك ئىسلاھات ئېلىپ باردى. ئۇ ئال-دى بىلەن شاڭيۇ-كۆكبېشىدىلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھەم شېك شىسەي ھاكىمىيەت-لىرىنىڭ ئاساسى ئىدى. 1941-يىلى 11-ئايدا، خەلق ئىش-لىرى نازارىتى يېڭى تۈزۈلگەن «رايون-كەنت تۈزۈمى تەشكىللىي نىزامنامىسى» دىكى بەلگىلە-

مىلەرگە ئاساسەن دېموكراتىك سايلام ئۆتكۈزۈپ، ئامما ئىچىدە ئىناۋەتلى بار، ئادىل ئىش قىلىدىغان، ئامما ئىنتىلمە ئۇچۇن ئىشلەيدىغان كىشىلەرنى رايون، كەنت باشلىقلىقىغا سايلاش توغرىسىدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ناھىيە لەرگە بۇيرۇق چۈشۈردى. نىزامنامە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، «شىنجاڭ گېزىتى»: بۇ رايون-كەنت تۈزۈمى تەشكىلىنىشىك يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دېموكراتىك ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولۇپ، خەلق ئاممىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى دەپ ئۆرسەتتى.

تۆتىنچى، مەدەنىيەت-مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. جۈڭگو كومپارتىيىسى شەك شىسەي بىلەن بىرلىكسەپ تۈزگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. يولداش چېن يۈن شىنجاڭغا خىزمەتكە باردىغان يولداشلارغا سۆز قىلغاندا، «شەك شىسەي شىنجاڭغا بېرىپ ئىشلەشكە ئادەم تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، بىز شىنجاڭغا بېرىپ مۇھىمى مائارىپ ئىشلىرىنى ئىشلەيمىز» دەپ كۆرسەتكەن. پارتىيىمىز تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن يولداشلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مەدەنىيەت-مائارىپ ۋە ئاخبارات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يولداشلار ئىدى. مەدەنىيەت-مائارىپ سېپىدىكى كومپارتىيەلەر، بىرىنچىدىن، شەك شىسەي ھۆكۈمىتىگە «شەكلى مىللىيچە بولغان، ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى مەزمۇن قىلغان مىللىي مەدەنىيەت-مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش» ئاڭچىنىنى تۈزۈپ بەردى. ئىككىنچىدىن، ھەر دەرىجىلىك مائارىپ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى ۋە قائىدە-تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىپ ھەم مۇكەممەللەشتۈرۈپ،

ئىككى يىللىق ئاددىي سىنىڤ ۋە بىر يىللىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى، يازلىق ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلىدى ۋە ئۇلارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈردى. كومموئىستلارنىڭ تەرمىشىپ ئىشلىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1942 ـ يىلغا كەلگەندە ئۆلكە بويىچە 2643 مەكتەپ ئېچىلىپ، ئوقۇغۇچىلار سانى 271 مىڭ بىر يۈزگە يەتكەن. 1937 ـ يىلغا قارىغاندا مەكتەپ 62% كۆپەيگەن، ئوقۇغۇچىلار 1.4 ھەسسە كۆپەيگەن. بۇرۇن مەكتەپ بولمىغان چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ مەكتەپ ئېچىلغان. ماارىپ نازارىتى يەنە قىشلاق ئوقۇتۇش پائالىيىتىنى يولغا قويۇپ، مەلۇم نەتىجىگە ئېرىشكەن. مەكتەپكە كىرگەنلەر 1938 ـ يىلدىكى 6000 كىشىدىن 1940 ـ يىلى 109 مىڭ كىشىگە يەتكەن. بۇنىڭدىن سىرت يەنە بىرقانچە قارار ئوقۇش كۇرسى ئېچىلىپ، 1940 ـ يىلغىچە ھەر مىللەت كادىر ۋە تېخنىكلاردىن 2826 كىشى تەربىيىلەندى. 1938 ـ يىلى 4 ـ ئايدا لىن جىلۇ شىنجاڭ شۆيۈەننىڭ ئىلمىي مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى، ئەمەلىيەتتە مەكتەپنىڭ پۈتۈن خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ئۇ جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ روھىنى، «ئىتتىپاق بولۇش، جىددىي بولۇش، سادىدا بولۇش، روھلۇق بولۇش» دېگەن تۈرت سۆزلۈك مەكتەپ تەلىمىنى بەلگىلەپ بەردى، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش، «ئۆگىنىش بىلەن ئىشلىشنى بىرلەشتۈرۈش» دىن ئىبارەت ئوقۇتۇش پرىنسىپىنى تەشەببۇس قىلدى. مەكتەپ ئىستىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇ شىنجاڭ شۆيۈەننىگە مەكتەپ ناخشىسى ئىجاد قىلىپ بەردى، بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن «تۇرمۇشتا ئىنقىلابىيلىشىش» دېگەن شۇئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ كومموئىستلارنى

ۋە ئىلغار زاتلارنى «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە مەسىلىسى» ،«سىياسىي ئىقتىساد» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلغاندىن تاشقىرى، ئۆزىمۇ «ھازىرقى زامان جۇڭگو ئىنقىلابىي تارىخى» دەرسىنى ئۆتۈپ، ھەر مىللەت ياشلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىنقىلابىي ئىدىيە ۋە ماركسىزم-لېنىنىزمنى تارقاتتى. شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كۇنى» پائالىيىتى تارقىلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش فاكىتىنى ۋە ستراتېگىيىلىرى تەشۋىق قىلىندى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلار ئۆگىتىلدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى تېما قىلغان دراملار ئويناldى. لېن جىلۇ قاتارلىق كوممۇنىستلار بىلەن ئىلغار زاتلارنىڭ تونۇشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ شۆيۈەنىدە زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ، ئىنقىلابىي جۇشقۇنلۇققا تولغان يېڭى تېپتكى مەكتەپ بولغانىدى. نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرى شىنجاڭ شۆيۈەنىدە ئىنقىلابىي تەربىيە ئېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىدا تايانچ كۈچ بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر ياشلىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەر 1938 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مىللىي سىنىپىدا ئوقۇپ، كوممۇنىست لېن جىلۇ ۋە باشقا ئىلغار زاتلارنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرىدىن قوبۇل قىلغان، ئۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان ھەمدە ماركسىزم-لېنىنىزمنى ۋە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ تەسەررۇراتىنى ئۆگىنىپ، كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ۋە رەھبەر-لىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانىدى.

بەشىنچى، چېگرا رايونىنى قوغداپ، جاھانگىرلارنىڭ تە-

سىر كۆچىنى تازىلىدى. جۇغراپىيە جەھەتتە شىنجاڭنىڭ تۈتقان ئورنى مۇھىم بولغاچقا، كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر بۇ جايغا ئىزچىل كۆز تىكىپ كەلگەن. ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بۇرۇنلا قەشقەر ۋە تاشقورغان ئەترابىدا شىنجاڭنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا-سېتىق، بانكا، بازارلىرىغا ئىجلاس قولىنى تىقىپ، ئەپيۇن، قورال-ياراغلارنى شىنجاڭغا كىرگۈزۈپ، كەم ئۇچرايدىغان كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىقلارنى بۇلاپ، شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ ھۈسىتەملىكىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنغانىدى. ياپونىيىنىڭ پەۋقۇلئاددە خاھىشلىرى، جاسۇسلىرىمۇ شىنجاڭغا ئوغرىلىقچە كىرىپ ئاخبارات توپلاپ، شىنجاڭنى كۆزۈرۈك قىلىپ سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش خام خىيالىدا بولغان. دېڭ فانىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، شېڭ شىسەي 1939-يىلى قەشتا تاشقورغاندا 500 كىشىلىك مۇداپىئە ئەترىتىنى قۇردى. يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى 4-ئەترىتىنىڭ سىياسىي كومىسسارى، خۇ جيەن چېگرا مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ ئەترەت باشلىقى بولدى. بۇ ئەترەت قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ سەيياره كۆزەتچىلىك قىلىپ، دۆلەت چېگرىسىدىن ئوغرىلىقچە ئۆتكەن جاسۇس ۋە ئەپيۇن، قورال ئېلىپ ساتقۇچى جاھانگىر ئۇنسۇرلاردىن بىر تۈركۈمنى تۇتۇپ، جاسۇسلۇق تورىنى قولغا چۈشۈردى. بۇ چېگرا مۇداپىئە ئەترىتى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە ماسلىشىپ، ئەنگلىيىنىڭ تاشقورغانىدىكى ۋەكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىدىكى خادىملارنىڭ ھەممىسىنى قانۇن بويىچە چېگرىدىن قوغلاپ چىقاردى، ئەنگلىيىنىڭ ۋەكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىنى كۆزدىن يوقاتتى، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىدىغان بىر بازىسىنى قورۇپ تاشلىدى. تاشقورغاندا ئەنگلىيە بايرىقى چۈشۈرۈلدى.

2. شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىكى ئورنى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش — جۇڭگو ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مىللىي ئازادلىق ئۇرۇش، شۇنداقلا دۇنياۋى فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يېقىنقى 100 يىلدىن بۇيانقى نۇرغۇن قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشتا بىرىنچى قېتىم تاماملىنىپ غەلىبە قازانغان ئۇرۇش بولۇپ، «جۇڭگو خەلقىنىڭ جاھانگىرلىكىگە ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىغا باش ئەگمەيدىغان قەيسەرانە قارشىلىق كۆرسەتكەن روھىنى ئىپادىلىدى» ①. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى پۈتۈن مەملىكەت مىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ ئېلىپ بارغان مۇداپىئە ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى، شۇنداقلا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ غەلىبىسى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا شىنجاڭدىكى تۆت مىليون ھەر مىللەت خەلقىمۇ ۋەتەننى سۆيۈش، مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشتەك ئىنقىلابىي روھىنى جارى قىلدۇردى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇش، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «ياپونىيە جاھانگىرلىكىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئەركىن، باراۋەر يېڭى جۇڭگو قۇرۇش» ② تەك مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشقا پائال ئاتلىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق زور تۆھپە قوشتى.

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2- توم، ئۈيغۇرچە نەشرى 558-بەت.

② «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 595 - بەت.

(1) شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ كەڭ ئارقا سېپى.

شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان، زېمىنى كەڭ، كۆپ مىللەتلىك رايون، شۇڭا ئىنتايىن مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە.

شىنجاڭ — ياپون جاھانگىرلىكى ئۆزىنىڭ پۈتۈن دۇنيانى ئېستىلا قىلىشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك پىلانىدا بۇرۇنقى دىنلا كۆز تىكىپ كېلىۋاتقان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي. ياپون ئالۋاستىلىرى 1931 - يىلى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، چاۋشيەندىن پامىرغىچە بولغان نەچچە مىڭ كىلومېتر ئارىلىقتا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىۋاسىتە تۇتىشىدىغان بىر كاردور بەرپا قىلماقچى بولغانىدى.

«18 - سىنتەبىر ۋەقەسى»دىن كېيىن، گېرمانىيە جاھانگىرلىرىمۇ ياپونىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، تۈرلۈك ئامالار بىلەن شىنجاڭغا كىرىپ جاسۇسلۇق ھەرىكىتىنى ھەدەپ ئېلىپ باردى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، گىتلىر فاشىستلىرى 1941 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. ھەمدە 1942 - يىلى يازدا «ھەر قانداق چىقىم بىلەن شىغا قارىماي ستالىنگرادنى ئېلىش كېرەك» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇنىڭ مەقسىتى دنېمىسلارنىڭ جەنۇب تەرەپتىن كېلىپ موسكۋانى قورشىشى ئۈچۈن، شۇنداقلا باكۇ نېفتلىرىنى كەسكە، ئىراقتا، ھىندىستانغا ئۇتۇشى ھەمدە ياپونلار بىلەن شىنجاڭدا ئۇچرىشىشى ئۈچۈن يول ئېچىشتىن①ئىبارەت ئىدى.

ياپون ئالۋاستىلىرى دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي

① ئاتالمىش «ستروك دىستالمن دوكترىنى» - بەت.

دېڭىز بويىدىكى رايونلىرىنى بىمسىزالاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن جۇڭگونىڭ دېڭىز يافىسى لىنىيىلىرىنى قامال قىلدى، ئارقىدىن يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يۇننەن - بېرما تاشيولىنى قامال قىلدى. بو چاغدا ھەر قايسى دۆلەتلەر-نىڭ جۇڭگوغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيالىرى شىنجاڭ ئارقىلىقلا ئېچىكىرىكە توشۇلىدىغان بولغاچقا، شىنجاڭ دۆلەتسىز-نىڭ يىپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئەڭ مۇھىم خەلقارالىق قاتناش يولى بولۇپ قالغانىدى. 1937 - يىلى كۈزدە قورغاستىن ئۇرۇمچى ئارقىلىق شىڭشىڭشىياڭغىچە بارىدىغان تاشيولدا پۈتۈن لىنىيە بويىچە ئاپتوموبىل قاتنى-دى. 1938 - يىلى جۇڭگو ئىقتىسادىي كومىتېتى شىنجاڭدا مەخسۇس مەركەزدىي ترانسپورت كومىتېتى قۇرۇپ، ئۇنى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇشقا مەسئۇل قىلدى. يەنە شىنجاڭنىڭ ئەرتەي، جىڭ، شىخۇ، ماناس، ئۇرۇمچى، تۇرپان، پىچان، يەتتەقۇدۇق، قۇمۇل، شىڭشىڭشيا قاتارلىق ئون جايدا كۈتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇپ، كېلىپ - كېتىۋاتقان ئاپتوموبىل ئەترەتلىرىنى كۈتۈۋالدى. شىنجاڭ ھۆكۈمىتى 40 ئاپتوموبىل، 5000 ئات - قېچىر، 3500 تۆگە، 2000 چە ھارۋا يىغىپ، ھەر خىل ماددىي ئەشيالارنى توشۇدى. يەنە ھەر مىللەت ئارمىيە - خەلقىنى يوللارنى تېزدىن رېمونت قىلىشقا، ماددىي ئەشيالارنى يېڭتەپ بېرىشكە، يوللارنى چارلاپ - قوغداپ، باند-دىتلارنى، ئىشپىيونلارنى يوقىتىشقا ئۈيۈشتۇردى.

مەلۇماتقا قارىغاندا، 1937 - يىلى 7 - ئايدىن 1938 - يىلى 7 - ئايغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭ ئارقىلىق ئېچىكىرىكە توشۇلغان ھەر خىل ماددىي ئەشيالار 6000 تونىدىن ئاشقان. 1937 - يىلى 10 - ئايدىن 1939 - يىلى 9 - ئايغىچە سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا يارىدەم قىلغان قورال - ياراغلاردىن 985 ئايروپىلان، 82 تانكا، 1300 دىن ئارتۇق زەمبىرەك، 1400 دىن ئارتۇق پىلىموت ۋە زور تۇركۈمدىكى ئوق - دورا، سايمانلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلغان.

1942 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا يارىدەم قىلغان ماددىي ئەشيالىرىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتورا ئاسىيا رايونى، دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلغان.

1944 - يىلى ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا يارىدەم قىلغان ماددىي ئەشيالىرى يەنە ھىندىستان، شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ بايرىقى ئاستىدا، شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارىدەم قىلىدىغان مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈز ئۈستىگە ئېلىپ، مەملىكەت بويىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىسمى - جىسمىغا لايىق كەڭ ئارقا سەپنى بولغانىدى.

(2) شىنجاڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش تەشەببۇسىنى قەتئىي ھىمايە قىلدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارىدەم بەردى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا، شىنجاڭدىكى 4 مىليون ھەرمىللەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ بايرىقى ئاستىدا، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تەشكىللىشى ۋە تۈرتكىسى ئارقىسىدا، پۈتۈن بارلار پۈتۈل چىقىرىدىغان، كۆچىلىرىنى بارلار كۆچۈرۈپ چىقىرىدىغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش تەشەببۇسىنى قەتئىي ھىمايە قىلىدىغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىدىغان يېڭى ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى.

1936 - يىلى 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تېلېگرامما يوللاپ، يەتتە

ماددىلىق ۋەتەننى قوتقۇزۇش پروگراممىسىنى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى: «1. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە قەھرىمانلىرى بىلەن بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە سەپ ئىتتىپاقلىشىپ، جۇڭگونى قوتقۇزۇش؛ 2. ئىچكى ئۇرۇشنى جەزمەن توختىتىپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە جۇڭگونى پارچىلاشقا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش؛ 3. جۇڭگودىكى ھەرمىللەت، ھەر ساھە قەھرىمانلىرى بارلىق ۋەتەن خائىنلىرىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش؛ 4. جاھانگىرلارغا قارشى تۇرماسلىق سىياسىتىدىن قەتئىي ۋاز كېچىپ، قاتتىق قول دىپلوماتىيە سىياسىتىنى قوللىنىش؛ 5. چەتئەلنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا ۋە ئەكسىچىلىكىنى قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش؛ 6. دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىكى ۋە دىھقانچىلىق، سودا-سانائىتىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ 7. سۈن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، دۇنيادىكى بىزنى ئۆزى بىلەن تەڭ كۆرىدىغان مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ كۈرەش قىلىپ، جۇڭگونى مۇنقەرزلىك خەۋپىدىن قوتقۇزۇش»①.

1941-يىلى 1-ئاينىڭ 17-كۈنى جەنۇبىي ئەنھۇي ۋەقەسى پارتلىغاندىن كېيىن، مەملىكەت بويىچە ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يېرىم يولدا بىكار بولۇپ كېتىش خەۋپى تۇغۇلدى، دوستلارنى يىغلىتىدىغان، دۈشمەننى كۈلدۈرىدىغان ئىچكى ئۇرۇش قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا تۇراتتى. بۇ چاغدا، شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى يېڭى 4-ئارمىيە قوماندانلىرىغا تېلېگرام يوللاپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ دۆلەت ۋە مىللەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك يەتتە تۈرلۈك ئەڭ جىددىي

① 1936-يىلى 7-ئاينىڭ 14-كۈنى شېڭ شىسەينىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە يوللىغان تېلېگراممىسى.

ۆەزىپىسىنى ئوتتۇرغا قويدى، ئۇلار تۆۋەندىكىچە: «1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت دۆلەت سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، مۇرەسسەچىلىك - تەسلىمچىلىككە قارشى تۇرۇش، بۆلگۈنچىلىككە ۋە ئىچكى ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش كېرەك؛ 2. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى كۆچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەرقايسى پارتىيە - گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى، بولۇپمۇ گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىش ۋە ماجىرالارنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش كېرەك. دۆلەتنى، مىللەتنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ئىچكى ئۇرۇش يېقى قورالىق توقۇنۇشتىن ئىلاجىنىڭ بارىچە ساقلىنىش لازىم؛ 3. دۆلەت ۋە مىللەت ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلغان قوماندانلاردىن يېتەكچى جۇنجاڭ قاتارلىق كىشىلەر ۋەئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى دەرھال قويۇپ بېرىش ھەم ئۇلارنىڭ ھايات-تىنىڭ بىخەتەرلىكىگە مۇتلەق كاپالەتلىك قىلىش كېرەك؛ 4. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار بىلەن ياپونپەرەس خائىن، تروتسكىچى بان-دىتلارغا قاتتىق زەربە بېرىش لازىم؛ 5. ياپون باسقۇنچى-لىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىپ ۋە مۇستەھكەملەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش-دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش كۈچلىرىنى كۈچەيتىپ، كەڭ كۆلەمدە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلىنىش لازىم؛ 6. پۈتۈن خەلقنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتىنى بەلگىلەش لازىم؛ 7. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبە-

نى قولغا كەلتۈرۈش، دۆلەت قۇرۇشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋەزىپىنى ئورۇندىدى»① ئۇچۇن، چەتئەل يارد-دىمنى تەرىشىپ قولغا كەلتۈرۈپ، خەلقئارادىكى قولايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىش لازىم.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئاممىنى قوزغاپ، ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا، شىنجاڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ھەممىدىن ئەلا، ھەممە ئىش ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا بويسۇنۇشى كېرەك» دەيدىغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىر لىنىيە سەپ روھى بويىچە، ئىتتىپاقلىشىپ غەلبە قىلىش زايوسىنى ئاكتىپ سېتىۋېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ زور خىراجىتىگە يارەدەم بەردى؛ ھەر بىر ناھىيە بىردىن ئايروپىلان ئىئانە قىلىش ھەرىكىتىگە قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ھۇداپىئە كۆچمەنلىرىنى ئاشۇرۇش يولىدا تىرىشتى، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكنى تېجەش، بار - يوقنى ئايىماي ئىئانە قىلىش ئارقىلىق 10 مىڭ تۈيۇق جەڭ ئېتى تەقدىم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى. ھەر خىل ھال سوراش، ئىئانە قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى جەڭچىلەرنىڭ دۇشمەننى يوقىتىشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىشىگە ئىلھام بەردى. ئاقسۇ كوناشەھەرىدىكى بىر ئۇيغۇر ئايال بىر قېتىمدىلا 10 سەرلىك يامبۇدىن 27 نى تەقدىم قىلغان، قەشقەردە بىر قېرى موماي بىر تالدىن باش تېرىپ توپلىغان

① 1941-يىل 2- ئايدىكى 5- كونى «شىنجاڭ كۈندىلىكى» دە بېسىلغان «دۇنيادىكى توشۇمچە رەسىمنىڭ يېڭى 4- ئارمىيە قوماندانلىقىغا يوللىغان تېلېگراممىسى».

بىر تاغار بۇغدىيىنى ئىئانە تەقدىم قىلىش سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىپ تەقدىم قىلغان. يەنە بىر ئۇيغۇر يېتىم بالا ھۆكۈمەتتىن بەرگەن بىر قۇر يېڭى پاختىلىق كىيىمنى چىرايلىق قاتلاپ كېلىپ، ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان①. 1941 - يىلىدىكى تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، شىنجاڭدا بىر مىليون يۈەن ئىئانە، 678 مىڭ يۈەنلىك پاختىلىق كىيىم ئىئانىسى، 94 مىڭ يۈەنلىك نەق پۇل ۋە زەھەرلىك گازدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىئانىسى، يەنە 70 مىڭ يۈەنلىك مەخسۇس زەھەرلىك گازدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىئانىسى توپلانغان. يۇقىرىدىكى تۆت خىل ئىئانە پۇلنى قوشقاندا، ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، جەمئىي نەق پۇل 2 مىليون يۈەندىن ئاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1939 - يىلى شىنجاڭ يەنە 1 مىليون 525 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلاپ، 10 دانە كۈرەشچى ئايروپىلان سېتىۋېلىپ، ئۇلارغا «شىنجاڭ» دەپ ئات قويۇپ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە تەقدىم قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەرگەن.

§2. شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ بۇزۇلۇشى

1. شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىلككە قاراپ مېڭىشى

مەملىكەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، شېڭشىسەي ئەكسىيەتچىلككە قاراپ بۇرۇلۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي

① دېيىلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى كۆرەش خاتىرىلىرىدىن، 43-بەت.

بىرلىك سەپنى ئوچۇقتىن ئۇچۇق بۇزدى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە كومپارتىيىگەقارشى تۇرۇپ،ئۆزىنى گومىنداڭ،جياڭ جېيشىنىڭ قويىنىغا پۈتۈنلەي تاتتى.1942 - يىلى3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شېڭ شىسەي ئادەم ئەۋەتىپ، ئىدىيىسى ئىلغار، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى يىقلايدىغان تۆتىنچى ئىنسى، ماشىنىلاشقان لۇيىنىڭ لۇيچاڭى شېڭ شىچىنى ئۆلتۈرگۈزدى ھەمدە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، «كومموئىستىك پارتىيىنىڭ 12-ئاپرېل توپىلاڭى ئەنزىسى» دېگەننى ئويدۇرۇپ چىقىپ، كومموئىستلارنى ۋە ئىلغار زاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلدى؛ 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جياڭ جېيشى شىنجاڭنىڭ چۆچەكدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى جياڭ يۈەنفۇنى گومىنداڭنىڭ ئوچ شى ئەسكىرىنى شىنجاڭغا كىرگۈزۈش مەسىلىسى ئۈستىدە شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى؛ 5 - ئايدا شېڭ شىسەينىڭ بەشىنچى ئىنسى شېڭ شىجى شېڭ شىسەينىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئايروپىلان بىلەن چۆچەكغا بېرىپ، جياڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشتى ۋە قىممەتلىك سوۋغا تەقدىم قىلدى؛ 7- ئاينىڭ 7 - كۈنى شېڭشىسەي جياڭجېيشىغا «جانابىكىزۇەگومىنداڭنىڭ رەھبەرلىكىنىڭچىن كۆڭلۈمدىن ھىمايە قىلىمەن، گومىنداڭ پىرقىسىغا ۋاپا قىلىمەن» دەپ مەكتۇپ يوللىغان.

7-ئاينىڭ20 - كۈنى 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇشاۋ-لياڭ ئايروپلان بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىگە كېلىپ، جياڭ جېيشىنىڭ شېڭ شىسەيگە بولغان «شاپائىتى»نى يەتكۈزگەن. بۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىغا ئىككىنچى قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، «مىننەتدارلىقىمنى ۋە بويسۇنىدىغانلىقىنى» بىلدۈرگەن؛ 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇشاۋلياڭ سۇڭ مېيلىڭ ۋە گومىنداڭنىڭ مۇھىم ئەربابلىرى گۇجۇتۇڭ،ۋۇجۇڭشىن،لياڭخەنساۋ قاتارلىقلارغا ھەمراھ بولۇپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، شېڭ شىسەينى

مەركەزگە بويسۇندۇرۇپ، جياك جيېشى تەرەپكە ئۆتۈشكە قەـ زىقتۇرغان. شېك شىسەيمۇ ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن جياك جيېـ شىنىڭ ئەتىۋارلىغانلىقىغا قاتتىق سۆيۈنۈپ، كەلگەنلەرنى ئايـ رودروما چەقىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغان. سىياسىي جەھەتتە مەخپىي سودىلاشمىش نەتىجىسىدە، جياك جيېشى شېك شىسەيگە كومىنداڭ مەركىزىي تەپتىش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك داڭبۇنىڭ مۇدىرى، شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، مەركىزىي كومىتېت تەلىم-تەربىيە ئۇەنى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇدىرى، مەركىزىي ھەربىي مەكتەپ 9 - مەكتەپنىڭ مۇدىرى، غەربىي شىمال ترانسپورت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 19 - جەنۇبىنجۇنىنىڭ مۇئاۋىن سىلىكى قاتارلىق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيىنىڭ توققۇز مۇھىم ۋەزىپىسىنى بېـ رىشكەۋەدەقىلغان. شېك شىسەي قاتتىق مىننەتدارلىق بىلدۇرۇپ، «كومىنداڭغا چەكسىز سادىق بولىدىغان، داھىغا مۇتلەق ئىتائەت قىلىدىغان» لەقىنى بىلدۇرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ جياك جيېشىغا «ئىتائەت قىلىش» «سەممىيەتى» نى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چۇشتىن كېيىن، جۇڭگو كومىمۇنىستىك پار-تىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى بارلىق خادىملىرىنى، جۈملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋەتەنگە قايتقان خادىملار، ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىدە-كى ئوقۇغۇچىلار، شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان ئەۋەتىلگەن خادىملار، شىنجاڭدا داۋالىنىۋاتقان، ئوقۇۋاتقان خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى، بالىلىرى بولۇپ جەمئىي 164 كىشىنى نەزەر-بەندكە ئالدى. 1943 - يىلى 2 - ئايدا، نەزەربەندكە ئېلىنـ غان كومىمۇنىستلارنىڭ ھەممىسىنى تۇرمىگە تاشلىدى. 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چىڭ تەنچىيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇلارنى تۇرمىدە مەخپىي ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن رەسىمىنى چۈچىڭغا

ئەۋەتىپ، كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن گومىنداڭ - جياڭ جېيشىدىن مۇكاپات سوردى. شېڭ شىسەي ئۆزىنى گومىنداڭ- نىڭ قوينىغا تاشكارا ئاتقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا،كومپارتىيە- گە، خەلققە قارشى كەڭ كۆلەمدە جىنايى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، كومۇنىستلارنى، دېموكراتىك زاتلارنى،ھەر مىللەت ئىلغارزاتلىرى ۋە ياش زىيالىيلىرىنى قولغا ئالدى ۋە ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى پۇتۇن ھەسلىھەتچىلىرىنى، مۇتەخەسسىسلىرىنى، تېخنىك خادىملىرىنى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق «قىزىل ئارمىيە 8 - تۈەن» نى قايتۇرۇۋەتتى ھەمدە ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى، كومپارتىيەگە قارشى، خەلققە قارشى ئىرادىسىنى ۋە ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئېتىپ، جياڭ جېيشىغا بولغان «ساداقىتى» نى ئىپادىلىدى.

سىياسىي پۇرسەتپەرەسلىك قىلىشقا ئۇستا قارا نىيەت شېڭ شىسەي بۇ قېتىم ئۆزگىنى جايلايمەن دەپ ئۆزى جايلىنىپ قالدى. ئۇ گومىنداڭنى شىنجاڭغا باشلاپ كىرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئۇزۇن ئۆتمەيلا سىياسىي، ئىختىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، دىپلوماتىيە قاتارلىق جەھەتلەردىن شېڭ شىسەينى ئىسكەنجىگە ئالدى. شېڭ شىسەيمۇ «توپىلاڭ پىلانلاش ئەنزىسى» نى دەستەك قىلىپ گومىنداڭغا تاقابىل تۇردى، 1944 - يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى زور بىر تۈركۈم گومىنداڭ ئەزالىرىنى قولغا ئېلىپ، جياڭ جېيشىغا ئۇلارنى «كومپارتىيىنىڭ ئىشپىيونلىرى» دەپ مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ستالىنغا ياخشىچاق بولۇپ، «تۆۋە قىلىپ باشقىدىن ئادەم بولىدىغانلىقى» نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، قولغا ئېلىنغان ئادەملەرنى «تروتسكىچى» دېدى. شېڭ شىسەي بۈكونا ھېيلە - مىكىرلىرى

بىلەن ھېچكىمنى ئالدىيالمايدۇ، ئائىلاج تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. 1944 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى قىلىپ تەيىنلىدى، شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى ئېلان قىلدى. موڭغۇل - تىبەت كومىتېتىنىڭ باشلىقى ۋۇ جۈڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس قىلىپ تەيىنلىدى. 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدىن چۈكچىكدىكى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە ماڭدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» شېڭ شىسەينىڭ «پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەربىي - مۇلكى قېرىنداشلارغا مۇراجىئەت» نى ئېلان قىلدى، «ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ ئۇچ مەسلەك ئېقىمىغا قوشۇلۇشتىلگەنلىكى» نى ئوچۇق جاكارلىدى، شۇ تايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلدى، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كۆپلەپ شىنجاڭغا يۆتكىلىپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇندىن تارتىپ شېڭ شىسەي «شىنجاڭ خانى» لىق تەختىدىن دومىلاپ چۈشتى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

2. گومىنداڭ شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىنكى سىياسىي ۋەزىيەت

مىللىتارىست شېڭ شىسەينىڭ ئاشكارا ئارقىغا چېكىنىپ يولىنى ئۆزگەرتىشى گومىنداڭ ـ جياڭ جېيشىنىڭ شىنجاڭنى كونترول قىلىشىنى تېزلەتتى. 1942 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى ۋۇ زېشاڭنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە خادىمى قىلىپ ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ بارلىق دىپلوماتىيە ئىشى

لىرىغا مەسئۇل قىلدى. 1942 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ 5 - نۆۋەتلىك مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ 217 - قېتىملىق دائىمىي كومىتېت يىغىندا شېڭ شىسەينى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا، خۇاڭ رۇجىن، خۇڭ كۇي، جاڭ داتۇڭ، يۇ چېنىيىڭ، لىن بويا، جاڭ جىجىلارنى ئىجرائىيە كومىتېت ئەزالىقىغا، خۇاڭ رۇجىننى شۇجىجاڭلىققا، گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى لياڭ خەنساۋنى شىنجاڭنىڭ پارتىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەيىنلەشنى قارار قىلدى. 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بارلىق كومىتېت ئەزالىرى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش قەسىمى بەردى. لياڭ خەنساۋ قەسەمگە نازارەتچىلىك قىلدى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك داڭبۇسى رەسمىي قايتاقۇرۇلدى، گومىنداڭنىڭ مەرخىل تەسىر كۈچلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭلا تاشقىنىدەك شىنجاڭغا ئېقىپ كىردى.

گومىنداڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك داڭبۇسى قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆز ئادەملىرىنى ئاۋۇتۇشقا كىرىشتى. 1943 - يىلى بىر يىل ئىچىدىلا 7200 دىن كۆپرەك پارتىيە ئەزاسى قوبۇل قىلدى، 31 ناھىيىلىك داڭبۇ، 84 چۈيداڭبۇ، 460 چۈيفىنبۇ، 808 گۇرۇپپا قۇردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شىنجاڭدا گومىنداڭ مەركىزىي تەلىم - تەربىيە تۈەنىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇپ، ئاساسەن گومىنداڭ ئۇچۇن مەرخىل تايانچىلارنى ۋە شىنجاڭدا ئىشلەيدىغان مەربىي - مەمۇرىي خادىملارنى يېتىشتۇردى؛ «ئۇچ مەسلەك» بىلەن جياڭ جيېشىنىڭ «جۇڭگونىڭ تەقدىرى» دىن ئىبارەت ئىككى كىتاب مەمدە ئۆزىنىڭ ئورگان گېزىتى «يېڭى شىنجاڭ» نى ئىدىيەۋى تەشۋىقات قورالى قىلدى.

گومىنداڭ كۆچلىرىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، گومىنداڭنىڭ جۇڭتۇڭ، جۇنتۇڭ ئىشپىيونلىرى تۈركۈملەپ

شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى. 1944 - يىلى جۇ شاۇلياڭ شىنجاڭغا كىرگەندە، جۇنتۇڭ ئىشپىيونى خۇ گوجېن، لىيۇخەندۇڭ قاتارلىقلار بىللە شىنجاڭغا كەلگەن. جۇ شاۇلياڭ دەرھال ساقچى باشقارمىسىنى قايتا تەشكىللەپ، خو گوجېننى لى يىڭچىنىڭ ئورنىغا ساقچى باشقارما باشلىقلىقىغا، قوشۇمچە مەركىزدىي ساقچى مەكتىپى 3 - شۆبىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا، لىيۇخەندۇڭنى ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا ھەمدە قوشۇمچە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، شىنجاڭ ساقچى تارماقلىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى جۇنتۇڭ ئۇنسۇرلىرىغا تۇتقۇزغان. جۇنتۇڭ ئىدارىسى شىنجاڭدا «شىنجاڭ پونكىتى» قۇردى. جۇنتۇڭ كۇچىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى بىلەن جۇڭتۇڭ سىتېمىسىدىكى شي يۇڭسۇڭ، ياڭ ژېي قاتارلىقلار «شىنجاڭدا ئالاھىدە جىنسايى ئىشلار ئەنزىسىنى ئېنىقلاپ سوتلاش ئۆمىكى» نامى بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى ھەمدە جۇڭتۇڭ ئىشپىيونلۇق ئورگىنىنى قۇردى.

1943 - يىلى 9 - ئايدا گومىنداڭ يەنە 29 - جىتۇەنجۇننى قۇردى. ئۇنىڭغا لى تېجۇن باش قوماندان بولدى، باش قوماندانلىق شتابى جۇ چۇەندە بولدى؛ 1944 - يىلى باش باھاردا 29 - جىتۇەنجۇننىڭ باش شتابى جۇچۇەندىن قۇمۇلغا يۆتكەلدى. بۇنىڭ بىلەن گومىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي كۇچى شىنجاڭنى تامامەن كونترول قىلدى. بۇ مەزگىلدە ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ تەسىر كۇچلىرىمۇ گومىنداڭنىڭ ھەرخىل كۇچلىرىگە ئەگىشىپ شىنجاڭغا كىردى. 1943 - يىلى ئامېرىكا ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا تەسىس قىلدى. كروبو كونسۇل بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەنگلىيەمۇ دەرۋل كونسۇللۇقىدىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنى تەسىس قىلدى①. ئامېرىكىنىڭ مۇ-

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۈچ - قىسىم، 333- بەت.

ئاۋسىن زۇلمىتىگە ۋاللاسىي «تەكشۈرۈش» ئۇچۇن شىنجاڭغا كەلدى. ئامېرىكىدىكى مونوپول كاپىتالىستلاردىن تەشكىللەنگەن، ئامېرىكا نېفىت تىرىستى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان «جۇڭگو نېفىت شىركىتى» مۇ شىنجاڭدا شۇبە شىركەت قۇردى. 1944 - يىلى ئامېرىكا يەنە غۇلجىدا كونسۇلخانا تەسىس قىلدى.

غايەت زور بيۇروكرات ئاپپاراتلارنىڭ ۋە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ چىقىمىنى قامداش ئۇچۇن، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى ئالۋان - ياساقنى ئۇزلۇكسىز كۆپەيتتى. 1944 - يىلغا كەلگەندە قانداقتۇر «ھەربىي ئات سېلىقى»، «بەشتىن بىر بېجى»، «نوپۇس بېجى»، «يەم - خەشەك سېلىقى» قاتارلىق بەۋاستە باجلار 22 خىلدىن ئېشىپ كەتتى.

مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن، گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى قەغەز پۇل تارقىتىشقا مەجبۇر بولدى، 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر تارقاتقان يېڭى پۇل 3 مىليارد يۈەنگە يەتتى، لېكىن ئالتۇن زاپىسى ئاران 50 مىڭ سەر ئىدى، بۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ پۇل پاخالىلىقى ئەۋج ئالدى، مال باھاسى دەھشەت ئۆرلەپ كەتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1942 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە گۈرۈچ، ئۇن، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بەش ھەسسە، قىچا يېغىنىڭ باھاسى تۆت ھەسسە، كۆمۈرنىڭ باھاسى 12 ھەسسە ئۆسكەن.

ئېغىر سىنپىي زۇلۇم ئاستىدا، ئەڭ بۇرۇن ئويغانغانلار جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەر ئىدى. ئۇلار قۇرغان ھەرخىل شەكىلدىكى مەخپىي ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار ئاممىغا تەشۋىق قىلىدىغان، ئاممىنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللەيدىغان رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ قالدى. بۇنداق مەخپىي تەشكىلاتلار شىمالىي شىنجاڭدىمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ

دىمۇ بار ئىدى. 1943 - يىلى ئىسھاقبەگ قاتارلىقلار تاشقور-غاندا «ئازادلىق تەشكىلاتى» قۇرۇپ، خەلىق ئامىسى ئىچىدە تەشۋىقات، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. 1944 - يىلى 7 - ئايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەر غۇلجىدىمۇ مەخپىي تۈردە «ئازادلىق تەشكىلاتى» نى قۇردى، تارباغاتاي، ئۇرۇمچىدىمۇ «ئازادلىق تەشكىلاتى» قۇرۇلدى. بۇ ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنىڭ بىر قىسىم كۈچ توپلىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئامما ئارىسىدا مەلۇم ئاساس يارىتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئالتاي قازاق چارۋىچىلىرى قوزغىلىڭى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھىمسىز ھۆكۈمرانلىقى ئارقىسىدا، 1940 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاقتېپكەبى كۆكتوقايدا 200 — 300 چە قازاق چارۋىچىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ چارۋىچىلارنىڭ قولىدىكى قورال - يارىقلارنى يە-غىۋالغانلىقىغا قارشى تۇردى؛ 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چىڭگىلدە-كى نوغاي مۇئاۋەن ئاقساقالنىڭ باشچىلىقىدا چارۋىچىلار قوراللىق ئاۋاز قوشتى، ئادەم سانى تېزلا كۆپەيىپ 2000 دىن ئاشتى. 9 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئادەم ئەۋەتىپ سۆھبەت ئۆتكۈز-دى، چارۋىچىلار قوزغىلىڭى ۋاقتىنچە تىنچىدى.

1941 - يىل 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا خېلىل تەيجى كۆكتوقايدا چارۋىچىلارنى باشلاپ يەنە بىر قې-تىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭغا 1000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى، ئۇلار: «يايلاقلىرىمىزنى ئىگىلىۋېلىشقا ۋە ۋەيە-ران قىلىشقا قارشى تۇرىمىز، ھۆكۈمەتنىڭ ئادەم ئوتۇشىغا قار-شى تۇرىمىز» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۆلكىلىك ھۆ-كۈمەت ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى، 10 - ئاي-دا قېلىن قار يېغىپ كەتكەنلىكتىن، چارۋىچىلار نائىلاج تەس-

لىم بولدى، خېلىل تەيچى قولغا ئېلىنىپ ئۇرۇمچىدىكى تۈرمىگە تاشلاندى.

شۇنىڭدىن كېيىن، 1942 - 1943 - يىللىرى، قازاق چار- ۋىچىلار يەنە كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. 1944 - يىلدىن كېيىن، قازاق چارۋىچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى پۈتكۈل ئالتاي رايونىنى قاپلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئۈچۈن شا- رائىت ھازىرلاندى.

3. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى

1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ بەشىدا، ئىلى، تارباغاتاي، ئال- تاي ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق ئىنقىلابىي كۈرەش پارتلىدى. بۇ كۈرەشنى ئاسا- سەن ئۇيغۇر ۋە قازاق دېھقان - چارۋىچىلىرى جۈملىگو كومىۋ- نىستىك پارتىيىسىنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بارغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچە- دىكى ئابروۋيلۇق كىشىلەرنى سەۋەبسىز قولغا ئېلىش، چارۋىچە- لارنىڭ مال-مۈلكىنى قوغدايدىغان قوراللىرىنى يىغىۋېلىشتەك ئۆلۈ- تەملىكلىرى ۋە دىنىي جەھەتتىكى يولسىزلىقى خەلقنىڭ قارشى- لىقىنى قوزغىغان بولۇپ، بۇ قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبى ئىدى. قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىغا شۇ جايدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقىنى ھۆكۈمەتكە ئات تەقدىم قىلىشقا قىستىغانلىقى بىۋاستە سەۋەب بولدى. 1944 - يىل 8 - 9 - ئايلاردا نىسلىقا ناھىيىسى ئۇلاستاي تاغلىق رايونىدىكى دېھقان - چارۋىچىلار پاتىخا، ئەكە- بەر، قۇربان، بايچۇرىن قاتارلىقلارنى يادرو قىلىپ پارتىزان ئەترىتى قۇرۇپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا قارشى كۈرەش قىلدى. 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پارتىزانلار نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەھىرىگە

تۇچ يۆنىلىشتىن تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيە شەھىرىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىپ بولدى①.

نىلقا قوزغىلىڭى غەلىبىسىنىڭ ئىلھامىدا، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غۇلجا شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر، قازاق خەلقىدىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شۇ كۈنى كەچتە ۋالىي مەھكىمىسى ۋە ساقچى ئىدارىسىنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە قالدۇق قىسىملىرى ھەرەمباغ، ھاۋا ئارمىيە مەشىق ئەترىتى ۋە ئايرودرومىغا چېكىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇ ئەسنادا غۇلجا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۈيدۇڭ، چاپچال، قورغاس، توققۇزتارا، كۆنەس، تېكەس، بورتالا، ئارشاڭ، موڭغۇلكۈرە قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئىشغال قىلدى.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرى ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئايرودرومنى ساقلاۋاتقان گومىنداڭ قالدۇق قىسىملىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. بۇ چاغدا، جەڭ ناھىيىسىدىن باشقا، پۈتۈن ئىلى ۋىلايىتى قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ھەرقايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ ۋەكىللىرى غۇلجىدا مەجلىس ئېچىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇردى، مەجلىستە ئىلىخان تۆرە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە، ھېكىم بەگ غوجا مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى. ئىلىخان تۆرە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بىۋاسىتە رىياسەتچىلىكىدە شۇ كۈنى يەنە توققۇز ماددىلىق ھۆكۈمەت خىتابنامىسى ماقۇللاندى. بۇ خىتابنامىدە نۇرغۇن مۇھىم مەسىلىلەر، مەسىلەن، دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى،

① ساۋاڭنۇڭ زامىرى، «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا ئېسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 16 - قىسىم، 12 - 13 - بەتلەر.

دىن ۋە ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق تەرەپلەردە ئېغىر خاتالىق بار ئىدى.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئىتى تۆتىنچى قېتىملىق يىغىن ئۆتكۈزۈپ، توققۇز مادداىلىق خىتابنامىگە قىسمەن تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئىككىنچى توققۇز تۈرلۈك خىتابنامىنى ماقۇللىدى. بىراق ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇر - غۇن ئاساسلىق خاتا كۆزقاراشلار ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇ ئىككى توققۇز مادداىلىق خىتابنامىدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالا - لايمىزكى، ئىلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم دىنىي ۋە فېئودال كۈچلەر ۋەتەننى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇل - لانغان. بۇ قېتىمقى يىغىندا يەنە مونتىزىم قوشۇن تەشكىللەش لايىھىسى ماقۇللىنىپ، قۇرۇلىدىغان بۇ يېڭى قوشۇننىڭ نامى مىللىي ئارمىيە دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىي باغچىسىدا تەنتەنىلىك يىغىلىش ۋە ھەربىي پارات ئۆتكۈزۈلدى، مىللىي ئارمىيە تۈزۈلمىسى سۈي - دۇك 1 - پولكى، ئىلى 2 - پولكى، كەڭداي 3 - پولكى، ئىلى تەلىم - تەربىيە 4 - پولكى، تېخىكەس ئاتلىق 1 - پولكىدىن ئىبارەت بولدى. مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلا - يەتلىرىدىكى گومىنداڭنىڭ تەسىر كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش بولدى. 5 - ئايدىن باشلاپ شىمال، ئوتتۇرا، جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ئۇرۇش قىلىش پىلانى قانات يايدۇرۇلدى.

شىمالىي يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيە 5 - ئاينىڭ ئاخىرى تولى ناھىيىسىنى ئالدى، 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى دۆربىلجىننى ئالدى، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى چۆچەك ۋە چاغانتوقايىنى ئال - دى، 8 - ئايدا قۇبۇقسار ناھىيە شەھىرىنى ئالدى، 9 - ئايىدا بۇرچىن، قاباء سارسۇمبە (ئالتاي ناھىيىسى) نى ئالدى.

ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ ۋەزىپىسى جىڭ ۋە شىخوددىن ئىبارەت مۇھىم ستراتېگىيىلىك جايلارنى تارتىۋېلىش ئىدى. شىخونى گومىنداڭ يېڭى 2 - جۇنىنىڭ جۇنجاڭى شې يېفېڭ ئۆزى ساقلاۋاتاتتى. جىڭنى يېڭى 2 - جۇنىنىڭ 45 - شىسى قوغداۋاتاتتى.

1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مىللىي ئارمىيىنىڭ 4000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى شىخوغا ھۇجۇم قىلدى. مىللىي ئارمىيە 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شىخونى، 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يەنزىدىن ئىبارەت ئىشغال قىلدى. ھەمدە جىڭدىن شەرققە قاراپ قاچقان گومىنداڭ قالدۇق قىسىملىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالدى. مىللىي ئارمىيە 13 - كۈنى سانشىخوزىنى، 16 - كۈنى يەنە ساۋەننى ئىشغال قىلدى، گومىنداڭ قالدۇق قىسىملىرى ماناس دەريياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا چېكىندى ۋە ماناس دەريياسىنىڭ كۆۋرۈكىنى ئوت قويۇۋەتتى. ئىككى قوشۇن ماناس دەريياسىنىڭ ئەرپىسىدە تېرىكىشىپ تۇردى، ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى ئۇرۇش غەلىبىلىك ئاخىرلاشتى.

جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيە تىيانشان تېغىنىڭ خەتەرلىك داۋانلىرىدىن ئۆتۈپ، قاراشەھەر بىلەن ئاقسۇغا تۇتاشتى. ھۇجۇم قىلدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قوماندانلىقىدىكى جەنۇبىي يۆنىلىش مىللىي ئارمىيىسى ئاقسۇنى ئىككى قېتىم مۇھاسىرىگە ئالدى، يەي ۋە ئاقسۇ كوناشەھەرنى ئىككى قېتىم ئىشغال قىلدى، 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى ئۈرۈمچىدە باشلاندى، ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختىتىش ۋاقىتلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى، يۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى مىللىي ئارمىيىنى چېكىنىدۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى، 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى

پۈتۈن مىللىي ئارمىيە مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىغا قايتىپ كەلدى.

تاشقورغان قوزغىلىڭى. 1943 - يىلى يازدا، ئىسھاقبەگ قاتارلىق كىشىلەر تاشقورغاندا «ئازادلىق تەشكىلاتى» ۋە پارتىزانلار ئەترىتى قۇردى. 1944 - يىل 6 - ئايدا، تاشقورغان پارتىزانلىرى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى، 10 - ئايدا پارتىزانلار تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تاغارما قاراۋۇلخانىسى بىلەن سوۋېتشىغا ھۇجۇم قىلدى. 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22- كۈنى پارتىزانلار تاشقورغان ناھىيە بازىرىنى ئالدى ۋە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت — «تاشقورغان ۋاقىي مەھكىمىسى» نى قۇردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئىسھاقبەگنى باش قوماندان قىلىپ بەلگىلىدى ۋە بىر قسم مىللىي ئارمىيىنى يارەمگە ئەۋەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن پارتىزانلار ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، قەشقەر ۋە يەكەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. قەرىزلار تۆەنى قەشقەر بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى، تاجىكلار تۆەنى يەكەن دەريالىسىنى بويلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، يەكەنىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، پوسكام ۋە قاغىلىقنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلاندى، پارتىزانلارنىڭ باش قوماندانلىق شتابى تاشقورغانغا شىمالدىن 70 كىلومېتر كېلىدىغان چىلگۆمبەز دېگەن جايغا ئورۇنلاشتى. گومىنداڭنىڭ ئەسكەرلىرى كۈچى ناھايىتى جىق بولغاچقا، ئىككى يولدىكى پارتىزانلار ئارقا- ئارقىدىن يېڭىلىپ، تاشقورغانغا چېكىندى.

1945 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، تاشقورغان پارتىزانلىرى يەنە قەشقەر ۋە يەكەنگە يۈرۈش قىلدى. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى پارتىزانلار قاغىلىقنى ئالدى، دۇشمەنىنىڭ 56 ئادەمنى يوقاتتى، 20 ئادەمنى يارىدار قىلدى، 2700 جەڭ ئەتمنى ئولجا ئالدى. 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى پوسكامنى ئالدى، 30 - كۈنى يەنە قاغىلىقنى ئالدى. 1946 - يىلى، ئۇچ ۋىلا-

يەت هۆكۈمىتى گومىنداڭ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن تىنچلىق بىتىمىگە ئاساسەن، تاشقورغاندا پەقەت بىر لىيەن ئەسكەر قالدۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋەتتى. 7 - ئايدا، تاشقورغان ئىنقىلابىي هۆكۈمىتى ۋە هەربىي - مەمۇرىي ئورگانلار ئارقا-ئارقىدىن بىكار قىلىندى.

مىللىي ئارمىيە ئۈچ لىنىيە بويىچە هۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ، سەركەردە قوشۇنىنى ماناس دەريا سىنىڭ بويىغا ئىلىپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىگە دەلمۇدەل تاقاپ قويۇپلا قالماي، بەلكى گومىنداڭنىڭ يەتتە ۋىلايەتتىكى هۆكۈمرانلىقىنىمۇ ئىغدىر-ئاغدىر قىلىۋەتتى. «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» باشلىنىش بىلەنلا، بىر تۈركۈم فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىك هوقۇقىنى بىر مەهەل چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇلار پانتۈركىزىم، پانئىسلامىزمنى تەلۋىلەرچە تەرغىب قىلىدى، دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن كىشىلەرنى قايمۇقتۇردى، مىللىي ئۆچمەنلىكنى قوزغىدى. هەتتا «شەرقىي تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئاشكارا هالدا دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلىدى، زېمىن پۈتۈنلۈكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئۈچ ۋىلايەتتىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل هۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش، گومىنداڭنىڭ مىللىي زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئىنقىلابىنى تۇيۇق يولغا باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ رەزىل مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرماقچى بولدى»①.

ئىلىخان تۆرە ئاشۇ بىر تۈركۈم فېئودال يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ ۋەكىلىدۇر.

① شەيپىدىن تەزىزى: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ۋە يەللەتىنى ماتېرىياللىرى»، «خەلق گېزىتى» 1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، 4 - بەت.

ياشلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ياشلارنى تەربىيىلەپ ۋە سەپەرۋەر قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە خىلمۇخىل ئەكسىيەتچى پىكىر ئېقىملىرىغا قارشى كۈرەشكە ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن، 1945 - يىلى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ رەئىسلىكىدە خەلقچىل ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلدى.

ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەشكىلىي جەھەتتە مۇستەھكەم، ئىدىيە جەھەتتە توغرا بولغان بىر ئىجتىماڭي تەشكىلات قۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانلىقتىن، 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ رەئىسلىكىدە خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسى قۇرۇلدى. خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسى سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسىنى ئاساس قىلغانىدى.

ئۇيغۇر ۋىلايەت تەرەققىپەرۋەر كۈچلىرىگە ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەگ مۇنۇنۇۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەللىقان سۈگۈرباييېۋلار ۋەكىللىك قىلاتتى. ئىلىخان تۆرە ئىنقىلابىي قوشۇندىن تازىلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىل قىلدى. ئۇلارنىڭ ئالاھىدە تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇلار ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى باتۇرلۇق بىلەن تارمار قىلدى، ئەكسىيەتچى پىكىر ئېقىملىرىغا قاتتىق زەربە بەردى، دۆلەت زىممىسىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىنقىلابنى توغرا يولغا باشلىدى. بولۇپمۇ مىللىي مەسىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىش جەھەتتە ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق يولداشلارنىڭ ئىپادىسى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولدى. 1946 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئەخمەتجان

قاسمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار نەنجىدە چاقىرىلغان مىللىي قۇرۇلتايغا قاتناشقان مەزگىلدە، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى نەنجىك ئىش باشقۇرۇش ئورنىنىڭ مەسئۇلى دۇك بىرۇ بىلەن ئالاقە باغلاپ، يولداش دۇك بىرۇغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، مەركىزىي كومىتېت ئەۋەتكەن مەخسۇس خادىم بىر يۈرۈش رادىئو تېلېگراف قوبۇل قىلىش-تارقىتىش ئاپپاراتىنى ئېلىپ، ئەخمەتجان قاسمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار بىلەن بىللە شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلدى.

ماۋجۇشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ۋە ئەھمىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ: «سىلەرنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيان ئېلىپ بارغان كۆرىشىڭلار پۈتۈن جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» ① دېگەنىدى.

بۇ بابتىمىز قىسقىچە خۇلاسە: 1. شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى مۇنەۋۋەر كومپارتىيە، ئەزالىرىنى شىنجاڭغا خىزمەت قىلىشقا

① جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونومىك رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە تارىخى خىزمەت كومىتېتى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ مەربىي رايون سىياسىي بۆلۈمى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولۇشى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 12 - بەت.

ئەۋەتتى. ئۇلار پارتىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرىنىڭ روھىغا ئاساسەن، شېڭ شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسىتى»نى ئىجرا قىلىپ ۋە تەشۋىق قىلىپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن نۇرغۇن پائالىيەت خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى چوڭ ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، خەلقئارانىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قاتناش يولىنىڭ توسالغۇسىز بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشتى.

2. شېڭ شىسەيدىن ئىبارەت بۇ مەككار، قارا نىيەت مىلىتارىستنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقى 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، مەقسەتلىك ھالدا ئۇچ قېتىم «توپىلاڭ ئەنزىسى»نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىنى قوغلاپ چىقاردى، دېموكراتىك ئىلغار زاتلارنى ۋە كوممۇنىستلارنى نەزەربەند قىلدى، قولغا ئالدى، ئۆلتۈردى، شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە، خەلققە قارشى يولغا ماڭدى.

3. گومىنداڭ (جۈملىدىن شېڭ شىسەي) نىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1944 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭنىڭ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايىتىدە پارتىلىغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا

قارشى قورالسلق ئىنقلابىي كۆرىشى ئوبيېكتىپ جەھەتتە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچىنى ئىسكەنجىگە ئالدى.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. جۇڭگو كومموئىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقلابىي پائالىيەتلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

2. شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابىي ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى قىسقىچە بايان قىلىڭ.

XI باب ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرىدىكى شىنجاڭ

1945 - يىل 8 - ئايدىن 1949 - يىل 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىت — جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرى. بۇ مەزگىلدىكى ئاساسىي زىددىيەت — جۇڭگو خەلقى بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىكى ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىقىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى. كۆرەشتىكى مەركىزىي مەسىلە — قانداق جۇڭگو قۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. بۇ مەزگىلدە، گومىنداڭ، جياڭ جېيشى ئومومىيۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى؛ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت — ئاساسىي زىددىيەت ئىدى، شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت بۇزۇلۇپ، گومىنداڭ - جياڭ جېيشى پانتۇركىست مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەرنى يۆلەپ تەختكە چىقاردى، پانئىسلامىزم، پانتۇركىزمچىلىق شىنجاڭدا بىر مەھەل غالجىرلاشتى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەيلى ئۇچ ۋىلايەت ياكى يەتتە ۋىلايەتتە بولسۇن گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى باتۇرانە، قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش قىلدى. بۇ كۆرەش ئاخىر جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ دانە تەدبىرى ۋە غەمخورلۇقى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كۈچ-

قۇدرىتى، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ماسلىشىشى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە ۋەتەنپەرۋەر كۆنھېر اللارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسەتىشى نەتىجىسىدە، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتۇردى.

18. شىنجاڭ بىرلەشمە ئۆلكىسىلىك ھۆكۈمەت

1. تىنچلىق سۆھبىتى ۋە تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشى

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ۋۇجۇڭشىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئىككىنچى كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىگە رەئىس بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى 18 ئاي ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەۋرى باشلاندى.

1945 - يىلى دۇنيا فاشىزمغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتقاندا، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيەدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ دۆلەت ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيە مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە دۇنيانى يېڭىباشتىن ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈستىدە، بىر قاتار باشلىقلار ئۇچرىشىشىنى ئېلىپ باردى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى «جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» نى ئىمزالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي شىمال، ھەم شىنجاڭنىڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۇرمەت قىلىدىغانلىقىنى، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى قوللايدىغانلىقىنى ھەمدە مەنىۋى، ھەربىي لازىمەتلىك ۋە باشقا ماددىي ئەشيالار

جەھەتتىن يارىدەم بېرىشىنى بىلدۈردى. 10-ئايىنىڭ 10-كۈنى جياڭ جيېشى رادىئو نۇتقى سۆزلەپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

1945-يىلى 10-ئايىنىڭ 14-كۈنى جاڭ جىڭۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ تىنچلىق سۆھبىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى. بۇ چاغدا، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىمۇ مۇددەتتىن ئىككى كۈن بۇرۇن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەنىدى.

سۆھبەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. بىرىنچى باسقۇچلۇق سۆھبەت 1945-يىلى 10-ئايىنىڭ 17-كۈنىدىن 1946-يىلى 1-ئايىنىڭ 2-كۈنىگىچە داۋاملاشتى. بۇ باسقۇچتىكى سۆھبەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلى ۋە بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقىش ئىدى. ئىككىنچى باسقۇچلۇق سۆھبەت 1946-يىلى 4-ئايىنىڭ 5-كۈنىدىن 6-ئايىنىڭ 6-كۈنىگىچە داۋاملاشتى، سۆھبەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مىللىي ئارمىيىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش چارىسىنى مۇزاكىرە قىلىش بولدى. سۆھبەت توپتوغرا 140 كۈن داۋاملاشتى. 1946-يىلى 1-ئايىنىڭ 2-كۈنى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ۋە قوشۇمچە 1-ھۆججەت (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشنىڭ تەشكىلىي چارىسى) ئىمزالاندى. 1946-يىلى 6-ئايىنىڭ 6-كۈنى يەنە قوشۇمچە 2-ھۆججەت (ئۆزگىرىش بولغان رايونلاردىكى ئۆزگىرىشكە قاتناشقان قىسىملارنى قايتا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمە)

ئىزالاندى. تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندە كىچە: (1) شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە. ئاۋۋال ناھىيە لىك كېڭەش قۇرۇلۇپ ھاكىم سايلاپ چىقىلىدۇ، ئاندىن ئۆلكە لىك كېڭەش قۇرۇلۇپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سايلاپ چىقىلىدۇ؛ (2) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى 25 كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ، بۇنىڭ 10 نەپىرىنى مەركەز تەيىنلەيدۇ، قالغانلىرى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن كۆرسىتىلىپ، مەركەز خىزمەتكە تەيىنلەيدۇ. قوشۇمچە 1 - ھۇججەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىللەش چارىسى بەلگىلىنىپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىدىن كۆرسىتىلىدىغان 15 نەپەر ئەزا ئىچىدە ئالتە نەپەر ئۇچ ۋىلايەتتىن كۆرسىتىلىدۇ. بۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىر نەپەر مۇئاۋىن رەئىس، بىر نەپەر مۇئاۋىن باش كاتىپ، مائارىپ نازارىتى ياكى تەمىرات نازارىتىنىڭ بىر نەپەر نازىرى، خەلق ئىشلىرى نازارىتى ياكى مالىيە نازارىتىنىڭ بىر نەپەر مۇئاۋىن نازىرى، سەھىيە باشقارمىسى ياكى ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ بىر نەپەر مۇئاۋىن باشلىقى ۋە بىر نەپەر مەخسۇس ھەيئەت ئەزاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دېيىلگەن؛ (3) ھەر مىللەت خەلقى سۆزلەش، يېغىلىش، مەتبۇئات، دىنغا ئېتىقاد قىلىش، مىللىي تىل - يېزىقىنى قوللىنىش، مىللىي مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىچكى - تاشقى سودا قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە؛ (4) مىللىي ئارمىيە تەشكىللەشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ، مىللىي ئارمىيىنىڭ شتاتى ئۇچ ئاتلىق پولك ۋە ئۇچ پىيادە ئەسكەرلەر پولكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، ئومۇمىي ئادەم سانى 12 مىڭدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ①، ئۇلار ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدە تۇرىدۇ،

① ۋىلايەتلەر ۋەقەسىنى تەمىنلەش ئۈسۈل بىلەن ھەل قىلىش بىتىمىسى، جۇڭخۇا مىنگۇنىڭ 35 - يىلى 9 - ئاي، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى باسقان، 4 - بەت.

قوماندانلارنى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ كۆرسىتىدۇ: (5) ۋەقە ھەل قىلىنىپ ئون كۈن ئىچىدە ھەر ئىككى تەرەپ تۈتقۇن قىلىنغان خادىملارنى ئۆزئارا قويۇپ بېرىدۇ.

«11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» بىلەن ئىككى قوشۇمچە ھۆججەت، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارزۇسى ۋە تەلىپىنى زور دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش خىزمىتى پۈتۈنلەي ئايالغا ئۆتۈپ، 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭدا بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەسمىي قۇرۇلدى.

2. شىنجاڭدا بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇلۇشى

1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭدا بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىندى، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى تۆۋەندىكىچە:

غەربىي شىمال دالا شتابىنىڭ مۇدىرى جاڭ جىجۇڭ (جەنزۇ)، قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، رەئىسى بولدى. ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى (ئۇيغۇر) ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

يەتتە ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى بۇرھان شەھىدى (ئۇيغۇر) ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە، مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

مەركەزنىڭ ۋەكىلى لیۇ مىڭچۈن (خەنزۇ) ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە، باش كاتىپ بولدى.

ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ (ئۇيغۇر) مۇئاۋىن باش كاتىپ بولدى.

يەتتە ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى سالىس (قازاق)، مۇئاۋىن باش كاتىپ بولدى.

ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى سەيپىدىن ئەزىزى، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولدى.

يەتتە ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى ئىردەنى (موڭغۇل)، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىلى دەللىقان سۈگۈربايۇۋ (قازاق)، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

مەركەزنىڭ ۋەكىلى چۇي‌ۋۇ (خەنزۇ)، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى بولدى.

ئىھاقبېك (قىرغىز)، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە ئۆلكە لىك ئامانلىقنى ساقلاش مۇئاۋىن قوماندانى بولدى.

مەركەزنىڭ ۋەكىلى ۋاڭ زېكشەن (خۇيزۇ)، ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى بولدى.

بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە مەركەز، ئۈچ ۋىلايەت ۋە يەتتە ۋىلايەتنىڭ ۋەكىللىرىدىن ۋەزىپە ئۆتىگەنلەردىن يەنە بىرقانچە كىشى بار ئىدى.

جاڭ جىجۇڭ بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىدا، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىدىن «جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلىش، دېموكراتىك سىياسىينى يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش» نى تەلەپ قىلدى①. بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى: «پۈتۈن ئۆلكىنىڭ تىنچلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەتـ

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە «قىسقىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، ۲۲۴-بەت.

نىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلىش، دېموكراتىك سىياسىينى يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتمىش» تىن ئىبارەت دەپ ئوتتۇرىغا قويدى①. ئۇ «كەلگۈسىدە شىنجاڭ ھەر قانداق قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن تەقدىردىمۇ، بۇنى چوقۇم يۇزدەيۇز ئىشقا ئاشۇرىدىغانلىقى»نى بىلدۈردى②.

جاڭ جىجۇڭ ھاكىمىيەت باشقۇرغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرگە پۈتۈن ئۆلكە بويىچە سىياسىي مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدى. بۇيرۇق چۈشكەندىن كېيىن، ئۆلكە بويىچە قويۇپ بېرىلگەن سىياسىي مەھبۇسلار مۇلچەرلىنىشچە، ئۇرۇمچى رايونىدا 253 كىشى، سىرتقى ۋىلايەت-ناھىيىلەردە 135 كىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىنجاڭدا تۇرمىدە قاماقلىق كومىسسارلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 131 كىشى قويۇپ بېرىلدى③ ھەمدە ئۇلار ئۆز لايىقىدا ھەم بىخەتەر ھالدا يەنئەنگە يولغا سېلىپ قويۇلدى.

مال-مۈلۈكلەرنى ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى ئېنىقلاپ ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 7 ماددىلىق «سابىق دۇبەن مەھكىمىسى خەلقىتىن مۇسادىرە قىلىۋالغان خەلقنىڭ كۆچمەس مۈلۈكلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش چارىسى» ۋە 6 ماددىلىق «كۆچمەس مۈلۈك ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلىش چا-

---

① يۇقىرىقى كىتاب، 840-بەت.

② جاڭجىجۇڭ: «شىنجاڭنى نۇرلۇق، مەڭگۈلۈك تىنچلىق يولىغا ماڭغۇزۇشنىڭ مۇقەررەر يېرىدىنبىر دافدام يولى» مىنگونىڭ 35-يىلى (1946-يىلى) 9-ئاينىڭ 2-كۈنى غۇلجىدىكى ھەر مىللەت خەلق ۋەكىللىرىگە بېرىلگەن زىياپەتتە سۆزلىگەن تەبرىك سۆزى.

③ «شىنجاڭنىڭ نەسەبنامە تارىخى»، 3-قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 822-بەت.

رسى» ئېلان قىلىندى①. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 1946-يىلدىكى شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، شۇ يىلدىكى باج-سېلىقنى ئازايتىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش قارار قىلىندى. شىنجاڭنىڭ ھەر دەرىجىلىك مالىيە راسخوتىغا مەركەز مالىيىسىدىن بېرىلىدىغان ئىقتىسادىي ياردەمسىز باشقا، بىر تەرەپتىن ئىچكى ئۆلكىلەردىن زور مىقداردا چاي، شېكەر، گەزلىمە رەخت ۋە كۈندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى يۆتكەپ كېلىندى، يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ مىقداردا قەغەز پۇل تارقىتىلدى، شىنجاڭ شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە بىردىنبىر باج-سېلىقسىز ئۆلكە بولۇپ قالدى.

1946-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ھەربىي ئىشلار گۇرۇپپىسى قۇردى، بۇ گۇرۇپپا ماناس دەرياسىنىڭ ئىككى يېقىسىدىكى قىسىملارنى چېكىندۈرۈش ۋە مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنى بۇزۇپ تاشلاشقا نازارەتچىلىك قىلدى.

تەشۋىقات-تەرغىبات ھەيئىتى قۇرۇلدى، مۇسۇلمانلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ نىكاھلىنىشى چەكلەندى ۋە خىيانەتچىلەر جازاغا تارتىلدى، قىمار ئويناش ۋە ئەپيۇن چېكىش مەنئى قىلىندى.

شىنجاڭ بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، مەملىكەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىدە ئۇشتۇمتوت ئۆزگىرىش يۈز بەردى. گومىنداڭ، جياڭ جېيشى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ كۆشكۈرتىشى ۋە قوللىشى ئاستىدا، ۋاپاسىزلىق قىلىپ، «10-ئۆكتەبىر كېلىشىمى» نى يىرتىپ تاشلاپ، ئازاد رايونلارغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2-قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 222-بەت.

قوزغىدى. شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ھەربىي دائىرلىرى بىلەن بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىكى گومىنداڭ خادىملىرى جياڭ جيېشىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە، تىنچلىق بىتىم ماددىلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئۇزلۇكسىز بۇزغۇنچىلىق قىلدى، بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ نورمال خىزمەت قىلىشىغا قەستەن توسقۇنلۇق قىلدى، ھەتتا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يۆلەپ، ئۇچ ۋىلايەت بازىسىغا ھۇجۇم قىلدى.

1946 - يىلى 11 - ئايدا، جياڭ جيېشى شىنجاڭ گارنىزونى قوماندانى تاۋسيۈنى يۆتكۈۋېتىپ ئورنىغا سۈڭ شىلىيەننى قويدى، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ئارمىيىسىنى 40 مىڭ كىشىدىن 100 مىڭ كىشىگە يەتكۈزدى، ئوسمان بىلەن قالىبېكنى قوللاپ ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلدۇردى، ئوسمان بىلەن قالىبېكنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىگە دۇچ كەلگەن ئەھۋال ئاستىدا، 1947 - يىلى 2 - ئايدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئوسماننى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، دەللىلقان سۈگۈربايۇۋنى ۋالىيلىققا تەيىنلىدى. يەنە ئۇچ ئاتلىق پولكىنى ئەۋەتتى، بۇلار مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانى ئىسھاقبېكنىڭ قوماندانلىقىدا ئالتايدىكى ئوسمانغا ھۇجۇم قىلىپ، سارسۇمبىنى ئىشغال قىلىپ، بەيتىل تېغىغا قىستاپ كەلدى.

1947 - يىلى باھاردا، گومىنداڭ ئىچىدىكى جاھىللار جاڭ جىجۇڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرىگە قارىتا قوللانغان «تاجىزانە يول قويۇش» پوزىتسىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، سۈڭ شىلىيەننىڭ قاتتىق پوزىتسىيىسىنى قوللىدى. 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جاڭ جىجۇڭ جياڭ جيېشىغا تېلېگرامما يوللاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى جياڭ جيېشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا پەرۋا

قىلماي، پانتۇركست مەسئۇدنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە، ئەيسانى باش كاتىپلىققا تەيىنلىدى. پانتۇركستلار گەرچە 30 - يىللاردىن تارتىپ شىنجاڭدا كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەزەلدىن بۇنداق ئۇستۇنلۈك قازىنىپ باقمىغانىدى. بۇ، ئەكسىيەتچى ئىدىيۋى ئېقىمنىڭ ئەڭ ئەشەددىي ۋەكىلى، جاھانگىرلارنىڭ غالچىلىرى گومىنداڭ ئەنجىگە ھۆكۈمرانلىك يۈرگۈزۈشى ئاستىدا، بىر سەكرەپلا مەملىكەت زېمىنىنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلغان جايىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى.

گومىنداڭ دائىرلىرىنىڭ مەسئۇد قاتارلىق پانتۇركستلارنى كۆتۈرلاپ مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىدى. 1947 - يىلى 5 - ئايدا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ يىغىندا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «گومىنداڭ جاھىللىرى چۈشكۈنلىشىپ، پانتۇركىزمچىلار، بۆلگۈنچىلەر بىلەن بىر ئېقىندا بۇلغىنىش دەرىجىسىگە يېتىپ باردى. ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا يول قويىدىغان بولساق، بىزمۇ مەسئۇد قاتارلىقلار بىلەن بىر ئېقىندا بۇلغىنىپ كېتىمىز. بۇنداق قىلىشقا پارتىيىمىزنىڭ مەيدانى قەتئىي يول قويمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن شۇنداق تەكلىپ بېرىمەنكى، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ بارلىق ئەزالىرى مەسئۇد قاتارلىقلارغا قەتئىي قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىشى كېرەك. زۆرۈر تېپىلغاندا، تىنچلىق بىلەن شەمىدىن ۋاز كەچسەكمۇ كېچىمىزكى، پارتىيىمىزنىڭ سىياسىي مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ، پانتۇركىزمچىلار بىلەن ھەرگىز ھەمكارلاشمايمىز»①.

① ئەيىمدىن ئەزىزى: «ئەگرىتاغ بۇركۇتىمە» ئۇيغۇرچە نەشرى، 220-221-بەت.

شۇ يىلى 8 - ئايدا، گومىندانىڭ شىنجاڭ دائىرلىرى ئوسمانىنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىدە ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى فوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنى قوللىدى.

يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ ھەمىسى غۇلجىغا چېكىندى. 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا قايتىپ، ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ۋە گومىنداڭ دائىرلىرى بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۈزگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

§2. پائالىيەتنىڭ ۋە پائىسلامىزمنىڭ شىنجاڭدا غالجىرلىشىشى

1. پائىسلامىزم ۋە پائالىيەتنىڭ

پائىسلامىزم XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گۈمران بولۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە پەيدا بولغانىدى.

ئوسمانلىلار ئېلىمىزدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، تۈركلەر ئەسلىدە ھازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياشىغان، تاريختا تۈرك خانلىقىنى قۇرغانىدى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى ئىچىرەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شەرقىي تۈرك خانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، غەربىي تۈرك خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن غەربكە قاراپ كۆچتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى سالجۇقىيلار بىلەن ئوسمانلىلارنىڭ ئىچكى ئىچىرەت ئىككى قەبىلە، كىنچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىدا ھاكىمىيەت قۇرغانىدى. XII ئەسىردە ئوسمانلىلار زېمىنى ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىن ئىچىرەت ئۈچ قىتئەنى ھالقىغان ئوسمان

مانلى ئىمپېرىيەسىنى قۇردى. بىراق غەربىي ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا ئەگىشىپ، ئۇ تېزلا زاۋاللىققا يۈزلەندى.

XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئۇ غەربىي ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بۆلۈۋېلىش ئوبيېكتىغا ئايلاندى، ئۇنىڭ زېمىنى پەيدىنپەي تارىيىپ ئىلگىدە كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلى بىلەن بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىدىكى كىچىككىنە بىر پارچە زېمىنلا قالدى، بۇ ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى «سۇلتانى» قوشۇمچە ئىسلام دىنىنىڭ باش ئىمامى — «خەلىپە» ئابدۇلھەمىد I نى ساراسىمىگە سالدى. شۇڭا ئۇ، ئۆز ئىلىدىكى دېموكراتىك سىياسەت ھەرىكىتىنى باستۇرۇپ، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىپ، ھەدەپ پانئىسلامىزمنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ سەردارى بولۇشنى خام خىيال قىلدى. پانئىسلامىزمنىڭ تۈپكى مەزمۇنى — ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ھەممىسى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت فورمىسىغا قوشۇپ، بىرلىككە كەلگەن ئىسلام دۆلىتى قىلىپ چىقىشتىن ئىبارەت. ئىسلامىزمنىڭ شىنجاڭ رايونى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىمۇ بۇ دائىرە ئىچىگە كىرەتتى. شىنجاڭدا پانئىسلامىزمنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى سابىت داموللا بىلەن ئىلىخان تۆرە قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. 30 - يىللىرى قەشقەردە قۇرۇلغان قورچاق شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى سابىت داموللا پىلانلاپ چىققان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىلىخان تۆرە، شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭ

خەيلەردە ئىسلام مۇقەددەس زېمىنىنى ئاچىمىز دەپ غالجىرلىق بىلەن جار سالغان. قىسقىسى، ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان، مەملە-كەت ئىچىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەننۇاسى پانىسلا-مىزنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى قورالى قىلىۋېلىپ، دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوزغاپ، مىللىي ئۆچمەنلىك، قىرغىنچىلىق قىلىشقا قۇتراتىپ كەلدى. شۇڭا، پانىسلامىزم ئىزچىل تۈردە شىنجاڭ-دىكى بىر چوڭ سىياسىي يوشۇرۇن ئايەت بولۇپ قالدى.

پانتۇركىزم XX ئەسىرنىڭ بېشىدا، تۈركىيىدە باش كۆتۈرۈپ چىققان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياش تۈركىلەر پارتىيىسى بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئابدۇلھەمىد I نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ زاۋاللىقتا يۈزلىنىش تارىخىي تەقدىرىنى قۇتقۇزۇش، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ شان-شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئاسىيادىكى تۈركىي ئىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، ياش تۈركىلەر پارتىيىسى پانتۈركىزمنى تەشەببۇس قىلدى. پانتۈركىستلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئورتاق تارىخ ۋە ئورتاق مەدەنىيەتكە ئىگە، شۇڭا بۇ مىللەتلەر بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى كېرەك دېگەننى تەرغىپ قىلدى. شىنجاڭ ئۇلۇمىزنىڭ رايونى ھەمدە بۇ رايوندا ياشىغۇچى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرمۇ خىيالىي ئويدۇرۇپ چىققان بۇ دۆلەت ئىچىگە كىرگۈزۈلدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، مۇستاپا كامال رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاب غەلىبە قىلىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. بىراق ئىدىيە جەھەتتە پانتۈركىزم ۋە پانىسلامىزم تەنقىد قىلىنمىدى ۋە ئۇنىڭدىن تەلتۆكۈس ھېساب ئېلىنمىدى. ئەكسىچە، پانىسلامىزم ۋە

پانتۇركىزم سىنىپ ۋە سىنىپىي كۈرەشتىن كۆز يۇمۇپ، پەقەت مىللەت ۋە دىن ئۇستىدە گەپ سېتىپ، كۇچلۇك دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە مىللىي شوۋىنىزملىق كەيپىياتىنى قوزغاپ كەلگەچكە، ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قورالى بولۇپ قالدى. شىنجاڭدا پانتۇركىزمنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. XX ئەسىرنىڭ بېشىدىلا، ئۇلار پانئىسلامىزم ۋە پانتۇركىزمنى قوبۇل قىلىپ ۋە تەرغىپ قىلىپ، ھەدەپ پانئىسلامىزم ۋە پانتۇركىزملىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئۇلار ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا بىر مەھەل ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈپ، ئاز بولمىغان بۆلگۈنچى كۈچلەرنى شەكىللەندۇردى. ياڭ زېڭشىن ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، مەسئۇدنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. بىراق، ئۇلارنىڭ تارقاتقان زەھىرى تازىلانمىدى. ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردىن ئۆمىلەپ چىقىپ، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىگە ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىقىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىپ كەلدى.

2. پانئىسلامىزم ۋە پانتۇركىزمنىڭ شىنجاڭدا قۇتۇرۇشى

XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى، پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم شىنجاڭدا راسا قۇتۇرغان دەۋر ئىدى. ئۇنىڭ تېپىك ۋەكىللىرىدىن ئىلىدا ئىلىخان تۆرە، ئۇرۇمچىدە مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى.

ئىلىخان تۆرە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆزىگە بولۇپ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى

تارقاتقانلىقى ئۈچۈن 1924 - يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. 1929 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا كولخوزلىشىش يۈقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەندە، ئېلىخان تۆرە شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن، كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي غۇلجىغا كېلىپ، ئاساسەن دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. شېك شىسەي ئەكسىيەتچىلىككە قارىپ مېڭىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ئامېرىكا، جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، قاچقۇن ئېلىخان تۆرىدىن پايدىلىنىشتىن باش تارتمىدى، شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەتتە كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ «غازات» قىلىش توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ھەدەپ پائىسلامىزم، پانتۈركىزملىق ئىدىيە زەھەرلىرىنى تارقىتىپ، «شەرقىي تۈركىستان» ۋە مۇستەقىل بولۇش داۋاسىنى قۇتراتقان. ئېلىخان تۆرىنىڭ چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشى ئاستىدا، 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ۋە 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت يىغىنىدا ماقۇللانغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى «9 تۈرلۈك خىتابنامە» دە، «ھەقىقىي، ئەركىن، مۇستەقىل دۆلەت» قۇرۇش ئۈچۈقتىن ئۈچۈق تەرغىب قىلىندى. تەپ تارتماي جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىشنى جاكارلاپ، شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇندى، ئېلىمىز ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ بۇ خىل ئەكسىيەتچىل ھەرىكەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرايدىغانلىقى مۇقەررەر ئىدى.

شىنجاڭدا ئالدى بىلەن پائىسلامىزم، پانتۈركىزمغا قارشى تۇرغانلار ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئىلغار كۈچلەر بولدى.

«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆ-كۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىمۇ بىر مەيدان كەسكىن كۈرەش ئېلىپ باردى. بۇ كۈرەشنىڭ ماھىيىتى — دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش. تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى قوغداش بىلەن دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش، تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. كۈرەش قىلغۇچى بىر تەرەپ يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىقلارنى يادرو قىلغان ئىلغار كۈچلەر ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپ ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى پانئىسلامىست فېئودال مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ئىدى. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئېلىپ بارغان بۇ بىر مەيدان كۈرىشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشكە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.»①

خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى بىلەن خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسى پانئىسلامىست ئېلىخان تۆرىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى مۇھىم ئىجتىمائىي كۈچ بولدى.

تىنچلىق بىتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇچ ۋىلايەتتىكى كەڭ ئاممىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، 1946 - يىلى 6 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئىلغار كۈچلەر ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالدى. ئېلىخان تۆرە قاتارلىق پانئىسلامىستچى، پانتۈركىزمچىلاردىن رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. ئېلىخان تۆرە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتى

---

① سەيپىدىن ئەزىزى، «شىنجاڭدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ 45 يىللىقىنى خاتىرىلەپ يېزىلغان خەلق كېچىدىسى» 1989 - يىل 6 - ئوينىر سانىغا بېغىشلانغان 6 - بەت.

لىرى غۇلجىدىن تايرىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە كەتتى.

ئىلىخان تۆرىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت سىياسىي سەھنىسىدىن غايىب بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇچ ۋىلايەتتە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ رەھبەرلىك ئورنى تىكلەندى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ نىشانى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، سىياسىي دېموكراتىيىنى، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى، جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى قايتا تەكىتلىدى. روشەنكى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو زېمىنى تەۋەسىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا ئېلىپ بارغان قوراللىق كۈرىشى ئىكەنلىكىنى، ھەرگىزمۇ شىنجاڭنى بۆلۈۋېلىش غەرىزى يوق ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھالدا ئىپادىلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەھەل ئۇچ ۋىلايەت ئاممىسىنى قاپلاپ كەتكەن سىياسىي ئىس-تۈتەك تازىلاندى.

گومىنداڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئىلمى، تارىخىي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنى جۇڭگودىن بۆلۈۋالماقچى دەپ ھاقارەتلەۋاتقان مەزگىلدە، ئەخمەتجان قاسىمى جاڭ جىجۇڭنىڭ ئالدىدا مەردانە سۆزلەر بىلەن بۇ بىمەنە سەپسەتىلەرگە قاتتىق رەددىيە بېرىپ مۇنداق دېدى: «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ تەركىبىي قىسمى؛ ئۇچ ۋىلايەت شىنجاڭنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئىلى ئۇچ ۋىلايەتنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئىلى مېنىڭ كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن جاي، ئاتا-بوۋىلىرىم دەپنە قىلىنغان ماكان. جۇڭگو مېنىڭ ئانا ۋەتىنىم، يۇرتۇمدۇر.»①

①سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۇلۇق ئەتە ئۈچۈن ــ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي تۈرباللارنىڭ قازاغا ئۇچرىغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى خاتىرىلەيمىز». «خەلق كېزىتى» 1984 - يىلى 27 - ئاۋغۇست سانى، 5 - بەت.

1947 - يىلى، مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم تېخىمۇ ئەدەپ كەتتى. ئۇلار بىرىنچىدىن، مۇھەممەت ئىمىننىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نى تۈتقا قىلىپ، بەزى بۆلگۈنچىلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، كىتاب يېزىپ نۇتۇق سۆزلەپ، تارىخنى بۇرمىلىدى، ۋەتەننى پارچىلاشقا ئۇرۇندى، مەسىلەن، قۇربان قودايىنىڭ «ئۇتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى»، پولات قادىرنىڭ «ئۇلۇغ تارىخى»، مەسئۇدنىڭ «تۈركلەرنىڭ شوئارلىرى» قاتارلىق كىتابلار. ئىككىنچىدىن، ئالتاي ئەترىياتىنى قۇرۇپ، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمنى كۆچەپ تەشۋىق قىلدى. ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەرك گېزىتى»، «يالقۇن گېزىتى» قاتارلىقلارنى ئەشىر قىلىپ، ھەر كۈنى گېزىت بېسىشنى «مىللەتسىز تۈرك»، «دىنسىز ئىسلام»، «يۇرتسىز شەرقىي تۈركىستان» دېگەن شوئارلارنى يېزىپ تۇردى. تۆتىنچىدىن، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار بىر كۈتۈپخانا ئېچىپ، ئۇنىڭغا تۈركىيىدىن پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم تەشۋىق قىلىنغان نۇرغۇنلىغان كىتابلارنى ئەكىلىپ سالدى. بەشىنچىدىن، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزملىق تەشكىلاتلارنى پائال تۇردە قۇردى. مەسىلەن، مەسئۇد باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن «دەرنەك» (ئىتتىپاق) ھەر ھەپتىدە ئەدەبىيات - سەنئەت يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل نەزەريىسىنى تەشۋىق قىلدى؛ ئۇرۇمچىدىكى ئەكسىيەتچى دىنىي روھانىيلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى قوغداش جەمئىيىتى قۇردى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شۆبىلىرىنى قۇرۇپ، ئەكسىيەتچىل دىنىي پائالىيەت ئېلىپ باردى؛ ئەيسا باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن «تۈركىستان ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبىلى» مەخسۇس ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئالتىنچىدىن، ئاتالمىش

«تىلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى»نى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلىنى تۈركلەشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۈرك تىل - يېزىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش تەتقىقات سىنىپىنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر تىلىنى تۈركلەشتۈرۈش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقتى. يەتتىنچىدىن، پانتۈركىزمچى مۇھەممەت ئىمىننى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا، ئەيسانى قوشۇمچە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا ئۆستۈردى، بەزى ۋالىي، ھاكىم، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەسئۇللىرىنى ئالماشتۇرۇۋېتىپ، ئۆلارنىڭ ئورنىغا كاللىسى پانئىسلامىزم، پانتۈركىزملىق ئىدىيە بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن كىشىلەرنى قويدى. تارىخ ئېقىمىغا قارشى بۇ خىل ئۇسۇل ۋە تەشۋىقاتلار، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم شىنجاڭدا بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيەسىنى ئېقىم بولۇپ قالدى.

پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ پانتۈركىزمچى مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەرنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشتىكى غەرىزى ئۆلاردىن پايدىلىنىپ ئۇچ ۋىلايەتنىڭ پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئېچىدە كۈنسېرى ئېشىۋاتقان سىياسىي تەسىرىگە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان «مىللىتىمىز تۈرك!»، «دىنىمىز ئىسلام!»، «يۇرتىمىز شەرقىي تۈركىستان!» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلار دەل ئۇچ ۋىلايەتنىڭ سىياسىي جەھەتتە دېموكراتىيىنى، مىللەتلەر جەھەتتە باراۋەرلىكىنى، ئىجتىمائىي جەھەتتە تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش سىياسىي شوئارلىرى بىلەن قارشىلىشىش ئۇچۇن قويۇلغانىدى.

مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق پانتۇركىزمـ چىلازۋە ئۇلارنىڭ قول چوماقچىلىرى قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاـ تارلىق يەرلەرنى ۋىلايەتتە، ئوچ ۋىلايەتنى «قىزىلباچاقلار» (كومىنـ تىستىك پارتىيىنى دېمەكچى)، سوۋېتچەرەسىلەر دەپ ھاقارەتـ لەشتى. كېيىن، بۇ پانتۇركىستلارنىڭ ئوچ ۋىلايەتكە قىلغان تۆھمەت - ھاقارەتلىرى بالداقمۇ بالداق ئۆرلەپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئوچ ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىرىنى مىللىي مەنـ پەئەتكە ئاسىيلىق قىلدى، مىللىي مۇناپىقلار دەپ شاۋقۇن - سۇ رەن كۆتۈرۈپ ھاقارەتلىدى.

مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق پانتۇركـ زمچىلارنىڭ نۇقتىئىنەزەرى بىلەن ئېلىخان تۆرىنىڭ پائىسـ لامىزملىق نۇقتىئىنەزەرى ماھىيەتتە بىردەك ئىدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرى ئىچىدە، دۆلەتنى پارچىلاش، پانتۇرـ كىزم يېتەكچىلىكىدىكى دىنىي ئەندىزىلىك ئىجتىمائىي تەرـ تىپنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنۇش مەقسىتى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنـ نى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇلار تەرغىب قىلغان پائىسلامىزم ۋە پانتۇركىزملىق نۇقتىئىنەزەرلەرنى تەنقىد قىلىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، دۆلەتنىڭ تېررىتورىيە پۈتۈنـ لۈكىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە ئىدى.

ئوچ ۋىلايەتتىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىلغار كۈچلەر قولىدىكى جامائەت پىكرى قورالىرىدىن پايدىلىنىپ، مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق پانتۇركىستلارنىڭ ئەكسىيەتچىل مەيدانـ نىنى قاتتىق سۆكتى، ئۇلارنىڭ ئىنتايىن رەزىل شەخسىي قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى. ئۇرۇمچىدىكى ئوچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قىلغان خىلمۇ خىل تۆھمەت ۋە ھاقارەتـ

لىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ پانتۇركىزملىق مەيدانى ۋە نۇقتىسىنەزەرلىرىگە قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق پانتۇركىزمچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار كۈچلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، بولۇپمۇ «شىنجاڭ كومۇنىزمچىلىرى ئىتتىپاقى» ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە بۇ كۈرەشكە قاتناشتى. شىنجاڭ كومۇنىزمچىلىرى ئىتتىپاقى چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو كومۇنىستلىرىنىڭ تەسىرىنى بالدۇر قوبۇل قىلغان بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلار 1944 - يىلى 11 - ئايدا قۇرغان تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەزالىرى خەنزۇ زىيالىيلىرىنى ئاساس قىلغانىدى.

1948 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى قوغداش ئىتتىپاقى» قۇرۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. «ئىتتىپاق»، «شىنجاڭ» دېگەن بۇ قانۇنىي نامنى قوللاندى. ئۇلارنىڭ بۇ قەتئىي مەيدانى ئەينى ۋاقىتتا مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەر «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نامنى «شىنجاڭ» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىغا دەلمۇ - دەل تاقابىل تۇرۇش بولۇپ، ئۇلارغا بىرىسلىكەن كۈچلۈك زەربە ئىدى.

«شەرقىي تۈركىستان» ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان يەر نامى بولۇپ، زېمىن دائىرىسى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى كۆرسىتىدۇ. مەيلى تارىخ نۇقتىسىدىن ياكى قانۇن ۋە ئادەت نۇقتىسىدىن

ئېلىپ ئېيتقاندا، ئېلىمىز ئەزەلدىن «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بۇ يەر نامىنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئويدۇرۇپ چىقارغان بۇ يەر نامىنى تەرغىپ قىلىشتىكى غەرەزى ــ شىنجاڭنىڭ ئېلىمىز زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بۇ يەر نامى پانتۈركىزمنىڭ ھەممە نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى سىياسىي ۋارىيانتى بولدى.

پاكىت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەر سىلىي مۇناپىقلار، ئۇلار گومىنداڭ جاسۇسلار گۇرۇھى بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى باستۇرغان ۋە قىرغىن قىلغان باش جىنايەتچىلەر، شۇنداق بولۇپلا قالماي، ئۇلار يەنە دۆلەتنى پارچىلىغۇچى ئەشەددىي كۆچىلەر. ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرى ھەتتا 80 ــ يىللاردىمۇ چەت ئەللەدە قېچىپ يۈرۈپ، دۆلەتنى پارچىلايدىغان جىنايى شۇغۇلالارنى قىلدى.

§3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى

1. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىشى

1948 ــ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى غايەت زور غەلبە قازاندى. لياۋ ــ شېن، خۇەي ــ خەي، پىڭ ــ جىن جېڭىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ جەڭ گومىنداڭنى تۆت ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تەخمىنەن 1 مىليون 540 مىڭ ئەسكىرىي كۈچىدىن مەھرۇم قىلدى. بۇنداق چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى

1949 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمىتىنىڭ 2 - ئومۇمىي يىغىنىنى چاقىردى. ئەنە شۇ ماۋزېدۇڭ يىغىندا يېڭى دەۋرىنىڭ كۆرسەتمىسى: «لياۋ - شىن جەڭى، خۇەي - خەي جەڭى ۋە پىڭ - جىن جەڭى ئارقىلىق گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى يوقىتىلدى، گومىنداڭنىڭ ئۇرۇش قىلغۇچى قىسىملىرىدا ئاران 1 مىليون-دىن كۆپرەك ئادەم قالدى، ئۇلار شىنجاڭدىن تەپىۋەتكىچە بولغان كەڭ رايونلارغا ۋە ئۇزۇن ئۇرۇش سەپىگە تارقالغان، بۇنىڭدىن كېيىن بۇ 1 مىليوندىن كۆپرەك كىشىلىك گومىن-داڭ ئارمىيىسىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئۇسۇلى تىپەنجىن، بېيە-پىڭ، سۇيۈەن ئۇسۇلىدىن باشقىچە بولمايدۇ، دۇشمەننى جەڭ بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ..... ھېلىمۇ بىزنىڭ ئەڭ ئاۋۋال ئەھمىيەت بېرىشىمىز ۋە تەييارلىنىشىمىز زۆرۈر بولغان ئۇسۇل.» ① يىغىن مەزگىلىدە، ماۋزېدۇڭ، جۇدې، جۇئېنلەي، رېن-بىشى، پىڭ دېخۇەي، خې‌لۇڭ قاتارلىق رەھبەرلەر بىرىنچى دالا ئارمىيىسى بىرىنچى بىكىتۈەمىنىڭ قوماندانى، قوشۇمچە سىيا-سىي كومىسسارى يولداش ۋاڭجېننى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭنى ئازاد قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەتلەشتى، ئۇلارنى «قىز-زىل ئارمىيە قورقماس مۇشكۇل سەپەردىن» دېگەن روھنى جارى قىلدۇرۇپ، چوڭ غەربىي شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە ھەمدە شىنجاڭنى ئازاد قىلىش ۋەزىپىسىنى ئەڭ ئاخىرى ئورۇندىشىغا تەييارلىنىشقا ئىلھاملاندۇردى، گومىنداڭنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى سۇيىقەستى بەربات بولغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ماۋزېدۇڭ، جۇدې «پۇتۇن مەملىكەتكە ھەربىي يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقى» نى چىقاردى،

① «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 - توم، 568 - 569 - بەت.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مىليونلىغان ئەزىمەتلىرى چاڭجياڭ دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، 23 - كۈنى نەنجىڭنى ئىشغال قىلدى، شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈمران بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارقىدىنلا، قۇدرەتلىك خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جەنۇبىي جۇڭگو، غەربىي جەنۇبىي جۇڭگو، ئوتتۇرا جەنۇبىي جۇڭگو ۋە غەربىي شىمالىنىڭ كەڭ رايونلىرىغا يۈرۈش قىلدى.

غەربىي شىمال ئۇرۇش مەيدانىدا، 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيىسى 5 - ئاينىڭ كېيىنكى ئون كۈنىدە شىمالىي ۋە گۇەنجۇڭ رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شىمالىي جۇڭگو دالا ئۇرۇشى ئارمىيىسىنىڭ 18 -، 19 - بىكتۇەنى بىلەن بىرلىشىپ داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىدى، 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە فۇفېڭ، مېيشىيەن جېڭىنى قوزغاپ، خۇزۇڭنەنىڭ ئاساسىي كۈچى بولغان 4 جۇنىنى بىر يولىلا يوقاتتى، خۇزۇڭنەنىڭ قالدۇق قىسىملىرى گەنسۇغا قاراپ قاچتى. ئارقىدىنلا ئارمىيىمىز ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ لەنجۇ ۋە شىنجىڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. ئوڭ يولدىكى ئارمىيە 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى لەنجۇنى ئالدى، سول يولدىكى ئارمىيە 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شىنجىڭنى ئالدى، نىڭشيادىكى ماخۇڭكۇينىڭ قالدۇق قىسىملىرى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تېلېگراممىلا يوللاپ تەسلىم بولدى. 23 - كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يىنچۇەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، غەربىي شىمالدىكى شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدىن ئىبارەت تۆت ئۆلكە ئازاد قىلىندى. 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى سۇييۈەن ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى دۇڭچىڭۇ قوشۇنىنى باشلاپ ھەقىقەتكە قايتتى، سۇييۈەننىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى جاكارلاندى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدىكى دۇشمەنلەر يېتىم قىلىپ، ئۇلارغا

قىلچىمۇ چېكىنىش يولى قالمىدى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يۈمبېنگۈەن قوۋۇقنى قىستاپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسىنى قاقتى.

2. تىنچلىق بىلەن مەقسەتكە قايتىشنىڭ غۇلغۇلا قىلىنىشى

ئەينى ۋاقىتتا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ئىككى سىستېمىغا بۆلۈنەتتى. بىرى، چېڭخەيلىك ما جەنتى سىستېمىسى (ئەسلىدىكى ئاتلىق 1 - شىنىڭ تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىنكى 1 - ، 2 - لۇيى)، ئادەتتە ئاتلىق 5 - جۇن دەپ ئاتىلاتتى؛ بىرى، گومىنداڭنىڭ خۇزۇڭنەن سىستېمىسى (ئەسلىدىكى 42 - شىگە قاراشلىق 128 - ، 65 - ، 231 - ۋە ئاتلىق 4 - ، 9 - لۇيىدىن ئىبارەت تەرتىپكە سېلىنىغان بەش لۇيى ۋە تەرتىپكە سېلىنىغاندىن كېيىنكى 78 - شىگە قاراشلىق 227 - ، 178 - ، 179 - ئۇچ لۇي) دىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ يەر ئۇستى خىزمەتچىلىرى، بىرلەشمە ئارقا سەپ باش شتاب قارمىقىدىكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق تەمىنات ئىدارىسى قاتارلىقلارمۇ بارئىدى. گومىنداڭنىڭ بۇ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى شىمەن، چېڭخەي يىراقتىن باشقۇراتتى.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تېز سۈرئەت بىلەن يۇرۇش قىلغان ۋەزىيەتتە، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي - مەمۇرىي دائىرىلىرى پەيدىنپەي تىنچلىقنى ياقلىغۇچىلار ۋە ئۇرۇشنى ياقلىغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ بولۇپ شەكىللەندى، يەنى تاۋسيۇ، بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى ئىلغارلىق تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلدى، ماچېڭشياڭ، مەسئۇد قا-

تارلىقلار باشچىلىقىدىكى جاھىلىلار دۈشمەنلىشىشتە ئاخىرىغىچە چىڭ تۇردى.

ماچىڭشياڭ مابۇفاڭنىڭ جەسىدىنى بولۇپ، ئاتلىق 5 - جۇننىڭ جۇنجاڭى ئىدى. ئاتلىق 5 - جۇن سانجى، قۇتۇبى، گۇچۇڭ، جەمسار، مورى، ئۇرۇمچى ئەتراپىدا يەنى ئۈچ ۋىلايەت بىلەن تىركىشىدىغان لىنىيە ۋە ئۆلكە مەركىزىدە مۇداپىئەدە تۇراتتى.

تاۋسىيۇ باۋدىڭ ھەربىي مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدە سالاھىيىتى بىرقەدەر يۇقىرى ئىدى. بىراق ئۇ جياڭ جيېشىنىڭ ئۆز گۇرۇھىغا تەۋە بولمىغاچقا، خۇزۇڭنەننىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىغانىدى. ئۇ جاڭ جىجۇڭنىڭ ساۋاقدىشى ھەم خىزمەتدىشى بولغانلىقتىن، جاڭ جىجۇڭنىڭ ئىشەنچىسى ۋە ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەنىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھانشەھىدى سۇۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىزچىل دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسىگە مايىل بولۇپ، يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش يولىدا مېڭىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى.

1949 - يىل 4 - ئايدا، گومىنداڭ بىلەن كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى بۇزۇلغاندىن كېيىن، جاڭ جىجۇڭ باش ۋەكىللىكىدىكى چۇي‌ۋۇ قاتارلىق كىشىلەر قاتناشقان گومىنداڭنىڭ تىنچلىق سۆھبەت ۋەكىللەر ئۆمىكى بېيپىڭدا قېپقالدى. 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جاڭجىجۇڭ گومىنداڭنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتناشقان باش ۋەكىللىك سالاھىيىتى بىلەن، «ۋەزىيەت توغرىسىدا بايانات» ئېلان قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ‌دىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە گومىنداڭ ئىچىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلەرنى «كەسـ

كىنلىك بىلەن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن سەمىمىي ھەمكارلىشىپ، سۇن‌جوڭشەن ئەپەندىنىڭ ئىنقىلابىي ئۈچ مەسلىكىنى يەنى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ يېڭى دېموكراتىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى بىلدۈرۈش» كە دالالەت قىلدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ كۈنى «خەلق گېزىتى» شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ «جاڭ جىجۇڭنىڭ بايانىاتىغا باھا» سەرلەۋھىلىك باش ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. جاڭ جىجۇڭ ئەپەندىنىڭ بايانىاتى بىلەن شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ باش ماقالىسى شىنجاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۈچ ۋىلايەتتىمۇ كەڭ تارقالدى، ئۈچ ۋىلايەتتە جاڭ جىجۇڭنىڭ بايانىاتى بىلەن شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ باش ماقالىسى ئۇيغۇرچە، قازاقچە تەرجىمە قىلىنىپ، 3000 پارچىدىن كۆپرەك بېسىپ كەڭ تارقىتىلدى①. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئالدىدا، گومىنداڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي دائىرىلىرى ۋەزىيەت ۋە شىنجاڭنىڭ چىقىش يولى ئۈستىدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئالماشتۇرۇشقا باشلىدى.

1949 - يىل 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي، گېنېرال جاڭ جىجۇڭغا سۆيىۋەن ئارقىلىق تېلېگراممىسىنى ئەۋەتىپ، شىنجاڭدىكى تاۋسيۆ، بۈرھان شەھىدى ۋە لیۇمېڭ چۈن قاتارلىق كىشىلەرنى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىقىنى تىرىشىپ ساقلاپ، ۋەزىيەت تەرەققىياتىغا قاراپ مەسلىھەتلىشىپ ئىش كۆرۈپ، تىنچلىق بىلەن ھەقمۇھەتكە قايتىش يولىدا مېڭىشقا تەييارلىق كۆرۈشكە دەۋەت قىلىشنى

① دېلو لىچۇنىڭ 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20-كۈنى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا يوللىغان تېلېگراممىسى.

هاۋاله قىلىدى. ① گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيسە سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، جۇئېنلەي چۈي ۋۇ بىلەن سۆھبەتلىشىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «مەملىكەت ئىچىدە تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئۈمىد ناھايىتى كىچىك، ئەگەردە سۆھبەت بۇزۇلسا، سىز دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ بېرىپ، ئۇيەردىكى قىسىملارنىڭ ھەققەتكە قايتىشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خەلقنىي زىيانغا ئۇچراتماسلىق ياكى كۆپ زىيانغا ئۇچراتماسلىققا تىرىشىڭ»②. چۈي ۋۇ بۇرۇنلا جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان. رۇسچە سەۋىيىسى ياخشى بولغاچ، جاڭجىجۇڭنىڭ ئېتىبارىغا نائىل بولغان. جاڭ جىجۇڭ 1945 - يىلى شىنجاڭغا كەلگەندە، چۈي ۋۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ بىللە ئىشلەشنى تەلەپ قىلغانىدى. كېيىن چۈي ۋۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى بولدى.

جۇئېنلەي يەنە چياڭگۈەنخۇا ئارقىلىق تاۋجىنچيۇغا خىزمەت ئىشلىدى. تاۋ جىنچيۇ تاۋسيۆڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى بولۇپ، ئىدىيىسى ئىلغار، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى كۈچلۈك ۋە ھەققانىيەتچىل كىشى ئىدى. تاۋجىنچيۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە چۇڭچىڭدا چياڭ گۈەنخۇا بىلەن تونۇشقانىدى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي - مەمۇرىي تارماقلىرىدىكى مۇھىم خادىملىرىنى

---

① لى ناڭمەن: «شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتقانلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانمىلار»، 4 - توپلام، 80 - بەت ۋە بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، 357 - بەتكە قارالا.

② چۈي ۋۇ «تارىخىي بۇرۇلۇش بوۋۇاتقان يىللىرىدا»، «سەيدەنىيەت تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 73 - توپلامدىن.

قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچلىق يولىدا ھەل قىلىشتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. 1949 - يىلى 6 - ئايدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى لىيۇ شاۋچى باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى موسكۋاغا ئەۋەتىپ، جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. دېڭ‌لىچۈن سىياسىي كاتىپلىق سالاھىيىتى بىلەن بىللە باردى. سۆھبەت مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئىشەنچلىك ئاخبارات‌نى ئاشكارىلىدى. ئامېرىكا غەربىي شىمالدا «ما فامىلىلىك بەش كىشى» نى شىنجاڭغا چېكىنىدۇرۇپ، ئۇلارنى يەرلىك ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، «بۈيۈك ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» تەشكىللىمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى، ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئېشىپ قالسا، جۇڭگو ئىنقىلابىغا زور خەۋپ ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچۇنمۇ ئىنتايىن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا تېز يۈرۈش قىلىشى ھەقىقىدە تەكلىپ بەردى. جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن شىنجاڭغا 1950 - يىلى يۈرۈش قىلماقچى بولغان ئەسلىدىكى پىلانىنىڭ ۋاقتىنى ئالدىغا سۈرۈپ، 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھەربىكەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇچ ۋىلايەت كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ھەربىي جەھەتتە گومىنداڭنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى ①. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى موسكۋادىكى دېڭ لىچۈننى جۇڭگو كۈممۇنىستىك پار-

① «شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات تارىخى»، 3 - قىسىم، 512 - بەت.

تىيمسى مەركىزدىي كومىتېتنىڭ ئالاقىچىسى سۈپىتىدە ئۇچ ۋىلايەت بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ھەمدە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

1949 يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، دېڭ لىچۈن قاتارلىقلار بىر تېلېگراف ئاپپاراتىنى ئېلىپ مۇسكۋادىن يولغا چىقتى. 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ، 15 - كۈنى «لىچۈن تېلېگرام ئىستانسىسى» نى قۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇچ ۋىلايەت بىلەن جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا دېڭ لىچۈن ۋە «لىچۈن تېلېگرام ئىستانسىسى» ئارقىلىق قويۇق ئالاقە ئورنىتىلدى. جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىمۇ شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلىرى، مەدەنىيىتى، مىللەتلىرى، جۇغراپىيىسى، ھاۋا كىلىماتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق ھەر جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى سىستېمىلىق ئىگىلەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەر دېڭ لىچۈن بىلەن كۆرۈشتى، دېڭ لىچۈن ئۇلارغا بۇ قېتىم كېلىشىدىكى ۋەزىپىسىنى چۈشەندۈردى ھەمدە ئۇلارنىڭ يولىورۇق ۋە ياردەم بېرىپ تۇرۇشىنى ئۆتۈندى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەر: جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭ مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل ۋەزىپە ئۈچىدە تۇرۇقلۇق، چەت - يىراق رايوندىكى ئۇچ ۋىلايەت خەلقىگە غەمخورلۇق قىلغانلىقى ھەمدە ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە ئورناتقانلىقىدىن ئۆزلىرىنىڭ ناھايىتى خۇرسەن بولغانلىقى، ئۇلار بارلىق كۈچى بىلەن دېڭ لىچۈننىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كې-

ئىشىنىك 1- نۆۋەتلىك يىغىنى بېيجىڭدا ئېچىلىش ئالدىدا تۈـ راتتى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭنىڭمۇ ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىدى. 8 - ئاينىك 19 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەخمەتجان قاسىمىغا بىر پارچە تەكلىپ خېتى ئەۋەتتى. خېتىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنـ قىلابىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ: «سىلەرنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيان ئېلىپ بارغان كۈرىشىڭلار پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىيە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دەپ كۆرسەتتى. ئەتىـ ئەخمەتجان قاسىمى، رەئىس ماۋزېدۇڭغا تېلېگراممـا يـوللاپ بىز «خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسىنى پۈتۈن دۇنيا ھـەم شـىنـجاڭ خەلقىنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسى دەپ ھېسابلايمىز، شۇڭا ئەڭ يۈكسەك قىزغىنلىقىمىز بىلەن سۆيۈملۈك ماۋزېـدۇڭ ئەپەندىگە بولغان تەشەككۈرىمىزنى ۋە خۇشاللىقىمىزنى بىلدۈرـ مىز ھەمدە بېيپىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ خەلقىنىڭ يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشتۇرىمىز»① دېدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پىكرىدىكە بىنائەن، شىنجاڭدىن بەش نە- پەر ۋەكىل ئەۋەتىپ مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشتۇرۇلدىغان بولدى. كېڭىشىش ئارقىلىق، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنۇۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەلىلخان سۈـ گۈرباي‌ېۋ ۋە لوجىدىن ئىبارەت بەش كىشىنى بېيجىڭغا ئەۋەتىش قارار قىلىنىدى. بەش نەپەر ۋەكىل 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئىلەدىن يولغا چىقتى، 27 - كۈنى ئايروپىلان ئىبركۈتىسكىدىكى بايقال كۆلى رايونىدىن ئۆتكەندە، ھاۋا كىلىماتى ئىنتايىن ناچار بولغانلىقتىن، ئايروپىلان تاغقا سوقۇلۇپ كېتىپ، بەش نەپەر ۋەكىل بىلەن ئايروپىلانىدىكى خادىملار بولۇپ جەمـ

① «شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى»، 362-363 - بەت، 1990 - يىلى 9 - ئاي شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان.

مسي 17 كىشى بەختكە قارشى پۇتۇنلەي قارا تاپتى. بۇ توغرۇلۇق رەئىس ماۋزېدۇڭ تەزىيە تېلېگراممىسى يوللاپ: ئۇلار «هايات ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلدى، ئاخىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش يولىدا قۇربان بولدى. بۇنى پۈتۈن جۇڭگو خەلقى مەڭگۈ خاتىرىلەيدۇ»① دېدى. 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بۇ قايغۇلۇق خەۋەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئارقىلىق سەيپىدىن ئەزىزىگە يەتكۈزۈلدى. سەيپىدىن ئەزىزى دېڭ لىچۈن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ «شىنجاڭدا تىنچلىق دېموكراتىيىنى قوغداش ئىتتىپاقى»نىڭ دائىمىي ئەزاسى سەيپىدىن ئەزىزى تارباغاتاينىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئالىمجان، شىنجاڭ شۆيۈەنسىڭ پروفېسسورى تۇجىدىن ئىبارەت ئۈچ كىشىنى شىنجاڭدىن مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. بۇنى رەئىس ماۋزېدۇڭ ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلاپ بېرىشىگە يوللىدى، شۇ كۈنى ئاخشىمى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قوشۇلغانلىق جاۋاب تېلېگراممىسى تاپشۇرۇۋېلىندى. 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئۈچەيلەن غۇلجىدىن ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق مەنجۇلى شەھىرىگە كېلىپ، ئاندىن بېيجىڭغا يېتىپ باردى.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى زور قوشۇنىنىڭ چېگرىغا يېقىنلاپ كېلىشى ۋە ئۈچ ۋىلايەتنىڭ پائال تۈردە ماسلىشىشى بىلەن گومىنداڭ ئارمىيىسىگە قىستاپ زەربە بېرىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى قىسىملىرىغا باشقا يول قالمىدى. شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشى يولىدا

① «خەلق گېزىتى» 1949 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانىدىن.

مېڭىشى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، كىشىلەر قەلبىنىڭ مايىللىقى، چوڭ ۋەزىيەتنىڭ يۈزلىنىشى بولۇپ قالغانىدى.

8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، لەنجۇ ئازاد قىلىندى. بۇ ھال شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرلىرىنى ئاخىرقى بىرقارارغا كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ۋە 9 - ئاينىڭ 1-كۈنى تاۋسيۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇرھان شەھىدى، چۇ ۋۇ ۋە ماجېڭشياڭ قاتارلىق كىشىلەرنى مەخسۇس يېنىغا چاقىرىپ، شىنجاڭنىڭ قايسى يولغا مېڭىش مەسىلىسى ئۈستىدە رەسمىي مۇزاكىرە قىلدى. يېغىندا ماجېڭشياڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى چېگىدەي، نىڭشياغا قايتۇرۇپ كېتىشتە يەنىلا چىڭ تۇرۇۋالدى. باشقىلار جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تىنچلىق شەرتىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ، قىسمەن تىنچ لىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بىردەك قوشۇلدۇ. تاۋسيۇ قاتارلىق كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇلىنى ئىزدەپ بېرىپ، سو- ۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئارقىلىق جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ كونكرېت مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتە- كۈزۈشنى تەلەپ قىلدى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، جاڭ جىجۇڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاۋسيۇ بىلەن بۇرھان شەھىدىگە تېلېگرامما يوللاپ، ئۇلارنى «قىلجە ئىككى- لەنمەي، بارلىق قىيىنچىلىق ۋە غەم - ئەندىشىلەرنى تۆگىتىپ ئىشنى پۈختا ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەسكىن ھەرىكەت قوللىنىش» قا دەۋەت قىلدى ھەمدە ھەقىقەتكە قايتىشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى تەپسىلىي سوردى ۋە ئۇنى ئورۇنلاشتۇردى①. 9 - ئاينىڭ 15- كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن

① «شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى»، 6 - بەت (ئوموزىمي بايان)، 1990 - يىل د- ئاي. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى قىلغان.

مەخپىي ھالدا غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە ئايروپىلان بىلەن يېتىپ كېلىپ، ئەتىسىلا، تاۋسيۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، جالاڭ جەنۇبقا ئەۋەتكەن ئىككى پارچە تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ بەردى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭنى ئازاد قىلىشتىكى پوزىتسىيەسىنى، كەڭچىلىك قىلىش سىياسىتىنى ۋە پۈختا چارە - تەدبىرلىرىنى يەتكۈزدى. بۇ تاۋسيۇ، بۇرھان شەھىدى، لىيۇ مېڭچۈن، چۇ ۋۇ، لىيۇ زېرۇك قاتارلىق ھەربىي، مەمۇرىي خادىملارغا ناھايىتى زور ئىلھام بولدى. كۆرۈشۈش داۋامىدا تاۋسيۇ قەتئىي ھالدا جالاڭ جەنۇبدىن كەلگەن تېلېگراممىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش مەسىلىسىدە پۈتۈنلەي جۇڭگو كومموئىنستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارارىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

8 - ئاينىڭ 21 - كۈنىنىڭ ئالدى - كەينىدە، تاۋسيۇ دېگەن لەقەم بىلەن يەتكۈزگەن جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە گېنېرال زېڭ جېنۇئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆكىلى قىلىندى، ھۆكۈمەت تەرەپتىن چۇ ۋۇ بىلەن قاسىمجان ئەكىل قىلىندى. ئۇلار ئايروپىلان بىلەن لەنجۇغا كېلىپ، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي بىلەن كۆرۈشۈپ شىنجاڭنى ئازاد قىلىشنىڭ كونكرېت ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، بۇرھان شەھىدى ماۋزېدۇڭغا تېلېگراممىنى يوللاپ «شۇ تاپتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىشقا ھازىرلاندۇق»① دېدى.

جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە گومىنداڭنىڭ سۈلھ تەرەپدارلىرىدىن بولغان ھەربىي، مەمۇرىي

① دىمىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى، ۋ - قىسىم، ئۇيغۇرچە، 981 - يىلى،

خادىملىرى ھەقىقەتكە قايتىش يولىدا پائال تۇرده تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان بىر چاغدا، بەزى مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە جاھىل ئۇنسۇرلارمۇ ھەرىكىتىنى كۈچەيتىپ، ئەنگلىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بىلەن ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، بۆلگۈنچىلىك قىلىشنى پىلانلاپ، توپىلاڭ كۆتورۈپ، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشقا توسالغۇ پەيدا قىلىش سۇيىقەستىدە بولدى.

1949 - يىل 6 - ئايدا، يولۋاس لەنجۇغا بېرىپ شىنجاڭدا مابۇ فاڭپەرەس ھاكىمىيەت قۇرۇشىنى كونكرېت پىلانلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەينا، مۇھەممەت ئىمىن، يولۋاس قاتارلىق كىشىلەر جەنۇبىي شىنجاڭنى بازا قىلىپ، قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، بۇرھان شەھىدىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش قەستىدە بولدى. 8 - ئايدا ئەيسا ماچىكشياڭنىڭ قوللىشى ئاستىدا، «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مابۇ فاڭغا ھۇرمەت سۇيغىستى تەقدىم قىلىش ئۆسكىنى تەشكىللەپ لەنجۇغا بېرىپ، مابۇ فاڭ بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتتى. مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسالار ماچىكشياڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇرۇمچىگە يېقىن بولغان تۇدۇڭخابادا يۇز بەرگەن كىشىلىك ئەكسىيەتچى قوراللىق كۈچىنى مەشق قىلدۇرۇپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەييارلىق قىلدى①. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىمۇ بۇ چاغدا، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قول سالدى، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پىلىستون بىلەن مۇئاۋىن كونسۇلى ماكېنان بۇئاستە يىغىن چاقىرىپ، مىلتىق، ئوق - دورا تارقىتىپ ئوسمان، جانىمقان قاتارلىق كىشىلەرنى قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى.②

① «يىڭىدىست ئوسمانغا ئۇرۇمچىدە قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى»، «خەلق گېزىتى» نەشرى 1951 - يىل 5 - ئايىنىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 1 - بېتى.

② بۇرھان شەھىدى، «شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد قىلىنىشى توغرىسىدا ئەسلىمە»، «مەدەنىيەت تارىخ ماتېرىياللىرىدىن» 1 - ئالاقىنىڭ 69 - تومىلام.

3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاڭ سەھەردە تاۋ سىيۈ گارنىزون باش شىتابىنىڭ جىددىي يىغىنىنى چاقىرىپ، مەنسەپكە تەيىنلەش توغرىسىدىكى بىر مۇھىم بۇيرۇقنى ئېلان قىلىپ، «ۋۇورونى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن 78 - شىنجاڭ شىجاڭلىقىغا، خەن يۈۋېننى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن ئاتلىق بىرىنچى شىنجاڭ شىجاڭلىقىغا بەلگىلەپ، ھەر كىم ئۆز ئورنىدا ئۆز ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىشنى، قىسمىنى تىزگىنلەپ، ئاسىيلىق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسى گېنېرال تاۋ سىيۈنىڭ باشچىلىقىدا، ھەقىقەتكە قايتقازلىقى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل گۇرۇھىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقى، «بۇگۈندىن ئېتىبارەن، گۇڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، رەئىس ماۋزىدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان سەككىز مادداىلىق تىنچلىق باياناتى ۋە دۆلەت ئىچىدە تىنچلىق بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمنى سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، پۈتكۈل ئارمىيە ئەسلى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئورۇندا چىڭ تۇرۇپ شۇ يەرنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش شىتابىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈۋىلىقى»نى ئومۇمىي تېلېگراممىا ئارقىلىق جاكارلىدى①. 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنامىدىن ھەقىقەتكە قايتىپ، گۇڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، خەلق تەرىپىگە ئۆتۈپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى

① «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ھەربىي ئىشلارغا دائىر ھۆججەتلەر توپلىمى» 4 - توپلام (1 - قىسىم)، 1951 - يىل، 270 - بەت.

نىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئومۇمىي تېلېگراممىا ئارقىلىق جاكارلىدى. 28 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ بىلەن باش قوماندان جۇدې، تاۋسېڭۋ، بۇرھان شەھىدى ۋە شىنجاڭدىكى ھەقىقەتكە قايتقان ھەربىي، مەمۇرىي، خادىملارغا تېلېگراممىا يوللاپ، ئۇلارغا ئاپىرىن ئوقۇدى، ئۇلارنىڭ «ھەربىي، مەمۇرىي خادىملارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە جايلارنىڭ تەرتىپىنى قوغدىشىنى ھەمدە بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، كونا تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، يېڭى تۈزۈمنى يولغا قويۇپ، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش يولىدا كۆرەش قىلىشى» نى ئۈمىد قىلدى. يېڭى دېخۇەيمۇ ھەقىقەتكە قايتقان قوماندان ۋە جەڭچىلەرگە جاۋاب تېلېگراممىسى يوللاپ: «گېنېرال قا-تارلىق جانابلارنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ ھەقىقەتكە قايتىپ، ئەكسىيەتچىلەر لاگېرىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ چىققانلىقىڭلار-دىن ئىنتايىن خۇشاللاندىم، ئىلغارلىقنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، قىسىملارنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىپ، ھەرىللەت خەلقى بىلەن بىللە يېڭى شىنجاڭنى قۇرۇش يولىدا كۆرەش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.» دېدى ①. 28 - كۈنى، شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى قوغداش ئىتتىپاقى مەركىزىي تەشكىلىي كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى ئەسئەت ئىسھاقوۋ جۇڭگو كوم-پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا تېلېگ-راممىا يوللاپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان-لىقىنى قەتئىي ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى تەبرىكلەيدى-غانلىقىنى ئىزھار قىلدى ھەمدە «پۈتۈن ئۆلكە خەلقى جانابـ-لىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ

① «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ھەربىي تېزىسلارغا دائىر ھوجەتـ لەر توپلىمى»، 5 - توپلام (1 - تەھرىر)، 1951 - يىل، 271 - بەت.

یاردەمی بىلەن ئىگىلىكنى ۋە بەختنى مۇستەھكەملەش، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارزۇسى ئاساسىدا، يېڭى ھايات بەرپا قىلىش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى خالايدۇ»①

دېدى. 10 - ئاينىڭ 21 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ ئۇنىڭغا جاۋابەن تېلېگرامما ئارقىلىق مىننەتدارلىق بىلدۈردى ھەمدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ كۆرىشى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋە پۈتۈن جۇڭگونىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشتى، دەپ ماختىدى.

شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتىشى چوڭ ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، خەلق قەلبىنىڭ مايىللىقى ئىدى. ھەقىقەتكە قايتقانلىق توغرىسىدىكى تېلېگرامما ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى شاد - خۇراملىقا چۆمۈپ، قىزغىن تەبرىكلەشتى، بىراق، ئەينى ۋاقىتتا يەنە بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچى كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن قېچىقالغان باندىتلار، ئىشپىيونلار ۋە ھەقىقەتكە قايتقان قىسملار ئىچىدىكى جاھىل ئۇنسۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەر خىلمۇخىل بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ ھەقىقەتكە قايتقاندىن كېيىنكى تىنچ ۋەزىيەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇندى.

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كېچىدە، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق 178 - لۈي 533 - تۈەنىنىڭ بىر قىسم كوماندىر - ئەسكەرلىرى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ۋە ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلارنىڭ قۇتراتىشى ئاستىدا مەركىزىي بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبە بانكىسى خەزىنىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، خەزىنىدىكى 12

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 3 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 992-993 - بەت.

ساندۇق ئالتۇن - كۆمۈشنى بۇلاپ كەتكەن ھەم پۈتۈن شەھەر- گە ئوت قويۇۋەتكەن، سىرت بىلەن ئالاقلىشىش تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈۋەتكەن.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن، پىچان، تۈرپان، قاراشەھەر، كورلا، بۈكۈر، كۈچالاردا تۈرۈشلۇق گومىنداڭنىڭ بىر قىسىم ئوفىتسېر ۋەئەسكەرلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئوت قويۇش، قىرغىن قىلىش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، ئايالالارغا باسقۇنچىلىق قىلىش، خەلقنى ناكار قىلىش ۋەقەلىرىنى تۈغدۇرۇپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئوسمان، يولۋاس قاتارلىق بەزى يەرلىك ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى توپىلاڭ قىلىشقا قۇتراتتى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي جەھەتتە شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا تىرىشىۋاتقانىدا، رەئىس ماۋزېدۇڭ ھەربىي جەھەتتىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇش ئىلىپ بارغانىدى. 1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 - ۋە 6 - جۇنى بىرىنچى بىكىتۈەننىڭ سىلكىيۈەنى ۋاڭ جېننىڭ رەھبەرلىكىدە، جيۇچۈەندىن يولغا چىقىپ، يۈمېنگۈەن ۋە شىڭشىڭشيادىن ئۆتۈپ، ھاۋا ۋە قۇرۇقلۇقتىن بولۇپ نەچچە يول زور قوشۇن شىنجاڭغا قاراپ ھەيۋەتلىك ھالدا يۈرۈش قىلدى.

ئاۋانگارت بولغان بىرونىڭ تۈەنجاڭ خۇجيەنىنىڭ قوماندانلىقىدا 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جيۇچۈەندىن يولغا چىقىپ، 13 - كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. 20 - كۈنى سائەت 15 تە ئۈرۈمچى شەھەر رايونىغا كىردى. ھەرمىللەت خەلقى خۇشال - خۇرام قارشى ئالدى، شەھەر كوچىلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىپ، مىسلىسىز تەنتەنىگە چۆمدى. ئارقىدىنلا ۋاڭ ئېن-

ماۋ، گوپبك 2 - جۇننىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى ۋە لويۇەلىغا، جاڭ شيەنسيۇ 6 - جۇلىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنى باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كىردى، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىمۇ ماناس دەريالىسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بىرىنچى بىكتۇەنىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىمۇ ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بىرىنچى بىكتۇەن قىسىملىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ۋە ھەقىقەتەن كە قايتقان قىسىملار ئۇرۇمچىدە غەلىبىلىك ئۇچراشتى، پېك دېخۇەي، جاڭ جىجۇڭ، ۋاڭ جېن قاتارلىق كىشىلەر قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈردى. شۇ كۈنى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىلەن ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، پېك دېخۇەي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سىلىكىيۇەنى، قوشۇمچە سىياسىي كومىسسارى، ۋاڭ جېن بىرىنچى مۇئاۋىن سىلىكىيۇەنى، تاۋسيۇ ئىككىنچى مۇئاۋىن سىلىكىيۇەنى، سەيپىدىن ئەزىزى ئۈچىنچى مۇئاۋىن سىلىكىيۇەنى بولدى؛ بۇرھان شەھىدى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى، گاۋ جىنچۇن بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كېلىپ، توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش خىزمىتىنىمۇ كۈچەيتتى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، قورچاق شىنجاڭ گارنىزونى باش قوماندانلىق شتابى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 22 - بىكتۇەنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. تاۋسيۇ سىلىكىيۇەن، ۋاڭ جېن سىياسىي كومىسسار (قوشۇمچە)، جاۋ

شىگۇاك مۇناۋىن سىلكىنۇەن، راۋجىڭشى مۇناۋىن سىياسىي كومىسسار بولدى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىناەن، ئوچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى رەسمىي جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - جۇنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. لىكېن (رۇس) جۇنجاڭ، مەرغۇپ (تاتار) مۇناۋىن جۇنجاڭ، ساۋدانوۋ زايىر مۇناۋىن سىياسىي كومىسسار بولدى.

شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى جۇڭگو كومىمۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ئۇلۇغ غەلىبىسىنىڭ بىر قىسمى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئارمىيىسى ۋە پارتىيە، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ قەتئىي ھالدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، خەلىق دېموكراتىيە لاگېرىغا ئۆتۈشى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىنقىلابىي ھەرىكەت. ئۇ شىنجاڭنى بىر مەيدان دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن خالىي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن نورمال ئىجتىمائىي تەرتىپ ساقلاپ قېلىندى، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ھايات ۋە مال - مۈلكى قوغداپ قېلىندى، بۇ، يېڭى خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارаتتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىرىنچى بىكتۇەنىنىڭ قوماندان - جەڭچىلىرى قەھرىتان سوغۇقتا قارىماي، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تېز بېرىپ ئورۇنلاشتى. بەش يۈز تۆزلۈق قىزىل بايراقنى تىيانشانىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا، پامىر ئېگىزلىكىگە قاداپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تارىخىغا شانلىق بىر سەھىپە قوشتى.

شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئارتۇق بولغان بۇ زېمىنـدا ياشاۋاتقان ھەرمىللەت خەلقىنى باراۋەر، ئىتتىپاق، ئۆز ئىشـىغا ئۆزى خوجا بولغان يېڭـى تۈرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، شىنجاڭ تارىخـىنىڭ يېڭـى دەۋرىـنى باشلىـدى.

بۇ بابتىكى قىسقىچە خۇلاسە: (1) 1945 - يىل 10 - ئاي-دىن 1946 - يـىل 6 - ئايغىچە گومىنداڭ ھۆكۈمىتـىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى قا-تارلىق كىشىلەر تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىـپ بېرىـش ئارقىـلىق ئىككى تەرەپ 11 ماددىـلىق تىنچـلىق بىتىمـى ۋە قوشۇمچە 1 -، 2 - ھۆججەتـىنى ئىمزالـىدى. 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ بىرلەشمە ئۆلكىلىـك ھۆكۈمـىتى قـۇرۇلۇپ، «تىنچلىق، بىرلىك، دېموكراتىك، ئىتتىپاقلىق» تىـن ئىبـارەت سىياسـىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پـروگـرامـمىسـى ئوتتۇرىـغا قويۇلدى. گومىنداڭ جىياڭ جېيشىـنىڭ ئومۇمـىيـۈزلـۈك ئىچكـى ئۇرۇش قوزغىشىغا ئەگىشىپ، شىنـجاڭ بىرلەشمـە ئۆلـكـىلـىـك ھۆكۈمىتىمۇ پارچىلاندى.

(2) 1947 - يىـل 5 - ئايـدا، گومـىنداڭ ئەكسـىيەتچـى دائىرىلىرى مەسئۇد قاتارلىق پانتۈركىزمچىلارنى يېڭەپ تەختكە چىقاردى، ئۇلار قولدىكى ھوقۇقـتىن پايدـىلىنـىپ، تەشكىـلات قۇرۇپ، گېزىت چىـقىرىـپ، ئوچۇقـتىن ئوچۇق «يۇرتـسىـز — شەرقىي تۈركىستان، مىللىتـسىز — تۈرۈك، دىنـسىز — ئىسلام» دەپ غەۋغا كۆتۈرۈپ پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمنىڭ شىنجاڭـدا بىر مەھەل غالجىرلىششىنى كەلتۈرۈپ چىـقاردى.

(3) جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبـىسى پۈتۈن مەملىكەتنى قۇچۇۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق

گومىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي خادىملىرى قايسى يولنى تاللىۋېلىش مەسىلىسىدە بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى پەيتنى قولدىن بەرمەي، دېڭ لىچۈن قاتارلىق يولداشلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، شىنجاڭ-نىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 -، 26 - كۈنلىرى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىسى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازادلىققا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭدىكى ھەر-مىللەت خەلقى نەچچە مىڭ يىللىق سىنىپىي ئېزىلىش ۋە مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلدى، خەلق ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولدىغان تارىخنىڭ يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويدى.

ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 40 - يىللىرىغىچە شىنجاڭدا پائىسلامىزم ۋە پانتۈركىزمنىڭ بىر مەھەل غالجىر-لاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ۋە ئۇنىڭ خەۋپى.

2. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغانلىقىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى.

چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6000 — 7000 يىل ئىلگىرى جۇڭگودا يېڭى تاش قورال دەۋرى باشلانغان. شىنجاڭدا ئىنچىكە تاش قوراللار بارلىققا كەلگەن.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل ئىلگىرى (شاڭ سۇلالىسى بىلەن جۇ سۇلالىسى ئارىلىقىدا) شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەن

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 475 — 221 - يىللىرى (يېڭىلىق دەۋرى) جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. شىنجاڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشكە باشلىغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى (چىن ئ ئىك 1 - يىلى) ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى مودۇ تەختكە چىققان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى (خەن ۋېنىدىدىن تۆت يىل بۇرۇن) توخرىلار دۇنخۇاڭ چىلىيەنشەن تېغىغا رايونلىرىدىن غەربكە كۆچۈپ ئىلى دەريا ۋادىسىغا كەلگەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 161 - يىلى (خەن ۋېنىدىدىن ئۈچ يىل كېيىن) مەرگەن جايىمىر ئۇسۇنلارغا باش بولۇپ توخرىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىلى دەريا ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىن

3 - يىلى) جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە كەلگەن.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشۇ 4 - يىلى) جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلىككە كەلگەن.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 105 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنفىڭ 6 - يىلى) خەن سۇلالىسى مەلىكىسى شىجۇن ئۇسۇنلارنىڭ كۈنبىگى مەرگەن جايىمەرغا ياتلىق قىلىنىدى. خەن سۇلالىسى ئۇسۇنلارنىڭ شۇەنلى دېگەن يېرىدە ئېكىنزارلىق بەرپا قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ تەيجۇ 4 - يىلى) خەن سۇلالىسى بۇگۇر، چېدىر ئەتراپىدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يالۋاچ چېرىكچى تەسىس قىلغان.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 72 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ بېنشى 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى ئۇسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغان.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 68 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ دېجيې 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى پىشامشانىڭ غەربىنى قوغدىغۇچى ئەمەلدار تەيىنلەپ، جەنۇبىي يولنى قوغدىغان.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 62 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنكاڭ 4 - يىلى) خەن سۇلالىسى ۋۇجى چېرىكچى بەگ تەيىنلەپ، قۇستا بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەن.

مىلادىددىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى جېڭ جىنى باش قوروقچى

بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، ئوروپادا غەربىي يۇرت باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. غەربىي يۇرت رەسمىي ھالدا ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن.

مىلادى 45 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ 21 - يىلى) غەربىي يۇرتتىكى ئالدى قوس، پىشامشان قاتارلىق 18 بەگلىك ئۆز ئوغۇللىرىنى خاس مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن قورۇقچى بەگ(مەھكىمىسى) تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلغان.

مىلادى 73 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭپىڭ 16 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى بەن چاۋنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن.

مىلادى 74 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭپىڭ 17 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنا باش قورۇقچى بەگ ۋۇجى چېرىكچى بەگ تەسىس قىلغان.

مىلادى 91 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭيۈەن 3- يىلى) بەن چاۋغەربىي يۇرتنىڭ قورۇقچى بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ، كۈسەندەتۇرغان. شىمالىي ھونلار زور كۆلەمدەغەربكە كۆچكەن.

مىلادى 120 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭنىڭ 1 - يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسى دۇنخۇاڭدا غەربىي يۇرت يانداش چېرىكچى بېگى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنى بىر تۇتاش باشقۇرغان.

مىلادى 123 - يىلى (خەن سۇلالىسىنىڭ يەنگۇاڭ 2 - يىلى) بەن يۇڭ غەربىي يۇرتنىڭ دورغابلىقىغا تەيىنلەنگەن.

327 - يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ شيەنخې 2 - يىلى) ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى قۇچۇدا ئايماق تەسىس قىلغان.

383 - يىلى جىن سۇلالىسى تەييۇەننىڭ8 - يىلى ۋە ئالدىنقى

چمن سۇلالىسى جيەنيۇەن 19 - يىلى)
كۇسەنلىك داڭلىق راھىب كومراجىۋا ئوتتۇرا تۇزلەڭ لىككە بېرىپ، بۇددادىننى تەرغىپ قىلغان ۋە بۇددا نوملىرىنى تەرجىمەقىلغان.

402 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تيەنشىڭ 5 - يىلى) جۇجانلارنىڭ يولباشچىسى سەللان جۇجان خانلىقىنى قۇرغان.

402 — 414 - يىللىرى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تيەنشىڭ 5 - يىلىدىن شېنرۇيىنىڭ 1 - يىلىغىچە) جوجانلارنىڭ كۈچى ئىلى دەريا سى ۋادىسىنى كونترول قىلىپ، تيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالغان.

445 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 6 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پىشامشاندا ھەربىي قورغان تەسىس قىلىپ ۋە ئەمەلدار تۇرغۇزۇپ، «ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئوخشاش» باشقۇرغان.

448 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 9 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كىنگىتتە غەربىي قورغان تەسىس قىلغان.

460 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېپىڭ 1 - يىلى) جۇجانلار جۇرچى ئارگۇنى ئۆلتۇرۇپ، جۇرچى قوۋمىنى يوقىتىپ، كەن بوجۇنى قۇچۇغا پادىشاھ قىلغان.

484 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 8 - يىلى) ئېفتالىتلار بەگلىك قۇرۇپ، بەدەخشان شەھرىنى پايتەخت قىلغان.

487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 11 - يىلى) قاڭسۇلاردىن پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇر- نىڭ يېتەكچىلىكىدە «غەربىتە توپىلاڭ كۆتۇرۇپ» يارغۇل- نىڭ غەربىي شىمالىدا قاڭقىل بەگلىكىنى قۇرغان.

497 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 21 - يىلى) جۇجانلار ماروخنى ئۆلتۈرۈپ، چۇيجانى قۇچۇنىڭ بېگى قىلىپ تىكلەپ، چۇ جەمەتى بەگلىكىنى قۇرغان.

546 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى) تۈركلەر قاڭشۇ بەگلىكىنى يوقاتقان.

552 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 1 - يىلى) تۈركلەرنىڭ باشلىقى ئاشنا تۇمەن ئۆزىنى ئىل قاغان دەپ ئاتاپ، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان.

553 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 2 - يىلى) تۈركلەر جۇجانلارنى يوقاتقان.

563 - يىلى (شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باۋدىڭ 3 - يىلى) تۈركلەر ئېفتالىتلارنى يوقاتقان.

567 - يىلى (شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ تيەنخې 2 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىقى ئىستەمى غەربىي يۇرتنى بويۇندۇرۇپ، ئۆزىنى رەسمىي قاغان دەپ ئاتىغان.

583 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 3 - يىلى) تۈركلەر شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككى قىسىمغا رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتكەن.

605 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى) تېلى قەبىلىلىرى غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

608 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 4 - يىلى) سۇي سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدا! پىشامشان، چورچان دەپ ئىككى ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

630 - يىلى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈرك خانلىقىنى تىنچىتقان.

تاغ سۇلالىسى ئىمپېرىيىلىرى غەربىي ئىمپېرىيە ئايىمقىنى تەسىس قىلغان.

638 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ جەنگىۋەن 12 - يىلى) غەربىي تۈركلەر ئىلى دەريالىرىنى پاسىل قىلغان ھالدا تەسىر كۈچ دائىرىسىنى ئايرىپ، نەتىجىدە ۋە بەيتىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن.

640 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 14 - يىلى) تاغ سۇلالىسى قۇچۇجەمەتنى بەگلىكىنى تىنچىتىپ، قۇچۇدا غەربىي ئايماق تەسىس قىلغان. قاغان بۆت شەھىرىدە بېشىبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلغان ۋە قۇچۇدا ئەنشى باش قۇرۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان.

647 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 21 - يىلى) تاغ سۇلالىسى كۇسەن بەگلىكىنىڭ خارىپوسپا بېگى توپىلىڭنى تىنچىتىپ، كۇسەندە تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان.

648 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 22 - يىلى) تاغ سۇلالىسى غەربىي ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى كۇسەنگە كۆچۈرگەن. كۇسەن، كىنگىت، ئۇدۇن، سۇلى قاتارلىق تۆت ئورۇندا قورغان تەسىس قىلغان. تارىختا بۇ «ئەنشىدىكى تۆت قۇرغان» دەپ ئاتالغان.

649 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 23 - يىلى) تاغ سۇلالىسى ياۋچى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ باشلىقى ئاشنا قۇلنى سول قانات مۇھاپىزە تەپسانغۇن ياۋچى تۇتۇق بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن.

651 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ يۇڭ خۇي 3 - يىلى) ئاشنا قۇلى تاغ سۇلالىسىدىن ئاشكارا يۈز ئۆرۈپ، بېشىبالىق، بۈگۈر، باربكۆل قاتارلىق جايلارنى بۆلىغان.

657 - يىل (تاغ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچىڭ 2 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئاشنا قۇلىنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەر رايونىدا ئىسسىقكۆل ۋە تىنىقنۇر قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆستۈرگەن.

658 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچىڭ 3 - يىلى)

ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى كۇسەندىن يۆتكەپ، «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» نى تەسىس قىلغان.

تاڭ سۇلالىسى ئالتۇن تاغ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، تىگجۇ ئايمىقىنى ئىدارە قىلغان.

702 - يىل (ۋۇزىتيەننىڭ چاڭئەن 2 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئالتۇنتاغ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنىغا بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىدارە قىلغان.

711 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭيۈن 2 - يىلى)

بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن غەربىي رايونىنى بۆلۈشۈپ باشقۇرىدىغان باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆستۈرۈلگەن.

755 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنباۋ 14 - يىلى)

«ئۆتۈكەن - سۆيگۈن توپىلىڭى» پارتلىغان، ئەنشى، بېشبالىق ۋە غەربىي يۇرتنىڭ يەرلىك قوشۇنلىرى توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن پەرمان بويىچە ئىچكىرىگە يۆتكەلگەن.

790 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنجىۋەن 6 - يىلى)
تۇبۇتلەر تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلىغان.

840 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيجېڭ 5 - يىلى)
ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى خاككاسلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى غەربكە كۆچكەن.

848 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 2 - يىلى)
ئۇيغۇرلار ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان.

856 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 10 - يىلى)
تاڭ سۇلالىسى پان تېكىنگە دېيانەتلىك قاغان دەپ نام بەرگەن.

866 - يىل (تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنتۇڭ 7 - يىلى)
تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۈچلىرى قوغلاپ چىقىرىلغان.

943 - يىل (كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ تىيەنخۇ 8 - يىلى)
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان.

960 - يىل (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنلۇڭ 1 - يىلى)
قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىغان.

971 - يىل (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيباۋ 4 - يىلى)
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى مۇسا بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى ئۇدۇنداقۇرۇلغان لى جەمەتى خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى باشلىغان.

981 - يىل (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 6 - يىلى)
قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى تارسلانخان مەنسۇر سۇڭ سۇلالىسىگە بارغان، سۇڭ سۇلالىسى ۋاڭيەندېنى

قۇچۇغا ئەلچىلىكىكە ئەۋەتكەن.

1001 - يىل (سۈك سۇلالىسىنىڭ شىيەنپىڭ 4 - يىلى)
قارا خانىيلار خانلىقىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان ئۇ-
دۇنىنى ئىشغال قىلغان.

1124 - يىل (لياۋ سۇلالىسىنىڭ باۋدا 4 - يىلى)
لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان يالليۇغ
تاشىن غەربىي لياۋ (قاراقىتان) سۇلالىسىنى قۇرغان.

1131 - يىل (جىن سۇلالىسىنىڭ تىيەنخۇي 9 - يىلى)
يالليۇغ تاشىن چۇ دەريا ۋادىسىدىكى بالاساغۇننى
پايتەخت قىلىپ، سۇلالە نامىنى قۇزئوردۇ دەپ ئاتىغان.

1209 - يىل (سۈك سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 2 - يىلى)
قۇچۇ خانى ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن موڭغۇل-
لارغا ئەل بولغان.

1218 - يىل (سۈك سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 11 - يىلى)
موڭغۇللار كۈچلۈك خانىنى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىمە-
جاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى ئىستىلا قىلغان.

1251 - يىل (سۈك سۇلالىسىنىڭ چۇنيۇ 11 - يىلى)
موڭغۇللار بېشبالىقتا ۋە ئامۇ دەريالىرى بويلىرى قا-
تارلىق جايلاردا ۋاقتىلىق دىۋان بېگى ۋازارىتى
تەسىس قىلغان.

1280 - يىل (يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 17 - يىلى)
يۈەن سۇلالىسى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمە-
سى تەسىس قىلغان. شىنجاڭدا تىيزا پۇل مەھكە-
مىسى تەسىس قىلىپ قەغەز پۇل تارقاتقان.

1281 - يىل (يۈەن سۇلالىسىنىڭ جيۈەن 18 - يىلى)
يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ پىچىمچى بەگ مەھ-
كىمىسىنى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆز-

گەرتكەن. سەنشىنىڭ تەيخىلىڭ دەگەن يىرىدىن، كاۋكاز تەغىدىن تيانشاننىڭ شىمالىدىكى بەشبا-لىققىچە ئۇزىتەك رايات تەسىس قىلغان.

1283 - يىل (يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۈەن 20 - يىلى)
يۈەن سۇلالىسى بەشبالىق، قارا قۇچۇ قاتارلىق جاي-لاردا ئايغاقچى مەھكىمىسى تەسىس قىلغان.

1295 - يىل (يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنجېن 1 - يىلى)
يۈەن سۇلالىسى بەشبالىقتا ئەمىر - لەشكەر مەھكىمە-سى، كۇسەن تارىم ئەمىر - لەشكەر مەھكىمىسى تە-سىس قىلغان.

1391 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 24 - يىلى)
خىزىر خوجا مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان.

1404 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 2 - يىلى)
مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل خانى ئەنىق تېمۇرگە «سا-داقەتمەن خان» دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن ۋە ئال-تۇن مۆھۈر ئىنئام قىلغان.

1406 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 4 - يىلى)
مىڭ سۇلالىسى قۇمۇلدا قۇمۇل سەرۋازخانىسى تە-سىس قىلغان.

1418 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 16 - يىلى)
چاغاتايىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن ئۇۋەيسىخان ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئىلى دەريا-سى ۋادىسىغا كەلگەن ۋە بۇ جايىنىڭ نامىنى ئېلبا-لىققا ئۆزگەرتكەن.

1439 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭتۇڭ 4 - يىلى)
ئويرات ئىسەن خانلىقى قۇدرەت تېپىپ، ئۇنىڭ تە-

سىر كۆچى شىنجاڭنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيگەن.

1456 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جەڭتەي 7 - يىلى)

قازاقلار چۇ دەرياسى ۋادىسىدا قازاق خانلىقىنى قۇرغان.

1503—1504 - يىللىرى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجى 15—16 - يىللىرى) قىرغىزلار غەربكە كۆچۈپ تېيانشان رايونىغا كەلگەن.

1511—1523 - يىللىرى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇزۇڭ 6 - يىلىدىن جياجىڭ 2 - يىلىغىچە)

قاسىمخان دەۋرىدە قازاقلار مۇستەقىل گۈللەنگەن.

1514 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇزۇڭ جېڭدې 9 - يىلى)

چاغاتايىنىڭ كېيىنكى خانلىرىدىن سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرغان.

1519 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 19 - يىلى)

ماخمۇد يەكەن خانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق بولغان. ئىسلام دىنىدىكى خوجىلارنىڭ تەسىرى كۈچى يەكەنگە كىرگەن.

1640 - يىل (مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۇڭجىن 13 - يىلى)

ئويراتلار بىلەن خالخالار تارباغاتايدا ئىتتىپاق تۈزگەن.

1646 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈنجى 3 - يىلى)

تۇرپان، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان.

1678 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى)

غالدان يەكەن خانلىقىنى يوقىتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

1688 - يىل (چىك سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 27 - يىلى)
غالدان خالخا موڭغۇللىرىنىڭ ئۇچ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشقان.
1755 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 20 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسى داۋاچىغا قارشى غەربكە لەشكەر تارتىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.
1757 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 22 - يىلى)
ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغان.
1759 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.
1762 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 27 - يىلى)
چىڭ سۇلالىسى ئىلى جىاڭجۈنى تەسىس قىلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى باشقۇرغان.
1764 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 29 - يىلى)
شىبە كۆرەسىدىكى ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر شېڭجىڭ (ھازىرقى شېنىياڭ شەھىرى) دىن ئىلى دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدىكى قىرغاقلىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا يۆتكەپ كېلىنگەن.
1765 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 30 - يىلى)
ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
1771 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 36 - يىلى)
تۇرغۇت قەبىلىسى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن.
1820—1828 - يىللىرى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ 25 - يىلىدىن داۋگۇاڭ 8 - يىلغىچە)

قوقەن خانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ توپىلىڭى تىنىچ تىلىغان.

1803 - يىل (چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 10 - يىلى)

قوقەنلىكلەر يۈسۈپ خوجىنى ئالدىغا سېلىپ تەۋەلىك كىمىزگە بېسىپ كىرگەن ۋە تارمار قىلىنغان.

1840 - يىل 1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە

قەشقەردە 268 مىڭ 900 سەر ئەپيۇن كۆيدۈرۈلگەن.

3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئەپيۇنىنى مەنئى قىلىش نىزامنامىسىنى تەستىقلىغان.

1845 - يىل 6 - ئاي

قەشقەرنىڭ قورۇق يېزىسىدا ھاۋاز قاتارلىقلار ئۇيغۇر، تىرغىز دېھقانلىرىغا رەھىمسىزلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گۇچۇڭدىكى خۇيزۇ، خەنزۇ دېھقانلىرى باج - سېلىققا قارشى قورالىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

1847 - يىل 7 - ئاي

چارروسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر قاتارلىق ئۇچ جايىنى سودا ئېغىزى قىلىپ ئېچىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

9 - ئاي

يەتتە خوجا توپىلىڭى بولغان.

1851 - يىل 8 - ئاي

جۇڭگو بىلەن روسىيە «ئىلى، تارباغاتايدا سودىنى يولغا قويۇش نىزامنامىسى» ئىمزالغان.

1852 - يىل 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە

ۋەلىخان تۆرە قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بىر-
لۈپ قەشقەر، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا تۆت
قېتىم بېسىپ كىرىپ، ئوت قويغان، قىرغىنچىلىق،
بولاڭچىلىق قىلغان. روسىيە ئىلى، تارباغاتايدا
كونسۇلخانا تەسىس قىلغان.

1854 - يىل 10 - ئاي
قەشقەرنىڭ خانىشېردىق يېزىسىدا دېھقانلار قوزغىلاڭ
كۆتۈرگەن.

1855 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى
تارباغاتاي خەلقى جارروسىيىنىڭ «سودا چەم-
بىرىكى» گە ئوت قويغان.

1857 - يىلنىڭ باشلىرى
ئاتۇش مىس كان ئىشچىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن
4 - ئاي
مەمتىلى كۇچا ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا رەھبەرلىك
قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
6 - ئاي
ۋەلىخان تۆرە مىر ئەھمەت بىلەن بىرلىشىپ
توپىلاڭ كۆتۈرگەن.
9 - ئاي
خوتەننىڭ زانگۇي، پىيالما يېزىلىرىدىكى دېھقانلار
قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن

1858 - يىلنىڭ باشلىرى
قەشقەر يېڭى ئېكىنزارلىق رايونىدىكى دېھقانلار
قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى
جۇڭگو - روسىيە «تارباغاتاي قوشۇمچە شەرتنامە-

-ى» ئىمزالانغان.

1860 - يىل

يەكەندىكى توققۇز قوغۇشۇن كېنىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

11 - ئايىنىڭ 14- كۈنى

جۇڭگو - روسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزالانغان.

1862 - يىل

خوتەندىكى ئالتۇن قازغۇچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

كۇچادا مۇھەممەد رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن.

بايدا ھەسەن گۇمبەز قاتارلىقلار رەھبەرلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن.

8 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى

جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسمىدىكى چېگرا سۆھبىتى باشلانغان.

1863 - يىل

ئىلىنىڭ سۈيدۇڭ شەھىرى سەندۇخوزا يېزىسىدىكى خۇيزۇلار ياڭ سەنشىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

1864 - يىل 6 - ئاي

كۇچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان.

7 - ئاي

ئۇرۇمچىدە خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇرۇمچى خەنچېڭ قەلئەسىنى ئىشغال قىلىغان. سىدىق

بەگ قەشقەر كونىشەھەرنى ئىشغال قىلغان.
ھەبىبۇللا ھاجى خوتەنلىك ئىگىلەپ، پادىشاھلىق ھاكىمىيىتىنى قۇرغان.
10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى
جۇڭگو - روسىيە غەربىي قىسىم چېگرا سۆھبىتى ئاياغلىشىپ، «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمال چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش توختام خاتىرىسى» ئىمزالانغان.
10 - ئاي
ئىلى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى غۇلجا شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، سۇلتانلىق ھاكىمىيىتىنى قۇرغان.
1865 - يىل 1 - ئاي
قوقەنلىك ئوفىتسېر ياقۇپ بەگ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلغان.
3 - ئاي
تومىسك (داۋۇت خەلىپە) ئۇرۇمچىدە مۇسۇلمان خانلىق ھاكىمىيىتىنى قۇرغان.
1867 - يىل 5 - ئاي
ياقۇپ بەگ ئاقسۇ، كۇچانى بېسىۋالغان.
1869 - يىلى 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى
جۇڭگو - روسىيە «قوبدو چېگرا شەرتنامىسى» ئىمزالانغان.
9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى
جۇڭگو - روسىيە «ئولاستاي چېگرا شەرتنامىسى» ئىمزالانغان.
1870 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

جۇڭگو - روسىيە «تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى» ئىمزالانغان.

1871 - يىل 5— 6-ئايلار

ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇلار قوشۇنى خەنزۇ مىنتۇەنلىدىكى شۇ شۆگۈك قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنى بىلەن بىر-لىشىپ، ياقۇپ بەگ تاجاۋۇزچىلىرىغا زەربە بەرگەن.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

چارروسىيە ئىلىنى قوراللىق بېسىۋالغان.

1872 - يىل 6 - ئاي

چارروسىيە بىلەن ياقۇپ بەگ قانۇنسىز ھالدا «روسىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغان. ياقۇپ بەگ ئوسمان تۆرك ئىمپېرىيىسى بىلەن كۆ-لىشىم ھاسىل قىلىپ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ «يەتتە شەھەر» ھاكىمىيىتىگە بولغان خوجا دۆلەت-لىك ئۇرۇنىنى ئېتىراپ قىلغان. تۆركىيە سۇلتانى ئوسمان ياقۇپ بەگكە «ئەمىر» ئۇنۋانىنى بەرگەن. ياقۇپ بەگ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوسمان ئىمپېرە-يىسىنىڭ بايرىقىنى ئېسىپ، تۆركىيە سۇلتانى ئوسمانلىنىڭ باش سۇردىتى ۋە ئىسمى چوشۇرۇلگەن تەڭگە پۇلنى تارقاتقان.

10 - ئاي

شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان بەي يەنخۇ تۇرپانغا كېلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان.

1874 - يىل ئەتىياز

ئەنگلىيە بىلەن ياقۇپ بەگ قانۇنسىز ھالدا

«ئەنگلىيە - قەشقەرىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالدى.

1875 - يىل 5 - ئاي

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى - گەنسۇنىڭ ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، جەن شۇننى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى يار - دەملىشىپ باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇ - ۋېلىشقا ئەۋەتكەن.

1876 - يىل 4 - ئاي

زوزۇڭتاڭ سۇجۇ (肃州) غا كېلىپ ئورۇنلاشقان. شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭى باشلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلگىر - كېيىن بولۇپ گۇمۇدى، ئۇرۇمچى، ماناسلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ كۈچلىرىنى شىمالىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغان.

1877 - يىل 4 - ئاي

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، داۋانچىڭ، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرنى كەينى - كەينىدىن قايتۇرۇۋالغان. باي، ئاقسۇ، ئۈچتۇر - پان خەلقى ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى قارشى ئالغان.

5 - ئاي

ياقۇپ بەگ ئۇشتۇمتوت ئۆلگەن.

7 - ئاي

زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش مەقسەد خانغا مەكتۇپ سۇنغان.

1878 - يىل 1 - ئاي
چىلك سۇلالىسى قوشۇنى خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغان.

1879 - يىل 9 - ئاي
چۈڭخۇ ئۆز مەيلىچە روسىيە بىلەن «لىۋادىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغان.

1881 - يىل 2 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالغان.

1882 - يىل 10 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «ئىلى چېگرا شەرتنامىسى»نى ئىمزالغان.

12 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «قەشقەر چېگرا شەرتنامىسى» نى ئىمزالغان.

1883 - يىل 8 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «كوتا چېگرا شەرتنامىسى» نى ئىمزالغان.

10 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «تارباغاتاي غەربىي جەنۇبى چېگرا شەرتنامىسى» نى ئىمزالغان.

1884 - يىل 6 - ئاي
جۇڭگو بىلەن روسىيە «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش شەرتنامىسى» نى ئىمزالغان.

11 - ئاي

چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشنى رەسمىي تەستىقلىغان. لىيۇجىنتاڭنى شىنجاڭنىڭ تۇنجى باش مۇپەتتىشى قىلىپ تەيىنلىگەن.

1890 - يىل

ئەنگلىيە قورچاق قوشۇنىنى ئەۋەتىپ، پامىرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يېشىلنۇر كۆلى ئەتراپىغا بېسىپ كىرگەن ۋە سومان قاراۋۇلخانىسىنى بېسىۋالغان.

1891 - يىل

روسىيە ئوفىتسېرى يانئوۋ قوشۇن باشلاپ پامىرغا بېسىپ كىرىپ، سومانتاشتىكى چېدىرلۇكنىڭ تۆھپىسى خاتىرىلەنگەن تاببدىنى بۇلاپ كەتكەن.

1892 - يىل

روسىيە ئوفىتسېرى يانئوۋ ئالاھىدە قوشۇننى باشلاپ كېلىپ، جۇڭگوغا قاراشلىق پامىرنى بېسىۋالغان. جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر چېگرىسىنى تايىرىش توغرىسىدىكى بىرىنچى باسقۇچلۇق سۆھبىتىنى ئۆتكۈزگەن.

1893 - يىل

جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر چېگرىسىنى تايىرىش توغرىسىدىكى ئىككىنچى باسقۇچلۇق سۆھبىتىنى ئۆتكۈزگەن. ئەنگلىيە بىلەن روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماي، پامىردا تەسىر دائىرىسى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزگەن.

1894 - يىل 4 - ئاي

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭگو - روسىيە پامىر چېگرىسىنى تايىرىش سۆھبىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىشقا

ئائىلاج قوشۇلغان ھەمدە روسىيە تەرەپكە نوتا تاپشۇرۇپ، «1884 - يىلدىكى كېلىشىمنامىنى ئاساس قىلغان ھوقۇقنى قانائەتلىنەرلىك چۈشىنىش ھاسىل قىلغىچە» ساقلاپ قالدىغانلىقىنى جەددىي ئەسكەرتكەن.

1895 - يىل 3 - ئاي

ئەنگلىيە بىلەن روسىيە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇقتۇرماي، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى بۆلۈشۈۋېلىش ھەققىدىكى «ئەنگلىيە - روسىيە كېلىشىمى»نى ئىمزالىغان.

1900 - يىل

چارروسىيىسە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلغان.

1907 - يىل

قۇمۇلدا ئاكا - ئۇكا رەجەبلەر دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان.

1910 - يىل

ئۇرۇمچىدە ۋاڭ گاۋشېڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىغان.

12 - ئاي

لیۇشەنجۇن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار ئۇرۇمچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. چارروسىيە تاشقى ھۆكۈمىتىنى قوشۇنىنى ئالتايغا بېسىپ كىرىشكە كۈشكۈرتۈپ، «قوبدو - ئالتاي ئۇرۇشى»نى قوزغىغان.

1912 - يىلى 1 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى
ئىلى قوزغىلىڭى پارتلىغان.
1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە
شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغان. شىنجاڭ - ئىلى ئۇرۇشى بولغان؛ چۆچەكتە تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈلگەن؛ شىنجاڭ تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ياڭ زىڭشىن تۇتۇق بېكى بولغان. چارروسىيە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلى، قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلغان. قۇمۇل، تۇرپاندا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن. چىرا يېزىسى خەلقى روسىيەگە قارشى كۈرەش قىلغان.
1913 - يىل
ئىلىدىكى شەھەر دېھقانلىرى ئۆز مىللىتىدىكى يۇقىرى قاتلاملارنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن. چارروسىيە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئالتايغا تاجاۋۇز قىلغان.
1915 - يىل
ياڭ زىڭشىن يۆەن شىكەيىنىڭ پادىشاھ بولۇشىنى ھىمايە قىلغان، شىيادىڭ قاتارلىقلار يۇننەندە قوزغالغان مىنگۈنى قوغداش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشقانلىقتىن ياڭ زىڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.
1919 - يىل
ئالتاي شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىنىپ، ئالتاي داۋ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.
1920 - يىل 1 - ئايدىن 5 - ئايغىچە
روسىيە ئاق گۋاردىيىچىلىرى ئىلى، تارباغاتاي رايونىغا كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان.

5 - ئاي
شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى «ئىلى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» نى ئىمزالىغان.

1921 - يىل
ياڭ زىڭشىن روسىيە ئاق گۋاردىيىچىلىرى قالدۇق قىسمىنىڭ گۇچۇڭ، ئىلىدىكى تۆپىلىڭىنى تىنچ-چىتقان، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا كىرىپ ئاق گۋاردىيىچىلەرنى يوقىتىشقا تەكلىپ قىلغان.

1924 - يىل
شىنجاڭدا رۇس تىلى سىياسىي - قانۇن مەكتىپى ئېچىلغان. ياڭ زىڭشىن قەشقەردىكى ماۋۇشىڭنىڭ كۇچىنى يوقاتقان.

1925 - يىل
شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزئارا بەش كونسۇلخانا تەسىس قىلغان.

1928 - يىل
ئۇرۇمچىدە «7 - ئىيول سىياسىي ئۆزگىرىشى» يۈز بېرىپ، فەن ياۋنەن قاتارلىقلار ياڭ زىڭشىننى ئۆلتۈرگەن، جىن شۇرېن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولغان.

1931 - يىل
قۇمۇلدا كونا تۈزۈم، ۋاكالىق تۈزۈمى بىكار قىلىنغان، قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك (ئىۋېرغول) دىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە تەسىس قىلىنغان. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن. ماجۇڭيىڭ قوشۇن باشلاپ تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كىرگەن.

1933 - يىل 2 - ئاي

مۇھەممەد ئىمىن بىلەن سابىت داموللا تىل بېرىك-
تۈرۈپ، قارىقاش ناھىيىسىدە قوراللىق قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ، «خوتەن ئىسلام دۆلىتى» نى قۇرغان.
4 - ئاي
ئۇرۇمچىدە «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» بو-
لۇپ، جىن شۇرىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ
تاشلانغان. شېڭ شىسەي ھەربىي كۈچىگە تايە-
نىپ، شىنجاڭنىڭ ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇ-
بەنى بولۇۋالغان.
5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى
ماجۇڭيىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرگەن.
6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى
گومىنداڭ نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى دۆلەت مۇ-
داپىئە مىنىستىرلىكى ئورۇنباسار سەنمۇجاڭى
خۇاڭ مۇسۇڭنى ھال سوراش ئەلچىسى قىلىپ شىن-
جاڭغا «ھال سوراش» قا ئەۋەتكەن.
6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى
شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ زىنچۇەنزىدە ئۇرۇش
باشلىغان.
6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى
شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق جىددىي يىغىن چاقىرىش
نىقابى بىلەن چىن جۇڭ، تاۋمىڭيۇ، لى شاۋتيەن
قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، نەنجىڭ ھۆكۈ-
مىتىنىڭ ھوقۇق تارتىۋېلىشىغا قارشىلىق كۆر-
سەتكەن.
8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى
نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى لىيۇ ۋېنلۇڭنى شىنجاڭ-

ىنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە، شېڭ شىسەينى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە، جاڭ پېيىۋەننى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نازىرى ۋە يېڭىدىن تەشكىللەنگەن قۇرۇلۇق ئارمىيە 8 - شىسىنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلەنگەن. شېڭ شىسەي ئەمدى رەسمىيلا شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولغان.

8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

ئەدلىيە مەمۇرىي ئىشلار مىنىستىرى، قوشۇمچە دىپلوماتىيە مىنىستىرى لو ۋېنگەن نەنجىڭ مەلۇمي ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقىنى بىلەن شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگۈچى مەخسۇس خادىم بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ مەقسىتى نامدا لېيۇ ۋېنلۇك، شېڭ شىسەي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشىغا نازارەت قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جاڭ پېيىۋەن بىلەن ماجۇڭيىڭنى بىرلەشتۈرۈپ شېڭ شىسەيگە سېلىش ئىدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى

شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ قوشۇنى يەنە سوقۇشقان.

10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى

شېڭ شىسەي شەرقىي شىمال رايونى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوشۇننىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ھەربىي ئىشلار يېغىنى ئۆتكۈزۈش نامى بىلەن شەرقىي شىمال رايونى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قوشۇننىڭ گېنېرالى جېڭ رۇنچېڭ

قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالغان، ئارقىدىنلا يەنە ئۆلكە رەئىسى ليۇ ۋېنلۇڭنى نەزەربەندت قىلغان ۋە ئەل بولغان رۇس قوشۇنىنىڭ باشلىقى باپپېنگورت قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالغان.

11 - ئاي

پانتۇركىسىت مۇھەممەد ئىمىن ۋە سابىت داموللا قاتارلىق كىشىلەر ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر كونا شەھەردە ۋەتەننى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرغان.

12 - ئايدىن 1934 - يىل 2 - ئايغىچە

جاڭ پېيىۋەن بىلەن ماجۇڭيىڭ بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرغان.

1934 - يىل 1 - ئاي

سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا ئۇۋەتىپ، شېڭ شىسەينىڭ جاڭ پېيىۋەننى مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەم بەرگەن.

2 - ئاي

ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنىڭ قوماندانلىرىدىن ماشىمىڭ، ماجەنساڭ ۋە ماشياۋۋۇلار بىرلىشىپ قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى يوقاتقان.

4 - ئاي

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە» ئېلان قىلغان.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

شېك شىسەي ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ نامىنى «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە» قىلىپ ئۆزگەرتىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىگە ئەمەلدىن قالدۇرغان. شىنجاڭ خەلقىنىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۈرۈش بىرلەشمىسى» (قىسقارتىلىپ «جاھانگىرلىككە قارشى تۈرۈش ئۇيۇشمىسى» دەپىلىدۇ) نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغان. شىنجاڭ سىياسىي تەپتىش - باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان. 10 - ئايدا ئۇنى يەنە شىنجاڭ ئاماتلىقنى ساقلاش باش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتكەن.

1935 - يىل 4 - ئاي

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «توققۇز تۈرلۈك ۋەزىپە» نى ئېلان قىلغان.

1936 - يىل 5 - ئاي

ئاماتلىقنى ساقلاش باش ئىدارىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

7 - ئايدىن 1939 - يىل 6 - ئايغىچە

1 - ئۇچ يىللىق پىلان مەزگىلى. شۇ يىلى، شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ۋە شىنجاڭدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ياردىمى ئاستىدا، جاھانگىرلىككە قارشى تۈرۈش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقىنى باراۋەر بولۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى بەرپا قىلىش، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى ئۆزگەن ۋە چېگرا رايون ئىشلىرى باشقارمىسىنى قۇرغان.

1937 - يىل 4 - ئاي

قەشقەردىكى مامۇت سىجاڭ، خوتەندىكى ماخۇشەن قوشۇنلىرى بۆلگۈنچىلىك قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن.

10 - ئايدا شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ياردىمى بىلەن توپىلاڭنى تىنچىتىقان.

5 - ئاي

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قانات تارماق ئەترىتى شىنجاڭغا كىرگەن، بۇ قوشۇن سىرتقا قاچتا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتالغان.

10 - ئاي

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلغان. بۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى رەسمىي تۈزگەنلىكىنى كۆرسەتتى.

1939 - يىل 1 - ئاي

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىسى سودا بانكىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

7 - ئايدىن 1942 - يىل 6 - ئايغىچە

2 - ئۈچ يىللىق پىلان مەزگىلى.

1942 - يىل 3 - ئاي

شېڭ شىسەي شېڭ شىچىنى ئۆلتۈرگەن ۋە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيەگە قارشى تۇرغان، كوممۇنىستلارغا زىيانكەشلىك قىلغان.

8 - ئاينىڭ ئاخىرى

سۇك مەيدانلىرى قاتارلىقلار شىنجاڭغا كېلىپ، شېڭ شىسەينى ئۆز يېنىغا تارتقان، شېڭ شىسەي «پىرقى دۆلەت» كە سادىق بولىدىغانلىقىنى، جياڭ جېيشىغا مۇتلەق بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكى ئېلان قىلىنغان.

1943 - يىل 1 - ئاي

كومىتداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك داڭبۇسى قايتىدىن قۇرۇلغان، ئارمىيىدە پەۋقۇلئاددە داڭبۇ قۇرۇلغان.

9 - ئاي

چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كوممۇنىستلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەن. جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ساقچى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1944 - يىل 9 - ئاي

شېڭ شىسەي ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرى بولۇپ چۈكچىگا كەتكەن. ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلەنگەن. نىلقا رايونىدىكى چارۋىچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغان.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى

غۇلجىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان.

1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى
ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قۇرۇلغان.
10 - ئاي
گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋەكىللىرى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزگەن.
1946 - يىل 1 - ئاي
تىنچلىق بىتىمى ۋە 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ 1 - قوشۇمچە ھۆججىتى ئىمزالانغان.
6 - ئاي
تىنچلىق بىتىمنىڭ 2 - قوشۇمچە ھۆججىتى ئىمزالانغان.
7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى
شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان، جۈڭكو كومپارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 130 نەچچە كىشى شىنجاڭدىن يەنئەنگە قايتىپ كەلگەن، جاڭ جىجۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدى مۇئاۋىن رەئىس بولغان.
1947 - يىل 5 - ئاي
پانئىسلامىزمچى، پانتۈركىست مەسئۇت ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگەن. بۇنىڭغا ئۇچ ۋىلايەت قەتئىي قارشى تۇرغان.
7 - ئاي
تۇرپان، پىچان، توقسۇندا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن.
8 - ئاي

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئىلىغا قايتىپ كەتكەن، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلىنىپ كەتكەن.

1948 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

غۇلجىدا شىنجاڭ تىنچلىق - دېموكراتىيىنى قوغداش ئىتتىپاقى (قىسقارتىلىپ «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلغان.

1949 - يىل 1 - ئاي

بۇرھان شەھىدى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولغان.

8 - ئاي

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن غۇلجىغا كېلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ماۋزېدۇڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارغا خەت يېزىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى «پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دېگەن.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

ئەخمەتجان، ئىسھاقبېك، ئابباسوپ، دەلىلقان، لو جى قاتارلىق بەش كىشى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېتىۋاتقاندا ئايروپىلان سۇۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدە ھادىسىگە ئۇچراپ، ھەممەيلەن قازا تاپقان.

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى

دېڭ لىچۈن ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلگەن.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك گازىزونىنىڭ قوماندانى تاۋ-
سىيۇ قاتارلىقلار ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى تېلېگ-
رامما ئارقىلىق جاكارلىغان.

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى

ئۆلكە رەئىسى بورھان شەھىدى قاتارلىقلار گومىن-
داڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى
تېلېگراممما ئارقىلىق ئېلان قىلغان، شىنجاڭ تېنچ
يول بىلەن ئازاد بولغان.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت
خەلقى بىلەن بىرلىكتە، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى-
نىڭ قۇرۇلغانلىقىغا تەنتەنە قىلغان ۋە شۇنىڭ بىلەن
يېڭىچە سوتسىيالىستىك تارىخىي دەۋرىگە قەدەم
قويغان.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئالدىنقى يۈرەر قىسمىنىڭ
بىرىنچىسى تۆھنى ئاۋۋال ئۇرۇمچىگە كىرگەن.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

1 - بىكتۆھن بىلەن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى
ۋە ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلار ئۇرۇمچىدە غەلىبىلىك
ئۇچراشقان.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى جۇڭگو خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلىپ رەسمىي
ئۈزگەرتىلگەن.

ئاخىرقى سۆز

شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە بىر تۈتاش قوللىنىلىدىغان دەرسلىك ــ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈلدى. بۇ كىتابنى تۈزۈۋېچ چىقىش ئۈچۈن مائارىپ كومىتېتى، شىنجاڭ داشۆسى، شىنجاڭ سەھەن داشۆسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلاردىن كىتاب تۈزۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىپ كونكرېت تۈزۈش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. خىزمەت ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تارىخ ساھەسىدىكى ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەر، پروفېسسورلار، ئالىملار، ئوقۇتقۇچىلار، تەتقىقاتچىلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىكى رەھبەرلىرى يولداشلار تەكلىپ قىلىنىپ، تۈزۈش گۇرۇپپىسى بىلەن تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى.

تۈزۈش گۇرۇپپىسىغا شىنجاڭ داشۆسىدىن شۇيى خەيشېڭ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ مۇدىرى، دوتسېنت)، م. روزىيۇۋ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، دوتسېنت)، ۋېي چاڭ جۈڭ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى)، ۋۇخۇخۇەن (تارىخ فاكولتېتىنىڭ لېكتورى)، لى شېڭ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ لېكتورى)، نىغمەت ياقۇپ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ لېكتورى)، مەمتىمىن تۇرسۇن (تارىخ فاكولتېتىنىڭ لېكتورى)، مەنسۇر ئادىل (ماركسىزم ـ لېنىنىزم كافېدراسىسىنىڭ لېكتورى)، باقى ئىجەنقان

(ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ لېكتورى)؛ شىنجاڭ سىفەن داشۆسىدىن ۋاڭيۈدې (تارىخ فاكولتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، دوتسېنت)، خې‌شۇفەن (تارىخ فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى)، پېڭچې (تارىخ فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى)، جۇلى (تارىخ فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى)، زولىخۇڭ (تارىخ فاكولتېتىنىڭ لېكتورى) قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى. شۇي‌خەيشېڭ گۇرۇپپا باشلىقى، ۋاڭيۈدې بىلەن م. روزىيۇ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىغا فېڭداجېن (ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، تۆلەۋقان (ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، دوتسېنت)، ۋۇياۋچېڭ (ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى)، سادىر قادىر (ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، دوتسېنت)، لىيۇزىشياۋ (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، كاندىدات تەتقىقاتچى)، سۇلتان جانبولاتوۋ (ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، تەتقىقاتچى)، لىيۇدۇڭ (ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، كاندىدات تەتقىقاتچى)، چېن خۇا (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇدىرى، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى)، ئۇيغۇر سايرانى (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى، پارتكومۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، تەتقىقاتچى)، جاقىپ مىرزاقان (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، كاندىدات تەتقىقاتچى)، ئىبراھىم مۇتىئى (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)،

لىغمەت مىڭجانى (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)، جىداچۇن (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)، گوپىڭلياڭ (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)، ۋاڭخۇەيپۇ (شىنجاڭ داشۆسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى، دوتسېنت)، لىيۇشىگەن (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى)، سۇبېيخەي (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى)، ئابدۇكېرىم رەخمان (شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، دوتسېنت)، ئابلىكىم ھاجى (شىنجاڭ سىفەن داشۆسىنىڭ مۇدىرى، دوتسېنت)، ئەمەت موللا تۇردى (شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىدارىسىنىڭ باشلىقى)، چېن شېڭيۈەن (ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى ماۋارىپ ئىلمىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتچىسى)، تونىياز ئابدۇللا (ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى ئالىي ماۋارىپ باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى. فېڭداجېن گۇرۇپپا باشلىقى، ۋۇياۋچېڭ، سادىر قادىر، لىيۇزىشياۋ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جانابىل بۇ كىتابنى تۈزۈشتىكى مەقسەت، ۋەزىپە، تەلەپ، پرىنسىپ، ئۇسۇل قاتارلىق مەسىلىلەردە كونكرېت، ئېنىق يوليورۇق بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قەييۇم باۋۇدۇن بۇ كىتابنى ياخشى تۈزۈپ چىقىش توغرىسىدا كونكرېت تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. فېڭ داجېن پروگراممىا تۈزۈشكە ۋە دەسلەپكى ئورىگىنال ئۇستىدىكى مۇھاكىمىگە رىياسەتچىلىك قىلدى.

مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ

مۇئاۋىن باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزى، مەملىكەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىسمايىل ئەمەت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۇر داۋامەت قاتارلىق رەھبەرلەر بۇ كىتابنى تەۋزۇشكە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە قىزغىنلىق بىلەن ئىلھام بەردى.

شىنجاڭ سىغەن داشۆسىدىكى يولداشلار ئالدىنقى 6 بابنى (قەدىمكى زامان قىسمىنى) تەۋزۇپ چىقتى، ۋاڭيۈدې بىرلىكە كەلتۈردى؛ شىنجاڭ داشۆسىدىكى يولداشلار كېيىنكى 5 بابنى (يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان قىسمىنى) تەۋزۇپ چىقتى، شۇي-خەيشېڭ بىرلىككە كەلتۈردى. يولداش لىيۇزىشياۋ پروگراممىنى تەۋزۇش، ئورىگىنال چىقىرىش ۋە پۈتۈن كىتابنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشلىرىغا كونكرېت مەسئۇل بولدى ھەم ئورىگىنالنى ناھايىتى كۆپ تەۋزەتتى. فېڭ داجېن، ۋۇياۋچېڭ قاتارلىق يولداشلار ئاخىرىدا پۈتۈن ئورىگىنالنى كۆرۈپ بېكىتىپ چىقتى.

تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار بۇ كىتابنىڭ تەزىسى ۋە ئورگىنالىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قانچە قېتىملىق مۇھاكىمىلەرگە قاتناشتى. شۇڭا بىز بۇ كىتابنى رەھبەرلەر بىلەن مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ۋە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشى بىلەن كوللېكتىپ ئاساستا ئوتتۇرىغا چىققان مۇۋەپپەقىيەت دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىنى تەۋزۇش گۇرۇپپىسى

1991-يىل 8-ئاي

نەشرىياتتىن

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈشى، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە شىنجاڭ داشۆسى پارتكومىنىڭ قىزغىن قوللىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە بىر تۈتاش قوللىنىدىغان دەرسلىك ــ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» نى شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە تەرجىمىگە ئۈيۇشتۇرۇپ، نەشر قىلىپ چىقتى.

كىتابنىڭ تەرجىمىسىنى داۋۇت سايىم (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، دوتسېنت)، م. روزىيېۋ (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى)، مەمتىمىن تۇرسۇن (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى)، نىغمەت ياقۇپ (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى)، يۇنۇسجان ئىبلى (شىنجاڭ داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئاسسىستېنتى) قاتارلىق يولداشلار ئىشلىدى.

تەرجىمە تەھرىرلىكىنى مەتروزى ھېيىت (شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، كاندىدات تەتقىقاتچى)، قەيسەر قۇربان (شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، دوتسېنت)، يۈەنجىڭ (شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، كاندىدات ئالىي تەرجىمان) قاتارلىق يولداشلار ئىشلىدى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن لىيۇزىشياۋ (مۇئاۋىن مۇدىر، كاندىدات تەتقىقاتچى)، جۇمەخۇن (ئالىي تەرجىمان)، ئىزدز يۈسۈپ (كاندىدات

ئالمي تەرجىمان) قاتارلىق يولداشلار ئوردىنالنى باشتىن - ئاخىر كۆرۈپ چىقتى.

دەرسلىكتىكى چۈشىنىش تەس بولغان بەزى ئاتالغۇلارغا مۇھەررىر تەرىپىدىن «م» دېگەن بەلگە بىلەن ئىزاھات بېرىلدى.

ئاخىرىدا، بۇ دەرسلىكنى تەرجىمىگە ئۈيغۇشتۇرۇش ۋە نەشر قىلىش جەريانىدا خىزمىتىمىزنى قىزغىن قوللىغان ۋە ياردەم بەرگەن ئورۇنلار ۋە يولداشلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

新疆高校通用教材（试用本）
新 疆 地 方 史
新疆维吾尔自治区教育委员会
高 校 历 史 教 材 编 写 组

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路14号　邮政编码830046）
新疆新华印刷厂印刷
850×1168　1/32　印张24.75
1992年7月第1版　1992年7月第1次印刷
印数：5001——50500

ISBN 7-5631-0285-X/G·173
（维吾尔文）　定价：4.90元

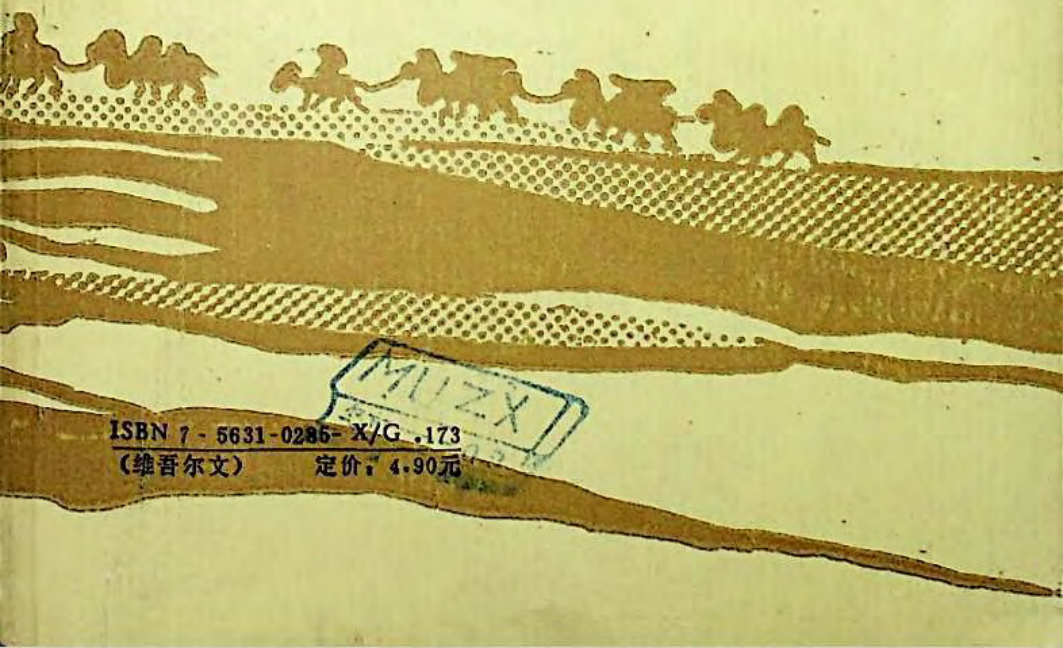

MUZX

ISBN 7-5631-0285-X/G.173
（维吾尔文）　　定价：4.90元

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى
ئالتاي
جۇڭغار ئويمانلىقى
سانجى مۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى
تۇرپان ۋىلايىتى
قومۇل ۋىلايىتى
تەڭرىتاغ
تارىم
ئاپتونوم ئوبلاستى
باينغولىن موڭغۇل
ئالتۇن
ئويمانلىقى
تەكلىماكان
خوتەن ۋىلايىتى
كۇئېنلۇن
تىزمىسى
ناغ
قەشقەر
قىزىلسۇ
قىرغىز
ئاتۇش
ئاقسۇ
كورلا
لوپنۇر
خوتەن
قاراقاش
يۈرۈڭقاش
قاراقاش دەريا سى
يەكەن دەريا سى
ۋىلايىتى
3611

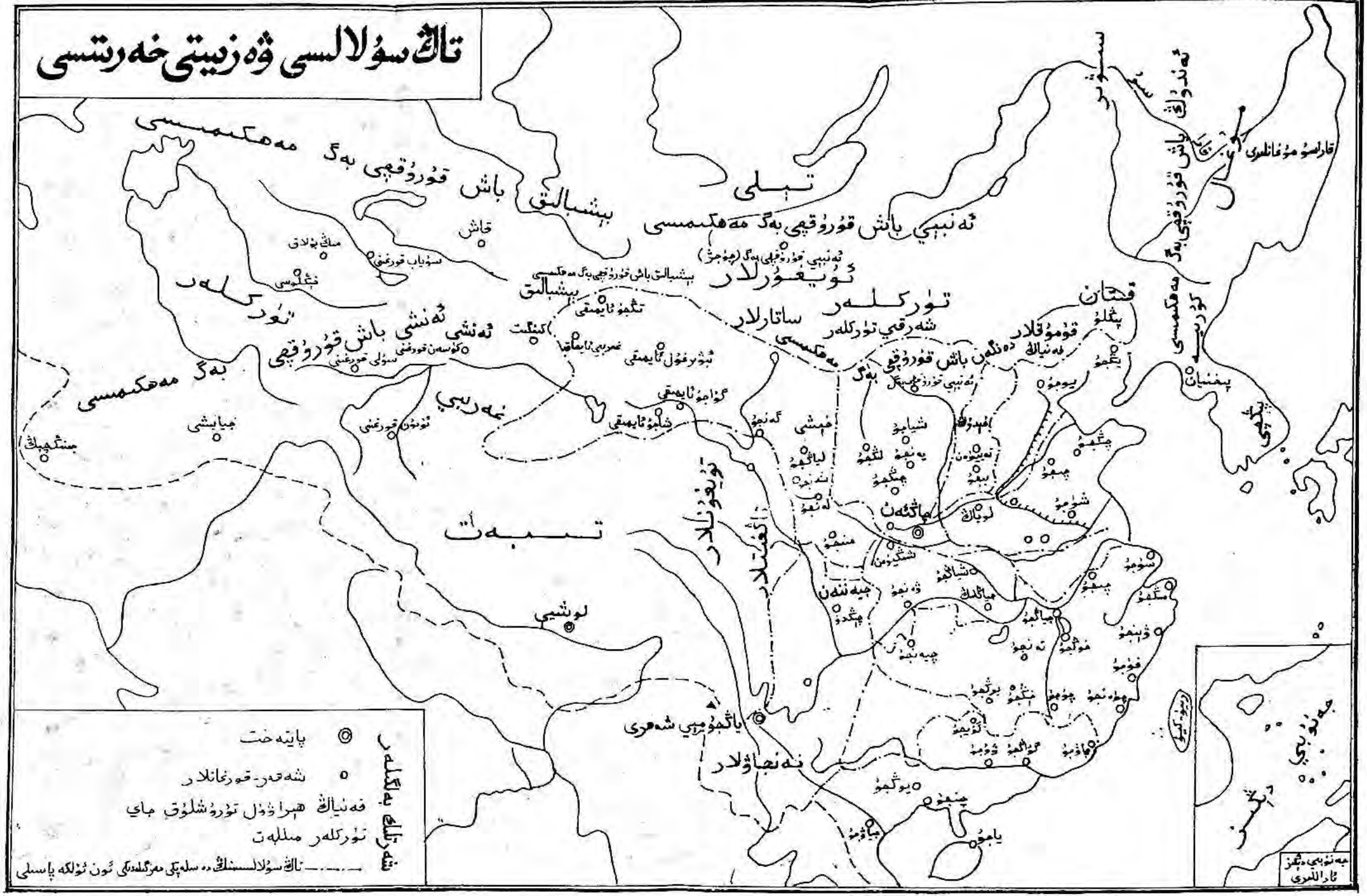
تاڭ سۇلالىسى ۋەزىيىتى خەرىتىسى
بېشبالىق
تېلى
تۇيغۇرلار
تۇركلەر
ساتارلار
قىتان
تىبەت
لوشىي
ياڭجۇ مېيى شەھرى
نەنجاۋلار
تۇيغۇنلار
ئۇيغۇرلار
پايتەخت
شەھەر-قورغانلار
تۇركلەر مىللەت
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۈچ سەلتەنەتلىك مەركىزىدىكى ئون ئوللكە پاسىلى

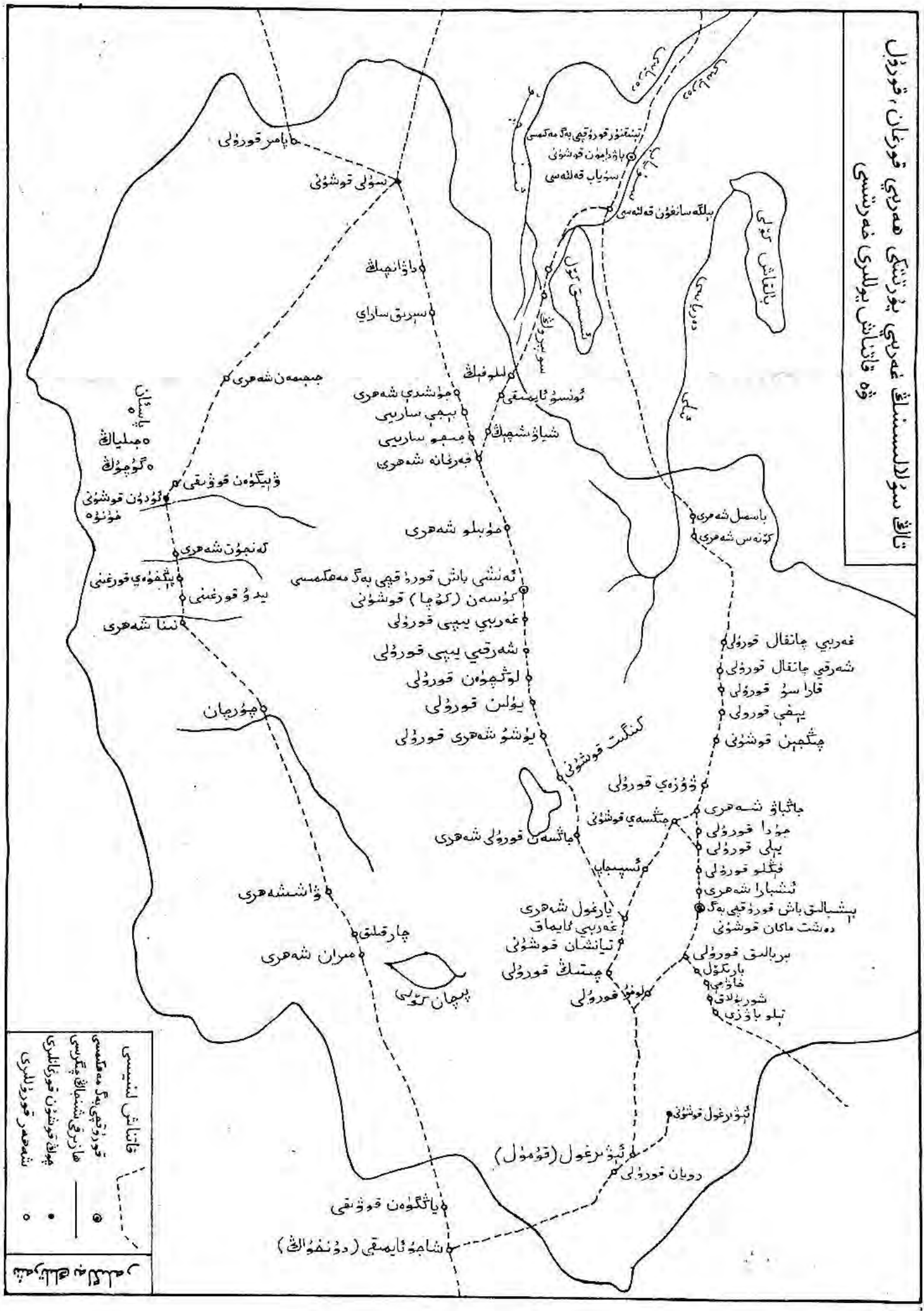
ئاقسۇ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ھەربىي يۇرتلىق قورۇل، قورۇقخانا ۋە قاتناش يوللىرى خەرىتىسى
ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت چېگرىسى
ناھىيە ھۆكۈمەت چېگرىسى
قاتناش لىنىيىسى
شەھەر
ناھىيە قورۇل
چېگرا قورۇقخانىسى
ئاپتونوم رايونلۇق قورۇل
ئاپتونوم رايونلۇق قورۇل ئىدارىسى
ئاقسۇ
ئاقسۇ قورۇلى
توشۇنى
ئاقسۇ ئايمىقى
ئاقسۇ ئايمىقى (دۆنخۇالىق)
ئاقسۇ ئايمىقى قورۇلى
ئاقسۇ ئايمىقى قورۇلى ئىدارىسى
ئاقسۇ ئايمىقى توشۇنى
ئاقسۇ ئايمىقى توشۇنى ئىدارىسى
ئاقسۇ ئايمىقى ئىدارىسى
ئاقسۇ ئايمىقى ئىدارىسى قورۇلى
ئاقسۇ ئايمىقى ئىدارىسى توشۇن

چاڭ سۇلالىسىنىڭ
زېمىن خەرىتىسى
روسىيە
تاشقى مۇڭغۇلىيە
ياپونىيە دېڭىزى
ساخالىن ئارىلى
ئامۇر دەرياسى
ئۇسسۇرى دەرياسى
ئاكنۇ ئورانغاي
قوبدو
ئولاستاي
كۆلۈن
ئولاستاي
بالقاش كۆلى
غۇلجا
شىنجاڭ
پامىر
موڭغۇل
چىڭخەي
شىزاڭ
لىنجىڭ
لىفاسا
ھىمالايا تېغى
سىچۇەن
يۈننەن
گۇيجۇ
گۇاڭشى
گۇاڭدۇڭ
فۇجيەن
جېجياڭ
جياڭشى
ئەنخۇي
خۇبېي
خۇنەن
خېنەن
شەندۇڭ
جىلى
شەنشى
گەنسۇ
شەنشى
شانشى
چىلى
جىلىن
شىمالىي شەرقىي جۇڭگو
ئىچكى مۇڭغۇلىيە
ھېيلۇڭجياڭ
مياۋتاۋلار
ئۇسسۇرى دەرياسى
ئامۇر دەرياسى
تەيۋەن ئارىلى
فەينەن ئارىلى
ھەينەن ئارىلى
شەرتلىك بەلگىلەر
بېيجىڭ
مۇھىم جايلار
جۇڭگو-روسىيە نورمىنىڭ يېڭى شەرتنامىسىدە كېيىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان دائىرە
غەن دايۇن